

ЗАХИСТ ПРАВ ДИТИНИ В УМОВАХ ЗБРОЙНОЇ АГРЕСІЇ

Колективна монографія

МІНІСТЕРСТВО ВНУТРІШНІХ СПРАВ УКРАЇНИ
ОДЕСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ УНІВЕРСИТЕТ ВНУТРІШНІХ СПРАВ

ЗАХИСТ ПРАВ ДИТИНИ В УМОВАХ ЗБРОЙНОЇ АГРЕСІЇ

Колективна монографія

За загальною редакцією
доктора юридичних наук, професора, першого проректора
Одеського державного університету внутрішніх справ
М. В. Корнієнко

Львів-Торунь
Liha-Pres
2026

УДК 342.7-053.2/.6:341.3"364"
З-38

Колектив авторів:

В. Є. Барба, І. В. Бесага, А. В. Бойко, О. В. Болгар, V. A. Bondarenko, О. В. Бондаренко, О. А. Борщ, Oksana Brusakova, Tetiana Kyrychenko, Maria Viktorivna Naumenko, О. В. Григоращенко, А. В. Гутник, Т. М. Луцький, Drobyshevska Viktoriia, Babchuk Olena, О. В. Захарова, О. І. Савайда, С. Ю. Шовгенюк, Д. Г. Іллящук, А. О. Кавунська, О. В. Ковальова, Т. В. Колєснік, В. В. Кадала, О. П. Гузенко, Б. В. Кирдан, А. В. Ковбан, М. В. Корнієнко, О. В. Макаров, В. П. Маковій, А. А. Нікітін, Н. О. Пасічник, Р. Я. Ріжняк, Д. В. Хитровський, О. М. Пасько, Л. М. Прудка, A. S. Politova, Ю. А. Пуйко, А. Г. Пишна, В. Г. Пядишев, Г. В. Форос, Г. М. Собко, Н. В. Крохмаль, К. С. Стоянов, А. О. Сухарєва, Т. В. Волошанівська, О. С. Тарасенко, А. В. Терлецький, Чепік-О. С. Трегубенко, В. В. Чернобук, М. М. Чернов, Л. І. Шаповал, А. О. Шульга

Рецензенти:

Джафарова Олена В'ячеславівна – завідувач кафедри адміністративної діяльності Харківського національного університету університету внутрішніх справ, доктор юридичних наук, професор;

Денисова Аліна Володимирівна – завідувач кафедри адміністративно-правових дисциплін Одеського державного університету внутрішніх справ, доктор юридичних наук, професор;

Магновський Ігор Йосипович – професор кафедри міжнародного, конституційного та адміністративного права Івано-Франківського інституту «Одеська юридична академія»

Рекомендовано до друку Вченою радою
Одеського державного університету внутрішніх справ
(протокол № 7 від 30 червня 2026 року)

З-38 **Захист** прав дитини в умовах збройної агресії : колективна монографія / В. Є. Барба та ін. ; за заг. редакцією проф. М. В. Корнієнко. – Львів-Торунь : Liha-Pres, 2026. – 842 с.

ISBN 978-966-397-661-7

DOI: https://doi.org/10.36059/978-966-397-661-7

Важливою складовою діяльності органів державної влади є захист прав та найкращих інтересів дитини. Охорона дитинства в Україні є загальнонаціональним пріоритетом, що має важливе значення для забезпечення національної безпеки України, ефективності внутрішньої політики держави. Основною метою охорони дитинства є забезпечення правового, соціального та фізичного захисту дітей, створення сприятливих умов для їхнього повноцінного життя, виховання й розвитку, а також гарантування захисту від усіх форм насильства, експлуатації, дискримінації та інших негативних чинників.

Колективна монографія «Захист прав дитини в умовах збройної агресії» має наукову та практичну мету, спрямовану на комплексне вивчення і вирішення проблем, пов'язаних із забезпеченням прав і свобод дітей в Україні в умовах воєнного стану. Важливість дослідження посилюється й тим, що держава продовжує формувати нові механізми задля реагування на виклики війни. Колективна монографія є актуальним, змістовним та практично орієнтованим виданням, що відповідає сучасним науковим, методичним і правовим вимогам. У ній вдало поєднано аналітичний огляд нормативно-правової бази, наукові підходи до розуміння захисту прав дитини та прикладні рекомендації щодо реалізації принципів рівності у щоденній роботі суб'єктів захисту прав дітей.

Монографія має значну науково-практичну цінність, може бути використана у системі підготовки та підвищення кваліфікації працівників Національної поліції, а також в освітньому процесі закладів вищої освіти.

УДК 342.7-053.2/.6:341.3"364"

ISBN 978-966-397-661-7

© Колектив авторів, 2026

ЗМІСТ

Барба В. Є. Правові ризики та механізми захисту реалізації цивільної дієздатності дитини у цифровому середовищі 6

Бесага І. В. Адміністративно-правові проблеми міжсуб'єктної взаємодії у механізмах реагування на випадки домашнього насильства за участю дітей в умовах збройної агресії 30

Бойко А. В. Сучасні механізми сімейного влаштування дітей-сиріт в Україні: аналіз законодавчих змін та практична реалізація 59

Болгар О. В. Гарантії прав дитини на освіту в умовах воєнного стану: національний та міжнародний досвід 80

Bondarenko V. A. Legal mechanisms for ensuring the digital safety of children at educational institutions under martial law 101

Бондаренко О. В. Правові та організаційні засади шкільної медіації у сфері захисту прав дітей 115

Борщ О. А. Організація інклюзивної освіти в Україні у підготовці фахівців за спеціальністю В13 «Бібліотечна, інформаційна та архівна справа» 133

Oksana Brusakova, Tetiana Kyrychenko, Maria Viktorivna Naumenko. Civil Law Principles for the Protection of Children's Rights in the Context of Armed Aggression 158

Григоращенко О. В. Захист прав дитини в умовах збройної агресії: ризики фіктивного судового встановлення самостійного виховання дитини як способу ухилення від мобілізації 192

Гутник А. В., Луцький Т. М. Безпека дітей під час використання електросамокатів: проблеми правового регулювання та юридичної відповідальності 215

Drobyshevska Viktoriia, Babchuk Olena. Education of a tolerant attitude in preschool children in the conditions of a modern educational environment 241

Захарова О. В., Савайда О. І., Шовгенюк С. Ю. Сексуальна експлуатація дітей у цифровому середовищі: психологічні детермінанти, наслідки та протидія 264

Іллящук Д. Г. Запобігання кримінальним правопорушенням проти власності, вчиненим неповнолітніми або за їх участю, в умовах воєнного стану в Україні 291

Кавунська А. О. Служба освітньої безпеки як складова безпечного освітнього середовища в умовах воєнного стану 317

Ковальова О. В. Обов'язкова евакуація дітей у примусовий спосіб в умовах воєнного стану: адміністративно-правовий механізм захисту чи втручання в сімейне життя 330

Колєснік Т. В., Кадала В. В., Гузенко О. П. Теоретично-правові засади забезпечення права дитини на реабілітацію в умовах збройного конфлікту 353

Кирдан Б. В. Захист майнових прав дітей в умовах збройної агресії проти України: доктринальний аналіз закону України № 4824-IX 367

Ковбан А. В. Відновне правосуддя в системі захисту прав дитини в умовах збройної агресії..... 394

Корнієнко М. В. Дитина, яка перебуває у складних життєвих обставинах: сутність поняття та особливості соціально-правового захисту..... 412

Макаров О. В. Аспекти побудови нових стратегій захисту цифрових систем підтримки освітнього процесу у мінливому ланшафті «Когнитивних війн» 423

Маковій В. П. Реалізація змісту сімейних відносин в межах прийомної сім'ї в умовах воєнного стану..... 444

Нікітін А. А. Трансформація діяльності органів опіки та піклування в умовах воєнного стану: соціально-правовий аспект 463

Пасічник Н. О., Ріжняк Р. Я., Хитровський Д. В. Механізми захисту прав дитини в Україні в умовах воєнного стану..... 477

Пасько О. М., Прудка Л. М. Психологічні засади функціонування кімнати дружньої до опитування дитини у системі захисту прав дітей..... 503

Politova A. S. The unlawful transfer or deportation of a child, unjustified delay in the repatriation of a child, and the recruitment or use of a child to participate in armed conflict or military (combat) operations as a war crime: controversial issues of classification..... 529

Пуйко Ю. А. Захист майнових прав дитини від крадіжок і грабежів в умовах збройної агресії: кримінологічний та превентивний аспекти 553

Пишна А. Г. Особливості облаштування захисних споруд у закладах освіти як гарантія реалізації права дитини на безпечне освітнє середовище..... 569

Пядишев В. Г., Форос Г. В. Права дитини і новітні інформаційні технології в умовах збройного конфлікту 585

Собко Г. М., Крохмаль Н. В. Захист прав дітей від насильницько-статевих кримінальних правопорушень в умовах збройної агресії: кримінально-правові та правозастосовні аспекти..... 632

Стоянов К. С. Організаційно-правові засади роботи з дитиною, яка перебуває у конфлікті із законом..... 653

Сухарєва А. О., Волошанівська Т. В. Дитинство під прицілом: порушення прав дитини в умовах збройної агресії 666

Тарасенко О. С. Забезпечення найкращих інтересів дитини в умовах збройної агресії: концепція та шляхи її реалізації..... 677

Терлецький А. В. Захист прав дитини в умовах військової агресії..... 697

Чепік-Трегубенко О. С. Принцип найкращих інтересів дитини у практиці ЄСПЛ: розвиток загальноєвропейських підходів та їх застосування в умовах збройного конфлікту в Україні 714

Чернобук В. В. Захист прав дітей ветеранів війни 734

Чернов М. М. Міжнародно-правові стандарти захисту прав дитини в умовах збройних конфліктів та механізми їх реалізації 756

Шаповал Л. І. Представництво інтересів дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, в умовах збройної агресії 782

Шульга А. О. Особливості захисту прав дитини в Україні в місцях, максимально наближених до бойових дій 810

ІНФОРМАЦІЯ ПРО АВТОРІВ 836

DOI: https://doi.org/10.36059/978-966-397-661-7-1

ПРАВОВІ РИЗИКИ ТА МЕХАНІЗМИ ЗАХИСТУ РЕАЛІЗАЦІЇ ЦИВІЛЬНОЇ ДІЄЗДАТНОСТІ ДИТИНИ У ЦИФРОВОМУ СЕРЕДОВИЩІ

Барба Вячеслав Євгенович,
доктор філософії з галузі знань «Право»,
доцент кафедри адміністративно-правових дисциплін
Одеського державного університету внутрішніх справ,
вул. Успенська, 1, м. Одеса, 65014, Україна

Вступ

Стрімке поширення цифрових технологій є одним із визначальних чинників трансформації сучасних приватноправових відносин. Цифровізація не тільки обмежена використанням електронних засобів комунікації або перенесенням традиційних способів взаємодії в онлайн-середовище, а поступово формує новий простір реалізації цивільних прав та обов'язків. Електронна торгівля, мобільні застосунки, соціальні мережі, цифрові платформи, онлайн-банкінг, платні підписки, цифровий контент та інші інформаційні сервіси стали невід'ємною складовою повсякденного життя людини.

Особливого значення зазначені процеси набувають стосовно дітей, які сьогодні є не лише пасивними споживачами інформації, а дедалі частіше виступають фактичними учасниками цифрових приватноправових відносин. Малолітні та неповнолітні особи користуються електронними торговельними майданчиками, замовляють товари та послуги через мережу Інтернет, здійснюють платежі, придбавають цифровий контент, оформлюють підписки, користуються платними функціями мобільних застосунків та онлайн-ігор. Унаслідок цього виникає специфічна ситуація, за якої фактичні можливості дитини щодо самостійної участі у цивільному обороті розширюються значно швидше, ніж відбувається адаптація традиційних правових механізмів визначення та реалізації її цивільної дієздатності.

У науковій літературі учені справедливо звертають увагу на те, що розвиток інформаційних технологій, підвищення цифрової обізнаності дітей, поширення онлайн-покупок, безготівкових форм розрахунків

та різноманітних цифрових сервісів істотно розширили фактичні можливості неповнолітніх осіб самостійно вчиняти правочини[1]. Водночас цифрове середовище створює принципово інші умови для реалізації цивільної дієздатності порівняно з традиційними цивільними правовідносинами. Дистанційність взаємодії сторін, автоматизований характер укладення договорів, відсутність безпосереднього контакту між контрагентами, можливість використання чужих платіжних інструментів та складність встановлення реального віку користувача істотно ускладнюють застосування класичних цивільно-правових конструкцій. Зазначені особливості цифрового середовища зумовлюють необхідність адаптації традиційних підходів до визначення общивільної дієздатності неповнолітніх та правових наслідків вчинених ними правочинів до нових форм електронної взаємодії. Ми погоджуємося з думкою тих науковців, які вважають, що чинне законодавство України не повною мірою враховує специфіку електронної форми правочинів за участю неповнолітніх, що породжує низку колізій, правову невизначеність щодо обсягу їх цивільної дієздатності, дійсності таких правочинів, а також механізмів захисту прав та законних інтересів усіх учасників відповідних правовідносин[2].

Законодавчою основою визначення обсягу цивільної дієздатності дитини залишаються насамперед положення Цивільного кодексу України. Відповідно до ст. 30 ЦК України цивільна дієздатність фізичної особи охоплює її здатність своїми діями набувати для себе цивільних прав і самостійно їх здійснювати, створювати для себе цивільні обов'язки, самостійно їх виконувати та нести відповідальність у разі їх невиконання[3]. Отже, цивільна дієздатність характеризує не саме володіння суб'єктивними цивільними правами, а юридично визнану можливість особи власними діями реалізовувати свою цивільну правосуб'єктність.

Цивільний кодекс України традиційно диференціює обсяг цивільної дієздатності фізичної особи залежно від її віку. Відповідно до ст. 31 ЦК України фізична особа, яка не досягла чотирнадцяти років, визнається малолітньою та має часткову цивільну дієздатність. Одним із ключових

[1] Тищук Н. О. Вчинення правочинів неповнолітніми особами в умовах розвитку інформаційних технологій. *Часопис цивілістики*. 2020. Вип. 37. С. 98. DOI: https://doi.org/10.32837/chc.v0i37.357

[2] Мирза С. С., Пальшков К. Є., Шевчук В. В. Цивільно-правове регулювання електронних правочинів за участю малолітніх та неповнолітніх осіб. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія: Право*. 2026. Вип. 93, ч. 1. С. 457. DOI: https://doi.org/10.24144/2307-3322.2026.93.1.64

[3] Цивільний кодекс України : Закон України від 16.01.2003 № 435-IV. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/435-15 (дата звернення: 05.06.2026).

її елементів є можливість самостійно вчиняти дрібні побутові правочини. Законодавець пов'язує кваліфікацію такого правочину з трьома взаємопов'язаними критеріями: спрямованістю на задоволення побутових потреб особи, відповідністю її фізичному, духовному чи соціальному розвитку та невисокою вартістю предмета правочину[4].

Неповнолітнім особам віком від чотирнадцяти до вісімнадцяти років законодавством надано ширший обсяг цивільної дієздатності. Поряд із можливістю вчиняти правочини, передбачені для малолітніх осіб, вони наділені правом самостійно розпоряджатися заробітком, стипендією або іншими доходами, здійснювати права на результати інтелектуальної, творчої діяльності та реалізовувати інші цивільні права у межах, установлених ст. 32 ЦК України[5].

На нашу думку, саме перенесення традиційних вікових моделей цивільної дієздатності у цифрове середовище виявляє одну з найскладніших проблем сучасного цивільного права. Критерії, сформовані для традиційного цивільного обороту, не завжди дають змогу однозначно визначити правову природу дій дитини у цифровому просторі. Зокрема, поняття «дрібний побутовий правочин» набуває нового змістового наповнення в умовах, коли предметом придбання може бути не матеріальна річ, а цифровий контент, доступ до онлайн-сервісу, платна функція мобільного застосунку, віртуальний об'єкт або інша цифрова послуга. Необхідність переосмислення традиційних критеріїв такого правочину особливо актуалізується в умовах цифровізації, оскільки те, що ще декілька десятиліть тому не могло розглядатися як звичайна побутова потреба дитини, сьогодні може становити невід'ємну складову її повсякденного життя. Так, оплата мобільного зв'язку, доступу до мережі Інтернет, цифрового освітнього ресурсу або придбання недорогого цифрового контенту за своїм характером, вартістю та функціональним призначенням за певних обставин можуть відповідати ознакам дрібного побутового правочину.

Водночас застосування лише критерію вартості до цифрових правочинів видається недостатнім. Незначна одноразова плата не завжди свідчить про незначність правових та економічних наслідків правочину. Наприклад, активація дитиною автоматично поновлюваної підписки може передбачати систематичне списання коштів, придбання цифрового контенту в мобільному застосунку може здійснюватися багаторазово,

[4] Цивільний кодекс України : Закон України від 16.01.2003 № 435-IV. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/435-15 (дата звернення: 05.06.2026).

[5] Там само.

а використання збережених у пристрої платіжних даних батьків може створити зовнішнє враження належного волевиявлення повністю дієздатного власника платіжного засобу. Відповідно визначення меж самостійної участі дитини в цифровому цивільному обороті потребує врахування не лише вартості конкретної операції, а й характеру правочину, його повторюваності, тривалості фінансових зобов'язань, способу платежу та можливих майнових наслідків.

Вказане дозволяє поставити ширше питання: чи може традиційна вікова модель цивільної дієздатності без додаткової адаптації забезпечити належне регулювання поведінки дитини у цифровому середовищі? Вважаємо, що відповідь на нього має бути негативною. Йдеться не про необхідність відмови від установленого Цивільним кодексом України вікового розмежування цивільної дієздатності, а про потребу його доповнення спеціальними механізмами, пристосованими до специфіки цифрових приватноправових відносин.

Необхідність такого підходу підтверджена і змістом спеціального законодавства про електронну комерцію. Закон України «Про електронну комерцію» визначає електронний правочин як дію особи, спрямовану на набуття, зміну або припинення цивільних прав та обов'язків, здійснену з використанням інформаційно-комунікаційних систем[6]. Одночасно серед основних принципів правового регулювання у сфері електронної комерції законодавець закріплює рівність та охорону прав учасників відповідних відносин, повагу до їхніх прав, свобод і законних інтересів, а також однаковість юридичної сили електронних правочинів та правочинів, укладених в інших передбачених законодавством формах[7].

Проте Закон України «Про електронну комерцію» не формує окремої системи правил щодо участі малолітніх та неповнолітніх осіб в електронному цивільному обороті. Внаслідок цього питання про достатність цивільної дієздатності дитини для конкретної цифрової операції фактично вирішується шляхом застосування загальних положень цивільного законодавства. Такий підхід забезпечує формальну єдність правового регулювання, однак не повною мірою враховує специфіку цифрової взаємодії, за якої контрагент нерідко об'єктивно не знає, що правочин фактично вчиняється дитиною.

Звідси виникає ще один проблемний аспект – ідентифікація віку та обсягу цивільної дієздатності користувача цифрової платформи.

[6] Про електронну комерцію : Закон України від 03.09.2015 № 675-VIII. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/675-19#Text (дата звернення: 05.06.2026).

[7] Там само.

У традиційних цивільних відносинах вік контрагента за необхідності може бути встановлений шляхом перевірки документів або безпосередньої взаємодії сторін. У цифровому середовищі така можливість істотно обмежена. Самостійне зазначення користувачем дати народження або підтвердження досягнення певного віку шляхом натискання відповідної кнопки не можна розглядати як достатній механізм установлення його цивільно-правового статусу.

У цьому аспекті показовим є розвиток європейського законодавства. Так стаття 8 Регламенту (ЄС) 2016/679 (GDPR) передбачає спеціальні умови щодо згоди дитини у зв'язку з пропозицією послуг інформаційного суспільства та покладає на контролера обов'язок докладати розумних зусиль для перевірки того, що згода надана або санкціонована особою, яка несе батьківську відповідальність за дитину, з урахуванням доступних технологій[8]. Зауважимо, що хоча зазначені положення безпосередньо стосуються обробки персональних даних, закладена в них ідея попередньої перевірки правомірності участі дитини у цифрових відносинах має значно ширше методологічне значення для розвитку приватноправового регулювання.

Подальший розвиток такого підходу простежується у Регламенті (ЄС) 2022/2065 про єдиний ринок цифрових послуг (Digital Services Act). Відповідно до статті 28 цього Регламенту постачальники онлайн-платформ, доступних для неповнолітніх, повинні запроваджувати належні та пропорційні заходи для забезпечення високого рівня приватності, безпеки та захищеності неповнолітніх користувачів[9]. Таким чином, у сучасному європейському праві поступово утверджується підхід, відповідно до якого захист дитини в цифровому середовищі не може бути покладений виключно на неї саму або її законних представників: певний обсяг превентивних обов'язків має покладатися і на професійних учасників цифрового середовища.

На нашу думку, зазначена тенденція має принципове значення для подальшого розвитку цивільного законодавства України. Участь дитини у цифрових приватноправових відносинах доцільно розглядати не лише через категорію формального обсягу її цивільної дієздатності, а як комплексну модель цифрової цивільної автономії, яка повинна поєднувати

[8] Регламент Європейського Парламенту і Ради (ЄС) 2016/679 від 27 квітня 2016 року про захист фізичних осіб у зв'язку з опрацюванням персональних даних і про вільний рух таких даних та про скасування Директиви 95/46/ЄС (Загальний регламент про захист даних). URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/984_008-16#Text (дата звернення: 05.06.2026).

[9] Regulation (EU) 2022/2065 of the European Parliament and of the Council of 19 October 2022 on a Single Market for Digital Services and amending Directive 2000/31/EC (Digital Services Act). *Official Journal of the European Union*. 2022. L 277. P. 1–102. URL: EUR-Lex

можливість дитини самостійно реалізовувати належні їй цивільні права із системою правових гарантій, що відповідають її віку, рівню розвитку та характеру конкретного цифрового правочину.

У цьому контексті видається доцільним запропонувати авторський підхід, відповідно до якого межі самостійної реалізації цивільної дієздатності дитини у цифровому середовищі мають визначатися на підставі диференційованої моделі цифрового ризику. Така модель повинна враховувати щонайменше чотири критерії: вік дитини; характер і предмет правочину; розмір та тривалість майнових зобов'язань; потенційні негативні наслідки для майнових та особистих немайнових інтересів дитини. Чим вищим є потенційний ризик цифрової операції, тим більш інтенсивними мають бути механізми перевірки віку, підтвердження згоди законних представників та інформування про правові й фінансові наслідки відповідної дії.

Отже, цифровізація не змінює фундаментальної правової природи цивільної дієздатності, проте істотно трансформує способи її фактичної реалізації. Участь малолітніх та неповнолітніх осіб у цифровому цивільному обороті демонструє поступове виникнення розриву між нормативно визначеним обсягом цивільної дієздатності та реальними технологічними можливостями дитини. Подолання такого розриву потребує переходу від переважно реактивної моделі правового регулювання до превентивної моделі захисту, у межах якої забезпечення прав та законних інтересів дитини має відбуватися ще до виникнення негативних майнових чи інших правових наслідків.

1 Цивільна дієздатність дитини та особливості її реалізації у цифровому середовищі

Цивільна дієздатність фізичної особи традиційно розглядається як одна з ключових передумов її самостійної участі у приватноправових відносинах. Відповідно до ст. 30 Цивільного кодексу України цивільною дієздатністю є здатність фізичної особи своїми діями набувати для себе цивільних прав і самостійно їх здійснювати, а також створювати для себе цивільні обов'язки, самостійно їх виконувати та нести відповідальність у разі їх невиконання[10]. Обсяг такої дієздатності залежить насамперед від віку фізичної особи, що зумовлює диференціацію правового статусу малолітніх, неповнолітніх та повнолітніх осіб. Водночас

[10] Цивільний кодекс України : Закон України від 16.01.2003 № 435-IV. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/435-15 (дата звернення: 05.06.2026).

цифровізація приватноправових відносин істотно змінює практичні способи реалізації дієздатності, не змінюючи при цьому формально встановлених законодавством вікових меж.

Фізична особа, яка не досягла чотирнадцяти років, відповідно до ст. 31 ЦК України має часткову цивільну дієздатність і, зокрема, може самостійно вчиняти дрібні побутові правочини. Неповнолітня особа віком від чотирнадцяти до вісімнадцяти років відповідно до ст. 32 ЦК України наділена неповною цивільною дієздатністю, зміст якої є значно ширшим та передбачає, зокрема, право самостійно розпоряджатися своїм заробітком, стипендією або іншими доходами й учиняти інші передбачені законом правочини[11]. Відзначимо, що чинна редакція зазначених норм базується на традиційній віковій моделі цивільної дієздатності.

Однак можливості, які цифрове середовище фактично надає дитині, дедалі менше збігаються із класичним уявленням про способи участі малолітніх та неповнолітніх осіб у цивільному обороті. Для укладення значної кількості договорів сьогодні не потрібно особисто відвідувати магазин, контактувати з продавцем, пред'являти документи або власноруч підписувати договір. Для виникнення цивільних прав та обов'язків інколи достатньо створити обліковий запис, натиснути кнопку «купити», підтвердити замовлення, активувати підписку або здійснити платіж із прив'язаної до пристрою банківської картки. Закон України «Про електронну комерцію» визнає електронним правочином дію особи, спрямовану на набуття, зміну або припинення цивільних прав та обов'язків, здійснену з використанням інформаційно-комунікаційних систем[12]. Отже, технологічна простота вчинення юридично значущої дії не змінює її цивільно-правової природи.

У зв'язку з цим потребує переосмислення співвідношення юридичної та фактичної спроможності дитини до вчинення правочину. Так, юридична спроможність визначається законом і залежить від обсягу цивільної дієздатності, тоді як фактична цифрова спроможність обумовлена доступом до відповідного пристрою, платформи, облікового запису та засобу платежу. Ці дві категорії у цифровому середовищі можуть не збігатися. Малолітня особа, яка юридично має право самостійно вчиняти лише обмежене коло правочинів, технічно може за декілька хвилин здійснити придбання значної вартості або сформувати довготривале платне зобов'язання.

[11] Цивільний кодекс України : Закон України від 16.01.2003 № 435-IV. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/435-15 (дата звернення: 05.06.2026).

[12] Про електронну комерцію : Закон України від 03.09.2015 № 675-VIII. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/675-19#Text (дата звернення: 05.06.2026).

З огляду на це першою проблемною категорією є укладання малолітніми особами договорів купівлі-продажу онлайн. Зауважимо, що сам по собі електронний спосіб укладення договору купівлі-продажу не позбавляє малолітню особу права самостійно вчинити дрібний побутовий правочин. Якщо дитина купує недорогий товар для задоволення звичайної повсякденної потреби, така операція за своїм змістом може відповідати критеріям ст. 31 ЦК України незалежно від того, придбано товар у звичайному магазині чи через електронний торговельний майданчик. Як слушно зазначає Н. О. Тищук, зміст категорії дрібного побутового правочину не є незмінним і залежить від розвитку суспільних відносин та характеру повсякденних потреб особи[13].

Водночас у цифровому просторі оцінювання такого правочину лише за критерієм вартості є недостатнім. Наприклад, одноразове придбання цифрового продукту вартістю від п'ятдесяти до ста гривень і оформлення підписки з аналогічною первинною вартістю можуть мати принципово різні майнові наслідки. У першому випадку виконання зобов'язання завершується фактично одразу після придбання, тоді як у другому з платіжного засобу можуть автоматично списуватися кошти щомісячно до моменту відмови від послуги. Тому при визначенні того, чи може конкретний цифровий правочин вважатися дрібним побутовим, доцільно враховувати не лише розмір первинного платежу, а й загальний потенційний обсяг зобов'язання, його тривалість та автоматичний характер наступних платежів.

Особливої уваги потребують ситуації, коли дитина використовує платіжну картку батьків або іншого законного представника. У цьому випадку проблема виходить за межі визначення обсягу цивільної дієздатності малолітньої чи неповнолітньої особи та стосується встановлення належного суб'єкта волевиявлення. Для продавця або цифрової платформи платіж може виглядати як здійснений повнолітнім власником картки, хоча фактично всі дії щодо вибору товару, підтвердження замовлення та оплати вчинені дитиною.

На нашу думку, сам факт технічної авторизації платіжної операції не повинен автоматично ототожнюватися з цивільно-правовою згодою власника платіжного засобу на конкретний правочин. Збереження реквізитів картки на смартфоні, планшеті або в обліковому записі створює лише технічну можливість здійснення платежу, але саме по собі не засвідчує волевиявлення батьків на кожну наступну покупку дитини.

[13] Тищук Н. О. «Дрібні побутові правочини» як основний вид правочинів, які вчиняють малолітні особи. *Прикарпатський юридичний вісник*. 2020. № 1 (30). С. 60. DOI: https://doi.org/10.32837/pyuv.v0i1(30).516

Відповідно у таких правовідносинах необхідно розмежовувати автентифікацію платіжного інструменту та цивільно-правове волевиявлення особи щодо укладення конкретного договору.

Практичне значення цієї проблеми наочно підтверджується зарубіжним досвідом. Федеральна торгова комісія США розглядала справи щодо Apple, Google та Amazon у зв'язку з оплатою дітьми покупок усередині мобільних застосунків без належної згоди батьків. Зокрема, у справі Apple йшлося про механізм, за якого введення пароля відкривало певний проміжок часу для подальших покупок без повторного підтвердження; у результаті було передбачено повернення споживачам щонайменше 32,5 млн доларів США. Аналогічні вимоги щодо повернення коштів і зміни механізму отримання згоди застосовувалися до Google та Amazon[14, 15, 16, 17].

Зазначені приклади демонструють, що проблема дитячих цифрових покупок не можна зводити тільки до питання належного батьківського контролю. Конструкція цифрового сервісу сама по собі може полегшувати здійснення повторних платежів особою, яка не усвідомлює їх майнових наслідків або не має належного обсягу цивільної дієздатності. Тому професійний учасник цифрового ринку також повинен нести певний обсяг превентивних обов'язків щодо забезпечення прозорості оплати та отримання належного підтвердження волевиявлення.

Окремою формою реалізації цивільної дієздатності у цифровому середовищі є придбання цифрового контенту та цифрових послуг. До таких об'єктів можуть належати електронні книги, музика, відео, програмне забезпечення, доступ до онлайн-платформ, цифрові навчальні матеріали, хмарні сервіси, платні функції застосунків та інші нематеріальні блага. Сучасне європейське приватне право вже виходить із необхідності спеціального регулювання таких відносин. Директива (ЄС) 2019/770 поширюється на договори, за якими суб'єкт підприємницької діяльності надає споживачу цифровий контент або цифрову послугу, а споживач сплачує ціну або, у передбачених Директивою випадках, надає персональні дані[18].

[14] Federal Trade Commission. Apple Inc. Will Provide Full Consumer Refunds of At Least $32.5 Million to Settle FTC Complaint It Charged for Kids' In-App Purchases Without Parental Consent. 2014.

[15] Federal Trade Commission. Federal Court Finds Amazon Liable for Billing Parents for Children's Unauthorized App Charges. 2016.

[16] Federal Trade Commission. FTC, Amazon to Withdraw Appeals, Paving Way for Consumer Refunds Related to Children's Unauthorized App Charges. 2017.

[17] Federal Trade Commission. Google to Refund Consumers at Least $19 Million to Settle FTC Complaint It Unlawfully Billed Parents for Children's Unauthorized In-App Charges. 2014.

[18] Directive (EU) 2019/770 of the European Parliament and of the Council of 20 May 2019 on certain aspects concerning contracts for the supply of digital content and digital services. *Official Journal of the European Union*. 2019. L 136. P. 1–27.

Вказана конструкція є принципово важливою для правовідносин за участю дітей, адже дозволяє відійти від традиційного розуміння договору виключно як обміну товару на грошові кошти. У цифровому середовищі економічною «ціною» доступу до послуги можуть фактично ставати також персональні дані користувача, його увага або поведінкова інформація. Це означає, що безоплатний для дитини мобільний застосунок не обов'язково є правовідношенням, позбавленим економічних наслідків.

У цьому контексті зарубіжна дослідниця М. Кантеро Гаміто обґрунтовує необхідність комплексного застосування механізмів європейського споживчого права, захисту персональних даних та спеціального цифрового регулювання для захисту неповнолітніх користувачів, звертаючи увагу на їх особливу вразливість у цифровому середовищі[19]. Авторка підкреслює, що існуючі правові інструменти вже містять окремі механізми захисту дітей, проте їх фрагментарність та різні вікові критерії створюють труднощі для формування цілісної моделі захисту.

Ще складнішим різновидом цифрових правочинів є покупки всередині мобільних застосунків та комп'ютерних ігор (in-app та in-game purchases). Їх особливістю є те, що рішення про сплату коштів приймається безпосередньо у процесі користування цифровим продуктом, нерідко під впливом ігрової механіки. Предметом придбання можуть бути віртуальна валюта, додаткові можливості персонажа, візуальні елементи, прискорення проходження гри, доступ до нового рівня або випадково сформований цифровий об'єкт.

Дослідження сучасного мобільного ігрового середовища свідчать про високий ступінь його комерціалізації. Зокрема, М. Гуртнер та його співавтори, аналізуючи смартфонні ігри з позиції дитячого користувача, звертають увагу на наявність у таких продуктах комерційних механізмів, внутрішньоігрових покупок та елементів дизайну, здатних стимулювати залученість і витрати; у досліджених ними вибірці частина ігор містила також механізми випадкових винагород типу loot boxes[20].

Водночас не всі моделі внутрішньоігрової монетизації є однаковими за характером і ступенем потенційних правових ризиків для дитини: особливого значення набувають ті з них, у яких здійснення платежу поєднується з невизначеністю щодо конкретного результату придбання. Вищезазначена винагорода **loot boxes** та інші механізми придбання цифрових об'єктів викликають особливі правові дискусії. Особа сплачує

[19] Cantero Gamito M. Do Too Many Cooks Spoil the Broth? How EU Law Underestimates the Importance of Childhood in the Regulation of Digital Services. *Journal of Consumer Policy*. 2023. Vol. 46. P. 281–305. DOI: https://doi.org/10.1007/s10603-023-09545-8

[20] Gurtner M. et al. Child's-eye views of smartphone-based gaming content. *Health Promotion International*. 2025. Vol. 40, issue 2. Article daae195.

кошти, не знаючи наперед конкретного змісту отримуваного цифрового активу, що створює специфічне поєднання споживчого правочину, елементів випадковості та психологічного стимулювання повторних витрат. Д. Ліхі відзначає, що правова дискусія навколо loot boxes охоплює, зокрема, питання захисту неповнолітніх та допустимості продажу їм цифрових продуктів із рандомізованими механізмами винагороди[21].

Додатковою проблемою виступає використання в цифрових інтерфейсах так званих маніпулятивних дизайнерських практик, здатних впливати на поведінку користувача. Для дитини ризик такого впливу може бути вищим у зв'язку з віковими особливостями сприйняття інформації, оцінювання довгострокових наслідків та контролю імпульсивної поведінки. Європейський законодавець уже відреагував на зазначену проблему, а саме статті 25 Регламенту (ЄС) 2022/2065 (Digital Services Act) він обмежує використання онлайн-платформами інтерфейсів, які вводять користувачів в оману, маніпулюють ними або істотно спотворюють чи погіршують здатність приймати вільні й усвідомлені рішення. Стаття 28 цього ж Регламенту встановлює спеціальні вимоги щодо забезпечення високого рівня приватності, безпеки та захищеності неповнолітніх на доступних їм онлайн-платформах[22].

Разом з тим, у 2025 році Європейська Комісія додатково оприлюднила керівні принципи щодо заходів забезпечення високого рівня приватності, безпеки та захищеності неповнолітніх відповідно до Digital Services Act, що свідчить про подальшу конкретизацію обов'язків платформ у цій сфері[23].

Окремої цивільно-правової оцінки потребують автоматично поновлювані цифрові підписки. Їх специфіка полягає в тому, що первинне волевиявлення користувача може породжувати систематичні майнові наслідки протягом тривалого часу. Для дитини особливо складним може бути усвідомлення відмінності між одноразовою оплатою, безкоштовним пробним періодом та підпискою, яка після завершення такого періоду автоматично стає платною.

У зв'язку з цим вважаємо, що автоматично поновлювана підписка не повинна беззастережно бути кваліфікована як дрібний побутовий правочин лише на підставі невеликого розміру одного періодичного платежу.

---

[21] Leahy D. Rocking the Boat: Loot Boxes in Online Digital Games, the Regulatory Challenge, and the EU's Unfair Commercial Practices Directive. *Journal of Consumer Policy*. 2022. DOI: https://doi.org/10.1007/s10603-022-09522-7

[22] Regulation (EU) 2022/2065 of the European Parliament and of the Council of 19 October 2022 on a Single Market for Digital Services and amending Directive 2000/31/EC (Digital Services Act). *Official Journal of the European Union*. 2022. L 277. P. 1–102. URL: EUR-Lex

[23] European Commission. Guidelines on measures to ensure a high level of privacy, safety and security for minors online pursuant to Article 28(4) of Regulation (EU) 2022/2065. *Official Journal of the European Union*. 2025. C/2025/5519.

Для її правової оцінки слід враховувати сукупний характер фінансового зобов'язання, можливість його автоматичного продовження, доступність та зрозумілість механізму відмови від послуги, а також те, чи усвідомлювала дитина на момент активації сервісу періодичний характер майбутнього списання коштів.

На нашу думку, саме тут має прояв одна з основних особливостей реалізації цивільної дієздатності дитини в цифровому середовищі, а саме одна проста технологічна дія здатна породжувати складні та тривалі цивільно-правові наслідки, значення яких не завжди може бути адекватно оцінене малолітньою чи навіть неповнолітньою особою.

При цьому не слід ототожнювати правове становище малолітніх і неповнолітніх осіб. Неповнолітня особа віком від чотирнадцяти до вісімнадцяти років має значно ширший простір для самостійної економічної поведінки. Якщо така особа самостійно розпоряджається своїми законними доходами та здійснює за їх рахунок цифрові покупки, відповідні правочини можуть перебувати в межах наданої їй законом цивільної дієздатності. Водночас використання значних коштів, чужих платіжних засобів або укладення правочинів, які виходять за межі дозволеної законом самостійності, потребуватиме застосування загальних правил ЦК України щодо згоди батьків (усиновлювачів) або піклувальника[24].

При вирішенні питання про правові наслідки виходу дитини за межі цивільної дієздатності мають значення також положення ЦК України про правочини, вчинені малолітніми та неповнолітніми особами за межами наданих їм повноважень. Відтак цифровий характер дії не створює окремої підстави для її дійсності, тобто питання повинно вирішуватися з урахуванням суб'єкта, змісту правочину, обсягу його цивільної дієздатності та наявності необхідного волевиявлення законного представника.

Водночас механічне застосування до цифрових відносин традиційних норм про наступне схвалення правочину батьками не в усіх випадках забезпечує достатній рівень превентивного захисту. Цифрова операція може бути виконана миттєво, цифровий контент – використаний одразу після придбання, а кошти – перераховані ще до того, як законний представник фактично дізнається про відповідний правочин. Відповідно, розвиток правового регулювання у цій сфері має передбачати поступове зміщення акценту з усунення негативних правових наслідків уже вчинених неповнолітніми правочинів на їх попередження шляхом запровадження ефективних механізмів підтвердження віку та обсягу цивільної

[24] Цивільний кодекс України : Закон України від 16.01.2003 № 435-IV. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/435-15 (дата звернення: 05.06.2026).

дієздатності дитини, а у передбачених законом випадках – отримання згоди її законного представника.

На підставі викладеного вважаємо доцільним розмежовувати щонайменше три рівні самостійної цифрової цивільно-правової активності дитини. До першого можуть бути віднесені низькоризикові одноразові правочини незначної вартості, які відповідають звичайним потребам дитини. Другий рівень мають становити цифрові операції з підвищеним майновим ризиком – автоматичні підписки, багаторазові внутрішньоігрові покупки, придбання віртуальної валюти та інші операції, сукупний фінансовий результат яких може значно перевищувати розмір окремого платежу. До третього рівня доцільно віднести правочини значної вартості або такі, що передбачають тривалі зобов'язання, використання кредитних коштів, чужих платіжних інструментів чи поєднуються з іншими істотними ризиками для майнових інтересів дитини.

Для другого і третього рівнів мають бути застосовані посилені механізми підтвердження віку та, залежно від характеру правочину, згоди законного представника. При цьому механізм вікової верифікації повинен бути пропорційним ризику конкретної операції і не спричиняти необґрунтованого збирання персональних даних.

Таким чином, цифрове середовище не створює окремої від традиційної «цифрової дієздатності» дитини у формально-юридичному розумінні, однак формує специфічний спосіб реалізації, передбаченої законом цивільної дієздатності, для якого характерні дистанційність, автоматизованість, швидкість вчинення правочинів, складність ідентифікації фактичного користувача та можливість виникнення непропорційних майнових наслідків унаслідок однієї технологічно простої дії. Відповідно подальший розвиток цивільного законодавства має бути спрямований не на механічне обмеження цифрової активності дітей, а на створення такого правового середовища, у якому розширення їх фактичної цифрової автономії буде супроводжено адекватними віку та ступеню ризику механізмами захисту.

2 Правові ризики участі дитини у цифровому цивільному обороті

Розширення фактичної участі дітей у цифрових приватноправових відносинах поряд із беззаперечними перевагами цифровізації формує новий комплекс правових ризиків, специфіка яких зумовлена особливим правовим статусом дитини, обмеженим обсягом її цивільної

дієздатності та характером функціонування цифрового середовища. На відміну від традиційного цивільного обороту, в якому участь малолітньої чи неповнолітньої особи часто є очевидною для іншої сторони правочину, електронна взаємодія здебільшого не дозволяє контрагенту без додаткових технічних засобів установити реальний вік користувача, ступінь його цивільної дієздатності та наявність необхідної згоди законних представників.

З огляду на це правові ризики участі дитини у цифровому цивільному обороті доцільно розглядати не як сукупність випадкових негативних наслідків використання цифрових технологій, а як системне явище, що виникає внаслідок невідповідності між фактичною цифровою автономією дитини та передбаченими законодавством межами її самостійної цивільно-правової поведінки. Такий підхід дозволяє виокремити щонайменше чотири взаємопов'язані групи ризиків: майнові, інформаційні, споживчі та ризики маніпулятивного впливу.

Першу та найбільш очевидну групу становлять майнові ризики, пов'язані з можливістю виникнення у дитини або її законних представників непередбачених фінансових наслідків. Цифрове середовище істотно спрощує технічну процедуру здійснення платежів. Наявність прив'язаної до облікового запису банківської картки, збережених платіжних реквізитів або активованої функції швидкої оплати фактично дозволяє здійснити покупку декількома натисканнями на екран. Внаслідок цього межа між доступом дитини до цифрового пристрою та можливістю самостійного розпорядження майновими ресурсами стає надзвичайно тонкою.

Як було нами вище зазначено, що найбільш характерними проявами таких ризиків є здійснення неповнолітніми покупок із використанням платіжних карток батьків без належної згоди, багаторазове придбання цифрових товарів невеликої вартості, активація автоматично поновлюваних підписок, придбання внутрішньоігрової валюти, додаткових функцій застосунків та інших нематеріальних об'єктів. Окремо кожна така операція може мати незначну вартість, однак сукупний розмір платежів здатний становити істотне фінансове навантаження.

Положення про майнові ризики участі дитини у цифровому цивільному обороті доцільно розглядати у взаємозв'язку із загальними особливостями майнового статусу неповнолітніх осіб. Так, М. І. Михайлюк, досліджуючи майнові права неповнолітніх у цивільних правовідносинах, наголошує на залежності обсягу можливостей такої особи від ступеня

її цивільної дієздатності та віку[25]. У цифровому середовищі зазначене положення набуває додаткового значення, оскільки технічна доступність здійснення платежів фактично дозволяє дитині реалізовувати майнову активність у значно ширших межах, ніж це може випливати з установленого законом обсягу її цивільної дієздатності.

Практика Федеральної торгової комісії США наочно демонструє масштаби цієї проблеми. У справах щодо Apple, Google та Amazon предметом розгляду були несанкціоновані батьками внутрішньоігрові та внутрішньопрограмні покупки, здійснені дітьми через облікові записи дорослих. Зокрема, у справі Apple компанія погодилася забезпечити повернення споживачам щонайменше 32,5 млн доларів США, а Google – щонайменше 19 млн доларів США; у справі Amazon федеральний суд також визнав неналежною практику стягнення плати за неавторизовані дитячі покупки[26, 27, 28, 29].

З цивільно-правової точки зору зазначені ситуації демонструють необхідність чіткого розмежування технічної можливості здійснення платежу та належного волевиявлення щодо укладення правочину. Наявність у дитини доступу до платіжного засобу не означає автоматичного виникнення згоди його власника на кожну конкретну операцію. Відповідно механізми цифрової оплати повинні оцінюватися не лише з точки зору безпеки платіжної операції, а й у контексті встановлення суб'єкта цивільно-правового волевиявлення.

Особливим різновидом майнового ризику є ефект накопичення дрібних цифрових платежів. Традиційний критерій «невисокої вартості» дрібного побутового правочину може виявитися недостатнім, коли одна цифрова покупка становить незначну суму, але сама архітектура сервісу стимулює користувача до багаторазового повторення таких операцій. З цієї причини під час оцінки допустимості цифрового правочину дитини необхідно враховувати не лише ціну окремої транзакції, а й потенційну сукупну вартість серії взаємопов'язаних операцій.

---

[25] Михайлюк М. І. Окремі питання формування визначення майнових прав неповнолітніх осіб у цивільних правовідносинах за законодавством України. *Право і суспільство*. 2024. № 4. С. 802–808. DOI: https://doi.org/10.32842/2078-3736/2024.4.114

[26] Federal Trade Commission. Apple Inc. Will Provide Full Consumer Refunds of At Least $32.5 Million to Settle FTC Complaint It Charged for Kids' In-App Purchases Without Parental Consent. 2014.

[27] Federal Trade Commission. Federal Court Finds Amazon Liable for Billing Parents for Children's Unauthorized App Charges. 2016.

[28] Federal Trade Commission. FTC, Amazon to Withdraw Appeals, Paving Way for Consumer Refunds Related to Children's Unauthorized App Charges. 2017.

[29] Federal Trade Commission. Google to Refund Consumers at Least $19 Million to Settle FTC Complaint It Unlawfully Billed Parents for Children's Unauthorized In-App Charges. 2014.

Другою групою є інформаційні ризики, які виникають у зв'язку з обміном персональними даними дитини у процесі користування цифровими послугами. На сучасному цифровому ринку персональна інформація часто є невід'ємною складовою економічної моделі функціонування сервісу. Директива (ЄС) 2019/770 прямо враховує ситуації, в яких цифровий контент або цифрові послуги надаються не лише в обмін на грошову оплату, але й у випадках, коли споживач надає або зобов'язується надати персональні дані, за встановленими Директивою винятками[30].

Для дитини така модель створює додатковий ризик через складність усвідомлення реальної економічної цінності власних персональних даних. Реєструючись у мобільному застосунку, онлайн-грі або соціальній мережі, дитина може надавати ім'я, дату народження, адресу електронної пошти, геолокаційні дані, інформацію про поведінку, інтереси та історію користування сервісом, не сприймаючи таку передачу як юридично та економічно значущу дію.

У цьому контексті заслуговує на увагу позиція Д. І. Садовської, яка, досліджуючи захист персональних даних дітей у соціальних мережах у контексті права на забуття, звертає увагу на недостатню сформованість механізмів реалізації та захисту прав неповнолітньої особи у цифровому середовищі[31] [23]. Зазначене дозволяє розглядати можливість контролю дитини над інформацією про себе як важливий елемент її правового статусу та одну з передумов безпечної участі у цифрових правовідносинах.

У зв'язку з цим інформаційний ризик не обмежується можливістю незаконного розголошення персональних даних. Він включає також непрозоре формування цифрового профілю дитини, прогнозування її поведінки, персоналізацію реклами та використання отриманої інформації для формування майбутніх споживчих рішень. Особливість такого впливу полягає в тому, що наслідки передачі даних можуть виникати значно пізніше, ніж сама дія дитини, та виходити за межі конкретного правочину.

У цьому аспекті А. Г. Бірюкова та Г. В. Колісникова, досліджуючи цивільно-правові аспекти цифрової конфіденційності, наголошують на необхідності забезпечення належного балансу між використанням

[30] Directive (EU) 2019/770 of the European Parliament and of the Council of 20 May 2019 on certain aspects concerning contracts for the supply of digital content and digital services. *Official Journal of the European Union*. 2019. L 136. P. 1–27.

[31] Садовська Д. І. Захист персональних даних дітей у соціальних мережах в контексті права на забуття. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія: Право*. 2024. Вип. 81. Ч. 1. С. 225–230. DOI: https://doi.org/10.24144/2307-3322.2024.81.1.35

цифрових технологій і захистом приватності особи[32]. Для неповнолітнього користувача така проблема набуває особливого значення, оскільки дитина не завжди здатна передбачити довгострокові наслідки накопичення, поєднання та подальшого використання наданої нею інформації.

Європейське законодавство поступово посилює спеціальний захист неповнолітніх користувачів. Digital Services Act передбачає, що онлайн-платформи, доступні неповнолітнім, повинні запроваджувати належні й пропорційні заходи для забезпечення високого рівня їх приватності, безпеки та захищеності. Європейська Комісія у 2025 році додатково конкретизувала цей підхід у спеціальних керівних принципах щодо захисту неповнолітніх онлайн[33].

У більш широкому контексті правове становище дитини у цифровому просторі досліджено Л. А. Музикою та Ю. О. Легезою. Так, Л. А. Музика розглядає цифрові права дітей як комплексне правове явище, що охоплює не лише інформаційну безпеку, а й реалізацію майнових та особистих немайнових прав у цифровому середовищі[34]. У свою чергу, Ю. О. Легеза, аналізуючи права дитини в інформаційному цифровому просторі, також акцентує увагу на необхідності створення спеціальних гарантій їх реалізації та захисту[35]. Отже, цифрове середовище слід розглядати не лише як нову форму комунікації, а як самостійний простір реалізації широкого комплексу прав дитини.

Наступну самостійну групу становлять споживчі ризики. Дитина, укладаючи договір у цифровому середовищі, фактично одночасно виступає як суб'єкт із неповною або частковою цивільною дієздатністю та як споживач, що потребує підвищеного рівня захисту. Поєднання цих двох характеристик створює специфічну вразливість.

До основних споживчих ризиків належать недостатня зрозумілість умов цифрового договору, складність відмови від підписки, приховані або другорядні платежі, невизначеність щодо строку користування цифровим продуктом, відсутність усвідомлення різниці між придбанням цифрового

---

[32] Бірюкова А. Г., Колісникова Г. В. Цивільно-правові аспекти цифрової конфіденційності. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія: Право*. 2024. Вип. 81, ч. 1. С. 178. DOI: https://doi.org/10.24144/2307-3322.2024.81.1.26

[33] European Commission. Guidelines on measures to ensure a high level of privacy, safety and security for minors online pursuant to Article 28(4) of Regulation (EU) 2022/2065. *Official Journal of the European Union*. 2025. C/2025/5519.

[34] Музика Л. А. Цифрові права дітей: сучасні виклики та євроінтеграція. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія: Право*. 2025. Вип. 91, ч. 1. С. 396. DOI: https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.91.1.57

[35] Легеза Ю. О. Права дитини в інформаційному цифровому просторі. *Law. State. Technology*. 2021. № 3. С. 80.

об'єкта та отриманням тимчасової ліцензії на його використання, а також труднощі реалізації права на повернення коштів.

Особливістю цифрових послуг є те, що їх правова природа може бути менш очевидною для пересічного користувача, ніж традиційна купівля матеріального товару. Дитина, сплачуючи кошти за певний об'єкт у грі або застосунку, може суб'єктивно сприймати його як придбання у власність, хоча юридично йдеться лише про право доступу або використання відповідного цифрового елемента відповідно до умов платформи. Директива (ЄС) 2019/770 саме тому встановлює спеціальні правила щодо договорів про постачання цифрового контенту та цифрових послуг, у тому числі вимоги щодо відповідності цифрового продукту договору й засобів правового захисту споживача у разі неналежного виконання[36].

Окремого значення набуває складність сприйняття стандартних договірних умов. У цифровому середовищі договір нерідко укладається шляхом приєднання до багатосторінкових правил користування платформою. Формально користувач погоджується з умовами шляхом натискання кнопки, однак фактичне ознайомлення з ними може бути мінімальним. Для неповнолітнього користувача зазначена проблема загострюється через складну юридичну лексику, значний обсяг інформації та відсутність адаптації змісту умов до віку особи.

Звідси випливає необхідність розвитку концепції «дружньої до дитини» інформації про цифровий правочин, за якої ключові фінансові та юридичні наслідки викладаються стисло, зрозуміло та відповідно до вікових можливостей сприйняття користувача. На нашу думку, саме формальна доступність договору не повинна вважатися достатньою, якщо його конструкція фактично унеможливлює усвідомлення дитиною основних наслідків своєї дії.

Нарешті, найбільш складну з точки зору правової оцінки групу становлять ризики маніпулятивного впливу, пов'язані із застосуванням у цифрових сервісах спеціальних дизайнерських і поведінкових механізмів, спрямованих на стимулювання користувача до прийняття певного рішення.

У сучасному цифровому середовищі архітектура інтерфейсу нерідко не є нейтральною. Розташування кнопок, яскравість окремих елементів, обмежені в часі пропозиції, повідомлення про «останню можливість», складність відмови від підписки або багатоетапність процедури

[36] Directive (EU) 2019/770 of the European Parliament and of the Council of 20 May 2019 on certain aspects concerning contracts for the supply of digital content and digital services. *Official Journal of the European Union*. 2019. L 136. P. 1–27.

скасування можуть впливати на поведінку користувача. Digital Services Act прямо забороняє онлайн-платформам проєктувати чи організовувати свої інтерфейси таким способом, який вводить користувачів в оману, маніпулює ними або істотно спотворює чи погіршує їхню здатність приймати вільні та поінформовані рішення[37]. Особисто для дитини такі практики становлять підвищений ризик, оскільки цифровий дизайн може взаємодіяти з віковими особливостями емоційного та когнітивного розвитку. Особливо яскраво це проявляється у сфері комп'ютерних і мобільних ігор.

До вказаного слід додати, що діти в ігрових застосунках стикаються з високо комерціалізованим середовищем. Особливий ризик виникає при використанні віртуальної валюти. Купівля цифрового предмета не за гривні чи євро, а за умовні «монети», «кристали», «бали» або іншу внутрішньоігрову валюту психологічно віддаляє споживача від реальної вартості операції. Для дитини це може ускладнювати розуміння того, скільки реальних коштів фактично витрачається.

Отже, маніпулятивний вплив у цифровому середовищі має безпосереднє цивільно-правове значення, оскільки ставить питання про якість і свободу волевиявлення особи. Формальне натискання дитиною кнопки «купити» або «підписатися» ще не означає, що її рішення було сформоване за умов достатньої інформаційної прозорості та відсутності зовнішнього цифрового тиску. Цей аспект особливо важливий при оцінці цифрових правочинів малолітніх і неповнолітніх осіб, адже вимога відповідності зовнішнього волевиявлення внутрішній волі є одним із фундаментальних принципів дійсності цивільного правочину.

Видається, що наведені категорії ризиків не існують ізольовано. Навпаки, в одному цифровому правовідношенні вони можуть одночасно поєднуватися. Зокрема, коли дитина бачить персоналізовану рекламу в мобільній грі, отримує обмежену в часі пропозицію придбати віртуальний об'єкт, здійснює оплату через прив'язану картку батьків, а після придбання сервіс використовує її поведінкові дані для формування наступних комерційних пропозицій. У такій ситуації одночасно виникають інформаційний, споживчий, майновий і маніпулятивний ризики. Отже, на нашу думку, ефективна модель захисту дитини у цифровому цивільному обороті не може ґрунтуватися на одному універсальному механізмі, наприклад виключно на віковій верифікації або батьківській

[37] Regulation (EU) 2022/2065 of the European Parliament and of the Council of 19 October 2022 on a Single Market for Digital Services and amending Directive 2000/31/EC (Digital Services Act). *Official Journal of the European Union*. 2022. L 277. P. 1–102. URL: EUR-Lex

згоді. Вона повинна мати комплексний характер і поєднувати правові, технічні та організаційні інструменти.

Таку модель доцільно будувати на принципі пропорційності захисного механізму рівню цифрового ризику. Низькоризикові одноразові правочини незначної вартості можуть потребувати мінімального рівня контролю, тоді як багаторазові покупки, автоматично поновлювані підписки, використання чужого платіжного засобу або цифрові операції з підвищеним фінансовим чи інформаційним ризиком повинні супроводжуватися посиленими гарантіями.

У цьому контексті для українського цивільного права перспективним видається перехід від моделі, за якої основний захист дитини відбувається вже після вчинення ризикового цифрового правочину, до моделі його попередження. Такий підхід передбачає необхідність установлення спеціальних правил щодо вікової верифікації, отримання згоди законних представників у випадках підвищеного ризику, забезпечення прозорості цифрових платежів, можливості встановлення лімітів витрат, чіткого інформування про автоматичне продовження підписок, обмеження маніпулятивних дизайнерських практик та створення спрощених процедур оскарження несанкціонованих дитячих операцій.

Отже, правові ризики участі дитини у цифровому цивільному обороті мають комплексний і взаємопов'язаний характер. Їх виникнення зумовлене не самим фактом використання цифрових технологій, а специфічним поєднанням обмеженого обсягу цивільної дієздатності дитини, технологічної доступності укладення правочинів, комерційних інтересів цифрових платформ та недостатньої прозорості окремих механізмів цифрового споживання. У зв'язку з цим подальше вдосконалення законодавства повинно бути спрямоване не на обмеження участі дітей у цифрових відносинах як такої, а на формування безпечного правового середовища реалізації їх цивільної автономії, що передбачає диференційоване застосування превентивних механізмів залежно від характеру та ступеня ризику конкретної цифрової операції.

Висновки

Проведене дослідження дає підстави констатувати, що цифровізація приватноправових відносин істотно трансформує умови реалізації цивільної дієздатності дитини, не змінюючи при цьому встановлених цивільним законодавством вікових меж її обсягу. Технологічна доступність електронної комерції, цифрових платежів, мобільних застосунків,

платних підписок, цифрового контенту та внутрішньоігрових покупок призводить до поступового розширення фактичної цивільної автономії малолітніх і неповнолітніх осіб, яка не завжди відповідає їх юридичній спроможності самостійно вчиняти відповідні правочини. Це зумовлює виникнення комплексу взаємопов'язаних майнових, інформаційних, споживчих та маніпулятивних ризиків, що можуть одночасно проявлятися в межах одного цифрового правовідношення. Відтак традиційні цивільно-правові конструкції щодо обсягу дієздатності, дрібних побутових правочинів, згоди законних представників та наслідків учинення правочинів за межами наданої дієздатності потребують адаптації до особливостей цифрового середовища, зберігаючи водночас фундаментальні засади цивільно-правового статусу дитини.

У зв'язку з цим подальший розвиток правового регулювання має бути спрямований не на обмеження цифрової активності дітей, а на формування безпечної моделі реалізації їх цивільної автономії, заснованої на принципах найкращих інтересів дитини, пропорційності та превентивного захисту. Доцільним видається застосування диференційованого підходу, за якого інтенсивність правових і технічних гарантій визначатиметься з урахуванням віку дитини, характеру та вартості правочину, тривалості майнових зобов'язань і потенційних негативних наслідків відповідної цифрової операції. Така модель має поєднувати належні механізми вікової верифікації, підтвердження згоди законних представників у випадках підвищеного ризику, прозорість цифрових платежів і підписок, доступність інформації про умови правочину для дитини, захист персональних даних та обмеження маніпулятивних комерційних практик. При цьому відповідальність за створення безпечного цифрового середовища не повинна покладатися виключно на дитину та її законних представників: відповідні превентивні обов'язки мають покладатися також на професійних учасників цифрового ринку. Саме поєднання можливості дитини самостійно реалізовувати належні їй цивільні права з адекватними її віку та ступеню цифрового ризику гарантіями захисту здатне забезпечити належний баланс між цифровою автономією дитини та охороною її прав і законних інтересів.

Анотація

У розділі досліджено особливості реалізації цивільної дієздатності дитини у цифровому середовищі та визначено основні правові ризики, що виникають у зв'язку з активною участю малолітніх і неповнолітніх

осіб у цифровому цивільному обороті. Обґрунтовано, що технологічні можливості сучасних цифрових платформ значно розширюють фактичну автономію дитини, тоді як нормативно визначений обсяг її цивільної дієздатності залишається побудованим переважно на традиційній віковій моделі. Проаналізовано особливості онлайн-покупок, використання платіжних карток законних представників, автоматично поновлюваних підписок, придбання цифрового контенту, внутрішньоігрових покупок та віртуальної валюти. Виокремлено майнові, інформаційні, споживчі та маніпулятивні ризики участі дитини у цифрових правовідносинах. Особливу увагу приділено проблемам ідентифікації віку користувача, належності волевиявлення, захисту персональних даних, прозорості цифрових платежів та впливу маніпулятивних дизайнерських практик. Запропоновано диференційовану модель цифрового ризику, відповідно до якої інтенсивність правових і технічних механізмів захисту має залежати від віку дитини, характеру правочину, розміру та тривалості майнових зобов'язань і потенційних негативних наслідків. Обґрунтовано необхідність переходу від переважно реактивної моделі захисту до превентивної, що передбачає вікову верифікацію, підтвердження згоди законних представників у ризикових випадках, прозорість цифрових підписок і платежів, обмеження маніпулятивних практик та покладення відповідних обов'язків на професійних учасників цифрового ринку.

Література

1. Бірюкова А. Г., Колісникова Г. В. Цивільно-правові аспекти цифрової конфіденційності. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія: Право*. 2024. Вип. 81, ч. 1. С. 173–179. DOI: https://doi.org/10.24144/2307-3322.2024.81.1.26
2. Легеза Ю. О. Права дитини в інформаційному цифровому просторі. *Law. State. Technology*. 2021. № 3. С. 79–83.
3. Мирза С. С., Пальшков К. Є., Шевчук В. В. Цивільно-правове регулювання електронних правочинів за участю малолітніх та неповнолітніх осіб. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія: Право*. 2026. Вип. 93, ч. 1. С. 457–463. DOI: https://doi.org/10.24144/2307-3322.2026.93.1.64
4. Михайлюк М. І. Окремі питання формування визначення майнових прав неповнолітніх осіб у цивільних правовідносинах за законодавством України. *Право і суспільство*. 2024. № 4. С. 802–808. DOI: https://doi.org/10.32842/2078-3736/2024.4.114
5. Музика Л. А. Цифрові права дітей: сучасні виклики та євроінтеграція. *Науковий вісник Ужгородського національного*

університету. Серія: Право. 2025. Вип. 91, ч. 1. С. 394–400. DOI: https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.91.1.57
6. Про електронну комерцію : Закон України від 03.09.2015 № 675-VIII. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/675-19#Text (дата звернення: 05.06.2026).
7. Регламент Європейського Парламенту і Ради (ЄС) 2016/679 від 27 квітня 2016 року про захист фізичних осіб у зв'язку з опрацюванням персональних даних і про вільний рух таких даних та про скасування Директиви 95/46/ЄС (Загальний регламент про захист даних). URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/984_008-16#Text (дата звернення: 05.06.2026).
8. Садовська Д. І. Захист персональних даних дітей у соціальних мережах в контексті права на забуття. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія: Право*. 2024. Вип. 81, ч. 1. С. 225–230. DOI: https://doi.org/10.24144/2307-3322.2024.81.1.35
9. Тищук Н. О. «Дрібні побутові правочини» як основний вид правочинів, які вчиняють малолітні особи. *Прикарпатський юридичний вісник*. 2020. № 1 (30). С. 59–62. DOI: https://doi.org/10.32837/pyuv.v0i1(30).516
10. Тищук Н. О. Вчинення правочинів неповнолітніми особами в умовах розвитку інформаційних технологій. *Часопис цивілістики*. 2020. Вип. 37. С. 98–102. DOI: https://doi.org/10.32837/chc.v0i37.357
11. Цивільний кодекс України : Закон України від 16.01.2003 № 435-IV. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/435-15 (дата звернення: 05.06.2026).
12. Cantero Gamito M. Do Too Many Cooks Spoil the Broth? How EU Law Underestimates the Importance of Childhood in the Regulation of Digital Services. *Journal of Consumer Policy*. 2023. Vol. 46. P. 281–305. DOI: https://doi.org/10.1007/s10603-023-09545-8
13. Directive (EU) 2019/770 of the European Parliament and of the Council of 20 May 2019 on certain aspects concerning contracts for the supply of digital content and digital services. *Official Journal of the European Union*. 2019. L 136. P. 1–27.
14. European Commission. Guidelines on measures to ensure a high level of privacy, safety and security for minors online pursuant to Article 28(4) of Regulation (EU) 2022/2065. *Official Journal of the European Union*. 2025. C/2025/5519.
15. Federal Trade Commission. Apple Inc. Will Provide Full Consumer Refunds of At Least $32.5 Million to Settle FTC Complaint It Charged for Kids' In-App Purchases Without Parental Consent. 2014.
16. Federal Trade Commission. Federal Court Finds Amazon Liable for Billing Parents for Children's Unauthorized App Charges. 2016.
17. Federal Trade Commission. FTC, Amazon to Withdraw Appeals, Paving Way for Consumer Refunds Related to Children's Unauthorized App Charges. 2017.
18. Federal Trade Commission. Google to Refund Consumers at Least $19 Million to Settle FTC Complaint It Unlawfully Billed Parents for Children's Unauthorized In-App Charges. 2014.
19. Gurtner M. et al. Child's-eye views of smartphone-based gaming content. *Health Promotion International*. 2025. Vol. 40, issue 2. Article daae195.

20. Leahy D. Rocking the Boat: Loot Boxes in Online Digital Games, the Regulatory Challenge, and the EU's Unfair Commercial Practices Directive. *Journal of Consumer Policy*. 2022. DOI: https://doi.org/10.1007/s10603-022-09522-7
21. Regulation (EU) 2022/2065 of the European Parliament and of the Council of 19 October 2022 on a Single Market for Digital Services and amending Directive 2000/31/EC (Digital Services Act). *Official Journal of the European Union*. 2022. L 277. P. 1–102. URL: EUR-Lex

DOI: https://doi.org/10.36059/978-966-397-661-7-2

АДМІНІСТРАТИВНО-ПРАВОВІ ПРОБЛЕМИ МІЖСУБ'ЄКТНОЇ ВЗАЄМОДІЇ У МЕХАНІЗМАХ РЕАГУВАННЯ НА ВИПАДКИ ДОМАШНЬОГО НАСИЛЬСТВА ЗА УЧАСТЮ ДІТЕЙ В УМОВАХ ЗБРОЙНОЇ АГРЕСІЇ

Бесага Ірина Василівна,
доктор філософії у галузі права, доцент,
доцент кафедри адміністративного права
та адміністративного процесу
Навчально-наукового інституту з підготовки фахівців
для підрозділів кримінальної поліції
Львівського державного університету внутрішніх справ,
вул. Городоцька, 26, м. Львів, 79007, Україна

Вступ

Захист прав дитини в умовах збройної агресії набуває особливого значення як для національної системи публічного управління, так і для міжнародного правопорядку. Повномасштабне вторгнення Російської Федерації в Україну спричинило істотне зростання кількості дітей, які опинилися у складних життєвих обставинах внаслідок воєнних дій, вимушеного переміщення, втрати членів сім'ї, руйнування житла, перебування на тимчасово окупованих територіях, а також інших факторів, що негативно впливають на їхнє життя, здоров'я та розвиток. За таких умов особливої актуальності набуває питання ефективного функціонування механізмів захисту прав дитини та належної взаємодії між суб'єктами, уповноваженими здійснювати відповідні заходи.

Особливість сучасної системи захисту прав дитини полягає у тому, що вона ґрунтується на діяльності значної кількості органів та установ, кожен із яких реалізує окремі повноваження у відповідній сфері. До таких суб'єктів належать органи Національної поліції України, служби у справах дітей, органи опіки та піклування, заклади освіти та охорони здоров'я, соціальні служби, органи прокуратури, суди та інші державні органи й органи місцевого самоврядування. Ефективність захисту прав дитини значною мірою залежить не лише від належного виконання кожним із цих суб'єктів власних повноважень, але й від узгодженості їхніх дій, своєчасного обміну інформацією та здатності забезпечити комплексне реагування на наявні загрози.

В умовах воєнного стану значення міжсуб'єктної взаємодії істотно посилюється. Воєнні дії ускладнюють доступ до дітей, які потребують захисту, перешкоджають своєчасному отриманню інформації про загрози їх життю

та здоров'ю, створюють додаткові труднощі для проведення перевірок, оцінки рівня безпеки та реалізації заходів соціального захисту. Крім того, збройна агресія нерідко посилює вже існуючі сімейні конфлікти, сприяє зростанню соціальної напруги та створює додаткові ризики вчинення домашнього насильства щодо дітей. У таких умовах недоліки міжвідомчої взаємодії можуть призводити до істотного зниження ефективності механізмів захисту прав дитини та унеможливлювати своєчасне реагування на випадки порушення її прав.

Важливим джерелом виявлення проблем функціонування відповідної системи є судова практика. Саме під час розгляду адміністративних, цивільних та інших категорій справ знаходять відображення типові помилки суб'єктів владних повноважень, пов'язані з неналежною координацією діяльності, формальним виконанням покладених обов'язків, неповнотою збору інформації, невизначеністю компетенції окремих органів або порушенням процедурних гарантій захисту дитини. Аналіз таких ситуацій дозволяє не лише встановити причини виникнення відповідних проблем, але й окреслити можливі напрями вдосконалення адміністративно-правового механізму захисту прав дитини.

Метою цього дослідження є виявлення та систематизація найбільш поширених проблем міжсуб'єктної взаємодії у сфері захисту прав дитини, які проявляються у правозастосовній діяльності та судовій практиці, а також визначення їх впливу на ефективність реалізації державної політики у сфері запобігання та протидії домашньому насильству, охорони дитинства та забезпечення найкращих інтересів дитини в умовах збройної агресії.

Досягнення поставленої мети передбачає аналіз нормативно-правового регулювання діяльності уповноважених суб'єктів, дослідження особливостей їх взаємодії у різних категоріях справ, а також узагальнення судової практики щодо оскарження рішень, дій чи бездіяльності органів, на які покладено функції захисту прав дітей.

1 Поняття та проблеми міжвідомчої взаємодії суб'єктів захисту прав дитини у сфері запобігання та протидії домашньому насильству в умовах воєнного стану

У системі адміністративно-правового регулювання запобігання та протидії домашньому насильству міжсуб'єктна взаємодія виконує системоутворюючу функцію, оскільки забезпечує узгоджене реагування різних органів публічної влади на випадки насильства. Як видається, саме

на стику компетенцій різних суб'єктів (поліції, служби у справах дітей, органів опіки та піклування, соціальних служб та інших суб'єктів у цій сфері) виникають як можливості для ефективного захисту прав потерпілого, забезпечення належного провадження щодо кривдника, так і процесуальні перешкоди, що знижують результативність таких заходів.

Міжсуб'єктна взаємодія у сфері запобігання та протидії домашньому насильству уявляється складною багаторівневою системою адміністративно-правових, соціально-захисних та правоохоронних механізмів, функціонування яких спрямоване на своєчасне виявлення, припинення та недопущення повторних випадків насильства. Її нормативне підґрунтя формують, зокрема, положення Закону України «Про запобігання та протидію домашньому насильству» від 07.12.2017 № 2229-VIII (надалі також – Закон № 2229-VIII), підзаконні акти Кабінету Міністрів України та відомчі нормативні акти Міністерства внутрішніх справ України, які визначають як суб'єктний склад такої взаємодії, так і процедурні алгоритми її реалізації тощо[38].

Узагальнення судової практики та результатів правозастосовної діяльності уповноважених органів у цій сфері дає підстави стверджувати, що проблематика міжсуб'єктної взаємодії проявляється не лише на стадії безпосереднього реагування на випадки насильства, а й у межах різних видів юрисдикційних та неюрисдикційних проваджень. При цьому відповідні конфлікти у визначенні компетенції, процесуальні суперечності та проблеми координації можуть бути умовно систематизовані за кількома взаємопов'язаними блоками.

А) Проблеми міжсуб'єктної взаємодії у межах провадження у справах про адміністративні правопорушення, передбачені, зокрема, статтями 173-2 та 173-8 Кодексу України про адміністративні правопорушення (надалі також – КУпАП)[39]. До цього блоку належать:

– складнощі взаємодії між поліцією та судом під час розгляду справ про адміністративні правопорушення, пов'язані з неналежним

[38] Про запобігання та протидію домашньому насильству : Закон України від 07.12.2017 № 2229-VIII. *Відомості Верховної Ради України.* 2018. № 5. Ст. 35; Про внесення змін до Кодексу України про адміністративні правопорушення та інших законів України у зв'язку з ратифікацією Конвенції Ради Європи про запобігання насильству стосовно жінок і домашньому насильству та боротьбу з цими явищами : Закон України від 22.05.2024 № 3733-IX. *Відомості Верховної Ради України.* 2024. № 31. Ст. 232; Про внесення змін до деяких законів України щодо запобігання насильству та унеможливлення жорстокого поводження з дітьми : Закон України від 06.06.2024 № 3792-IX. *Відомості Верховної Ради України.* 2024. № 40. Ст. 25; Про затвердження Порядку взаємодії суб'єктів, що здійснюють заходи у сфері запобігання та протидії домашньому насильству і насильству за ознакою статі : Постанова Кабінету Міністрів України від 22.08.2018 № 658; Про забезпечення соціального захисту дітей, які перебувають у складних життєвих обставинах : Постанова Кабінету Міністрів України від 01.06.2020 № 585 та інші.

[39] Кодекс України про адміністративні правопорушення від 07.12.1984 № 8073-X. *Відомості Верховної Ради Української РСР*. 1984. Додаток до № 51. Ст. 1122.

оформленням матеріалів, неповнотою доказової бази, недотриманням спеціальних процедур опитування постраждалих осіб та оцінки ризиків;

– проблеми реалізації права на апеляційне / касаційне оскарження постанов у справах про адміністративні правопорушення, у тому числі щодо оцінки доказів домашнього насильства, допустимості електронних доказів, врахування пояснень дітей та матеріалів оцінки ризиків;

– прогалини в законодавстві, а також колізії між нормативним регулюванням адміністративно-деліктного провадження та кримінального процесу, зокрема щодо гарантій осіб, які притягаються до відповідальності.

Б) Проблеми міжсуб'єктної взаємодії у межах розгляду адміністративного спору (як судочинства, так і несудового юрисдикційного провадження), які, своєю чергою, можуть бути поділені на дві основні групи.

Б.1. Адміністративні спори, пов'язані із провадженням у справах про адміністративні правопорушення та/або застосуванням спеціальних заходів у сфері запобігання та протидії домашньому насильству, зокрема:

– спори щодо законності внесення інформації про особу до інформаційно-комунікаційної системи «Інформаційний портал Національної поліції України»[40];

– спори щодо внесення особи до журналу реєстрації осіб, які перебувають на профілактичному обліку за вчинення домашнього насильства, та зобов'язання виключити з профілактичного обліку;

– спори щодо законності винесення термінових заборонних приписів, їх скасування або оскарження процедурних аспектів їх застосування;

– спори, що виникають при застосуванні заходів забезпечення провадження у справах про адміністративні правопорушення.

Б.2. Адміністративні спори щодо оскарження рішень, дій чи бездіяльності суб'єктів владних повноважень у сфері запобігання та протидії домашньому насильству, серед яких:

– спори про визнання протиправною бездіяльності поліції, служб у справах дітей чи інших уповноважених суб'єктів щодо невжиття належних заходів реагування при перевірці обставин домашнього насильства, зокрема стосовно дітей;

– спори щодо оскарження актів оцінки потреб сім'ї чи особи, висновків органів опіки та піклування або інших документів індивідуального реагування;

– спори, пов'язані з відмовою у внесенні відомостей до Єдиного реєстру досудових розслідувань (надалі – ЄРДР) та розгляду відповідних

[40] Про затвердження Положення про інформаційно-комунікаційну систему «Інформаційний портал Національної поліції України» : Наказ МВС України від 03.08.2017 № 676.

звернень у порядку Закону України «Про звернення громадян» від 02.10.1996 № 393/96-ВР;

– спори щодо застосування дисциплінарних стягнень до державних службовців, стосовно яких ініційовано дисциплінарне провадження у зв'язку з існуванням провадження про домашнє насильство;

– спори щодо притягнення до дисциплінарної відповідальності посадових осіб за невиконання або неналежне виконання службових обов'язків у сфері запобігання та протидії домашньому насильству.

Окремий блок становлять *інші спори, пов'язані зі сферою запобігання та протидії домашньому насильству*, у межах яких інформація про домашнє насильство або матеріали відповідних проваджень використовуються в інших юрисдикційних процедурах. До них, зокрема, належать:

– спори щодо використання матеріалів проваджень про домашнє насильство під час вирішення міграційних питань (видворення за межі України, надання міжнародного захисту, статусу біженця тощо);

– врахування фактів або відомостей про домашнє насильство під час вирішення цивільних спорів, зокрема щодо визначення місця проживання дитини, участі у вихованні дитини, поділу майна подружжя;

– справи окремого провадження, пов'язані із застосуванням спеціальних заходів запобігання і протидії домашньому насильству, насамперед винесенням обмежувальних приписів судами.

Таким чином, проблематика міжсуб'єктної взаємодії у сфері запобігання та протидії домашньому насильству має комплексний міжгалузевий характер і охоплює не лише питання координації діяльності уповноважених суб'єктів, а й проблеми процесуального розмежування компетенції, використання доказів, обміну інформацією та узгодженості юрисдикційних механізмів захисту прав постраждалих осіб.

Більш детальну увагу звернемо на найбільш типові ситуації, які неодноразово ставали предметом оцінки як суду, так і органів й уповноважених на розгляд спорів посадових осіб.

2 Проблемні питання застосування законодавчих механізмів взаємодії Національної поліції з органами і службами у справах дітей

Відповідно до ч. 1 ст. 10 Закону України «Про запобігання та протидію домашньому насильству» від 07.12.2017 № 2229-VIII до повноважень уповноважених підрозділів органів Національної поліції належать «виявлення фактів домашнього насильства та своєчасне реагування на них;

прийом і розгляд заяв та повідомлень... та взаємодія з іншими суб'єктами, що здійснюють заходи у цій сфері» тощо[41]. Водночас Порядок забезпечення соціального захисту дітей, які перебувають у складних життєвих обставинах, затверджений постановою Кабінету Міністрів України від 01.06.2020 № 585 (надалі також – Порядок № 585)[42], встановлює обов'язок служби у справах дітей у разі отримання відповідного повідомлення «невідкладно повідомляти орган Національної поліції... для проведення відповідних заходів». Таким чином, законодавець формує модель інтегрованої взаємодії, що передбачає координацію дій різних суб'єктів на всіх стадіях реагування.

Поширеною у практиці міжсуб'єктної взаємодії є ситуація, за якої повідомлення про можливе домашнє насильство щодо дітей проходить через декількох суб'єктів публічного адміністрування, однак у процесі такого реагування виникає невизначеність щодо розмежування компетенції між органами, відповідальними за безпосередній захист дитини, та суб'єктами, уповноваженими здійснювати соціальний супровід сім'ї. Разом із тим аналіз судової практики дозволяє констатувати наявність істотних процесуальних перешкод у реалізації такої взаємодії. Показовою у цьому контексті є справа № 200/17137/21[43], у межах якої досліджувалась правомірність дій органу Національної поліції при перевірці повідомлення про можливе домашнє насильство щодо дитини.

Для ілюстрації механізму такої взаємодії доцільно змоделювати типову ситуацію, відтворену на основі згаданої справи та іншої подібної судової практики. Припустимо, що батько малолітньої дитини звертається до органу опіки та піклування із заявою про можливе вчинення фізичного та психологічного насильства з боку матері. У межах своєї компетенції служба у справах дітей реєструє відповідне звернення та, виконуючи вимоги п. 8 Порядку № 585[44], невідкладно інформує підрозділ Національної поліції.

На наступному етапі поліція, реалізуючи повноваження, визначені ч. 1 ст. 10 Закону № 2229-VIII, здійснює перевірку повідомлення. Така

[41] Про запобігання та протидію домашньому насильству : Закон України від 07.12.2017 № 2229-VIII. *Відомості Верховної Ради України.* 2018. № 5. Ст. 35.

[42] Про забезпечення соціального захисту дітей, які перебувають у складних життєвих обставинах : Постанова Кабінету Міністрів України від 01.06.2020 № 585.

[43] Постанова Першого апеляційного адміністративного суду від 11 жовтня 2023 року у справі № 200/17137/21. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/114095636; Постанова П'ятого апеляційного адміністративного суду від 24 лютого 2026 року у справі № 400/8592/24. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/ 134361875

[44] Про забезпечення соціального захисту дітей, які перебувають у складних життєвих обставинах : Постанова Кабінету Міністрів України від 01.06.2020 № 585.

перевірка, відповідно до Інструкції з організації роботи підрозділів ювенальної превенції, затвердженим наказом МВС України від 19.12.2017 № 1044 (надалі також – Інструкція № 1044)[45], включає виявлення фактів насильства, відбір пояснень, а також взаємодію зі службою у справах дітей. Практично це проявляється у спільному виїзді за місцем проживання дитини, опитуванні батьків та складанні матеріалів перевірки.

Особливе значення на цьому етапі має проведення оцінки ризиків. Згідно з Порядком проведення оцінки ризиків вчинення домашнього насильства, затвердженого спільним наказом Мінсоцполітики та МВС України від 13.03.2019 № 369/180[46], така оцінка здійснюється шляхом «спілкування з постраждалою особою… та з'ясування обставин конфлікту». Саме ця процедура покликана встановити наявність або відсутність загрози для життя та здоров'я дитини.

Водночас центральним елементом усієї взаємодії є отримання інформації безпосередньо від дитини. Законодавець встановлює спеціальні гарантії для цієї процедури. Так, відповідно до п. 14 Порядку № 585, бесіда з дитиною повинна проводитися «у безпечному місці та/або у спеціально створених безпечних умовах (зокрема за відсутності кривдника)… із залученням психолога»[47]. Крім того, допускається застосування спеціалізованих методик, зокрема «Зеленої кімнати», що мінімізують ризик повторної травматизації.

Однак у вказаній змодельованій (і водночас типовій для практики) ситуації відбувається відхилення від зазначених вимог. Опитування дитини проводиться у присутності матері, яка потенційно є кривдником, психолог не залучається, а сама бесіда має формальний характер. У результаті дитина заперечує факт насильства, що стає підставою для висновку поліції про його відсутність. На завершальному етапі поліція приймає рішення про відсутність складу правопорушення (тобто не оформлює протокол у силу ст. 247 КУпАП[48]) та обмежується профілактичною бесідою[49].

---

[45] Про затвердження Інструкції з організації роботи підрозділів ювенальної превенції Національної поліції України : Наказ МВС України від 19.12.2017 № 1044.

[46] Про затвердження Порядку проведення оцінки ризиків вчинення домашнього насильства : Наказ Мінсоцполітики України, МВС України від 13.03.2019 № 369/180.

[47] Про забезпечення соціального захисту дітей, які перебувають у складних життєвих обставинах : Постанова Кабінету Міністрів України від 01.06.2020 № 585.

[48] Кодекс України про адміністративні правопорушення від 07.12.1984 № 8073-X. *Відомості Верховної Ради Української РСР*. 1984. Додаток до № 51. Ст. 1122.

[49] Постанова Першого апеляційного адміністративного суду від 11 жовтня 2023 року у справі № 200/17137/21. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/114095636; Постанова П'ятого апеляційного адміністративного суду від 24 лютого 2026 року № 400/8592/24. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/ 134361875

Основна проблема взаємодії у цій ситуації полягає у заміщенні реальної міжвідомчої оцінки ризиків формальним спільним виходом без створення безпечних умов для висловлення дитиною власної позиції. Такий підхід істотно звужує превентивний потенціал взаємодії поліції та служби у справах дітей, оскільки не дозволяє своєчасно виявити приховані форми фізичного чи психологічного насильства у сімейному середовищі.

Для ілюстрації наступної проблеми міжсуб'єктної взаємодії доцільно змоделювати ще одну ситуацію, відтворену на підставі судової практики. Припустимо, що один із батьків систематично звертається до різних органів публічної влади – органу опіки та піклування, служби у справах дітей, органів Національної поліції, а також до суду – із повідомленнями про перешкоджання у спілкуванні з дітьми, можливе психологічне насильство щодо них, невиконання судових рішень та інші обставини, що можуть свідчити про загрозу їхнім правам та інтересам.

У нормативно належній моделі міжсуб'єктної взаємодії, що випливає із Закону № 2229-VIII та Порядку № 585[50], така сукупність інформації (у тому числі відомості з ЄРДР, судові рішення, експертні висновки, як це було у розглядуваній справі[51]) утворює достатню підставу для активізації комплексного механізму захисту дитини. Відповідно до п. 5 Порядку № 585, суб'єкти зобов'язані забезпечити виявлення дітей, які перебувають у складних життєвих обставинах, зокрема у разі отримання інформації про можливу загрозу їхнім життю чи здоров'ю. Далі, згідно з п. 9 цього Порядку, служба у справах дітей спільно з іншими суб'єктами (поліцією, соціальними службами, закладами охорони здоров'я) протягом однієї доби має провести оцінку рівня безпеки дитини. Лише після цього, відповідно до п. 15 Порядку, приймається рішення про взяття дитини на облік та організовується подальший соціальний супровід[52].

Однак у змодельованій ситуації відбувається наступне. Попри наявність численних звернень, інформації з різних джерел та навіть участь служби у справах дітей у судових процесах як третьої особи, уповноважений орган фактично не вчиняє жодних дій, передбачених Порядком № 585: не проводить оцінки рівня безпеки дітей, не здійснює належного

[50] Про запобігання та протидію домашньому насильству : Закон України від 07.12.2017 № 2229-VIII. *Відомості Верховної Ради України.* 2018. № 5. Ст. 35; Про забезпечення соціального захисту дітей, які перебувають у складних життєвих обставинах : Постанова Кабінету Міністрів України від 01.06.2020 № 585.

[51] Постанова Миколаївського окружного адміністративного суду від 20 березня 2025 року у справі № 400/9131/24. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/126030899

[52] Про забезпечення соціального захисту дітей, які перебувають у складних життєвих обставинах : Постанова Кабінету Міністрів України від 01.06.2020 № 585.

збору інформації, не формує особові справи, не приймає рішення про взяття дітей на облік. Проблема, виявлена у досліджуваній ситуації, полягає у фактичному ігноруванні обов'язку ініціювання міжсуб'єктної взаємодії попри наявність достатнього обсягу інформації, яка об'єктивно свідчить про можливе перебування дітей у складних життєвих обставинах. На відміну від попередньо розглянутої ситуації, де ключовою проблемою був формальний характер взаємодії, у цьому випадку йдеться про протилежну крайність – наявність численних інформаційних сигналів, які не трансформуються у юридично значущі дії. Це свідчить про порушення не лише процедурних вимог, а й базових принципів діяльності у цій сфері, зокрема принципу належної уваги до кожного факту домашнього насильства (ст. 4 Закону № 2229-VIII[53]) та принципу пріоритетності найкращих інтересів дитини.

Подібною до вищенаведених є і така ситуація: припустимо, що уповноважені органи отримують інформацію про можливе вчинення домашнього насильства щодо малолітніх дітей. У таких умовах служба у справах дітей, діючи в межах повноважень, визначених, зокрема, ст. 11 Закону України «Про запобігання та протидію домашньому насильству», а також Порядком № 585, організовує міжвідомчу взаємодію, залучаючи центр соціальних служб та інших суб'єктів. Відповідно до п. 5, 6 Порядку № 585, у разі надходження інформації про можливе насильство щодо дитини уповноважені суб'єкти зобов'язані невідкладно вжити заходів щодо оцінки рівня її безпеки. Крім того, відповідно до п. 7 зазначеного Порядку, у разі наявності загрози життю чи здоров'ю дитини мають бути застосовані заходи невідкладного реагування, у тому числі із залученням органів Національної поліції. Лише після цього, згідно з п. 12 Порядку № 585, допускається проведення оцінки потреб дитини як окремої процедури соціального супроводу[54].

Однак у змодельованій ситуації замість проведення оцінки рівня безпеки уповноважені суб'єкти фактично одразу переходять до оцінки потреб дітей, що проявляється у складанні актів оцінки та формуванні висновків про відсутність складних життєвих обставин. При цьому процедура збору інформації реалізується з порушенням спеціальних гарантій, передбачених п. 14 Порядку № 585. Проблема, виявлена у досліджуваній ситуації, полягає у неправильному визначенні

[53] Про запобігання та протидію домашньому насильству : Закон України від 07.12.2017 № 2229-VIII. *Відомості Верховної Ради України.* 2018. № 5. Ст. 35.

[54] Про забезпечення соціального захисту дітей, які перебувають у складних життєвих обставинах : Постанова Кабінету Міністрів України від 01.06.2020 № 585.

пріоритетності адміністративно-правових процедур у межах міжвідомчої взаємодії, що призводить до підміни її превентивно-захисної функції формальним виконанням дій[55].

Ще один проблемний аспект міжсуб'єктної взаємодії пов'язаний із визначенням умов виникнення обов'язку відповідного органу діяти. Припустимо, що уповноважені органи державної влади (зокрема органи прокуратури або поліції) отримують заяву про можливе вчинення домашнього насильства щодо малолітніх дітей. У подальшому така інформація передається між різними суб'єктами публічної влади, однак не адресується безпосередньо службі у справах дітей за місцем проживання дитини або не надходить до неї у встановленому порядку[56]. У результаті цей орган не здійснює дій, передбачених Порядком № 585 (реєстрації звернення, інформування інших суб'єктів, оцінки безпеки дитини), що формально може сприйматися як бездіяльність.

У визначеній законом моделі міжсуб'єктної взаємодії саме факт надходження відповідного звернення або повідомлення до конкретного суб'єкта є підставою для виникнення у нього обов'язку діяти. Так, відповідно до п. 6 Порядку № 585, усі звернення щодо дітей підлягають обов'язковій реєстрації, після чого, згідно з п. 8 цього Порядку, служба у справах дітей зобов'язана невідкладно повідомити органи Національної поліції та інших суб'єктів для проведення відповідних заходів. Надалі, відповідно до п. 9 Порядку № 585, організовується спільна оцінка рівня безпеки дитини із залученням компетентних суб'єктів. Отже, міжсуб'єктна взаємодія у цій моделі має чітко визначену послідовність і починається саме з моменту отримання інформації конкретним органом[57].

Водночас судова практика виходить із того, що за відсутності факту надходження звернення до конкретного суб'єкта його обов'язок щодо вчинення відповідних дій не виникає, а отже, відсутні підстави для кваліфікації такої поведінки як протиправної. Інакше кажучи, міжсуб'єктна взаємодія у цій сфері не є самодостатньою або автоматичною, а функціонує як процедурно зумовлений механізм, запуск якого прямо залежить від належного інформаційного імпульсу.

Проблема, виявлена у досліджуваній ситуації, полягає не у неправильній реалізації вже наявної взаємодії, а у її фактичному ненастанні

[55] Постанова П'ятого апеляційного адміністративного суду від 24 лютого 2026 року у справі № 400/8592/24. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/134361875

[56] Рішення Миколаївського окружного адміністративного суду від 04 лютого 2025 року у справі № 400/7807/24. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/124914003

[57] Про забезпечення соціального захисту дітей, які перебувають у складних життєвих обставинах : Постанова Кабінету Міністрів України від 01.06.2020 № 585.

через порушення або розрив комунікаційного ланцюга між суб'єктами. Це, своєю чергою, свідчить про наявність системного ризику, за якого навіть за наявності об'єктивних підстав для реагування (зокрема заяви про насильство чи відкритого кримінального провадження) відповідний механізм захисту прав дитини не активується.

Недолік також полягає у тому, що міжвідомча взаємодія фактично зводиться до суто формального критерію отримання документа (звернення), тоді як реальна циркуляція інформації між суб'єктами (зокрема через органи прокуратури, обласні служби чи інші інституції) не визнається достатньою підставою для запуску відповідних процедур. Це свідчить про наявність розриву між нормативною моделлю взаємодії, яка передбачає обов'язок суб'єктів невідкладно передавати інформацію один одному (п. 8 Порядку № 585[58]), та практикою її застосування, де така передача фактично не контролюється і не забезпечує автоматичного виникнення юридичних наслідків.

Окремо слід звернути увагу на ще один аспект проблеми – перекладання відповідальності за ініціювання взаємодії на заявника. Судова логіка у цій справі фактично виходить із того, що саме заявник має забезпечити належне адресування звернення до кожного компетентного органу, тоді як неналежне функціонування механізму внутрішньої комунікації між органами державної влади не визнається порушенням. Такий підхід, як видається, суперечить самій природі міжвідомчої взаємодії як системи, що покликана забезпечити координацію дій суб'єктів незалежно від поведінки заявника[59].

3 Проблемні питання взаємодії органів і служб у справах дітей з іншими органами у сфері запобігання і протидії домашньому насильству

Типовою у цій категорії правовідносин є ситуація, коли інформація про можливе перебування дитини у небезпечних для життя чи здоров'я умовах сприймається органом опіки та піклування не як підстава для запуску спеціального міжсуб'єктного механізму оцінки рівня безпеки дитини, а як питання, що належить до компетенції іншого органу. Наприклад, у справі, яка розглядалася Закарпатським окружним адміністративним

[58] Про забезпечення соціального захисту дітей, які перебувають у складних життєвих обставинах : Постанова Кабінету Міністрів України від 01.06.2020 № 585.

[59] Постанова П`ятого апеляційного адміністративного суду у складі колегії судді від 04 червня 2025 року у справі № 400/7807/24. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/127880860

судом (рішення від 04 лютого 2026 року № 260/7535/25)[60], проблема проявилася в тому, що повідомлення батька про проживання малолітньої дитини поблизу діючого кладовища, тобто в умовах, які, на його думку, створювали загрозу її здоров'ю, не було належно інтерпретоване органом опіки як сигнал про ймовірне перебування дитини у складних життєвих обставинах. Орган опіки фактично звів свою позицію до того, що усунення можливих порушень санітарного законодавства не належить до його повноважень, тобто це було сприйнято ним виключно як питання санітарно-епідеміологічного контролю, а не як інформація про можливу загрозу життю чи здоров'ю дитини, що потребує оцінки рівня її безпеки.

Проблемність такої позиції полягає у змішуванні предметної компетенції різних суб'єктів та невикористанні механізму міжсуб'єктної взаємодії. Хоча відповідно до п. 1.3 ДСанПіН 2.2.2.028-99[61] державний контроль за дотриманням санітарних правил здійснюється установами та закладами державної санепідслужби, це не звільняє орган опіки та піклування від обов'язку реагувати на інформацію про можливу загрозу життю або здоров'ю дитини в межах власних повноважень. Відповідно до п. 3 Порядку провадження органами опіки та піклування діяльності, пов'язаної із захистом прав дитини, затвердженого Постановою Кабінету Міністрів України від 24.09.2008 № 866 (надалі також – Порядок № 866)[62], органи опіки та піклування здійснюють діяльність із соціального захисту дітей, які перебувають у складних життєвих обставинах, а також із захисту особистих, майнових і житлових прав дітей. Водночас ст. 18 Закону України «Про охорону дитинства» від 26.04.2001 № 2402-III (надалі також – Закон № 2402-III)[63] гарантує право дитини на проживання в таких санітарно-гігієнічних та побутових умовах, що не завдають шкоди її фізичному та розумовому розвитку.

У розумінні ст. 1 Закону № 2402 дитина, яка перебуває у складних життєвих обставинах, – дитина, яка потрапила в умови, що негативно впливають на її життя, стан здоров'я та розвиток у зв'язку з інвалідністю, тяжкою хворобою, безпритульністю, перебуванням у конфлікті із законом,

[60] Постанова Першого апеляційного адміністративного суду від 11 жовтня 2023 року у справі № 200/17137/21. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/114095636

[61] Державні санітарні правила та норми «Гігієнічні вимоги щодо облаштування і утримання кладовищ в населених пунктах України» : ДСанПіН 2.2.2.028-99 : затв. постановою Голов. держ. санітар. лікаря України від 01.07.1999 № 28.

[62] Питання діяльності органів опіки та піклування, пов'язаної із захистом прав дитини : Постанова Кабінету Міністрів України від 24.09.2008 № 866.

[63] Про охорону дитинства : Закон України від 26.04.2001 № 2402-III. *Відомості Верховної Ради України*. 2001. № 30. Ст. 142.

залученням до найгірших форм дитячої праці, залежністю від психотропних речовин та інших видів залежності, жорстоким поводженням, зокрема домашнім насильством, ухиляннням батьків, осіб, які їх замінюють, від виконання своїх обов'язків, обставинами стихійного лиха, техногенних аварій, катастроф, воєнних дій чи збройних конфліктів тощо, що встановлено за результатами оцінки потреб дитини.

Визначення поняттю «складні життєві обставини, в яких перебуває дитина» надано в Порядку № 585. Так, відповідно до п. 2 Порядку № 585, «складні життєві обставини, в яких перебуває дитина» – умови, що негативно впливають на життя дитини, стан її здоров'я та розвиток (інвалідність, тяжка хвороба, безпритульність, перебування у конфлікті із законом, залучення до найгірших форм дитячої праці, залежність від психотропних речовин, інші види залежності, жорстоке поводження, зокрема домашнє насильство, у тому числі у разі, коли кривдником є дитина, ухиляння батьків, осіб, які їх замінюють, від виконання своїх обов'язків, обставини стихійного лиха, техногенних аварій, катастроф, воєнних дій чи збройних конфліктів тощо), установлені за результатами оцінювання потреб дитини та її сім'ї у соціальних послугах. В свою чергу «загроза життю або здоров'ю дитини» – обставини, що можуть призвести чи призвели до тяжких наслідків для життя, стану здоров'я та розвитку дитини, зокрема тяжкої, у тому числі невиліковної хвороби, тілесних ушкоджень або заподіяння шкоди нормальному фізичному, психічному розвитку дитини, у зв'язку з чим вона потребує допомоги. Обставини можуть бути розцінені як загроза життю або здоров'ю дитини виходячи з її індивідуальних особливостей і потреб залежно від віку, статі, стану здоров'я, інвалідності, особливостей розвитку, життєвого досвіду, родинної, культурної належності та етнічного походження за результатами проведення оцінки рівня її безпеки та складення відповідного акта згідно з додатком 10 до Порядку № 866[64]. Перелік обставин, які можна розцінювати як загрозу життю або здоров'ю дитини, не є вичерпним.

Водночас законодавство у сфері охорони дитинства покладає ключову роль у захисті прав дітей саме на служби у справах дітей. Зокрема, відповідно до частин першої та другої статті 12 Закону України «Про забезпечення організаційно-правових умов соціального захисту дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування», «безпосереднє ведення

[64] Про забезпечення соціального захисту дітей, які перебувають у складних життєвих обставинах : Постанова Кабінету Міністрів України від 01.06.2020 № 585; Питання діяльності органів опіки та піклування, пов'язаної із захистом прав дитини : Постанова Кабінету Міністрів України від 24.09.2008 № 866.

справ та координація діяльності стосовно дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, покладаються на служби у справах дітей». Закон також визначає, що служба у справах дітей «бере участь у здійсненні заходів щодо соціального захисту і захисту прав та інтересів дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, і несе відповідальність за їх дотримання», «здійснює контроль за умовами влаштування і утримання дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування», а також «здійснює моніторинг діяльності стосовно дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування»[65].

Аналогічний підхід відображений у Порядку провадження органами опіки та піклування діяльності, пов'язаної із захистом прав дитини, затвердженому постановою Кабінету Міністрів України № 866. Так, абзац шостий пункту 3 Порядку № 866 передбачає, що «безпосереднє ведення справ і координація діяльності стосовно захисту прав дітей [...] покладаються на служби у справах дітей». Окрім цього, пункт 3-1 Порядку № 866 встановлює складну систему міжвідомчої взаємодії, відповідно до якої органи державної влади, органи місцевого самоврядування, заклади освіти, охорони здоров'я, соціального захисту населення, Національна поліція, суди, органи прокуратури, центри безоплатної правової допомоги та інші уповноважені суб'єкти «забезпечують виявлення дітей, які перебувають у складних життєвих обставинах», «інформують інших уповноважених суб'єктів у разі необхідності здійснення комплексних заходів щодо захисту прав та інтересів таких дітей» та забезпечують надання відповідних послуг у межах своїх повноважень[66].

Ключовою помилкою взаємодії стало те, що орган опіки, попри наявність звернень про потенційно небезпечні умови проживання дитини, не ініціював передбачену законодавством процедуру оцінки рівня безпеки дитини. Натомість саме п. 4 та п. 5 Порядку № 585 покладають на суб'єктів обов'язок виявляти дітей, які перебувають у складних життєвих обставинах, у тому числі у разі отримання інформації про наявність загрози життю або здоров'ю дитини. При цьому законодавець прямо передбачає, що факт перебування дитини у складних життєвих обставинах установлюється за результатами оцінювання її потреб, а проведення оцінки рівня безпеки є обов'язковим у разі виявлення умов, які можуть створювати загрозу життю або здоров'ю дитини.

---

[65] Про забезпечення організаційно-правових умов соціального захисту дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування : Закон України від 13.01.2005 № 2342-IV. *Відомості Верховної Ради України*. 2005. № 6. Ст. 147.

[66] Питання діяльності органів опіки та піклування, пов'язаної із захистом прав дитини : Постанова Кабінету Міністрів України від 24.09.2008 № 866.

Таким чином, у справі проявилася типова проблема міжсуб'єктної взаємодії, за якої суб'єкт захисту прав дитини фактично самоусувається від реагування через вузьке трактування власної компетенції, не ініціюючи взаємодії з іншими уповноваженими органами та не використовуючи передбачені законодавством механізми оцінки безпеки дитини. Це призводить до ситуації, коли потенційна загроза для дитини залишається без належної міжвідомчої перевірки та правової оцінки.

Формальний підхід органу опіки та піклування до виконання своїх координаційних і дослідницьких функцій, за якого відповідний орган фактично самоусувається від вирішення спору, зустрічається і в інших ситуаціях. Наприклад, у справах щодо визначення місця проживання дитини та участі одного з батьків у її вихованні[67]. Як убачається з матеріалів справи Вінницького окружного адміністративного суду від 16 квітня 2026 року № 120/15708/25, позивачка звернулася із заявою про визначення місця проживання малолітньої дитини разом із матір'ю, а також про визначення способу участі батька у її вихованні. Натомість виконавчий комітет, діючи як орган опіки та піклування, дійшов висновку про «недоцільність» вирішення зазначених питань, мотивуючи це відсутністю спору між батьками та відсутністю звернення батька щодо визначення способу його участі у вихованні дитини. Саме така позиція органу і стала предметом оскарження як така, що, на переконання позивачки, має формальний характер і не забезпечує належного захисту прав дитини.

Аналіз правового регулювання (зокрема, ст. 161, 158 Сімейного кодексу України (надалі – СК України) та Порядку № 866[68]) дозволяє стверджувати, що діяльність органу опіки та піклування у подібних правовідносинах має виразно міжсуб'єктний характер, оскільки передбачає залучення декількох учасників: служби у справах дітей, фахівців із соціальної роботи, комісії з питань захисту прав дитини, а також безпосередню взаємодію з обома батьками та дитиною. Така взаємодія є не формальною, а функціонально спрямованою – її метою є всебічне з'ясування обставин, включаючи умови проживання дитини, ставлення батьків до виконання обов'язків, її індивідуальні потреби та інші обставини, що мають істотне значення. Відповідно, процедура передбачає проведення бесід, обстеження житлово-побутових умов, залучення соціальних служб та формування обґрунтованого висновку, який слугує підставою для прийняття остаточного рішення органом опіки.

[67] Рішення Вінницького окружного адміністративного суду від 16 квітня 2026 року у справі № 120/15708/25. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/135736142

[68] Сімейний кодекс України від 10.01.2002 № 2947-III. *Відомості Верховної Ради України*. 2002. № 21–22. Ст. 135; Питання діяльності органів опіки та піклування, пов'язаної із захистом прав дитини : Постанова Кабінету Міністрів України від 24.09.2008 № 866.

Водночас судом встановлено, що у досліджуваній ситуації така міжсуб'єктна взаємодія, хоча й була формально ініційована (зокрема через розгляд питання на комісії та прийняття рішення виконавчим комітетом), не відповідала своєму функціональному призначенню. Зокрема, не було забезпечено належного з'ясування позиції обох батьків, не досліджено повною мірою обставини, що мають значення для вирішення справи, а сама логіка рішення зведена до констатації формальної відсутності спору.

Близькою до наведеної є ситуація, за якої органи опіки та піклування, служби у справах дітей, військові адміністрації та правоохоронні органи фактично функціонують у режимі фрагментарного обміну інформацією, однак не формують узгодженого механізму захисту прав дитини за умов невстановленого місцеперебування одного з батьків або самої дитини.

Так, у справі Донецького окружного адміністративного суду від 01 квітня 2026 року № 200/643/26 предметом розгляду виступила правомірність рішень органу опіки та піклування, прийнятих за результатами розгляду заяви батька про визначення місця проживання малолітньої дитини. Як убачається з матеріалів справи, позивач звернувся із відповідною заявою, однак за результатами її розгляду служба у справах дітей склала висновок про недоцільність визначення місця проживання дитини з батьком, а орган опіки та піклування прийняв відповідне рішення про відмову. Обґрунтування такого рішення зводиться до того, що дитина перебуває у активному розшуку як особа, яка зникла безвісті, її місцезнаходження невідоме, а відтак відсутня можливість встановити її думку, провести обстеження умов проживання та з'ясувати позицію матері. Служба у справах дітей посилалася на довідки та листи органів Національної поліції щодо перебування дитини в розшуку, інформацію про можливе перебування дитини на території Російської Федерації, а також на неможливість встановлення місця проживання матері[69].

Аналізуючи правове регулювання (зокрема п. 72 Порядку № 866 та ст. 160, 171 СК України)[70], можна дійти висновку, що у подібних правовідносинах міжсуб'єктна взаємодія має комплексний характер і передбачає обов'язкове залучення кількох суб'єктів (служби у справах дітей, органу опіки та піклування, соціальних служб), а також проведення низки взаємопов'язаних дій: бесіди з батьками, обстеження умов проживання дитини,

[69] Рішення Донецького окружного адміністративного суду від 01 квітня 2026 року у справі № 200/643/26. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/135362456

[70] Сімейний кодекс України від 10.01.2002 № 2947-III. *Відомості Верховної Ради України*. 2002. № 21–22. Ст. 135; Питання діяльності органів опіки та піклування, пов'язаної із захистом прав дитини : Постанова Кабінету Міністрів України від 24.09.2008 № 866.

встановлення її думки, аналіз обставин справи та формування обґрунтованого висновку. Водночас суд встановив, що у цій ситуації реалізація зазначеного алгоритму є об'єктивно неможливою, оскільки відсутні ключові елементи для його здійснення – зокрема, відомості про місцезнаходження дитини, контакт із нею та іншим із батьків, а також можливість перевірки фактичних умов її проживання.

Таким чином, у цій справі виявляється специфічна ситуація міжсуб'єктної взаємодії, яку можна охарактеризувати як її об'єктивну неповноту (неможливість реалізації). На відміну від попередньо розглянутих справ, де проблеми полягали у формальному характері взаємодії або її ненастанні через відсутність інформаційного тригера, у цьому випадку взаємодія була ініційована та здійснювалась у межах наданих повноважень, однак не могла бути доведена до завершення через відсутність необхідних фактичних передумов. Відтак, суд дійшов висновку про правомірність дій відповідачів (органів опіки та піклування), оскільки вони діяли у межах закону і з урахуванням принципу найкращих інтересів дитини, не маючи можливості прийняти інше рішення за наявних обставин.

Окремо у справі проявилася проблема невизначеності компетенції між різними суб'єктами системи захисту прав дитини. Військова адміністрація наполягала на відсутності у неї відповідних повноважень, служба у справах дітей – на обмеженості власної ролі підготовкою висновку, а комісія з питань захисту прав дитини фактично діяла як консультативний орган без самостійної відповідальності за результат розгляду. Така фрагментація компетенції призвела до ситуації, коли кожен із суб'єктів формально виконував окремі процедурні дії, однак жоден із них фактично не забезпечив комплексного вирішення питання щодо захисту прав дитини та реалізації батьківських прав позивача.

Наступною типовою ситуацією, на яку варто звернути увагу, є та, за якої орган опіки та піклування та служба у справах дітей замість завершення адміністративної процедури ухваленням передбаченого законом рішення фактично переводять процес у стан невизначеності шляхом прийняття проміжних, консультативних або інформаційних рішень, не передбачених законодавством. У справі Першого апеляційного адміністративного суду від 09 жовтня 2025 року № 200/4863/23 така проблема проявилася у тому, що після звернення батька із заявою про визначення місця проживання малолітньої дитини орган опіки та піклування не ухвалив остаточного рішення по суті звернення, а обмежився листом про неможливість вирішення питання у зв'язку з відсутністю інформації

про місцезнаходження матері та дитини. Фактично адміністративна процедура була зупинена без належної правової форми та без завершення розгляду заяви способом, прямо передбаченим законодавством[71].

Проблемність відповідної взаємодії полягала у порушенні визначеного пунктом 72 Порядку № 866 алгоритму дій органу опіки та піклування. Зазначена норма прямо передбачає, що після проведення бесіди з батьками, обстеження умов проживання та оцінки потреб сім'ї служба у справах дітей складає висновок про визначення місця проживання дитини та подає його органу опіки та піклування для прийняття відповідного рішення. Однак у цій справі орган опіки та піклування фактично ухилився від завершення процедури, посилаючись на складність встановлення фактичного місцезнаходження дитини та її матері. При цьому законодавство не передбачає можливості «відкладення» вирішення питання чи неприйняття рішення у подібних випадках. Саме на це звернув увагу Верховний Суд у цій справі[72], зазначивши, що провадження щодо розгляду заяви є обов'язковою адміністративною процедурою, яка повинна завершуватися ухваленням рішення по суті звернення[73].

Загалом, у межах аналізу судової практики доцільно виокремити три типові ситуації, що відображають особливості реалізації міжсуб'єктної взаємодії органів опіки та піклування при вирішенні питань щодо визначення місця проживання дитини. У першій ситуації орган опіки та піклування, отримавши відповідну заяву, фактично ухиляється від прийняття рішення по суті, обмежуючись проміжною відповіддю або відкладенням розгляду, що не передбачено Порядком № 866 і кваліфікується судами як протиправна бездіяльність. У другій ситуації взаємодія між суб'єктами (службою у справах дітей, соціальними службами, поліцією) формально здійснюється, однак не призводить до прийняття рішення через об'єктивну неможливість встановлення ключових обставин (зокрема місцезнаходження дитини, контакту з нею та іншим із батьків), що зумовлює незавершеність адміністративної процедури. Третя ситуація характеризується тим, що орган опіки та піклування приймає рішення, однак таке рішення має формальний характер і ґрунтується на поверхневому з'ясуванні обставин, зокрема без належного дослідження позиції обох батьків та без повного врахування інтересів дитини.

---

[71] Постанова Першого апеляційного адміністративного суду від 09 жовтня 2025 року у справі № 200/4863/23. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/130904457

[72] Постанова Верховного Суду у складі колегії суддів Касаційного адміністративного суду від 23 липня 2025 року у справі № 200/4863/23. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/ 129043382

[73] Постанова Першого апеляційного адміністративного суду від 09 жовтня 2025 року у справі № 200/4863/23. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/130904457

Спільною ознакою всіх трьох ситуацій є те, що вони виникають у межах реалізації єдиної нормативної моделі міжсуб'єктної взаємодії, закріпленої у Сімейному кодексі України та Порядку № 866, яка передбачає координацію дій служби у справах дітей, органів опіки та піклування, соціальних служб та інших суб'єктів, зокрема у контексті запобігання та протидії домашньому насильству щодо дітей. Відповідно до п. 3 зазначеного Порядку, ці органи здійснюють діяльність із соціального захисту дітей, які перебувають у складних життєвих обставинах, включаючи випадки, пов'язані з домашнім насильством . У цьому аспекті всі три ситуації демонструють функціонування однієї й тієї ж системи взаємодії, спрямованої на забезпечення найкращих інтересів дитини шляхом комплексного з'ясування обставин її життя та виховання[74].

Водночас у контексті запобігання та протидії домашньому насильству зазначені ситуації об'єднує те, що вони відображають ризики порушення ефективності такої взаємодії, які можуть виникати на різних етапах її реалізації: на стадії прийняття рішення (ухилення від нього), на стадії збору інформації (неможливість її отримання) або на стадії оцінки обставин (формальний підхід). У всіх випадках це призводить до порушення ключового принципу системи запобігання та протидії домашньому насильству – забезпечення своєчасного, повного та обґрунтованого реагування в інтересах дитини. Таким чином, наведені ситуації слід розглядати як різні прояви дефектної реалізації єдиної моделі міжсуб'єктної взаємодії у сфері запобігання та протидії домашньому насильству, що дозволяє сформулювати узагальнений висновок про необхідність посилення процедурних гарантій та фактичної якості такої взаємодії.

4 Проблемні питання участі прокуратури у справах щодо запобігання і протидії домашньому насильству за участі дітей

Ще однією поширеною проблемою у сфері міжсуб'єктної взаємодії є реалізація представницьких повноважень органів прокуратури під час здійснення захисту прав та інтересів дітей у межах механізмів запобігання та протидії домашньому насильству. Вказана проблема зумовлена насамперед недостатньою нормативною визначеністю меж прокурорського представництва у правовідносинах, у яких поєднуються публічний

[74] Питання діяльності органів опіки та піклування, пов'язаної із захистом прав дитини : Постанова Кабінету Міністрів України від 24.09.2008 № 866.

інтерес держави у сфері охорони дитинства та захисту прав дитини з приватним інтересом конкретної постраждалої особи.

Особливо гостро така проблема проявляється у випадках, коли спеціально уповноважені суб'єкти у сфері запобігання та протидії домашньому насильству – насамперед служби у справах дітей, органи опіки та піклування, органи соціального захисту населення чи центри соціальних служб – формально наділені широкими координаційними, контрольними та захисними повноваженнями, однак фактично не забезпечують належного реагування на порушення прав дитини або є об'єктивно неспроможними реалізувати покладені на них функції. За таких умов прокурор, прагнучи забезпечити ефективний захист прав та інтересів дитини, звертається до суду в інтересах держави, обґрунтовуючи це бездіяльністю чи неналежним виконанням повноважень компетентними органами.

У межах процесуального механізму захисту публічного інтересу прокурор виступає суб'єктом, уповноваженим на представництво інтересів держави в суді. Закон України «Про прокуратуру» та Цивільний процесуальний кодекс України визначають умови й межі такого представництва[75]. Зокрема, відповідно до ч. 3 ст. 23 Закону України «Про прокуратуру», прокурор може звертатися до суду лише за наявності спеціальних підстав: якщо порушено або існує загроза порушення інтересів держави, а уповноважений орган не здійснює чи неналежно здійснює їх захист, або якщо такий орган взагалі відсутній.

Законодавство також встановлює низку обмежень щодо здійснення прокурором представництва інтересів держави. Зокрема, воно не допускається у спорах за участю державних компаній, у правовідносинах, пов'язаних із виборчим процесом, діяльністю Верховної Ради України, Президента України, медіа, політичних партій та інших громадських об'єднань. Представництво інтересів держави в особі Кабінету Міністрів України чи Національного банку України можливе лише за письмовою вказівкою Генерального прокурора або його заступника.

Особливого значення набуває питання представництва інтересів держави через конкретизованого суб'єкта. Відповідно до ч. 3 ст. 23 Закону України «Про прокуратуру», прокурор може діяти лише в інтересах суб'єктів владних повноважень, які не здійснюють або неналежно здійснюють захист державних інтересів[76]. Такий підхід зумовлений публічно-правовою

[75] Цивільний процесуальний кодекс України від 18.03.2004 № 1618-IV. *Відомості Верховної Ради України*. 2004. № 40–41. 42. Ст. 492; Про прокуратуру : Закон України від 14.10.2014 № 1697-VII. *Відомості Верховної Ради України.* 2015. № 2–3. Ст. 12.

[76] Про прокуратуру : Закон України від 14.10.2014 № 1697-VII. *Відомості Верховної Ради України.* 2015. № 2–3. Ст. 12.

природою прокурорського представництва, що виключає можливість звернення до суду в інтересах приватних осіб чи юридичних осіб, які не здійснюють владних управлінських функцій. Відтак прокурор не вправі представляти в суді державні підприємства або інші юридичні особи публічного права, навіть якщо держава є їх засновником чи власником.

Системне тлумачення зазначених положень, підтверджене практикою Великої Палати Верховного Суду, дає підстави стверджувати, що легітимним об'єктом прокурорського представництва є виключно суб'єкти, наділені владними управлінськими функціями. При цьому інтереси державного підприємства можуть не збігатися з інтересами держави як його засновника. У позовній заяві прокурор зобов'язаний обґрунтувати порушення інтересів держави, визначити підстави звернення до суду та зазначити орган, уповноважений здійснювати відповідні функції. Невиконання цих вимог тягне за собою застосування процесуальних наслідків, передбачених ст. 185 ЦПК України. Положення ст. 56 ЦПК України додатково конкретизують процесуальні повноваження прокурора, надаючи йому право звертатися до суду з позовом, брати участь у розгляді справ, вступати у справу до початку розгляду по суті, а також подавати апеляційні й касаційні скарги та заяви про перегляд судових рішень[77].

У сучасній правовій системі України прокурор, реалізуючи функцію представництва інтересів держави, не є класичним представником у приватноправовому розумінні, а виступає самостійним суб'єктом публічно-правових відносин. Його діяльність має компенсаторний характер і спрямована на захист публічного інтересу у випадках, коли уповноважені органи не забезпечують належної реалізації відповідних повноважень. Прокурор не може виступати «альтернативним суб'єктом звернення до суду» та підміняти належний орган захисту, а виконує лише субсидіарну функцію у разі фактичної бездіяльності уповноваженого суб'єкта.

На основі вищенаведеного постає питання допустимості фактичної підміни органу, який відповідно до законодавства наділений повноваженнями у сфері запобігання та протидії домашньому насильству й зобов'язаний реалізовувати їх у межах своєї компетенції, однак не вживає належних заходів реагування або здійснює відповідні функції неналежним чином. У такому випадку виникає складна проблема розмежування компетенції між органами прокуратури та спеціально уповноваженими суб'єктами у сфері запобігання та протидії домашньому насильству, оскільки прокурор, реалізуючи передбачену статтею 23 Закону України

[77] Цивільний процесуальний кодекс України від 18.03.2004 № 1618-IV. *Відомості Верховної Ради України*. 2004. № 40–41. 42. Ст. 492

«Про прокуратуру» субсидіарну функцію захисту публічного інтересу, фактично змушений компенсувати бездіяльність або інституційну неспроможність відповідного органу.

Як приклад наведеної проблеми міжсуб'єктної взаємодії можна навести ситуацію, що стала предметом розгляду Першого апеляційного адміністративного суду у справі № 360/1296/23[78]. У вказаній справі прокурор звернувся до суду в інтересах держави в особі служби у справах дітей у зв'язку з невжиттям належних заходів щодо захисту прав дітей-сиріт на отримання передбаченої законом одноразової грошової допомоги. Обґрунтовуючи позов, прокурор посилався на фактичну бездіяльність уповноваженого органу, який, попри покладені на нього координаційні та захисні повноваження, не забезпечив належного захисту прав дітей. Водночас суд дійшов висновку, що у спірних правовідносинах предметом захисту є не інтерес держави, а приватний інтерес конкретних фізичних осіб, у зв'язку з чим відсутні підстави для представництва прокурором інтересів держави у порядку статті 23 Закону України «Про прокуратуру». Така ситуація наочно демонструє проблематику розмежування компетенції між органами прокуратури та спеціально уповноваженими суб'єктами, а також складність визначення меж прокурорського втручання у випадках неналежного виконання ними своїх функцій.

Судова практика дедалі частіше виходить із того, що навіть у випадках неналежного здійснення згаданими органами своїх функцій прокурор повинен довести не лише факт бездіяльності відповідного органу, а й існування саме «інтересу держави», а не виключно приватного інтересу конкретної дитини. Такий підхід фактично звужує можливості прокурорського реагування у сфері захисту прав дітей та формує ситуацію, за якої інституційна неспроможність спеціалізованого органу не завжди компенсується ефективним процесуальним механізмом прокурорського представництва.

5 Проблемні питання реагування служб медичної допомоги у справах про домашнє насильство

Окрему групу проблем міжсуб'єктної взаємодії у справах про домашнє насильство становлять ситуації, у яких епізоди насильства супроводжуються ознаками погіршення фізичного чи психічного стану кривдника, алкогольного сп'яніння, самоушкоджувальної або суїцидальної

[78] Постанова Першого апеляційного адміністративного суду від 19 червня 2025 року у справі № 360/1296/23. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/128257957

поведінки. У таких випадках подія одночасно набуває ознак і домашнього насильства, і кризової медико-психологічної ситуації, що потребує паралельного реагування з боку поліції, служб екстреної медичної допомоги, а за необхідності – і спеціалізованих психіатричних чи кризових служб. Водночас на практиці нерідко виникає проблема фрагментарного реагування, за якого кожен із суб'єктів концентрується виключно на «своєму» аспекті події, тоді як комплексна оцінка ризиків та належна координація між службами фактично відсутні. Наслідком цього може ставати ситуація, коли ознаки домашнього насильства помилково сприймаються виключно як медична або психіатрична проблема, або навпаки – кризовий психоемоційний стан особи повністю ігнорується через переведення ситуації лише у площину адміністративно-деліктного реагування.

Із матеріалів справи Голосіївського районного суду м. Києва від 26 травня 2025 року у справі № 752/11172/25[79] вбачається, що конфлікт між подружжям не зводився виключно до побутової сварки чи одноразового психологічного насильства. За поясненнями самого, після вживання алкоголю він почав погано себе почувати, у нього виникли судоми та втрата свідомості, у зв'язку з чим дружина спершу звернулась саме по екстрену медичну допомогу. Однак у подальшому ситуація набула ознак домашнього насильства: у власноруч написаній заяві потерпіла повідомляла про побиття, хапання за волосся, пошкодження одягу, агресивну поведінку чоловіка, а також про його спроби вчинити самогубство. Потерпіла, зіткнувшись одночасно з агресивною поведінкою чоловіка та ознаками його небезпечного психофізичного стану, фактично опинилася у ситуації невизначеності щодо того, який саме механізм державного реагування повинен бути задіяний першочергово – медичний чи адміністративний (поліцейський). При цьому, за поясненнями потерпілої, екстрена медична допомога відмовилася від виїзду та рекомендувала звертатися до поліції.

Проблемність такої ситуації полягає у тому, що різні аспекти небезпеки фактично були «розірвані» між окремими суб'єктами реагування. Поліція здійснила документування факту домашнього насильства, однак із постанови суду не вбачається, щоб одночасно було реалізовано механізми реагування на стан здоров'я особи-кривдника. Водночас відсутня інформація і про належну координацію між поліцією та медичними службами щодо оцінки стану особи, що притягається до відповідальності, необхідності психіатричного огляду, кризового втручання або подальшого супроводу сім'ї.

[79] Постанова Голосіївського районного суду м. Києва від 26 травня 2025 року у справі № 752/11172/25. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/127688547

Аналогічно суперечливо вирішуються справи, де потерпіла особа (чи її законні представники) відмовляється проходити медичний огляд чи надавати інші докази, які б могли підтвердити факт настання шкоди фізичному чи психічному здоров'ю[80].

Висновки

Міжсуб'єктна взаємодія у механізмах реагування на випадки домашнього насильства за участю дітей в умовах збройної агресії має не допоміжне, а системоутворююче значення. Саме через узгоджену діяльність Національної поліції України, служб у справах дітей, органів опіки та піклування, соціальних служб, органів прокуратури, судів та інших уповноважених суб'єктів забезпечується своєчасне виявлення загроз для дитини, оцінка рівня її безпеки, припинення насильства, належна фіксація обставин правопорушення та подальше застосування заходів правового і соціального захисту.

Водночас аналіз нормативного регулювання та судової практики засвідчує, що відповідна взаємодія не завжди реалізується як цілісний адміністративно-правовий механізм. Її дефекти проявляються у кількох взаємопов'язаних формах: формальному виконанні процедур, неналежному обміні інформацією між суб'єктами, невизначеності меж компетенції, несвоєчасному реагуванні на повідомлення про можливу загрозу дитині, підміні оцінки рівня безпеки оцінкою потреб, а також у неналежному врахуванні спеціальних гарантій опитування дитини. У підсумку це призводить до того, що нормативно передбачений механізм захисту дитини або не запускається взагалі, або реалізується лише формально.

Особливу небезпеку становить ситуація, за якої наявність інформації про можливе домашнє насильство щодо дитини не трансформується у юридично значущі дії уповноважених органів. Ідеться передусім про випадки, коли численні звернення одного з батьків, матеріали судових проваджень, відомості з правоохоронних органів чи інші інформаційні сигнали не стають підставою для оцінки рівня безпеки дитини, взяття її на відповідний облік або організації міжвідомчого реагування. Такий підхід істотно звужує зміст принципу найкращих інтересів дитини,

[80] Постанова Вільногірського міського суду Дніпропетровської області від 03 грудня 2025 року у справі № 174/1461/25. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/132315351; Постанова Кобеляцького районного суду Полтавської області від 13 серпня 2025 року у справі № 532/1928/25. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/129694113

оскільки фактично ставить ефективність її захисту в залежність від формального проходження документа між органами.

Окремо слід наголосити, що в умовах воєнного стану недоліки міжсуб'єктної взаємодії набувають підвищеного ризикового значення. Збройна агресія ускладнює доступ до дітей, які потребують захисту, посилює соціальну напругу в сім'ях, зумовлює переміщення дітей і батьків, втрату зв'язку з одним із них, а також створює ситуації, за яких встановлення місця перебування дитини або проведення повної перевірки фактичних обставин стає об'єктивно ускладненим. За таких умов держава повинна забезпечувати не лише формальне дотримання процедур, але й їх реальну здатність гарантувати безпеку дитини.

Аналіз практики взаємодії Національної поліції України зі службами у справах дітей дозволяє виокремити кілька типових проблем. По-перше, це заміщення повноцінної оцінки ризиків формальним спільним виходом або поверхневим збором пояснень. По-друге, це недотримання спеціальних гарантій отримання інформації від дитини, зокрема проведення бесіди без належних безпечних умов, без залучення психолога або у присутності особи, яка потенційно може бути кривдником. По-третє, це залежність початку реагування від належного інформаційного імпульсу, що за відсутності чіткої внутрішньої комунікації між органами може призводити до фактичного ненастання міжвідомчої взаємодії.

Не менш істотними є проблеми діяльності органів опіки та піклування і служб у справах дітей. У судовій практиці простежуються випадки, коли ці суб'єкти або самоусуваються від реагування, посилаючись на компетенцію інших органів, або формально ініціюють процедуру, однак не забезпечують її функціонального призначення. Особливо показовими є спори щодо визначення місця проживання дитини, участі одного з батьків у її вихованні, оцінки умов проживання та реагування на інформацію про потенційну загрозу життю чи здоров'ю дитини. У таких ситуаціях міжсуб'єктна взаємодія повинна бути спрямована не лише на підготовку окремого висновку чи формальне проведення засідання комісії, а на реальне, всебічне й обґрунтоване з'ясування обставин, що мають значення для захисту прав дитини.

Проблематика участі прокуратури у відповідних правовідносинах засвідчує ще один вимір міжсуб'єктної взаємодії – компенсаторний. У випадках, коли спеціально уповноважені органи не здійснюють або неналежно здійснюють захист прав та інтересів дітей, прокурорське представництво може виступати додатковим засобом захисту публічного інтересу у сфері охорони дитинства. Водночас межі такого представництва

потребують особливо обережного визначення, оскільки у справах щодо домашнього насильства за участю дітей часто поєднуються публічний інтерес держави, приватний інтерес конкретної дитини та процесуальна роль органів, уповноважених на захист її прав.

Отже, адміністративно-правові проблеми міжсуб'єктної взаємодії у механізмах реагування на випадки домашнього насильства за участю дітей в умовах збройної агресії мають комплексний характер. Вони охоплюють не лише недоліки координації між окремими органами, а й глибші проблеми процедурної визначеності, доказування, інформаційного обміну, розмежування компетенції та реального забезпечення найкращих інтересів дитини. У зв'язку з цим удосконалення відповідного механізму має здійснюватися шляхом посилення обов'язковості міжвідомчого інформування, чіткого визначення алгоритмів оцінки рівня безпеки дитини, уніфікації підходів до реагування на інформаційні сигнали про можливе насильство, а також забезпечення персоніфікованої відповідальності уповноважених суб'єктів за неналежне виконання покладених на них функцій.

Таким чином, ефективний захист прав дитини в умовах збройної агресії потребує переходу від формальної моделі міжсуб'єктної взаємодії до функціональної, у межах якої кожен суб'єкт не лише виконує окрему процедурну дію, але й діє як елемент єдиного механізму захисту дитини. Саме такий підхід дає змогу забезпечити своєчасне реагування на випадки домашнього насильства, мінімізувати ризики повторної травматизації дитини та гарантувати реальне, а не декларативне дотримання принципу найкращих інтересів дитини.

Анотація

Автором досліджено адміністративно-правові проблеми міжсуб'єктної взаємодії у механізмах реагування на випадки домашнього насильства за участю дітей в умовах збройної агресії. Розкрито сутність та значення взаємодії між Національною поліцією України, службами у справах дітей, органами опіки та піклування, органами прокуратури та іншими суб'єктами системи захисту прав дитини. На підставі аналізу законодавства та судової практики здійснено систематизацію найбільш поширених проблем реалізації відповідних механізмів. Встановлено, що типовими недоліками є формальний характер взаємодії, неналежний обмін інформацією між суб'єктами, помилки під час оцінки рівня безпеки дитини, порушення спеціальних гарантій її опитування, а також невизначеність компетенції

окремих органів. Окрему увагу приділено проблемам взаємодії Національної поліції зі службами у справах дітей, діяльності органів опіки та піклування, а також особливостям реалізації представницьких повноважень прокуратури у справах, пов'язаних із захистом прав дітей. Обґрунтовано, що в умовах воєнного стану недоліки міжсуб'єктної взаємодії істотно знижують ефективність механізмів захисту дітей та можуть призводити до несвоєчасного реагування на випадки домашнього насильства. Зроблено висновок про необхідність удосконалення процедур міжвідомчого інформування, координації діяльності уповноважених суб'єктів та забезпечення реального дотримання принципу найкращих інтересів дитини. Підкреслено, що ефективний захист прав дитини в умовах збройної агресії потребує функціонування цілісної системи взаємодії між усіма суб'єктами, залученими до запобігання та протидії домашньому насильству.

Література

1. Кодекс України про адміністративні правопорушення від 07.12.1984 № 8073-X. *Відомості Верховної Ради Української РСР.* 1984. Додаток до № 51. Ст. 1122.
2. Цивільний процесуальний кодекс України від 18.03.2004 № 1618-IV. *Відомості Верховної Ради України*. 2004. № 40–41. 42. Ст. 492
3. Сімейний кодекс України від 10.01.2002 № 2947-III. *Відомості Верховної Ради України*. 2002. № 21–22. Ст. 135.
4. Питання діяльності органів опіки та піклування, пов'язаної із захистом прав дитини : Постанова Кабінету Міністрів України від 24.09.2008 № 866.
5. Про внесення змін до деяких законів України щодо запобігання насильству та унеможливлення жорстокого поводження з дітьми : Закон України від 06.06.2024 № 3792-IX. *Відомості Верховної Ради України.* 2024. № 40. Ст. 25.
6. Про внесення змін до Кодексу України про адміністративні правопорушення та інших законів України у зв'язку з ратифікацією Конвенції Ради Європи про запобігання насильству стосовно жінок і домашньому насильству та боротьбу з цими явищами : Закон України від 22.05.2024 № 3733-IX. *Відомості Верховної Ради України.* 2024. № 31. Ст. 232.
7. Про забезпечення організаційно-правових умов соціального захисту дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування : Закон України від 13.01.2005 № 2342-IV. *Відомості Верховної Ради України*. 2005. № 6. Ст. 147.
8. Про охорону дитинства : Закон України від 26.04.2001 № 2402-III. *Відомості Верховної Ради України*. 2001. № 30. Ст. 142.
9. Про прокуратуру : Закон України від 14.10.2014 № 1697-VII. *Відомості Верховної Ради України.* 2015. № 2–3. Ст. 12.
10. Про запобігання та протидію домашньому насильству : Закон України від 07.12.2017 № 2229-VIII. *Відомості Верховної Ради України.* 2018. № 5. Ст. 35.

11. Про забезпечення соціального захисту дітей, які перебувають у складних життєвих обставинах : Постанова Кабінету Міністрів України від 01.06.2020 № 585.
12. Про затвердження Порядку взаємодії суб'єктів, що здійснюють заходи у сфері запобігання та протидії домашньому насильству і насильству за ознакою статі : Постанова Кабінету Міністрів України від 22.08.2018 № 658.
13. Про затвердження Інструкції з організації роботи підрозділів ювенальної превенції Національної поліції України : Наказ МВС України від 19.12.2017 № 1044.
14. Про затвердження Положення про інформаційно-комунікаційну систему «Інформаційний портал Національної поліції України»: Наказ МВС України від 03.08.2017 № 676.
15. Про затвердження Порядку проведення оцінки ризиків вчинення домашнього насильства : Наказ Мінсоцполітики України, МВС України від 13.03.2019 № 369/180.
16. Державні санітарні правила та норми «Гігієнічні вимоги щодо облаштування і утримання кладовищ в населених пунктах України» : ДСанПіН 2.2.2.028-99 : затв. постановою Голов. держ. санітар. лікаря України від 01.07.1999 № 28.
17. Постанова Верховного Суду у складі колегії суддів Касаційного адміністративного суду від 23 липня 2025 року у справі № 200/4863/23. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/129043382
18. Постанова Вільногірського міського суду Дніпропетровської області від 03 грудня 2025 року у справі № 174/1461/25. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/132315351.
19. Постанова Голосіївського районного суду м. Києва від 26 травня 2025 року у справі № 752/11172/25. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/127688547
20. Постанова Кобеляцького районного суду Полтавської області від 13 серпня 2025 року у справі № 532/1928/25. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/129694113
21. Постанова Миколаївського окружного адміністративного суду від 20 березня 2025 року у справі № 400/9131/24. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/126030899
22. Постанова П`ятого апеляційного адміністративного суду у складі колегії судді від 04 червня 2025 року у справі № 400/7807/24. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/127880860
23. Постанова П'ятого апеляційного адміністративного суду від 24 лютого 2026 року у справі № 400/8592/24. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/134361875
24. Постанова Першого апеляційного адміністративного суду від 09 жовтня 2025 року у справі № 200/4863/23. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/130904457
25. Постанова Першого апеляційного адміністративного суду від 11 жовтня 2023 року у справі № 200/17137/21. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/114095636

26. Постанова Першого апеляційного адміністративного суду від 19 червня 2025 року у справі № 360/1296/23. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/128257957
27. Рішення Вінницького окружного адміністративного суду від 16 квітня 2026 року у справі № 120/15708/25. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/135736142
28. Рішення Донецького окружного адміністративного суду від 01 квітня 2026 року у справі № 200/643/26. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/135362456
29. Рішення Миколаївського окружного адміністративного суду від 04 лютого 2025 року у справі № 400/7807/24. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/124914003

DOI: https://doi.org/10.36059/978-966-397-661-7-3

СУЧАСНІ МЕХАНІЗМИ СІМЕЙНОГО ВЛАШТУВАННЯ ДІТЕЙ-СИРІТ В УКРАЇНІ: АНАЛІЗ ЗАКОНОДАВЧИХ ЗМІН ТА ПРАКТИЧНА РЕАЛІЗАЦІЯ

Бойко Андрій Володимирович,
доктор юридичних наук,
професор кафедри адміністративно-правових дисциплін
Одеського державного університету внутрішніх справ,
вул. Успенська, 1, м. Одеса, 65014, Україна

Вступ

Сучасна державна політика у сфері охорони дитинства має бути спрямована не лише на надання дитині формального правового статусу, а насамперед на забезпечення її права жити і виховуватися у безпечному сімейному або максимально наближеному до сімейного середовищі.

Усиновлення традиційно розглядається як найбільш повна та стабільна форма сімейного влаштування дитини, оскільки внаслідок його здійснення між усиновлювачем і дитиною виникають правовідносини, прирівняні до відносин між біологічними батьками та дітьми. Воно забезпечує дитині не лише належні умови проживання і виховання, а й постійне сімейне середовище, емоційну підтримку та відчуття приналежності до родини. Водночас усиновлення не є єдиним правовим механізмом реалізації права дитини-сироти або дитини, позбавленої батьківського піклування, на сімейне виховання. Законодавство України передбачає також встановлення опіки чи піклування, влаштування дитини до прийомної сім'ї або дитячого будинку сімейного типу, а також застосування патронату над дитиною. Кожна із зазначених форм має власну правову природу, порядок запровадження, строк дії та обсяг прав і обов'язків осіб, які здійснюють виховання дитини. Вибір конкретного механізму повинен ґрунтуватися передусім на найкращих інтересах дитини, її віці, стані здоров'я, наявності братів і сестер, життєвому досвіді та можливості повернення до біологічної сім'ї. Отже, сучасна система сімейного влаштування охоплює взаємопов'язані постійні й тимчасові форми, вибір яких має ґрунтуватися на найкращих інтересах дитини.

Збройна агресія російської федерації, що триває на території України, призвела до значного збільшення кількості дітей, які залишилися без батьківського піклування або втратили зв'язок зі своїми сім'ями. Ми погоджуємося з тими авторами, які вважають, що у таких умовах особливої актуальності набувають питання правового регулювання усиновлення та тимчасового влаштування дітей, що є важливими механізмами забезпечення реалізації права дитини на виховання в сім'ї загалом[81].

В умовах дії воєнного стану система захисту прав дітей в Україні функціонує в умовах безпрецедентних викликів, що зумовлені наслідками збройної агресії. Перед державою постає необхідність одночасного вирішення комплексу правових, організаційних та соціальних проблем, пов'язаних зі збільшенням кількості дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування. Особливої актуальності набувають питання своєчасного встановлення правового статусу таких дітей, забезпечення належної перевірки обставин втрати батьківського піклування та захисту їхніх законних прав і інтересів.

Право кожної дитини на виховання в сімейному середовищі належить до основоположних засад сучасної державної політики у сфері охорони дитинства, що передбачено Конституцією України[82]. Сім'єю є об'єднання осіб, що ґрунтується на шлюбі, кровному спорідненні, усиновленні чи інших формах взяття дітей на виховання, а також на інших підставах, що не заборонені законом і не суперечать моральним засадам суспільства, і яке пов'язує своїх членів спільністю життя та інтимних стосунків, а також взаємними правами і обов'язками[83]. На думку професора Ю. С. Червоного, у юридичному розумінні сім'я є історично визначеною організованою спільністю, пов'язаною взаємними правами та обов'язками, які випливають зі шлюбу, кровного споріднення, усиновлення, взяття дітей на виховання[84]. На нашу думку, сім'я є природним і найбільш сприятливим середовищем для фізичного, інтелектуального, морального й емоційного розвитку дитини, оскільки забезпечує їй догляд, безпеку, стабільність, приналежність та постійну емоційну підтримку. Відповідно влаштування дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування, має бути спрямоване передусім на створення для них умов, максимально наближених до повноцінного сімейного життя.

---

[81] Мирза С. С. Окремі питання усиновлення та тимчасового влаштування дітей у період воєнного стану. *Особливості регулювання приватно-правових відносин в Україні в умовах воєнного стану* : матеріали міжвуз. наук.-практ. конф. (Київ, 29 вересня 2022 р.). Київ : НАВС, 2022. С. 186.

[82] Конституція України : Закон України від 28.06.1996 № 254к/96-ВР. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254к/96-вр (дата звернення: 20.05.2026).

[83] Лозова Г. О. Законодавче визначення сім'ї та шлюбу. *Університетські наукові записки. Часопис Хмельницького університету управління та права.* 2006. № 1 (17). С. 120.

[84] Сімейне право України : підручник / за ред. Ю. С. Червоного. Київ : Істина, 2004. С. 293.

Міжнародно-правовою основою забезпечення права дитини на сімейне виховання є положення Конвенції ООН про права дитини 1989 року (далі – Конвенція)[85]. У преамбулі Конвенції наголошено, що для повного і гармонійного розвитку особистості дитина повинна зростати в сімейному оточенні, в атмосфері щастя, любові та розуміння. Відповідно до статті 20 Конвенції дитина, яка тимчасово або постійно позбавлена сімейного оточення чи в найкращих інтересах якої не може залишатися в такому оточенні, має право на особливий захист і допомогу з боку держави[86]. Держави-учасниці зобов'язані забезпечити такій дитині альтернативний догляд, до якого можуть належати передача на виховання, усиновлення або, за необхідності, влаштування до відповідних установ. При цьому під час вибору конкретної форми влаштування повинні враховуватися наступність виховання дитини, її етнічне, релігійне, культурне та мовне походження, а також потреба у збереженні сталих сімейних і соціальних зв'язків. Отже, Конвенція вимагає забезпечувати дитині альтернативний догляд з урахуванням її індивідуальних потреб, походження та сталих сімейних зв'язків.

Центральне місце у міжнародному та національному механізмі захисту прав дітей посідає принцип забезпечення найкращих інтересів дитини. Його зміст набагато ширший, оскільки охоплює не лише право на захист уже наявного інтересу, а й обов'язок держави, батьків, судів та інших суб'єктів активно формувати такі умови, за яких розвиток дитини буде максимально сприятливим[87, 88]. Вітчизняні дослідники приділяють значну увагу розвитку принципу найкращих інтересів дитини як фундаментальної засади сімейного права та правозастосовної діяльності[89, 90, 91]. Так, А. Белікова обґрунтовує, що зазначений принцип має розглядатися не лише як міжнародно-правовий стандарт,

---

[85] Конвенція ООН про права дитини від 20 листопада 1989 р. Ратифікована Постановою Верховної Ради України від 27.02.1991 № 789-XII. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_021#Text (дата звернення: 20.05.2026).

[86] Там само.

[87] Там само.

[88] Про охорону дитинства : Закон України від 26.04.2001 № 2402-III. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2402-14 (дата звернення: 20.05.2026).

[89] Белікова А. Принцип «найкращих інтересів дитини» у практиці Верховного Суду крізь призму рішень ЄСПЛ щодо України. *New Ukrainian Law*. 2025. № 1. С. 146. DOI: https://doi.org/10.51989/NUL.2025.1.18

[90] Ступак О. В. Принцип «найкращі інтереси дитини» у цивільному судочинстві України: дис. д-ра філософії : 081 Право / Науково-дослідний інститут приватного права і підприємництва імені академіка Ф. Г. Бурчака НАПрН України. Київ, 2025. С. 117.

[91] Меркун А. А., Болдирева В. М. Реформування законодавства про усиновлення в Україні у контексті воєнних реалій. *Аналітично-порівняльне правознавство*. 2025. № 1. С. 141. DOI: https://doi.org/10.24144/2788-6018.2025.01.22

а й як безпосередній критерій оцінки законності й обґрунтованості судових рішень у сімейних спорах, що формується під впливом практики Європейського суду з прав людини та Верховного Суду України. На думку дослідниці, визначення найкращих інтересів дитини потребує комплексного врахування індивідуальних потреб дитини, її віку, сімейних зв'язків, психологічного стану та можливості забезпечення стабільного й безпечного середовища для розвитку. Водночас сучасні наукові дослідження у сфері усиновлення та інших сімейних форм виховання акцентують увагу на тому, що реалізація цього принципу в умовах воєнного стану набуває особливого значення, оскільки будь-які рішення щодо сімейного влаштування дітей повинні ґрунтуватися на індивідуальній оцінці їхніх потреб, збереженні сімейних зв'язків, якщо це не суперечить безпеці дитини, та забезпеченні сталого сімейного середовища[92]. Саме тому принцип найкращих інтересів дитини сьогодні розглядається не лише як загальна декларативна засада, а як універсальний правовий критерій, що визначає зміст діяльності органів державної влади, судів і органів опіки та піклування при вирішенні всіх питань, пов'язаних із захистом прав дитини. Подібного підходу дотримується А. А. Сівчук, пов'язуючи реалізацію цього принципу з пріоритетним урахуванням індивідуальних потреб дитини під час прийняття будь-яких рішень щодо неї[93].

На нашу думку, принцип найкращих інтересів дитини слід розглядати як міжгалузевий правовий принцип, який визначає не лише зміст сімейно-правового регулювання, а й межі дискреційних повноважень органів державної влади під час прийняття рішень щодо сімейного влаштування дітей. В умовах воєнного стану його значення посилюється, оскільки саме цей принцип забезпечує баланс між необхідністю оперативного захисту дитини та дотриманням її фундаментальних прав.

У практичному вимірі принцип найкращих інтересів дитини вимагає індивідуальної оцінки її віку, стану здоров'я, рівня розвитку, сімейної історії, особистих прив'язаностей, думки, можливості повернення до біологічної сім'ї та здатності майбутніх вихователів забезпечити безпечні й стабільні умови життя. Особливе значення мають збереження зв'язків між братами і сестрами, недопущення багаторазового переміщення дитини та мінімізація її перебування в інституційному закладі.

---

[92] Белікова А. Принцип «найкращих інтересів дитини» у практиці Верховного Суду крізь призму рішень ЄСПЛ щодо України. *New Ukrainian Law*. 2025. № 1. С. 147. DOI: https://doi.org/10.51989/NUL.2025.1.18

[93] Сівчук А. А. Принцип забезпечення найкращих інтересів дитини: міжнародно-правові засади, національне регулювання та судова практика. *Український політико-правовий дискурс*. 2026. № 22. DOI: https://doi.org/10.5281/zenodo.19967149

Збройна агресія російської федерації проти України істотно загострила проблеми захисту дітей, які залишилися без належного батьківського піклування. Воєнні дії, тимчасова окупація територій, масове переміщення населення та руйнування соціальної інфраструктури спричинили численні випадки загибелі, зникнення безвісти, полону та вимушеного розлучення батьків із дітьми. Частина дітей була евакуйована в межах України або за кордон, тоді як місцезнаходження їхніх батьків чи законних представників залишалося невідомим. За таких обставин встановлення правового статусу дитини ускладнюється відсутністю документів, обмеженим доступом до державних реєстрів та неможливістю отримати достовірну інформацію з тимчасово окупованих територій.

Водночас сам факт евакуації, втрати зв'язку з батьками або перебування дитини без супроводу дорослих не може автоматично вважатися достатньою підставою для надання їй статусу дитини-сироти чи дитини, позбавленої батьківського піклування. Перед прийняттям остаточного рішення держава повинна вжити всіх можливих заходів для розшуку батьків, родичів та інших осіб, з якими дитина має сталі сімейні зв'язки. Особливої обережності потребують випадки, коли батьки перебувають на тимчасово окупованій території, у полоні, вважаються зниклими безвісти або тимчасово не можуть виконувати свої обов'язки через обставини, пов'язані з війною. У таких ситуаціях пріоритетного значення набувають тимчасові та гнучкі форми влаштування, які забезпечують безпеку дитини та водночас зберігають можливість її подальшого возз'єднання з біологічною сім'єю. Указані обставини зумовили необхідність адаптації процедур сімейного влаштування до умов воєнного стану без зниження гарантій перевірки правового статусу дитини та кандидатів.

За таких умов особливого значення набуває комплексний науковий аналіз сучасних механізмів сімейного влаштування дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування. Метою цього дослідження є визначення правової природи та особливостей основних форм сімейного влаштування дітей в Україні, аналіз законодавчих змін, запроваджених у відповідь на виклики воєнного стану, а також оцінка ефективності їх практичної реалізації. Досягнення поставленої мети передбачає характеристику усиновлення, опіки та піклування, прийомної сім'ї, дитячого будинку сімейного типу, патронату й інших сучасних механізмів захисту дитини, дослідження цифровізації відповідних процедур, а також виявлення проблем, що виникають у діяльності органів опіки та піклування, служб у справах дітей і територіальних громад. Окрему увагу доцільно приділити новітнім перехідним і допоміжним механізмам, спрямованим

на якнайшвидше переміщення дитини з інституційного закладу до сімейного середовища, забезпечення її адаптації, психологічного супроводу та збереження родинних зв'язків. Результатом дослідження має стати формулювання пропозицій щодо подальшого вдосконалення законодавства і практики його застосування відповідно до принципу найкращих інтересів дитини та міжнародних стандартів у сфері охорони дитинства.

1 Поняття та система механізмів сімейного влаштування дітей

Система сімейного влаштування дітей охоплює юридичні форми прийняття дитини до сім'ї, а також організаційні, соціальні та цифрові інструменти, що забезпечують підготовку й супровід відповідних рішень. Відповідно до положень Конвенції ООН про права дитини, дитина, яка тимчасово або постійно позбавлена сімейного оточення чи в найкращих інтересах якої не може залишатися в такому оточенні, має право на особливий захист і допомогу з боку держави[94]. Реалізація цього права передбачає створення цілісної системи механізмів, здатних забезпечити не лише фізичний догляд за дитиною, а й стабільність її життєвого середовища, емоційну безпеку, збереження родинних зв'язків та належні умови для повноцінного розвитку.

Поняття «механізми сімейного влаштування дітей» доцільно розглядати у широкому значенні. Воно охоплює як передбачені законодавством юридичні форми передачі дитини на виховання до сім'ї, так і організаційні, соціальні та цифрові інструменти, які забезпечують виявлення дитини, встановлення її правового статусу, облік, пошук родичів або потенційної сім'ї, супровід процесу влаштування та подальший контроль за дотриманням її прав. Водночас зазначені складові необхідно чітко розмежовувати, оскільки не кожний інструмент державної допомоги дитині є самостійною формою її сімейного влаштування.

Найбільш повною та стабільною формою сімейного влаштування є усиновлення. Відповідно до чинного законодавства, усиновлення являє собою прийняття усиновлювачем у свою сім'ю особи на правах дочки чи сина, що здійснюється на підставі рішення суду[95]. Унаслідок усинов-

[94] Конвенція ООН про права дитини від 20 листопада 1989 р. Ратифікована Постановою Верховної Ради України від 27.02.1991 № 789-XII. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_021#Text (дата звернення: 20.05.2026).

[95] Сімейний кодекс України : Закон України від 10.01.2002 № 2947-III. *Відомості Верховної Ради* України. 2002. № 21–22. Ст. 135. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2947-14#Text (дата звернення: 20.05.2026).

лення між дитиною та усиновлювачем виникають особисті немайнові й майнові права та обов'язки, прирівняні до правовідносин між біологічними батьками і дітьми. Саме тому усиновлення необхідно віднести до постійної форми сімейного влаштування, яка забезпечує дитині юридичну належність до нової сім'ї, сталість виховання та довготривалу сімейну підтримку.

Поряд з усиновленням законодавство України передбачає сімейні форми виховання дітей, до яких належать опіка та піклування, прийомна сім'я і дитячий будинок сімейного типу. Встановлення опіки або піклування спрямоване на забезпечення особистих і майнових прав дитини, яка залишилася без батьківського піклування[96]. Опіка встановлюється над малолітньою, а піклування – над неповнолітньою дитиною. Ці форми спрямовані на забезпечення її особистих і майнових прав, не припиняють правового зв'язку з біологічною сім'єю та можуть мати тимчасовий характер.

Прийомна сім'я є сім'єю або окремою особою, яка добровільно бере на виховання та спільне проживання дітей-сиріт або дітей, позбавлених батьківського піклування. Основною метою такої форми є забезпечення дитині сімейного виховання у випадках, коли вона з певних життєвих обставин не може виховуватися у своїй родині. Водночас прийомні батьки не набувають правового статусу усиновлювачів, а держава зберігає обов'язок здійснювати соціальний супровід такої сім'ї, надавати їй відповідну допомогу та контролювати дотримання прав влаштованих дітей. У контексті нашого дослідження цікавою є позиція Г. М. Бевз, яка у своєму науковому доробку розглядає прийомну сім'ю одночасно як малу групу, де індивідуальний досвід кожного визначає нормативи та спрямованість її функціонування і як соціальний інститут, що покликаний здійснювати санкціоновану суспільством функцію догляду та соціалізації дитини, позбавленої опіки біологічних батьків[97].

Дитячий будинок сімейного типу також належить до сімейних форм виховання, однак відрізняється від прийомної сім'ї насамперед кількістю дітей, які можуть бути влаштовані на спільне проживання та виховання. Значення цієї форми особливо посилюється у випадках необхідності одночасного влаштування братів і сестер, які за загальним правилом не повинні бути роз'єднані. Дитячий будинок сімейного типу дає можливість забезпечити дітям тривале проживання в умовах, наближених

[96] Цивільний кодекс України : Закон України від 16.01.2003 № 435-IV. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/435-15 (дата звернення: 20.05.2026).

[97] Бевз Г. М. Соціально-психологічні чинники виникнення та розвитку прийомного батьківства : автореф. дис. … канд. психол. наук : 19.00.05. Київ : Ін-т психології ім. Г. С. Костюка, 2002. С. 17–18.

до звичайного сімейного середовища, зберегти родинні зв'язки між ними та уникнути направлення до інституційних закладів. У сучасній юридичній науці є думка, що дитячий будинок сімейного типу має значні переваги порівняно з будь-яким іншим державним інститутом, тому що у виховному закладі дитина знаходиться лише певний час, а вихователі, як правило, зайняті лише окремими аспектами виховання[98].

Окрему групу становлять тимчасові сімейні механізми, до яких доцільно віднести патронат над дитиною, тимчасове влаштування, а також встановлення опіки чи піклування з подальшим усиновленням. Їхньою спільною ознакою є те, що вони застосовуються на визначений період та спрямовані на невідкладне забезпечення безпеки дитини до прийняття остаточного рішення щодо її подальшої долі.

Патронат над дитиною є професійною соціальною послугою з тимчасового догляду, виховання та реабілітації дитини, яка через складні життєві обставини не може проживати з батьками. Його метою є забезпечення безпеки дитини, робота з біологічною сім'єю та визначення подальшої форми влаштування. Ми погоджуємося з тим, що головною метою перебування дитини у сім'ї патронатного вихователя є забезпечення захисту її прав у період складних життєвих обставин що пов'язані з тимчасовою неможливістю проживання разом з батьками[99].

Тимчасове влаштування дитини, яка залишилася без батьківського піклування, у тому числі дитини, розлученої зі своєю сім'єю, здійснюється службою у справах дітей та органами Національної поліції за місцем її виявлення. Основною метою такого влаштування є невідкладне забезпечення безпеки, догляду та належних умов проживання дитини до встановлення її правового статусу, з'ясування місцезнаходження батьків або родичів та прийняття рішення щодо постійної чи довготривалої форми виховання.

Тимчасове влаштування має особливо важливе значення в умовах війни, оскільки сам факт втрати зв'язку з батьками, евакуації або перебування дитини без супроводу дорослих не завжди свідчить про її сирітство. У таких випадках необхідно провести перевірку обставин, з'ясувати, чи живі батьки дитини, чи не перебувають вони на тимчасово окупованій території, у полоні, лікувальному закладі або в розшуку, а також установити наявність родичів, здатних забезпечити належний догляд.

[98] Свіжа О. О. Дитячий будинок сімейного типу в системі видів улаштування дітей, позбавлених батьківського піклування. *Форум права*. 2011. № 1. С. 865.

[99] Фатах А. А. Особливості та порядок здійснення патронату над дитиною. *Collection of Scientific Papers "SCIENTIA"*. Sydney, 2022. С. 91.

Відсутність достовірних документів та складність отримання інформації з територій, де ведуться бойові дії, унеможливлюють автоматичне прийняття рішення про усиновлення та зумовлюють потребу у використанні гнучких тимчасових механізмів.

До новітніх перехідних механізмів необхідно віднести встановлення опіки або піклування з подальшим усиновленням. Його зміст полягає в тому, що кандидати в усиновлювачі, які встановили контакт із дитиною та розпочали передбачену законом процедуру усиновлення, можуть прийняти її у свою сім'ю до моменту набрання законної сили відповідним рішенням суду. Метою такого нововведення є створення сприятливих умов для поступової адаптації дитини до майбутніх батьків, формування між ними емоційного зв'язку та скорочення періоду перебування дитини в інституційному закладі.

Поряд із сімейними формами виховання в законодавстві та практиці застосовуються умови, наближені до сімейних. Вони можуть передбачати проживання невеликої кількості дітей разом із постійними вихователями, індивідуалізацію догляду, ведення спільного побуту та створення психологічно комфортного середовища. Проте сама наявність побутових умов, подібних до сімейних, не перетворює відповідний заклад або соціальну послугу на юридичну форму сімейного влаштування. Визначальною ознакою сімейної форми є не лише спільне проживання, а й наявність законодавчо врегульованих прав та обов'язків осіб, які прийняли дитину на виховання, персональна відповідальність за неї та сталість міжособистісних відносин.

Юридичні форми сімейного влаштування слід відмежовувати від організаційних і цифрових механізмів захисту дітей. Електронні послуги у застосунку «Дія» дають змогу подати документи, записатися на консультацію або розпочати процедуру отримання статусу кандидата в усиновлювачі. Водночас цифровізація не змінює правових підстав усиновлення та не скасовує перевірки кандидатів, встановлення контакту з дитиною, врахування її думки і прийняття судового рішення.

Чат-бот «Дитина не сама», онлайн-інструмент «Прояви турботу» та Координаційний штаб також не є самостійними формами сімейного влаштування. Вони забезпечують виявлення дітей без супроводу, пошук тимчасового прихистку, обмін інформацією між органами влади та координацію евакуації й захисту дітей. Отже, ці інструменти мають організаційний та інформаційний характер і самі по собі не породжують правових наслідків усиновлення, опіки, піклування, патронату чи інших сімейних форм виховання.

Отже, система механізмів сімейного влаштування дітей має багаторівневий характер. До її складу входить постійна форма влаштування – усиновлення; сімейні форми виховання – опіка та піклування, прийомна сім'я і дитячий будинок сімейного типу; тимчасові механізми – патронат, тимчасове влаштування, опіка чи піклування з подальшим усиновленням; умови, наближені до сімейних, а також організаційні та цифрові інструменти, які забезпечують функціонування всієї системи. Чітке розмежування цих категорій має не лише теоретичне, а й практичне значення, оскільки дозволяє правильно визначити правовий статус дитини, обсяг повноважень осіб, які здійснюють її виховання, та юридичні наслідки застосування кожного конкретного механізму.

2 Особливості сімейного влаштування дітей в умовах воєнного стану

Повномасштабна збройна агресія російської федерації проти України істотно вплинула на функціонування національної системи захисту дітей та зумовила виникнення нових проблем у сфері їх сімейного влаштування. Загибель, поранення, полон і зникнення безвісти батьків, тимчасова окупація окремих територій, масова евакуація населення та вимушене роз'єднання сімей призвели до збільшення кількості дітей, які фактично залишилися без належного батьківського піклування. Водночас фактична відсутність батьків не завжди означає виникнення передбачених законодавством підстав для надання дитині статусу дитини-сироти або дитини, позбавленої батьківського піклування. Ця обставина визначає особливу складність прийняття рішень щодо подальшого влаштування дітей у період воєнного стану[100].

Однією з основних проблем є документальне підтвердження загибелі, зникнення безвісти, перебування в полоні або неможливості виконання батьками своїх обов'язків. Знищення документів, припинення роботи державних установ, відсутність доступу до реєстрів та інформації з тимчасово окупованих територій ускладнюють встановлення походження і правового статусу дитини. Тому уповноважені органи повинні забезпечити їй невідкладний догляд та одночасно перевірити обставини втрати батьківського піклування, оскільки

[100] Мирза С. С. Окремі питання усиновлення та тимчасового влаштування дітей у період воєнного стану. *Особливості регулювання приватно-правових відносин в Україні в умовах воєнного стану* : матеріали міжвуз. наук.-практ. конф. (Київ, 29 вересня 2022 р.). Київ : НАВС, 2022. С. 188.

відсутність офіційних документів не дозволяє автоматично визнати дитину такою, що може бути усиновлена.

Отже, дитина, яка перебуває без супроводу дорослих, була евакуйована в межах України чи за кордон або тимчасово втратила зв'язок із батьками, не повинна автоматично визнаватися дитиною-сиротою. Її батьки можуть перебувати у лікувальному закладі, полоні, на тимчасово окупованій території, в районі активних бойових дій або вважатися зниклими безвісти. Вони також можуть бути живими, однак тимчасово не мати фізичної можливості забрати дитину чи належним чином представляти її інтереси. У зв'язку із цим першочерговим завданням держави має бути не прискорене надання дитині статусу, необхідного для усиновлення, а встановлення її походження, розшук батьків і близьких родичів та з'ясування можливості возз'єднання сім'ї[101].

Пошук родичів є однією з обов'язкових складових захисту дитини, яка залишилася без батьківського піклування. Перед прийняттям рішення про постійне влаштування необхідно встановити, чи має дитина близьких родичів або інших осіб, з якими вона має сталі сімейні зв'язки. Передача дитини родичам за умови їхньої спроможності належним чином піклуватися про неї сприяє збереженню сімейної ідентичності, звичного соціального середовища та сталих емоційних зв'язків. Такий підхід відповідає стратегічному напряму державної політики, згідно з яким альтернативне влаштування повинно сприяти поверненню дитини до її сім'ї, а якщо це неможливо – забезпеченню стабільного виховання в іншому сімейному середовищі[102].

Особливе значення має збереження єдності братів і сестер, ризик роз'єднання яких істотно зростає під час евакуації та переміщення. За загальним правилом рідні брати і сестри не повинні бути роз'єднані під час усиновлення та влаштування до сімейних форм виховання. Відповідно до статті 210 Сімейного кодексу України їх роздільне усиновлення допускається лише за наявності істотних обставин, на підставі рішення суду та за згодою органу опіки і піклування[103]. Тому встановлення наявності й місцезнаходження братів і сестер має передувати прийняттю остаточного рішення щодо дитини.

---

[101] Про схвалення Стратегії забезпечення права кожної дитини в Україні на зростання в сімейному оточенні на 2024–2028 роки : Розпорядження Кабінету Міністрів України від 26.11.2024 № 1201-р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1201-2024-p#Text (дата звернення: 20.05.2026).

[102] Там само.

[103] Сімейний кодекс України : Закон України від 10.01.2002 № 2947-III. *Відомості Верховної Ради* України. 2002. № 21–22. Ст. 135. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2947-14#Text (дата звернення: 20.05.2026).

Складність встановлення правового статусу дитини пояснює, чому процедура усиновлення в умовах воєнного стану не може бути необґрунтовано спрощена. Органи опіки та піклування повинні перевірити документи дитини, з'ясувати обставини відсутності батьківського піклування, встановити наявність близьких родичів, перевірити, чи може дитина бути усиновленою, а також визначити, чи має вона братів або сестер. Необхідно також забезпечити знайомство дитини з кандидатами в усиновлювачі, врахувати її думку відповідно до віку та рівня розвитку, перевірити умови проживання кандидатів і підготувати обґрунтований висновок про доцільність усиновлення[104].

Після початку повномасштабного вторгнення проведення окремих процедур усиновлення було істотно ускладнено та фактично обмежено внаслідок бойових дій, переміщення дітей, втрати документів і порушення роботи відповідних органів. Постановою Кабінету Міністрів України від 1 червня 2023 року № 576 були запроваджені спеціальні правила провадження діяльності з усиновлення та влаштування дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування, в сім'ї громадян України під час воєнного стану[105]. Зокрема, було врегульовано влаштування дітей, евакуйованих у межах України та за кордон, до прийомних сімей і дитячих будинків сімейного типу, а також передання таких дітей під опіку або піклування кандидатів в усиновлювачі.

Окремі обмеження зберігаються у сфері міждержавного усиновлення. На початку повномасштабної війни поширення в соціальних мережах повідомлень про нібито можливість швидкого або спрощеного усиновлення українських дітей іноземцями створило істотні ризики порушення їхніх прав. Міністерство соціальної політики наголошувало, що евакуація дитини за межі України не створює правових підстав для її усиновлення за законодавством держави тимчасового перебування. У стратегічних документах також зазначається, що під час воєнного стану усиновлення дітей іноземцями та громадянами України, які перебувають за кордоном, загалом не здійснюється[106].

[104] Про внесення зміни до Порядку провадження діяльності з усиновлення та здійснення нагляду за дотриманням прав усиновлених дітей : Постанова Кабінету Міністрів України від 24.05.2022 № 618. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/618-2022-п#Text (дата звернення: 20.05.2026).

[105] Про внесення змін до деяких постанов Кабінету Міністрів України щодо провадження діяльності з усиновлення та влаштування дітей-сиріт, дітей, позбавлених батьківського піклування, в сім'ї громадян України під час воєнного стану : Постанова Кабінету Міністрів України від 01.06.2023 № 576. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/576-2023-п#Text (дата звернення: 20.05.2026).

[106] Там само.

Водночас законодавство передбачає окремі винятки. Під час воєнного стану іноземці можуть усиновити українську дитину, зокрема якщо усиновлювач є її родичем або якщо дитина є братом чи сестрою дитини, раніше усиновленої цією сім'єю. У 2024 році з 1270 усиновлених дітей лише двоє були усиновлені іноземцями, тоді як 1268 дітей прийняли у свої сім'ї громадяни України. Для порівняння, у 2023 році було усиновлено 927 дітей, з яких 926 – українськими родинами. Таким чином, після суттєвого зниження показників у перші роки повномасштабної війни у 2024 році спостерігалося їх помітне зростання, хоча структурні проблеми усиновлення залишилися невирішеними[107].

Однією з таких проблем є невідповідність між очікуваннями кандидатів в усиновлювачі та віковою структурою дітей, які перебувають на обліку. За офіційними даними, близько 70 відсотків дітей, які можуть бути усиновлені, мають вік понад десять років. Водночас лише незначна частина кандидатів готова прийняти до сім'ї дитину старшого віку. У 2024 році серед усиновлених дітей лише 140 були віком від 11 до 17 років, що становило близько 11 відсотків від загальної кількості. Крім того, значна частина дітей має братів і сестер, а тому потребує одночасного влаштування групою. Ці обставини свідчать, що збільшення загальної кількості усиновлень саме по собі не вирішує проблеми забезпечення сім'єю дітей старшого віку, дітей з інвалідністю та великих родинних груп[108].

Важливою законодавчою новацією стало передання дитини під опіку або піклування кандидатів в усиновлювачі до набрання законної сили рішенням суду. Такий механізм скорочує час перебування дитини у закладі та сприяє її адаптації до майбутньої сім'ї, але не породжує правових наслідків усиновлення і застосовується лише після перевірки статусу дитини та кандидатів.

В умовах війни держава також запровадила низку організаційних та цифрових інструментів, зокрема чат-бот «Дитина не сама», онлайн-сервіс «Прояви турботу» та Координаційний штаб з питань захисту прав дитини в умовах воєнного стану. Вони сприяють виявленню дітей без супроводу, пошуку зниклих дітей, залученню громадян до тимчасового прихистку, координації евакуації та контролю за перебуванням дітей у межах України й за кордоном. Проте такі інструменти не є самостійними формами сімейного влаштування і не породжують

[107] У 2024-му українці усиновили найбільше дітей за останні п'ять років. *Міністерство соціальної політики* України. URL: https://www.msp.gov.ua/press-center/news/u-2024-mu-ukrayintsi-usynovyly-naybilshe-ditey-za-ostanni-p%27yat-rokiv (дата звернення: 20.05.2026).

[108] Там само.

правових наслідків усиновлення. Їхнє призначення полягає в оперативному реагуванні, інформаційній взаємодії та підготовці подальшого юридично обґрунтованого рішення щодо дитини[109].

Таким чином, сімейне влаштування дітей в умовах воєнного стану потребує балансу між оперативністю реагування та дотриманням правових гарантій. Дитині без супроводу насамперед необхідно забезпечити безпечне тимчасове влаштування, встановлення особи, розшук батьків і родичів та збереження зв'язків із братами й сестрами. Оперативність не повинна досягатися шляхом необґрунтованого спрощення усиновлення, оскільки перевірка походження і статусу дитини запобігає незаконному переміщенню, торгівлі дітьми та безповоротному розриву сімейних зв'язків. Тому пріоритетними напрямами є міжвідомча взаємодія, цифровізація обміну інформацією, відновлення документів і розвиток безпечних тимчасових сімейних механізмів.

3 Новітні механізми захисту та сімейного влаштування дітей

Поряд із традиційними формами сімейного влаштування сучасне законодавство розвиває перехідні правові конструкції, соціальні послуги, наставництво та цифрові інструменти захисту дітей. Їх запровадження спрямоване на забезпечення права дитини на виховання у сімейному або максимально наближеному до сімейного середовищі, а також на підвищення ефективності діяльності органів, відповідальних за її захист.

Однією з важливих новел є встановлення над дитиною опіки або піклування з подальшим усиновленням. Цей механізм має перехідний характер, оскільки застосовується між встановленням контакту кандидатів в усиновлювачі з дитиною та виникненням правових наслідків усиновлення. Рішення про встановлення опіки або піклування з подальшим усиновленням приймається уповноваженим органом протягом десяти робочих днів із дня подання заяви та діє до набрання законної сили рішенням суду про усиновлення дитини[110].

[109] Про схвалення Стратегії забезпечення права кожної дитини в Україні на зростання в сімейному оточенні на 2024–2028 роки : Розпорядження Кабінету Міністрів України від 26.11.2024 № 1201-р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1201-2024-р#Text (дата звернення: 20.05.2026).

[110] Про внесення змін до деяких постанов Кабінету Міністрів України щодо питань усиновлення та захисту прав дітей : Постанова Кабінету Міністрів України від 09.05.2025 № 528. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/528-2025-п#Text (дата звернення: 20.05.2026).

Зазначений механізм дає змогу скоротити період перебування дитини у закладі, забезпечити її адаптацію до майбутньої сім'ї та сприяти формуванню емоційного зв'язку з кандидатами в усиновлювачі. Водночас така опіка або піклування не може ототожнюватися із завершеним усиновленням, оскільки до набрання законної сили рішенням суду кандидати не набувають статусу усиновлювачів. Отже, ця конструкція поєднує інтерес дитини у швидкому переході до сімейного середовища з необхідністю судового контролю та перевірки правових підстав усиновлення.

На нашу думку, опіка або піклування з подальшим усиновленням має подвійну правову природу. З одного боку, вона виконує адаптаційну функцію, створюючи умови для поступового входження дитини до нової сім'ї. З іншого – має запобіжне значення, оскільки дає органам опіки та піклування можливість оцінити взаємовідносини між дитиною і кандидатами, умови її проживання та здатність майбутніх батьків забезпечити її найкращі інтереси. Тому такий механізм слід розглядати не як спрощений порядок усиновлення, а як додаткову гарантію належної підготовки дитини та кандидатів до виникнення постійних сімейних правовідносин.

Важливим напрямом удосконалення системи захисту дітей є розвиток патронату. Патронат над дитиною становить професійну соціальну послугу, що передбачає тимчасовий догляд, виховання та реабілітацію дитини в сім'ї патронатного вихователя у період подолання нею та її батьками складних життєвих обставин. Законодавство регламентує порядок відбору і підготовки патронатних вихователів, влаштування дитини, взаємодії з її батьками та здійснення соціального супроводу[111]. У 2024 році нормативне регулювання цієї послуги було оновлено з метою розширення її доступності та вдосконалення організації патронату[112].

Основне призначення патронату полягає у запобіганні екстреному направленню дитини до інституційного закладу. Патронатний вихователь забезпечує їй тимчасовий догляд, безпечне сімейне середовище та психологічну підтримку, тоді як соціальні служби працюють із батьками над подоланням сімейної кризи. Оскільки патронатний вихователь не набуває статусу батька або матері, ця послуга не замінює усиновлення чи інших постійних форм влаштування, а спрямована на повернення дитини до біологічної сім'ї або підготовку рішення щодо її подальшої долі.

[111] Деякі питання захисту прав дитини та надання послуги патронату над дитиною : Постанова Кабінету Міністрів України від 20.08.2021 № 893. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/893-2021-п#Text (дата звернення: 20.05.2026).

[112] Про внесення змін до деяких постанов Кабінету Міністрів України щодо надання послуги патронату над дитиною : Постанова Кабінету Міністрів України від 30.05.2024 № 633. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/633-2024-п#Text (дата звернення: 20.05.2026).

Новим напрямом державної політики стало запровадження у 2025 році експериментального проєкту з надання послуги «Сімейна домівка». Його метою є забезпечення догляду та виховання дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування, в умовах, наближених до сімейних. Порядок реалізації експериментального проєкту затверджено постановою Кабінету Міністрів України від 1 жовтня 2025 року № 1285[113].

«Сімейна домівка» передбачає догляд за невеликою групою дітей в умовах спільного побуту та індивідуальної уваги й орієнтована насамперед на дітей старшого віку, групи братів і сестер та дітей з інвалідністю, яких тривалий час не вдається влаштувати до постійної сім'ї. Водночас ця послуга не є самостійною сімейно-правовою формою, а становить альтернативу інституційному догляду та не скасовує обов'язку держави продовжувати пошук сім'ї для дитини[114].

Самостійне місце серед механізмів підтримки дітей посідає наставництво. Його метою є надання дитині або молодій особі індивідуальної допомоги у розвитку здібностей, професійному самовизначенні, засвоєнні соціальних навичок та підготовці до самостійного життя. Законодавче регулювання наставництва передбачає формування сталих особистих взаємовідносин між наставником і дитиною, заснованих на добровільності, довірі, врахуванні думки дитини та забезпеченні її найкращих інтересів[115].

Наставництво не є формою сімейного влаштування і не надає наставнику повноважень законного представника. Його значення полягає у створенні сталого емоційного контакту, підтримці соціалізації, професійного самовизначення та підготовки підлітків і молоді до самостійного життя.

Окремим напрямом модернізації системи захисту дітей є цифровізація процедур усиновлення та інших форм сімейного влаштування. До цифрових механізмів належать електронні послуги на порталі «Дія», інформаційні системи обліку дітей і кандидатів, чат-бот «Дитина не сама», дистанційні консультації, електронний обмін документами та взаємодія між уповноваженими органами. Постановою Кабінету Міністрів України

[113] Деякі питання реалізації експериментального проєкту із забезпечення догляду і виховання дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, в умовах, наближених до сімейних, на засадах співфінансування з державного бюджету та місцевих бюджетів : Постанова Кабінету Міністрів України від 01.10.2025 № 1285. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1285-2025-п#Text (дата звернення: 20.05.2026).

[114] Там само.

[115] Про наставництво : Закон України від 18.12.2025 № 4744-IX. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4744-20#Text (дата звернення: 20.05.2026).

від 31 травня 2022 року № 636 передбачено цифровізацію процесів влаштування дітей у сімейні форми виховання та вдосконалення взаємодії Єдиної інформаційно-аналітичної системи «Діти» з державними реєстрами й порталом «Дія»[116].

Єдина інформаційно-аналітична система «Діти» забезпечує облік дітей, які залишилися без батьківського піклування, та потенційних кандидатів для їх сімейного влаштування. Чат-бот «Дитина не сама» дає можливість повідомити про дитину без нагляду, заявити про її зникнення або запропонувати тимчасовий прихисток. Водночас такі звернення лише ініціюють перевірку компетентними органами та не створюють юридичних підстав для усиновлення, опіки або передання дитини до прийомної сім'ї.

Таким чином, цифровізація не змінює матеріально-правових підстав усиновлення та не повинна розглядатися як спосіб їх спрощення. Електронні сервіси не скасовують необхідності встановлення правового статусу дитини, пошуку її батьків і родичів, перевірки кандидатів, особистого знайомства з дитиною, врахування її думки та прийняття рішення судом. Їхнє призначення полягає у скороченні адміністративних строків, підвищенні доступності консультацій, забезпеченні повноти обліку та прискоренні обміну інформацією між уповноваженими суб'єктами.

Висновки

Проведене дослідження дає підстави констатувати, що сучасна система сімейного влаштування дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування, в Україні перебуває на етапі системної трансформації. Її визначальним напрямом є поступова відмова від інституційної моделі утримання дітей та формування комплексної системи, орієнтованої на виховання дитини у біологічній сім'ї, а за неможливості цього – в іншому сімейному або максимально наближеному до сімейного середовищі. Такий підхід відповідає міжнародним стандартам захисту прав дитини та передбачає, що влаштування до закладу має застосовуватися лише як винятковий і тимчасовий захід.

Пріоритетним напрямом розвитку національної системи залишається усиновлення дітей громадянами України. Національне усиновлення

[116] Про внесення змін до деяких постанов Кабінету Міністрів України щодо цифровізації процесів влаштування дітей у сімейні форми виховання : Постанова Кабінету Міністрів України від 31.05.2022 № 636. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/636-2022-п#Text (дата звернення: 20.05.2026).

забезпечує збереження мовної, культурної та соціальної ідентичності дитини, сприяє її вихованню у звичному суспільному середовищі та спрощує здійснення подальшого нагляду за дотриманням її прав. Водночас пріоритет національного усиновлення не повинен зводитися виключно до збільшення кількісних показників. Необхідно насамперед забезпечити якісний добір і підготовку кандидатів, об'єктивну оцінку їхньої здатності задовольняти потреби конкретної дитини, належний супровід сім'ї після усиновлення та збереження єдності братів і сестер.

Розширення сімейних форм виховання та розвиток патронату створюють можливості для індивідуального вибору механізму захисту з урахуванням статусу, віку, стану здоров'я, родинних зв'язків та потреб дитини. Патронат виконує превентивну функцію, запобігаючи направленню дитини до закладу та створюючи умови для подолання кризи в біологічній сім'ї.

Загальна спрямованість законодавчих змін засвідчує перехід від інституційного догляду до сімейного або наближеного до сімейного середовища. Такі моделі, як «Сімейна домівка», можуть бути альтернативою великим закладам для дітей, яких складно влаштувати до сім'ї, однак не повинні підміняти пошук постійного сімейного середовища.

Важливою складовою модернізації системи є цифровізація процедур усиновлення та інших форм сімейного влаштування. Електронні сервіси, інформаційні системи обліку дітей і кандидатів, дистанційні консультації, цифровий обмін документами та інструменти оперативного повідомлення про дітей без супроводу сприяють підвищенню доступності послуг, скороченню адміністративних строків і поліпшенню обміну інформацією між уповноваженими органами. Разом із тим, цифровізація повинна стосуватися передусім організаційних і технічних етапів процедур та не може підміняти встановлені законом матеріально-правові підстави усиновлення, перевірку правового статусу дитини, пошук її батьків і родичів або судовий контроль.

Ефективність сімейного влаштування значною мірою залежить від належної міжвідомчої взаємодії. Служби у справах дітей, органи опіки та піклування, органи соціального захисту, заклади освіти й охорони здоров'я, правоохоронні органи, суди та інші уповноважені суб'єкти повинні діяти на основі узгоджених алгоритмів, оперативно обмінюватися достовірною інформацією та забезпечувати безперервність захисту дитини. Особливе значення така координація має в умовах воєнного стану, евакуації дітей, втрати документів, перебування сімей на тимчасово окупованих територіях або роз'єднання братів і сестер.

Отже, подальше вдосконалення системи сімейного влаштування дітей має здійснюватися не шляхом механічного розширення переліку форм і процедур, а через формування послідовної дитиноцентричної політики. Її основними складовими повинні стати пріоритет національного усиновлення, розвиток сімейних форм виховання та патронату, завершення деінституціалізації, обґрунтоване застосування моделей догляду, наближених до сімейних, цифровізація організаційних процедур, посилення міжвідомчої координації та реальне врахування думки й найкращих інтересів кожної дитини. Саме поєднання цих напрямів дасть змогу перейти від формального влаштування дитини до забезпечення її права на стабільне, безпечне та сприятливе для розвитку сімейне середовище.

Анотація

У розділі монографії здійснено комплексне дослідження сучасної системи сімейного влаштування дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, в Україні з урахуванням новітніх законодавчих змін і викликів, спричинених воєнним станом. Розкрито поняття та систему механізмів сімейного влаштування, визначено їх правову природу, класифікацію та особливості застосування. Проаналізовано усиновлення, опіку і піклування, прийомну сім'ю, дитячий будинок сімейного типу, патронат над дитиною та інші форми сімейного виховання, а також обґрунтовано необхідність їх чіткого відмежування від організаційних і цифрових механізмів захисту дітей. Особливу увагу приділено реалізації принципу найкращих інтересів дитини як визначального критерію прийняття рішень щодо її сімейного влаштування відповідно до міжнародних стандартів і національного законодавства. Досліджено особливості здійснення процедур сімейного влаштування в умовах воєнного стану, встановлено основні проблеми визначення правового статусу дітей, пошуку їхніх батьків і родичів, забезпечення збереження сімейних зв'язків та недопущення необґрунтованого спрощення процедур усиновлення. Значну увагу приділено аналізу новітніх механізмів захисту дітей, зокрема опіці чи піклуванню з подальшим усиновленням, розвитку патронату, наставництва, моделі «Сімейна домівка», а також цифровізації процедур сімейного влаштування. Обґрунтовано необхідність подальшого вдосконалення законодавства та практики його застосування шляхом розвитку сімейних форм виховання, посилення міжвідомчої взаємодії, цифрової трансформації відповідних процедур і забезпечення безумовного пріоритету найкращих інтересів дитини.

Література

1. Белікова А. Принцип «найкращих інтересів дитини» у практиці Верховного Суду крізь призму рішень ЄСПЛ щодо України. *New Ukrainian Law*. 2025. № 1. С. 145–150. DOI: https://doi.org/10.51989/NUL.2025.1.18
2. Бевз Г. М. Соціально-психологічні чинники виникнення та розвитку прийомного батьківства : автореф. дис. канд. психол. наук : 19.00.05. Київ : Ін-т психології ім. Г. С. Костюка, 2002. 21 с.
3. Деякі питання захисту прав дитини та надання послуги патронату над дитиною : Постанова Кабінету Міністрів України від 20.08.2021 № 893. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/893-2021-п#Text (дата звернення: 20.05.2026).
4. Деякі питання реалізації експериментального проєкту із забезпечення догляду і виховання дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, в умовах, наближених до сімейних, на засадах співфінансування з державного бюджету та місцевих бюджетів : Постанова Кабінету Міністрів України від 01.10.2025 № 1285. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1285-2025-п#Text (дата звернення: 20.05.2026).
5. Конституція України : Закон України від 28.06.1996 № 254к/96-ВР. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254к/96-вр (дата звернення: 20.05.2026).
6. Конвенція ООН про права дитини від 20 листопада 1989 р. Ратифікована Постановою Верховної Ради України від 27.02.1991 № 789-XII. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_021#Text (дата звернення: 20.05.2026).
7. Лозова Г. О. Законодавче визначення сім'ї та шлюбу. *Університетські наукові записки*. 2006. № 1 (17). С. 119–122.
8. Меркун А. А., Болдирева В. М. Реформування законодавства про усиновлення в Україні у контексті воєнних реалій. *Аналітично-порівняльне правознавство*. 2025. № 1. С. 140–143. DOI: https://doi.org/10.24144/2788-6018.2025.01.22
9. Мирза С. С. Окремі питання усиновлення та тимчасового влаштування дітей у період воєнного стану. *Особливості регулювання приватно-правових відносин в Україні в умовах воєнного стану* : матеріали міжвуз. наук.-практ. конф. (Київ, 29 вересня 2022 р.). Київ : НАВС, 2022. С. 186–190.
10. Про внесення зміни до Порядку провадження діяльності з усиновлення та здійснення нагляду за дотриманням прав усиновлених дітей : Постанова Кабінету Міністрів України від 24.05.2022 № 618. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/618-2022-п#Text (дата звернення: 20.05.2026).
11. Про внесення змін до деяких постанов Кабінету Міністрів України щодо цифровізації процесів влаштування дітей у сімейні форми виховання : Постанова Кабінету Міністрів України від 31.05.2022 № 636. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/636-2022-п#Text (дата звернення: 20.05.2026).
12. Про внесення змін до деяких постанов Кабінету Міністрів України щодо провадження діяльності з усиновлення та влаштування дітей-сиріт, дітей, позбавлених батьківського піклування, в сім'ї громадян України під час

воєнного стану : Постанова Кабінету Міністрів України від 01.06.2023 № 576. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/576-2023-п#Text (дата звернення: 20.05.2026).
13. Про внесення змін до деяких постанов Кабінету Міністрів України щодо надання послуги патронату над дитиною : Постанова Кабінету Міністрів України від 30.05.2024 № 633. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/633-2024-п#Text (дата звернення: 20.05.2026).
14. Про внесення змін до деяких постанов Кабінету Міністрів України щодо питань усиновлення та захисту прав дітей : Постанова Кабінету Міністрів України від 09.05.2025 № 528. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/528-2025-п#Text (дата звернення: 20.05.2026).
15. Про наставництво : Закон України від 18.12.2025 № 4744-IX. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4744-20#Text (дата звернення: 20.05.2026).
16. Про охорону дитинства : Закон України від 26.04.2001 № 2402-III. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2402-14 (дата звернення: 20.05.2026).
17. Про схвалення Стратегії забезпечення права кожної дитини в Україні на зростання в сімейному оточенні на 2024–2028 роки : Розпорядження Кабінету Міністрів України від 26.11.2024 № 1201-р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1201-2024-р#Text (дата звернення: 20.05.2026).
18. Свіжа О. О. Дитячий будинок сімейного типу в системі видів улаштування дітей, позбавлених батьківського піклування. *Форум права*. 2011. № 1. С. 864–872.
19. Сівчук А. А. Принцип забезпечення найкращих інтересів дитини: міжнародно-правові засади, національне регулювання та судова практика. *Український політико-правовий дискурс*. 2026. № 22. DOI: https://doi.org/10.5281/zenodo.19967149
20. Сімейне право України : підручник / за ред. Ю. С. Червоного. Київ : Істина, 2004. 464 с.
21. Сімейний кодекс України : Закон України від 10.01.2002 № 2947-III. *Відомості Верховної Ради України*. 2002. № 21–22. Ст. 135. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2947-14#Text (дата звернення: 20.05.2026).
22. Ступак О. В. Принцип «найкращі інтереси дитини» у цивільному судочинстві України: дис. … д-ра філософії : 081 Право / Науково-дослідний інститут приватного права і підприємництва імені академіка Ф. Г. Бурчака НАПрН України. Київ, 2025. 267 с.
23. У 2024-му українці усиновили найбільше дітей за останні п’ять років. Міністерство соціальної політики України. URL: https://www.msp.gov.ua/press-center/news/u-2024-mu-ukrayintsi-usynovyly-naybilshe-ditey-za-ostanni-p%27yat-rokiv (дата звернення: 20.05.2026).
24. Фатах А. А. Особливості та порядок здійснення патронату над дитиною. Collection of Scientific Papers “SCIENTIA”. Sydney, 2022. С. 90–92.
25. Цивільний кодекс України : Закон України від 16.01.2003 № 435-IV. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/435-15 (дата звернення: 20.05.2026).

DOI: https://doi.org/10.36059/978-966-397-661-7-4

ГАРАНТІЇ ПРАВ ДИТИНИ НА ОСВІТУ В УМОВАХ ВОЄННОГО СТАНУ: НАЦІОНАЛЬНИЙ ТА МІЖНАРОДНИЙ ДОСВІД

Болгар Олег Васильович,
доктор юридичних наук, доцент,
професор кафедри адміністративно-правових дисциплін
Одеського державного університету внутрішніх справ,
вул. Успенська, 1, м. Одеса, 65014, Україна

Вступ

Освіта традиційно розглядається як фундаментальна цінність людської цивілізації та водночас як одне з основоположних прав людини, що визначає можливості особистості для повноцінної участі в суспільному житті. У сучасній доктрині право на освіту характеризується як «право-мультиплікатор», реалізація якого є передумовою здійснення більшості інших прав і свобод – від свободи вираження поглядів до права на працю та участі в управлінні державними справами[117]. Саме тому забезпечення загального доступу до якісної освіти визначено четвертою Ціллю сталого розвитку ООН на період до 2030 року. Водночас глобальна ситуація у цій сфері залишається вкрай напруженою: за даними глобального фонду ООН з питань освіти у надзвичайних ситуаціях “Education Cannot Wait”, станом на кінець 2024 року 234 млн дітей шкільного віку, які перебувають під впливом збройних конфліктів та інших криз, потребували термінової підтримки для доступу до якісної освіти, причому 85 млн із них узагалі не відвідували школу[118].

Особливої гостроти проблема забезпечення прав дитини на освіту набуває в умовах збройних конфліктів та воєнного стану. Війна руйнує всі елементи освітньої системи одночасно: фізичну інфраструктуру, кадровий потенціал, безпекове середовище, а також соціальні зв’язки, у межах яких відбувається навчання й виховання дитини. Для України ця проблема з 24 лютого 2022 року перетворилася на одну з найбільших гуманітарних катастроф сучасності. За офіційними даними Міністерства освіти і науки

[117] Tomaševski K. Human Rights Obligations: Making Education Available, Accessible, Acceptable and Adaptable. Right to Education Primers № 3. Gothenburg, 2001. P. 10–12.

[118] State of Education for Crisis-Affected Children and Adolescents: Access and Learning Outcomes. Global Estimates 2025 Update. Education Cannot Wait, 2025. URL: https://www.educationcannotwait.org/global-estimates-2025-update.

України, внаслідок збройної агресії російської федерації повністю зруйновано понад 400 закладів освіти, ще більш як 4 тисячі зазнали пошкоджень різного ступеня, що сукупно становить понад 18% усієї освітньої мережі держави; пошкоджень зазнали й 153 будівлі закладів вищої освіти, три з яких зруйновано вщент[119]. Крім того, за оцінками ЮНІСЕФ, повномасштабна війна порушила освітній процес понад 5 мільйонів українських дітей, включно з тими, хто був змушений переміститися всередині країни або виїхати за кордон[120]. Наведені показники засвідчують, що йдеться не про тимчасові ускладнення, а про системну загрозу реалізації конституційного права дитини на освіту, подолання якої потребує мобілізації як національних, так і міжнародних правових механізмів.

Метою цього дослідження є комплексна характеристика гарантій прав дитини на освіту в умовах воєнного стану на основі порівняльного аналізу міжнародного та національного досвіду, а також формулювання пропозицій щодо вдосконалення відповідного правового регулювання. Досягнення зазначеної мети передбачає виконання таких завдань: 1) з'ясувати сутність і місце права дитини на освіту в системі прав людини та його складові елементи; 2) систематизувати міжнародно-правові стандарти й засоби забезпечення прав дитини на освіту в умовах воєнного стану, зокрема універсального та регіонального рівнів; 3) охарактеризувати особливості впровадження цих стандартів у національну правову систему України та специфіку застосування практики Європейського суду з прав людини; 4) визначити проблеми у сфері захисту прав дитини на освіту в умовах воєнного стану та окреслити шляхи їх подолання.

Окреслена проблематика перебуває в полі зору як українських, так і європейських дослідників. Конституційно-правові засади права людини на освіту та механізм його забезпечення в Україні ґрунтовно досліджені у працях В. О. Боняк[121] та О. Ф. Мельничук, які здійснили комплексний аналіз вітчизняного регулювання наведених відносин, утому числі у контексті європейського досвіду[122]. Права дитини як самостійний об'єкт правового захисту розглядалися у монографічному дослідженні

[119] Освіта під загрозою : Офіційний ресурс Міністерства освіти і науки України щодо руйнувань закладів освіти. URL: https://saveschools.in.ua/

[120] Ukraine war disrupts education for more than five million children : UNICEF Press Release, 24 January 2023. URL: https://www.unicef.org/ukraine/en/press-releases/war-has-hampered-education

[121] Боняк В. О. Конституційне право людини і громадянина на освіту та його забезпечення в Україні : автореф. дис. … канд. юрид. наук. Київ, 2005. 21 с.

[122] Мельничук О. Ф. Конституційно-правове забезпечення права на освіту в Україні в контексті європейського досвіду : автореф. дис. … д-ра юрид. наук. Київ, 2015. 40 с.

Н. М. Опольської[123], працях з ювенального права Н. М. Крестовської[124] та дослідженні конституційно-правових основ захисту прав дитини О. М. Кудрявцевої[125]. Після початку повномасштабної збройної агресії з'явився масив спеціальних розвідок, присвячених захисту прав дитини у воєнних умовах: дослідження В. П. Маковія щодо функціонування окремих інститутів захисту дітей в умовах воєнного стану[126]; публікація Г. М. Грабовської та А. М. Лисюк про захист прав дітей під час воєнних дій[127]; розвідка В. З. Чорнописької та Ю. Ю. Байовської щодо альтернативних форм піклування про дітей в умовах воєнного стану[128]; дослідження А. О. Сухарєвої та В. Є. Барби стосовно проблем участі підрозділів поліції у формуванні безпечного освітнього середовища в умовах воєнного стану[129]. Серед європейських науковців фундаментальне значення мають праці Джеральдін Ван Бюрен з міжнародного права у сфері прав дитини[130] та концепція «чотирьох А» К. Томашевські – першої Спеціальної доповідачки ООН з питань права на освіту, яка визначила структурні елементи цього права[131]. Водночас динаміка воєнних викликів та оновлення міжнародної практики зумовлюють потребу в подальшому осмисленні гарантій прав дитини на освіту саме в умовах воєнного стану.

На підставі попереднього аналізу можна окреслити перелік проблем, які потребують вирішення у досліджуваній сфері. На національному

[123] Опольська Н. М. Права дитини в Україні : монографія. 2-ге вид., перероб. та допов. Вінниця : ВНАУ, 2019. 289 с.

[124] Крестовська Н. М. Ювенальне право України: генезис та сучасний стан : автореф. дис. … д-ра юрид. наук. Одеса, 2008. 40 с.

[125] Кудрявцева О. М. Конституційно-правові основи захисту прав дитини в Україні : автореф. дис. … канд. юрид. наук. Київ, 2014. 20 с.

[126] Маковій В. П. Особливості реалізації змісту окремих інститутів влаштування дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування, в умовах воєнного стану. *Захист прав дитини в умовах збройної агресії* : колективна монографія / за заг. редакцією проф. М. В. Корнієнко. Львів-Торунь : Liha-Pres, 2025. С. 609–628. https://doi.org/10.36059/978-966-397-560-3-25

[127] Грабовська Г. М., Лисюк А. М. Захист прав дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування під час військових дій. *Аналітично-порівняльне правознавство*. 2023. № 2. С. 80–84. https://doi.org/10.24144/2788-6018.2023.02.13

[128] Чорнописька В. З., Байовська Ю. Ю. Альтернативні форми влаштування дітей, позбавлених батьківського піклування в умовах воєнного стану. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія Право*. 2024. Вип. 86. Ч. 2. С. 258–263. https://doi.org/10.24144/2307-3322.2024.86.2.40

[129] Сухарєва А. О., Барба В. Є. Сучасні виклики в діяльності поліції щодо формування безпечного освітнього середовища для дітей. *Захист прав дитини в умовах воєнного стану* : колективна монографія. Львів – Торунь: Liha-Pres, 2024. С. 143–154. https://doi.org/10.36059/978-966-397-420-0-10.

[130] Van Bueren G. The International Law on the Rights of the Child. Dordrecht : Martinus Nijhoff Publishers, 1995. 435 p.

[131] Tomaševski K. Human Rights Obligations: Making Education Available, Accessible, Acceptable and Adaptable. Right to Education Primers № 3. Gothenburg, 2001. 44 p.

рівні це: масштабне руйнування освітньої інфраструктури та обмеженість ресурсів для її відновлення; безпекові обмеження очного навчання та нерівномірна забезпеченість закладів захисними спорудами; накопичення освітніх втрат унаслідок тривалого дистанційного навчання; ускладнений доступ до української освіти дітей, які перебувають на тимчасово окупованих територіях або за кордоном; кадровий дефіцит та психологічне виснаження учасників освітнього процесу; цифрова нерівність. На міжнародному рівні проблемними залишаються фрагментарність та переважно рекомендаційний характер частини стандартів захисту освіти під час збройних конфліктів, недостатня ефективність механізмів притягнення до відповідальності за напади на заклади освіти, а також хронічне недофінансування освіти у надзвичайних ситуаціях.

1 Право дитини на освіту в системі прав людини

З'ясування місця права дитини на освіту в системі прав людини доцільно розпочати з визначення сутності самої освіти для сучасної людини. Законодавець визначає освіту як основу інтелектуального, духовного, фізичного і культурного розвитку особистості, її успішної соціалізації та економічного добробуту, запоруку розвитку суспільства, об'єднаного спільними цінностями і культурою, та держави[132]. У доктринальному вимірі освіта постає одночасно у декількох іпостасях: як процес цілеспрямованої передачі та засвоєння систематизованих знань, умінь і навичок[133]; як соціальний інститут, що забезпечує відтворення і розвиток культури[134]; як особисте благо, яке визначає життєві шанси людини[135]; нарешті, як суспільне благо, від якого залежать економічна конкурентоспроможність, соціальна згуртованість і демократична стійкість держави[136]. Для сучасної людини, що живе в умовах економіки знань і стрімкої цифровізації, освіта перестала бути одноразовим етапом життєвого

[132] Про освіту : Закон України від 5 вересня 2017 року № 2145-VIII. *Верховна Рада України*. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2145-19#Text

[133] Кривошея Д. Формування дослідницьких умінь майбутніх викладачів у педагогічній теорії та практиці. *Гуманізація навчально-виховного процесу*. 2025. № 2 (108). С. 65–72. https://doi.org/10.31865/2077-1827.2(108)2025.339511

[134] Медловська Н. Освіта як соціальний інститут демократії. *Теоретичні та прикладні питання державотворення*. 2026. Випуск 35. С. 105–110. https://doi.org/ 10.35432/tisb352026363793

[135] Гайдук І. С. Значення освіти для розвитку людського потенціалу в Україні. *Освітня аналітика*. 2024. № 4(30). С. 51–58. https://doi.org/10.32987/2617-8532-2024-4-51-58

[136] Богуш Л. Г. Освіта та економіка: системні взаємодії задля резильєнтності України. *Український економічний часопис*. 2023. Випуск 3. С. 7–14. https://doi.org/10.32782/2786-8273/2023-3-1

шляху і перетворилася на безперервний процес, який супроводжує особу впродовж усього життя.

Особливе значення здобуття освіти має для майбутньої соціалізації дитини. Заклад освіти є другим після сім'ї інститутом соціалізації, у межах якого дитина засвоює соціальні норми та ролі, набуває досвіду взаємодії з однолітками і дорослими поза родинним колом, формує громадянську ідентичність та ціннісні орієнтації. Освіта визначає майбутню професійну траєкторію особи, її здатність до самостійного економічного існування, критичного мислення та відповідальної участі в житті демократичного суспільства. Депривація освітніх можливостей у дитячому віці має кумулятивний ефект: освітні втрати, яких зазнала дитина, надзвичайно складно компенсувати у дорослому віці, а їх наслідки – від зниження доходів до соціальної маргіналізації – відчуваються протягом усього життя. В умовах воєнного стану соціалізаційна функція освіти набуває додаткового виміру: школа стає простором відносної стабільності та психологічної підтримки, елементом «нормальності», що протистоїть травматичному досвіду війни.

У системі прав людини право на освіту посідає особливе місце, оскільки має подвійну юридичну природу. З одного боку, воно традиційно належить до другого покоління прав людини – економічних, соціальних і культурних прав, реалізація яких передбачає позитивні зобов'язання держави щодо створення та фінансування освітньої системи. З іншого боку, право на освіту містить елементи громадянських і політичних свобод: свободу батьків обирати заклади освіти для своїх дітей та забезпечувати їх релігійне і моральне виховання відповідно до власних переконань, академічну свободу, заборону дискримінації в доступі до освіти. Саме ця подвійність зумовлює комплексний характер відповідних державних зобов'язань – поважати, захищати та забезпечувати право на освіту.

На універсальному рівні право на освіту вперше було закріплено у статті 26 Загальної декларації прав людини 1948 року, яка проголосила право кожної людини на освіту, безоплатність і обов'язковість початкової освіти та спрямованість освіти на повний розвиток людської особистості[137]. Юридично обов'язкової форми ці положення набули у статті 13 Міжнародного пакту про економічні, соціальні і культурні права 1966 року – найбільш розгорнутій нормі про право на освіту в міжнародному праві, що визначає поетапну систему зобов'язань держав: обов'язкова і безоплатна початкова освіта, доступна середня

[137] Загальна декларація прав людини від 10 грудня 1948 року. *Верховна Рада України*. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_015#Text

та професійно-технічна освіта з поступовим запровадженням її безоплатності, рівнодоступна вища освіта на основі здібностей[138]. Стосовно дитини ці гарантії конкретизовано у статтях 28 і 29 Конвенції про права дитини 1989 року – найбільш універсально ратифікованого міжнародного договору, який зобов'язує держави забезпечувати право дитини на освіту на підставі рівних можливостей та визначає цілі освіти, зокрема розвиток особистості, талантів, розумових і фізичних здібностей дитини в найповнішому обсязі, виховання поваги до прав людини та підготовку до свідомого життя у вільному суспільстві[139]. Питанням недискримінації присвячена також Конвенція ЮНЕСКО про боротьбу з дискримінацією в галузі освіти 1960 року[140]. На регіональному європейському рівні право на освіту гарантоване статтею 2 Першого протоколу до Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод, яка встановлює, що нікому не може бути відмовлено у праві на освіту, та зобов'язує державу поважати право батьків забезпечувати освіту і навчання дітей відповідно до їхніх релігійних і світоглядних переконань[141].

Змістовну структуру права на освіту в сучасній доктрині розкривають через розроблену К. Томашевські концепцію «чотирьох А», яка згодом була сприйнята Комітетом ООН з економічних, соціальних і культурних прав у Зауваженні загального порядку № 13 (1999): наявність (availability) – існування достатньої кількості функціонуючих закладів освіти; доступність (accessibility) – недискримінаційний фізичний та економічний доступ до них; прийнятність (acceptability) – відповідність форми і змісту освіти стандартам якості та правам людини; адаптованість (adaptability) – здатність освіти пристосовуватися до потреб суспільств і учнів, що змінюються[142]. Ця структура має безпосереднє практичне значення для умов воєнного стану, адже дозволяє диференційовано оцінювати, які саме елементи права на освіту зазнають обмежень і яких заходів потребує їх відновлення.

В українському конституційному вимірі право на освіту закріплене статтею 53 Конституції України, за якою кожен має право на освіту; повна

[138] Міжнародний пакт про економічні, соціальні і культурні права від 16 грудня 1966 року. *Верховна Рада України*. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_042#Text

[139] Конвенція про права дитини від 20 листопада 1989 року. *Верховна Рада України*. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_021#Text

[140] Конвенція з подолання дискримінації в освіті від 14 грудня 1960 року. *Верховна Рада України*. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_174#Text

[141] Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод від 4 листопада 1950 року та протоколи до неї. *Верховна Рада України*. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_004#Text

[142] Tomaševski K. Human Rights Obligations: Making Education Available, Accessible, Acceptable and Adaptable. Right to Education Primers № 3. Gothenburg, 2001. P. 12–15.

загальна середня освіта є обов'язковою; держава забезпечує доступність і безоплатність дошкільної, повної загальної середньої, професійно-технічної, вищої освіти в державних і комунальних закладах освіти[143]. Отже, національна конституційна модель відтворює міжнародні стандарти і навіть посилює їх, зокрема щодо обов'язковості повної загальної середньої освіти.

Особливості реалізації права дитини на освіту в сучасному суспільстві визначаються низкою тенденцій. По-перше, цифровізація освіти, яка відкрила можливості дистанційного та змішаного навчання, водночас загострила проблему цифрової нерівності – залежності освітніх можливостей дитини від матеріального становища родини та якості інфраструктури. По-друге, утвердження інклюзивного підходу, за якого освітня система має адаптуватися до особливих освітніх потреб кожної дитини, а не навпаки. По-третє, зростання мобільності населення, що актуалізує питання визнання результатів навчання, освіти дітей-мігрантів і біженців. По-четверте, посилення вимог до якості освіти та її відповідності потребам суспільства і ринку праці. Усі ці тенденції в умовах воєнного стану набувають критичного загострення, перетворюючись із питань розвитку на питання виживання освітньої системи.

Забезпечення права на освіту дитини міжнародною спільнотою здійснюється через розгалужену інституційну систему. У межах ООН ключову роль відіграють Комітет з прав дитини, який розглядає періодичні доповіді держав про виконання Конвенції про права дитини, ЮНЕСКО як спеціалізована установа з питань освіти, що здійснює нормотворчу та моніторингову діяльність, і ЮНІСЕФ, який реалізує програмну й гуманітарну підтримку освіти дітей у сучасних країнах. Порядок денний сталого розвитку до 2030 року визначив забезпечення всеохоплюючої і справедливої якісної освіти четвертою Ціллю сталого розвитку, перетворивши освіту на предмет глобального політичного зобов'язання[144]. Для освіти у надзвичайних ситуаціях створено спеціалізований глобальний фонд "Education Cannot Wait", а міжвідомча мережа INEE розробила мінімальні стандарти освіти у надзвичайних ситуаціях, що застосовуються гуманітарними організаціями по всьому світу.

В Україні забезпечення права на освіту дитини покладено на систему публічної адміністрації, яка охоплює органи державної влади, органи місцевого самоврядування та громадські інституції. Кабінет Міністрів України

[143] Конституція України від 28 червня 1996 року. *Верховна Рада України*. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254к/96-вр#Text

[144] United Nations General Assembly. *Transforming our world: the 2030 Agenda for Sustainable Development :* Resolution adopted by the General Assembly on 25 September 2015. A/RES/70/1. New York : United Nations, 2015. 35 p.

формує державну політику у сфері освіти, Міністерство освіти і науки України здійснює її реалізацію та нормативне регулювання, Державна служба якості освіти забезпечує контроль якості, а інститут освітнього омбудсмена, запроваджений у 2018 році, виконує функцію захисту прав учасників освітнього процесу. Органи місцевого самоврядування як засновники переважної більшості закладів дошкільної та загальної середньої освіти відповідають за утримання мережі закладів, територіальну доступність освіти, підвезення учнів, харчування та створення безпечних умов навчання[145]. Громадський складник представлений органами громадського самоврядування закладів освіти, наглядовими та піклувальними радами, батьківським самоврядуванням. Саме на цю багаторівневу систему в умовах воєнного стану лягло основне навантаження щодо збереження функціонування освіти, про що йтиметься далі.

2 Гарантії прав дитини на освіту в умовах воєнного стану: міжнародний досвід

Збройні конфлікти належать до найбільш руйнівних чинників впливу на реалізацію прав дитини на освіту, причому цей вплив має багатовимірний характер. По-перше, безпосередні атаки на заклади освіти – обстріли, бомбардування, мінування – знищують матеріальну основу освітнього процесу. За даними Глобальної коаліції із захисту освіти від нападів (GCPEA), лише протягом 2020–2021 років у світі зафіксовано понад п'ять тисяч нападів на освіту та випадків використання закладів освіти у військових цілях, від яких постраждали понад дев'ять тисяч здобувачів освіти та освітян[146]. По-друге, використання шкіл у військових цілях перетворює їх на військові об'єкти та позбавляє дітей навчальних приміщень. По-третє, масове переміщення населення розриває зв'язок дитини зі своїм закладом освіти та звичним освітнім середовищем. По-четверте, безпекова ситуація змушує переводити навчання у дистанційний формат або призупиняти його, що генерує освітні втрати. Нарешті, війна травмує психіку дитини, знижуючи саму здатність до навчання. Відтак міжнародна спільнота була змушена сформувати спеціальний масив правових засобів захисту освіти у збройних конфліктах.

[145] Про освіту : Закон України від 5 вересня 2017 року № 2145-VIII. *Верховна Рада України*. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2145-19#Text

[146] Education under Attack 2022. Global Coalition to Protect Education from Attack (GCPEA). New York, 2022. URL: https://protectingeducation.org/publication/education-under-attack-2022/

Міжнародно-правові засоби забезпечення прав дитини на освіту в умовах воєнного стану мають комплексну природу і належать до трьох взаємодоповнюваних галузей міжнародного права. Перший рівень утворює міжнародне гуманітарне право. Женевська конвенція про захист цивільного населення під час війни 1949 року зобов'язує сторони конфлікту забезпечувати дітям до п'ятнадцяти років, які осиротіли чи були розлучені із сім'ями, утримання, виконання релігійних обрядів та освіту, а на окупованих територіях – сприяти належному функціонуванню закладів, відповідальних за піклування про дітей та їх освіту[147]. Додатковий протокол I 1977 року закріпив принцип особливої поваги до дітей та обов'язок сторін конфлікту забезпечувати їм піклування й допомогу, яких вони потребують[148], а Додатковий протокол II поширив гарантію освіти, включно з релігійним і моральним вихованням, на збройні конфлікти неміжнародного характеру. Другий рівень становить міжнародне право прав людини, яке продовжує застосовуватися і під час збройного конфлікту[149]: Міжнародний пакт про економічні, соціальні і культурні права не містить положень про відступ від зобов'язань у надзвичайних ситуаціях, а отже, зобов'язання держав щодо права на освіту зберігають чинність та підлягають виконанню з урахуванням максимуму наявних ресурсів. Третій рівень – міжнародне кримінальне право: відповідно до Римського статуту Міжнародного кримінального суду умисне спрямування нападів на будівлі, призначені для цілей освіти, за умови, що вони не є військовими цілями, кваліфікується як воєнний злочин[150].

Окремим механізмом є діяльність Ради Безпеки ООН у межах порядку денного «Діти і збройні конфлікти». Резолюцією 1612 (2005) створено механізм моніторингу та звітування щодо шести тяжких порушень прав дітей у збройних конфліктах, до яких належать і напади на школи[151]. Резолюція 2601 (2021), ухвалена вже з урахуванням досвіду сучасних конфліктів, уперше цілісно присвячена саме захисту освіти: вона рішуче

[147] Женевська конвенція про захист цивільного населення під час війни від 12 серпня 1949 року. *Верховна Рада України*. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_154#Text

[148] Додатковий протокол до Женевських конвенцій від 12 серпня 1949 року, що стосується захисту жертв міжнародних збройних конфліктів (Протокол I), від 8 червня 1977 року. *Верховна Рада України*. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_199#Text

[149] Додатковий протокол до Женевських конвенцій від 12 серпня 1949 року, що стосується захисту жертв збройних конфліктів неміжнародного характеру (Протокол II), від 8 червня 1977 року. *Верховна Рада України*. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_200#Text

[150] Римський статут Міжнародного кримінального суду від 17 липня 1998 року, ст. 8. *Верховна Рада України*. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_588#Text

[151] Resolution 1612 (2005), adopted by the Security Council at its 5235th meeting, on 26 July 2005. *United Nations*. URL: https://digitallibrary.un.org/record/554197?v=pdf

засуджує напади на заклади освіти, закликає держави утримуватися від використання шкіл у військових цілях та вживати заходів для забезпечення безперервності освіти в умовах конфлікту[152].

Систему вимог, що випливають із зазначених джерел, узагальнює категорія міжнародно-правових стандартів у сфері захисту прав дитини на освіту в умовах воєнного стану. Під ними слід розуміти закріплені в міжнародних актах нормативні вимоги до поведінки держав та інших суб'єктів щодо забезпечення, захисту і відновлення освіти дітей під час збройних конфліктів. Такі стандарти можуть бути класифіковані за декількома критеріями: за юридичною силою – на юридично обов'язкові (договірні та звичаєві норми) і рекомендаційні (акти «м'якого права»); за сферою дії – на універсальні та регіональні; за змістом – на матеріальні, що визначають обсяг гарантованих прав, і процедурні, що встановлюють механізми моніторингу, звітування та відповідальності. Особливістю цих стандартів є їх міжгалузевий характер: вони інтегрують норми гуманітарного права, права прав людини та міжнародного кримінального права, утворюючи цілісний режим захисту освіти дитини.

Ядро універсальних міжнародно-правових стандартів становлять Конвенція про права дитини та Факультативний протокол до неї щодо участі дітей у збройних конфліктах 2000 року, який підвищив вікові гарантії захисту дітей від призову та безпосередньої участі у воєнних діях[153]. Розвитком універсального рівня стало ухвалення у 2015 році Декларації про безпеку шкіл – міжнародного політичного зобов'язання, приєднуючись до якого держави беруть на себе обов'язок захищати освіту від нападів, утримуватися від використання закладів освіти у військових цілях відповідно до спеціальних Керівних принципів, збирати дані про напади та забезпечувати продовження освіти під час збройного конфлікту; наразі до Декларації приєдналося понад 120 держав[154]. Хоча Декларація належить до актів «м'якого права», вона виконує важливу функцію конкретизації загальних норм гуманітарного права та формування одноманітної практики держав. До універсальних стандартів слід віднести також мінімальні стандарти освіти у надзвичайних ситуаціях мережі INEE, які визначають операційні вимоги до організації навчання

[152] Resolution 2601 (2021), adopted by the Security Council at its 8889th meeting, on 29 October 2021. *United Nations*. URL: https://digitallibrary.un.org/record/3946429?v=pdf

[153] Факультативний протокол до Конвенції про права дитини щодо участі дітей у збройних конфліктах від 25 травня 2000 року. *Верховна Рада України*. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_795#Text

[154] Safe Schools Declaration. Global Coalition to Protect Education from Attack, 2015. URL: https://ssd.protectingeducation.org/

у кризових умовах і фактично стали загальновизнаним орієнтиром гуманітарного реагування у сфері освіти[155].

Регіональні міжнародно-правові стандарти конкретизують універсальні гарантії з урахуванням особливостей відповідних правових систем. У європейському просторі центральне місце посідає стаття 2 Першого протоколу до Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод, яка, попри негативне формулювання, у практиці Європейського суду з прав людини витлумачена як така, що гарантує кожному право доступу до існуючих закладів освіти та право на офіційне визнання завершеного навчання[156]. Європейська соціальна хартія (переглянута) додатково закріплює право дітей та підлітків на соціальний, правовий та економічний захист, включно з безоплатною початковою і середньою освітою. Специфічним регіональним інструментом, що набув особливого значення для українських дітей, стала Директива Ради ЄС 2001/55/ЄС про тимчасовий захист, активована у березні 2022 року вперше за час її існування: вона зобов'язує держави-члени надати особам віком до 18 років, які користуються тимчасовим захистом, доступ до системи освіти на тих самих умовах, що й для власних громадян[157]. Завдяки цьому мільйони українських дітей, переміщених до країн ЄС, були інтегровані до національних освітніх систем держав перебування.

Особливе значення для формування регіональних міжнародно-правових стандартів має практика Європейського суду з прав людини, яка перетворила лаконічну норму статті 2 Першого протоколу на розгорнуту систему вимог. Засадничі підходи були сформульовані ще у «Бельгійській мовній справі» 1968 року, де Суд визнав, що право на освіту гарантує недискримінаційний доступ до існуючих закладів освіти. У справі «Кіпр проти Туреччини» 2001 року Суд констатував порушення права на освіту через відсутність для грецької громади на півночі Кіпру можливості продовжувати середню освіту рідною мовою. Ключовою для умов окупації є справа «Catan та інші проти Молдови та Росії» 2012 року, в якій Велика палата визнала російську

[155] Освіта в реаліях війни: орієнтири міжнародної спільноти : оглядове видання / О. Локшина, О. Глушко, А. Джурило, С. Кравченко, О.Максименко, Н. Нікольська, О. Шпарик ; за заг. ред. О. Топузова, О. Локшиної. Київ : Пед. думка, 2022. С. 18.

[156] Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод від 4 листопада 1950 року. *Верховна Рада України*. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_004#Text

[157] Директива Ради 2001/55/ЄС про мінімальні стандарти для надання тимчасового захисту у разі масового напливу переміщених осіб від 20 липня 2001 року. URL: https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=celex%3A32001L0055.

федерацію відповідальною за порушення права на освіту дітей у придністровському регіоні внаслідок примусового закриття шкіл з викладанням молдовською мовою на основі латинської графіки: Суд підтвердив, що держава, яка здійснює ефективний контроль над територією, несе відповідальність за забезпечення на ній конвенційних прав, включно з правом на освіту[158]. Сформульовані у цій практиці стандарти – недискримінаційний доступ до освіти, повага до мовної ідентичності дитини, екстериторіальна відповідальність держави, що здійснює ефективний контроль, – мають безпосереднє застосування до ситуації тимчасово окупованих територій України, що розглядається у наступному розділі.

3 Гарантії прав дитини на освіту в умовах воєнного стану: національний досвід

Загальні засади впровадження міжнародно-правових стандартів у сфері забезпечення прав дитини на освіту в умовах воєнного стану в Україні визначаються насамперед конституційними положеннями. Відповідно до статті 9 Конституції України чинні міжнародні договори, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України, є частиною національного законодавства. Україна є учасницею всіх ключових універсальних договорів у цій сфері – Міжнародного пакту про економічні, соціальні і культурні права, Конвенції про права дитини та Факультативного протоколу до неї щодо участі дітей у збройних конфліктах, Женевських конвенцій з Додатковими протоколами, а також Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод з протоколами до неї. Законодавчу основу національного механізму становлять Закон України «Про освіту», який гарантує кожному право на якісну та доступну освіту і закріплює засади державно-громадського управління освітою, Закон України «Про повну загальну середню освіту»[159], Закон України «Про охорону дитинства», що визначає охорону дитинства стратегічним загальнонаціональним пріоритетом[160], та Закон України «Про правовий режим воєнного стану», за яким правовий статус та обмеження

[158] Catan and Others v. the Republic of Moldova and Russia [GC] (Applications nos. 43370/04, 8252/05 and 18454/06): Judgment of the European Court of Human Rights, 19 October 2012. *HUDOC*. URL: https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-114082

[159] Про повну загальну середню освіту : Закон України від 16 січня 2020 року № 463-IX. *Верховна Рада України*. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/463-20#Text

[160] Про охорону дитинства : Закон України від 26 квітня 2001 року № 2402-III. *Верховна Рада України*. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2402-14#Text

прав і свобод громадян в умовах воєнного стану визначаються відповідно до Конституції України та цього Закону[161].

Безпосередньою законодавчою відповіддю на виклики повномасштабної війни став Закон України від 15 березня 2022 року № 2126-IX, яким Закон України «Про освіту» доповнено статтею 57-1 про державні гарантії в умовах воєнного стану: здобувачам освіти та працівникам закладів освіти гарантовано організацію освітнього процесу в дистанційній формі або в будь-якій іншій формі, що є найбільш безпечною для його учасників, збереження місця роботи і середнього заробітку, здійснення виплат стипендій та інших виплат, а для окремих категорій – також місця проживання і забезпечення харчуванням[162]. Ця норма фактично імплементувала міжнародний стандарт безперервності освіти під час збройного конфлікту, перетворивши його на суб'єктивне право учасників освітнього процесу. Організаційно безперервність було забезпечено через масштабне розгортання дистанційного і змішаного навчання, зокрема платформу «Всеукраїнська школа онлайн», а повернення до очної форми узалежнено від наявності в закладах освіти захисних споруд цивільного захисту, що стало специфічно українським безпековим стандартом організації освітнього процесу.

Впровадження універсальних міжнародно-правових стандартів має в Україні декілька вимірів. По-перше, договірний моніторинг: Україна періодично звітує перед Комітетом ООН з прав дитини та Комітетом з економічних, соціальних і культурних прав, а після 2022 року порушення прав дітей, включно з нападами на школи, документуються в межах моніторингового механізму, створеного резолюцією Ради Безпеки ООН 1612 (2005). По-друге, політичні зобов'язання: у листопаді 2019 року Україна приєдналася до Декларації про безпеку шкіл, узявши зобов'язання утримуватися від використання закладів освіти у військових цілях і захищати освіту від нападів; в умовах повномасштабної війни виконання цих зобов'язань поєднується із систематичним документуванням руйнувань освітньої інфраструктури, зокрема через публічний ресурс Міністерства освіти і науки України «Освіта під загрозою»[163]. По-третє, кримінально-правовий вимір: умисні напади

[161] Про правовий режим воєнного стану : Закон України від 12 травня 2015 року № 389-VIII, ст. 20. *Верховна Рада України*. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/389-19#Text

[162] Про внесення змін до деяких законів України щодо державних гарантій в умовах воєнного стану, надзвичайної ситуації або надзвичайного стану : Закон України від 15 березня 2022 року № 2126-IX. *Верховна Рада України*. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2126-20#Text

[163] Освіта під загрозою : офіційний ресурс Міністерства освіти і науки України щодо руйнувань закладів освіти. URL: https://saveschools.in.ua/

на заклади освіти розслідуються за статтею 438 Кримінального кодексу України як порушення законів та звичаїв війни, а ратифікація Україною у 2024 році Римського статуту відкрила шлях до повноцінної співпраці з Міжнародним кримінальним судом у переслідуванні таких злочинів. По-четверте, програмна співпраця з ЮНІСЕФ, ЮНЕСКО та фондом "Education Cannot Wait" у відновленні шкіл, організації цифрового навчання, оцінюванні збитків та психосоціальній підтримці дітей[164].

Особливості впровадження регіональних міжнародно-правових стандартів зумовлені членством України в Раді Європи та її курсом на європейську інтеграцію. Гарантії статті 2 Першого протоколу до Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод інтегровані в національний правопорядок, а зміст конституційних гарантій конкретизований, зокрема, Конституційним Судом України, який у рішенні від 4 березня 2004 року № 5-рп/2004 розтлумачив доступність освіти як гарантування можливості кожному здобути освіту незалежно від будь-яких обставин, а безоплатність – як можливість здобуття освіти в державних і комунальних закладах без внесення плати[165]. Специфічним аспектом стало застосування до українських дітей Директиви Ради ЄС 2001/55/ЄС: перебування мільйонів дітей під тимчасовим захистом у державах Європейського Союзу створило безпрецедентну ситуацію паралельного навчання, коли дитина одночасно інтегрується до освітньої системи держави перебування і зберігає зв'язок з українською школою в дистанційному форматі. У відповідь національний механізм було адаптовано: спрощено визнання результатів навчання, здобутих за кордоном, розширено застосування екстернатної та сімейної форм здобуття освіти, запроваджено можливість вивчення дітьми за кордоном українознавчого освітнього компонента.

Специфіка застосування судової практики Європейського суду з прав людини у сфері захисту прав дитини на освіту в умовах воєнного стану визначається статтею 17 Закону України «Про виконання рішень та застосування практики Європейського суду з прав людини», відповідно до якої суди застосовують Конвенцію та практику Суду як джерело права[166]. Це означає, що стандарти, сформульовані у справах щодо права

[164] Освіта в реаліях війни: орієнтири міжнародної спільноти: оглядове видання. / О. Локшина, О. Глушко, А. Джурило, С. Кравченко, О.Максименко, Н. Нікольська, О. Шпарик ; за заг. ред. О. Топузова, О. Локшиної. Київ : Пед. думка, 2022. С. 25–27.

[165] Рішення Конституційного Суду України у справі про доступність і безоплатність освіти від 4 березня 2004 року № 5-рп/2004. *Верховна Рада України*. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v005p710-04#Text

[166] Про виконання рішень та застосування практики Європейського суду з прав людини : Закон України від 23 лютого 2006 року № 3477-IV, ст. 17. *Верховна Рада України*. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3477-15#Text

на освіту, є безпосередньо застосовними в українському судочинстві. Особливого значення набула практика Суду щодо окупованих територій: підходи справи «Catan та інші проти Молдови та Росії» щодо відповідальності держави, яка здійснює ефективний контроль над територією, було розвинуто у міждержавній справі «Україна проти Росії (щодо Криму)», в якій Велика палата у рішенні від 25 червня 2024 року констатувала, зокрема, порушення статті 2 Першого протоколу внаслідок придушення української мови у школах Криму та утисків україномовної освіти[167]. Це рішення має стратегічне значення: воно юридично підтверджує відповідальність держави-окупанта за освітні права дітей на тимчасово окупованих територіях України та створює підґрунтя для функціонування майбутніх компенсаційних механізмів.

Попри створення розгалуженого механізму гарантій, у сфері захисту прав дитини на освіту в умовах воєнного стану в Україні зберігається низка проблем. Першою є інфраструктурна: понад 18% освітньої мережі пошкоджено або зруйновано, а потреби відновлення значно перевищують наявні ресурси державного та місцевих бюджетів[168]. Шляхом подолання є поєднання державної програми відбудови з міжнародним фінансуванням, а також фіксація збитків для їх подальшого відшкодування державою-агресором, зокрема через міжнародний Реєстр збитків, завданих агресією російської федерації проти України. Другою проблемою є освітні втрати, накопичені за роки пандемії та повномасштабної війни: тривале дистанційне навчання, повітряні тривоги і перебування частини дітей поза українською системою освіти призвели до суттєвого зниження навчальних результатів; її розв'язання потребує загальнодержавної програми діагностики та надолуження освітніх втрат, додаткових занять і літніх шкіл. Третя проблема – безпекова: очна освіта можлива лише за наявності захисних споруд, яких бракує, особливо у прифронтових регіонах; перспективним напрямом є будівництво підземних шкіл та інших захищених освітніх просторів. Четверта проблема стосується дітей на тимчасово окупованих територіях, які зазнають примусової русифікації освіти, мілітаризації виховання та фактичного позбавлення доступу до української освіти; необхідними є збереження дистанційного доступу до української школи, гнучкі механізми визнання результатів навчання після деокупації та системне документування відповідних порушень як воєнних злочи-

[167] Ukraine v. Russia (re Crimea) [GC] (Applications nos. 20958/14 and 38334/18): Judgment of the European Court of Human Rights, 25 June 2024. *HUDOC*. URL: https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-235139

[168] Освіта під загрозою : офіційний ресурс Міністерства освіти і науки України щодо руйнувань закладів освіти. URL: https://saveschools.in.ua/

нів. П'ята проблема – кадрова: виїзд, мобілізація та професійне виснаження педагогів потребують програм підтримки, перепідготовки та психологічної допомоги вчителям. Шоста проблема – цифрова нерівність, подолання якої вимагає забезпечення дітей та вчителів пристроями і зв'язком, у тому числі в деокупованих громадах. Нарешті, на міжнародному рівні залишається актуальним посилення механізмів відповідальності за напади на освіту та збільшення фінансування освіти у надзвичайних ситуаціях, адже, як засвідчують глобальні дані, потреби зростають швидше, ніж обсяги гуманітарної допомоги освіті[169].

Висновки

Проведене дослідження гарантій прав дитини на освіту в умовах воєнного стану дає змогу сформулювати висновки, що відповідають поставленим завданням.

По-перше, право дитини на освіту посідає системоутворююче місце в системі прав людини, поєднуючи природу соціально-культурного права, що вимагає позитивних дій держави, та особистої свободи, що передбачає захист від свавільного втручання. Його змістовна структура охоплює наявність, доступність, прийнятність та адаптованість освіти, а нормативне ядро утворюють стаття 26 Загальної декларації прав людини, стаття 13 Міжнародного пакту про економічні, соціальні і культурні права, статті 28–29 Конвенції про права дитини, стаття 2 Першого протоколу до Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод та стаття 53 Конституції України. В умовах воєнного стану особливого значення набуває соціалізаційна і стабілізаційна функція освіти як простору відносної нормальності для дитини.

По-друге, міжнародно-правові стандарти захисту прав дитини на освіту в умовах воєнного стану мають міжгалузевий характер, інтегруючи норми міжнародного гуманітарного права, міжнародного права прав людини та міжнародного кримінального права. Вони поділяються на універсальні (гарантії Конвенції про права дитини з Факультативним протоколом щодо участі дітей у збройних конфліктах, положення Женевських конвенцій і Додаткових протоколів, криміналізація нападів на заклади освіти Римським статутом, механізми Ради Безпеки ООН, Декларація

[169] State of Education for Crisis-Affected Children and Adolescents: Access and Learning Outcomes. Global Estimates 2025 Update. Education Cannot Wait, 2025. URL: https://www.educationcannotwait.org/global-estimates-2025-update

про безпеку шкіл) та регіональні (стаття 2 Першого протоколу в її тлумаченні Європейським судом з прав людини, режим тимчасового захисту в Європейському Союзі). Провідною тенденцією їх розвитку є перехід від загальних норм до спеціального режиму захисту освіти під час збройних конфліктів та поступове посилення механізмів відповідальності.

По-третє, Україна сформувала адаптивний національний механізм імплементації зазначених стандартів: конституційні гарантії доповнено спеціальними гарантіями статті 57-1 Закону України «Про освіту», забезпечено безперервність навчання через дистанційні та змішані форми з одночасним запровадженням безпекових вимог до очної освіти, здійснюється систематичне документування нападів на заклади освіти та їх кримінальне переслідування, а практика Європейського суду з прав людини застосовується як джерело права, що після рішення у міждержавній справі щодо Криму створює правове підґрунтя відповідальності держави-окупанта за порушення освітніх прав дітей на тимчасово окупованих територіях.

По-четверте, основними проблемами у досліджуваній сфері є руйнування освітньої інфраструктури, накопичення освітніх втрат, дефіцит захисних споруд, позбавлення дітей на тимчасово окупованих територіях доступу до української освіти, кадрове виснаження та цифрова нерівність, а на міжнародному рівні – недостатня ефективність механізмів відповідальності та недофінансування освіти у надзвичайних ситуаціях. Шляхами їх подолання визначено поєднання національної програми відбудови з міжнародними компенсаційними механізмами, загальнодержавну програму подолання освітніх втрат, розбудову захищених освітніх просторів, гнучкі механізми реінтеграції дітей з тимчасово окупованих територій і з-за кордону та послідовне переслідування нападів на освіту як воєнних злочинів.

Загалом досвід України засвідчує, що навіть в умовах повномасштабної війни держава здатна зберегти функціонування освітньої системи та ядро права дитини на освіту, однак стійкість цих гарантій критично залежить від міжнародної солідарності, достатності ресурсів та невідворотності відповідальності за посягання на освіту дітей.

Анотація

У дослідженні здійснено комплексну характеристику гарантій прав дитини на освіту в умовах воєнного стану на основі аналізу міжнародного та національного досвіду. Розкрито сутність освіти для сучасної людини та її значення для соціалізації дитини, визначено місце права на освіту

в системі прав людини, його подвійну юридичну природу та структурні елементи – наявність, доступність, прийнятність і адаптованість освіти. Систематизовано міжнародно-правові засоби забезпечення прав дитини на освіту під час збройних конфліктів, що інтегрують норми міжнародного гуманітарного права, міжнародного права прав людини та міжнародного кримінального права. Охарактеризовано універсальні стандарти (Конвенція про права дитини, Факультативний протокол щодо участі дітей у збройних конфліктах, механізми Ради Безпеки ООН, Декларація про безпеку шкіл) та регіональні стандарти (стаття 2 Першого протоколу до Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод, Директива Ради ЄС 2001/55/ЄС про тимчасовий захист), а також значення практики Європейського суду з прав людини, зокрема справ «Catan та інші проти Молдови та Росії» і «Україна проти Росії (щодо Криму)». Проаналізовано національний механізм імплементації міжнародних стандартів в Україні: державні гарантії учасникам освітнього процесу в умовах воєнного стану, організацію дистанційного навчання, безпекові вимоги до очної освіти, документування та кримінальне переслідування нападів на заклади освіти. Визначено основні проблеми захисту прав дитини на освіту в умовах воєнного стану та запропоновано шляхи їх подолання, зокрема поєднання відбудови освітньої інфраструктури з міжнародними компенсаційними механізмами, подолання освітніх втрат, розбудову захищених освітніх просторів та реінтеграцію дітей з тимчасово окупованих територій.

Ключові слова: права дитини, право на освіту, воєнний стан, збройний конфлікт, міжнародно-правові стандарти, гарантії, Європейський суд з прав людини, безпечне освітнє середовище.

Література

1. Tomaševski K. Human Rights Obligations: Making Education Available, Accessible, Acceptable and Adaptable. Right to Education Primers № 3. Gothenburg, 2001. 44 p.
2. State of Education for Crisis-Affected Children and Adolescents: Access and Learning Outcomes. Global Estimates 2025 Update. Education Cannot Wait, 2025. URL: https://www.educationcannotwait.org/global-estimates-2025-update
3. Освіта під загрозою : офіційний ресурс Міністерства освіти і науки України щодо руйнувань закладів освіти. URL: https://saveschools.in.ua/
4. Ukraine war disrupts education for more than five million children : UNICEF Press Release, 24 January 2023. URL: https://www.unicef.org/ukraine/en/press-releases/war-has-hampered-education
5. Боняк В. О. Конституційне право людини і громадянина на освіту та його забезпечення в Україні : автореф. дис. … канд. юрид. наук. Київ, 2005. 21 с.

6. Мельничук О. Ф. Конституційно-правове забезпечення права на освіту в Україні в контексті європейського досвіду : автореф. дис. … д-ра юрид. наук. Київ, 2015. 40 с.
7. Опольська Н. М. Права дитини в Україні : монографія. 2-ге вид., перероб. та допов. Вінниця : ВНАУ, 2019. 289 с.
8. Крестовська Н. М. Ювенальне право України: генезис та сучасний стан : автореф. дис. … д-ра юрид. наук. Одеса, 2008. 40 с.
9. Кудрявцева О. М. Конституційно-правові основи захисту прав дитини в Україні : автореф. дис. … канд. юрид. наук. Київ, 2014. 20 с.
10. Маковій В. П. Особливості реалізації змісту окремих інститутів влаштування дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування, в умовах воєнного стану. *Захист прав дитини в умовах збройної агресії* : колективна монографія / за заг. редакцією проф. М. В. Корнієнко. Одеса : ОДУВС, 2025. С. 609–628. https://doi.org/10.36059/978-966-397-560-3-25
11. Грабовська Г. М., Лисюк А. М. Захист прав дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування під час військових дій. *Аналітично-порівняльне правознавство*. 2023. № 2. С. 80–84. https://doi.org/10.24144/2788-6018.2023.02.13
12. Чорнописька В. З., Байовська Ю. Ю. Альтернативні форми влаштування дітей, позбавлених батьківського піклування в умовах воєнного стану. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія Право*. 2024. Вип. 86. Ч. 2. С. 258–263. https://doi.org/10.24144/2307-3322.2024.86.2.40
13. Сухарєва А. О., Барба В. Є. Сучасні виклики в діяльності поліції щодо формування безпечного освітнього середовища для дітей. *Захист прав дитини в умовах воєнного стану* : колективна монографія. Львів – Торунь: Liha-Pres, 2024. С. 143–154. https://doi.org/10.36059/978-966-397-420-0-10
14. Van Bueren G. The International Law on the Rights of the Child. Dordrecht : Martinus Nijhoff Publishers, 1995. 435 p.
15. Про освіту : Закон України від 5 вересня 2017 року № 2145-VIII. *Верховна Рада України*. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2145-19#Text
16. Кривошея Д. Формування дослідницьких умінь майбутніх викладачів у педагогічній теорії та практиці. *Гуманізація навчально-виховного процесу*. 2025. № 2 (108). С. 65–72. https://doi.org/10.31865/2077-1827.2(108)2025.339511
17. Медловська Н. Освіта як соціальний інститут демократії. *Теоретичні та прикладні питання державотворення*. 2026. Випуск 35. С. 105–110. https://doi.org/ 10.35432/tisb352026363793
18. Гайдук І. С. Значення освіти для розвитку людського потенціалу в Україні. *Освітня аналітика*. 2024. № 4(30). С. 51–58. https://doi.org/10.32987/2617-8532-2024-4-51-58
19. Богуш Л. Г. Освіта та економіка: системні взаємодії задля резильєнтності України. *Український економічний часопис*. 2023. Випуск 3. С. 7–14. https://doi.org/10.32782/2786-8273/2023-3-1
20. Загальна декларація прав людини від 10 грудня 1948 року. *Верховна Рада України*. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_015#Text

21. Міжнародний пакт про економічні, соціальні і культурні права від 16 грудня 1966 року. *Верховна Рада України*. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_042#Text
22. Конвенція про права дитини від 20 листопада 1989 року. *Верховна Рада України*. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_021#Text
23. Конвенція з подолання дискримінації в освіті від 14 грудня 1960 року. *Верховна Рада України*. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_174#Text
24. Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод від 4 листопада 1950 року та протоколи до неї. *Верховна Рада України*. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_004#Text
25. Конституція України від 28 червня 1996 року. *Верховна Рада України*. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254к/96-вр#Text
26. United Nations General Assembly. Transforming our world: the 2030 Agenda for Sustainable Development : Resolution adopted by the General Assembly on 25 September 2015. A/RES/70/1. New York : United Nations, 2015. 35 p.
27. Education under Attack 2022. Global Coalition to Protect Education from Attack (GCPEA). New York, 2022. URL: https://protectingeducation.org/publication/education-under-attack-2022/
28. Женевська конвенція про захист цивільного населення під час війни від 12 серпня 1949 року. *Верховна Рада України*. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_154#Text
29. Додатковий протокол до Женевських конвенцій від 12 серпня 1949 року, що стосується захисту жертв міжнародних збройних конфліктів (Протокол I), від 8 червня 1977 року. *Верховна Рада України*. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_199#Text
30. Додатковий протокол до Женевських конвенцій від 12 серпня 1949 року, що стосується захисту жертв збройних конфліктів неміжнародного характеру (Протокол II), від 8 червня 1977 року. *Верховна Рада України*. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_200#Text
31. Римський статут Міжнародного кримінального суду від 17 липня 1998 року, ст. 8. *Верховна Рада України*. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_588#Text
32. Resolution 1612 (2005), adopted by the Security Council at its 5235th meeting, on 26 July 2005. *United Nations*. URL: https://digitallibrary.un.org/record/554197?v=pdf
33. Resolution 2601 (2021), adopted by the Security Council at its 8889th meeting, on 29 October 2021. *United Nations*. URL: https://digitallibrary.un.org/record/3946429?v=pdf
34. Факультативний протокол до Конвенції про права дитини щодо участі дітей у збройних конфліктах від 25 травня 2000 року. *Верховна Рада України*. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_795#Text
35. Safe Schools Declaration. Global Coalition to Protect Education from Attack, 2015. URL: https://ssd.protectingeducation.org/
36. Освіта в реаліях війни: орієнтири міжнародної спільноти: оглядове видання. / О. Локшина, О. Глушко, А. Джурило, С. Кравченко,

О. Максименко, Н. Нікольська, О. Шпарик; за заг. ред. О. Топузова, О. Локшиної. Київ : Пед. думка, 2022. 66 с.
37. Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод від 4 листопада 1950 року. *Верховна Рада України*. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_004#Text
38. Директива Ради 2001/55/ЄС про мінімальні стандарти для надання тимчасового захисту у разі масового напливу переміщених осіб від 20 липня 2001 року. URL: https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=celex%3A32001L0055
39. Catan and Others v. the Republic of Moldova and Russia [GC] (Applications nos. 43370/04, 8252/05 and 18454/06): Judgment of the European Court of Human Rights, 19 October 2012. *HUDOC*. URL: https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-114082
40. Про повну загальну середню освіту : Закон України від 16 січня 2020 року № 463-IX. *Верховна Рада України*. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/463-20#Text
41. Про охорону дитинства : Закон України від 26 квітня 2001 року № 2402-III. *Верховна Рада України*. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2402-14#Text
42. Про правовий режим воєнного стану : Закон України від 12 травня 2015 року № 389-VIII, ст. 20. *Верховна Рада України*. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/389-19#Text
43. Про внесення змін до деяких законів України щодо державних гарантій в умовах воєнного стану, надзвичайної ситуації або надзвичайного стану : Закон України від 15 березня 2022 року № 2126-IX. *Верховна Рада України*. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2126-20#Text
44. Рішення Конституційного Суду України у справі про доступність і безоплатність освіти від 4 березня 2004 року № 5-рп/2004. *Верховна Рада України*. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v005p710-04#Text
45. Про виконання рішень та застосування практики Європейського суду з прав людини : Закон України від 23 лютого 2006 року № 3477-IV, ст. 17. *Верховна Рада України*. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3477-15#Text
46. Ukraine v. Russia (re Crimea) [GC] (Applications nos. 20958/14 and 38334/18): Judgment of the European Court of Human Rights, 25 June 2024. *HUDOC*. URL: https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-235139
47. State of Education for Crisis-Affected Children and Adolescents: Access and Learning Outcomes. Global Estimates 2025 Update. Education Cannot Wait, 2025. URL: https://www.educationcannotwait.org/global-estimates-2025-update

DOI: https://doi.org/10.36059/978-966-397-661-7-5

LEGAL MECHANISMS FOR ENSURING THE DIGITAL SAFETY OF CHILDREN AT EDUCATIONAL INSTITUTIONS UNDER MARTIAL LAW

Bondarenko Viktoriia Anatoliivna,
PhD in Law, Associate Professor,
Professor at the Language Training Department,
Lviv State University of Internal Affairs,
26 Horodotska Street, Lviv, 79007, Ukraine

Introduction

In the current world of rapid digitalisation and the transformation of the education system, ensuring children's safety online is becoming increasingly important[170]. The widespread adoption of information and communication technologies at educational institutions, as well as the use of online platforms, distance and hybrid learning, contribute to expanding access to knowledge; however, they also present new challenges and risks for children[171].

The main threats in the digital environment include cyberbullying, online violence, unauthorised access to personal data, the dissemination of harmful content, and the manipulative influence of information[172]. A particular concern is the low level of digital literacy among those involved in the education system, which makes it difficult to respond effectively to such threats.

The relevance of this research is significantly increasing under martial law in Ukraine[173], where a large part of the educational process is carried out using digital technologies. Under these circumstances, the digital environment becomes the primary space for children's learning, communication, and socialisation, where the risk of their rights and freedoms is being infringed[174].

---

[170] OECD. (2021). *Children in the Digital Environment: Revised Typology of Risks*. Paris: OECD Publishing, DOI: https://doi.org/10.1787/9c8c9c5d-en

[171] European Commission. (2021). *Digital Education Action Plan 2021–2027*. https://education.ec.europa.eu

[172] Kowalski, R. M., & Limber, S. P. (2007). Electronic bullying among middle school students. *Journal of Adolescent Health, 41*(6), 22–30. https://doi.org/10.1016/j.jadohealth.2007.08.017

[173] Cabinet of Ministers of Ukraine. (n.d.). *Strategy for the development of digital education in Ukraine*. https://www.kmu.gov.ua

[174] United Nations. (1989). *Convention on the Rights of the Child* (November 20). https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_021

Legal safeguards for children's digital safety form part of the overall system for protecting children's rights and creating a safe educational environment[175]. The relevant mechanisms should include not only regulatory and legal frameworks, but also effective institutional and organisational tools for implementing legal provisions.

Despite the existence of a significant number of legislative and regulatory acts governing education, data protection, and children's rights, there remains a problem of their fragmentation and insufficient adaptation to modern digital challenges[176]. At the same time, the lack of uniform digital security standards at educational institutions and the inadequate implementation of relevant regulations in practice highlight the need for further academic analysis of this issue.

The purpose of the study is to analyse the legal mechanisms for ensuring children's digital safety at educational institutions and to identify areas for their improvement.

To achieve this aim, the following tasks are set:

– to define the concept of children's digital safety;
– to describe the main threats in the digital environment;
– to analyse the regulatory framework for children's digital safety;
– to identify problems in the implementation of legal mechanisms;
– to justify areas for their improvement.

The methodological framework of the study is based on general scientific and specialised methods of cognition, in particular the formal-legal, systemic-structural, comparative-legal, and analytical methods.

1 Theoretical and legal foundations of children's digital safety at educational institutions

In contemporary legal studies, the issue of ensuring children's digital safety is regarded as part of a broader category – personal safety in the information society[177]. The digitalisation of the educational environment necessitates the development of new approaches to understanding child safety, which take into account the specific nature of information and communication technologies and their impact on personal development.

[175] Verkhovna Rada of Ukraine. (2017). *Law of Ukraine "On Education"* (№ 2145-VIII, September 5). https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2145-19

[176] OECD. (2021). *Children in the digital environment: Revised typology of risks*. OECD Publishing. https://www.oecd.org https://doi.org/10.1787/9c8c9c5d-en

[177] Ostroukhov, V. V. (Ed.), Prysiazhniuk, M. M., Farmahei, O. I., Chekhovska, M. M., et al. (2021). *Informatsiina bezpeka [Information security].* Lira-K.

The concept of "digital safety for children" lacks a single, established definition in national legislation, which makes it necessary to examine it from a theoretical perspective. In the academic literature, children's digital safety is regarded as the protection of a child's vital interests in the digital environment from internal and external threats[178]. Other researchers define it as a set of legal, organisational, and technical measures aimed at preventing the negative impact of information technology on a child's physical, mental, and social development[179].

At the same time, digital safety should be viewed not merely as a state of security, but as a process involving the continuous improvement of mechanisms for protecting children's rights in the context of the rapid development of digital technologies. This approach allows for the changing nature of threats and the need to adapt legal mechanisms to new challenges.

An important category closely linked to digital security is the "safe learning environment"[180]. According to current academic approaches, a safe educational environment comprises a set of conditions that ensure the physical, psychological, informational, and digital safety of those involved in the educational process. Digital safety is therefore an integral part of the overall safety system at educational institutions.

In the context of this study, it is worth highlighting the key characteristics of children's digital safety:

- Comprehensiveness (covering various aspects of a child's life).
- Dynamism (dependence on technological developments).
- Interdisciplinarity (combining legal, educational, and technical aspects).
- Preventive nature (focus on averting threats).

The classification of threats to the digital environment is particularly important[181]. It enables a systematic approach to developing legal mechanisms to overcome them.

The main types of threats include:

1. Socio-psychological threats

This group comprises:

– cyberbullying (systematic harassment in an online environment)[182];

[178] Livingstone, S., & Third, A. (2017). Children and young people's rights in the digital age: An emerging agenda. *New Media & Society, 19*(5), 657–670. https://doi.org/10.1177/1461444816686318

[179] Staksrud, E. (2013). *Children in the online world: Risk, regulation, rights.* Routledge. https://doi.org/10.4324/9781315887136

[180] Verkhovna Rada of Ukraine. (2017). *Law of Ukraine "On Education"* (№ 2145-VIII, September 5). https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2145-19

[181] OECD. (2021). *Children in the Digital Environment: Revised Typology of Risks.* Paris: OECD Publishing, DOI: https://doi.org/10.1787/9c8c9c5d-en

[182] Kowalski, R. M., & Limber, S. P. (2007). Electronic bullying among middle school students. *Journal of Adolescent Health, 41*(6), 22–30. https://doi.org/10.1016/j.jadohealth.2007.08.017

– online violence;
– psychological pressure via social media;
– digital addiction.

These threats have a significant impact on a child's mental and emotional well-being and can lead to long-term negative consequences.

2. Information-related threats

These threats include:

– access to harmful or prohibited content;
– the spread of misinformation[183];
– manipulative use of information;
– propaganda content.

Under martial law, information campaigns designed to create a distorted perception of reality are particularly dangerous.

3. Technical and cyber threats

These threats include:

– phishing;
– account hacking;
– malware;
– personal data breaches[184].

These threats are directly linked to the level of cybersecurity of the digital platforms used in the educational process.

4. Legal risks[185]

These risks include:

– insufficient regulation of digital relations;
– the lack of clear security standards;
– the difficulty of bringing offenders to justice for online offences;
– gaps in the protection of children's personal data.

The existence of such risks highlights the need to improve the legal regulation of the digital environment.

An important aspect of the theoretical understanding of digital safety is determining its place within the framework of children's rights. Digital safety is directly linked to the realisation of rights such as the right to privacy, the right to protection from violence, the right to information, and the right to a safe

[183] UNICEF. (2017). *The State of the World's Children 2017: Children in a Digital World.* https://www.unicef.org

[184] European Parliament & Council of the European Union. (2016*). Regulation (EU) 2016/679 (General Data Protection Regulation).* https://eur-lex.europa.eu https://doi.org/10.2860/108933

[185] Kovaliv, M. V., Yesimov, S. S., Yarema, O. H. (2022). Informatsiine pravo Ukrainy : navchalnyi posibnyk [Information Law of Ukraine: a textbook]. Lvivskyi derzhavnyi universytet vnutrishnikh sprav.

learning environment[186]. A violation of digital security actually means a restriction or infringement of these rights. Furthermore, contemporary academic approaches emphasise the need to establish a "digital safety culture"[187], which involves developing safe digital behaviour skills among children and educators. This approach allows legal mechanisms to be combined with educational and upbringing measures.

Consequently, the digital safety of children at educational institutions is a complicated, multi-dimensional phenomenon that requires comprehensive legal regulation. It can only be effectively ensured through a combination of theoretical approaches, appropriate normative support, and the practical implementation of relevant mechanisms.

2. Normative and legal provisions for the digital safety of children at educational institutions

The normative and legal basis for children's digital safety at educational institutions comprises a set of interrelated national and international legal acts governing relations in the fields of education, the protection of children's rights, information security, and the processing of personal data[188]. The effectiveness of legal mechanisms in this area depends largely on the coherence of these acts and their adaptability to modern digital challenges.

The primary legislation setting out the general principles governing the functioning of the education system is the Law of Ukraine "On Education"[189]. It enshrines the right of learners to safe and healthy learning conditions, which also encompasses safety in the digital environment. At the same time, the Law sets out the obligations of educational institutions to create a safe educational environment, including the prevention of all forms of violence and discrimination.

The Law of Ukraine "On the Protection of Children"[190] is of great importance, as it sets out the fundamental guarantees for the protection of children's rights.

[186] United Nations. (1989). *Convention on the Rights of the Child* (November 20). https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_021

[187] Livingstone, S., & Third, A. (2017). Children and young people's rights in the digital age: An emerging agenda. *New Media & Society, 19*(5), 657–670. https://doi.org/10.1177/1461444816686318

[188] Council of Europe. (2018). *Guidelines to respect, protect and fulfil the rights of the child in the digital environment*. https://rm.coe.int

[189] Verkhovna Rada of Ukraine. (2017). *Law of Ukraine "On Education"* (№ 2145-VIII, September 5). https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2145-19

[190] Verkhovna Rada of Ukraine. (2001). *Law of Ukraine "On Child Protection"* (№ 2402-III, April 26). https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2402-14

In the context of digital safety, this Law enshrines a child's right to protection from all forms of violence, exploitation, and abuse, which may also occur in the digital environment.

However, it should be noted that the provisions of this Law do not provide sufficient detail regarding digital risks, so they need to be further developed.

The Law of Ukraine "On the Protection of Personal Data"[191] plays a key role in ensuring digital security, as it regulates matters relating to the collection, storage, and use of information about individuals. At educational institutions, this applies to the processing of pupils' data, the use of electronic registers, educational platforms, and other digital resources. The Law establishes requirements regarding the lawfulness of data processing, the protection of data against unauthorised access, and the obligation to obtain the consent of the subjects of personal data or their legal representatives.

At the same time, experience shows that a significant number of educational institutions use foreign digital platforms[192]; this creates additional risks regarding the transfer of personal data outside Ukraine. This issue requires clearer legal regulation and the introduction of uniform security standards for digital services used in the educational process.

Subordinate normative and legal acts, in particular the concepts and strategies for the digital transformation of education[193], are also of significant importance. They define the directions for the development of the digital educational environment; however, they are largely declaratory in nature and do not establish clear mechanisms for ensuring children's safety.

International legal regulation is a key component in the development of national legal frameworks. The foundational instrument is the UN Convention on the Rights of the Child[194], which enshrines the child's right to protection from all forms of violence, the right to privacy, and the right to access information. In the current context, these provisions also apply to the digital environment.

Furthermore, within the European legal framework, European Union legislation on the protection of personal data and digital rights, in particular the General Data Protection Regulation (GDPR)[195], has a significant influence. Its provisions set high

[191] Verkhovna Rada of Ukraine. (2010). *Law of Ukraine "On Personal Data Protection"* (№ 2297-VI, June 1). https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2297-17

[192] European Commission. (2021). *Digital Education Action Plan 2021–2027*. https://education.ec.europa.eu

[193] Cabinet of Ministers of Ukraine. (n.d.). *Strategy for the development of digital education in Ukraine*. https://www.kmu.gov.ua

[194] United Nations. (1989). *Convention on the Rights of the Child* (November 20). https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_021

[195] European Parliament & Council of the European Union. (2016). *Regulation (EU) 2016/679 (General Data Protection Regulation)*. https://eur-lex.europa.eu ; https://doi.org/10.2860/108933

standards for the processing of personal data, including specific safeguards for children, which can serve as a guideline for improving national legislation.

An analysis of the normative and legal provisions allows us to conclude that there are certain issues that undermine the effectiveness of legal mechanisms for ensuring the digital safety of children at educational institutions.

Firstly, there is a lack of coherence in the legal framework[196], as the provisions relating to digital safety are contained in various legislative acts and do not form a unified system.

Secondly, there is a lack of specific normative acts that comprehensively regulate the issue of children's digital safety within the educational environment.

Thirdly, there is an insufficient level of implementation of international standards into national legislation, particularly regarding the protection of children's personal data.

Fourthly, there are no clear requirements for digital platforms used in the educational process, creating risks of violations of children's rights.

Thus, the normative and legal framework for digital safety of children at educational institutions is characterised by the existence of basic guarantees, but requires further systematic improvement. It is necessary to develop a comprehensive approach to the legal regulation of the digital educational environment, taking into account contemporary challenges and ensuring the effective protection of children's rights.

3 Challenges and directions for improving legal mechanisms to ensure the digital safety of children at educational institutions

Despite the existence of a regulatory framework governing the protection of children's rights, digital safety at educational institutions remains insufficiently effective. This is due both to shortcomings in the legal framework and to difficulties in implementing the relevant mechanisms in practice.

One of the key issues is the fragmentation of legal regulation[197]. Provisions relating to children's digital safety are contained in various legislative acts and do not form a coherent system. The lack of a unified approach to regulating the digital educational environment complicates their application in practice and reduces the effectiveness of legal protection.

[196] OECD. (2021). *Children in the digital environment: Revised typology of risks*. OECD Publishing. https://www.oecd.org https://doi.org/10.1787/9c8c9c5d-en

[197] Ibid.

Another problem is the lack of a specialised normative act that would comprehensively define the legal mechanisms for ensuring children's digital safety at educational institutions. Existing normative acts only partially cover certain aspects of this issue, which makes it impossible to apply a systematic approach to resolving it.

Another significant shortcoming is the lack of regulation governing the use of digital platforms[198] in the educational process. Many educational institutions use commercial or foreign services without properly assessing their compliance with data protection requirements. This creates risks of unauthorised access to information about children, data leaks, or misuse.

A serious problem is the low level of digital literacy among those involved in the education system. Pupils, teachers, and parents often do not have sufficient knowledge of how to behave safely in the digital environment, which makes it difficult to prevent cyber threats and respond to them quickly.

Furthermore, there is a problem with the insufficient effectiveness of mechanisms for bringing offenders to justice for offences in the digital environment, particularly cyberbullying[199]. The difficulty of identifying offenders, as well as the specific nature of proving such offences, makes it difficult to prosecute those who are guilty.

Particular attention should be paid to the lack of adequate mechanisms for monitoring digital risks at educational institutions[200]. At present, such mechanisms are fragmented and do not provide for a systematic analysis of threats or their timely detection.

Under the current circumstances, special attention should be paid to the impact of martial law on protecting children's digital security at educational institutions. Military operations have significantly transformed the educational process, transferring a significant part of it to an online format, which, in turn, has greatly increased the educational environment's dependence on digital technologies. This transformation has led not only to expanded access to education but also to a sharp increase in cyber threats[201].

During the period of martial law, there has been an increase in information and psychological influence aimed at children and young people[202]. Disinformation, propaganda, and manipulative content can be disseminated via social media,

[198] European Commission. (2021). *Digital Education Action Plan 2021–2027*. https://education.ec.europa.eu

[199] Henson, B. (2012). Bullying beyond the schoolyard: Preventing and responding to cyberbullying. *Security Journal, 25,* 88–89. https://doi.org/10.1057/sj.2011.25

[200] European Union Agency for Cybersecurity (ENISA). (2021). *Cybersecurity in education*. https://www.enisa.europa.eu

[201] Staksrud, E. (2013). *Children in the online world: Risk, regulation, rights.* Routledge. https://doi.org/10.4324/9781315887136

[202] UNICEF. (2021). *Policy guidance on AI for children*. https://www.unicef.org

messaging services, and educational platforms[203]. Children, as the most vulnerable group of digital users, often lack the critical thinking skills needed to recognise such threats, increasing the risk of being negatively affected[204].

Furthermore, under martial law, there is an increased risk of children's personal data being used for unlawful purposes. Cyberattacks on government and educational resources, data leaks, and unauthorised access to electronic systems may lead to a breach of a child's right to privacy and security[205]. In this context, the issue of strengthening the cybersecurity of educational institutions' information systems and introducing additional safeguards for the protection of personal data is of particular urgency[206].

Another important aspect is the need for normative regulation of the use of foreign digital platforms in the educational process[207]. In most cases, such platforms are subject to the jurisdiction of other countries, which makes it difficult to monitor the processing of personal data and ensure its protection[208]. The absence of clear requirements regarding their use creates legal uncertainty and increases the risks to children.

In the context of improving legal mechanisms, it is also worth noting the need for inter-agency coordination in ensuring children's digital safety[209]. For such a system to function effectively, cooperation is required among government bodies, educational institutions, law enforcement agencies, and international organisations[210]. Only a comprehensive approach will ensure an adequate level of protection for children's rights in the digital environment.

The implementation of institutional mechanisms for responding to digital incidents at educational institutions is also important. It is advisable to establish internal cybersecurity policies, appoint individuals responsible for information security, and develop protocols for dealing with

[203] OECD. (2021). *Children in the digital environment: Revised typology of risks*. OECD Publishing. https://www.oecd.org https://doi.org/10.1787/9c8c9c5d-en

[204] Livingstone, S., & Third, A. (2017). Children and young people's rights in the digital age: An emerging agenda. *New Media & Society, 19*(5), 657–670. https://doi.org/10.1177/1461444816686318

[205] European Parliament & Council of the European Union. (2016). *Regulation (EU) 2016/679 (General Data Protection Regulation)*. https://eur-lex.europa.eu https://doi.org/10.2860/108933

[206] Ostroukhov, V. V. (Ed.), Prysiazhniuk, M. M., Farmahei, O. I., Chekhovska, M. M., et al. (2021). *Informatsiina bezpeka [Information security]*. Lira-K.

[207] European Parliament & Council of the European Union. (2016). *Regulation (EU) 2016/679 (General Data Protection Regulation)*. https://eur-lex.europa.eu https://doi.org/10.2860/108933

[208] European Commission. (2021). *Digital Education Action Plan 2021–2027*. https://education.ec.europa.eu

[209] Cabinet of Ministers of Ukraine. (n.d.). *Strategy for the development of digital education in Ukraine*. https://www.kmu.gov.ua

[210] United Nations. (1989). *Convention on the Rights of the Child* (November 20). https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_021

cyberthreats[211]. Such measures will help to improve the readiness of educational institutions to respond to contemporary challenges.

Consequently, the conditions of martial law complicate efforts to ensure children's digital safety, making it necessary to review existing legal mechanisms and adapt them to the new realities[212]. Considering these factors is essential for establishing an effective system to protect children's rights in the digital educational environment.

To enhance the effectiveness of legal mechanisms for ensuring children's digital safety, it is advisable to propose the following steps for their improvement.

Firstly, it is necessary to draft and adopt a special normative legal act that would comprehensively regulate issues relating to children's digital safety at educational institutions. Such an act should define the key concepts, principles, subjects, and mechanisms for ensuring digital safety.

Secondly, it is advisable to introduce uniform national digital security standards for educational institutions. These should include requirements regarding the use of digital platforms, the protection of personal data, cybersecurity, and incident response.

Thirdly, it is necessary to strengthen the legal regulation of the processing of children's personal data, in particular by establishing additional safeguards for their protection within the educational process. It is also important to introduce mandatory security assessments of digital services before their use by educational institutions.

Fourthly, the level of digital literacy among those involved in the education process should be improved. This can be achieved by introducing special educational programmes, training sessions, and courses on digital security for pupils and teachers.

Fifthly, it is advisable to improve the mechanisms for bringing offenders to justice in the digital environment, in particular by clarifying the elements of offences and simplifying the procedures for investigating them.

Sixthly, an important priority is the creation of an effective system for monitoring digital risks at educational institutions. Such a system should ensure the identification of threats, the analysis of their causes, and the development of measures to eliminate them.

Furthermore, it is necessary to provide for implementing international standards in the field of children's digital safety, which

[211] Kovaliv, M. V., Yesimov, S. S., Yarema, O. H. (2022). Informatsiine pravo Ukrainy : navchalnyi posibnyk [Information Law of Ukraine : a textbook]. Lvivskyi derzhavnyi universytet vnutrishnikh sprav.

[212] OECD. (2021). *Children in the digital environment: Revised typology of risks.* OECD Publishing. https://www.oecd.org https://doi.org/10.1787/9c8c9c5d-en

will contribute to the harmonisation of national legislation with European requirements[213].

Therefore, improving the legal mechanisms for ensuring children's digital safety at educational institutions requires a comprehensive approach, including both improving normative and legal regulation and enhancing the effectiveness of its practical implementation. Only under such conditions, it is possible to create a safe digital educational environment that meets contemporary challenges and ensures an adequate level of protection for children's rights.

Conclusions

The study has established that children's digital safety at educational institutions is an integral part of the overall system for safeguarding children's rights and creating a safe educational environment. Given the rapid digitalisation[214] and the increasing use of information and communication technologies in the learning process, the issue of protecting children in the digital environment is becoming particularly urgent[215].

It has been established that children's digital safety is a multifaceted concept comprising protection against socio-psychological, informational, technical, and legal threats. It is closely linked to the implementation of children's fundamental rights, in particular the right to privacy, safety, protection from violence, and access to a safe educational environment.

It has been proven that the current normative and legal provisions for digital safety of children in Ukraine are fragmented and do not form a coherent system of legal regulation. Despite the existence of basic legislative guarantees, the absence of a specialised normative act that would comprehensively regulate this area reduces the effectiveness of legal mechanisms.

It has been found that key problems include insufficient regulation of the use of digital platforms at educational institutions, the risks of children's personal data leaks, the low level of digital literacy among those involved in the educational process and the difficulty of bringing offenders to justice for offences committed in the digital environment.

[213] Verkhovna Rada of Ukraine. (2010). *Law of Ukraine "On Personal Data Protection"* (№ 2297-VI, June 1). https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2297-17

[214] European Commission. (2022). *A European strategy for a better internet for kids (BIK+).* https://digital-strategy.ec.europa.eu

[215] Council of Europe. (2018). *Guidelines to respect, protect and fulfil the rights of the child in the digital environment.* https://rm.coe.int

It has been confirmed that there is a need to improve the legal mechanisms for ensuring children's digital safety by adopting a comprehensive approach that combines regulatory, organisational and educational measures.

The following main directions for improvement have been outlined:

– drafting and adopting a specialised regulatory act in the field of children's digital safety;

– introducing uniform national standards for digital safety at educational institutions;

– strengthening the protection of children's personal data in the digital environment;

– raising the level of digital literacy among those involved in the educational process;

– improving mechanisms for liability for online offences;

– creating an effective system for monitoring digital risks.

It has been concluded that effective digital safety for children at educational institutions can only be ensured through systematic improvements to legislation, its alignment with international standards[216], and the proper practical implementation of the relevant legal mechanisms.

Summary

This study deals with the legal mechanisms for ensuring the digital safety of children at educational institutions. The current challenges related to the digitalisation of the educational process, in particular the risks of cyberbullying, personal data leakage, and the impact of harmful content, are analysed. National and international legislation concerning child rights protection in the digital environment is examined. The main issues in implementing legal mechanisms to ensure digital safety are identified. The need to improve normative and legal regulation is substantiated. Directions for enhancing the effectiveness of legal protection for children in the digital educational environment are proposed. A conclusion is drawn regarding the need for a comprehensive approach to ensuring digital safety of children at educational institutions.

References

1. Cabinet of Ministers of Ukraine. (n.d.). *Strategy for the development of digital education in Ukraine*. https://www.kmu.gov.ua

[216] ITU. (2020). *Guidelines for child online protection. International Telecommunication Union.* https://www.itu.int

2. Council of Europe. (2018). Guidelines to respect, protect and fulfil the rights of the child in the digital environment. https://rm.coe.int
3. European Commission. (2021). *Digital Education Action Plan 2021–2027*. https://education.ec.europa.eu
4. European Commission. (2022). A European strategy for a better internet for kids (BIK+). https://digital-strategy.ec.europa.eu
5. European Parliament & Council of the European Union. (2016). *Regulation (EU) 2016/679 (General Data Protection Regulation)*. https://eur-lex.europa.eu https://doi.org/10.2860/108933
6. European Union Agency for Cybersecurity (ENISA). (2021). Cybersecurity in education. https://www.enisa.europa.eu
7. Henson, B. (2012). Bullying beyond the schoolyard: Preventing and responding to cyberbullying. *Security Journal, 25*, 88–89. https://doi.org/10.1057/sj.2011.25
8. ITU. (2020). Guidelines for child online protection. International Telecommunication Union. https://www.itu.int
9. Kovaliv, M. V., Yesimov, S. S., Yarema, O. H. (2022). *Informatsiine pravo Ukrainy : navchalnyi posibnyk [Information Law of Ukraine : a textbook]*. Lvivskyi derzhavnyi universytet vnutrishnikh sprav.
10. Kowalski, R. M., & Limber, S. P. (2007). Electronic bullying among middle school students. *Journal of Adolescent Health, 41*(6), 22–30. https://doi.org/10.1016/j.jadohealth.2007.08.017
11. Livingstone, S. (2014). Developing social media literacy: How children learn to interpret risky opportunities on social network sites. *Communications*, 39(3), 283–303. https://doi.org/10.1515/commun-2014-0113
12. Livingstone, S., & Third, A. (2017). Children and young people's rights in the digital age: An emerging agenda. *New Media & Society, 19*(5), 657–670. https://doi.org/10.1177/1461444816686318
13. OECD. (2021). *Children in the digital environment: Revised typology of risks*. OECD Publishing. https://www.oecd.org https://doi.org/10.1787/9c8c9c5d-en
14. Ostroukhov, V. V. (Ed.), Prysiazhniuk, M. M., Farmahei, O. I., Chekhovska, M. M., et al. (2021). *Informatsiina bezpeka [Information security]*. Lira-K.
15. Staksrud, E. (2013). *Children in the online world: Risk, regulation, rights*. Routledge. https://doi.org/10.4324/9781315887136
16. UNICEF. (2017). The State of the World's Children 2017: Children in a Digital World. https://www.unicef.org
17. UNICEF. (2021). *Policy guidance on AI for children*. https://www.unicef.org
18. United Nations. (1989). *Convention on the Rights of the Child* (November 20). https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_021

19. Verkhovna Rada of Ukraine. (1996). *Constitution of Ukraine* (Law No. 254k/96-VR, June 28). https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254k/96-vr
20. Verkhovna Rada of Ukraine. (2001). *Law of Ukraine "On Child Protection"* (№ 2402-III, April 26). https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2402-14
21. Verkhovna Rada of Ukraine. (2010). *Law of Ukraine "On Personal Data Protection"* (№ 2297-VI, June 1). https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2297-17
22. Verkhovna Rada of Ukraine. (2017). *Law of Ukraine "On Education"* (№ 2145-VIII, September 5). https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2145-19

DOI: https://doi.org/10.36059/978-966-397-661-7-6

ПРАВОВІ ТА ОРГАНІЗАЦІЙНІ ЗАСАДИ ШКІЛЬНОЇ МЕДІАЦІЇ У СФЕРІ ЗАХИСТУ ПРАВ ДІТЕЙ

Бондаренко Олександр Володимирович,
викладач кафедри адміністративно-правових дисциплін
Одеського державного університету внутрішніх справ,
вул. Успенська, 1, м. Одеса, 65014, Україна

Вступ

Сучасне освітнє середовище є не лише простором для здобуття знань, а й важливою сферою соціалізації дитини, формування її світогляду, ціннісних орієнтирів, комунікативних навичок та моделей поведінки. У шкільному віці відбувається активне становлення особистості, розвиток емоційної сфери, усвідомлення власної гідності, прав та відповідальності, а також набуття досвіду взаємодії з однолітками й дорослими. Водночас освітній процес супроводжується численними суперечностями, зумовленими віковими, психологічними, соціальними та комунікативними особливостями його учасників. У зв'язку із цим конфлікти між учнями, педагогами, батьками та адміністрацією закладу освіти є об'єктивним явищем, яке потребує не лише своєчасного реагування, а й створення ефективної системи їх попередження та конструктивного врегулювання.

Особливої гостроти ця проблема набуває тоді, коли звичайний міжособистісний конфлікт переростає у систематичне психологічне або фізичне насильство, цькування, приниження, соціальну ізоляцію чи інші форми булінгу. Ми погоджуємося з тими авторами, які вважають булінг негативним соціальним явищем в освітньому просторі, який є поширеним саме у підлітковому середовищі[217, 218]. В освітньому середовищі булінг може виявлятися у формі образ, погроз, поширення принизливої інформації, ігнорування, виключення з колективу, пошкодження особистих речей, фізичного насильства, а також переслідування із застосуванням цифрових технологій. До вказаного слід додати, що його небезпека полягає не лише у безпосередньому заподіянні шкоди потерпілій дитині,

[217] Бондар В. І., Лях Т. Л., Нохріна І. С. Системний підхід до профілактики булінгу в закладі загальної середньої освіти. *Ввічливість. Humanitas*. 2023. № 2. С. 11. DOI: https://doi.org/10.32782/humanitas/2023.2.1

[218] Денисюк М. Я. Діяльність ювенальної превенції України щодо протидії булінгу у шкільному середовищі. *Наукові записки Львівського університету бізнесу та права*. 2023. № 39. С. 120. DOI: https://doi.org/10.5281/zenodo.10200438

а й у формуванні загальної атмосфери страху, недовіри та безкарності, яка негативно впливає на всіх учасників освітнього процесу.

Причини конфліктної та агресивної поведінки дітей є комплексними. На них можуть впливати особливості сімейного виховання, досвід пережитого насильства, відсутність належної емоційної підтримки, труднощі адаптації в колективі, низький рівень комунікативної культури, прагнення до самоствердження, а також некоректна поведінка дорослих. Важливу роль у формуванні психологічного клімату в учнівському колективі відіграє педагог, який є авторитетом для дітей. Поділ дітей на «успішних» і «проблемних», ігнорування проявів приниження, несправедливе ставлення або небажання вчасно реагувати на конфлікт можуть сприяти закріпленню неформальної ієрархії та нормалізації насильницьких моделей поведінки[219]. Відповідно до викладеного, забезпечення безпечного освітнього середовища вимагає відповідальності не лише від учнів, а й від педагогічних працівників, батьків, психологічної служби та адміністрації закладу освіти.

Додатковим чинником, який істотно ускладнює психоемоційний стан дітей в Україні, стала збройна агресія російської федерації. З цього приводу слушною є думка В. Ісаченко, яка зазначає, що погіршення умов вільного перебування у звичному середовищі, постійна напруга через повітряні тривоги та звуки сирен, занепокоєння за життя і здоров'я рідних та близьких, систематичне порушення сну й інші наслідки воєнного стану можуть призводити до тяжких психологічних наслідків, зокрема адиктивної поведінки, агресії, суїцидальних проявів, а також до кризи життєвих сенсів, що формується під впливом невизначеності майбутнього, втрати віри у покращення ситуації, почуття безпорадності та провини через неможливість змінити існуючі обставини[220].

У зв'язку з цим, вважаємо, що негативний вплив війни на психічний стан особистості набуває комплексного характеру та особливо гостро проявляється серед здобувачів освіти, які є однією з найбільш психологічно вразливих категорій населення. Воєнні дії, повітряні тривоги, обстріли, вимушене переміщення, розлучення з членами сім'ї, втрата близьких, зміна місця проживання та навчання, тривале дистанційне навчання, соціальна ізоляція й постійне відчуття небезпеки негативно позначаються на їхньому психологічному благополуччі. До того ж

[219] Мирза С. С., Кривопиша А. О. Шкільна медіація як спосіб подолання булінгу та захист прав дітей. *Дотримання прав і свобод людини Національною поліцією України в умовах глобальних викликів сьогодення :* матеріали Всеукр. наук.-практ. конф., 27 жовтня 2023 р. Одеса : ОДУВС, 2023. С. 69.

[220] Ісаченко В. Оптимізація соціально-психологічного клімату в умовах війни. *Соціальна робота та соціальна освіта*. 2023. № 2 (11). С. 51.

у частини дітей це може проявлятися підвищеною тривожністю, замкненістю, дратівливістю, агресивністю, труднощами у спілкуванні та зниженням здатності конструктивно реагувати на суперечності. Високий рівень тривожності негативно впливає на навчальний процес, створюючи труднощі у соціалізації, знижуючи концентрацію уваги та ускладнюючи виконання навчальних завдань[221]. Відповідно, конфліктні ситуації у шкільному середовищі дедалі частіше потребують не лише дисциплінарної оцінки, а й уважного врахування психологічного стану дитини та обставин, у яких вона перебуває.

Традиційні способи реагування на шкільні конфлікти переважно ґрунтуються на адміністративному втручанні, встановленні винної особи та застосуванні до неї дисциплінарних заходів. Безумовно, у випадках насильства, булінгу або іншої протиправної поведінки відповідні факти повинні бути належним чином зафіксовані, розглянуті компетентними органами, а права потерпілої дитини – невідкладно захищені. Водночас виключно каральний підхід не завжди дає змогу усунути причини конфлікту, відновити почуття безпеки, змінити поведінку його учасників та сформувати в них відповідальне ставлення до наслідків власних дій. Формальне покарання може припинити окремий прояв агресії, однак не обов'язково сприяє відновленню взаєморозуміння чи запобіганню повторенню аналогічних ситуацій.

Відповідно до вище зазначеного, актуальним напрямом розвитку сучасної освітньої політики є впровадження відновного підходу, спрямованого не лише на встановлення факту порушення, а й на усвідомлення заподіяної шкоди, відновлення комунікації, прийняття відповідальності та пошук взаємоприйнятного способу подолання наслідків конфлікту. Одним із найбільш перспективних інструментів реалізації такого підходу є шкільна медіація, яка передбачає врегулювання конфлікту за участю нейтрального посередника та ґрунтується на добровільності, конфіденційності, рівності сторін, взаємній повазі й самостійному прийнятті рішення учасниками. Як слушно зазначає Р. Г. Новгородський та Д. В. Пилипенко, саме шкільна медіація є тим соціальним інструментом, який дозволяє ефективно попереджати конфлікти і вирішувати їх, створюючи безпечне середовище для всіх учасників навчально-виховного процесу[222].

[221] Воронова В., Ковальчук В., Велько К. Психоемоційний стан учнів підліткового віку в умовах війни в Україні. *Physical Culture and Sport: Scientific Perspective*. 2025. Т. 3, № 1. С. 35. DOI: https://doi.org/10.31891/pcs.2025.1(1).117

[222] Новгородський Р. Г., Пилипенко Д. В. Шкільна медіація як технологія розв'язання конфліктів у закладах середньої освіти. *Наукові записки. Серія «Психолого-педагогічні науки»*. 2022. № 1. С. 63. DOI: https://doi.org/10.31654/2663-4902-2022-PP-1

Значення шкільної медіації не обмежується вирішенням уже наявних конфліктів. Її впровадження сприяє формуванню у здобувачів освіти навичок ненасильницького спілкування, активного слухання, емпатії, конструктивного обговорення суперечностей, відповідального прийняття рішень і поваги до гідності іншої людини. Особливо цінною є модель медіації за принципом «рівний – рівному», за якої посередниками виступають самі учні, які пройшли відповідну підготовку та діють за організаційної та методичної підтримки координатора-педагога[223]. На наше глибоке переконання, такий підхід підвищує рівень довіри між дітьми, розвиває учнівське самоврядування та сприяє формуванню культури миру в закладі освіти.

Водночас шкільна медіація не може розглядатися як універсальна заміна передбачених законом процедур реагування на булінг, насильство чи інші правопорушення. Її застосування є допустимим лише за умови добровільної та усвідомленої участі сторін, відсутності загрози життю і здоров'ю дитини, належного врахування віку, психологічного стану та співвідношення сил між учасниками конфлікту. У випадках систематичного насильства або істотного дисбалансу між сторонами першочергового значення набувають припинення протиправної поведінки, забезпечення безпеки потерпілої особи та залучення компетентних органів і фахівців. Отже, медіативний і правозахисний механізми повинні не протиставлятися, а доповнювати один одного.

Таким чином, розвиток шкільної медіації в Україні зумовлений необхідністю формування безпечного, інклюзивного й толерантного освітнього середовища, у якому конфлікти не можуть бути приховані і не вирішені виключно шляхом покарання, а розглядаються також як можливість для навчання, відновлення відносин та формування відповідальної поведінки. В умовах поширення булінгу, посилення психоемоційного навантаження на дітей і педагогів, спричиненого війною, а також необхідності забезпечення найкращих інтересів дитини шкільна медіація набуває значення не лише способу врегулювання окремих суперечностей, а й важливого елементу сучасної системи захисту прав дітей та розвитку правової культури учасників освітнього процесу.

1 Поняття та правова природа шкільної медіації

Сучасний розвиток освітньої системи України зумовлює необхідність пошуку ефективних механізмів попередження та врегулювання конфліктів, що виникають між учасниками освітнього процесу. Традиційні

[223] Петрочко Ж., Лютий В., Косьміна М. Умови впровадження медіації як відновної практики в закладах загальної середньої освіти. *Social Work and Education*. 2025. Vol. 12, № 1. P. 73. DOI: https://doi.org/10.25128/2520-6230.25.1.6

адміністративні способи реагування не завжди забезпечують відновлення порушених взаємовідносин, усунення причин конфлікту та формування навичок конструктивної комунікації. У зв'язку із цим дедалі більшого поширення набуває шкільна медіація, яка є одним із найбільш ефективних інструментів формування безпечного освітнього середовища, розвитку культури діалогу та реалізації відновного підходу до вирішення конфліктів.

Нагадаємо, що шкільна медіація – це процедура врегулювання спору (конфлікту) між учасниками освітнього процесу за участі медіатора (нейтрального незалежного посередника), основна мета якого – допомогти учасникам процесу відшукати взаємоприйнятний варіант вирішення конфлікту з максимальним урахуванням інтересів та потреб кожної сторони[224]. Вона є різновидом медіації, що застосовується у сфері освіти з метою добровільного, мирного та взаємоприйнятного врегулювання конфліктів між учасниками освітнього процесу за допомогою нейтрального посередника – медіатора. Її призначення полягає не лише у припиненні конкретного конфлікту, а й у відновленні взаєморозуміння між сторонами, формуванні навичок ненасильницького спілкування, відповідального ставлення до власної поведінки та запобіганні виникненню аналогічних ситуацій у майбутньому. Заслуговує на підтримку висновок Н. О. Приходькіної про те, що шкільна медіація має особливе значення для формування культури діалогу, оскільки діти та підлітки засвоюють навички конструктивного вирішення конфліктів з раннього віку[225].

На відміну від класичної цивільної чи господарської медіації, шкільна медіація має виражену соціально-виховну спрямованість. Вона орієнтована не стільки на досягнення компромісу щодо майнових чи інших правових вимог, скільки на відновлення порушених міжособистісних відносин, формування атмосфери взаємної поваги та забезпечення психологічної безпеки всіх учасників освітнього процесу. У зв'язку із цим її результатом нерідко стає не лише досягнення конкретної домовленості, а й зміна моделей поведінки, розвиток емоційного інтелекту, навичок співпраці та конструктивного вирішення суперечностей.

Правова природа шкільної медіації є комплексною та поєднує правові, педагогічні, психологічні й соціальні елементи. З одного боку, вона

[224] Медіація – інструмент ефективного розв'язання шкільного конфлікту. Вища школа адвокатури НААУ. URL: https://www.hsa.org.ua/blog/mediatsiya-instrument-efektyvnogo-rozvyazannya-shkilnogo-konfliktu

[225] Приходькіна Н. О. The role of mediation in fostering a culture of dialogue and social cohesion in the community. *Перспективи та інновації науки. Серія «Педагогіка», Серія «Психологія», Серія «Медицина»*. 2026. № 1 (59). С. 1395. DOI: https://doi.org/10.52058/2786-4952-2026-1(59)-1385-1405

ґрунтується на загальних принципах медіації, визначених Законом України «Про медіацію»[226], а з іншого – враховує специфіку освітніх правовідносин, особливості розвитку дитини, необхідність забезпечення найкращих інтересів неповнолітніх, вимоги законодавства про освіту та міжнародні стандарти захисту прав дитини. Вважаємо, що шкільну медіацію доцільно розглядати як самостійний напрям застосування медіації, який характеризується власними суб'єктами, процедурними особливостями та специфічною метою.

Основними ознаками шкільної медіації є добровільність участі сторін, нейтральність і незалежність медіатора, конфіденційність процедури, рівність її учасників, самостійність сторін у прийнятті рішення, орієнтація на відновлення взаємовідносин та забезпечення найкращих інтересів дитини. Важливою особливістю є також те, що медіація спрямована на усунення причин конфлікту, а не лише його зовнішніх проявів. Це дає можливість сформувати у дітей відповідальне ставлення до власних вчинків, навчити їх висловлювати свої потреби ненасильницьким способом та враховувати інтереси інших осіб.

Функціонування шкільної медіації базується на системі принципів, які визначають зміст і порядок проведення процедури. Передусім йдеться про принцип добровільності, відповідно до якого жоден учасник не може бути примушений до участі у медіації чи досягнення певної домовленості. Не менш важливими є принципи конфіденційності, нейтральності та неупередженості медіатора, рівності сторін, взаємної поваги, співробітництва та самовизначення учасників конфлікту. Разом із тим для шкільної медіації особливого значення набуває принцип забезпечення найкращих інтересів дитини, який повинен визначати зміст будь-яких домовленостей та не допускати їх суперечності правам, свободам і законним інтересам неповнолітніх.

Специфіка шкільної медіації зумовлює і особливе коло її суб'єктів. Учасниками процедури можуть бути здобувачі освіти, педагогічні працівники, батьки або інші законні представники дітей, адміністрація закладу освіти, практичні психологи, соціальні педагоги, а також інші особи, права чи інтереси яких безпосередньо пов'язані з виникненням конфлікту. Посередником у процедурі може виступати професійний медіатор або спеціально підготовлена особа, яка пройшла відповідне навчання. У практиці багатьох вітчизняних закладів освіти успішно функціонує вище зазначена нами модель медіації «рівний – рівному», відповідно до якої медіаторами

[226] Про медіацію : Закон України від 16.11.2021 № 1875-IX. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1875-20#Text (дата звернення: 04.06.2026).

виступають учні старших класів, які пройшли спеціальну підготовку та допомагають своїм однолітками конструктивно врегульовувати конфлікти. Така форма роботи сприяє розвитку лідерських якостей дітей, підвищує рівень довіри між учнями та формує культуру взаємоповаги.

Особливістю шкільної медіації є також її тісний взаємозв'язок із діяльністю психологічної служби, органів учнівського самоврядування, служб порозуміння та адміністрації закладу освіти. Ефективність шкільної медіації значною мірою залежить від того, наскільки вона інтегрована у систему виховної роботи закладу освіти та підтримується педагогічним колективом. Такий комплексний підхід забезпечує формування в учнів стійких навичок мирного врегулювання суперечностей і попередження проявів насильства.

Правове регулювання шкільної медіації здійснюється насамперед Законом України «Про медіацію»[227], який визначає загальні засади проведення медіації незалежно від сфери її застосування. Положення цього Закону повною мірою поширюються і на медіацію в освітньому середовищі, однак реалізуються з урахуванням спеціального законодавства, насамперед Законів України «Про освіту»[228], «Про повну загальну середню освіту»[229], «Про соціальні послуги»[230], підзаконних нормативно-правових актів Міністерства освіти і науки України, а також міжнародних стандартів захисту прав дитини, зокрема положень Конвенції ООН про права дитини[231].

Водночас шкільна медіація не є альтернативою виконанню вимог законодавства щодо реагування на випадки булінгу, домашнього насильства чи інших правопорушень. У випадку, якщо конфлікт містить ознаки адміністративного або кримінального правопорушення, медіація не може замінити встановлені законом процедури притягнення винних осіб до відповідальності. Її застосування можливе лише настільки, наскільки це не суперечить вимогам законодавства, не порушує права потерпілої особи та відповідає принципу забезпечення найкращих інтересів дитини. Відповідно медіація повинна розглядатися як додатковий відновний механізм, а не як спосіб уникнення юридичної відповідальності.

---

[227] Про медіацію : Закон України від 16.11.2021 № 1875-IX. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1875-20#Text (дата звернення: 04.06.2026).

[228] Про освіту : Закон України від 05.09.2017 № 2145-VIII. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2145-19#Text (дата звернення: 04.06.2026).

[229] Про повну загальну середню освіту : Закон України від 16.01.2020 № 463-IX. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/463-20#Text (дата звернення: 04.06.2026).

[230] Про соціальні послуги : Закон України від 17.01.2019 № 2671-VIII. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2671-19#Text (дата звернення: 04.06.2026).

[231] Конвенція про права дитини : Конвенція ООН від 20.11.1989. Ратифікована Постановою Верховної Ради Української РСР від 27.02.1991 № 789-XII. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_021#Text (дата звернення: 04.06.2026).

Не менш важливим є розмежування шкільної медіації та дисциплінарних заходів, що можуть бути застосовані адміністрацією закладу освіти. Дисциплінарне реагування має владний характер, ґрунтується на встановленні факту порушення правил поведінки та передбачає застосування визначених законом або локальними актами заходів впливу. Натомість медіація не має на меті визначення винної сторони чи призначення покарання. Її основним завданням є створення умов для конструктивного діалогу, усвідомлення учасниками наслідків своїх дій, добровільного прийняття відповідальності та вироблення взаємоприйнятного способу врегулювання конфлікту.

До вказаного слід додати, що відновний характер шкільної медіації є її головною відмінністю від дисциплінарних процедур. Якщо адміністративні заходи переважно спрямовані на припинення неправомірної поведінки, то медіація орієнтована на усунення причин конфлікту, відновлення довіри між його учасниками, компенсацію заподіяної шкоди та формування навичок мирного співіснування. У багатьох випадках саме такий підхід дозволяє досягти більш стійкого результату, ніж застосування виключно каральних заходів.

Отже, шкільна медіація є комплексним правовим, педагогічним та соціально-психологічним механізмом врегулювання конфліктів, який поєднує принципи добровільності, рівності, конфіденційності та самовизначення сторін із необхідністю забезпечення найкращих інтересів дитини. Вона не може замінити діяльність органів управління освітою чи механізми юридичної відповідальності, а доповнює їх, створюючи умови для відновлення порушених взаємовідносин, формування культури ненасильницького спілкування та зміцнення безпечного освітнього середовища. Отже, розвиток шкільної медіації слід розглядати як один із пріоритетних напрямів удосконалення сучасної системи захисту прав дітей і гуманізації освітнього процесу.

2 Булінг як підстава застосування шкільної медіаці

Однією з найгостріших проблем сучасного освітнього середовища є булінг, який становить складне соціально-психологічне та правове явище, здатне спричиняти тривалі негативні наслідки для фізичного, психічного й емоційного розвитку дитини. Булінг (від. англ. “tobully” – задиратися, знущатися, змушувати погрозами) – це повторювальні, свідомі, навмисні та обдумані дії з наміром нашкодити, викликати страх шляхом

погрози подальшою агресією[232]. Ми погоджуємося з думкою тих науковців, які вважають, що булінг – це свідомі вчинки та поведінка, що спрямовані на те, аби заподіяти шкоду (фізичну чи психологічну) іншій особі, завдати їй страждання[233]. На відміну від звичайного міжособистісного конфлікту, у якому сторони здебільшого мають відносно рівні можливості для захисту власної позиції, булінг характеризується систематичністю агресивної поведінки, заподіянням або загрозою заподіяння шкоди, а також наявністю фактичного чи психологічного дисбалансу сил між кривдником і потерпілою особою. Зазначена нерівність вимагає особливо обережного підходу до визначення можливості застосування шкільної медіації.

Правові засади протидії булінгу в Україні були сформовані Законом України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо протидії булінгу (цькуванню)» від 18 грудня 2018 року № 2657-VIII[234], яким внесено зміни до законодавчих актів щодо протидії булінгу. У національному законодавстві булінг пов'язаний із діями або бездіяльністю учасників освітнього процесу, що можуть полягати у психологічному, фізичному, економічному чи іншому насильстві, зокрема із застосуванням засобів електронних комунікацій, унаслідок чого могла бути або була заподіяна шкода психічному чи фізичному здоров'ю потерпілої особи. Законодавче закріплення цього поняття стало важливим етапом переходу від сприйняття цькування як внутрішньої проблеми учнівського колективу до визнання його порушенням прав учасників освітнього процесу, яке потребує належного правового реагування.

Закон України «Про освіту» покладає на заклади освіти обов'язок формувати безпечне освітнє середовище, здійснювати заходи щодо запобігання та протидії булінгу, розглядати заяви про його можливе вчинення та забезпечувати захист прав учасників освітнього процесу[235]. У свою чергу, керівник закладу освіти зобов'язаний організувати реагування на відповідне повідомлення, скликати комісію щодо розгляду випадку булінгу та повідомити уповноважені органи у передбачених законом випадках. Детальний механізм такого реагування визначено

[232] Olweus D. Bullying at school: tackling the problem. *Research Centre for Health Promotion, University of Bergen*. URL: http://www.oecd.observer.org (date of access: 04.06.2026).

[233] Лесик А., Сапранкова К. Явище булінгу як психолого-педагогічний феномен освітнього процесу сучасного шкільного середовища. *Молодь і ринок*. 2023. № 5 (213). С. 139. DOI: https://doi.org/10.24919/2308-4634.2023.282835

[234] Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо протидії булінгу (цькуванню) : Закон України від 18.12.2018 № 2657-VIII. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2657-19#Text (дата звернення: 04.06.2026).

[235] Про освіту : Закон України від 05.09.2017 № 2145-VIII. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2145-19#Text (дата звернення: 04.06.2026).

наказом Міністерства освіти і науки України від 28 грудня 2019 року № 1646[236], яким затверджено Порядок реагування на випадки булінгу та Порядок застосування заходів виховного впливу. Цей підзаконний нормативно-правовий акт закріплює обов'язкову процедуру розгляду повідомлення, визначення сторін булінгу, збирання інформації та прийняття рішення щодо необхідних заходів захисту й виховного впливу.

Разом з тим, адміністративна відповідальність за булінг установлена статтею 173-4 Кодексу України про адміністративні правопорушення[237]. Вона передбачає відповідальність за вчинення булінгу, зокрема групою осіб або повторно, а також за неповідомлення керівником закладу освіти уповноваженим підрозділам Національної поліції про випадки цькування. Якщо булінг вчиняється малолітніми або неповнолітніми особами, які не досягли віку адміністративної відповідальності, відповідні заходи можуть застосовуватися до їхніх батьків або осіб, які їх замінюють. Отже, правове реагування на булінг не обмежене виховною роботою в межах закладу освіти, а може передбачати застосування адміністративно-правових засобів впливу.

Психологічний булінг є однією з найбільш поширених і водночас найскладніших для виявлення форм цькування. Він може проявлятися через систематичні образи, приниження, погрози, висміювання, поширення чуток, демонстративне ігнорування, ізоляцію дитини від колективу, нав'язування їй принизливого статусу або створення постійного відчуття страху й безпорадності. У науковій літературі психологічний булінг розглядається як форма насильства, спрямована на заподіяння психічної шкоди потерпілому. Науковці виділяють дві його основні форми: «вербальний булінг», що проявляється у систематичних образах, приниженні, погрозах, глузуванні та інших словесних проявах психологічного тиску, і «соціальний булінг», який полягає у свідомому виключенні дитини з колективу, її ігноруванні, бойкоті, поширенні чуток, публічному приниженні та інших способах соціальної ізоляції[238].

Особливістю психологічного булінгу є те, що його наслідки не завжди мають зовнішні ознаки, проте можуть виявлятися у зниженні

[236] Деякі питання реагування на випадки булінгу (цькування) та застосування заходів виховного впливу в закладах освіти : Наказ Міністерства освіти і науки України від 28.12.2019 № 1646. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0111-20#Text (дата звернення: 04.06.2026).

[237] Кодекс України про адміністративні правопорушення : Закон Української РСР від 07.12.1984 № 8073-X. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/80731-10 (дата звернення: 05.07.2026).

[238] Кулешова О. В., Міхеєва Л. В. Булінг в освітньому середовищі: аналіз, шляхи подолання. *Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія «Психологічні науки»*. 2019. № 1. С. 156. DOI: https://doi.org/10.32999/ksu2312-3206/2019-1-25

самооцінки, тривожності, замкненості, небажанні відвідувати заклад освіти, погіршенні успішності, порушеннях сну та інших змінах поведінки. Служба освітнього омбудсмена неодноразово наголошувала, що булінг може спричиняти психічну чи фізичну шкоду, приниження, страх, тривогу та соціальну ізоляцію потерпілої особи.

Фізичний булінг охоплює побиття, штовхання, завдання ударів, насильницьке обмеження свободи пересування, пошкодження речей, принизливий фізичний контакт або інші дії, що спричиняють біль, тілесні ушкодження чи страх перед їх заподіянням. Така форма булінгу потребує особливо швидкого реагування, оскільки може створювати безпосередню загрозу життю або здоров'ю дитини. За наявності ознак адміністративного чи кримінального правопорушення заклад освіти не може обмежитися внутрішнім примиренням сторін або проведенням виховної бесіди. Першочерговими заходами повинні бути припинення насильства, забезпечення безпеки потерпілої дитини, фіксація обставин події та повідомлення компетентних органів.

Окремою формою булінгу є кібербулінг, який здійснюється з використанням соціальних мереж, месенджерів, ігрових платформ, мобільних телефонів та інших цифрових технологій. Він має прояв у поширенні принизливих повідомлень, фотографій або відеозаписів, створенні фальшивих облікових записів, виключенні з онлайн-груп, публічному висміюванні, погрозах, переслідуванні чи розголошенні особистої інформації. ЮНІСЕФ визначає кібербулінг як повторювану поведінку із застосуванням цифрових технологій, спрямовану на залякування, приниження або провокування негативних емоцій у потерпілої особи.

Небезпека кібербулінгу полягає в його безперервності, масштабності та складності припинення. Ми погоджуємося з думкою тих авторів, що у такому просторі немає жодних захисних для жертви бар'єрів – ані часових, ані просторових, тому швидко, лише натисканням кнопки, образлива інформація поширюється серед тисяч людей[239]. Водночас, якщо традиційне цькування нерідко обмежене простором закладу освіти, то цифрове переслідування може тривати цілодобово, охоплювати необмежене коло спостерігачів і зберігатися в мережі протягом тривалого часу. Крім того, анонімність цифрового середовища послаблює почуття відповідальності кривдника та ускладнює його ідентифікацію. За даними ЮНІСЕФ, оприлюдненими у 2025 році, близько сорока п'яти відсотків опитаних дітей і молодих людей в Україні стикалися з певними формами

[239] Барліт А. Ю. Форми і методи подолання (мінімізації) соціально-педагогічної та психологічної проблеми булінгу в освітньому середовищі. *Горизонти освіти*. 2012. № 2. С. 44.

кібербулінгу, а частина потерпілих не зверталася по допомогу. Ці дані підтверджують необхідність поєднання правових, освітніх, психологічних і цифрових механізмів захисту дітей.

Важливою передумовою належного реагування є розмежування булінгу та звичайного конфлікту. Не кожна сварка, одноразова образа чи суперечка між учнями утворює склад булінгу. Конфлікт може бути ситуативним, виникати між відносно рівними сторонами та не мати систематичного характеру. Натомість булінг передбачає повторюваність або тривалість агресивної поведінки, заподіяння шкоди та дисбаланс можливостей сторін. Це розмежування має принципове значення для застосування медіації: якщо у звичайному конфлікті вона може бути основним способом його врегулювання, то у випадку булінгу можливість медіативної процедури повинна визначатися лише після оцінки безпеки, добровільності та психологічної готовності потерпілої дитини.

Медіація не повинна застосовуватися як засіб перекладання відповідальності за припинення булінгу на потерпілу особу. Неприпустимим також є примушування дитини до безпосередньої зустрічі з кривдником, принесення взаємних вибачень або укладення формального «примирення», якщо вона відчуває страх, психологічний тиск чи небезпеку. Дисбаланс сил, який є типовою ознакою булінгу, може поставити потерпілу сторону в нерівне становище та позбавити її можливості вільно висловити свою позицію. За таких умов медіація не тільки не забезпечить відновлення, а й може призвести до повторної психологічної травматизації.

Разом із тим це не означає повного виключення відновних практик у ситуаціях, пов'язаних із булінгом. Після припинення насильства, забезпечення захисту потерпілої дитини та виконання обов'язкових процедур реагування медіативні інструменти можуть бути використані для усвідомлення кривдником наслідків власної поведінки, відшкодування заподіяної шкоди, відновлення безпечної комунікації, визначення правил подальшої взаємодії та попередження повторних випадків. Проте така процедура має бути проведена лише за добровільної згоди потерпілої сторони, із залученням підготовленого фахівця та з урахуванням віку, психологічного стану й найкращих інтересів дитини.

Міжнародні стандарти захисту дітей також виходять із необхідності комплексної протидії будь-яким формам насильства. Стаття 19 Конвенції ООН про права дитини[240] зобов'язує держави вживати законодавчих, адмі-

[240] Конвенція про права дитини : Конвенція ООН від 20.11.1989. Ратифікована Постановою Верховної Ради Української РСР від 27.02.1991 № 789-XII. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_021#Text (дата звернення: 04.06.2026).

ністративних, соціальних та освітніх заходів для захисту дитини від усіх форм фізичного або психічного насильства, образ чи жорстокого поводження. Комітет ООН з прав дитини наголошує, що захист від насильства повинен охоплювати не лише реагування на вже вчинені порушення, а й ефективні профілактичні, освітні та відновні механізми.

Рада Європи розглядає булінг, кібербулінг і насильство у школах як порушення прав дітей та молоді на життя без насильства й навчання у безпечному середовищі. У європейських рекомендаціях наголошено на необхідності цілісного загальношкільного підходу, який передбачає взаємодію адміністрації, педагогів, учнів, батьків, психологів та інших фахівців, розвиток систем підтримки однолітків і формування ненасильницької культури спілкування.

Практика України свідчить, що ефективність протидії булінгу значною мірою залежить від своєчасності повідомлення та належного документування обставин події. Служба освітнього омбудсмена рекомендує подавати письмову заяву керівникові закладу освіти, оскільки це сприяє фіксації фактичних обставин, організації роботи комісії та подальшому збиранню доказів. Водночас у практичній діяльності закладів освіти залишаються випадки замовчування конфліктів, формального розгляду заяв або прагнення вирішити ситуацію виключно всередині закладу, що може погіршувати становище потерпілої дитини та сприяти повторенню насильства.

Сучасний розвиток українського законодавства свідчить про поступовий перехід від суто карального реагування до поєднання юридичної відповідальності із заходами виховного та відновного впливу. Зокрема, у 2025 році було затверджено Типову програму для дітей та інших осіб, які вчинили булінг (цькування)[241], спрямовану на корекцію поведінки, усвідомлення її наслідків і попередження повторного вчинення цькування. Такий підхід підтверджує, що відповідальність за булінг повинна поєднуватися із системною роботою з кривдником, потерпілою особою, свідками, батьками та педагогічним колективом.

Отже, булінг може бути підставою для застосування шкільної медіації лише за умови правильного розуміння її допоміжної та відновної ролі. Медіація не замінює обов'язкового повідомлення компетентних органів, розгляду випадку булінгу, забезпечення безпеки потерпілої дитини чи притягнення винних осіб до юридичної відповідальності.

[241] Про затвердження Типової програми для дітей та інших осіб, які вчинили булінг (цькування) : Наказ Міністерства соціальної політики України від 11.06.2025. № 294-Н. URL: https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/v0294739-25#Text (дата звернення: 04.06.2026).

Її призначення полягає у відновленні порушених відносин після припинення насильства, формуванні відповідальності кривдника, відшкодуванні шкоди та запобіганні повторенню конфліктної поведінки. Поєднання правозахисного, адміністративного, психологічного й медіативного механізмів здатне забезпечити не формальне припинення окремого випадку цькування, а створення безпечного, толерантного й орієнтованого на найкращі інтереси дитини освітнього середовища.

Висновки

Проведене дослідження дає підстави стверджувати, що булінг є однією з найбільш поширених і суспільно небезпечних форм порушення прав дитини в освітньому середовищі, яка виходить за межі звичайного міжособистісного конфлікту та потребує комплексного правового, педагогічного й психологічного реагування. Його характерними ознаками є систематичність, наявність дисбалансу сил між учасниками, заподіяння фізичної або психологічної шкоди потерпілій особі та високий ризик повторення протиправної поведінки.

Національне законодавство сформувало цілісну систему протидії булінгу, яка включає нормативне визначення цього явища, обов'язки закладів освіти щодо забезпечення безпечного освітнього середовища, спеціальний порядок реагування на випадки цькування та адміністративну відповідальність за його вчинення. Водночас ефективність такого механізму значною мірою залежить від своєчасного виявлення випадків булінгу, належної взаємодії адміністрації закладу освіти, педагогів, психологічної служби, батьків і компетентних державних органів.

Особливу увагу необхідно приділяти різним формам булінгу, зокрема психологічному, фізичному та кібербулінгу, оскільки кожна з них має власні способи прояву, специфічні наслідки та потребує відповідних засобів профілактики й реагування. В умовах цифровізації освітнього середовища особливої актуальності набуває кібербулінг, який характеризується швидкістю поширення інформації, анонімністю кривдника, тривалим впливом на потерпілу особу та складністю повного припинення негативних наслідків.

Проведений аналіз свідчить, що застосування шкільної медіації у справах, пов'язаних із булінгом, потребує особливо виваженого підходу. Медіація не може підміняти передбачені законом механізми реагування на випадки булінгу, виконання адміністрацією закладу освіти

встановлених обов'язків чи притягнення винних осіб до юридичної відповідальності. Її використання є допустимим лише за умови забезпечення безпеки потерпілої дитини, відсутності загрози повторної віктимізації, добровільної участі сторін та дотримання принципу найкращих інтересів дитини.

Разом із тим шкільна медіація може ефективно виконувати відновну функцію після припинення насильства та реалізації, передбачених законом заходів реагування. Вона сприяє усвідомленню кривдником наслідків власної поведінки, добровільному прийняттю відповідальності, відновленню конструктивної комунікації, відшкодуванню заподіяної шкоди та попередженню повторних конфліктів. Відповідно медіативні процедури доцільно розглядати як важливий елемент системи відновного правосуддя й сучасної освітньої політики, а не як альтернативу правовим механізмам захисту дитини.

Міжнародні стандарти у сфері захисту прав дитини також підтверджують необхідність поєднання правових, освітніх, психологічних та відновних заходів протидії насильству. Забезпечення права дитини на безпечне освітнє середовище вимагає не лише своєчасного припинення булінгу, а й формування культури ненасильницького спілкування, взаємної поваги, відповідальності та мирного врегулювання конфліктів.

Таким чином, шкільна медіація повинна розглядатися як складова комплексної системи захисту прав дітей у закладах освіти. Її ефективне застосування можливе лише за умови чіткого розмежування конфлікту та булінгу, належного дотримання вимог законодавства щодо реагування на випадки цькування, забезпечення добровільності участі сторін та безумовного пріоритету найкращих інтересів дитини. У зв'язку із викладеним можна зробити висновок, що інтеграція медіативних технологій із правовими, психологічними та виховними механізмами створює передумови для формування безпечного, інклюзивного й толерантного освітнього середовища, у якому забезпечено належний рівень захисту прав усіх учасників освітнього процесу.

Анотація

У розділі здійснено комплексний аналіз правового забезпечення шкільної медіації як одного із сучасних механізмів захисту прав дітей та формування безпечного освітнього середовища. Розкрито поняття, правову природу, принципи, функції та особливості шкільної медіації, визначено її місце у системі альтернативного врегулювання конфліктів

за участю учасників освітнього процесу. Досліджено нормативно-правові засади застосування шкільної медіації в Україні, проаналізовано положення Закону України «Про медіацію», законодавства у сфері освіти, міжнародних стандартів захисту прав дитини та сучасних наукових підходів до розвитку відновних практик.

Особливу увагу приділено булінгу як одній з найбільш поширених підстав застосування медіативних технологій у закладах освіти. Проаналізовано правову природу булінгу, його основні форми, характерні ознаки, особливості нормативного регулювання та механізми реагування відповідно до чинного законодавства України. Обґрунтовано необхідність чіткого розмежування звичайного конфлікту та булінгу як передумови правильного вибору способів захисту прав дитини. Визначено межі застосування шкільної медіації у справах, пов'язаних із булінгом, із дотриманням принципів добровільності, безпеки, конфіденційності, рівності сторін і забезпечення найкращих інтересів дитини.

Зроблено висновок, що шкільна медіація не може підміняти встановлені законом механізми юридичної відповідальності, однак є ефективним відновним інструментом, який сприяє конструктивному врегулюванню конфліктів, формуванню культури ненасильницького спілкування, розвитку відповідальної поведінки учасників освітнього процесу та зміцненню сучасної системи захисту прав дітей.

Література

1. Барліт А. Ю. Форми і методи подолання (мінімізації) соціально-педагогічної та психологічної проблеми булінгу в освітньому середовищі. *Горизонти освіти*. 2012. № 2. С. 44–46.
2. Бондар В. І., Лях Т. Л., Нохріна І. С. Системний підхід до профілактики булінгу в закладі загальної середньої освіти. *Ввічливість. Humanitas*. 2023. № 2. С. 3–11. DOI: https://doi.org/10.32782/humanitas/2023.2.1
3. Воронова В., Ковальчук В., Велько К. Психоемоційний стан учнів підліткового віку в умовах війни в Україні. *Physical Culture and Sport: Scientific Perspective*. 2025. Т. 3, № 1. С. 30–38. DOI: https://doi.org/10.31891/pcs.2025.1(1).117
4. Денисюк М. Я. Діяльність ювенальної превенції України щодо протидії булінгу у шкільному середовищі. *Наукові записки Львівського університету бізнесу та права*. 2023. № 39. С. 117–123. DOI: https://doi.org/10.5281/zenodo.10200438
5. Деякі питання реагування на випадки булінгу (цькування) та застосування заходів виховного впливу в закладах освіти : Наказ Міністерства освіти і науки України від 28.12.2019 № 1646. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0111-20#Text (дата звернення: 04.06.2026).

6. Ісаченко В. Оптимізація соціально-психологічного клімату в умовах війни. *Соціальна робота та соціальна освіта*. 2023. № 2 (11). С. 50–57.
7. Кодекс України про адміністративні правопорушення : Закон Української РСР від 07.12.1984 № 8073-X. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/80731-10 (дата звернення: 04.06.2026).
8. Конвенція про права дитини : Конвенція ООН від 20.11.1989. Ратифікована Постановою Верховної Ради Української РСР від 27.02.1991 № 789-XII. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_021#Text (дата звернення: 04.06.2026).
9. Кулешова О. В., Міхеєва Л. В. Булінг в освітньому середовищі: аналіз, шляхи подолання. *Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія «Психологічні науки»*. 2019. № 1. С. 154–158. DOI: https://doi.org/10.32999/ksu2312-3206/2019-1-25
10. Лесик А., Сапранкова К. Явище булінгу як психолого-педагогічний феномен освітнього процесу сучасного шкільного середовища. *Молодь і ринок*. 2023. № 5 (213). С. 137–142. DOI: https://doi.org/10.24919/2308-4634.2023.282835
11. Медіація – інструмент ефективного розв'язання шкільного конфлікту. Вища школа адвокатури НААУ. URL: https://www.hsa.org.ua/blog/mediatsiya-instrument-efektyvnogo-rozvyazannya-shkilnogo-konfliktu (дата звернення: 04.06.2026).
12. Мирза С. С., Кривопиша А. О. Шкільна медіація як спосіб подолання булінгу та захист прав дітей. *Дотримання прав і свобод людини Національною поліцією України в умовах глобальних викликів сьогодення* : матеріали Всеукр. наук.-практ. конф. (Одеса, 27 жовт. 2023 р.). Одеса : ОДУВС, 2023. С. 69–73.
13. Новгородський Р. Г., Пилипенко Д. В. Шкільна медіація як технологія розв'язання конфліктів у закладах середньої освіти. *Наукові записки. Серія «Психолого-педагогічні науки»*. 2022. № 1. С. 61–68. DOI: https://doi.org/10.31654/2663-4902-2022-PP-1
14. Olweus D. Bullying at school: tackling the problem. Research Centre for Health Promotion, University of Bergen. URL: http://www.oecd.observer.org (date of access: 04.06.2026).
15. Петрочко Ж., Лютий В., Косьміна М. Умови впровадження медіації як відновної практики в закладах загальної середньої освіти. *Social Work and Education*. 2025. Vol. 12, № 1. P. 69–80. DOI: https://doi.org/10.25128/2520-6230.25.1.6
16. Приходькіна Н. О. The role of mediation in fostering a culture of dialogue and social cohesion in the community. *Перспективи та інновації науки. Серія «Педагогіка», Серія «Психологія», Серія «Медицина»*. 2026. № 1 (59). С. 1385–1405. DOI: https://doi.org/10.52058/2786-4952-2026-1(59)-1385-1405
17. Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо протидії булінгу (цькуванню) : Закон України від 18.12.2018 № 2657-VIII. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2657-19#Text (дата звернення: 04.06.2026).
18. Про затвердження Типової програми для дітей та інших осіб, які вчинили булінг (цькування) : Наказ Міністерства соціальної політики України

від 11.06.2025 № 294-Н. URL: https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/v0294739-25#Text (дата звернення: 04.06.2026).
19. Про медіацію : Закон України від 16.11.2021 № 1875-IX. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1875-20#Text (дата звернення: 04.06.2026).
20. Про освіту : Закон України від 05.09.2017 № 2145-VIII. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2145-19#Text (дата звернення: 04.06.2026).
21. Про повну загальну середню освіту : Закон України від 16.01.2020 № 463-IX. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/463-20#Text (дата звернення: 04.06.2026).
22. Про соціальні послуги : Закон України від 17.01.2019 № 2671-VIII. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2671-19#Text (дата звернення: 04.06.2026).

DOI: https://doi.org/10.36059/978-966-397-661-7-7

ОРГАНІЗАЦІЯ ІНКЛЮЗИВНОЇ ОСВІТИ В УКРАЇНІ У ПІДГОТОВЦІ ФАХІВЦІВ ЗА СПЕЦІАЛЬНІСТЮ В13 «БІБЛІОТЕЧНА, ІНФОРМАЦІЙНА ТА АРХІВНА СПРАВА»

Борщ Олександр Анатолійович,
старший викладач кафедри інформаційної діяльності та медіа-комунікацій навчально-наукового інституту гуманітарних наук національного університету «Одеська політехніка», пр. Шевченка, 1, м. Одеса, 65044, Україна

Вступ

На сучасному етапі розвитку українського суспільства питання забезпечення рівного доступу до освіти набуває особливої актуальності. Одним із пріоритетних напрямів розвитку сучасної освіти в Україні є забезпечення рівних прав та можливостей в освітній сфері для всіх без будь-якої дискримінації. Вагомого значення набуває створення інклюзивного, безпечного, сприятливого для розвитку освітнього середовища, яке сприяє формуванню життєвих компетентностей, розвитку здібностей та обдарувань кожного незалежно від віку, статі, раси, стану здоров'я, громадянства, національності, політичних, релігійних чи інших переконань, місця проживання, мови спілкування, соціального і майнового стану тощо[242].

Актуальність розвитку інклюзивної освіти в Україні зумовлена низкою соціальних, освітніх та демографічних чинників. Насамперед це пов'язано зі зростанням кількості осіб, які потребують спеціальних умов навчання та психолого-педагогічної підтримки. Ключовими проблемами, на розв'язання яких спрямована Національна стратегія, є: освітнє середовище є недостатньо інклюзивним, безбар'єрним та дружнім, не створює належних умов для отримання якісної освіти, соціалізації, підготовки до самостійного життя та професійної діяльності; недостатня самореалізація осіб з особливими освітніми потребами через відсутність якісного доступного

[242] Про схвалення Національної стратегії розвитку інклюзивного навчання на період до 2029 року та затвердження операційного плану заходів з її реалізації на 2024–2026 роки : Розпорядження Кабінету Міністрів України від 7 червня 2024 р. № 527-р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/527-2024-p#Text

інклюзивного навчання в територіальних громадах; недостатній рівень сприйняття українським суспільством багатоманітності людини[243].

Інклюзивна освіта розглядається не лише як освітня технологія, а як важливий інструмент забезпечення соціальної справедливості, рівності можливостей та інтеграції осіб з особливими освітніми потребами в суспільне життя.

Водночас сучасна концепція прав людини передбачає відмову від ізольованих форм навчання та орієнтацію на забезпечення рівного доступу до освітніх послуг у загальному освітньому середовищі. Такий підхід відповідає міжнародним стандартам у сфері прав людини та принципам демократичного розвитку суспільства.

1 Теоретико-правові засади організації інклюзивної освіти у закладах вищої освіти України

Національна стратегія розвитку інклюзивного навчання на період до 2029 року спрямовується на: запровадження єдиної системи та механізму ефективної державної політики для здобуття якісної освіти кожною особою відповідно до її потреб; задоволення потреб здобувачів освіти з особливими освітніми потребами різного віку, соціального та майнового стану, з різними освітніми потребами.

Стратегія ґрунтується на Хартії основних прав Європейського Союзу[244], яка гарантує повагу до людської гідності, демократії та верховенства права, з дотриманням задекларованих ЄС у документі «Демографічні зміни в Європі: інструментарій для дій»[245] принципів забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків, недискримінації та справедливості між поколіннями, врахування інтересів жителів сільських та віддалених районів, залучення органів влади всіх рівнів до пошуку та реалізації відповідей на демографічні виклики.

Важливим чинником розвитку інклюзивної освіти є євроінтеграційний курс України. Гармонізація національного законодавства

[243] Про схвалення Національної стратегії розвитку інклюзивного навчання на період до 2029 року та затвердження операційного плану заходів з її реалізації на 2024–2026 роки : Розпорядження Кабінету Міністрів України від 7 червня 2024 р. № 527-р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/527-2024-p#Text

[244] Хартія основних прав Європейського Союзу. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/euro/6211

[245] Таблиця ключових документів ЄС для вирішення демографічних змін та управління ними. Communication from the commission to the European parliament, the council, the European economic and social committee and the committee of the regions. Demographic change in Europe: a toolbox for action. URL: https://eurlex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX%3A52023DC0577

з європейськими нормами вимагає впровадження сучасних підходів до забезпечення доступності освіти, створення безбар'єрного середовища та розвитку інклюзивної культури в закладах освіти. У цьому контексті особливого значення набуває реалізація положень міжнародних документів щодо захисту прав осіб з інвалідністю та забезпечення їхньої повноцінної участі в освітньому процесі.

Актуальність проблеми посилюється також умовами воєнного стану, які спричинили зростання кількості дітей та молоді, що потребують додаткової психологічної, соціальної та освітньої підтримки. Так з 24 лютого 2022 року по 01 червня 2026 року за офіційними даними: загинуло 707 дітей, поранені – 2548, зниклі – 2317, знайдені – 54222, депортовані та/або примусово переміщені – 20570, повернені – 2223, постраждалі від сексуального насильства – 23 дитини[246].

Крім того освітня система України стикається з необхідністю оперативного реагування на нові виклики, пов'язані із забезпеченням доступності навчання для внутрішньо переміщених осіб, осіб із травматичним досвідом та інших категорій здобувачів освіти з особливими потребами.

Суттєвий вплив на розвиток інклюзивної освіти здійснюють процеси цифрової трансформації суспільства. Використання сучасних інформаційно-комунікаційних технологій створює додаткові можливості для забезпечення доступності освітніх ресурсів, організації дистанційного навчання та індивідуалізації освітнього процесу. Цифрові технології стають важливим інструментом подолання освітніх бар'єрів і розширення можливостей для здобуття освіти особами з різними освітніми потребами.

Особливого значення питання розвитку інклюзивної освіти набуває у системі вищої освіти, де створення доступного освітнього середовища є необхідною умовою підготовки конкурентоспроможних фахівців. Для спеціальності В13 «Бібліотечна, інформаційна та архівна справа»[247, 248] це питання має додаткову актуальність, оскільки професійна діяльність майбутніх фахівців безпосередньо пов'язана із забезпеченням доступу до інформації, розвитком цифрових сервісів та створенням безбар'єрного інформаційного простору.

---

[246] Діти війни. URL: https://childrenofwar.gov.ua/

[247] Про затвердження стандарту вищої освіти за спеціальністю 029 «Інформаційна, бібліотечна та архівна справа» для першого (бакалаврського) рівня вищої освіти : Наказ Міністерства освіти і науки України від 12.12.2018 № 1378. URL: https://mon.gov.ua/static-objects/mon/sites/1/vishcha-osvita/zatverdzeni%20standarty/2021/07/28/029-Inform.bibliot.ta.arkh.spr-bakalavr.28.07.pdf

[248] В13 Бібліотечна, інформаційна та архівна справа. Офіційний сайт Національного університету «Одеська політехніка». URL: https://op.edu.ua/specialnosti-podgotovki/b13

Підготовка фахівців спеціальності В13 «Бібліотечна, інформаційна та архівна справа» в умовах інклюзивного освітнього середовища має низку особливостей, зумовлених як специфікою професійної діяльності, так і сучасними вимогами до забезпечення доступності інформації. Насамперед освітній процес повинен бути орієнтований на формування компетентностей, необхідних для роботи в умовах соціального різноманіття та взаємодії з різними категоріями користувачів інформаційних ресурсів. Це передбачає володіння знаннями щодо інформаційної доступності, цифрової інклюзії, створення доступних електронних ресурсів та організації обслуговування осіб з різними потребами.

Значну роль у професійній підготовці відіграє використання сучасних цифрових технологій. Сьогодні інформаційна діяльність значною мірою здійснюється в електронному середовищі, що потребує від майбутніх фахівців уміння працювати з цифровими бібліотеками, електронними архівами, базами даних, інформаційно-пошуковими системами та платформами дистанційного доступу до інформації. Водночас важливим складником підготовки є опанування технологій створення доступних електронних ресурсів для осіб з порушеннями зору, слуху та іншими особливими потребами.

Відповідно, інклюзивне освітнє середовище виступає не лише умовою навчання, а й важливим чинником формування професійної компетентності майбутніх фахівців. Необхідність врахування індивідуальних особливостей здобувачів стимулює заклади вищої освіти до впровадження сучасних педагогічних технологій, гнучких форм організації навчання та інноваційних методів оцінювання результатів навчання.

Інклюзивний підхід також відіграє важливу роль у формуванні соціально відповідального академічного середовища. Спільне навчання здобувачів із різними потребами та можливостями сприяє розвитку толерантності, взаємоповаги, емпатії та культури різноманіття. У процесі навчання студенти набувають досвіду конструктивної взаємодії, що є важливим чинником їхньої подальшої професійної та громадянської діяльності.

Розвиток інклюзивної освіти в Україні є важливою передумовою реалізації конституційного права громадян на освіту, формування соціально відповідального суспільства та інтеграції держави до європейського освітнього простору. Забезпечення рівних можливостей для всіх учасників освітнього процесу сприяє підвищенню якості освіти, соціальній згуртованості та сталому розвитку суспільства в цілому.

В умовах цифрової трансформації суспільства особливого значення набуває формування цифрової та інклюзивної компетентності

майбутніх фахівців. Вони повинні володіти навичками створення доступного вебконтенту, адаптації цифрових документів відповідно до міжнародних стандартів доступності, використання спеціалізованого програмного забезпечення та організації безбар'єрного доступу до інформаційних ресурсів.

Таким чином, підготовка фахівців інформаційної сфери в умовах інклюзивного освітнього середовища має комплексний характер і спрямована на формування професійних, цифрових та соціальних компетентностей, необхідних для забезпечення рівного доступу до інформації та інформаційних послуг. Реалізація інклюзивного підходу у професійній підготовці сприяє формуванню висококваліфікованих фахівців, здатних ефективно працювати в умовах цифрового суспільства, дотримуючись принципів доступності, рівності та соціальної відповідальності.

Відповідно до Рекомендації Ради (ЄС) 2021/1004 про встановлення Європейської гарантії для дітей[249] (далі – Рекомендація) було розроблено Національний план щодо впровадження Європейської гарантії для дітей в Україні на період до 2030 року яким визначено найбільш вразливі категорії дітей, які потребують підтримки, та основні заходи, що будуть здійснюватися щодо дітей з метою подолання соціальної ізоляції та забезпечення доступу до базових соціальних, освітніх, медичних послуг, здорового харчування та житла. В основу підходу Кабінету Міністрів України щодо імплементації Рекомендації у законодавство закладено принципи інклюзивності, рівності та соціальної підтримки найбільш вразливих категорій дітей[250].

Інклюзивна освіта є одним із пріоритетних напрямів розвитку сучасної освітньої системи, що ґрунтується на забезпеченні рівного доступу до якісної освіти для всіх здобувачів незалежно від їхніх індивідуальних особливостей, стану здоров'я, соціального статусу чи інших факторів. Вона передбачає створення таких умов навчання, за яких особи з особливими освітніми потребами можуть здобувати освіту разом з іншими учасниками освітнього процесу в єдиному освітньому середовищі.

Погоджуємось з думкою Шевчук Г. Й. про те, що інклюзивна освіта дає змогу молоді з особливими освітніми потребами (ООП) утілити свої законні права на навчання на всіх рівнях. Процес інклюзивного навчання

[249] Рекомендації Ради (ЄС) 2021/1004 про встановлення Європейської гарантії для дітей. URL: https://eur-lex.europa.eu/eli/reco/2021/1004/oj/eng

[250] Про впровадження Європейської гарантії для дітей в Україні : Постанова Кабінету Міністрів України від 19 листопада 2025 р. № 1558. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1558-2025-п#Text

у закладах вищої освіти сприяє задоволенню однієї із актуальних потреб студентів із ООП – ефективній соціалізації, оскільки відбувається формування оптимальних засобів і ресурсів для побудови та самоорганізації особистої, професійної і громадської діяльності. У межах організації інклюзивного навчання відбувається динамічне й повноцінне наповнення основних сфер соціалізації здобувачів вищої освіти з ООП: діяльності, спілкування, самосвідомості[251].

Сутність інклюзивної освіти полягає не лише у фізичному включенні осіб з особливими освітніми потребами до загального освітнього простору, а й у забезпеченні їхньої повноцінної участі в усіх аспектах освітнього процесу. Інклюзія орієнтована на усунення бар'єрів у навчанні, соціальній взаємодії та професійному розвитку, а також на створення сприятливих умов для реалізації потенціалу кожної особистості.

У сучасному науковому дискурсі інклюзивна освіта розглядається як система освітніх послуг, що базується на принципах недискримінації, рівності можливостей та поваги до людської гідності. Її метою є забезпечення права кожної людини на освіту шляхом адаптації освітнього середовища до різноманітних потреб здобувачів освіти.

На даний час сформувалися два підходи до розуміння інклюзивної освіти. У вузькому розумінні її трактують як діяльність з інтеграції дітей з особливими освітніми потребами у систему освіти та громаду; у широкому розумінні вона стосується усіх дітей, що належать до категорії вразливих[252].

У 2020 році в Концепції розвитку інклюзивної освіти були визначені основні принципи розвитку інклюзивної освіти, а саме:

1) науковість (розробка теоретико-методологічних основ інклюзивного навчання, програмно-методичного інструментарію, аналіз і моніторинг результатів впровадження інклюзивного навчання, оцінка ефективності технологій, що використовуються для досягнення позитивного результату, проведення незалежної експертизи);

2) системність (забезпечення рівного доступу до якісної освіти дітей з особливими освітніми потребами, наступності між рівнями освіти: рання допомога – дошкільна освіта – загальна середня освіта);

3) варіативність, корекційна спрямованість (організація особистісно орієнтованого навчального процесу у комплексі з корекційно-розвитковою

[251] Шевчук Г. Й. Інклюзивна освіта у вищій школі: виклики та перспективи. *Академічні студії. Серія «Педагогіка»*, Вип. 3. Ч. 2, 2021. С. 151–157. DOI: https://doi.org/10.52726/as.pedagogy/2021.3.2.23.

[252] Горішна Н. М. Інклюзивна освіта: підходи до розуміннята виклики розвитку. С. 23–29. DOI: 10.5281/zenodo.3730642

роботою для задоволення соціально-освітніх потреб, створення умов для соціально-трудової реабілітації, інтеграції в суспільство дітей з порушеннями психофічного розвитку, у тому числі дітей-інвалідів);

4) індивідуалізація (здійснення особистісно орієнтованого індивідуального, диференційованого підходу);

5) соціальна відповідальнісь сім'ї (виховання, навчання і розвиток дитини; створення належних умов для розвитку її природних здібностей, участь у навчально-реабілітаційному процесі);

6) міжвідомча інтеграція та соціальне партнерство (координація дій різних відомств, соціальних інституцій, служб з метою оптимізації процесу освітньої інтеграції дітей з особливими освітніми потребами)[253].

Особливого значення зазначені принципи набувають у системі вищої освіти, де інклюзивний підхід сприяє не лише забезпеченню права на освіту, а й формуванню професійних компетентностей, соціальної активності та конкурентоспроможності майбутніх фахівців. Для спеціальності В13 «Бібліотечна, інформаційна та архівна справа» реалізація принципів інклюзивної освіти пов'язана із забезпеченням доступу до інформаційних ресурсів, використанням цифрових технологій підтримки навчання та формуванням у здобувачів навичок роботи в різноманітному соціальному середовищі.

Розвиток інклюзивної освіти в Україні ґрунтується на міжнародних стандартах у сфері захисту прав людини та національному законодавстві, яке гарантує рівний доступ до освіти для всіх громадян, зокрема осіб з особливими освітніми потребами. Нормативно-правове забезпечення інклюзивного навчання у закладах вищої освіти спрямоване на створення умов для реалізації права кожної особи на здобуття якісної освіти, професійний розвиток і соціальну інтеграцію.

У статті 53 Конституції України визначено, що кожен має право на освіту, а держава забезпечує доступність і безоплатність освіти у державних та комунальних закладах[254]. Конституційні норми стали базою для подальшого формування законодавства щодо інклюзивного навчання.

Право на освіту є одним із фундаментальних прав людини, закріплених міжнародними та національними нормативно-правовими актами. В умовах становлення інклюзивного суспільства особливого значення набуває забезпечення рівного доступу до вищої освіти для осіб з особливими

[253] Про затвердження Концепції розвитку інклюзивного навчання : Наказ Міністерства освіти і науки України від 01.10.2010 № 912. URL: https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/v0912290-10#Text

[254] Конституція України від 28.06.1996 № 254к/96-ВР: URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254к/96-вр#Text

освітніми потребами. Реалізація цього права сприяє не лише здобуттю професійної кваліфікації, а й соціальній інтеграції, самореалізації та підвищенню конкурентоспроможності особистості на ринку праці.

Важливе значення для розвитку інклюзивної освіти має ратифікована Україною Конвенція ООН про права осіб з інвалідністю, яка закріплює право осіб з інвалідністю на освіту без дискримінації та на засадах рівних можливостей. Стаття 24 Конвенції визначає обов'язок держави забезпечувати інклюзивну освіту на всіх рівнях, включаючи вищу освіту. Особам з інвалідністю повинна надаватись можливість засвоювати життєві та соціалізаційні навички, щоб полегшити їхню повну й рівну участь в процесі освіти і як членів місцевої спільноти, зокрема: сприяти засвоєнню абетки Брайля, альтернативних шрифтів, підсилювальних та альтернативних методів, способів і форматів спілкування, а також навичок орієнтації та мобільності й сприяти підтримці з боку однолітків і наставництву; сприяти засвоєнню жестової мови та заохоченню мовної самобутності глухих; забезпечити, щоб навчання осіб, зокрема дітей, які є сліпими, глухими чи сліпоглухими, здійснювалося найбільш підходящими для особи з інвалідністю мовами, методами і способами спілкування і в середовищі, яке максимально сприяє засвоєнню знань і соціальному розвиткові[255].

Ключовим нормативним актом у сфері освіти є Закон України «Про освіту», який закріплює принципи недискримінації, доступності та рівності прав у сфері освіти. Закон визначає інклюзивне освітнє середовище як сукупність умов, способів і засобів для спільного навчання, виховання та розвитку здобувачів освіти з урахуванням їхніх потреб та можливостей[256].

Водночас правові засади організації інклюзивного навчання у закладах вищої освіти визначає Закон України «Про вищу освіту», який гарантує рівний доступ до вищої освіти та передбачає створення спеціальних умов для здобувачів з особливими освітніми потребами. Заклади вищої освіти зобов'язані забезпечувати архітектурну, інформаційну та комунікаційну доступність освітнього середовища, а також надавати необхідну психолого-педагогічну підтримку[257].

У статті 4 Закону України «Про основи соціальної захищеності осіб з інвалідністю в Україні» визначено, що діяльність держави щодо осіб з інвалідністю виявляється у створенні правових, економічних, політичних,

[255] Конвенція Організації Об'єднаних Націй про права осіб з інвалідністю від 13.12.2006 № 995_g71. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_g71#Text

[256] Про освіту : Закон України від 05.09.2017 № 2145-VIII. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2145-19#Text

[257] Про вищу освіту : Закон України від 01.07.2014 № 1556-VII. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1556-18#Text

соціальних, психологічних та інших умов для забезпечення їхніх прав і можливостей нарівні з іншими громадянами для участі в суспільному житті[258].

Одним із пріоритетних напрямів державної політики є реалізація положень Національної стратегії із створення безбар'єрного простору в Україні, яка передбачає усунення фізичних, інформаційних та цифрових бар'єрів для осіб з інвалідністю та інших маломобільних груп населення. Реалізація права на вищу освіту передбачає насамперед забезпечення доступності освітнього середовища. Йдеться про створення безбар'єрного простору, що включає архітектурну доступність навчальних корпусів, гуртожитків, бібліотек та інших об'єктів інфраструктури закладу освіти. Важливим аспектом є також інформаційна доступність, яка забезпечується шляхом використання адаптованих освітніх ресурсів, спеціалізованого програмного забезпечення, електронних навчальних платформ та технічних засобів підтримки[259].

Суттєву роль у реалізації права на вищу освіту відіграє індивідуалізація освітнього процесу. Заклади вищої освіти повинні враховувати особливості навчальних потреб здобувачів освіти, застосовувати адаптовані форми та методи навчання, створювати умови для проходження практичної підготовки та складання підсумкового контролю. У разі потреби можуть використовуватися індивідуальні освітні траєкторії, гнучкі графіки навчання, дистанційні технології та інші механізми підтримки.

Важливим чинником забезпечення права на освіту є діяльність команд психолого-педагогічної підтримки здобувачів освіти з особливими освітніми потребами[260]. До їх функцій належать консультування, психолого-педагогічна підтримка, організація комунікації між викладачами та студентами, сприяння адаптації до освітнього середовища та вирішення питань, пов'язаних із навчанням і соціалізацією.

Особливого значення зазначені питання набувають у процесі підготовки здобувачів за спеціальністю В13 «Бібліотечна, інформаційна та архівна справа». Сучасна професійна діяльність у сфері інформаційного забезпечення, управління документами та цифровими ресурсами значною мірою базується на використанні інформаційно-комунікаційних

[258] Про основи соціальної захищеності осіб з інвалідністю в Україні : Закон України від 21.03.1991 № 875-XII. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/875-12#Text

[259] Про схвалення Національної стратегії із створення безбар'єрного простору в Україні на період до 2030 року : Розпорядження Кабінету Міністрів України від 14 квітня 2021 р. № 366-р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/366-2021-р#Text

[260] Про внесення змін до Примірного положення про команду психолого-педагогічного супроводу дитини з особливими освітніми потребами в закладі загальної середньої та дошкільної освіти : Наказ Міністерства освіти і науки України від 29.05.2025 № 787. URL: https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/v0787729-25#Text

технологій, що відкриває додаткові можливості для осіб з особливими освітніми потребами. Використання електронних бібліотек, цифрових архівів, систем дистанційного навчання та спеціалізованих програм доступності сприяє ефективному засвоєнню навчального матеріалу та формуванню професійних компетентностей.

Разом із позитивними тенденціями залишаються певні проблеми, пов'язані з недостатнім рівнем матеріально-технічного забезпечення окремих закладів освіти, потребою в удосконаленні механізмів психолого-педагогічного супроводу, підвищенні рівня підготовки науково-педагогічних працівників до роботи в інклюзивному середовищі. Подолання цих викликів потребує комплексного підходу, що поєднує вдосконалення законодавчої бази, розвиток інклюзивної інфраструктури та впровадження сучасних освітніх технологій.

Таким чином, реалізація права на вищу освіту осіб з особливими освітніми потребами є важливою складовою державної політики у сфері освіти та соціального захисту. Створення доступного й інклюзивного освітнього середовища забезпечує рівні можливості для професійного розвитку, сприяє формуванню конкурентоспроможних фахівців та утвердженню принципів соціальної справедливості в українському суспільстві.

2 Особливості організації інклюзивного освітнього середовища у підготовці фахівців за спеціальністю В13 «Бібліотечна, інформаційна та архівна справа»

Однією з ключових умов ефективної реалізації інклюзивної освіти у закладах вищої освіти є адаптація освітніх програм та навчально-методичного забезпечення до потреб здобувачів освіти з особливими освітніми потребами. У сучасних умовах розвитку вищої освіти адаптація освітнього процесу розглядається як комплекс організаційних, педагогічних та технологічних заходів, спрямованих на забезпечення рівного доступу до навчання, формування професійних компетентностей та створення сприятливих умов для особистісного розвитку кожного здобувача.

Адаптація освітніх програм передбачає врахування індивідуальних можливостей, освітніх потреб та особливостей сприйняття інформації здобувачами освіти. При цьому основною метою є не спрощення змісту навчання, а забезпечення доступності його засвоєння шляхом використання різноманітних форм, методів і технологій навчання. Важливим

завданням закладів вищої освіти є створення умов, за яких особи з особливими освітніми потребами можуть опановувати освітню програму на рівні, визначеному стандартами вищої освіти.

У процесі адаптації освітніх програм особлива увага приділяється організації навчального процесу. Залежно від індивідуальних потреб здобувачів можуть застосовуватися гнучкі графіки навчання, індивідуальні освітні траєкторії, змішані та дистанційні форми навчання, а також альтернативні способи оцінювання результатів навчання. Такі підходи сприяють підвищенню академічної успішності та забезпечують можливість повноцінної участі здобувачів у всіх видах освітньої діяльності.

Важливим компонентом інклюзивного освітнього середовища є адаптація навчально-методичного забезпечення. Навчальні матеріали повинні бути доступними для різних категорій здобувачів освіти та враховувати особливості сприйняття інформації. З цією метою використовуються електронні підручники, цифрові освітні ресурси, аудіоматеріали, мультимедійні презентації, інтерактивні навчальні платформи та спеціалізоване програмне забезпечення. Для осіб із порушеннями зору можуть застосовуватися електронні тексти, сумісні з програмами екранного доступу, а для осіб із порушеннями слуху – субтитрування відеоматеріалів та візуалізація навчального контенту.

Особливої актуальності адаптація навчально-методичного забезпечення набуває у процесі підготовки здобувачів за спеціальністю В13 «Бібліотечна, інформаційна та архівна справа». Професійна діяльність фахівців інформаційної сфери безпосередньо пов'язана з роботою з інформаційними ресурсами, електронними документами, цифровими бібліотеками та архівними системами. Тому навчальні матеріали повинні бути доступними в різних форматах, а освітній процес має передбачати використання сучасних інформаційно-комунікаційних технологій, що забезпечують рівні можливості для всіх здобувачів освіти.

Ефективність адаптації освітніх програм значною мірою залежить від рівня готовності науково-педагогічних працівників до роботи в інклюзивному середовищі. Викладачі повинні володіти методиками диференційованого навчання, навичками використання цифрових технологій доступності та вміти враховувати індивідуальні особливості здобувачів під час організації освітнього процесу. Важливим напрямом роботи є також постійне оновлення навчально-методичних матеріалів відповідно до сучасних вимог інклюзивної освіти та розвитку інформаційних технологій.

Отже, адаптація освітніх програм та навчально-методичного забезпечення є необхідною передумовою реалізації права осіб з особливими

освітніми потребами на якісну вищу освіту. Вона сприяє створенню доступного освітнього середовища, підвищенню ефективності навчання та забезпеченню рівних можливостей для професійної підготовки майбутніх фахівців спеціальності В13 «Бібліотечна, інформаційна та архівна справа».

Цифрова трансформація освіти є одним із ключових чинників розвитку інклюзивного освітнього середовища у закладах вищої освіти. Сучасні цифрові технології створюють широкі можливості для забезпечення доступності освітніх ресурсів, індивідуалізації навчання та підтримки здобувачів освіти з особливими освітніми потребами. Наприклад, викладачі всіх рівнів освіти мають можливість безкоштовно пройти навчання в онлайн-курсі «Академія ШІ для освітян від Google». Їх використання сприяє подоланню фізичних, комунікаційних та інформаційних бар'єрів, забезпечуючи рівні умови для здобуття якісної освіти.

В умовах цифровізації освітнього процесу особливого значення набуває застосування інформаційно-комунікаційних технологій, які дозволяють адаптувати навчальні матеріали відповідно до індивідуальних потреб здобувачів освіти. Електронні освітні ресурси, системи дистанційного навчання, інтерактивні платформи та цифрові бібліотеки забезпечують доступ до навчальної інформації незалежно від місця перебування особи та її фізичних можливостей.

Одним із найбільш поширених інструментів забезпечення інклюзивності є системи управління навчанням (Learning Management Systems), які дозволяють організовувати освітній процес у змішаному або дистанційному форматі. Такі системи забезпечують доступ до навчальних матеріалів, виконання практичних завдань, проходження тестування та комунікацію між викладачами і здобувачами освіти. Використання цифрових платформ сприяє підвищенню гнучкості навчального процесу та врахуванню індивідуальних освітніх потреб.

Наприклад, для проведення опитування здобувачів освіти можна використати такі ресурси як: Kahoot, Google Форми, Quizizz, Mentimeter, Nearpod та інші. Для візуалізації інформації можна скористатись такими сервісами як: Genially, Prezi, Thinglink. При створенні інтерактивних завдань допоможуть такі програми як: LearningApps.org, WordWall, Електронний помічних вчителя, інтерактивні дошки: Padlet, Jambord. Можна, взагалі, створити власний інтерактивний курс використовуючи такі ресурси як: Articulate Storyline, Adobe Captivate та інші.

Суттєві можливості для підвищення доступності освіти відкриває використання технологій штучного інтелекту. Сучасні системи автоматичного

розпізнавання мовлення, синтезу голосу, перекладу тексту, створення субтитрів та персоналізованого навчання сприяють адаптації освітнього контенту до потреб конкретного здобувача освіти. Інтелектуальні цифрові помічники можуть забезпечувати навігацію освітніми ресурсами, автоматизоване консультування та підтримку навчальної діяльності .Для створення індивідуальних завдань здобувачів з особливими освітніми потребами можна скористатись такими ресурсами як: Gamma, ChatGPT, Visme, Beautiful.ai, Prezi AI, Curipod, Slides AI тощо.

Важливим елементом інклюзивного освітнього середовища є застосування засобів інформаційної доступності. Для осіб із порушеннями зору використовуються програми екранного озвучування, системи синтезу мовлення, електронні тексти у форматах, сумісних із програмами читання з екрана, а також технології збільшення зображення та контрастності тексту. Для здобувачів із порушеннями слуху важливими є субтитрування відеоматеріалів, автоматичне розпізнавання мовлення, переклад жестовою мовою та візуалізація навчальної інформації. Особи з порушеннями опорно-рухового апарату можуть використовувати спеціалізовані пристрої введення інформації, голосове керування комп'ютером та адаптивні інтерфейси.

Особливого значення цифрові технології набувають у процесі підготовки здобувачів за спеціальністю В13 «Бібліотечна, інформаційна та архівна справа». Професійна діяльність майбутніх фахівців безпосередньо пов'язана з організацією, збереженням, пошуком та поширенням інформації в електронному середовищі. Тому освітній процес має передбачати використання сучасних цифрових ресурсів, електронних бібліотек, інформаційно-пошукових систем, цифрових архівів та хмарних технологій. Водночас здобувачі повинні набувати знань щодо забезпечення інформаційної доступності для різних категорій користувачів, у тому числі осіб з інвалідністю.

Сучасні цифрові технології також сприяють розвитку концепції універсального дизайну в освіті, яка передбачає створення навчальних ресурсів, доступних для максимально широкого кола користувачів без необхідності додаткової адаптації. Універсальний дизайн навчання забезпечує можливість отримання інформації різними способами, використання альтернативних форм представлення навчального матеріалу та різноманітних засобів демонстрації результатів навчання.

Разом із тим ефективне використання цифрових технологій потребує належного матеріально-технічного забезпечення закладів вищої освіти, підготовки науково-педагогічних працівників та постійного оновлення цифрової інфраструктури. Важливим завданням залишається забезпечення доступності

офіційних вебресурсів закладів освіти, електронних бібліотек та навчальних платформ відповідно до міжнародних стандартів вебдоступності[261].

Інклюзивна компетентність розглядається як інтегральна характеристика особистості фахівця, що включає систему знань, умінь, навичок, професійних цінностей і особистісних якостей, необхідних для ефективної взаємодії з людьми, які мають різні освітні, соціальні та комунікативні потреби. Вона передбачає усвідомлення принципів інклюзії, готовність до роботи в різноманітному соціальному середовищі, здатність забезпечувати рівний доступ до інформаційних ресурсів та послуг.

Структура інклюзивної компетентності майбутніх фахівців інформаційної діяльності охоплює кілька взаємопов'язаних компонентів. Когнітивний компонент включає знання про нормативно-правові засади інклюзивної освіти, особливості різних категорій осіб з особливими освітніми потребами, принципи безбар'єрності, універсального дизайну та інформаційної доступності. Діяльнісний компонент передбачає здатність застосовувати ці знання у професійній діяльності, використовувати адаптивні технології, організовувати доступне інформаційне середовище та надавати інформаційні послуги з урахуванням потреб різних груп користувачів. Ціннісно-мотиваційний компонент характеризується позитивним ставленням до інклюзії, повагою до людської гідності, толерантністю та готовністю до професійної взаємодії в умовах соціального різноманіття.

Формування інклюзивної компетентності має здійснюватися комплексно протягом усього періоду навчання у закладі вищої освіти. Важливу роль у цьому процесі відіграє зміст освітньо-професійної програми, який повинен передбачати вивчення питань інклюзії, доступності інформації, цифрової безбар'єрності та соціальної відповідальності інформаційних інституцій. Включення відповідних тем до навчальних дисциплін сприяє формуванню у здобувачів системного розуміння проблем інклюзії та шляхів їх вирішення в інформаційній сфері.

Ефективним засобом розвитку інклюзивної компетентності є використання практикоорієнтованих методів навчання. Виконання проєктів, аналіз професійних ситуацій, участь у волонтерських та соціальних ініціативах, пов'язаних із забезпеченням доступу до інформації для осіб з інвалідністю, дозволяють майбутнім фахівцям набути практичного досвіду застосування інклюзивних підходів. Особливу роль відіграє проходження практики в бібліотеках, архівах, інформаційних центрах та інших установах, які впроваджують принципи безбар'єрності та інформаційної доступності.

[261] Настанови з доступності вебвмісту (WCAG) 2.1. Рекомендація W3C від 5 червня 2018 року. URL: https://www.w3.org/Translations/WCAG21-ua/

Важливою умовою формування інклюзивної компетентності є створення інклюзивного освітнього середовища в самому закладі вищої освіти. Безпосередня взаємодія здобувачів освіти з різними категоріями учасників освітнього процесу сприяє розвитку емпатії, комунікативних навичок, соціальної відповідальності та готовності до професійної діяльності в умовах суспільного різноманіття.

Отже, формування інклюзивної компетентності майбутніх фахівців інформаційної діяльності є важливим складником їхньої професійної підготовки. Воно забезпечує готовність до створення доступного інформаційного середовища, надання якісних інформаційних послуг усім категоріям користувачів та реалізації принципів соціальної справедливості й рівних можливостей у професійній діяльності. В умовах цифрової трансформації суспільства інклюзивна компетентність стає необхідною складовою професіоналізму сучасного фахівця інформаційної сфери.

3 Перспективи розвитку інклюзивної підготовки фахівців інформаційної сфери в Україні

Розвиток інклюзивної освіти є одним із пріоритетних напрямів освітньої політики багатьох держав світу. Міжнародний досвід свідчить про те, що ефективна реалізація принципів інклюзії сприяє забезпеченню рівного доступу до освіти, підвищенню соціальної згуртованості та формуванню безбар'єрного середовища. Для України вивчення та впровадження кращих зарубіжних практик є важливою умовою вдосконалення системи інклюзивної освіти, зокрема у сфері вищої освіти та підготовки майбутніх фахівців інформаційної діяльності.

Концептуальну основу розвитку інклюзивної освіти на міжнародному рівні становлять положення Конвенції ООН про права осіб з інвалідністю[262], Саламанської декларації ЮНЕСКО 1994 року[263], а також Цілей сталого розвитку ООН до 2030 року[264]. У цих документах наголошується на необхідності забезпечення якісної, доступної та інклюзивної освіти для всіх без винятку осіб незалежно від їхніх індивідуальних особливостей.

[262] Конвенція Організації Об'єднаних Націй про права осіб з інвалідністю від 13.12.2006 № 995_g71. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_g71#Text

[263] Саламанська декларація про принципи, політику та практичну діяльність у галузі освіти осіб з особливими освітніми потребами та Рамки Дій. Організація об'єднаних націй з питань освіти, науки та культури (ЮНЕСКО) від 10.06.1994. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_001-94#Text

[264] ЦСР у дії. URL: https://www.undp.org/uk/ukraine/tsili-staloho-rozvytku

Значного успіху у впровадженні інклюзивної освіти досягли країни Північної Європи. У Фінляндії освітня політика базується на принципі рівності та індивідуальної підтримки кожного здобувача освіти. Заклади освіти забезпечують раннє виявлення освітніх потреб, гнучке коригування освітніх програм та широке використання цифрових технологій підтримки навчання. Важливою особливістю фінської моделі є орієнтація не на адаптацію здобувача до системи освіти, а на адаптацію самої системи до потреб здобувача[265].

У Норвегії значна увага приділяється створенню універсального освітнього середовища, яке спочатку проєктується з урахуванням потреб різних категорій користувачів. У цих країнах активно впроваджуються принципи універсального дизайну навчання, що забезпечують доступність освітніх ресурсів та технологій без необхідності їх подальшої адаптації[266].

Одним із найбільш ефективних інноваційних підходів є впровадження концепції універсального дизайну навчання (Universal Design for Learning, UDL). Її сутність полягає у створенні освітнього середовища, навчальних матеріалів та методів викладання, які є доступними для максимально широкого кола здобувачів без необхідності подальшої адаптації. Універсальний дизайн передбачає використання різних способів подання навчальної інформації, альтернативних форм виконання завдань та гнучких механізмів оцінювання результатів навчання.

Показовим є також досвід Сполучених Штатів Америки, де функціонує розвинена система підтримки студентів з інвалідністю. Заклади вищої освіти мають спеціалізовані служби доступності, які координують процес адаптації освітнього середовища, надають консультаційну підтримку та забезпечують використання допоміжних технологій. Важливу роль відіграє законодавче закріплення вимог щодо доступності освітніх послуг та недопущення дискримінації[267].

У країнах Європейського Союзу активно впроваджується концепція цифрової інклюзії, яка передбачає забезпечення доступності електронних ресурсів, вебсайтів, цифрових бібліотек та освітніх платформ. Особлива увага приділяється дотриманню міжнародних стандартів вебдоступності, використанню адаптивних технологій та створенню відкритих освітніх ресурсів для осіб з різними потребами. На сьогодні здійснюється значна

[265] Фінська система освіти. URL: https://infofinland.fi/uk/education/the-finnish-education-system

[266] Ославська С. Універсальний дизайн: досвід Норвегії. URL: https://platfor.ma/magazine/text-sq/pb/universal-design-norway/

[267] Цимбалюк С. М. Особливості діяльності центів академічного успіху в університетах США : дис. … докт. філос. зі спец. 011 Освітні, педагогічні науки : Київський столичний університет імені Бориса Грінченка. Київ, 2026. 262 с. С. 176.

кількість освітніх заходів, спрямованих на формування цифрових навичок, проте вони не мають системного характеру, забезпечують формування лише окремих навичок та не вирішують питань низького рівня володіння цифровими навичками в суспільстві та обізнаності щодо цифрових прав громадян[268].

Для системи вищої освіти України особливий інтерес становить досвід підготовки фахівців інформаційної сфери в зарубіжних університетах. Освітні програми з бібліотечної, інформаційної та архівної справи дедалі частіше включають навчальні модулі з цифрової доступності, інклюзивного інформаційного обслуговування, універсального дизайну та організації роботи з різними категоріями користувачів. Такий підхід дозволяє формувати у майбутніх фахівців готовність до професійної діяльності в умовах соціального та культурного різноманіття.

Імплементація міжнародного досвіду в українську систему вищої освіти потребує комплексного підходу. Насамперед доцільним є подальше вдосконалення нормативно-правової бази відповідно до європейських стандартів інклюзивності та безбар'єрності. Важливим напрямом є розвиток цифрової інфраструктури закладів освіти, забезпечення доступності електронних ресурсів та впровадження сучасних технологій підтримки навчання. Не менш актуальним залишається підвищення кваліфікації науково-педагогічних працівників з питань інклюзивної освіти та універсального дизайну навчання.

Для підготовки здобувачів за спеціальністю В13 «Бібліотечна, інформаційна та архівна справа» перспективним є впровадження навчальних курсів із цифрової доступності, інформаційної інклюзії та управління доступними інформаційними ресурсами. Доцільним також є розширення міжнародного співробітництва між закладами вищої освіти, участь у програмах академічної мобільності та реалізація спільних освітніх проєктів, спрямованих на розвиток інклюзивних практик.

Важливим напрямом забезпечення доступності освітніх послуг є розвиток цифрових освітніх технологій. Автоматизовані інструменти перевірки доступності можуть виявити багато проблем із доступністю контенту, наприклад зображення без альтернативного тексту, контрастність, поля без міток тощо. Такі інструменти є важливою частиною загального забезпечення доступності та процесу контролю якості. Незважаючи на це, автоматизовані інструменти не можуть виявити

[268] Про схвалення Концепції розвитку цифрових компетентностей та затвердження плану заходів з її реалізації : Розпорядження Кабінету Міністрів України від 3 березня 2021 р. № 167-р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/167-2021-p#Text

всі потенційні проблеми доступності. Серед основних методів оцінки слід виділити автоматизоване і ручне тестування. Автоматизоване тестування – це перевірка вебсайта на доступність з допомогою спеціальних плагінів, наприклад Wave, Axe, Lighthouse, Accessibility insight тощо. Також сюди належить перевірка електронних документів вбудованими засобами Microsoft Office та Adobe Acrobat DC[269].

Настанови з доступності вебвмісту (WCAG) 2.1 охоплюють широкий спектр рекомендацій щодо того, як зробити вебвміст доступнішим. Якщо дотримуватися цих вказівок, можна зробити контент доступнішим для більш широкого кола людей з інвалідністю, зокрема пристосувати його для незрячих і людей зі слабким зором, тих, хто не чує або має порушення слуху, тих, хто має порушення рухливості, порушення мовлення, світлочутливості та комбінації цих станів, а також забезпечити адаптацію для людей з труднощами у навчанні та з когнітивними порушеннями. Однак все одно задовольнити потреби всіх користувачів з такими порушеннями неможливо. Ці настанови стосуються доступності вебвмісту на настільних комп'ютерах, ноутбуках, планшетах і мобільних пристроях[270].

Використання систем дистанційного навчання, хмарних сервісів, інтерактивних платформ та мобільних застосунків значно розширює можливості доступу до освіти для осіб з різними освітніми потребами. Особливу роль відіграють електронні освітні ресурси, які можуть бути представлені у різних форматах: текстовому, аудіальному, візуальному або мультимедійному, що дозволяє враховувати індивідуальні особливості сприйняття інформації.

Інноваційним напрямом є також розвиток адаптивного навчання, яке базується на використанні цифрових платформ для автоматичного налаштування складності, темпу та змісту навчального матеріалу відповідно до індивідуальних можливостей здобувача. Такий підхід сприяє підвищенню ефективності навчання та створює умови для реалізації індивідуальної освітньої траєкторії.

У закладах вищої освіти дедалі ширше застосовуються технології віртуальної та доповненої реальності. Вони дозволяють моделювати професійні ситуації, проводити практичні заняття та забезпечувати інтерактивне засвоєння навчального матеріалу незалежно від фізичних можливостей здобувачів освіти. Такі технології особливо ефективні під

[269] Попов Д. Короткий посібник з цифрової доступності. 73 с. С. 65–66. URL: https://www.undp.org/sites/g/files/zskgke326/files/2023-06/korotkiy_posibnik_z_cifrovoi_dostupnosti_-_ukr.pdf

[270] Настанови з доступності вебвмісту (WCAG) 2.1. Рекомендація W3C від 5 червня 2018 року. URL: https://www.w3.org/Translations/WCAG21-ua/

час формування професійних компетентностей та розвитку практичних навичок. Наприклад, для курсантів Одеського державного університету внутрішніх справ було проведено курс практичних занять з англійської мови професійного спрямування у межах міжнародного проєкту Посольства США в Україні «Віртуальний викладач»[271].

Для спеціальності В13 «Бібліотечна, інформаційна та архівна справа» інноваційні підходи до забезпечення доступності освітніх послуг мають особливе значення. Майбутні фахівці повинні не лише користуватися сучасними цифровими технологіями, а й уміти створювати доступні інформаційні продукти та сервіси. Професійна підготовка має включати опанування технологій вебдоступності, створення адаптованих електронних документів, управління цифровими колекціями та організації інформаційного обслуговування різних категорій користувачів.

Важливим інноваційним підходом є також розвиток відкритих освітніх ресурсів та відкритої науки. Відкриті освітні ресурси (англ. Open Educational Resources (OER)) – це матеріали для навчання, викладання та дослідницької діяльності в будь-якому форматі та середовищі, які: знаходяться суспільному надбанні або захищені авторським правом; видані за відкритою ліцензією, що дозволяє безкоштовний доступ, повторне використання, перепризначення, адаптацію та повторне розповсюдження іншими особами (термін запропонований на Форумі ЮНЕСКО 2002 р.)[272].

Відкритий доступ до навчальних матеріалів, наукових публікацій, електронних бібліотек та цифрових архівів сприяє розширенню освітніх можливостей для осіб з особливими освітніми потребами та забезпечує рівні умови доступу до знань.

Перспективним напрямом залишається формування безбар'єрного цифрового освітнього середовища, яке поєднує доступну інфраструктуру, адаптований навчальний контент, сучасні інформаційно-комунікаційні технології та ефективну систему підтримки здобувачів освіти. Реалізація такого підходу сприяє підвищенню якості освітніх послуг, розвитку інклюзивної культури та забезпеченню права кожної особи на освіту.

Сучасний етап розвитку української системи вищої освіти характеризується активними процесами цифрової трансформації та інтеграції до Європейського простору вищої освіти. Ці процеси зумовлюють необхідність модернізації професійної підготовки фахівців

[271] Курсанти ОДУВС пройшли навчання у межах міжнародного проєкту Посольства США в Україні «Віртуальний викладач». URL: https://oduvs.edu.ua/news/kursanti_oduvs_projsli_navcanna_u_mezah_miznarodnogo_proektu_posol_stva_ssa_v_ukraini_virtual_nij_vikladac

[272] Відкриті освітні ресурси. URL: https://www.library.kpi.ua/open-educational-resources/

спеціальності В13 «Бібліотечна, інформаційна та архівна справа», зміст діяльності яких дедалі більше пов'язаний із цифровими технологіями, управлінням інформаційними ресурсами, забезпеченням інформаційної доступності та розвитком цифрового суспільства. У таких умовах особливого значення набуває вдосконалення освітніх програм, методів навчання та професійних компетентностей майбутніх фахівців відповідно до європейських стандартів якості освіти.

Одним із пріоритетних напрямів модернізації підготовки є оновлення змісту освітньо-професійних програм з урахуванням сучасних тенденцій розвитку інформаційної сфери. Освітні компоненти повинні охоплювати питання цифрового управління документами, електронного архівування, інформаційної аналітики, управління даними, цифрових комунікацій, кібербезпеки та інформаційної доступності. Важливим завданням є забезпечення відповідності освітніх програм європейським кваліфікаційним рамкам та вимогам ринку праці.

В умовах стрімкого розвитку інформаційних технологій важливим є формування здатності до постійного професійного саморозвитку та опанування нових цифрових інструментів.

Одним із важливих напрямів є посилення практичної складової професійної підготовки. Доцільним є розширення співпраці закладів вищої освіти з бібліотеками, архівними установами, інформаційними центрами, органами державної влади, громадськими організаціями та ІТ-компаніями. Така взаємодія сприятиме набуттю здобувачами практичного досвіду роботи з сучасними інформаційними ресурсами та технологіями.

Перспективним напрямом є також розвиток дослідницьких компетентностей майбутніх фахівців. Сучасний ринок праці потребує спеціалістів, здатних аналізувати великі масиви інформації, здійснювати моніторинг інформаційних процесів, працювати з цифровими даними та брати участь у створенні інноваційних інформаційних продуктів. Тому освітній процес має бути орієнтований на поєднання професійної підготовки з науково-дослідною діяльністю.

В умовах цифрової трансформації та євроінтеграції важливим завданням залишається формування у майбутніх фахівців соціальної відповідальності, інформаційної культури та готовності до роботи в інклюзивному середовищі. Професійна діяльність фахівців спеціальності В13 передбачає забезпечення відкритого та рівного доступу до інформації, що потребує дотримання принципів етики, недискримінації та поваги до різноманітності.

Таким чином, удосконалення підготовки фахівців спеціальності В13 «Бібліотечна, інформаційна та архівна справа» в умовах цифрової трансформації та євроінтеграції має здійснюватися на основі комплексного підходу, що поєднує оновлення змісту освіти, розвиток цифрових та інклюзивних компетентностей, впровадження інноваційних технологій навчання, посилення практичної підготовки та розширення міжнародного співробітництва. Реалізація цих напрямів сприятиме підготовці висококваліфікованих фахівців, здатних ефективно працювати в сучасному інформаційному суспільстві та забезпечувати доступність інформаційних ресурсів для всіх категорій користувачів.

Висновки

Інклюзивна освіта є важливою складовою модернізації системи вищої освіти України та одним із ключових механізмів забезпечення реалізації права кожної людини на якісну освіту незалежно від її індивідуальних особливостей. Упровадження принципів інклюзії у діяльність закладів вищої освіти сприяє формуванню безбар'єрного освітнього середовища, забезпеченню рівності можливостей та розвитку соціально відповідального суспільства.

Дослідження засвідчило, що нормативно-правове забезпечення інклюзивного навчання в Україні загалом відповідає міжнародним стандартам у сфері захисту прав осіб з особливими освітніми потребами. Водночас ефективна реалізація законодавчих положень потребує подальшого вдосконалення механізмів їх практичного впровадження, розвитку інклюзивної інфраструктури та підвищення рівня готовності закладів вищої освіти до роботи в умовах освітньої інклюзії.

Встановлено, що важливими умовами організації інклюзивного освітнього середовища є адаптація освітніх програм, удосконалення навчально-методичного забезпечення, використання сучасних цифрових технологій та засобів інформаційної доступності. Застосування принципів універсального дизайну навчання, дистанційних освітніх платформ, адаптивних цифрових ресурсів та спеціалізованих технологій підтримки сприяє підвищенню якості освітніх послуг і створює умови для успішного навчання здобувачів освіти з різними освітніми потребами.

Особливого значення інклюзивний підхід набуває у процесі підготовки фахівців спеціальності В13 «Бібліотечна, інформаційна та архівна

справа». Професійна діяльність майбутніх фахівців пов'язана із забезпеченням доступу до інформації, організацією інформаційного обслуговування та управлінням інформаційними ресурсами, що зумовлює необхідність формування інклюзивної компетентності, цифрової грамотності та навичок створення доступного інформаційного середовища для всіх категорій користувачів.

Аналіз міжнародного досвіду показав, що успішна реалізація інклюзивної освіти базується на принципах доступності, індивідуалізації навчання, універсального дизайну та широкого використання цифрових технологій. Використання кращих практик європейських країн і їх адаптація до українських умов сприятимуть підвищенню ефективності підготовки майбутніх фахівців інформаційної сфери та розвитку інклюзивної культури в закладах вищої освіти.

Установлено, що подальше вдосконалення професійної підготовки фахівців спеціальності В13 в умовах цифрової трансформації та євроінтеграції має здійснюватися шляхом оновлення змісту освітніх програм, розвитку цифрових та інклюзивних компетентностей, впровадження інноваційних освітніх технологій, посилення практичної підготовки та розширення міжнародного співробітництва. Важливим напрямом залишається формування готовності майбутніх фахівців до створення доступних цифрових ресурсів, забезпечення інформаційної безбар'єрності та реалізації принципів рівного доступу до інформації.

Отже, організація інклюзивної освіти у підготовці фахівців спеціальності В13 «Бібліотечна, інформаційна та архівна справа» є необхідною умовою забезпечення якісної професійної освіти, розвитку інклюзивного суспільства та підготовки конкурентоспроможних фахівців, здатних ефективно працювати в умовах цифрової економіки, інформаційного суспільства та європейського освітнього простору.

Анотація

В статті проаналізовано теоретико-правові засади організації інклюзивної освіти у закладах вищої освіти України, зокрема у підготовці фахівців за спеціальністю В13 «Бібліотечна, інформаційна та архівна справа». Особливу увагу приділено формуванню навичок використання цифрових технологій доступності. Майбутні фахівці повинні володіти інструментами створення доступних електронних документів, вебресурсів і цифрових колекцій, знати основи вебдоступності, принципи універсального дизайну та особливості організації інформаційного

обслуговування осіб з порушеннями зору, слуху, опорно-рухового апарату та іншими особливими потребами. Такі компетентності є необхідними для професійної діяльності в умовах розвитку електронних бібліотек, цифрових архівів та інформаційних систем. Інноваційні підходи до забезпечення доступності освітніх послуг є важливим чинником розвитку інклюзивної вищої освіти. Їх впровадження створює умови для ефективного навчання, професійного становлення та соціальної інтеграції осіб з особливими освітніми потребами, а також сприяє підготовці сучасних фахівців інформаційної діяльності, здатних працювати в умовах цифрового та інклюзивного суспільства.

Література

1. Про схвалення Національної стратегії розвитку інклюзивного навчання на період до 2029 року та затвердження операційного плану заходів з її реалізації на 2024 – 2026 роки : Розпорядження Кабінету Міністрів України від 7 червня 2024 р. № 527-р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/527-2024-р#Text
2. Хартія основних прав Європейського Союзу. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/euro/6211
3. Таблиця ключових документів ЄС для вирішення демографічних змін та управління ними. Communication from the commission to the European parliament, the council, the European economic and social committee and the committee of the regions. Demographic change in Europe: a toolbox for action. URL:https://eurlex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX%3A52023DC0577
4. Діти війни. URL: https://childrenofwar.gov.ua/
5. Про затвердження стандарту вищої освіти за спеціальністю 029 «Інформаційна, бібліотечна та архівна справа» для першого (бакалаврського) рівня вищої освіти : Наказ Міністерства освіти і науки України від 12.12.2018 № 1378. URL: https://mon.gov.ua/static-objects/mon/sites/1/vishcha-osvita/zatverdzeni%20standarty/2021/07/28/029-Inform.bibliot.ta.arkh.spr-bakalavr.28.07.pdf
6. В13 Бібліотечна, інформаційна та архівна справа. Офіційний сайт Національного університету «Одеська політехніка». URL: https://op.edu.ua/specialnosti-podgotovki/b13
7. Рекомендації Ради (ЄС) 2021/1004 про встановлення Європейської гарантії для дітей: URL: https://eur-lex.europa.eu/eli/reco/2021/1004/oj/eng
8. Про впровадження Європейської гарантії для дітей в Україні : Постанова Кабінету Міністрів України від 19 листопада 2025 р. № 1558. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1558-2025-п#Text
9. Шевчук Г. Й. Інклюзивна освіта у вищій школі: виклики та перспективи. *Академічні студії. Серія «Педагогіка»*, Вип. 3, ч. 2, 2021. С. 151 – 157. DOI: https://doi.org/10.52726/as.pedagogy/2021.3.2.23

10. Горішна Н. М. Інклюзивна освіта: підходи до розуміння та виклики розвитку. С. 23–29. DOI: 10.5281/zenodo.3730642
11. Про затвердження Концепції розвитку інклюзивного навчання : Наказ Міністерства освіти і науки України від 01.10.2010 № 912. URL: https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/v0912290-10#Text
12. Конституція України від 28.06.1996 № 254к/96-ВР. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254к/96-вр#Text
13. Конвенція Організації Об'єднаних Націй про права осіб з інвалідністю від 13.12.2006 № 995_g71. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_g71#Text
14. Про освіту : Закон України від 05.09.2017 № 2145-VIII. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2145-19#Text
15. Про вищу освіту : Закон України від 01.07.2014 № 1556-VII. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1556-18#Text
16. Про основи соціальної захищеності осіб з інвалідністю в Україні : Закон України від 21.03.1991 № 875-XII. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/875-12#Text
17. Про схвалення Національної стратегії із створення безбар'єрного простору в Україні на період до 2030 року : Розпорядження Кабінету Міністрів України від 14 квітня 2021 р. № 366-р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/366-2021-р#Text
18. Про внесення змін до Примірного положення про команду психолого-педагогічного супроводу дитини з особливими освітніми потребами в закладі загальної середньої та дошкільної освіти : Наказ Міністерства освіти і науки України від 29.05.2025 № 787. URL: https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/v0787729-25#Text
19. Настанови з доступності вебвмісту (WCAG) 2.1. Рекомендація W3C від 5 червня 2018 року. URL: https://www.w3.org/Translations/WCAG21-ua/
20. Саламанська декларація про принципи, політику та практичну діяльність у галузі освіти осіб з особливими освітніми потребами та Рамки Дій. Організація об'єднаних націй з питань освіти, науки та культури (ЮНЕСКО) від 10.06.1994. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_001-94#Text
21. ЦСР у дії. URL: https://www.undp.org/uk/ukraine/tsili-staloho-rozvytku
22. Фінська система освіти. URL: https://infofinland.fi/uk/education/the-finnish-education-system
23. Ославська С. Універсальний дизайн: досвід Норвегії. URL: https://platfor.ma/magazine/text-sq/pb/universal-design-norway/
24. Цимбалюк С. М. Особливості діяльності центів академічного успіху в університетах США : дис. … докт. філос. зі спец. 011 Освітні, педагогічні науки : Київський столичний університет імені Бориса Грінченка. Київ, 2026. 262 с. С. 176.
25. Про схвалення Концепції розвитку цифрових компетентностей та затвердження плану заходів з її реалізації : Розпорядження Кабінету Міністрів України від 3 березня 2021 р. № 167-р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/167-2021-р#Text

26. Попов Д. Короткий посібник з цифрової доступності. 73 с. С. 65–66. URL: https://www.undp.org/sites/g/files/zskgke326/files/2023-06/korotkiy_posibnik_z_cifrovoi_dostupnosti_-_ukr.pdf
27. Курсанти ОДУВС пройшли навчання у межах міжнародного проєкту Посольства США в Україні «Віртуальний викладач». URL: https://oduvs.edu.ua/news/kursanti_oduvs_projsli_navcanna_u_mezah_miznarodnogo_proektu_posol_stva_ssa_v_ukraini_virtual_nij_vikladac
28. Відкриті освітні ресурси. URL: https://www.library.kpi.ua/open-educational-resources/

DOI: https://doi.org/10.36059/978-966-397-661-7-8 UDC 347.6:347.9:341.3

CIVIL LAW PRINCIPLES FOR THE PROTECTION OF CHILDREN'S RIGHTS IN THE CONTEXT OF ARMED AGGRESSION

Brusakova Oksana,
Doctor of Law, Professor,
Director of the Educational and Scientific Institute № 5
of Kharkiv National University, Kharkiv, Ukraine

Kyrychenko Tetiana,
PhD in Law, Associate Professor,
Professor of the Department of Civil Law and Procedure
Educational and Scientific Institute № 5
of Kharkiv National University, Kharkiv, Ukraine

Naumenko Maria Viktorivna,
PhD, Lecturer at the Department of Civil Law and Procedure
Educational and Scientific Institute № 5
of Kharkiv National University, Kharkiv, Ukraine

1 The legal status of the child in the context of armed aggression: a civil law perspective

Today's landscape of Ukrainian society's development is determined by the armed aggression against Ukraine, which has a systemic impact on all areas of social relations, in particular, on the provision and protection of children's rights. In these circumstances, children, as special subjects of civil legal relations, find themselves in a state of high vulnerability, which requires a re-examination of their legal status and the development of the effective civil law mechanisms for their protection[273].

[273] Конвенція про права дитини : прийнята Ген. Асамблеєю ООН 20 листоп. 1989 р. *Законодавство України. Верховна Рада України.* URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_021#Text (дата звернення: 10.04.2026); Про затвердження Порядку надання статусу дитини, яка постраждала внаслідок воєнних дій та збройних конфліктів : Постанова Каб. Міністрів України від 05 квіт. 2017 р. № 268. *Законодавство України. Верховна Рада України.* Ред. від 03.09.2025. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/268-2017-п#Text (дата звернення: 10.04.2026); Питання діяльності органів опіки та піклування, пов'язаної із захистом прав дитини : постанова Каб. Міністрів України від 24 верес. 2008 р. № 866. *Законодавство України* / Верховна Рада України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/866-2008-п#Text (дата звернення: 10.04.2026).

Armed aggression leads to *systemic violations of children's rights*, in particular, the right to life, health, a safe environment, family upbringing, education, an adequate standard of living, as well as personal non-pecuniary rights. These rights are enshrined in the 1989 Convention on the Rights of the Child[274] as well as in national legislation, primarily in the Constitution of Ukraine[275] and the Law of Ukraine "On the Protection of Children"[276]. Yet, during periods of armed conflicts, their realisation becomes more challenging, which highlights the need for their effective civil-law protection.

Thed issues relating to the protection of children from violence, exploitation, forced displacement, deportation and the loss of parental care, which are expressly prohibited by the norms of international humanitarian law, in particular, the 1949 Geneva Convention relative to the Protection of Civilian Persons in Time of War[277] and Additional Protocol I of 1977[278] are of high importance. The Ukrainian civil law plays a key role in ensuring the protection of children's rights through the institutions of legal capacity, capacity to act, representation, protection of personal non-pecuniary rights and compensation for damage. At the same time, traditional civil law constructs are insufficiently adapted to the conditions of martial law, which requires their rethinking in light of the provisions of the Law of Ukraine "On the Legal Regime of Martial Law"[279].

The regulatory framework for the protection of children's rights in Ukraine is multi-layered and includes the provisions of the Constitution of Ukraine[280], the Civil and Family Codes of Ukraine, special laws, in par-

[274] Конвенція про права дитини : прийнята Ген. Асамблеєю ООН 20 листоп. 1989 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_021#Text (дата звернення: 10.04.2026).

[275] Конституція України : від 28 черв. 1996 р. № 254к/96-ВР. *Відомості Верховної Ради України*. 1996. № 30. Ст. 141. Ред. від 01.01.2020. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254к/96-вр#Text (дата звернення: 10.04.2026).

[276] Про охорону дитинства : Закон України від 26 квіт. 2001 р. № 2402-III. *Законодавство України* / Верховна Рада України. Ред. від 04.03.2026. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2402-14#Text (дата звернення: 10.04.2026).

[277] Женевська конвенція про захист цивільного населення під час війни : міжнар. документ від 12 серп. 1949 р. *Законодавство України. Верховна Рада України.* URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_154#Text (дата звернення: 10.04.2026).

[278] Додатковий протокол до Женевських конвенцій від 12 серпня 1949 року, що стосується захисту жертв міжнародних збройних конфліктів (Протокол I) : від 8 черв. 1977 р. *Законодавство України. Верховна Рада України.* URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_199#Text (дата звернення: 10.04.2026).

[279] Про правовий режим воєнного стану : Закон України від 12 трав. 2015 р. № 389-VIII. *Законодавство України* / Верховна Рада України. Ред. від 04.03.2026. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/389-19#Text (дата звернення: 10.04.2026).

[280] Конституція України : від 28 черв. 1996 р. № 254к/96-ВР. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254к/96-вр#Text (дата звернення: 10.04.2026).

ticular, the Law "On the Protection of Children"[281], the Law "On Ensuring the Rights and Freedoms of Internally Displaced Persons"[282], as well as legislation on the legal regime of temporarily occupied territories[283]. The above acts form the basic legal status of the child, which, during a period of armed aggression, is supplemented with new elements linked to the emergence of special legal categories, such as the child as an internally displaced person or a child affected by hostilities.

Therewith, international legal instruments establish minimum standards for the protection of children's rights to be implemented in national legislation. These include, in particular, the provisions of the Convention on the Rights of the Child[284], the 1951 Convention Relating to the Status of Refugees[285], as well as "soft law" instruments, notably UN Security Council resolutions on children in armed conflict[286]. The interaction of these norms forms a comprehensive system of guarantees for children's rights, combining universal international standards with national mechanisms for their implementation.

A distinctive feature of the civil law protection of children's rights in the context of armed aggression is the combination of traditional contractual and non-contractual mechanisms with new forms brought about by digitalisation. The issues concerning the use of electronic evidence, the protection of personal data, access to digital services and the state's liability for harm caused by military actions are becoming increasingly relevant. Thus, civil law fulfils not only a restorative but also a preventive function. However, the academic

[281] Про охорону дитинства : Закон України від 26 квіт. 2001 р. № 2402-III. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2402-14#Text (дата звернення: 10.04.2026).

[282] Про забезпечення прав і свобод внутрішньо переміщених осіб : Закон України від 20 жовт. 2014 р. № 1706-VII. *Законодавство України* / Верховна Рада України. Ред. від 04.04.2025. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1706-18#Text (дата звернення: 10.04.2026).

[283] Про забезпечення прав і свобод громадян та правовий режим на тимчасово окупованій території України : Закон України від 15 квіт. 2014 р. № 1207-VII. *Законодавство України. Верховна Рада України.* Ред. від 19.05.2024. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1207-18#Text (дата звернення: 10.04.2026).

[284] Конвенція про права дитини : прийнята Ген. Асамблеєю ООН 20 листоп. 1989 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_021#Text (дата звернення: 10.04.2026).

[285] Конвенція про статус біженців : прийнята Ген. Асамблеєю ООН 28 лип. 1951 р. *Законодавство України* / Верховна Рада України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_011#Text (дата звернення: 10.04.2026).

[286] Children and armed conflict : Resolution 1261 (1999) Adopted by the Security Council at its 4037th meeting, on 25 August 1999. *United Nations*. URL: https://undocs.org/S/RES/1261(1999) (last accessed: 07.04.2026); Children and armed conflict : Resolution 1882 (2009) Adopted by the Security Council at its 6176th meeting, on 4 August 2009. *United Nations*. URL: https://undocs.org/S/RES/1882(2009) (last accessed: 07.04.2026); Children and armed conflict : Resolution 1998 (2011) Adopted by the Security Council at its 6581st meeting, on 12 July 2011. *United Nations*. URL: https://undocs.org/S/RES/1998(2011) (last accessed: 07.04.2026); Children and armed conflict : Resolution 2225 (2015) Adopted by the Security Council at its 7466th meeting, on 18 June 2015. *United Nations*. https://undocs.org/S/RES/2225(2015) (last accessed: 07.04.2026).

doctrine lacks a unified approach to defining the content of the civil law framework for the protection of children's rights in the context of armed aggression, which requires the development of a comprehensive concept of the legal status of the child that would combine international standards, national legal mechanisms and the contemporary challenges of the digital society[287].

The relevance of this study stems from the need to improve mechanisms for the civil-law protection of children's rights, in particular, the development of legal protection, alternative dispute resolution methods, procedures for compensation for damage, and safeguarding the principle of the child's best interests as a fundamental guiding principle of legal regulation, as enshrined in international law[288].

Accordingly, in the context of armed aggression the child's legal status undergoes a significant transformation, manifested in expanding its scope, strengthening guarantees and increasing the complexity of implementation mechanisms. In the civil law dimension, this requires new approaches to the protection of children's rights, capable of ensuring a balance between the interests of the child, society and the state.

Particular attention is drawn to *the transformation of the child's legal capacity*, which determines the limits of the exercise of their rights in private law relations. Armed aggression *alters the conditions for the exercise of legal capacity and capacity to act*, necessitating a re-examination of these concepts in light of national and international standards for the protection of children's rights.

The transformation of a child's legal personality in the context of armed aggression is a complex phenomenon, necessitating the re-examination of classical civil law approaches to determining their legal status as a subject of private law relations. Traditionally, legal personality encompasses legal capacity and capacity to act, which are realised through the institution of legal representation. At the same time, under martial law, these elements undergo significant changes under the influence of the circumstances that disrupt

[287] Про затвердження Порядку надання статусу дитини, яка постраждала внаслідок воєнних дій та збройних конфліктів : Постанова Каб. Міністрів України від 05 квіт. 2017 р. № 268. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/268-2017-п#Text (дата звернення: 10.04.2026); Питання діяльності органів опіки та піклування, пов'язаної із захистом прав дитини : Постанова Каб. Міністрів України від 24 верес. 2008 р. № 866. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/866-2008-п#Text (дата звернення: 10.04.2026); Про утворення Координаційного штабу з питань захисту прав дитини : Постанова Каб. Міністрів України від 17 берез. 2022 р. № 302. *Законодавство України. Верховна Рада України.* Ред. від 09.07.2024. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/302-2022-п#Text (дата звернення: 10.04.2026); Про Координаційну раду з питань захисту та безпеки дітей : Указ Президента України від 08 серп. 2022 р. № 568/2022. *Законодавство України. Верховна Рада України.* Ред. від 07.07.2023. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/568/2022#Text (дата звернення: 10.04.2026).

[288] Конвенція про права дитини : прийнята Ген. Асамблеєю ООН 20 листоп. 1989 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_021#Text (дата звернення: 10.04.2026).

already established social and legal ties, which is consistent with the provisions regulating the legal regime of martial law[289].

First and foremost, *the conditions for exercising a child's legal capacity change*. Although its scope formally remains unchanged, *the actual possibility of exercising rights is significantly limited* due to the loss of the family environment, displacement, the destruction of infrastructure, and restrictions on access to education and medical care. In this case, legal capacity acquires the character of a potential possibility, the realisation of which depends on the effectiveness of state support mechanisms, in particular those provided for by legislation on internally displaced persons. These circumstances are linked to the consequences of armed conflict and are reflected in international instruments, in particular the Convention on the Rights of the Child[290] and the Convention Relating to the Status of Refugees[291]. In such conditions, legal capacity takes on the properties of a "potential possibility", whose realisation depends on the effectiveness of state support mechanisms provided, in particular, by legislation for internally displaced persons[292].

The transformation of a child's legal capacity requires particular attention. In the context of armed aggression, there is an increase in children's actual participation in civil life, linked to the need to make independent decisions in situations where legal representatives are absent or unable to properly fulfil their functions. This itself manifests in children taking actions that aim at meeting essential needs, interacting with state bodies, obtaining social assistance, and using digital services. This situation indicates a gap between the legally defined scope of legal capacity and its actual exercise, which requires the adaptation of legal regulation in accordance with the principle of the best interests of the child, enshrined in international law[293].

Furthermore, *the transformation of a child's legal capacity is reflected in the changing role of the legal representation institution*. In armed conflict situations, it is common for children to lose parental care, for families to be separated, or for representation to be impossible for objective reasons. This highlights the need to engage alternative forms of representation, in particular guardianship and care authorities, whose activities are regulated by subordinate

[289] Про правовий режим воєнного стану : Закон України від 12 трав. 2015 р. № 389-VIII. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/389-19#Text (дата звернення: 10.04.2026).

[290] Конвенція про права дитини : прийнята Ген. Асамблеєю ООН 20 листоп. 1989 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_021#Text (дата звернення: 10.04.2026).

[291] Конвенція про статус біженців : прийнята Ген. Асамблеєю ООН 28 лип. 1951 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_011#Text (дата звернення: 10.04.2026).

[292] Про забезпечення прав і свобод внутрішньо переміщених осіб : Закон України від 20 жовт. 2014 р. № 1706-VII. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1706-18#Text (дата звернення: 10.04.2026).

[293] Конвенція про права дитини : прийнята Ген. Асамблеєю ООН 20 листоп. 1989 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_021#Text (дата звернення: 10.04.2026).

legislation[294], as well as state and international institutions. In this context, the key guiding principle is ensuring the best interests of the child as a fundamental principle that takes precedence over formal procedures[295].

Consequently, *the transformation of a child's legal capacity in the above context does not lie in a change to their legal nature, but in the substantial modification of the conditions and methods for exercising legal capacity and* capacity to act. Such a transformation necessitates the adaptation of civil law mechanisms to contemporary challenges, ensuring their flexibility and effectiveness, as well as the harmonisation of national legislation with international standards for the protection of children's rights. In this regard, the development of a comprehensive model of legal regulation must be based on a combination of private law instruments with public law guarantees, ensuring the effective exercise of children's rights even under martial law.

At the same time, the transformation of a child's legal capacity in the context of armed aggression directly *affects the content and means of exercfising their personal non-pecuniary rights*, which form the basis of a child's legal status under civil law. It is these rights that are most vulnerable to being impacted by hostilities, as they are closely linked to the child's physical existence, mental state and social environment, consistent with the approaches stipulated in international law, in particular in the Convention on the Rights of the Child[296] and the Convention for the Protection of Human Rights and Fundamental Freedoms[297].

A child's personal non-pecuniary rights traditionally encompass the right to life and health, the right to respect for honour and dignity, the right to a name, individuality, and the inviolability of private and family life, and the right to a safe environment and development. These rights are enshrined both in international instruments[298] and in the national legislation, including the Constitution of Ukraine[299] and the Law of Ukraine "On the Protection

[294] Питання діяльності органів опіки та піклування, пов'язаної із захистом прав дитини : Постанова Каб. Міністрів України від 24 верес. 2008 р. № 866. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/866-2008-п#Text (дата звернення: 10.04.2026).

[295] Конвенція про права дитини : прийнята Ген. Асамблеєю ООН 20 листоп. 1989 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_021#Text (дата звернення: 10.04.2026).

[296] Lbid.

[297] Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод (Європейська конвенція з прав людини) : (Рим, 4.XI.1950). *Законодавство України. Верховна Рада України.* URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_004#Text (дата звернення: 10.04.2026).

[298] Загальна декларація прав людини : прийнята резолюцією 217 A (III) Ген. Асамблеї ООН від 10 груд. 1948 р. *Законодавство України. Верховна Рада України.* URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_015#Text (дата звернення: 10.04.2026); Конвенція про права дитини : прийнята Ген. Асамблеєю ООН 20 листоп. 1989 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_021#Text (дата звернення: 10.04.2026).

[299] Конституція України : від 28 черв. 1996 р. № 254к/96-ВР. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254к/96-вр#Text (дата звернення: 10.04.2026).

of Children"[300]. In the context of armed aggression, *these rights* are subject to *systematic violations, manifested in threats to children's lives and health, their forced displacement, loss of family environment, psychological trauma*, as well as a reduction in the level of guarantees of privacy and security.

A distinctive feature of exercising child's personal non-pecuniary rights in the martial law state is their close connection with objective circumstances, which often lie beyond the control of the parties to the legal relationship. These circumstances fall squarely within the scope of international humanitarian law, in particular the Geneva Convention relative to the Protection of Civilian Persons in Time of War[301] and Additional Protocol I[302], which establish the obligation of states to ensure special protection for children. This necessitates strengthening the role of the state as the guarantor of the exrcising such rights, as well as expanding the mechanisms for their civil-law protection.

War does not alter the scope of children's rights at the normative level, as is directly evident from the provisions of international law[303], but it does have a significant impact on the actual conditions for their exercise, leading to a gap between formally enshrined legal guarantees and the actual possibility of their realisation.

The negative impact of armed aggression predominantly affects the child's fundamental personal non-pecuniary rights, in particular the right to life, health and a safe environment. The continuous threat to life, being in a combat zone, the destruction of homes and infrastructure, and limited access to healthcare and education significantly hinder the realisation of these rights, which contravenes both international standards[304] and constitutional guarantees[305].

Furthermore, *a significant number of children suffer psychological trauma*, which affects their development and their ability to fully exercise their rights;

[300] Про охорону дитинства : Закон України від 26 квіт. 2001 р. № 2402-III. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2402-14#Text (дата звернення: 10.04.2026).

[301] Женевська конвенція про захист цивільного населення під час війни : міжнар. документ від 12 серп. 1949 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_154#Text (дата звернення: 10.04.2026).

[302] Додатковий протокол до Женевських конвенцій від 12 серпня 1949 року, що стосується захисту жертв міжнародних збройних конфліктів (Протокол I) : від 8 черв. 1977 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_199#Text (дата звернення: 10.04.2026).

[303] Конвенція про права дитини : прийнята Ген. Асамблеєю ООН 20 листоп. 1989 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_021#Text (дата звернення: 10.04.2026).

[304] Загальна декларація прав людини : прийнята резолюцією 217 A (III) Ген. Асамблеї ООН від 10 груд. 1948 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_015#Text (дата звернення: 10.04.2026); Конвенція про права дитини : прийнята Ген. Асамблеєю ООН 20 листоп. 1989 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_021#Text (дата звернення: 10.04.2026).

[305] Конституція України : від 28 черв. 1996 р. № 254к/96-ВР. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254к/96-вр#Text (дата звернення: 10.04.2026).

this is also recognised by the international community as a key issue within armed conflicts[306].

The impact of war on a child's right to family upbringing and proper care is *also* significant. The separation of families, the loss of parents or their forced displacement lead to a reduction in the effectiveness of the institution of legal representation and create additional risks for exercising children's rights in civil proceedings. In such circumstances, the activities of guardianship and care authorities become especially importance; the legal framework for their operation is set out in by-laws[307], as well as the mechanisms provided for by legislation for the protection of children affected by hostilities[308].

The impact of armed aggression also extends to the realisation of children's property rights. The destruction of property, loss of housing, restricted access to financial and social services, and the complication of procedures for obtaining social benefits and compensation highlight the need to improve the mechanisms for the civil-law protection of such rights. In this context, issues of compensation for harm caused by military operations become particularly relevant; such compensation must be provided taking into account the special status of the child as a vulnerable subject of legal relations and the relevant international standards of protection[309].

Furthermore, war brings about *a transformation in the ways in which children's rights are realised due to the digitalisation of social relations*. The shift to distance learning, the active use of electronic services and communication via digital platforms create new opportunities for exercising children's rights, yet giving rise to new risks associated with violations of the right to privacy, security and the protection of personal data. Such challenges are directly linked to the need to ensure the guarantees enshrined in international law, in particular, in the Convention for the Protection of Human Rights

[306] Children and armed conflict : Resolution 1261 (1999). URL: https://undocs.org/S/RES/1261(1999) (last accessed: 07.04.2026); Children and armed conflict : Resolution 1882 (2009). URL: https://undocs.org/S/RES/1882(2009) (last accessed: 07.04.2026); Children and armed conflict : Resolution 1998 (2011). URL: https://undocs.org/S/RES/1998(2011) (last accessed: 07.04.2026).

[307] Питання діяльності органів опіки та піклування, пов'язаної із захистом прав дитини : Постанова Каб. Міністрів України від 24 верес. 2008 р. № 866. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/866-2008-п#Text (дата звернення: 10.04.2026).

[308] Про затвердження Порядку надання статусу дитини, яка постраждала внаслідок воєнних дій та збройних конфліктів : Постанова Каб. Міністрів України від 05 квіт. 2017 р. № 268. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/268-2017-п#Text (дата звернення: 10.04.2026).

[309] Конвенція про права дитини : прийнята Ген. Асамблеєю ООН 20 листоп. 1989 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_021#Text (дата звернення: 10.04.2026); Конвенція про статус біженців : прийнята Ген. Асамблеєю ООН 28 лип. 1951 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_011#Text (дата звернення: 10.04.2026).

and Fundamental Freedoms[310], as well as in the Convention on the Rights of the Child[311], which obliges the state to protect the child against any form of interference in their private life.

To summarise the above, it should be noted that the impact of armed aggression on exercising children's rights is complex in nature and requires the adaptation of civil law mechanisms to the conditions of martial law, taking into account the principle of the child's best interests. The use of rights in such conditions is complicated, leading to an imbalance between legal guarantees and their actual implementation[312].

The child's personal non-pecuniary rights are most severely affected, in particular, the right to life, health and a safe environment, which are under threat due to hostilities, the destruction of infrastructure and limited access to medical and social services, in breach of international standards and national guarantees. At the same time, psychological trauma among children is widespread and recognised both internationally, notably in UN Security Council resolutions[313], and under national guarantees[314], highlighting the need of strengthening the mechanisms to ensure these rights.

The right to family upbringing may be significantly violated due to family separation, loss of parental care and forced displacement, which contravenes the norms of international humanitarian law, including the Geneva Convention relative to the Protection of Civilian Persons in Time of War[315]. This requires strengthening the role of child welfare authorities and improving mechanisms for the protection of children[316].

---

[310] Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод (Європейська конвенція з прав людини) : (Рим, 4.XI.1950). URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_004#Text (дата звернення: 10.04.2026).

[311] Конвенція про права дитини : прийнята Ген. Асамблеєю ООН 20 листоп. 1989 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_021#Text (дата звернення: 10.04.2026).

[312] Lbid.

[313] Загальна декларація прав людини : прийнята резолюцією 217 А (III) Ген. Асамблеї ООН від 10 груд. 1948 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_015#Text (дата звернення: 10.04.2026); Конвенція про права дитини : прийнята Ген. Асамблеєю ООН 20 листоп. 1989 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_021#Text (дата звернення: 10.04.2026); Конституція України : від 28 черв. 1996 р. № 254к/96-ВР. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254к/96-вр#Text (дата звернення: 10.04.2026).

[314] Про правовий режим воєнного стану : Закон України від 12 трав. 2015 р. № 389-VIII. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/389-19#Text (дата звернення: 10.04.2026).

[315] Женевська конвенція про захист цивільного населення під час війни : міжнар. документ від 12 серп. 1949 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_154#Text (дата звернення: 10.04.2026).

[316] Children and armed conflict : Resolution 1261 (1999). URL: https://undocs.org/S/RES/1261(1999) (last accessed: 07.04.2026).

War also profoundly affects children's pecuniary rights: the destruction of homes, loss of property and the difficulty of obtaining compensation raise the issue of redress under civil law and international standards.

A separate area concerns the transformation of the way rights are exercised through digital technologies, which, alongside new opportunities (education, access to information), gives rise to risks of privacy breaches and the personal data processing that require improvements to civil law protection mechanisms[317].

Thus, the impact of armed aggression on invoking children's rights is systemic and multidimensional in nature, manifesting itself in a comprehensive violation of the conditions for exercising both personal non-pecuniary rights and property rights. This creates an objective need for a holistic enhancement of civil law mechanisms to ensure these rights, taking into account contemporary challenges.

Effective protection of children's rights in wartime is possible only through a coordinated combination of international standards, national legislation and sound law enforcement practice. The guiding principle in this area must be the best interests of the child, which should ensure that their rights and needs are prioritised both in law-making and in the process of law enforcement[318].

2 Mechanisms for the civil law protection of children's rights in armed conflict situations

The mechanisms of the civil law protection of children's rights in armed conflict situations constitute a complex, multi-tiered system of legal remedies aimed at ensuring, restoring and safeguarding the violated or disputed rights of the child as a special subject of private law relations. In this context, civil law performs a key function of individualised protection of children's rights, guided by the principles of their reality and effectiveness, which corresponds to the international standards enshrined in the Convention on the Rights of the Child[319].

A fundamental mechanism of civil law protection is *court protection*, which is enforced through bringing a claim before the court seeking recognition, cessation or restoration of the child's infringed rights. In accordance with the constitutional guarantees of the right to court protection, as well as the provisions

[317] Конвенція про права дитини : прийнята Ген. Асамблеєю ООН 20 листоп. 1989 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_021#Text (дата звернення: 10.04.2026); Конвенція про статус біженців : прийнята Ген. Асамблеєю ООН 28 лип. 1951 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_011#Text (дата звернення: 10.04.2026).

[318] Конвенція про права дитини : прийнята Ген. Асамблеєю ООН 20 листоп. 1989 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_021#Text (дата звернення: 10.04.2026).

[319] Ibid.

of civil legislation, the child is entitled to the protection of their personal non-pecuniary and property rights. To that end, claims for the protection of the right to life and health, honour and dignity, and privacy, as well as claims for paying pecuniary and non-pecuniary damages caused by armed aggression, are becoming of particular importance. Case law confirms a trend towards broadening approaches to the protection of the rights of persons affected by hostilities, including children[320].

A distinctive feature of court protection in wartime is *the transformation of the evidentiary process*, linked to the active use of electronic evidence. Photographic and video evidence, digital records, log files, metadata and other electronic data are increasingly serving as the primary means of proving infringements of children's rights. This approach aligns with contemporary trends in developing the law of evidence, requires legislative consolidation and procedural adaptation.

An important element of the civil law protection mechanism is *the institution of compensation for damage*, which serves as the key means of restoring violated rights. In cases where harm is caused to a child as a result of armed aggression, the question *of determining the liable party* is particularly significant. It may include the aggressor state, as well as other entities responsible for the violation of rights. At the same time, *establishing a causal link between unlawful acts and the harm is complicated by the conditions of war*, which requires flexible approaches to evidence. Special attention should be paid to *compensation for non-pecuniary damage*, which in the case of children is profound and long-lasting. Further, it also requires special assessment criteria, in line with international standards for the protection of children's rights[321].

The institution of *legal* representation occupies a distinct place within the protection system. In the context of armed conflicts, its significance increases substantially, as a child does not always have the opportunity to exercise their rights independently. Yet, situations where parental care is lost or representation cannot be exercised are common, highlighting the need to involve guardianship and care authorities, whose activities are regulated by relevant legal regulations and bylaws[322], as well as other authorised bodies.

[320] Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо посилення соціального захисту дітей та підтримки сімей з дітьми : Закон України від 26 січ. 2016 р. № 936-VIII. *Законодавство України. Верховна Рада України.* Ред. від 01.01.2020. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/936-19#Text (дата звернення: 10.04.2026).

[321] Конвенція про права дитини : прийнята Ген. Асамблеєю ООН 20 листоп. 1989 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_021#Text (дата звернення: 10.04.2026).

[322] Питання діяльності органів опіки та піклування, пов'язаної із захистом прав дитини : Постанова Каб. Міністрів України від 24 верес. 2008 р. № 866. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/866-2008-п#Text (дата звернення: 10.04.2026).

Consequently, the principle of the best interests of the child is gaining importance as the defining criterion for exercising representation.

An important area for the development of civil law protection mechanisms is *ensuring children's access to justice*. This entails not only the formal possibility of bringing a case before the court, but also the creation of practical conditions for the effective protection of their rights, including the simplification of procedures, the provision of free legal aid, and the adaptation of court proceedings to the child's age and psychological characteristics. This approach is in line with international standards on the access to justice and the provision of effective legal remedies[323].

Alongside judicial mechanisms, *alternative means of protecting children's rights* are becoming increasingly important, in particular, *mediation and other forms of out-of-court dispute resolution*. Although their application in the field of child rights protection is subject to limitations linked to the need to ensure the best interests of the child, they can be effective in resolving conflicts not involving violence or gross violations of rights.

The digital dimension of civil law protection of children's rights should be addressed. The use of electronic services and digital platforms creates new opportunities for the realisation and protection of rights, but at the same time gives rise to risks of violations of the right to privacy, unlawful processing of personal data and digital violence. In this context, it is essential to improve the legal framework for the protection of children's personal data, ensure their information security, and recognise electronic evidence as fully valid means of proof in civil proceedings, in line with the general standards for the protection of privacy[324].

It is also important *to take into account international legal standards* that set out minimum safeguards for the protection of children's rights in armed conflicts. In particular, the Geneva Convention relative to the Protection of Civilian Persons in Time of War and other instruments of international humanitarian law establish the obligation of states to ensure special protection for children, which must be implemented in national civil law protection mechanisms.

Thus, mechanisms for the civil law protection of children's rights in armed conflict are comprehensive in nature and encompass judicial, extrajudicial, restorative and preventive measures. Their effectiveness depends on the approximation of international standards to national legislation, sound

[323] Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод (Європейська конвенція з прав людини) : (Рим, 4.XI.1950). URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_004#Text (дата звернення: 10.04.2026); Конвенція про права дитини : прийнята Ген. Асамблеєю ООН 20 листоп. 1989 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_021#Text (дата звернення: 10.04.2026).

[324] Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод (Європейська конвенція з прав людини) : (Рим, 4.XI.1950). URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_004#Text (дата звернення: 10.04.2026).

law enforcement practices, and the focus on the principle of the child's best interests as the cornerstone of their rights protection[325].

The means of civil law protection of children's rights in situations of armed conflict constitute a set of legal measures provided for by law, aimed to stop violations of rights, restore them and provide compensation for the caused damage. Under martial law, the significance of such remedies increases substantially, because they truly ensure the practical implementation of legal guarantees and act as a key element of the effective protection of children's rights, in line with international standards, particularly, the Convention on the Rights of the Child[326].

Traditionally, in civil law, remedies are defined as universal legal instruments, specified, in particular, in Article 16 of the Civil Code of Ukraine[327], which provides for an open list of remedies for civil rights. However, their application to children's rights in case of armed aggression acquires its special features, due to the high vulnerability of this category of individuals and the nature of the violations, which are systemic and widespread.

One of the fundamental means of protection is *the recognition of rights*, which takes on particular significance in cases of legal uncertainty that arise from the loss of documents, internal displacement or family separation. This approach allows for the restoration of legal certainty and ensures the continued realisation of children's rights, particularly in the domain of the access to social, educational and other services guaranteed by law[328].

An important measure is *the cessation of actions* that violate the law or pose a threat of such violation. In the context of armed aggression, this may concern unlawful interference in a child's private life, the unlawful use of their personal data, the dissemination of information that undermines honour and dignity, or other forms of infringing personal non-pecuniary rights, which contravenes both national regulations and international standards of privacy protection[329].

[325] Конвенція про права дитини : прийнята Ген. Асамблеєю ООН 20 листоп. 1989 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_021#Text (дата звернення: 10.04.2026).

[326] Lbid.

[327] Цивільний кодекс України : від 16 січ. 2003 р. № 435-IV. *Законодавство України. Верховна Рада України.* Ред. від 01.02.2026. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/435-15#Text (дата звернення: 10.04.2026).

[328] Про охорону дитинства : Закон України від 26 квіт. 2001 р. № 2402-III. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2402-14#Text (дата звернення: 10.04.2026); Про забезпечення прав і свобод внутрішньо переміщених осіб : Закон України від 20 жовт. 2014 р. № 1706-VII. *Законодавство України. Верховна Рада України.* URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1706-18#Text (дата звернення: 10.04.2026).

[329] Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод (Європейська конвенція з прав людини) : (Рим, 4.XI.1950). URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_004#Text (дата звернення: 10.04.2026); Факультативний протокол до Конвенції про права дитини щодо участі дітей у збройних конфліктах : міжнар. Документ від 01 січ. 2000 р. *Законодавство України. Верховна Рада України.* URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_795#Text (дата звернення: 10.04.2026).

Restoring the situation that existed prior to the right violation is a priority, insofar as this is possible in wartime conditions. Although full restoration is often compliacated or impossible (particularly in cases of losing homes, family or safe environment), this approach retains its value as a legal benchmark, especially, in the matters of returning children, family reunification or the restoration of access to basic social and educational services. In this regard, international standards play an important role, in particular, the provisions of international humanitarian law on the protection of civilians[330].

Compensation for pecuniary and non-pecuniary damage caused to a child occupies a central place among the means of protection. In cases of armed aggression, damage may be both pecuniary (loss of property, housing) and non-pecuniary (psychological trauma, suffering, loss of a sense of security). A key feature is the need to take into account the child's age, psycho-emotional and social characteristics when determining the extent of non-pecuniary damage, as well as the difficulty of establishing a causal link in conditions of martial law. This approach is consistent with international standards for the protection of children's rights as an especially vulnerable group[331].

It is also essential to delve into issue of *refuting false information* that violates the child's honour, dignity and private life. In the context of information warfare and the digital environment, this method of protection is particularly relevant, given the spread of false or harmful information that may have a lasting negative impact on the child's mental state.

Another important means of protection is *the declaration of a transaction as invalid* if it was concluded in violation of the child's rights and interests, in particular without the proper involvement of legal representatives or under circumstances that restricted the freedom of expression of will. Conditions of martial law significantly increase the risk of such transactions being concluded, necessitating enhanced judicial oversight.

In the current context of the digital society development, special means of protection related to the digital environment are of particular importance. This refers, inter alia, to the requirements to delete child's personal data, restricting access to harmful content, and blocking the unlawful use of information about the child, which is directly linked to ensuring the right to privacy and information security[332].

[330] Женевська конвенція про захист цивільного населення під час війни : міжнар. документ від 12 серп. 1949 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_154#Text (дата звернення: 10.04.2026).

[331] Конвенція про права дитини : прийнята Ген. Асамблеєю ООН 20 листоп. 1989 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_021#Text (дата звернення: 10.04.2026).

[332] Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод (Європейська конвенція з прав людини) : (Рим, 4.XI.1950). URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_004#Text (дата звернення: 10.04.2026).

Consequently, the methods of civil law protection of children's rights in the context of armed conflict *are complex and multi-layered in nature and require adaptation to the specific nature of contemporary challenges*. Their effective application is possible only through a systematic approach that combines national legal regulation, international standards and law enforcement practice, focused on ensuring the best interests of the child as the guiding principle in the area of protecting their rights[333].

At the same time, *compensation for damage* occupies a special place among the means of civil law protection of children's rights, acting as a key instrument for the restoration of violated rights in the realm of private law relations. It is this method that provides compensation for the negative effects of violations, which, in case of armed aggression, become more intense and widespread, in line with the general principles of the protection of children's rights enshrined in international law[334].

In this respect, compensation for damage should be regarded as *an independent civil law mechanism for the protection of children's rights*, which has specific characteristics determined by the nature of the harm caused as a result of military actions, as well as by the special legal status of the child as a vulnerable individual. Unlike classic tortious obligations, establishing liability in these legal relationships is significantly complicated, as the damage is frequently caused by the actions of the aggressor state, which extend beyond national jurisdiction. Therefore, the importance of both domestic compensation mechanisms and international legal protection instruments, as provided for, in particular, by the norms of international humanitarian law[335] and general standards for the protection of human rights[336], is growing.

The damage caused to a child may be of both a pecuniary and non-pecuniary nature. Pecuniary damage manifests itself in the loss of housing, property and means of subsistence, which corresponds to a violation of property rights and social guarantees provided for by national legislation[337]. At the same time,

[333] Конвенція про права дитини : прийнята Ген. Асамблеєю ООН 20 листоп. 1989 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_021#Text (дата звернення: 10.04.2026).

[334] Ibid.

[335] Женевська конвенція про захист цивільного населення під час війни : міжнар. документ від 12 серп. 1949 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_154#Text (дата звернення: 10.04.2026).

[336] Загальна декларація прав людини : прийнята резолюцією 217 А (III) Ген. Асамблеї ООН від 10 груд. 1948 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_015#Text (дата звернення: 10.04.2026).

[337] Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо посилення соціального захисту дітей та підтримки сімей з дітьми : Закон України від 26 січ. 2016 р. № 936-VIII. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/936-19#Text (дата звернення: 10.04.2026); Про затвердження Порядку надання статусу дитини, яка постраждала внаслідок воєнних дій та збройних конфліктів : Постанова Каб. Міністрів України від 05 квіт. 2017 р. № 268. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/268-2017-п#Text (дата звернення: 10.04.2026).

non-pecuniary damage encompasses physical and mental suffering associated with the traumatic experience of war, the loss of loved ones, forced displacement and the disruption of one's normal way of life. The distinctive feature of non-pecuniary damage in the case of children lies in its long-lasting and profound impact on personality development, which requires the application of special approaches to its assessment.

When determining the extent and methods of compensation for damage, the principle of the child's best interests, enshrined in international law[338], that underpins all legal decisions in this area, is of paramount importance. This means that compensation mechanisms must be aimed not only at formal compensation for losses, but also at ensuring the restoration of the child's physical and psycho-emotional well-being, their social adaptation and further development.

An important aspect is proving the fact of the harm caused and its extent. Provided armed aggression, electronic evidence is becoming increasingly significant, notably photographic and video materials, digital records, and data from information systems confirming the destruction of property, harm to health, or other violations of children's rights. This practice aligns with contemporary trends in the development of civil procedure and requires further legislative consolidation and refinement.

The effectiveness of compensation for harm depends to a large extent on the existence of effective mechanisms for implementing relevant decisions, including the setup of special compensation funds, the simplification of the procedures for receiving payments, and ensuring access to legal aid. Accordingly, it is important to combine civil law instruments with public law mechanisms for supporting affected children and reflecting the comprehensive nature of legal regulation.

Thus, compensation for damage in the context of armed conflict is a central element of the civil law system for the protection of children's rights, whose effectiveness is determined by the ability to ensure not only the formal restoration of violated rights, but also a real improvement in the child's situation, following the principle of the child's best interests[339].

Alongside compensation for damage, the *institution* of *legal representation* plays a significant role in the system of civil law protection of children's rights, ensuring the exercise of the child's rights whilst taking into account their age and limited legal capacity. Legal representatives – parents, adoptive parents,

[338] Конвенція про права дитини : прийнята Ген. Асамблеєю ООН 20 листоп. 1989 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_021#Text (дата звернення: 10.04.2026).

[339] Ibid.

guardians or carers – act as the primary agents through whom the child uses their rights in civil legal relations.

In case of armed aggression, the role of legal representatives becomes significantly more important; however, the effectiveness of this institution is often hampered by objective circumstances, such as the death or disappearance of parents, family separation, forced displacement or residence outside the country. In this regard, there is a pressing need to adapt representation mechanisms, in particular through the active involvement of guardianship and care authorities, whose activities are regulated by relevant regulations and bylaws[340], as well as other authorised entities.

At the same time, it is important *to simplify the procedures for confirming the powers of legal representatives in crisis situations*, which will facilitate a prompt response to violations of children's rights. In this regard, the principle of the child's best interests[341] must determine the scope and limits of representation, ensuring a balance between the protection of the child's rights and the consideration of their views depending on their age and development level.

An important element of the civil law protection system is court protection, which serves as the universal and most effective means of restoring a child's violated rights. In the context of armed aggression, this type of protection takes on specific characteristics related to the need of adapting procedural rules to crisis conditions. In particular, there is a growing need for remote participation in court proceedings, the simplification of evidentiary procedures, the expansion of opportunities to use electronic evidence, and ensure access to justice for children who are in a combat zone or are internally displaced, according to the provisions of legislation on the protection of internally displaced persons[342].

Particular attention should be paid to the implementation of *a child-centred approach in court proceedings*, which entails *taking into account the child's age and psychological characteristics, minimising their re-traumatisation, and creating a safe environment for them to express their views and participate in the proceedings*. This approach is consistent with international standards for the protection of children's rights, inter alia, the provisions of the Convention

[340] Питання діяльності органів опіки та піклування, пов'язаної із захистом прав дитини : Постанова Каб. Міністрів України від 24 верес. 2008 р. № 866. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/866-2008-п#Text (дата звернення: 10.04.2026).

[341] Конвенція про права дитини : прийнята Ген. Асамблеєю ООН 20 листоп. 1989 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_021#Text (дата звернення: 10.04.2026).

[342] Про забезпечення прав і свобод внутрішньо переміщених осіб : Закон України від 20 жовт. 2014 р. № 1706-VII. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1706-18#Text (дата звернення: 10.04.2026).

on the Rights of the Child[343], which require child's views to be considered and provided with adequate protection in legal proceedings.

An important contemporary element of the civil law mechanism for the protection of children's rights is the use of electronic evidence, which is driven by the digitalisation of social relations and the specific nature of recording offences during wartime. In many cases, it is electronic data that serves as the key or sole source of information regarding violations of children's rights, particularly in cases of the destruction of homes, harm to health, violence or forced displacement.

Electronic evidence covers a wide range of digital information, including photographs and video recordings, data from mobile devices, CCTV footage, information from social media, log files, metadata and other digital traces. Their use in civil proceedings ensures the prompt recording of offences and enhances the effectiveness of evidence, which is especially important where access to traditional evidence is limited.

Yet, the use of electronic evidence in cases concerning the children's rights protection requires compliance with a number of requirements, in particular, ensuring its authenticity, relevance and admissibility, as well as guaranteeing the protection of the child's personal data. In this context, it is vital to comply with the privacy standards set out in international law[344], as well as prevent the child from being re-traumatised during the use of materials that may contain sensitive information.

Furthermore, the effectiveness of civil law protection of children's rights in situations of armed aggression depends to a large extent on the observance and implementation of international legal standards. These standards provide general guidelines for national legal regulation and define minimum safeguards for the protection of children's rights in situations of armed conflict, e.g. within the framework of international humanitarian law[345] and the universal human rights system[346].

---

[343] Конвенція про права дитини : прийнята Ген. Асамблеєю ООН 20 листоп. 1989 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_021#Text (дата звернення: 10.04.2026).

[344] Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод (Європейська конвенція з прав людини) : (Рим, 4.XI.1950). URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_004#Text (дата звернення: 10.04.2026).

[345] Женевська конвенція про захист цивільного населення під час війни : міжнар. документ від 12 серп. 1949 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_154#Text (дата звернення: 10.04.2026).

[346] Загальна декларація прав людини : прийнята резолюцією 217 A (III) Ген. Асамблеї ООН від 10 груд. 1948 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_015#Text (дата звернення: 10.04.2026); Конвенція про права дитини : прийнята Ген. Асамблеєю ООН 20 листоп. 1989 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_021#Text (дата звернення: 10.04.2026).

The principle of the child's best interests is of key importance in this respect, since it is crucial in applying any protection mechanisms and takes precedence over other considerations. Furthermore, the standards relating to the protection of children from violence, safeguarding their right to life, development and education, as well as the right to an effective remedy are highly important[347].

Thus, the mechanisms for the civil-law protection of children's rights in situations of armed conflict are characterised by their complexity and dynamism, and they require continuous improvement in light of contemporary challenges. Their effectiveness is ensured only through the combination of national legislation, international standards and sound law enforcement practices aimed at ensuring the effective protection of children's rights.

International legal instruments *establish the obligation of states to ensure appropriate conditions for the protection of the rights of the children affected by armed conflicts*, particularly, by establishing effective legal mechanisms, ensuring access to justice and providing appropriate assistance. This obligation stems directly from the provisions of the Convention on the Rights of the Child[348], which enshrines the principle of the best interests of the child, as well as from the norms of international humanitarian law, inter alia, the Geneva Convention relative to the Protection of Civilian Persons in Time of War[349], which provides for a special regime of protection for children as a vulnerable civilian population category. At the same time, these instruments contribute to the development of the unified approaches to assessing violations of children's rights and determining responsibility for such violations, which is of great importance for the development of national legal protection mechanisms.

Consequently, the integration of international legal standards into the national legal system is a prerequisite for enhancing the effectiveness of civil law protection of children's rights. It ensures the harmonisation of legal regulation, consistency in law enforcement practice, and alignment with universally recognised principles of human rights protection, as specified,

[347] Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод (Європейська конвенція з прав людини) : (Рим, 4.XI.1950). URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_004#Text (дата звернення: 10.04.2026); Конвенція про права дитини : прийнята Ген. Асамблеєю ООН 20 листоп. 1989 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_021#Text (дата звернення: 10.04.2026).

[348] Конвенція про права дитини : прийнята Ген. Асамблеєю ООН 20 листоп. 1989 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_021#Text (дата звернення: 10.04.2026).

[349] Женевська конвенція про захист цивільного населення під час війни : міжнар. документ від 12 серп. 1949 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_154#Text (дата звернення: 10.04.2026).

in particular, in international instruments[350]. The use of electronic evidence, combined with a focus on international legal standards, is an integral part of the modern model of civil law protection of children's rights in situations of armed conflict. Their integration into the national legal system contributes to enhancing the effectiveness of the protection of children's rights, ensuring an adequate level of evidentiary reliability, legal certainty and compliance with international requirements in the field of human rights protection.

The study found that mechanisms for the civil law protection of children's rights in armed conflict are undergoing significant transformations, driven by children's high vulnerability and the limitations on their practical ability to exercise their rights. This necessitates the adaptation of traditional protection methods to the conditions of martial law, taking into consideratrion the specific nature of contemporary challenges.

It is argued that the system of civil law protection of children's rights is holistic in nature and includes both classical remedies provided for by civil legislation (compensation for pecuniary and non-pecuniary damage, cessation of the violation of a right, declaration of actions as unlawful, restoration of the situation that existed prior to the violation), as well as special mechanisms aimed at ensuring a higher level of safeguards for the child as a particularly vulnerable individual.

It has been demonstrated that institutions for compensation for the damage caused by armed aggression play a key role in ensuring effective protection; these must take into account both direct property losses and significant non-pecuniary consequences associated with the violation of the child's physical, mental and social well-being. In this context, broadening approaches to compensation for non-pecuniary damage and simplifying the procedures for proving it gain particular significance.

It has been established that the effectiveness of civil law protection depends, to a high degree, on the proper implementation of the institution of legal representation, since it is legal representatives who ensure the exercise and protection of the child's rights in civil legal relations. At the same time, in wartime conditions, there is a need to improve the legal regulation of their activities, considering situations of the loss or restriction of the family environment.

The justified growing role of judicial protection of children's rights is to be mentioned. It aims to ensure not only the formal resolution

[350] Загальна декларація прав людини : прийнята резолюцією 217 А (III) Ген. Асамблеї ООН від 10 груд. 1948 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_015#Text (дата звернення: 10.04.2026); Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод (Європейська конвенція з прав людини) : (Рим, 4.XI.1950). URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_004#Text (дата звернення: 10.04.2026); Конвенція про права дитини : прийнята Ген. Асамблеєю ООН 20 листоп. 1989 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_021#Text (дата звернення: 10.04.2026).

of disputes but also the actual restoration of violated rights, taking into account the principle of the child's best interests. An important element of modern judicial protection is the use of electronic evidence, in particular digital traces reflecting instances of rights violations in the digital environment.

It is emphasised that the integration of international legal standards into the national legal system is a necessary condition for enhancing the effectiveness of the protection of children's rights, in particular through the implementation of approaches to assessing harm, ensuring access to justice, and establishing special safeguards for children affected by armed conflict.

To summarise the above, it should be noted that the development of an effective mechanism for the civil-law protection of children's rights under armed conflicts must be based on a combination of traditional legal instruments and modern approaches designed to ensure the effective, timely and full restoration of violated rights, as well as prevention of their violation in the future.

3 Violence against a child under armed aggression as a basis for the emergence of tortious legal relations and liability

The contemporary transformational processes taking place in Ukraine under the influence of armed aggression necessitate not only a reassessment of the functional purpose of civil law, but also a substantial updating of its conceptual foundations. At the heart of these changes, a human-centred paradigm is becoming increasingly prominent. According to it, the priority is given not to the formal observance of legal constructs, but to ensuring the real, effective and timely protection of human rights, above all those of the most vulnerable groups – children [20].

Armed aggression creates a qualitatively new context for the functioning of civil law institutions, as it is accompanied by systematic violations of fundamental rights and freedoms, the destruction of social ties, forced displacement of the population, and the loss of a safe living environment. In these circumstances, children find themselves in a situation of heightened legal and practical vulnerability, which significantly increases their risk of experiencing various forms of violence – both direct and indirect[351]. At the same time, pursuant to Article 3 of the Convention on the Rights of the Child, in all actions concerning children, the best interests of the child must be a primary

[351] Нагнибіда В. І., Мул А. М. Відшкодування шкоди в умовах воєнного стану. Київ : Юстініан, 2023. 256 с.

consideration[352], which requires higher standards of legal protection in these legal relationships.

It is particularly significant here to consider the institution of tort liability, which serves as a key instrument for the restoration of infringed rights and compensation for damage caused. It is through the prism of tort legal relationships that the exercise of an individual's right to compensation for damage, enshrined in Articles 16, 22, 23 and 1166 of the Civil Code of Ukraine, is ensured[353]. At the same time, the application of the classical model of tort liability to situations involving violence against children in wartime reveals a number of theoretical and practical problems, particularly regarding the establishment of the elements of a civil offence.

In particular, in such legal relationships, it is difficult to establish and assess the key elements of a tort – damage, unlawfulness, fault and causation. This is due both to the specific nature of violence against children, which is often prolonged, latent and cumulative, and to the influence of the wartime context, which creates a multifactorial environment for causing damage [20].

Consequently, classical approaches based on the linear "unlawful conduct – damage" model prove insufficient for an adequate legal assessment of such situations.

An additional factor is the influence of international standards for the protection of children's rights. The Convention on the Rights of the Child[354] and the Council of Europe Convention on Preventing and Combating Violence against Women and Domestic Violence (Istanbul Convention)[355] impose an obligation on the state to ensure the effective protection of children from all forms of violence, including psychological and indirect violence. The case law of the European Court of Human Rights also establishes an approach whereby the state may be held liable even where it is difficult to prove certain elements of the offence, if effective protection of human rights has not been ensured [2; 3]. In this respect, the comprehensive analysis of violence against children in the context of armed aggression as the grounds for the emergence of tortious legal relations becomes

[352] Конвенція про права дитини : прийнята Ген. Асамблеєю ООН 20 листоп. 1989 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_021#Text (дата звернення: 10.04.2026).

[353] Цивільний кодекс України : від 16 січ. 2003 р. № 435-IV. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/435-15#Text (дата звернення: 10.04.2026).

[354] Конвенція про права дитини : прийнята Ген. Асамблеєю ООН 20 листоп. 1989 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_021#Text (дата звернення: 10.04.2026).

[355] Council of Europe Convention on preventing and combating violence against women and domestic violence (Istanbul Convention) : adopted 11 May 2011. *Council of Europe*. URL: https://rm.coe.int/168008482e (last accessed: 10.04.2026).

particularly relevant, requiring not only the formal application of civil law provisions but also their profound re-examination through the prism of contemporary challenges. This analysis requires clarification of the content and interaction of the basic elements constituting a civil offence: damage, unlawfulness, fault and causation. It is their systematic study that enables the establishment of a modern, human-centred model of civil liability, capable of ensuring effective, real and timely protection of children's rights according to national and international standards [20].

Turning to a doctrinal analysis of this issue, it should be noted that civil law doctrine is gradually drafting away from a formalistic approach to tort liability as a set of rigidly defined elements. Instead, a functional approach is gaining ground, one focused on achieving a fair outcome and the effective remedy of the violated right [21].

This is particularly relevant in cases concerning the protection of children's rights, where priority should be given to the effectiveness of protection rather than the formal proof of each element of the offence.

The academic civil law doctrine also demonstrates evolution in approaches to understanding tort liability. Thus, N. S. Kuznetsova argues that modern civil law should be oriented not towards the formal establishment of the elements of an offence, but towards achieving a just outcome that effectively remedies the violated right [20].

This means that the key criterion for the law application should not be the formal presence of all elements of the tort in their classical form, but the ability of the legal system to ensure real protection for the injured party.

Developing this position, R. A. Maidanik emphasises the compensatory nature of civil liability, which should be directed primarily at remedifying the violated state, rather than at punishing the wrongdoer [21].

In this respect, tort liability is increasingly taking on the features of a socially oriented institution, functionally related to ensuring the fair distribution of the offence negative effects.

At the same time, Ukrainian research expresses reservations regarding the excessive expansion of the grounds for liability. Thus, I. V. Spasibo-Fateeva notes the need to maintain a balance between the interests of the injured party and the principle of legal certainty, stressing that blurring the boundaries of tort liability may lead to a loss of its systematic nature [35]. This position is important in the context of ensuring the stability of civil transactions and preventing the unjustified imposition of liability.

In foreign legal doctrines, these processes take on an even more radical character. Thus, H. Koziol justifies the concept of risk allocation,

according to which liability may be imposed not only on the direct perpetrator of the damage, but also on other entities, including the state, insurance funds and other institutions [9]. In turn, C. von Bar develops the concept of "risk socialisation", according to which compensation for damage must be provided even in the absence of a clearly identified wrongdoer, if this is required by the principles of justice and good faith [1]. Similar approaches are supported by D. Shelton, who emphasises that the effectiveness of human rights protection is determined not by the formal establishment of liability, but by the reality of access to compensation [11].

In this context, it is the outcome that is of key importance – the remedy of the violated right and the provision of an adequate level of protection for the victim.

At the same time, the specific nature of the legal regime under martial law necessitates the adaptation of classical approaches to tort liability. As noted by V. I. Nagnybida and A. M. Mul, in such circumstances there arises an objective need to introduce mechanisms for state compensation for damage, stemming from the state's positive obligation to protect human rights [22].

This is particularly relevant in cases where harm is caused to a child who is unable to exercise their rights independently or obtain adequate protection.

Thus, the scientific approaches outlined above provide a theoretical foundation for further analysis of the classic elements of a civil offence in cases of violence against a child in the context of armed aggression.

First and foremost, damage, as a key element of the tortious offence under domestic law, is determined by the adverse consequences suffered by an individual due to a breach of their subjective rights or legally protected interests. Pursuant to Article 22 of the Civil Code of Ukraine (hereinafter – the Civil Code of Ukraine, or CCU), damage includes actual losses and loss of profit, whilst Article 23 of the CCU provides for the possibility of compensation for non-pecuniary (moral) damage[356]. However, in the context of violence against a child, it is moral harm that takes on priority, as it is complex and multidimensional in nature.

This refers not only to physical pain or short-term emotional distress, but to a systemic disruption of the child's psycho-emotional state, a loss of a sense of security, trust in their immediate environment, and disruption of the processes of socialisation and personality development. As N. S. Kuznetsova rightly notes that harm in modern civil law should be regarded not merely as a legal fact, but aslo as a socially significant consequence of a right violation, requiring adequate compensation under the principles of justice and reasonableness [20].

[356] Цивільний кодекс України : від 16 січ. 2003 р. № 435-IV. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/435-15#Text (дата звернення: 10.04.2026).

International standards also significantly broaden the scope of this category. In particular, the Convention on the Rights of the Child enshrines the state's obligation to ensure the protection of the child from all forms of physical and psychological violence[357], whilst the Istanbul Convention emphasises the comprehensive nature of harm, including psychological, social and even long-term consequences for personality development[358]. This approach highlights the need to assess harm not merely in narrow property terms, but through the prism of violations of the child's fundamental rights and freedoms.

The next element requiring separate consideration is unlawful conduct. The second element is unlawful conduct, which in civil law is understood as an act or omission that violates legal norms or the subjective rights of another person. According to Article 1166 of the Civil Code of Ukraine, damages are subject to compensation where the perpetrator's conduct is unlawful[359]. However, in the context of violence against a child, unlawfulness has a broader meaning, as it is determined not only by the provisions of civil legislation but also by specific regulations.

In particular, the Law of Ukraine "On the Prevention and Combating of Domestic Violence" defines violence as acts or omissions of a physical, psychological, economic or sexual nature[360]. It is important to note that the law recognises a child who witnesses violence as a victim, which significantly broadens the scope of what constitutes unlawful conduct. In this respect, unlawful conduct encompasses not only direct harm to the child, but also the creation of a dangerous, traumatic environment for them.

The Istanbul Convention further expands this concept to include gender-based violence, as well as its newer forms, in particular cyberviolence. The ECtHR judgment in *Buturugă v. Romania* case emphasises that control over a person's private life, particularly digital control, may constitute a form of psychological violence [14]. This is of fundamental importance for the contemporary understanding of unlawfulness, which increasingly extends beyond traditional physical forms of influence.

An equally important element of the tortious offence is fault. The third element is fault, which is defined in civil law as a person's mental attitude towards

[357] Конвенція про права дитини : прийнята Ген. Асамблеєю ООН 20 листоп. 1989 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_021#Text (дата звернення: 10.04.2026).

[358] Council of Europe Convention on preventing and combating violence against women and domestic violence (Istanbul Convention) : adopted 11 May 2011. URL: https://rm.coe.int/168008482e (last accessed: 10.04.2026).

[359] Цивільний кодекс України : від 16 січ. 2003 р. № 435-IV. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/435-15#Text (дата звернення: 10.04.2026).

[360] Про запобігання та протидію домашньому насильству : Закон України від 07 груд. 2017 р. № 2229-VIII. *Законодавство України. Верховна Рада України.* Ред. від 19.12.2024. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2229-19#Text (дата звернення: 10.04.2026).

their conduct and its consequences. According to general provisions, fault may manifest itself in the form of intent or negligence[361]. However, in cases involving violence against a child, fault must be assessed taking into account a higher standard of protection, due to the child's vulnerability.

Modern civil law doctrine emphasises that liability cannot be limited solely to cases where guilt is proven beyond reasonable doubt. As R. A. Maidanik notes, the function of civil liability is transforming into a compensatory rather than a punitive one, which necessitates a more flexible approach to establishing fault [21]. This position is also supported in case law.

Thus, the Supreme Court, in the ruling of the Grand Chamber of 31 October 2018 in case No. 761/19448/15-c, noted that when determining the grounds and amount of compensation for non-pecuniary damage, the court must take into account the nature of the offence, the severity of physical and mental suffering, the duration of the negative consequences, as well as other case facts, being guided by the principles of reasonableness, proportionality and fairness[362]. This approach points to the departure from a formalistic approach to establishing fault as the sole basis for liability and a focus on the effective protection of the individual's infringed rights. A similar approach can be observed in the practice of the European Court of Human Rights, in particular in the case of Opuz v. Turkey, where emphasis is placed on the State's positive obligation to ensure effective protection of the individual even in the absence of direct fault on the part of a specific entity [3].

The final element in this system is the causal link. The fourth element is the causal link between unlawful conduct and damage. In the classical sense, this means that the harm must be a direct consequence of the unlawful conduct. However, in cases of violence against a child, this link is often complex, multifactorial and cumulative in nature.

As noted by N. S. Kuznetsova, in modern civil law, the causal link does not always have to be direct and linear; it is sufficient to establish that the conduct substantially contributed to the occurrence of the harm or exacerbated it [20]. The Supreme Court, in its ruling of 3 June 2021 in case No. 686/34047/19, also emphasised the need to take into account all the circumstances of the case when establishing a causal link[363].

[361] Цивільний кодекс України : від 16 січ. 2003 р. № 435-IV. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/435-15#Text (дата звернення: 10.04.2026).

[362] Крат В. Практика Верховного Суду у справах про компенсацію моральної шкоди : презентація. *Верховний Суд*. 2023. 65 с. URL: https://supreme.court.gov.ua/userfiles/media/new_folder_for_uploads/supreme/2023_prezent/Pract_mor_shkodi_2023_06_17.pdf (дата звернення: 10.04.2026).

[363] Постанова Касаційного цивільного суду Верховного Суду від 03 червня 2021 р. у справі № 686/34047/19. *Протокол : юрид. інтернет ресурс*. URL: https://protocol.ua/ua/postanova_ktss_vp_vid_08_06_2021_roku_u_spravi_686_34047_19/ (дата звернення: 10.04.2026).

A distinctive feature of violence against a child is that the damage develops gradually – through systematic influence, the accumulation of psychologically traumatic factors, and prolonged exposure to a dangerous environment. The conditions of armed aggression further complicate this process, as they introduce factors of instability, fear, loss of social ties and security. At the same time, this does not negate the causal link, but merely complicates its structure.

In this regard, the analysis of the Ukrainian law in force, particularly, the provisions of the Civil Code of Ukraine[364], the Family Code of Ukraine[365], the Law of Ukraine "On the Prevention and Combating of Domestic Violence"[366], as well as international instruments, including the Convention on the Rights of the Child[367] and the Istanbul Convention[368], indicates a gradual shift away from a formal-legal approach to tort liability and a transition towards a human-centred model of civil law protection.

Thus, violence against a child in the context of armed aggression should be deemed not merely as a distinct form of unlawful conduct, but as complex, multi-layered grounds for the emergence of tortious legal relations, within which the classical elements of a civil offence acquire a qualitatively new meaning. This involves the transformation of the traditional model of tort liability, which for a long time was based on a formalised approach to establishing damage, unlawfulness, fault and causation, towards a functional, human-centred framework aimed at the effective protection of the victim's rights[369].

For this purpose, the principle of the child's best interests, specified in Article 3 of the Convention on the Rights of the Child, serves as a key methodological guideline for interpreting all elements of a tortious offence[370]. This

[364] Цивільний кодекс України : від 16 січ. 2003 р. № 435-IV. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/435-15#Text (дата звернення: 10.04.2026).

[365] Сімейний кодекс України : від 10 січ. 2002 р. № 2947-III. *Законодавство України. Верховна Рада України.* Ред. від 04.03.2026. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2947-14 (дата звернення: 10.04.2026).

[366] Про запобігання та протидію домашньому насильству : Закон України від 07 груд. 2017 р. № 2229-VIII. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2229-19#Text (дата звернення: 10.04.2026).

[367] Конвенція про права дитини : прийнята Ген. Асамблеєю ООН 20 листоп. 1989 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_021#Text (дата звернення: 10.04.2026).

[368] Council of Europe Convention on preventing and combating violence against women and domestic violence (Istanbul Convention) : adopted 11 May 2011. URL: https://rm.coe.int/168008482e (last accessed: 10.04.2026).

[369] Цивільний кодекс України : від 16 січ. 2003 р. № 435-IV. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/435-15#Text (дата звернення: 10.04.2026).

[370] Конвенція про права дитини : прийнята Ген. Асамблеєю ООН 20 листоп. 1989 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_021#Text (дата звернення: 10.04.2026).

means that the assessment of whether an offence has been committed must not be carried out in isolation through the formal establishment of legal facts, but through the prism of the impact of the relevant conduct on the child's physical, mental and social well-being. This approach necessitates moving away from an overly narrow interpretation of the tort elements and towards a systematic, integrated understanding of them.

International human rights standards play a particular role in this process, notably the provisions of the Istanbul Convention, which explicitly establishes the state's obligation to ensure effective mechanisms for redressing harm to victims of violence, including in cases where the damage cannot be fully compensated by the actual perpetrator[371]. This provision significantly transforms the classical understanding of tort liability, as it expands its scope through the inclusion of public law elements linked to the state's positive obligations.

In effect, this involves the formation of a mixed model of liability, within which private-law mechanisms for compensation are supplemented by instruments of state intervention. This approach is consistent with the practice of the European Court of Human Rights, which has consistently emphasised that the state is liable not only for its own actions but also for its failure to prevent human rights violations. For instance, in the case *of Opuz v. Turkey*, the Court found a violation of the Convention due to the ineffectiveness of state protection against domestic violence [3], and in the case *of Buturugă v. Romania*, it emphasised the need to take into account modern forms of violence, including digital harassment [2].

Thus, the current trend in the development of civil law lies in the transformation of tort liability from a formalised construct, based exclusively on the four elements of a tort, to a comprehensive, human-centred model. Within this model, the priority is given to the effective protection of the individual's rights, the provision of genuine compensation for the caused damage, consideration of the victim's vulnerability, and the implementation of international standards in national law enforcement. It is this approach that allows violence against a child in armed aggression situations to be regarded as a specific, comprehensive basis for the emergence of tortious legal relations, requiring the adaptation of traditional legal mechanisms to modern conditions.

[371] Council of Europe Convention on preventing and combating violence against women and domestic violence (Istanbul Convention) : adopted 11 May 2011. URL: https://rm.coe.int/168008482e (last accessed: 10.04.2026).

Conclusions

The conveyed study of the civil law foundations for protecting children's rights in the context of armed aggression allowed formulating the conclusions below.

1. It was established that the impact of armed aggression on the exercise of children's rights is systemic and multidimensional in nature, manifesting itself in complex violations of both personal non-pecuniaryand pecuniary rights. Under such conditions, there arises an objective need to develop an integrated model to legally regulate and combine international legal standards, national legislation and effective law enforcement practice.

2. It was demonstrated that armed aggression leads to a transformation of the actual content of a child's legal status without a formal change in the scope of their rights, resulting in the disruption between normative guarantees and the actual possibilities for their implementation. In this regard, civil law assumes an adaptive function aimed at ensuring the effective exercise of children's rights under martial law.

3. It is argued that the transformation of a child's legal capacity manifests itself in changes to the ways, in which legal capacity and capacity to act are exercised, as well as in the increased role of the institution of legal representation. This requires a flexible legal approach to the child's participation in civil legal relations, taking into account the circumstances of displacement, loss of the family environment and limited access to social services.

4. It was found that a child's personal non-pecuniary rights – the right to life, health, dignity, safety and development – are most vulnerable in conditions of armed aggression, which requires the strengthening of civil law mechanisms for their protection. It is especially important to note the expansion of opportunities for compensation for non-pecuniary damage, the improvement of procedures for the protection of honour and dignity, and the provision of a safe environment for the child.

5. It was shown that violations of a child's pecuniary rights in wartime, particularly due to the destruction or damage of their property, and restrictions on access to resources and social benefits, necessitate the development of effective civil law remedies. In this context, institutions for damage compensation and the introduction of special legal regimes to protect children's rights as a vulnerable category of individuals play a key role.

6. It is argued that the digitalisation of social relations under martial law transforms the forms of realisation of children's rights, requiring the adaptation of civil law instruments to the digital environment. This encompasses

issues of personal data protection, privacy, information security and the use of electronic evidence.

7. The discussed approach states that an effective model of civil law protection of children's rights must combine traditional legal institutions with innovative mechanisms adapted to the conditions of armed aggression and digitalisation. Such a model must ensure not only the restoration of violated rights, but also their preventive protection.

8. It is demonstrated that the contemporary development of civil law is characterised by a transition to a human-centred model of tort liability, within which priority is given to the effective protection of the victim's rights, consideration of their vulnerability, and the provision of genuine compensation for damage. In this respect, violence against a child in the context of armed aggression is regarded as a complex basis for the emergence of tortious legal relations, requiring the adaptation of classical legal constructs to contemporary challenges.

9. In summary, the key methodological guideline for improving civil law regulation in the field under study is the principle of the child's best interests, which must ensure that the child's rights and needs are prioritised in shaping both normative and law enforcement decisions.

Abstract

The "Civil Law Principles of Child Rights Protection in Conditions of Armed Aggression" paper offers comprehensive analysis of the transformation of civil law regulation of children's rights in wartime, considering international legal standards and national legislation. Structurally, the study comprises three interrelated sections, which sequentially examine the child's legal status, the mechanisms for their protection, and the specific features of liability for damage caused, particularly in cases of violence.

In the first section, "The legal status of the child in conditions of armed aggression: the civil law dimension", it is argued that in wartime, the legal capacity of the child acquires a special meaning, determined by an increased level of vulnerability and the need for additional safeguards. It is demonstrated that traditional approaches in civil law do not fully account for wartime factors, in particular displacement, loss of family environment, and restrictions on access to basic rights and services.

The second section, "Mechanisms of civil law protection of children's rights in conditions of armed conflict", is devoted to analysing the means of protection, where court protection, representation by legal

representatives, the activities of guardianship and custody authorities, and the use of electronic evidence are within the focus of attention. It was established that the existing mechanisms are fragmented and insufficiently adapted to the digital environment and the conditions of war, which complicates the realisation of the right to effective protection.

Particular attention is paid to the third section, "Violence against children in conditions of armed aggression as the grounds for the emergence of tortious relations and liability", where violence is considered as a legal fact giving rise to tortious obligations. It is argued that violence in wartime is multifaceted (physical, psychological, sexual, digital) and is accompanied by difficulties in proving and identifying the offender's liability. It is determined that the existing model of tort liability requires clarification regarding the composition of the parties involved, the specifics of the causal link, and the assessment of harm caused to the child.

The paper highlights key issues: the absence of a comprehensive civil law framework for the protection of children's rights in wartime; insufficient alignment of national legislation with international standards; the difficulty of proving cases, particularly the use of electronic evidence; the uncertainty regarding the allocation of liability between the state, other entities and private individuals; the absence of specific mechanisms for compensating for the damage caused by military hostilities and violence.

Following the study findings, it is suggested to develop a comprehensive model of civil law protection of children's rights, which provides for: improving the legislative definition of a child's legal status in the context of armed aggression; expanding the means of protection to consider digital tools and electronic evidence; specifying the grounds and limits of tort liability for harm caused to a child; introducing special mechanisms to compensate for damage; harmonising national legislation with international standards for the protection of children's rights. It is concluded that effective protection of children's rights in wartime is possible only through the systematic combination of civil law, international law and institutional mechanisms.

References

1. Bar C. von The Common European Law of Torts. Oxford: Oxford Univ. Press, 2000. 1250 p.
2. Case of Buturugă v. Romania (Application no. 56867/15): Judgment of ECtHR, 11 February 2020. *HUDOC*. URL: https://hudoc.echr.coe.int/?i=001-201342 (last accessed: 10.04.2026).
3. Case of Opuz v. Turkey (Application no. 33401/02): Judgment of of ECtHR, 9 June 2009. *HUDOC*. URL: https://hudoc.echr.coe.int/?i=001-92945 (last accessed: 10.04.2026).

4. Children and armed conflict : Resolution 1261 (1999) Adopted by the Security Council at its 4037th meeting, on 25 August 1999. *United Nations*. URL: https://undocs.org/S/RES/1261(1999) (last accessed: 07.04.2026).
5. Children and armed conflict : Resolution 1882 (2009) Adopted by the Security Council at its 6176th meeting, on 4 August 2009. *United Nations*. URL: https://undocs.org/S/RES/1882(2009) (last accessed: 07.04.2026
6. Children and armed conflict : Resolution 1998 (2011) Adopted by the Security Council at its 6581st meeting, on 12 July 2011. *United Nations*. URL: https://undocs.org/S/RES/1998(2011) (last accessed: 07.04.2026).
7. Children and armed conflict : Resolution 2225 (2015) Adopted by the Security Council at its 7466th meeting, on 18 June 2015. *United Nations*. https://undocs.org/S/RES/2225(2015) (last accessed: 07.04.2026).
8. Council of Europe Convention on preventing and combating violence against women and domestic violence (Istanbul Convention) : adopted 11 May 2011. *Council of Europe*. URL: https://rm.coe.int/168008482e (last accessed: 10.04.2026).
9. Koziol H. Basic Questions of Tort Law from a Germanic Perspective. Vienna : Jan Sramek Verlag, 2012. 312 p.
10. Legal and human rights aspects of the Russian Federation's aggression against Ukraine : Resolution 2482 (2023) of the Parliamentary Assembly. *Parliamentary Assembly of the Council of Europe*. URL: https://pace.coe.int/en/files/31620/html (last accessed: 10.04.2026).
11. Shelton D. Remedies in International Human Rights Law. Oxford : Oxford Univ. Press, 2015. 450 p.
12. Додатковий протокол до Женевських конвенцій від 12 серпня 1949 року, що стосується захисту жертв міжнародних збройних конфліктів (Протокол I) : від 8 черв. 1977 р. *Законодавство України. Верховна Рада України.* URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_199#Text (дата звернення: 10.04.2026).
13. Женевська конвенція про захист цивільного населення під час війни : міжнар. документ від 12 серп. 1949 р. *Законодавство України. Верховна Рада України.* URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_154#Text (дата звернення: 10.04.2026).
14. Загальна декларація прав людини : прийнята резолюцією 217 А (III) Ген. Асамблеї ООН від 10 груд. 1948 р. *Законодавство України. Верховна Рада України.* URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_015#Text (дата звернення: 10.04.2026).
15. Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод (Європейська конвенція з прав людини) : (Рим, 4.XI.1950). *Законодавство України. Верховна Рада України.* URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_004#Text (дата звернення: 10.04.2026).
16. Конвенція про права дитини : прийнята Ген. Асамблеєю ООН 20 листоп. 1989 р. *Законодавство України. Верховна Рада України.* URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_021#Text (дата звернення: 10.04.2026).
17. Конвенція про статус біженців : прийнята Ген. Асамблеєю ООН 28 лип. 1951 р. *Законодавство України. Верховна Рада України.* URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_011#Text (дата звернення: 10.04.2026).

18. Конституція України : від 28 черв. 1996 р. № 254к/96-ВР. *Відомості Верховної Ради України*. 1996. № 30. Ст. 141. Ред. від 01.01.2020. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254к/96-вр#Text (дата звернення: 10.04.2026).
19. Крат В. Практика Верховного Суду у справах про компенсацію моральної шкоди : презентація. *Верховний Суд*. 2023. 65 с. URL: https://supreme.court.gov.ua/userfiles/media/new_folder_for_uploads/supreme/2023_prezent/Pract_mor_shkodi_2023_06_17.pdf (дата звернення: 10.04.2026).
20. Кузнєцова Н. С. Цивільне право України: проблеми теорії. Київ : Юрінком Інтер, 2018. 608 с.
21. Майданик Р. А. Цивільно-правова відповідальність: теорія і практика. Київ : Алерта, 2019. 320 с.
22. Нагнибіда В. І., Мул А. М. Відшкодування шкоди в умовах воєнного стану. Київ : Юстініан, 2023. 256 с.
23. Питання діяльності органів опіки та піклування, пов'язаної із захистом прав дитини : постанова Каб. Міністрів України від 24 верес. 2008 р. № 866. *Законодавство України. Верховна Рада України.* URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/866-2008-п#Text (дата звернення: 10.04.2026).
24. Постанова Касаційного цивільного суду Верховного Суду від 03 червня 2021 р. у справі № 686/34047/19. *Протокол : юрид. інтернет ресурс*. URL: https://protocol.ua/ua/postanova_ktss_vp_vid_08_06_2021_roku_u_spravi_686_34047_19/ (дата звернення: 10.04.2026).
25. Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо посилення соціального захисту дітей та підтримки сімей з дітьми : Закон України від 26 січ. 2016 р. № 936-VIII. *Законодавство України. Верховна Рада України.* Ред. від 01.01.2020. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/936-19#Text (дата звернення: 10.04.2026).
26. Про забезпечення прав і свобод внутрішньо переміщених осіб : Закон України від 20 жовт. 2014 р. № 1706-VII. *Законодавство України. Верховна Рада України.* URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1706-18#Text (дата звернення: 10.04.2026).
27. Про забезпечення прав і свобод громадян та правовий режим на тимчасово окупованій території України : Закон України від 15 квіт. 2014 р. № 1207-VII. *Законодавство України. Верховна Рада України.* Ред. від 19.05.2024. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1207-18#Text (дата звернення: 10.04.2026).
28. Про запобігання та протидію домашньому насильству : Закон України від 07 груд. 2017 р. № 2229-VIII. *Законодавство України. Верховна Рада України.* Ред. від 19.12.2024. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2229-19#Text (дата звернення: 10.04.2026).
29. Про затвердження Порядку надання статусу дитини, яка постраждала внаслідок воєнних дій та збройних конфліктів : Постанова Каб. Міністрів України від 05 квіт. 2017 р. № 268. *Законодавство України. Верховна Рада України.* Ред. від 03.09.2025. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/268-2017-п#Text (дата звернення: 10.04.2026).
30. Про Координаційну раду з питань захисту та безпеки дітей : Указ Президента України від 08 серп. 2022 р. № 568/2022. *Законодавство України* /

Верховна Рада України. Ред. від 07.07.2023. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/568/2022#Text (дата звернення: 10.04.2026).

31. Про охорону дитинства : Закон України від 26 квіт. 2001 р. № 2402-III. *Законодавство України. Верховна Рада України.* Ред. від 04.03.2026. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2402-14#Text (дата звернення: 10.04.2026).
32. Про правовий режим воєнного стану : Закон України від 12 трав. 2015 р. № 389-VIII. *Законодавство України. Верховна Рада України.* Ред. від 04.03.2026. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/389-19#Text (дата звернення: 10.04.2026).
33. Про утворення Координаційного штабу з питань захисту прав дитини : Постанова Каб. Міністрів України від 17 берез. 2022 р. № 302. *Законодавство України. Верховна Рада України.* Ред. від 09.07.2024. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/302-2022-п#Text (дата звернення: 10.04.2026).
34. Сімейний кодекс України : від 10 січ. 2002 р. № 2947-III. *Законодавство України* / Верховна Рада України. Ред. від 04.03.2026. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2947-14#Text (дата звернення: 10.04.2026).
35. Спасибо-Фатєєва І. В. Цивільне право України: проблеми теорії та практики. Харків : Право, 2020. 576 с.
36. Факультативний протокол до Конвенції про права дитини щодо участі дітей у збройних конфліктах : міжнар. Документ від 01 січ. 2000 р. *Законодавство України. Верховна Рада України.* URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_795#Text (дата звернення: 10.04.2026).
37. Цивільний кодекс України : від 16 січ. 2003 р. № 435-IV. *Законодавство України* / *Верховна Рада України*. Ред. від 01.02.2026. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/435-15#Text (дата звернення: 10.04.2026).

DOI: https://doi.org/10.36059/978-966-397-661-7-9

ЗАХИСТ ПРАВ ДИТИНИ В УМОВАХ ЗБРОЙНОЇ АГРЕСІЇ: РИЗИКИ ФІКТИВНОГО СУДОВОГО ВСТАНОВЛЕННЯ САМОСТІЙНОГО ВИХОВАННЯ ДИТИНИ ЯК СПОСОБУ УХИЛЕННЯ ВІД МОБІЛІЗАЦІЇ

Григоращенко Олександр Вікторович,
доктор філософії у галузі «Право»
працівник Державного бюро розслідувань

Вступ

Міжнародно-правова парадигма захисту дитини виходить із того, що дитина є самостійним носієм прав, а не похідним елементом сімейного чи адміністративного статусу дорослих. Декларація прав дитини 1959 року закріпила потребу дитини у любові, розумінні, сімейному піклуванні та моральній і матеріальній забезпеченості, а Конвенція про права дитини 1989 року надала цьому підходу обов'язкового міжнародно-правового характеру для України. У зв'язку з цим будь-які рішення, що стосуються сімейного статусу дитини, повинні оцінюватися через реальний, а не формальний зміст її найкращих інтересів[372, 373].

Значення Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод та практики Європейського суду з прав людини для національного судочинства полягає у тому, що суди зобов'язані не лише посилатися на міжнародні стандарти, а й застосовувати їх як критерій перевірки пропорційності втручання у сімейне життя. У справі «Мамчур проти України» ЄСПЛ акцентував, що будь-який захід, здатний призвести до розриву або істотного обмеження сімейних зв'язків, потребує ретельного дослідження обставин справи, причому інтереси дитини мають пріоритетне значення[374, 375].

[372] Декларація прав дитини : Декларація ООН від 20.11.1959. *База даних «Законодавство України». Верховна Рада України.* URL: https://zakon.rada.gov.ua/go/995_384 (дата звернення: 09.07.2026).

[373] Конвенція про права дитини : Конвенція ООН від 20.11.1989. *База даних «Законодавство України». Верховна Рада України.* URL: https://zakon.rada.gov.ua/go/995_021 (дата звернення: 09.07.2026).

[374] Про виконання рішень та застосування практики Європейського суду з прав людини : Закон України від 23.02.2006 № 3477-IV. *База даних «Законодавство України». Верховна Рада України.* URL: https://zakon.rada.gov.ua/go/3477-15 (дата звернення: 09.07.2026); Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод : Конвенція Ради Європи від 04.11.1950. URL: https://zakon.rada.gov.ua/go/995_004 (дата звернення: 09.07.2026).

[375] Mamchur v. Ukraine, no. 10383/09, Judgment of 16 July 2015. *HUDOC*. URL: https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-156388 (accessed: 09.07.2026).

Національне законодавство конкретизує зазначений стандарт через обов'язок держави гарантувати дитині належні умови фізичного, інтелектуального, морального, культурного, духовного та соціального розвитку. Закон України «Про охорону дитинства» закріплює рівність прав і обов'язків матері та батька щодо дитини, а також покладає на батьків і державу обов'язок забезпечення її інтересів. Отже, використання правового статусу дитини як допоміжного інструменту для досягнення мети дорослої особи суперечить природі охорони дитинства[376].

Процесуальний вимір захисту дитини передбачає, що звернення до суду має бути спрямоване на відновлення або охорону порушеного, невизнаного чи оспорюваного права, а не на створення штучної юридичної передумови для набуття дорослою особою іншого публічно-правового статусу. Тому у справах про позбавлення батьківських прав, визначення участі батьків у вихованні або встановлення факту самостійного виховання суд повинен перевіряти не лише формальну наявність документів, а й фактичний зміст сімейних відносин, реальну участь кожного з батьків у житті дитини та добросовісність обраного способу судового захисту[377, 378].

Позбавлення батьківських прав у системі сімейного права є винятковим заходом сімейно-правової відповідальності, що допускається лише за наявності передбачених законом підстав і доведеності винної поведінки одного з батьків. Саме тому такий захід не може застосовуватися як технічний засіб зміни мобілізаційного або прикордонного статусу іншого з батьків. Верховний Суд України у відповідних роз'ясненнях підкреслював необхідність повного, всебічного й об'єктивного з'ясування ставлення батьків до дитини та фактичного виконання ними батьківських обов'язків[379, 380].

---

[376] Про охорону дитинства : Закон України від 26.04.2001 № 2402-III. *База даних «Законодавство України». Верховна Рада України.* URL: https://zakon.rada.gov.ua/go/2402-14 (дата звернення: 09.07.2026).

[377] Цивільний процесуальний кодекс України : Кодекс України; Закон від 18.03.2004 № 1618-IV. *База даних «Законодавство України». Верховна Рада України.* URL: https://zakon.rada.gov.ua/go/1618-15 (дата звернення: 09.07.2026).

[378] Сімейний кодекс України : Кодекс України; Закон від 10.01.2002 № 2947-III. *База даних «Законодавство України». Верховна Рада України.* URL: https://zakon.rada.gov.ua/go/2947-14 (дата звернення: 09.07.2026).

[379] Там само.

[380] Про практику застосування судами законодавства при розгляді справ про усиновлення і про позбавлення та поновлення батьківських прав : Постанова Пленуму Верховного Суду України від 30.03.2007 № 3. *База даних «Законодавство України». Верховна Рада України.* URL: https://zakon.rada.gov.ua/go/v0003700-07 (дата звернення: 09.07.2026).

Сімейно-правові наслідки позбавлення батьківських прав не зводяться до формального припинення окремих прав одного з батьків. Особа, позбавлена батьківських прав, не звільняється від обов'язку утримувати дитину, а суд у відповідних випадках має вирішувати питання про стягнення аліментів. Таким чином, при ухваленні рішення суд повинен оцінювати не лише інтерес заявника, а й довгострокові майнові, виховні та психологічні наслідки для дитини[381].

Інституційною гарантією захисту прав дитини у справах, що зачіпають її сімейний статус, є діяльність органів опіки та піклування. Вони покликані не формально підтверджувати позицію однієї зі сторін, а забезпечувати суд об'єктивними відомостями щодо умов проживання, виховання, утримання дитини, її зв'язків із батьками, наявності ризиків та відповідності заявлених вимог її найкращим інтересам. Участь цих органів набуває особливої ваги у справах про дітей-сиріт, дітей, позбавлених батьківського піклування, та дітей, які постраждали внаслідок воєнних дій і збройних конфліктів[382, 383, 384].

Отже, нормативна модель захисту дитини у сімейному та цивільному процесуальному праві є цілісною системою гарантій, що поєднує міжнародні стандарти, матеріально-правові приписи сімейного законодавства, процесуальні вимоги судового розгляду та обов'язкову участь спеціально уповноважених органів. Порушення хоча б одного з цих елементів, особливо за умов воєнного стану, створює ризик підміни справжнього захисту дитини формальним судовим документом.

Повномасштабна збройна агресія проти України актуалізувала для правової системи питання, у яких одночасно перетинаються конституційний обов'язок захисту Вітчизни, особливий режим реалізації окремих прав людини, сімейно-правові гарантії дитини

---

[381] Сімейний кодекс України : Кодекс України; Закон від 10.01.2002 № 2947-III. *База даних «Законодавство України». Верховна Рада України.* URL: https://zakon.rada.gov.ua/go/2947-14 (дата звернення: 09.07.2026).

[382] Про забезпечення організаційно-правових умов соціального захисту дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування : Закон України від 13.01.2005 № 2342-IV. *База даних «Законодавство України». Верховна Рада України.* URL: https://zakon.rada.gov.ua/go/2342-15 (дата звернення: 09.07.2026).

[383] Питання діяльності органів опіки та піклування, пов'язаної із захистом прав дитини : Постанова Кабінету Міністрів України; Порядок від 24.09.2008 № 866. *База даних «Законодавство України». Верховна Рада України.* URL: https://zakon.rada.gov.ua/go/866-2008-п (дата звернення: 09.07.2026).

[384] Про місцеве самоврядування в Україні : Закон України від 21.05.1997 № 280/97-ВР. *База даних «Законодавство України». Верховна Рада України.* URL: https://zakon.rada.gov.ua/go/280/97-вр (дата звернення: 09.07.2026).

та кримінально-правова охорона публічних інтересів держави. У цих умовах дитина не може розглядатися як пасивний об'єкт правового регулювання або як формальна підстава для набуття дорослою особою певного правового статусу. Відповідно до міжнародного стандарту, дитина є самостійним носієм прав, а її найкращі інтереси мають бути першочерговим міркуванням у всіх діях щодо неї[385].

Українське законодавство розвиває цей підхід через систему спеціальних гарантій охорони дитинства, рівність прав та обов'язків батьків, обов'язок держави забезпечувати захист особистих, майнових і житлових прав дитини, а також участь органів опіки та піклування у справах, які зачіпають інтереси неповнолітніх. Саме тому рішення про позбавлення батьківських прав, встановлення факту самостійного виховання чи інше втручання у сімейні зв'язки має бути не лише формально законним, а й змістовно спрямованим на реальний захист дитини[386].

Воєнний стан створює об'єктивну потребу у тимчасових обмеженнях окремих прав і свобод, насамперед у сфері свободи пересування та перетинання державного кордону особами, на яких поширюється військовий обов'язок. Конституція України допускає можливість таких обмежень у передбачених законом випадках, але не скасовує вимоги верховенства права, пропорційності, правової визначеності та недопущення свавільного втручання у приватне і сімейне життя. Проблема набуває особливої гостроти тоді, коли сімейно-правові інститути використовуються не для забезпечення прав дитини, а для створення видимості юридичного факту, що дозволяє дорослій особі уникнути мобілізаційного обов'язку або перетнути державний кордон[387].

Європейська конвенція з прав людини та практика ЄСПЛ вимагають, щоб втручання у сімейне життя було законним, переслідувало легітимну мету та було необхідним у демократичному суспільстві; для України цей стандарт має обов'язковий характер, оскільки суди застосовують Конвенцію і практику ЄСПЛ як джерело права. У справі «Мамчур проти України» ЄСПЛ підкреслив, що заходи, здатні розривати або істотно обмежувати сімейні зв'язки, потребують ретельної

[385] Конвенція про права дитини : Конвенція ООН від 20.11.1989. *База даних «Законодавство України»* / Верховна Рада України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/go/995_021 (дата звернення: 08.07.2026).

[386] Про охорону дитинства : Закон України від 26.04.2001 № 2402-III. *База даних «Законодавство України». Верховна Рада України.* URL: https://zakon.rada.gov.ua/go/2402-14 (дата звернення: 08.07.2026).

[387] Конституція України : Конституція України; Верховна Рада України від 28.06.1996 № 254к/96-ВР. *База даних «Законодавство України». Верховна Рада України.* URL: https://zakon.rada.gov.ua/go/254к/96-вр (дата звернення: 08.07.2026).

перевірки всіх релевантних обставин, а найкращі інтереси дитини мають переважне значення[388, 389, 390].

Метою цього підрозділу є наукове обґрунтування меж допустимого застосування сімейно-правових механізмів у період збройної агресії та вироблення кримінально-правових критеріїв оцінки випадків, коли судові рішення про сімейний статус дитини використовуються як елемент незаконного виїзду чоловіків призовного віку за межі України. Для досягнення цієї мети визначаються міжнародно-правові та національні стандарти захисту дитини, розкриваються процесуальні гарантії справжності судового захисту, характеризуються типові ознаки фіктивного судового рішення та пропонується модель кримінально-правової і криміналістичної протидії таким діянням.

1 Міжнародні та національні стандарти захисту прав дитини в умовах збройної агресії

У міжнародному праві захист дитини в умовах збройного конфлікту ґрунтується на трьох взаємопов'язаних ідеях: дитина має особливу потребу в турботі; держава зобов'язана створити правові та інституційні механізми її захисту; будь-яке рішення, що впливає на дитину, має оцінюватися крізь призму її найкращих інтересів. Ці ідеї не обмежуються сферою гуманітарної допомоги або евакуації дітей із зони бойових дій. Вони поширюються також на сімейне судочинство, адміністративні процедури, діяльність правоохоронних органів і прикордонний контроль, якщо відповідні рішення прямо або опосередковано стосуються дитини[391].

Принцип найкращих інтересів дитини має подвійний характер. По-перше, він є матеріально-правовим критерієм: рішення повинне бути таким, що об'єктивно сприяє фізичному, психологічному, моральному, освітньому і соціальному розвитку дитини. По-друге, він

[388] Mamchur v. Ukraine, no. 10383/09, Judgment of 16 July 2015. *HUDOC*. URL: https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-156388 (accessed: 08.07.2026).

[389] Про виконання рішень та застосування практики Європейського суду з прав людини : Закон України від 23.02.2006 № 3477-IV. *База даних «Законодавство України». Верховна Рада України.* URL: https://zakon.rada.gov.ua/go/3477-15 (дата звернення: 08.07.2026).

[390] Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод : Конвенція Ради Європи від 04.11.1950. *База даних «Законодавство України». Верховна Рада України.* URL: https://zakon.rada.gov.ua/go/995_004 (дата звернення: 08.07.2026).

[391] EU Guidelines on Children and Armed Conflict. Council of the European Union, 2024. URL: https://www.consilium.europa.eu/media/i0qneksy/eu-guidelines-human-rights-children-armed-conflicts.pdf (accessed: 08.07.2026).

є процесуальним критерієм: орган, який ухвалює рішення, повинен продемонструвати, що інтереси дитини були реально встановлені, зважені та мотивовано поставлені у центр правової оцінки. Отже, посилання на дитину без аналізу її потреб, зв'язків, умов проживання, ставлення батьків до виконання обов'язків та можливих ризиків є лише декларацією, а не дотриманням міжнародного стандарту.

Національне сімейне законодавство України втілює цей підхід через норми про рівність батьківських прав та обов'язків, обов'язок батьків піклуватися про здоров'я, фізичний, духовний і моральний розвиток дитини, а також через можливість застосування крайнього заходу – позбавлення батьківських прав – лише за наявності визначених законом підстав. За своїм змістом позбавлення батьківських прав не може бути технічним засобом для отримання дорослою особою переваг у сфері мобілізації чи перетинання кордону. Це виключний захід сімейно-правової відповідальності, який має наслідком глибоке втручання у сімейне життя і допустимий лише тоді, коли він відповідає реальному інтересу дитини[392].

Судове встановлення факту самостійного виховання дитини також має розглядатися не як проста констатація бажаної для заявника обставини, а як юридичне підтвердження реального стану сімейних відносин. Якщо один із батьків фактично проживає разом з іншим, спільно веде побут, бере участь у вихованні дитини, або якщо інший із батьків не був належно повідомлений і позбавлений можливості надати пояснення, то судове рішення не може вважатися таким, що правомірно відображає інтереси дитини[393].

Особлива роль органу опіки та піклування полягає в тому, що він має забезпечити суд об'єктивною інформацією про дитину, її сімейне оточення, умови проживання, наявність або відсутність ризиків для розвитку, а також про те, чи відповідає заявлений спосіб захисту її інтересам. Участь цього органу у справах, які зачіпають права дитини, не може бути формальною або заміненою загальною довідкою. Потрібен змістовний висновок, підготовлений після перевірки обставин, з урахуванням позиції дитини, якщо її вік і розвиток дозволяють її висловити[394].

---

[392] Сімейний кодекс України : Кодекс України; Закон від 10.01.2002 № 2947-III. *База даних «Законодавство України». Верховна Рада України.* URL: https://zakon.rada.gov.ua/go/2947-14 (дата звернення: 08.07.2026).

[393] Там само.

[394] Питання діяльності органів опіки та піклування, пов'язаної із захистом прав дитини : Постанова Кабінету Міністрів України від 24.09.2008 № 866. *База даних «Законодавство України». Верховна Рада України.* URL: https://zakon.rada.gov.ua/go/866-2008-п (дата звернення: 08.07.2026).

У цьому контексті важливим є розмежування двох ситуацій. Перша ситуація – справжній сімейний конфлікт або реальна відсутність одного з батьків, коли судове рішення необхідне для стабілізації становища дитини, забезпечення її утримання, навчання, лікування, безпеки та належного представництва. Друга ситуація – штучно створена юридична конструкція, коли документи, заяви і процесуальна поведінка сторін узгоджені не навколо потреб дитини, а навколо потреби дорослого одержати правову підставу для виїзду за кордон. Саме друга ситуація становить предмет підвищеної кримінально-правової уваги.

В умовах воєнного стану держава має право встановлювати особливий режим в'їзду і виїзду, обмежувати свободу пересування та визначати категорії осіб, які можуть перетинати державний кордон. Такі обмеження випливають із необхідності оборони держави, але вони повинні реалізовуватися у спосіб, передбачений законом, і не можуть виправдовувати свавільне позбавлення дитини сімейних зв'язків або підміну правосуддя адміністративною доцільністю[395].

Законодавство про мобілізаційну підготовку та мобілізацію передбачає відстрочку для окремих категорій осіб, зокрема для тих, хто самостійно виховує дитину або має дитину за певних умов, пов'язаних зі статусом другого з батьків. Сам факт існування таких соціально обумовлених гарантій є виправданим, адже держава не повинна залишати дитину без належного догляду. Однак саме тому ці гарантії мають застосовуватися лише до реальних життєвих ситуацій, а не до фіктивних правових конструкцій[396].

Правила перетинання державного кордону деталізують документи та підстави, за яких особи можуть виїжджати з України у період дії воєнного стану. Якщо судове рішення про сімейний статус використовується як документ, що відкриває можливість виїзду, воно набуває значення не лише для приватних сімейних відносин, а й для публічної сфери прикордонного контролю та обороноздатності держави. Тому вимоги до його достовірності, законності й мотивованості мають бути особливо високими[397].

[395] Про правовий режим воєнного стану : Закон України від 12.05.2015 № 389-VIII. *База даних «Законодавство України». Верховна Рада України.* URL: https://zakon.rada.gov.ua/go/389-19 (дата звернення: 08.07.2026).

[396] Про мобілізаційну підготовку та мобілізацію : Закон України від 21.10.1993 № 3543-XII. *База даних «Законодавство України». Верховна Рада України.* URL: https://zakon.rada.gov.ua/go/3543-12 (дата звернення: 08.07.2026).

[397] Про затвердження Правил перетинання державного кордону громадянами України : Постанова Кабінету Міністрів України від 27.01.1995 № 57. *База даних «Законодавство України»* / Верховна Рада України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/go/57-95-п (дата звернення: 08.07.2026).

Збройна агресія посилює вразливість дітей у кількох вимірах. Дитина може втратити звичне середовище, бути переміщеною, переживати травматичний досвід, страждати від розриву соціальних і родинних зв'язків, а також ставати об'єктом маніпуляцій з боку дорослих. Тому правовий порядок має реагувати не лише на прямі посягання проти дитини, а й на приховані форми використання її правового статусу в інтересах інших осіб.

Міжнародні звіти щодо становища дітей в Україні після 24 лютого 2022 року підтверджують, що збройна агресія створила масштабні ризики для життя, розвитку, освіти, сімейного середовища та ідентичності дітей. У такій ситуації держава повинна запроваджувати підвищені процесуальні гарантії в будь-якому провадженні, де дитина може втратити контакт із одним із батьків або де рішення про дитину може бути використане для інших, не пов'язаних із нею цілей[398].

У науковій літературі звертається увага на те, що українська система захисту дітей є міжгалузевою: вона охоплює сімейне, цивільне, адміністративне, кримінальне та процесуальне право, а в умовах війни має адаптуватися до нових ризиків без втрати пріоритету прав дитини. Це означає, що проблема фіктивного судового встановлення самостійного виховання дитини не може бути вирішена лише в межах прикордонного контролю або лише через кримінальне переслідування. Вона потребує посилення якості сімейного судочинства, належного функціонування органів опіки та піклування, цифрової доброчесності судових систем і ефективної міжвідомчої перевірки документів[399].

Порівняльно-правовий аналіз практики європейських судових інституцій також демонструє, що критерій найкращих інтересів дитини не може бути механічною формулою. Він потребує індивідуалізованої оцінки, а його невизначеність компенсується процесуальними гарантіями: мотивуванням, участю компетентних органів, врахуванням думки дитини, доказовою перевіркою та можливістю судового контролю[400].

Отже, у сфері захисту дитини в умовах збройної агресії ключовим є не лише питання, чи існує певна правова підстава, а й питання, для чого

[398] The impact of the armed conflict and occupation on children's rights in Ukraine: 24 February 2022 – 31 December 2024. Office of the United Nations High Commissioner for Human Rights, 2025. URL: https://ukraine.ohchr.org/sites/default/files/2025-04/2025-03-21%20OHCHR%20Report%20on%20Children%27s%20Rights%20in%20Ukraine.pdf (accessed: 08.07.2026).

[399] Dikovska I. Child protection in Ukraine: family law frameworks and the application of the 1996 Hague Convention. International Journal of Law, Policy and the Family. 2026. Vol. 40, Issue 1. Article ebag004. DOI: 10.1093/lawfam/ebag004

[400] Lonardo L. The best interests of the child in the case law of the Court of Justice of the European Union. Maastricht Journal of European and Comparative Law. 2022. Vol. 29, Issue 5. P. 596–614. DOI: 10.1177/1023263X221144829

вона використовується. Якщо судове рішення справді захищає дитину, воно є проявом правосуддя. Якщо ж воно створене або використане для обходу мобілізаційних обмежень, то воно водночас дискредитує судову владу, порушує права дитини та може утворювати ознаки кримінально караної поведінки.

2 Процесуальні гарантії справжності судового захисту дитини та ознаки його фіктивізації

Судове рішення у справі, що стосується дитини, має особливу природу. Воно не тільки вирішує спір або підтверджує юридичний факт між дорослими особами, а й формує правове середовище, в якому дитина житиме, виховуватиметься, отримуватиме утримання, медичну допомогу та освіту. Тому формальний підхід до таких справ є неприйнятним. Суд повинен переконатися, що обраний спосіб захисту не є штучним, не приховує узгодженого обходу закону і не погіршує становище дитини.

Цивільне процесуальне законодавство встановлює вимоги до підсудності, відкриття провадження, повідомлення учасників справи, подання відзиву, дослідження доказів, участі третіх осіб та ухвалення заочного рішення. У сімейних справах ці вимоги не мають спрощуватися лише тому, що сторони зовнішньо не заперечують одна проти одної. Навпаки, відсутність реального спору в умовах можливого отримання правових переваг одним із батьків може бути індикатором потреби у ретельнішій перевірці[401].

Ознаками можливої фіктивізації судового захисту можуть бути: надмірно швидкий розгляд справи без очевидної невідкладності для дитини; відсутність належних доказів фактичного ухилення одного з батьків від виконання обов'язків; відсутність повноцінного висновку органу опіки та піклування; використання однотипних позовних заяв; повторюваність однакових процесуальних сценаріїв; невідповідність заявлених обставин даним про спільне проживання або спільне ведення господарства; подання до суду документів через посередників; відсутність реальної комунікації сторін із судом; невмотивованість рішення щодо інтересів дитини.

Особливої уваги потребує участь органу опіки та піклування. Наявність такого органу у справі не може бути декоративною. Якщо орган

[401] Цивільний процесуальний кодекс України : Кодекс України; Закон від 18.03.2004 № 1618-IV. *База даних «Законодавство України». Верховна Рада України.* URL: https://zakon.rada.gov.ua/go/1618-15 (дата звернення: 08.07.2026).

фактично не здійснив обстеження умов проживання, не перевірив інформацію про участь обох батьків у вихованні, не оцінив ризики для дитини і не надав обґрунтованого висновку, судове рішення втрачає важливу гарантію достовірності. Для справ про позбавлення батьківських прав або встановлення самостійного виховання це має вирішальне значення[402].

Позбавлення батьківських прав є крайнім заходом. Його не можна прирівнювати до технічного оформлення факту розлучення або зміни статусу одного з батьків. Для застосування такого заходу необхідно довести винну поведінку батька або матері, свідоме нехтування обов'язками, тривалу або істотну шкоду для дитини чи інші передбачені законом підстави. Саме по собі бажання другого з батьків отримати певний правовий статус не може бути підставою для настільки глибокого втручання у сімейні відносини.

Встановлення факту самостійного виховання також потребує не формального, а фактичного аналізу. Суд має встановити, хто реально забезпечує щоденне проживання дитини, харчування, навчання, медичний супровід, комунікацію зі школою, виховний процес, дозвілля, психологічну підтримку. Якщо ці функції фактично здійснюються обома батьками або якщо другий із батьків не був відсторонений від виховання, то юридичний факт самостійного виховання є сумнівним.

У період дії воєнного стану суд повинен оцінювати не лише приватноправовий зміст заявлених вимог, а й можливість їх використання у публічно-правовій сфері. Це не означає, що суд має відмовляти у захисті дитини через мобілізаційний статус одного з батьків. Однак суд має переконатися, що предметом справи є справжній інтерес дитини, а не приховане створення документа для перетинання кордону.

Особливе значення має дотримання строків і права сторін на участь у процесі. Якщо рішення ухвалюється фактично у строки, які унеможливлюють подання відзиву, доказів або пояснень, виникає ризик порушення принципів змагальності та рівності сторін. У сімейних справах це може мати додатковий наслідок: суд не отримує повної інформації про дитину, а тому не здатен якісно оцінити її найкращі інтереси[403].

Фіктивність у таких справах не завжди означає повну відсутність судового провадження. Вона може проявлятися у вибірковому або удаваному дотриманні процедури, коли окремі документи в справі існують, але вони

[402] Сімейний кодекс України : Кодекс України; Закон від 10.01.2002 № 2947-III. URL: https://zakon.rada.gov.ua/go/2947-14 (дата звернення: 08.07.2026).

[403] Цивільний процесуальний кодекс України : Кодекс України; Закон від 18.03.2004 № 1618-IV. URL: https://zakon.rada.gov.ua/go/1618-15 (дата звернення: 08.07.2026).

не відображають реальної перевірки обставин. Наприклад, у матеріалах може бути рішення, але відсутні докази належного повідомлення, фактичної участі органу опіки, дослідження умов проживання або реальної оцінки поведінки другого з батьків.

Слід також враховувати, що дитина у таких схемах може зазнавати специфічної шкоди. Навіть якщо вона фізично не переміщується або не вилучається із сім'ї, її правовий статус використовується без урахування її потреб. Формальне позбавлення одного з батьків батьківських прав або встановлення самостійного виховання може вплинути на подальші аліментні, спадкові, житлові, освітні, психологічні та комунікативні аспекти життя дитини. Тому теза про відсутність шкоди є необґрунтованою.

З процесуальної точки зору належна модель судового захисту має включати: перевірку підсудності; встановлення реального місця проживання сторін і дитини; належне повідомлення всіх учасників; обов'язкове залучення органу опіки та піклування; витребування висновку про умови проживання і виховання; дослідження доказів участі кожного з батьків у житті дитини; оцінку можливих мотивів заявника; мотивоване пояснення, чому обраний спосіб захисту відповідає найкращим інтересам дитини.

Судова влада в умовах воєнного стану повинна діяти виключно на підставі, в межах повноважень та у спосіб, визначені законом. Закон про судоустрій і статус суддів закріплює обов'язок забезпечення права на справедливий суд, незалежність, безсторонність і своєчасність розгляду справ. Тому участь суддів або працівників апарату суду у створенні фіктивних судових документів, якщо така участь доведена, становить не лише дисциплінарну чи етичну проблему, а й потенційну кримінально-правову загрозу для основ правосуддя[404].

Інформаційні системи суду також набувають доказового значення. Автоматизований розподіл справ, реєстрація документів, час створення та редагування проєктів рішень, направлення повідомлень, відомості про доступ користувачів до системи, журнали дій у Єдиній судовій інформаційно-телекомунікаційній системі або інших підсистемах можуть підтверджувати або спростовувати реальність судового провадження. Якщо дані системи не відповідають процесуальним документам, це може бути індикатором службового підроблення або втручання в автоматизовані системи.

[404] Про судоустрій і статус суддів : Закон України від 02.06.2016 № 1402-VIII. *База даних «Законодавство України». Верховна Рада України.* URL: https://zakon.rada.gov.ua/go/1402-19 (дата звернення: 08.07.2026).

Для правозастосування важливо не допустити двох крайнощів. Перша крайність – автоматичне ототожнення будь-якого рішення про самостійне виховання з протиправною схемою. Такий підхід порушив би права реальних одиноких батьків і дітей, які потребують захисту. Друга крайність – формальне прийняття будь-якого рішення без перевірки його змісту і контексту. Обидві крайнощі несумісні з принципом верховенства права.

Оптимальною є ризик-орієнтована модель: кожне рішення оцінюється індивідуально, але за наявності сукупності індикаторів фіктивності включаються додаткові механізми перевірки. Такими індикаторами можуть бути масовість однотипних справ, нетипова швидкість розгляду, повторюваність складу учасників або посередників, неприродна процесуальна пасивність відповідача, відсутність органу опіки, розбіжності в адресах, даних про проживання або відомостях прикордонного перетину.

Таким чином, справжність судового захисту дитини визначається не назвою рішення і не наявністю печатки чи реєстраційного номера, а якістю процесу, змістом доказів, реальністю встановлених обставин і відповідністю результату найкращим інтересам дитини. Саме ця теза має бути центральною для судів, правоохоронних органів і органів прикордонного контролю.

3 Кримінально-правова та криміналістична оцінка схем незаконного виїзду з використанням статусу дитини

Кримінально-правова оцінка фіктивного використання судових рішень у сфері сімейних правовідносин повинна будуватися не на припущенні про неправомірність будь-якого виїзду, а на встановленні конкретних ознак складу кримінального правопорушення. Обов'язковими є доказування об'єктивної сторони, суб'єктивної сторони, ролі кожного учасника, причинного зв'язку між діями та наслідками, а також усвідомлення особами того, що дитина та судове рішення використовуються не для правомірного захисту, а для обходу вимог правового режиму воєнного стану.

Базовим складом у таких ситуаціях може бути незаконне переправлення осіб через державний кордон України, якщо доведено, що особа сприяла незаконному перетинанню кордону порадами, вказівками, наданням документів, усуненням перешкод або іншими засобами. Наявність судового рішення не виключає складу злочину, якщо

це рішення є результатом підроблення, службового зловживання, фіктивного провадження або завідомо неправдивого встановлення обставин[405].

Водночас кримінально-правова кваліфікація не повинна підмінятися загальним моральним осудом. Якщо особа дійсно самостійно виховує дитину, а судове рішення відображає реальний стан справ, використання цього рішення для перетинання кордону не може саме по собі визнаватися кримінальним. Ключове значення має доведеність фіктивності, умислу і спрямованості дій на незаконний результат.

За наявності втручання в автоматизовану систему документообігу суду або внесення до неї неправдивих відомостей може постати питання про кваліфікацію за статтею 376-1 КК України. Якщо ж службова особа складає або видає завідомо неправдивий офіційний документ, можливе застосування статті 366 КК України. Якщо дії спрямовані на зрив або перешкоджання законній діяльності Збройних Сил України чи інших військових формувань в особливий період, за наявності всіх ознак складу може розглядатися і стаття 114-1 КК України[406].

Не виключаються також інші склади кримінальних правопорушень залежно від конкретної ролі учасників: зловживання владою або службовим становищем, одержання неправомірної вигоди, зловживання впливом, пособництво, організація або вчинення кримінального правопорушення групою осіб. Однак кожен із цих складів потребує самостійного доказування, а конкуренція норм має вирішуватися з урахуванням фактичного змісту дій, об'єкта посягання і спеціальних ознак суб'єкта.

Типова схема може містити кілька функціональних ролей: організатор, який шукає зацікавлених осіб; посередник, який збирає документи та передає інформацію; особа, яка готує або подає процесуальні документи; службова особа або працівник апарату, який забезпечує рух справи; суддя або інша службова особа, яка ухвалює або оформлює неправосудний за змістом документ; особа, яка використовує рішення для перетинання кордону. Така багаторівнева структура вимагає кваліфікації ролей за правилами співучасті, а не механічного ототожнення всіх учасників.

Криміналістичне значення мають документи, цифрові сліди та поведінкові індикатори. До документальних джерел належать позовні заяви, заяви про визнання позову, ухвали про відкриття провадження, докази

[405] Кримінальний кодекс України : Кодекс України; Закон від 05.04.2001 № 2341-III. *База даних «Законодавство України». Верховна Рада України.* URL: https://zakon.rada.gov.ua/go/2341-14 (дата звернення: 08.07.2026).

[406] Там само.

повідомлення сторін, висновки органів опіки, акти обстеження умов проживання, судові рішення, дані про набрання законної сили, копії документів, подані до органів прикордонного контролю. До цифрових слідів належать журнали автоматизованих систем, метадані файлів, електронне листування, повідомлення у месенджерах, записи телефонних з'єднань, дані банківських операцій і логістичні відправлення документів.

Кримінальне процесуальне доказування має бути спрямоване на встановлення не лише факту виїзду особи за кордон, а й походження та правової якості документа, який став підставою такого виїзду. Потрібно перевірити, чи існувало реальне судове провадження, чи були належно повідомлені учасники, чи брала участь служба у справах дітей, чи відповідає рішення фактичним обставинам, чи було воно використане саме для перетинання кордону, а також чи усвідомлювали учасники протиправний характер схеми[407].

Важливим є питання причинного зв'язку. Якщо судове рішення було лише одним із документів, але не мало значення для перетинання кордону, кримінально-правова оцінка може відрізнятися. Якщо ж саме рішення створило у прикордонного органу підставу для пропуску особи, причинний зв'язок між фіктивним судовим документом і незаконним результатом набуває безпосереднього значення. Це має підтверджуватися матеріалами прикордонного контролю, показаннями службових осіб, копіями поданих документів, електронними записами та іншими доказами.

Суб'єктивна сторона таких діянь зазвичай характеризується прямим умислом, оскільки учасники схеми усвідомлюють, що створюють або використовують документ не для захисту дитини, а для обходу мобілізаційного обов'язку. Однак умисел не може презюмуватися. Він встановлюється через листування, переговори про оплату, інструкції щодо пакета документів, домовленості про строки отримання рішення, повторюваність дій, розподіл ролей, неправдивість поданих відомостей і поведінку після отримання рішення.

Вартісний або корупційний компонент, якщо він наявний, не повинен відволікати від центрального об'єкта посягання – дитини та правосуддя. Неправомірна вигода може бути доказом організованості й умислу, але шкода полягає не лише у порушенні правил мобілізації. Вона також полягає у дискредитації судового захисту дитини, підриві довіри до правосуддя та можливому юридичному погіршенні становища неповнолітнього.

[407] Кримінальний процесуальний кодекс України : Кодекс України; Закон від 13.04.2012 № 4651-VI. *База даних «Законодавство України». Верховна Рада України.* URL: https://zakon.rada.gov.ua/go/4651-17 (дата звернення: 08.07.2026).

Під час розслідування необхідно уникати повторної віктимізації дитини. Допит дитини, психологічне обстеження або інші слідчі дії за її участю мають проводитися лише за наявності потреби, у спосіб, що відповідає її віку, стану та інтересам. У багатьох випадках достатньо аналізу документів, інформації від органів опіки, навчальних закладів, медичних установ, сусідів, родичів та інших дорослих джерел. Дитина не повинна нести тягар доведення неправомірної поведінки дорослих[408].

Травма війни та правова невизначеність сімейного середовища можуть посилювати психологічні ризики для дітей, тому кримінальне провадження має враховувати принцип мінімізації шкоди та потребу в міждисциплінарній підтримці. Це особливо важливо тоді, коли дитина дізнається, що її сімейний статус був використаний як інструмент протиправної домовленості[409].

Для запобігання таким схемам доцільно впровадити кілька практичних запобіжників. По-перше, у справах про позбавлення батьківських прав і самостійне виховання під час воєнного стану суди мають посилено мотивувати реальність інтересу дитини. По-друге, органи опіки мають надавати не шаблонні, а індивідуалізовані висновки. По-третє, прикордонні органи повинні мати можливість перевіряти не лише наявність рішення, а й його актуальність, законну силу та відсутність очевидних ознак підроблення. По-четверте, правоохоронні органи мають аналізувати масові однотипні рішення як можливі індикатори системної схеми.

Профілактичне значення має також підвищення доброчесності цифрового судочинства. Автоматизований розподіл справ, фіксація процесуальних дій, реєстрація доступу до електронних документів, перевірка часу створення судових актів і неможливість несанкціонованого редагування після ухвалення рішення зменшують ризик виготовлення фіктивних документів. Разом із цим цифрові інструменти не замінюють професійної відповідальності судді та апарату суду.

Потрібно також підкреслити, що боротьба з такими схемами не повинна перетворюватися на підозріле ставлення до кожного одинокого батька. Право на сімейне життя, захист дитини, можливість отримання відстрочки або перетинання кордону у передбачених законом випадках є легітимними. Завдання держави полягає не в обмеженні законних гарантій, а в недопущенні їх комерціалізації та фіктивного використання.

[408] Кримінальний процесуальний кодекс України : Кодекс України; Закон від 13.04.2012 № 4651-VI. URL: https://zakon.rada.gov.ua/go/4651-17 (дата звернення: 08.07.2026).

[409] Frankova I. Inclusion of Ukrainian War-Exposed Children in Reparative Justice: A Trauma-Informed Perspective. *Psychiatry*. 2025. DOI: 10.1080/00332747.2025.2530348

Таким чином, кримінально-правова та криміналістична оцінка аналізованих діянь має ґрунтуватися на балансі: з одного боку, держава повинна ефективно протидіяти незаконному виїзду та корупційним схемам; з іншого боку, вона не може ставити під сумнів реальні права дітей і батьків, які потребують захисту. Вирішальним критерієм є не сам факт судового рішення, а його реальність, законність, мотивованість і спрямованість на дитину.

Ілюстративним для аналізованої проблематики є механізм, за якого сімейно-правові рішення використовуються не як засіб захисту дитини, а як елемент обходу правового режиму воєнного стану. Правовою передумовою виникнення таких ризиків є особливий режим оборони держави, за якого органам державної влади, військовому командуванню та органам місцевого самоврядування надаються додаткові повноваження для забезпечення національної безпеки, а окремі конституційні права можуть бути тимчасово обмежені у спосіб, передбачений законом[410].

Воєнний стан в Україні було введено Указом Президента України від 24 лютого 2022 року № 64/2022, затвердженим Законом України № 2102-IX. Подальше продовження строку дії цього правового режиму зумовлює необхідність оцінювати відповідні сімейно-правові та прикордонні ситуації не ізольовано, а в контексті публічного інтересу обороноздатності держави та одночасного обов'язку забезпечувати права дитини[411].

Конституційне право особи вільно залишати територію України не є абсолютним. Воно реалізується з урахуванням можливості встановлення законом обмежень в умовах воєнного або надзвичайного стану. Водночас такі обмеження не усувають вимог законності, пропорційності та недопущення свавільного втручання у приватне і сімейне життя. Саме тому судове рішення, яке стосується дитини і водночас може бути використане для перетинання кордону, потребує підвищеного стандарту перевірки[412].

Обмеження виїзду військовозобов'язаних осіб у період мобілізації пов'язане з виконанням конституційного обов'язку захисту Вітчизни, однак

[410] Про оборону України : Закон України від 06.12.1991 № 1932-XII. *База даних «Законодавство України». Верховна Рада України.* URL: https://zakon.rada.gov.ua/go/1932-12 (дата звернення: 09.07.2026); Про правовий режим воєнного стану : Закон України від 12.05.2015 № 389-VIII. URL: https://zakon.rada.gov.ua/go/389-19 (дата звернення: 09.07.2026).

[411] Про введення воєнного стану в Україні : Указ Президента України від 24.02.2022 № 64/2022. *База даних «Законодавство України». Верховна Рада України.* URL: https://zakon.rada.gov.ua/go/64/2022 (дата звернення: 09.07.2026); Про затвердження Указу Президента України «Про введення воєнного стану в Україні» : Закон України від 24.02.2022 № 2102-IX. URL: https://zakon.rada.gov.ua/go/2102-20 (дата звернення: 09.07.2026).

[412] Конституція України : Конституція України від 28.06.1996 № 254к/96-ВР. *База даних «Законодавство України». Верховна Рада України.* URL: https://zakon.rada.gov.ua/go/254к/96-вр (дата звернення: 09.07.2026).

законодавство одночасно передбачає соціально обумовлені винятки, зокрема для осіб, які реально самостійно виховують дитину або мають інші сімейні обставини, прямо визначені законом. Відповідно, правозастосування має відмежовувати дійсні сімейні підстави для відстрочки чи виїзду від штучно створених документальних конструкцій[413, 414].

У межах можливої протиправної моделі предметом кримінально-правової оцінки можуть бути узгоджені дії осіб, спрямовані на підготовку та використання судових рішень про розірвання шлюбу, позбавлення одного з батьків батьківських прав або встановлення факту самостійного виховання дитини без реального з'ясування сімейних обставин. Науково коректним є розгляд таких ситуацій не як доведеного факту щодо кожної справи, а як кримінально-правового ризику, який потребує доказування у конкретному кримінальному провадженні.

Ознаками фіктивізації судового захисту можуть виступати: відсутність фактичної участі органу опіки та піклування, порушення правил підсудності, непропорційно швидкий розгляд справи без належної процесуальної необхідності, ненадання сторонам реальної можливості подати відзив, пояснення або докази, однотипність процесуальних документів, а також невідповідність установлених судом обставин фактичному спільному проживанню подружжя чи спільній участі обох батьків у вихованні дитини. Такі індикатори мають оцінюватися у сукупності, з урахуванням вимог цивільного процесуального та сімейного законодавства[415, 416, 417].

У випадку доведення відповідних обставин можлива кримінально-правова оцінка за сукупністю норм Кримінального кодексу України. Зокрема, за наявності доказів сприяння незаконному перетинанню державного

[413] Про військовий обов'язок і військову службу : Закон України від 25.03.1992 № 2232-XII. *База даних «Законодавство України». Верховна Рада України.* URL: https://zakon.rada.gov.ua/go/2232-12 (дата звернення: 09.07.2026); Про мобілізаційну підготовку та мобілізацію : Закон України від 21.10.1993 № 3543-XII. URL: https://zakon.rada.gov.ua/go/3543-12 (дата звернення: 09.07.2026).

[414] Про затвердження Правил перетинання державного кордону громадянами України : Постанова Кабінету Міністрів України; Правила від 27.01.1995 № 57. *База даних «Законодавство України». Верховна Рада України.* URL: https://zakon.rada.gov.ua/go/57-95-п (дата звернення: 09.07.2026).

[415] Цивільний процесуальний кодекс України : Кодекс України; Закон від 18.03.2004 № 1618-IV. *База даних «Законодавство України». Верховна Рада України.* URL: https://zakon.rada.gov.ua/go/1618-15 (дата звернення: 09.07.2026).

[416] Сімейний кодекс України : Кодекс України; Закон від 10.01.2002 № 2947-III. *База даних «Законодавство України». Верховна Рада України.* URL: https://zakon.rada.gov.ua/go/2947-14 (дата звернення: 09.07.2026).

[417] Питання діяльності органів опіки та піклування, пов'язаної із захистом прав дитини : Постанова Кабінету Міністрів України; Порядок від 24.09.2008 № 866. *База даних «Законодавство України». Верховна Рада України.* URL: https://zakon.rada.gov.ua/go/866-2008-п (дата звернення: 09.07.2026).

кордону може поставати питання про застосування ст. 332 КК України; у разі втручання в автоматизовані системи суду або внесення до них неправдивих відомостей – ст. 376-1 КК України; у разі складання чи видачі завідомо неправдивого офіційного документа службовою особою – ст. 366 КК України; за наявності ознак перешкоджання законній діяльності Збройних Сил України чи інших військових формувань в особливий період – ст. 114-1 КК України. При цьому кваліфікація має здійснюватися лише після встановлення всіх ознак складу кримінального правопорушення, ролі кожного учасника та форми вини[418].

Доказування у таких провадженнях повинно бути спрямоване на встановлення реальності судового розгляду, походження та правової якості судового рішення, факту його використання під час прикордонного контролю, а також причинного зв'язку між створенням відповідного документа і незаконним результатом. Значення можуть мати матеріали цивільної справи, журнали автоматизованих систем документообігу суду, дані Єдиного державного реєстру судових рішень, документи органів опіки та піклування, інформація Державної прикордонної служби України, електронне листування, фінансові операції та інші допустимі докази[419, 420].

За результатами узагальнення інформації з реєстру судових рішень може бути встановлено масовість однотипних рішень упродовж 2023–2024 років, що саме по собі не доводить злочинний характер кожного провадження, однак становить кримінологічний та криміналістичний індикатор для подальшої перевірки. Аналогічно відомості про виїзд окремих чоловіків призовного віку за межі України після отримання таких рішень потребують процесуального підтвердження даними прикордонного контролю, матеріалами кримінального провадження та іншими доказами, які відповідають критеріям належності, допустимості й достовірності.

Питання підслідності у таких кримінальних провадженнях має вирішуватися з урахуванням суб'єкта й характеру можливого кримінального правопорушення. Якщо йдеться про діяння, імовірно вчинені суддею,

[418] Кримінальний кодекс України : Кодекс України; Закон від 05.04.2001 № 2341-III. *База даних «Законодавство України». Верховна Рада України.* URL: https://zakon.rada.gov.ua/go/2341-14 (дата звернення: 09.07.2026).

[419] Кримінальний процесуальний кодекс України : Кодекс України; Закон від 13.04.2012 № 4651-VI. *База даних «Законодавство України». Верховна Рада України.* URL: https://zakon.rada.gov.ua/go/4651-17 (дата звернення: 09.07.2026).

[420] Про доступ до судових рішень : Закон України від 22.12.2005 № 3262-IV. *База даних «Законодавство України». Верховна Рада України.* URL: https://zakon.rada.gov.ua/go/3262-15 (дата звернення: 09.07.2026).

працівником правоохоронного органу або іншою службовою особою, визначення органу досудового розслідування здійснюється відповідно до правил ст. 216 КПК України. Такий підхід забезпечує інституційну неупередженість розслідування та відповідає публічному інтересу у захисті правосуддя, обороноздатності держави і прав дитини[421].

Висновки

Проведене дослідження дає підстави стверджувати, що захист прав дитини в умовах збройної агресії має розглядатися не лише як гуманітарний або соціальний напрям державної політики, а як комплексний правовий режим, який охоплює сімейне, процесуальне, кримінальне, адміністративне та прикордонне законодавство. У цьому режимі дитина є самостійним носієм прав, а не формальною юридичною підставою для набуття дорослою особою певних переваг.

Сімейно-правові інститути розірвання шлюбу, позбавлення батьківських прав і встановлення факту самостійного виховання дитини є законними та необхідними засобами захисту лише тоді, коли вони відповідають реальним обставинам і спрямовані на забезпечення найкращих інтересів дитини. Їх використання для створення штучної підстави перетинання державного кордону в умовах воєнного стану спотворює призначення цих інститутів і створює ризик порушення прав дитини.

Критеріями відмежування правомірного судового захисту від фіктивної правової конструкції є: реальність сімейних обставин, наявність доказів участі або неучасті кожного з батьків у вихованні, належне повідомлення сторін, змістовна участь органу опіки та піклування, дотримання процесуальних строків, індивідуалізоване мотивування рішення, відсутність ознак масовості або шаблонності, а також відповідність рішення фактичним потребам дитини.

Кримінально-правова кваліфікація таких схем можлива за статтями про незаконне переправлення осіб через державний кордон, втручання в автоматизовані системи суду, службове підроблення, перешкоджання законній діяльності Збройних Сил України та інші суміжні склади залежно від конкретних обставин. Однак вона потребує доведення не лише факту використання судового рішення, а й фіктивності

[421] Кримінальний процесуальний кодекс України : Кодекс України; Закон від 13.04.2012 № 4651-VI. *База даних «Законодавство України». Верховна Рада України.* URL: https://zakon.rada.gov.ua/go/4651-17 (дата звернення: 09.07.2026).

відповідних обставин, умислу учасників, ролі кожного суб'єкта та причинного зв'язку між документом і незаконним результатом.

Для підвищення ефективності протидії доцільно застосовувати ризик-орієнтований підхід: не ставити під сумнів кожне рішення щодо дитини, але посилювати перевірку там, де наявні індикатори фіктивності. Такий підхід дає змогу одночасно захищати реальних одиноких батьків і дітей та виявляти випадки маніпулятивного використання сімейного судочинства.

Найважливішим практичним напрямом є міжвідомча взаємодія судів, органів опіки та піклування, органів прокуратури, органів досудового розслідування, Державної прикордонної служби та органів, що забезпечують функціонування судових інформаційних систем. Лише поєднання належного сімейного судочинства, цифрової доброчесності, якісного документування та кримінально-правової реакції здатне запобігти перетворенню прав дитини на інструмент протиправного ухилення від мобілізації.

Отже, у період збройної агресії правова держава повинна одночасно забезпечувати обороноздатність і не допускати девальвації прав дитини. Будь-яке судове рішення, яке стосується дитини, має бути не формальним документом, а результатом справедливого, мотивованого і доказово підтвердженого процесу, спрямованого на її реальний добробут.

Анотація

У підрозділі досліджено проблему використання сімейно-правових механізмів захисту дитини не за їх прямим призначенням, а як формального інструменту для легалізації виїзду за межі України чоловіків призовного віку в умовах збройної агресії та дії воєнного стану. Обґрунтовано, що судові рішення про розірвання шлюбу, позбавлення одного з батьків батьківських прав або встановлення факту самостійного виховання дитини можуть відповідати стандарту найкращих інтересів дитини лише за умови реального, повного і змагального судового розгляду. Доведено, що формальне або фіктивне використання цих інститутів становить подвійну загрозу: воно підриває мобілізаційну спроможність держави та одночасно перетворює дитину на засіб досягнення неправомірної мети дорослих. Розкрито значення участі органу опіки та піклування, перевірки фактичних сімейних обставин, належного повідомлення сторін, дотримання процесуальних строків і мотивованості судового рішення. Запропоновано кримінально-правову модель оцінки таких діянь із урахуванням можливої кваліфікації за статтями 332, 376-1, 366, 114-1 КК України та суміжними складами за наявності відповідних доказів.

Сформульовано критерії відмежування правомірного судового захисту дитини від зловживання правом і фіктивного правосуддя. Особливу увагу приділено доказуванню умислу, причинного зв'язку між неправомірним судовим рішенням та незаконним перетинанням кордону, а також запобіганню повторній віктимізації дитини у кримінальному провадженні. Зроблено висновок про необхідність міжвідомчої взаємодії судів, органів опіки та піклування, Державної прикордонної служби, органів досудового розслідування та органів прокуратури для забезпечення балансу між обороноздатністю держави і пріоритетом прав дитини.

Ключові слова: права дитини, найкращі інтереси дитини, збройна агресія, воєнний стан, мобілізація, позбавлення батьківських прав, самостійне виховання дитини, фіктивне судове рішення, незаконне переправлення осіб через державний кордон, кримінально-правова кваліфікація.

Література

1. Декларація прав дитини : Декларація ООН від 20.11.1959. *База даних «Законодавство України». Верховна Рада України.* URL: https://zakon.rada.gov.ua/go/995_384 (дата звернення: 09.07.2026).
2. Конвенція про права дитини : Конвенція ООН від 20.11.1989. *База даних «Законодавство України». Верховна Рада України.* URL: https://zakon.rada.gov.ua/go/995_021 (дата звернення: 09.07.2026).
3. Про виконання рішень та застосування практики Європейського суду з прав людини : Закон України від 23.02.2006 № 3477-IV. *База даних «Законодавство України». Верховна Рада України.* URL: https://zakon.rada.gov.ua/go/3477-15 (дата звернення: 09.07.2026).
4. Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод : Конвенція Ради Європи від 04.11.1950. *База даних «Законодавство України». Верховна Рада України.* URL: https://zakon.rada.gov.ua/go/995_004 (дата звернення: 09.07.2026).
5. Mamchur v. Ukraine, no. 10383/09, Judgment of 16 July 2015. *HUDOC*. URL: https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-156388 (accessed: 09.07.2026).
6. Про охорону дитинства : Закон України від 26.04.2001 № 2402-III. *База даних «Законодавство України». Верховна Рада України.* URL: https://zakon.rada.gov.ua/go/2402-14 (дата звернення: 09.07.2026).
7. Цивільний процесуальний кодекс України : Кодекс України; Закон від 18.03.2004 № 1618-IV. *База даних «Законодавство України». Верховна Рада України.* URL: https://zakon.rada.gov.ua/go/1618-15 (дата звернення: 09.07.2026).
8. Сімейний кодекс України : Кодекс України; Закон від 10.01.2002 № 2947-III. *База даних «Законодавство України». Верховна Рада України.* URL: https://zakon.rada.gov.ua/go/2947-14 (дата звернення: 09.07.2026).
9. Про практику застосування судами законодавства при розгляді справ про усиновлення і про позбавлення та поновлення батьківських прав : Постанова Пленуму Верховного Суду України від 30.03.2007

№ 3. *База даних «Законодавство України». Верховна Рада України.* URL: https://zakon.rada.gov.ua/go/v0003700-07 (дата звернення: 09.07.2026).
10. Про забезпечення організаційно-правових умов соціального захисту дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування : Закон України від 13.01.2005 № 2342-IV. *База даних «Законодавство України». Верховна Рада України.* URL: https://zakon.rada.gov.ua/go/2342-15 (дата звернення: 09.07.2026).
11. Питання діяльності органів опіки та піклування, пов'язаної із захистом прав дитини : Постанова Кабінету Міністрів України; Порядок від 24.09.2008 № 866. *База даних «Законодавство України». Верховна Рада України.* URL: https://zakon.rada.gov.ua/go/866-2008-п (дата звернення: 09.07.2026).
12. Про місцеве самоврядування в Україні : Закон України від 21.05.1997 № 280/97-ВР. *База даних «Законодавство України». Верховна Рада України.* URL: https://zakon.rada.gov.ua/go/280/97-вр (дата звернення: 09.07.2026).
13. Конституція України : Конституція України від 28.06.1996 № 254к/96-ВР. *База даних «Законодавство України». Верховна Рада України.* URL: https://zakon.rada.gov.ua/go/254к/96-вр (дата звернення: 09.07.2026).
14. EU Guidelines on Children and Armed Conflict. Council of the European Union, 2024. URL: https://www.consilium.europa.eu/media/i0qneksy/eu-guidelines-human-rights-children-armed-conflicts.pdf (accessed: 09.07.2026).
15. Про правовий режим воєнного стану : Закон України від 12.05.2015 № 389-VIII. *База даних «Законодавство України». Верховна Рада України.* URL: https://zakon.rada.gov.ua/go/389-19 (дата звернення: 09.07.2026).
16. Про мобілізаційну підготовку та мобілізацію : Закон України від 21.10.1993 № 3543-XII. *База даних «Законодавство України». Верховна Рада України.* URL: https://zakon.rada.gov.ua/go/3543-12 (дата звернення: 09.07.2026).
17. Про затвердження Правил перетинання державного кордону громадянами України : Постанова Кабінету Міністрів України; Правила від 27.01.1995 № 57. *База даних «Законодавство України». Верховна Рада України.* URL: https://zakon.rada.gov.ua/go/57-95-п (дата звернення: 09.07.2026).
18. The impact of the armed conflict and occupation on children's rights in Ukraine: 24 February 2022 – 31 December 2024. Office of the United Nations High Commissioner for Human Rights, 2025. URL: https://ukraine.ohchr.org/sites/default/files/2025-04/2025-03-21%20OHCHR%20Report%20on%20Children%27s%20Rights%20in%20Ukraine.pdf (accessed: 09.07.2026).
19. Dikovska I. Child protection in Ukraine: family law frameworks and the application of the 1996 Hague Convention. *International Journal of Law, Policy and the Family*. 2026. Vol. 40, Issue 1. Article ebag004. DOI: 10.1093/lawfam/ebag004
20. Lonardo L. The best interests of the child in the case law of the Court of Justice of the European Union. *Maastricht Journal of European and Comparative Law*. 2022. Vol. 29, Issue 5. P. 596–614. DOI: 10.1177/1023263X221144829
21. Про судоустрій і статус суддів : Закон України від 02.06.2016 № 1402-VIII. *База даних «Законодавство України». Верховна Рада України.* URL: https://zakon.rada.gov.ua/go/1402-19 (дата звернення: 09.07.2026).

22. Кримінальний кодекс України : Кодекс України; Закон від 05.04.2001 № 2341-III. *База даних «Законодавство України». Верховна Рада України.* URL: https://zakon.rada.gov.ua/go/2341-14 (дата звернення: 09.07.2026).
23. Кримінальний процесуальний кодекс України : Кодекс України; Закон від 13.04.2012 № 4651-VI. *База даних «Законодавство України». Верховна Рада України.* URL: https://zakon.rada.gov.ua/go/4651-17 (дата звернення: 09.07.2026).
24. Frankova I. Inclusion of Ukrainian War-Exposed Children in Reparative Justice: A Trauma-Informed Perspective. *Psychiatry*. 2025. DOI: 10.1080/00332747.2025.2530348.
25. Про оборону України : Закон України від 06.12.1991 № 1932-XII. *База даних «Законодавство України». Верховна Рада України.* URL: https://zakon.rada.gov.ua/go/1932-12 (дата звернення: 09.07.2026).
26. Про введення воєнного стану в Україні : Указ Президента України від 24.02.2022 № 64/2022. *База даних «Законодавство України». Верховна Рада України.* URL: https://zakon.rada.gov.ua/go/64/2022 (дата звернення: 09.07.2026).
27. Про затвердження Указу Президента України «Про введення воєнного стану в Україні» : Закон України від 24.02.2022 № 2102-IX. *База даних «Законодавство України». Верховна Рада України.* URL: https://zakon.rada.gov.ua/go/2102-20 (дата звернення: 09.07.2026).
28. Про військовий обов'язок і військову службу : Закон України від 25.03.1992 № 2232-XII. *База даних «Законодавство України». Верховна Рада України.* URL: https://zakon.rada.gov.ua/go/2232-12 (дата звернення: 09.07.2026).
29. Про доступ до судових рішень : Закон України від 22.12.2005 № 3262-IV. *База даних «Законодавство України». Верховна Рада України.* URL: https://zakon.rada.gov.ua/go/3262-15 (дата звернення: 09.07.2026).

DOI: https://doi.org/10.36059/978-966-397-661-7-10

БЕЗПЕКА ДІТЕЙ ПІД ЧАС ВИКОРИСТАННЯ ЕЛЕКТРОСАМОКАТІВ: ПРОБЛЕМИ ПРАВОВОГО РЕГУЛЮВАННЯ ТА ЮРИДИЧНОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ

Гутник Аліна Володимирівна,
докторка філософії у галузі права,
старша інспекторка відділу «Служба освітньої безпеки»
Калуського районного відділу поліції ГУНП
в Івано-Франківській області
м. Калуш, Івано-Франківська область, Україна

Луцький Тарас Миколайович,
доктор філософії в галузі права, доцент,
доцент кафедри кримінального права та кримінології
факультету № 1 (з підготовки фахівців для органів
досудового розслідування Національної поліції України)
Львівського державного університету внутрішніх справ ,
вул. Городоцька, 26, м. Львів, 79007, Україна

Вступ

Масове використання електросамокатів, бігвелів, сігвеїв та іншого легкого персонального електричного транспорту розпочалося в Україні у період пандемії COVID-19, коли потреба в індивідуальній мобільності суттєво зросла, а громадський транспорт сприймався як додатковий фактор ризику. У містах активно почали розвиватися сервіси прокату електросамокатів, збільшилася кількість моделей та їх функціональних можливостей. Водночас системні зміни до законодавства, які б комплексно врегульовували використання таких транспортних засобів та інтегрували їх у чинну систему дорожнього руху, фактично відсутні.

На тлі стрімкого поширення електросамокатів та інших легких електричних транспортних засобів дедалі частіше фіксуються пов'язані з ними дорожньо-транспортні пригоди (далі – ДТП). Окремий облік аварій за участю легкого персонального та низькошвидкісного легкого електричного транспорту в Україні ведеться лише з 2024 року,

що дозволило виокремити цей сегмент у статистиці дорожньої безпеки. Так, за даними Національної поліції, у 2024 році було зареєстровано 503 ДТП за участю такого транспорту, у яких загинули 12 осіб та 538 отримали травми. У 2025 році кількість інцидентів зросла до 845, у яких 19 осіб загинули, а 912 – були травмовані. Водночас лише за перші чотири місяці 2026 року вже зареєстровано 190 ДТП із загиблими та/або травмованими за участю легкого персонального або низькошвидкісного легкого електричного транспортного засобу, що на 33,8 % більше порівняно з аналогічним періодом минулого року. У цих аваріях загинули 2 особи та отримали травми 209 осіб, що на 37,5 % більше, ніж за аналогічний період минулого року[422].

Наявність резонансних ДТП за участю дітей на електросамокатах, у тому числі з летальними наслідками, додатково актуалізує питання безпеки використання такого транспорту та ефективності чинного правового регулювання. Як зазначає перший заступник начальника Департаменту патрульної поліції НПУ Олексій Білошицький: «…Кожен такий випадок – нагадування, що електросамокат – це не іграшка, а його користувач – повноцінний учасник дорожнього руху, який має бути відповідальним»[423].

Проблема має й безпековий характер. Водії електросамокатів звертаються за медичною допомогою з травмами голови, обличчя та шиї частіше, ніж велосипедисти. Крім того, вони отримують до двох разів більше тяжких травм голови та від 50 % до 100 % більше щелепно-лицьових травм порівняно зі звичайними велосипедистами[424]. Особливого значення це набуває у контексті безпеки дітей як більш вразливої категорії користувачів.

Міжнародні підходи до безпеки дорожнього руху виходять із необхідності формування такої транспортної системи, у межах якої навіть помилки учасників дорожнього руху не повинні призводити до тяжких травм або загибелі людей. Це передбачає зосередження уваги не лише на мінімізації наслідків ДТП, але й на їх попередженні шляхом управління швидкістю

[422] В Україні зросла кількість смертельних ДТП з електросамокатами: на 845 ДТП за рік – 19 загиблих URL: https://sud.ua/uk/news/publication/360918-v-ukraine-vyroslo-kolichestvo-smertelnykh-dtp-s-elektrosamokatami-do-845-dtp-za-god-19-pogibshikh (дата звернення: 26.05.2026).

[423] Безпечний рух починається з відповідальності: що варто знати користувачам електротранспорту. МВС України : вебсайт. 12.05.2026. URL: https://mvs.gov.ua/news/bezpecnii-rux-pocinajetsia-z-vidpovidalnosti-shho-varto-znati-koristuvacam-elektrotransportu (дата звернення: 26.05.2026).

[424] Safer Micromobility (2024). OECD/ITF. P. 14. URL: https://www.oecd.org/content/dam/oecd/en/publications/reports/2024/03/safer-micromobility_f7dee627/0d2e0dd5-en.pdf (дата звернення: 26.05.2026).

руху, розвитку безпечної інфраструктури та належного регулювання використання засобів мікромобільності[425].

У міжнародних та європейських документах переважно використовується узагальнюючий термін «засоби мікромобільності» (англ. micromobility, personal mobility devices), який охоплює різні види легкого індивідуального транспорту, зокрема електросамокати, електровелосипеди, моноколеса та інші подібні засоби пересування[426]. Водночас у законодавстві України застосовується інший підхід. Законодавець оперує поняттями «легкий персональний електричний транспортний засіб» та «низькошвидкісний легкий електричний транспортний засіб»[427]. Типовий електросамокат здебільшого відповідає ознакам легкого персонального електричного транспортного засобу, однак окремі моделі залежно від технічних характеристик можуть підпадати і під категорію низькошвидкісних легких електричних транспортних засобів.

У зв'язку з цим у роботі термін «електросамокат» використовується як загальновживане позначення відповідного виду транспорту, тоді як термін «засоби мікромобільності» застосовується у випадках, коли йдеться про міжнародні та європейські підходи до регулювання цієї сфери загалом. У рекомендаціях окремо згадуються «оператори сервісів мікромобільності» під якими слід розуміти суб'єктів, які надають електросамокати та інші подібні транспортні засоби у прокат.

Питання правового статусу легкого персонального електричного транспорту, особливостей правового становища осіб, які ним керують, а також окремі проблеми кваліфікації відповідних правопорушень уже були предметом попередніх досліджень авторів[428, 429]. Ця робота є продовженням дослідження у контексті захисту дітей як найбільш вразливої категорії користувачів електросамокатів та іншого легкого персонального транспортного засобу.

---

[425] Safer Micromobility (2024). OECD/ITF. P. 7. URL: https://www.oecd.org/content/dam/oecd/en/publications/reports/2024/03/safer-micromobility_f7dee627/0d2e0dd5-en.pdf (дата звернення: 26.05.2026).

[426] Road safety thematic report. Personal Mobility Devices. European Road Safety Observatory. Brussels, European Commission, Directorate General for Transport. P. 5. URL: https://road-safety.transport.ec.europa.eu/document/download/6ed38dab-eb7c-42e0-a4a7-06bdd20677ec_en?filename=ERSO-TR-PersonalMobilityDevices-20241217.pdf (дата звернення: 26.05.2026).

[427] Про автомобільний транспорт : Закон України від 05.04.2001 № 2344-III. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2344-14#Text (дата звернення: 26.05.2026).

[428] Луцький Т. Кримінальна відповідальність за порушення правил безпеки дорожнього руху особами, які керують «мініелектротранспортом». *Правовий часопис Донбасу*. 2022. № 4. Т. 2. С. 96–102. DOI: 10.32782/2523-4269-2022-81-4-2-96-102

[429] Гутник, А. В., Луцький, Т. М. Відповідальність осіб, які керують легким персональним електричним транспортним засобом. *Українська поліцеїстика: теорія, законодавство, практика*. 2025. № 4. С. 106–112. https://doi.org/10.32782/2709-9261-2025-4-16-19

1 Європейські стандарти використання електросамокатів та відповідальність неповнолітніх

Міжнародний транспортний форум (ITF) при Організації економічного співробітництва та розвитку (OECD) запропонувала уніфіковану класифікацію засобів персональної мобільності на основі їхньої швидкості та ваги. Вони також надали рекомендації щодо розробки інфраструктури, правил паркування та збору даних про аварійність для підвищення безпеки мікромобільності. У звітах ITF визначено три базові групи факторів, що впливають на рівень аварійності у сфері мікромобільності: інфраструктура, користувачі та пристрої [430] [431]. Тому, доцільно проаналізувати кожен із зазначених груп факторів, оскільки саме їх сукупний вплив визначає рівень безпеки використання електросамокатів.

Інфраструктура. Найважливішими інфраструктурними питаннями, пов'язаними з мікромобільністю, є: необхідний простір та безпечне місце (включаючи умови освітлення) для їзди, якість дорожнього покриття та паркування електросамокатів. В ідеалі мали б існувати спеціальні доріжки, які відокремлювали пішохідні зони та інтенсивніший моторизований транспорт. В реальних умовах користувачі засобів мікромобільності надають перевагу велосипедним доріжкам, але з міркувань безпеки стандарти їх проектування слід оновити, щоб різні типи транспортних засобів могли використовувати цю інфраструктуру разом у повній безпеці[432].

У країнах Європи по-різному вирішено питання де саме можна їхати електросамокатом. Наприклад, у Мальті дозволено їздити пішохідними доріжками, набережними, спільними пішохідними доріжками, велосипедними доріжками та пішохідними зонами за умови дотримання обмеження швидкості до 10 км/год[433]. Натомість у Великобританії на орендованому самокаті дозволено їздити дорогами загального користування, включаючи велосипедні доріжки та, відповідно, заборонено їхати тротуарами[434].

[430] Safer Micromobility (2024). OECD/ITF. 32 p. URL: https://www.oecd.org/content/dam/oecd/en/publications/reports/2024/03/safer-micromobility_f7dee627/0d2e0dd5-en.pdf (дата звернення: 26.05.2026).

[431] Safe Micromobility (2020). OECD/ITF. 98 p. URL:https://www.oecd.org/content/dam/oecd/en/publications/reports/2020/02/safe-micromobility_a7f10061/0b98fac1-en.pdf (дата звернення: 26.05.2026).

[432] Road safety thematic report. Personal Mobility Devices. European Road Safety Observatory. Brussels, European Commission, Directorate General for Transport. P. 16–17. URL: https://road-safety.transport.ec.europa.eu/document/download/4000e43d-bb97-495e-8a80-880a3b8f324a_en?filename=ERSO-TR-PersonalMobilityDevices-2026.pdf (дата звернення: 26.05.2026).

[433] Subsidiary legislation 499.67. Micromobility regulations. 27th December, 2019. LEĠIŻLAZZJONI MALTA : вебсайт. URL: https://legislation.mt/eli/sl/499.67/eng/pdf (дата звернення: 26.05.2026).

[434] Riding an electric scooter: the rules. GOV.UK: вебсайт. URL: https://www.gov.uk/electric-scooter-rules (дата звернення: 26.05.2026).

Є потреба у формуванні комплексної міської політики, яка передбачає інтеграцію інфраструктури мікромобільності у загальну транспортну систему міста та її адаптацію до інтенсивності руху. Рекомендації передбачають необхідність забезпечення регулярного технічного обслуговування дорожнього покриття, спільних доріжок та інших елементів інфраструктури. Окремо звертається увага на необхідність взаємодії органів влади з операторами сервісів мікромобільності для своєчасного виявлення проблемних ділянок та підвищення ефективності управління інфраструктурою. Також рекомендації охоплюють питання забезпечення місць для паркування мікромобільних транспортних засобів шляхом визначення спеціалізованих зон, встановлення правил користування ними та контролю за їх дотриманням[435].

Наприклад, у Норвегії за порушення правил паркування електросамоката, якщо це створює перешкоди або незручності для інших, або в місцях, де знаки вказують на заборону паркування, особу можуть оштрафувати на 900 крон[436].

Крім того, сучасні підходи передбачають використання цифрових рішень для організації мікромобільності, зокрема інтеграцію інформації про правила користування та паркування у мобільні додатки, а також розвиток інфраструктури для розміщення й обслуговування відповідних транспортних засобів[437].

Користувачі. Ще одним чинником забезпечення безпеки у сфері мікромобільності є поведінка безпосередніх користувачів електросамокатів та інших подібних транспортних засобів. Перш за все, йде мова про обмеження швидкісного режиму. Зокрема, рекомендується встановлення обмеження швидкості руху для автомобільного та вантажного транспорту в районах із високим трафіком мікромобільності на рівні 30 км/год або нижче. У випадках, коли користувачі мікромобільності вимушені або мають право рухатися у пішохідних зонах, пропонується встановлення швидкісних обмежень приблизно 6–10 км/год, що спрямовано на мінімізацію ризиків для пішоходів[438].

Наприклад, як ми зазначали вище, у Мальті обмеження швидкості електросамокатів у пішохідних зонах становить до 10 км/год. У Норвегії, загальне правило передбачає, що електросамокат повинен бути

[435] Safer Micromobility (2024). OECD/ITF. P. 17–18. URL: https://www.oecd.org/content/dam/oecd/en/publications/reports/2024/03/safer-micromobility_f7dee627/0d2e0dd5-en.pdf (с.17–18) (дата звернення: 26.05.2026).

[436] Trafikkregler for elsparkesykler. URL: https://www.vegvesen.no/trafikkinformasjon/trafikksikkerhet/sikker-pa-elsparkesykkel/trafikkregler/ (дата звернення: 26.05.2026).

[437] Safer Micromobility (2024). OECD/ITF. P. 17–18. URL: https://www.oecd.org/content/dam/oecd/en/publications/reports/2024/03/safer-micromobility_f7dee627/0d2e0dd5-en.pdf (дата звернення: 26.05.2026).

[438] Там само. P. 21–22. .

оснащений обмежувачем швидкості, який не дозволяє їхати швидше за 20 км/год. Якщо особа на електросамокаті їде по тротуарі, то під час обгону пішохода, завжди необхідно сповільнюватися до звичайної швидкості ходьби, і не більше 6 км/год. Пішоходи, користувачі крісел колісних та дитячі візків мають пріоритет у русі[439].

Окремий блок рекомендацій стосується запобігання ризикованій поведінці користувачів. Йдеться, зокрема, про необхідність встановлення заборон та санкцій за перевищення швидкості, керування у стані алкогольного чи наркотичного сп'яніння, використання мобільних телефонів під час руху, перевезення пасажирів, а також використання електросамокатів особами, які не досягли встановленого віку.

Важливим напрямом є формування навичок безпечного користування. У цьому контексті пропонується інтегрувати навчання з мікромобільності у шкільні освітні програми, що дозволить сформувати у дітей та підлітків базові знання та навички безпечної поведінки у дорожньому русі. Такий підхід передбачає розробку відповідних вікових навчальних модулів, підготовку інструкторів та системне впровадження навчання у закладах освіти. Для безпеки користувачів, пропонується сприяти використанню відповідних шоломів (незалежно від того чи це власний засіб мікромобільності чи орендований).

Сучасні підходи передбачають використання технологічних інструментів аналізу та впливу на поведінку користувачів. Зокрема, оператори сервісів мікромобільності можуть використовувати дані про перевищення швидкості, різкі маневри або неуважність, та надавати відповідний зворотний зв'язок після поїздки. Додатково можуть використовуватися економічні стимули, зокрема знижки або інші заохочення за дотримання правил чи використання захисного спорядження.

Окремо наголошується на необхідності запровадження початкового навчання для користувачів, зокрема через цифрові інтерфейси перед початком користування електросамокатами, а також механізми перевірки віку користувача[440].

Європейська рада з безпеки транспорту (ETSC) надає більш конкретизовані правила дорожнього руху (далі – ПДР) для осіб, які керують електросамокатами. До таких, зокрема, відносяться обов'язковість використання

[439] Regler for elsparkesykkel gjelder både delte og privat motorv. Statens vegvesen: вебсайт. URL: https://www.vegvesen.no/globalassets/trafikk/trafikksikkerhet/regler-sparkesykkel.pdf?v=4a80c1 (дата звернення: 26.05.2026).

[440] Safer Micromobility (2024). OECD/ITF. P. 21–22. URL: https://www.oecd.org/content/dam/oecd/en/publications/reports/2024/03/safer-micromobility_f7dee627/0d2e0dd5-en.pdf (дата звернення: 26.05.2026)

шоломів, заборона руху тротуарами (за відсутності спеціальних дозволів), заборона перевезення пасажирів, встановлення мінімального віку користувачів (як правило, не менше 16 років або відповідно до віку, з якого можна керувати мопедом), а також заборона керування у стані сп'яніння та використання мобільних телефонів під час руху[441].

Якщо аналізувати встановлені правила для осіб, які можуть керувати електросамокатами у країнах Європи, то тільки у 5 із 31 аналізованих країн немає встановлених обмежень по віку. Наприклад, керувати електросамокатом з віку 16 років можна у Бельгії, Ірландії, Нідерландах, Румунії, Великобританії, з 14 років у Хорватії, Франції, Німеччині, Італії, Латвії, з 13 років у Польщі, з 12 років у Норвегії. Окремі країни, окрім віку встановлюють також додаткові вимоги до водіїв, наприклад ***залежно від того де їздити***: у Болгарії з віку 14 років дитина може їхати на електросамокаті по велосипедних доріжках, а з 16 років по дорогах; ***на якій швидкості:*** у Греції з 15 років можна їздити на електросамокатах з швидкістю до 25 км/год, а з 12 років з швидкістю до 6 км/год; ***за наявності певних документів:*** у Литві з віку 14 років можна їздити за наявності спеціального сертифікату[442].

Пристрої. У 2020 році Forum of European Road Safety Research Institutes (Форум європейських дослідницьких інститутів безпеки дорожнього руху – переклад авт.) провів аналіз правового статусу, використання і безпеки електросамокатів у 18 європейських країн (серед них немає України). Дослідники зробили висновок, що у більшості країн їх використання дозволено. Однак, їхнє правове становище відрізняється залежно від країни. Іноді їх розглядають як (електричний) велосипед, іноді як (легкий) мопед, залежно від потужності, іноді вони є окремою категорією транспортних засобів. Це має наслідки, наприклад, для положення на дорозі, максимальної швидкості, обов'язковості шоломів, страхування. Поточне опитування також показує, що багато країн мають труднощі з правовим статусом цього виду транспорту та все ще працюють над більш цілеспрямованим або детальнішим законодавством[443].

Міжнародні рекомендації акцентують на необхідності встановлення уніфікованих технічних вимог до їх проєктування та експлуатації: максимальна конструктивна швидкість до 20–25 км/год., потужності двигуна (у межах

[441] Recommendations on Safety of E-scooters. February 2023. ETSC, PACTS. P. 30–34. URL: https://etsc.eu/recommendations-on-safety-of-e-scooters/ (дата звернення: 26.05.2026).

[442] ETSC – National e-scooter rules in Europe URL: https://docs.google.com/spreadsheets/d/14oxJ4KOWbrTsRFYeNGQb65GHtTniQ0Ob1d5QqC4SKT8/edit?gid=0#gid=0 (дата звернення: 26.05.2026).

[443] Kamphuis, K. & van Schagen, I. E-scooters in Europe: legal status, usage and safety. Results of a survey in FERSI countries. *FERSI paper*. 2020. P. 20. URL: https://fersi.org/wp-content/uploads/2020/09/FERSI-report-scooter-survey.pdf (дата звернення: 26.05.2026)

250–500 Вт), а також вимоги до конструктивних характеристик транспортного засобу. До останніх належать мінімальний розмір коліс, достатня площа платформи для ніг (щонайменше 150 см^2), наявність ефективних гальмівних систем (зокрема, незалежних для переднього і заднього коліс), освітлювальних приладів та світловідбивальних елементів, покажчиків повороту, технічних рішень для кріплення мобільних пристроїв, використання технологій автоматичного обмеження швидкості, екстреного гальмування, геозонування та систем виявлення небезпечної поведінки користувачів.

Крім того, міжнародні рекомендації наголошують на необхідності вдосконалення систем збору та аналізу даних про ДТП за участю засобів мікромобільності. Зокрема, пропонується виокремлення різних категорій таких транспортних засобів (електросамокати, електровелосипеди, моноколеса тощо) у статистичних обліках, включаючи поліцейські та медичні дані. Це дозволяє більш точно оцінювати ризики, пов'язані з кожним видом мікромобільності, та розробляти ефективні заходи безпеки[444].

Європейська рада з безпеки на транспорті (ETSC) пропонує більш детальні технічні стандарти для електросамокатів:

– засоби захисту від несанкціонованого втручання і зміни обмежень максимальної швидкості та прискорення електросамоката повинні бути встановлені на заводі для приватних електросамокатів та оператором для спільних електросамокатів. Несанкціоноване втручання має бути заборонено законом;

– встановити мінімальний розмір коліс 30,5 см;

– встановити вимогу щодо незалежних гальмівних пристроїв передніх та задніх коліс для приватних та спільних електросамокатів та ін[445].

Одним із показових прикладів реагування органів місцевого самоврядування на проблеми, пов'язані з використанням електросамокатів, стало рішення Парижа про заборону сервісів прокату електросамокатів, яке набрало чинності з 1 вересня 2023 року після проведення місцевого референдуму[446]. Основними причинами такого рішення стали значна кількість ДТП, небезпечна поведінка користувачів, порушення ПДР, хаотичне паркування самокатів та конфлікти з пішоходами у публічному просторі. Водночас

[444] Safer Micromobility (2024). OECD/ITF. P. 26–27. URL: https://www.oecd.org/content/dam/oecd/en/publications/reports/2024/03/safer-micromobility_f7dee627/0d2e0dd5-en.pdf (дата звернення: 26.05.2026).

[445] Recommendations on Safety of E-scooters. February 2023. ETSC, PACTS. P. 25–29. URL: https://etsc.eu/recommendations-on-safety-of-e-scooters/ (дата звернення: 26.05.2026).

[446] Paris bans shared e-scooters after a public consultation. EU Urban Mobility Observatory : вебсайт. 17.04.2023. URL: https://urban-mobility-observatory.transport.ec.europa.eu/news-events/news/paris-bans-shared-e-scooters-after-public-consultation-2023-04-17_en (дата звернення: 26.05.2026).

заборона стосувалася саме прокатних електросамокатів, тоді як використання приватних електросамокатів у місті залишилося дозволеним.

За порушення правил користування електросамокатами у країнах Європи держави передбачена адміністративна, кримінальна та цивільна відповідальність.

Найчастіше, застосовується покарання у вигляді штрафу. Наприклад, за паркування, яке заважає пішоходам. Залежно від того, особа якого віку вчиняє правопорушення і чи може вона за законами держави нести адміністративну чи кримінальну, цивільну відповідальність. Наприклад, у Фінляндії передбачено мінімальний вік 15 років для керування електросамокатами, здатними розвивати швидкість понад 15 км/год. Якщо неповнолітнього водія зупинить поліція, то його батьки або опікуни отримають штраф за порушення ПДР у розмірі 60 євро. У випадку, якщо неповнолітній їхав на орендованому самокаті, то таку компанію з прокату можуть оштрафувати, якщо буде встановлено, що вони свідомо надають електросамокати неповнолітнім водіям[447].

У Великій Британії у 2022 році 14-річний підліток, керуючи приватним електросамокатом здійснив на тротуарі наїзд на 71-річну жінку, яка від отриманих травм померла у лікарні через декілька днів. У 2023 році Ноттінгемський суд для неповнолітніх визнав підлітка винним у спричиненні смерті внаслідок керування транспортним засобом без посвідчення та страхування. Суд призначив йому покарання у вигляді 12-місяців "*referral order*" та заборони керування транспортними засобами строком на 5 років. *Referral order* є спеціальним видом ювенального покарання у Великій Британії, що застосовується до неповнолітніх правопорушників і полягає у передачі справи до Комісії з питань неповнолітніх правопорушників, яка за участю дитини, її батьків та представників громади формує індивідуальну програму ресоціалізації. Така програма може включати виховні заходи, консультації, суспільно корисні роботи, заходи відновного правосуддя та інші обов'язки, спрямовані на запобігання повторному вчиненню правопорушень[448].

Щодо цивільної відповідальності, то наприклад у Норвегії електросамокати, які здатні розвивати швидкість від 10 км/год до 20 км/год,

[447] New Finnish e-scooter law to fine parents of riders under. EU LEVA : вебсайт. 23.06.2025. URL: https://leva-eu.com/new-finnish-e-scooter-law-to-fine-parents-of-riders-under-15 (дата звернення: 26.05.2026).

[448] Jessica Murray. Boy, 14, sentenced for causing death after crashing into woman with e-scooter. The Guardian: вебсайт. 08.03.2023. URL: https://www.theguardian.com/uk-news/2023/mar/08/boy-sentenced-for-causing-death-after-crashing-into-woman-with-e-scooter; (дата звернення: 26.05.2026); Fact sheet on youth referral orders. 2 с. URL: https://assets.publishing.service.gov.uk/media/5a7597e7e5274a436829876a/fact-sheet-youth-referral-orders.pdf (дата звернення: 26.05.2026).

були включені до обов'язкового страхування цивільної відповідальності у 2022 році для орендованих автопарків і у 2023 році для приватних самокатів. Без страховки користувачі можуть нести особисту відповідальність за збитки у разі потрапляння в аварію[449].

У Швейцарії відповідальність за порушення неповнолітніми правил користування електросамокатами може покладатися на батьків. Так, у 2024 році батьків 13-річного хлопця притягнули до відповідальності за те, що вони допустили ним використання електросамоката, а він був особою, яка не мала права керування таким транспортним засобом (за законом дозволено керувати електросамокатом з 14 років). Спочатку їм було призначено покарання у вигляді штрафу у розмірі 200 швейцарських франків кожному із випробувальним строком, а також штраф у розмірі 1500 швейцарських франків. Цікаво, що у подальшому суд виправдав батьків через неповне встановлення обставин справи та недоведеність неналежного виконання ними батьківських обов'язків[450].

В Іспанії судова практика демонструє застосування цивільної відповідальності у випадках спричинення шкоди неповнолітніми користувачами електросамокатів. Зокрема, у разі травмування пішоходів, обов'язок відшкодування шкоди покладається на батьків неповнолітніх, виходячи з неналежного виконання ними обов'язку нагляду за дитиною. При цьому порушення правил користування електросамокатами, зокрема їзда тротуарами чи перевезення пасажирів, може розглядатися судами як необережна поведінка, що спричинила настання шкоди[451].

2 Сучасні реалії використання електросамокатів в Україні та відповідальність неповнолітніх

У сучасних українських реаліях, правовий статус осіб, які керують електросамокатами, їх права й обов'язки законодавчо не визначені[452].

[449] E-Scooter Regulation in Europe: A Patchwork of Rules. Van Ameyde: вебсайт. URL: https://www.vanameyde.com/knowledge-base/e-scooter-regulation-in-europe/ (дата звернення: 26.05.2026).

[450] Parents in court after e-scooter accident. Zug4you : вебсайт. 06.11.2024. URL: https://www.zug4you.ch/en/news/news-articles/a/parents-in-court-after-e-scooter-accident (дата звернення: 26.05.2026).

[451] Maria Remedios (Maren) García-Valle Pérez. E-scooters in Spain: legal framework and accident liability. OFESAUTO's. 28.01.2022. URL: https://www.ofesauto.es/en/e-scooters-in-spain-legal-framework-and-accidents-liability/ (дата звернення: 26.05.2026).

[452] Гутник, А. В., Луцький, Т. М. Відповідальність осіб, які керують легким персональним електричним транспортним засобом. *Українська поліцеїстика: теорія, законодавство, практика*. 2025. № 4. С. 109. https://doi.org/10.32782/2709-9261-2025-4-16-19

На ці та інші проблеми використання електросамокатів звертали увагу багато науковців, зокрема А. Анохін[453], Т. Брошко[454], А. Габуда та С. Репецький[455], Ю. Дзюбановський[456], О. Козакевич та А. Кухар[457], М. Колодяжний[458], Т. Лисько[459], С. Панова[460], М. Рудик[461], Г. Фоменко[462] та ін.

На даний час на розгляді у Верховній Раді України перебуває законопроєкт № 3023 від 06.02.2020[463], спрямований на вдосконалення правового регулювання у сфері безпеки дорожнього руху щодо окремих його учасників[464]. Законопроєкт включений до порядку денного п'ятнадцятої сесії

[453] Анохін А. Співвідношення адміністративного правопорушення, передбаченого ст. 124 КУпАП, із суміжними деліктами: питання теорії і практики. *Право і суспільство*. 2023. № 2. С. 360–367. DOI: https://doi.org/10.32842/2078-3736/2023.3.54

[454] Брошко Т. І. Особливості кримінально-правової кваліфікації діянь особи, яка керує електросамокатом, при порушенні правил дорожнього руху. *Аналітично-порівняльне правознавство*. 2025. № 3. Ч. 2. С. 337–341. DOI: https://doi.org/10.24144/2788-6018.2025.03.2.54

[455] Габуда А. С., Репецький С. П. Правовий статус водіїв легкого персонального електротранспорту. *Науково-інформаційний вісник Івано-Франківського університету права імені Короля Данила Галицького: Журнал. Серія Право*. 2024. № 18 (30). С. 72–79. DOI: https://doi.org/10.33098/2078-6670.2024.18.30.72-79

[456] Дзюбановський Ю. А. До питання правового регулювання персонального легкого електротранспорту. *Актуальні проблеми правознавства*. 2023. Вип. 1. С. 84–87. DOI: https://doi.org/10.35774/app2023.01.084

[457] Козакевич О., Кухар А. Адміністративна відповідальність та легкий персональний електротранспорт: реалії та перспективи. *Нове українське право*. 2024. Вип. 3. С. 135–142. DOI: https://doi.org/10.51989/NUL.2024.3.17

[458] Колодяжний М. Г. Стратегія Vision Zero: уроки для України : монографія. Харків : Право, 2022. 300 с.

[459] Лисько Т. Д. Сучасні проблеми законодавчого регулювання використання окремих видів електротранспорту. *Транспортна безпека: правові та організаційні аспекти* : матеріали XVI Міжнародної науково-практичної конференції (м. Кривий Ріг, 19 листопада 2021 р.). 2021. С. 129–131.

[460] Панова С. В. Міжнародний досвід правового регулювання персонального легкого електротранспорту. *Аналітично-порівняльне правознавство*. 2023. № 1. С. 474–478. DOI: https://doi.org/10.24144/2788-6018.2023.01.82 (дата звернення: 25.05.2026); Панова С. В. Вплив пандемії COVID-19 на безпеку дорожнього руху в Україні. *Питання боротьби зі злочинністю*. 2021. Вип. 42. С. 67–73. DOI: https://doi.org/10.31359/2079-6242-2021-42-67

[461] Рудик М. М. Характеристика осіб, які вчиняють кримінальні правопорушення проти безпеки дорожнього руху та експлуатації автомобільного транспорту. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія: Право*. 2024. № 4(86). С. 350–355. DOI: https://doi.org/10.24144/2307-3322.2024.86.1.4.53

[462] Фоменко Г. Особливості використання електросамокатів на вулицях міст. *Вісник ХНАДУ*. 2026. Вип. 112. С. 258–264. DOI: https://doi.org/10.30977/BUL.2219-5548.2026.112.0.258

[463] Про внесення змін до деяких законодавчих актів щодо вдосконалення регулювання відносин у сфері забезпечення безпеки окремих категорій учасників дорожнього руху (користувачів персонального легкого електротранспорту, велосипедистів та пішоходів) : проєкт Закону України № 3023 від 06.02.2020. URL: https://itd.rada.gov.ua/billinfo/Bills/Card/684 (дата звернення: 26.05.2026).

[464] Пояснювальна записка до проекту Закону України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів щодо вдосконалення регулювання відносин у сфері забезпечення безпеки окремих категорій учасників дорожнього руху (користувачів персонального легкого електротранспорту, велосипедистів та пішоходів)» № 3023 від 06.02.2020. URL: https://itd.rada.gov.ua/billinfo/Bills/Card/684 (дата звернення: 26.05.2026).

Верховної Ради України IX скликання[465], однак з моменту його подання у 2020 році, він не доопрацьовувався та не зазнавав змін (принаймні таких на сайті ВРУ немає).

Проєктом пропонується доповнити Закон України «Про дорожній рух» новою категорією учасників дорожнього руху – ***користувачами*** персонального легкого електротранспорту, до якого віднесено електросамокати, сігвеї, гіроборди, гіроскутери тощо. Також передбачається визначення їхніх основних прав та обов'язків, зокрема щодо руху велосипедними доріжками або краєм проїзної частини, використання технічно справного транспорту, наявності світлоповертальних елементів та освітлення у темну пору доби, заборони користування телефоном під час руху, перевезення пасажирів та керування у стані сп'яніння[466].

Загалом позитивно слід оцінити саму спробу законодавчого врегулювання використання персонального легкого електротранспорту. Водночас запропоновані зміни не вирішують низку системних проблем.

По-перше, законопроєкт не передбачає комплексних змін до інших нормативно-правових актів, зокрема й КУпАП, КК України та КПК України, що ускладнює питання юридичної відповідальності користувачів електросамокатів. Наприклад, залишається невирішеним питання кримінальної відповідальності за спричинення середньої тяжкості, або тяжкого тілесного ушкодження, загибелі людини, внаслідок порушення правил керування електросамокатом. Адже відповідальність за ст. 286 КК України настає тільки якщо особа керувала механічним транспортним засобом, чим електросамокат не є. Аналогічно мова йде про механічні транспортні засоби у ст. ст. 286, 286–1, 287, 289, 290 КК України. Кваліфікація таких діянь за ст. 128 КК («Необережне тяжке або середньої тяжкості тілесне ушкодження») чи ст. 291 КК («Порушення чинних на транспорті правил») не зовсім правильна, адже санкції є значно м'якші ніж за ст. 286 КК України. Крім того, ні ст. 128 КК України ні ст. 291 КК України не передбачає додаткового покарання у вигляді позбавленням права керувати транспортними засобами на певний строк, що було б доцільно у такій категорії порушень.

По-друге, проєкт містить термінологічну неузгодженість. У чинному законодавстві вже використовується поняття «легкий персональний

[465] Про порядок денний п'ятнадцятої сесії Верховної Ради України дев'ятого скликання : Постанова Верховної Ради України від 10 лютого 2026 року № 4775-IX. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4775-IX#top (дата звернення: 26.05.2026).

[466] Про внесення змін до деяких законодавчих актів щодо вдосконалення регулювання відносин у сфері забезпечення безпеки окремих категорій учасників дорожнього руху (користувачів персонального легкого електротранспорту, велосипедистів та пішоходів) : проєкт Закону України № 3023 від 06.02.2020. URL: https://itd.rada.gov.ua/billinfo/Bills/Card/684 (дата звернення: 26.05.2026).

електричний транспортний засіб», тоді як законопроєкт оперує терміном «користувач персонального легкого електротранспорту». Водночас невизначеним залишається правовий статус осіб, які керують низькошвидкісним електричним транспортним засобом.

По-третє, законопроєкт не містить важливих безпекових обмежень, які вже активно застосовуються у країнах Європи. Зокрема, не визначено мінімальний вік користувачів, допустиму швидкість руху, обов'язковість використання шоломів, проходження навчання чи перевірки знань ПДР. Також не врегульовано питання руху електросамокатів у пішохідних зонах, парках та інших територіях із підвищеним рівнем пішохідного руху.

По-четверте, поза межами правового регулювання залишаються питання прокату електросамокатів, зокрема вимоги до операторів сервісів оренди, контролю віку користувачів, технічного стану транспорту та правил паркування. Також поза увагою залишено питання обов'язкового страхування цивільної відповідальності користувачів такого транспорту.

По-п'яте, в Україні досі відсутні державні стандарти щодо конструктивних та технічних характеристик електросамокатів, включаючи вимоги до максимальної швидкості, потужності двигуна, гальмівної системи, освітлення та інших елементів безпеки. Це створює ситуацію, коли в одному правовому полі фактично перебувають як малопотужні електросамокати, так і ті, технічні характеристики яких наближені до мопедів або мотоциклів.

Наприклад, окремі моделі, які продавці позиціонують як «електросамокати», призначені «для дорослих і дітей», можуть мати потужність 4000 Вт та максимальну конструктивну швидкість 70 км/год[467]. Попри назву і зовнішню схожість із електросамокатом, такі транспортні засоби виходять за межі законодавчо визначених критеріїв легкого персонального чи низькошвидкісного електричного транспорту. Це створює ризики як для безпеки дорожнього руху так і ускладнює питання юридичної відповідальності.

Поки на загальнодержавному рівні відсутнє комплексне правове регулювання використання електросамокатів, окремі питання намагаються врегульовувати органи місцевого самоврядування. Наприклад, ***у Львові*** дітям від 7 до 14 років дозволяється використання вулично-дорожньої мережі персональним легким електричним транспортним засобом

[467] Електросамокат Двомоторний Tesla 40000 (4000W, 52V,24Ah). Алло : вебсайт. URL: https://surl.li/saelnr (дата звернення: 26.05.2026).

тільки у супроводі дорослих та винятково на тротуарах, пішохідних (до 25 км/год) та велосипедних доріжках[468], ***у Тернополі*** використання персональних легких електричних транспортних засобів дозволяється особам, які досягли 16-річного віку – виключно на велосипедних доріжках/велосмугах та за умови дотримання швидкісного режиму до 20 км/год[469]. Правилами також встановлюються вимоги щодо технічного оснащення електросамокатів світловідбивачами та освітленням, заборону перевезення пасажирів, користування телефоном під час руху, паркування у місцях, що перешкоджають руху пішоходів, заборону керування у стані алкогольного, наркотичного чи іншого сп'яніння або під впливом лікарських препаратів, що знижують їх увагу та швидкість реакції, а також спеціальні правила для сервісів прокату електросамокатів.

Водночас такі акти мають переважно рекомендаційний характер та не можуть передбачати ефективного механізму юридичної відповідальності за їх порушення. Крім того, аналіз локального регулювання свідчить про наявність суттєвих відмінностей між правилами різних міст, а також їх неузгодженість із чинними Правилами дорожнього руху України, зокрема щодо можливості руху електросамокатів тротуарами, пішохідними зонами та парками[470].

У 2026 році оператори сервісів прокату електросамокатів почали самостійно впроваджувати додаткові правила безпеки та технічні обмеження для користувачів. Зокрема, компанія Bolt має базове обмеження на швидкість електросамоката у 20 км/год, але в багатьох міських зонах GPS-система автоматично знижує швидкість до 12–15 км/год без участі користувача, а в окремих зонах рух повністю заблокований. Також система вміє виявляти їзду вдвох та автоматично знижує швидкість із попередженням у застосунку. Мінімальний вік для їзди на електросамокаті за правилами сервісу – 18 років. Також користувач має прив'язати свою банківську картку до застосунку, без неї самокат просто не розблокується. Якщо порушити правила, Bolt може на деякий час або

[468] Про затвердження Правил благоустрою Львівської міської територіальної громади : ухвала Львівської міської ради № 5766 від 19.12.2024. URL: https://www8.city-adm.lviv.ua/inteam/uhvaly.nsf/a19074bb3a9b23eac2256ac40046fcb4/2269b8eb2c0f7933c2258bff003b7a94?OpenDocument (дата звернення: 26.05.2026).

[469] Правила благоустрою Тернопільської міської територіальної громади : додаток до рішення міської ради від 24.07.2019р. № 7/36/12 (із змінами відповідно до рішення міської ради від 26.06.2020р. № 7/51/8, від 23.07.2021 № 8/7/298, від 03.10.2022 № 8/п18/14, від 19.12.2022 № 8/п21/41, від 01.03.2024 № 8/37/16, від 02.08.2024 № 8/40/35. URL: https://ternopilcity.gov.ua/osbb/46316.html (дата звернення: 26.05.2026).

[470] Луцький Т. М. Кримінальна відповідальність за порушення правил безпеки дорожнього руху особами, які керують «мініелектротранспортом». *Правовий часопис Донбасу*. 2022. № 2(4). С. 99–100. DOI: https://doi.org/10.32782/2523-4269-2022-81-4-2-96-102

повністю закрити доступ до електросамокатів[471]. Сервіс також забороняє їзду на ділянках вулиць, які призначені виключно для пішоходів та швидкісних магістралях. В умовах прокату також визначено, що компанія залишає за собою право запропонувати договір страхування відповідальності («Страхове покриття»), в іншому випадку, будь-які витрати особа несе самостійно[472].

Компанія прокату JET обмежила максимальна швидкість самокатів до 25 км/год, а в окремих зонах до 14 км/год. На даний час компанія працює над технологіями підтвердженням віку користувачів. У разі порушення правил користування сервісом компанія може тимчасово обмежити доступ до сервісу залежно від того, яке саме порушення було допущене[473].

Тож, як бачимо і місцеві правила і правила прокатних сервісів електросамокатів мають спільну мету: зменшення аварійності, захист пішоходів, обмеження використання електросамокатів дітьми та формування відповідальної культури користування легким персональним транспортом. Втім, ці правила не впливають на відповідальність дітей і дорослих, у випадку завдання шкоди.

За порушення ПДР при використанні електросамокатів неповнолітні можуть нести: 1) адміністративну; 2) кримінальну; 3) цивільно-правову відповідальність.

Неповнолітні можуть нести ***адміністративну відповідальність*** з 16 років. У разі порушення ПДР у віці від 16 до 18 років на особу може бути складено протокол. Наприклад, за керування електросамокатом у несправному стані (ст. 121 КУпАП), залишення місця ДТП (ст. 122-4 КУпАП), порушення ПДР, що спричинило пошкодження транспортних засобів (ст. 124 КУпАП) та ін. Проблемним залишається те, що у ПДР не визначено яких правил має дотримуватись особа, яка керує електросамокатом, де вона має право їздити, не має обмежувальних знаків для цієї категорії транспортних засобів. Втім, під час документування поліцейські можуть покликатися на загальні правила для всіх учасників дорожнього руху (наприклад, не створювати небезпеку и перешкоду для руху п. 1.5 ПДР) чи на правила руху на електросамокатах, які затверджені

[471] Щеглакова Д. Чи будуть в Україні знижувати швидкість електросамокатів : відповідь Bolt і Jet? Speka : вебсайт. 15.05.2026. URL: https://speka.ua/news/ci-budut-v-ukrayini-znizuvati-svidkist-elektrosamokativ-vidpovid-bolt-i-jet-po3n1n (дата звернення: 26.05.2026)

[472] Правила та умови Bolt із використання електротранспорту (дійсні з 01.01.2026 р.). Bolt : вебсайт. URL: https://bolt.eu/uk-ua/legal/micromobility/terms-for-e-vehicles/ (дата звернення: 26.05.2026)

[473] Щеглакова Д. Чи будуть в Україні знижувати швидкість електросамокатів : відповідь Bolt і Jet? Speka : вебсайт. 15.05.2026. URL: https://speka.ua/news/ci-budut-v-ukrayini-znizuvati-svidkist-elektrosamokativ-vidpovid-bolt-i-jet-po3n1n (дата звернення: 26.05.2026)

на місцевому рівні, або ж правила прокату, якщо особа їхала на орендованому електросамокаті.

Якщо порушення ПДР здійснила дитина віком від 14 до 16 років, то на одного із батьків складається протокол за ч. 3 ст. 184 КУпАП за невиконання батьківських обов'язків. Санкція передбачає покарання від 850 до 1700 грн. Також особа має сплатити судовий збір. Наприклад, 15-річна особа, керуючи електросамокатом вибрала безпечну швидкість руху та допустила наїзд на автомобіль Toyota Verso, після чого залишила місце ДТП. Вказане підпадає під ознаки адміністративних правопорушень, передбачених ст. 124 КУпАП та ст. 122-4 КУпАП. За таких обставин, на його матір складено протокол за ч. 3 ст. 184 КУпАП. Суд визнав матір неповнолітнього водія винуватою та застосував до неї адміністративне стягнення у виді штрафу в сумі 850 гривень[474].

У іншій справі малолітня дівчина (вік у постанові не уточнено) наїхала на електросамокаті на пішохода, внаслідок чого пішохід отримав тілесні ушкодження. Суд, з урахуванням пом'якшуючих обставин вирішив звільнити матір від адміністративної відповідальності, обмежившись усним зауваженням, зважаючи на те, що скоєне нею правопорушення є малозначним[475].

Проте, фактично діти керують елетросамокатом із більш раннього віку. Якщо ж дитині менше 14 років і вона порушує ПДР, то на одного із батьків складається протокол за ч. 1 ст. 184 КУпАП за невиконання батьківських обов'язків. Для прикладу, суд визнав винною матір, яка ухилилася від покладених на неї батьківських обов'язків, в результаті чого її малолітня донька, перебуваючи без належного батьківського нагляду, керуючи електросамокатом здійснила наїзд на автомобіль "Ford Focus", та пошкодила його. На матір накладено адміністративне стягнення у виді попередження[476].

Аналіз судової практики свідчить про тенденцію до застосування мінімальних заходів адміністративного впливу до батьків неповнолітніх, які порушують правила дорожнього руху під час користування електросамокатами. Такі покарання, на нашу думку, не стимулюють батьків до належного контролю за безпекою дітей на дорозі.

Неповнолітні можуть нести ***кримінальну відповідальність*** за порушення ПДР під час використання електросамокатів з 16 років,

[474] Постанова Вінницького міського суду від 22.01.2026 року у справі № 127/233/26. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/133508351 (дата звернення: 26.05.2026)

[475] Постанова Самбірського міськрайонного суду Львівської області від 18.08.2025 року у справі № 452/2573/25. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/129608749 (дата звернення: 26.05.2026)

[476] Постанова Придніпровського районного суд м. Черкаси від 09.07.2025 року у справі № 711/4977/25. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/128757818 (дата звернення: 26.05.2026)

що спричинило загибель людей або інші тяжкі наслідки. Кримінальна відповідальність за ст. 286 КК України може наставати лише у випадку, якщо електросамокат має потужність понад 3 кВт. А це, ймовірно, поодинокі випадки. Для прикладу: навіть електросамокати вартістю близько 40 тис. грн часто мають потужність близько 1600 Вт. Тому на практиці переважно йдеться про кваліфікацію за ст. 291 КК України, а також є випадки кваліфікації за ст. 128 КК України[477].

Наприклад, неповнолітній, який здійснив наїзд на пішохода та завдав їй тілесних ушкоджень середньої тяжкості визнаний винним за ст. 291 КК України. Йому було призначено покарання у вигляді двох років позбавлення волі. На підставі ст.ст. 75, 104 КК України звільнено від відбування призначеного покарання з іспитовим строком один рік. Також суд стягнув з нього 108755,30 грн. матеріальної і 50 000 грн моральної шкоди, оскільки на момент винесення вироку обвинувачений уже був повнолітнім, зі слів обвинуваченого працював, тож суд вирішив, що завдана шкода має бути стягнута з обвинуваченого[478].

У разі порушення особою віком від 11 до 16 років ПДР під час їзди на електросамокаті, що спричинило загибель людей або інші тяжкі наслідки, суд може застосувати відносно них примусові заходи виховного характеру, які визначені ч. 2 ст. 105 КК України. Варто звернути увагу на те, що у КК України немає прямої норми, яка б фіксувала вік 11 років як мінімальний для застосування примусових заходів виховного характеру, а ст. 97 КК України лише говорить про осіб, які не досягли віку кримінальної відповідальності, без конкретизації нижньої межі. Вік 11 років випливає з норм ст. 498 КПК України.

Для прикладу, 13-річний водій електросамоката здійснив наїзд на пішохода, унаслідок чого потерпіла отримала тілесні ушкодження середньої тяжкості. Суд застосував до малолітнього примусовий захід виховного характеру у вигляді застереження[479].

При розгляді клопотання про застосування примусових заходів виховного характеру, суд не вирішує питання про стягнення процесуальних витрат, оскільки не ухвалюється обвинувальний вирок суду. Проте вирішується питання щодо речових доказів і відшкодування шкоди

[477] Гутник, А. В., Луцький, Т. М. Відповідальність осіб, які керують легким персональним електричним транспортним засобом. *Українська поліцеїстика: теорія, законодавство, практика*. 2025. № 4. С. 108. https://doi.org/10.32782/2709-9261-2025-4-16-19

[478] Вирок Вінницького міського суду Вінницької області від 20.03.2023 року у справі № 127/18419/22. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/109710923 (дата звернення: 26.05.2026)

[479] Ухвала Вінницького міського суду від 21 серпня 2025 року у справі № 127/21502/25. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/129678462 (дата звернення: 26.05.2026).

потерпілим, в разі наявності цивільного позову, що відповідає вимогам діючого законодавства. У випадку, коли не вирішувались ці питання в кримінальному провадженні, потерпілий має право захистити свої права шляхом подачі позовної заяви в порядку цивільного судочинства.

Якщо ж у діях дитини, яка не досягла віку з якого настає кримінальна відповідальність є ознаки діяння, відповідальність за яке передбачене КК України, то на одного із батьків складають протокол за ч. 4 ст. 184 КУпАП, яка передбачає відповідальність за невиконання батьківських обов'язків. Санкція цієї частини статті передбачає штраф у розмірі від 1700 грн до 5100 грн. Хоча на практиці, адміністративний можуть скласти і за ч. 1 ст. 184 КУпАП, штраф за який значно нижчий.

Наприклад неповнолітній, керуючи електросамокатом по велосипедній доріжці не вибрав безпечної швидкості, втратив контроль над керуванням електросамокатом, внаслідок чого допустив падіння пасажира електросамоката.

Було відкрито кримінальне провадження за ст. 291 КК України, однак через те, що пасажир отримав легкі тілесні ушкодження провадження було закрито, а на маму складено протокол за ч. 1 ст. 184 КУпАП. Суд визнав маму винною за цією статтею, та наклав адміністративне стягнення у вигляді попередження[480].

Неповнолітній може нести ***цивільно-правову відповідальність*** за заподіяну шкоду життю, здоров'ю людей, завдану майнову чи моральну шкоду. Згідно зі ст. 1178 ЦК України за заподіяну шкоду особами, які не досягли 14 років, несуть відповідальність їхні батьки (усиновлювачі), опікуни, навчальні, виховні та інші заклади, якщо вони не доведуть, що шкоду було завдано не з їх вини. Тобто, якщо малолітній водій електросамоката спричинив ДТП, пошкодив майно або завдав шкоди здоров'ю пішоходу чи велосипедисту то відповідальність покладається на перерахованих осіб. Для притягнення батьків до цивільно-правової відповідальності достатньо встановити факт неналежного виховання чи недостатнього контролю за поведінкою дитини. Батьки можуть бути звільнені від відповідальності лише у випадку, якщо доведуть відсутність власної вини у нагляді та вихованні.

Щодо цивільної відповідальності осіб віком 14–18 років (ст. 1179 ЦК України), то на відміну від малолітніх, вони вже несуть самостійну цивільно-правову відповідальність за завдану шкоду. Однак, якщо в неповнолітнього немає майна, достатнього для відшкодування збитків, додаткову відповідальність несуть його батьки.

[480] Постанова Вінницького міського суду Вінницької області від 17.06.2025 року у справі № 127/17507/25. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/128168488 (дата звернення: 26.05.2026).

Для прикладу, у одній із справ суд встановив, що неповнолітня рухаючись на електричному самокаті, здійснила наїзд на припаркований автомобіль марки «Сеат Леон» чим порушила вимоги розділу 6.6. ПДР Внаслідок даного зіткнення транспортний засіб «Сеат Леон» зазнав механічних пошкоджень. Мати було визнано винною у вчиненні адміністративного правопорушення, передбаченого ч. 3 ст. 184 КУпАП та на підставі ст. 22 КУпАП, звільнено від адміністративної відповідальності, обмежившись усним зауваженням[481]. Після цього, у порядку позовного провадження з матері цієї неповнолітньої особи стягнуто майнову шкоду у розмірі 32 649 грн, моральну шкоду у розмірі 5 000 грн та судовий збір.

На прикладі цієї судової справи, випливає ще одна проблема, через яку Моторно-транспортне страхове бюро України відмовило у відшкодуванні завданої шкоди: електричний самокат, без номерного знаку, яким керувала неповнолітня, не вважається транспортним засобом, який підпадає під ознаки, зазначені у договорі, та щодо нього не встановлено коригуючий коефіцієнт залежно від типу транспортного засобу. Страхова компанія також відмовила позивачу у відшкодуванні шкоди з наведених вище підстав.

Фактично, кожна ДТП за участю електросамоката тягне за собою тривалі судові процеси, якщо учасники ДТП відразу після події не дійшли згоди в питанні щодо цивільно-правової відповідальності.

Важливим для формування підходів до відповідальності користувачів електросамокатів є і судова практика. Так, Верховний Суд у постанові від 15.03.2023 у справі № 127/5920/22 зазначив, що *«використання електросамоката чи іншого подібного засобу для переміщення особи як учасника дорожнього руху є джерелом підвищеної небезпеки у розумінні ст. 1187 ЦК України, якщо такий засіб приводиться в рух електричним двигуном»*. У цій справі розглядалася ДТП за участю вантажного автомобіля та електросамоката, на якому пересувалися двоє малолітніх дітей. Унаслідок ДТП пасажир електросамоката, якому тільки виповнилось 10 років, загинув на місці події. Батьки загиблої дитини звернулися з позовом про відшкодування моральної шкоди до компанії-власника вантажного автомобіля. Однак суди встановили, що водій автомобіля діяв відповідно до вимог ПДР, тоді як порушення правил допустив малолітній водій електросамоката, дії якого перебували у причинному зв'язку з виникненням ДТП. У зв'язку з цим Верховний Суд дійшов висновку, що компанія-власник автомобіля не є належним відповідачем у справі. Суд зазначив,

[481] Постанова Броварського міськрайонного суду Київської області від 07.04.2023 року у справі № 361/2003/23. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/111293684 (дата звернення: 26.05.2026).

що належними відповідачами можуть бути батьки малолітнього водія електросамоката або інші особи, які відповідно до ст. 1178 ЦК України здійснювали його виховання та нагляд[482].

Тож для вирішення питання цивільно-правової відповідальності, доцільно передбачити обов'язкове страхування відповідальності водіїв електросамокатів за аналогією із обов'язковим страхуванням водіїв механічних транспортних засобів. Знову ж таки, і в цьому випадку є необхідним на законодаввчому рівні визначити вік з якого особа може керувати електросамокатом та внести зміни до відповідних актів.

На даний час страхові компанії пропонують страхування електросамокатів, електровелосипедів, електроструктерів, електромотоциклів, гіроскутерів, гіробордів. За умовами такого договору можливе відшкодування повністю чи частково вартості легкого персонального транспортного засобу при його знищенні, крадіжці, пожежі, вибуху, стихії, ДТП, зіткненні, механічному пошкодженні. Також може бути відшкодована шкода постраждалій особі, якій була завдана шкода внаслідок ДТП або ж водію при настанні нещасного випадку при використанні засобу мобільності[483, 484].

Висновки

Наведена інформація дає підстави сформулювати низку пропозицій щодо вдосконалення законодавства та практики забезпечення безпеки дітей у сфері використання електросамокатів:

По-перше, необхідним є комплексне врегулювання правового статусу електросамокатів та осіб, які ними користуються. З цією метою доцільно внести зміни до Правил дорожнього руху України, Закону України «Про дорожній рух», КУпАП, КК України та інших нормативно-правових актів, визначивши окрему категорію учасників дорожнього руху, а саме користувачів легких персональних та низькошвидкісних легких електричних транспортних засобів. Одночасно потребують розроблення державні технічні стандарти щодо конструктивних характеристик електросамокатів, а також вимоги до безпечної міської інфраструктури, включаючи велодоріжки, місця паркування та зони обмеження руху.

[482] Постанова Верховного Суду від 15.03.2023 у справі № 127/5920/22. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/109674942 (дата звернення: 26.05.2026).

[483] Страхування засобів мобільності. UNIVERSALNA: вебсайт. URL: https://universalna.com/auto-insurance/casco/interesting/ (дата звернення: 26.05.2026).

[484] Добровільне страхування засобів індивідуальної мобільності. СК РІДНА : вебсайт. URL: https://sk-ridna.com.ua/service/samokaty/ (дата звернення: 26.05.2026).

По-друге, доцільним видається запровадження обов'язкового страхування цивільної відповідальності користувачів електросамокатів за аналогією із страхуванням власників механічних транспортних засобів. Це сприятиме більш ефективному захисту потерпілих у дорожньо-транспортних пригодах та дозволить уникнути численних спорів щодо відшкодування шкоди.

По-третє, потребує перегляду підхід до юридичної відповідальності за порушення правил користування електросамокатами. Аналіз судової практики свідчить, що застосування до батьків неповнолітніх усних зауважень або визнання правопорушень малозначними не забезпечує належного превентивного ефекту. У зв'язку з цим доцільно посилити адміністративну відповідальність за порушення правил використання електросамокатів, а також розглянути можливість запровадження додаткового виду стягнення у вигляді тимчасового позбавлення права керування транспортними засобами до дітей у випадках грубих або повторних порушень.

По-четверте, важливим напрямом профілактики є формування у дітей навичок безпечної участі у дорожньому русі. У зв'язку з цим доцільно запровадити у закладах освіти окремі навчальні курси з ПДР та безпечного користування легким персональним транспортним засобом. За результатами такого навчання може бути передбачене проходження тестування та видача відповідного сертифіката, який підтверджуватиме базові знання правил безпеки та надаватиме право користування електросамокатами з певного віку.

Крім того, важливим є встановлення обов'язкових вимог до сервісів прокату електросамокатів, зокрема щодо перевірки віку користувачів, автоматичного обмеження швидкості, геозонування, виявлення небезпечної поведінки та блокування доступу до сервісу у разі систематичних порушень правил користування.

Анотація

У роботі досліджуються актуальні проблеми правового регулювання використання електросамокатів в Україні в умовах їх стрімкого поширення. Акцентовано увагу на відсутності комплексного законодавчого врегулювання правового статусу легкого персонального електричного транспорту та інтеграції його у систему дорожнього руху.

Проаналізовано статистичні дані щодо дорожньо-транспортних пригод за участю електросамокатів, які свідчать про стале зростання рівня аварійності, кількості травмованих та загиблих осіб, зокрема серед

неповнолітніх. У дослідженні розкрито міжнародні та європейські підходи до регулювання сфери мікромобільності, які передбачають встановлення вікових обмежень, швидкісних режимів, вимог до використання захисного спорядження, розвитку безпечної інфраструктури та технічної стандартизації транспортних засобів.

Значну увагу приділено аналізу адміністративної, кримінальної та цивільно-правової відповідальності неповнолітніх користувачів електросамокатів, а також відповідальності їхніх батьків або законних представників. Досліджено сучасний стан українського законодавства та судової практики у справах, пов'язаних із порушенням правил дорожнього руху під час використання електросамокатів неповнолітніми та малолітніми особами. Встановлено наявність нормативних прогалин щодо визначення прав та обов'язків користувачів електросамокатів, порядку їх експлуатації, страхування цивільної відповідальності та технічних вимог до таких транспортних засобів.

Обґрунтовано необхідність комплексного вдосконалення законодавства України шляхом внесення змін до ПДР, Закону України «Про дорожній рух», КУпАП, КК України та інших нормативно-правових актів. Окремо підкреслено доцільність запровадження обов'язкового страхування цивільної відповідальності користувачів електросамокатів, а також формування системи навчання дітей та підлітків правил безпеки у закладах освіти. Зроблено висновок про необхідність створення цілісної державної політики у сфері мікромобільності, спрямованої на забезпечення безпеки дорожнього руху та належного захисту дітей, як найбільш вразливої категорії учасників дорожнього руху.

Література

1. Анохін А. Співвідношення адміністративного правопорушення, передбаченого ст. 124 КУпАП, із суміжними деліктами: питання теорії і практики. *Право і суспільство. 2023*. № 2. С. 360–367. DOI: https://doi.org/10.32842/2078-3736/2023.3.54
2. Безпечний рух починається з відповідальності: що варто знати користувачам електротранспорту. *МВС України :* вебсайт. 12.05.2026. URL: https://mvs.gov.ua/news/bezpecnii-rux-pocinajetsia-z-vidpovidalnosti-shho-varto-znati-koristuvacam-elektrotransportu (дата звернення: 26.05.2026).
3. Брошко Т. І. Особливості кримінально-правової кваліфікації діянь особи, яка керує електросамокатом, при порушенні правил дорожнього руху. *Аналітично-порівняльне правознавство*. 2025. № 3. Ч. 2. С. 337–341. DOI: https://doi.org/10.24144/2788-6018.2025.03.2.54

4. В Україні зросла кількість смертельних ДТП з електросамокатами: на 845 ДТП за рік – 19 загиблих. *Судово-юридична газета :* вебсайт. URL: https://sud.ua/uk/news/publication/360918-v-ukraine-vyroslo-kolichestvo-smertelnykh-dtp-s-elektrosamokatami-do-845-dtp-za-god-19-pogibshikh (дата звернення: 26.05.2026).
5. Вирок Вінницького міського суду Вінницької області від 20.03.2023 року у справі № 127/18419/22. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/109710923 (дата звернення: 26.05.2026).
6. Габуда А. С., Репецький С. П. Правовий статус водіїв легкого персонального електротранспорту. *Науково-інформаційний вісник Івано-Франківського університету права імені Короля Данила Галицького: Журнал. Серія Право.* 2024. № 18 (30). С. 72–79. DOI: https://doi.org/10.33098/2078-6670.2024.18.30.72-79
7. Гутник А. В., Луцький Т. М. Відповідальність осіб, які керують легким персональним електричним транспортним засобом. *Українська поліцеїстика: теорія, законодавство, практика.* 2025. № 4. С. 106–112. DOI: https://doi.org/10.32782/2709-9261-2025-4-16-19
8. Дзюбановський Ю. А. До питання правового регулювання персонального легкого електротранспорту. *Актуальні проблеми правознавства.* 2023. Вип. 1. С. 84–87. DOI: https://doi.org/10.35774/app2023.01.084
9. Добровільне страхування засобів індивідуальної мобільності. *СК РІДНА :* вебсайт. URL: https://sk-ridna.com.ua/service/samokaty/ (дата звернення: 26.05.2026).
10. Електросамокат Двомоторний Tesla 40000 (4000W, 52V,24Ah). *Алло :* вебсайт. URL: https://surl.li/saelnr (дата звернення: 26.05.2026).
11. Козакевич О., Кухар А. Адміністративна відповідальність та легкий персональний електротранспорт: реалії та перспективи. *Нове українське право.* 2024. Вип. 3. С. 135–142. DOI: https://doi.org/10.51989/NUL.2024.3.17
12. Колодяжний М. Г. Стратегія Vision Zero: уроки для України : монографія. Харків : Право, 2022. 300 с.
13. Лисько Т. Д. Сучасні проблеми законодавчого регулювання використання окремих видів електротранспорту. *Транспортна безпека: правові та організаційні аспекти :* матеріали XVI Міжнародної науково-практичної конференції (м. Кривий Ріг, 19 листопада 2021 р.). 2021. С. 129–131.
14. Луцький Т. Кримінальна відповідальність за порушення правил безпеки дорожнього руху особами, які керують «мініелектротранспортом». *Правовий часопис Донбасу.* 2022. № 4. Т. 2. С. 96–102. DOI: https://doi.org/10.32782/2523-4269-2022-81-4-2-96-102
15. Панова С. В. Вплив пандемії COVID-19 на безпеку дорожнього руху в Україні. *Питання боротьби зі злочинністю.* 2021. Випуск 42. С. 67–73. DOI: https://doi.org/10.31359/2079-6242-2021-42-67
16. Панова С. В. Міжнародний досвід правового регулювання персонального легкого електротранспорту. *Аналітично-порівняльне правознавство.* 2023. № 1. С. 474–478. DOI: https://doi.org/10.24144/2788-6018.2023.01.82 (дата звернення: 25.05.2026).
17. Постанова Броварського міськрайонного суду Київської області від 07.04.2023 року у справі № 361/2003/23. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/111293684 (дата звернення: 26.05.2026).

18. Постанова Верховного Суду від 15.03.2023 у справі № 127/5920/22. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/109674942 (дата звернення: 26.05.2026).
19. Постанова Вінницького міського суду від 22.01.2026 року у справі № 127/233/26. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/133508351 (дата звернення: 26.05.2026).
20. Постанова Вінницького міського суду Вінницької області від 17.06.2025 року у справі № 127/17507/25. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/128168488 (дата звернення: 26.05.2026).
21. Постанова Придніпровського районного суду м. Черкаси від 09.07.2025 року у справі № 711/4977/25. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/128757818 (дата звернення: 26.05.2026).
22. Постанова Самбірського міськрайонного суду Львівської області від 18.08.2025 року у справі № 452/2573/25. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/129608749 (дата звернення: 26.05.2026).
23. Пояснювальна записка до проекту Закону України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів щодо вдосконалення регулювання відносин у сфері забезпечення безпеки окремих категорій учасників дорожнього руху (користувачів персонального легкого електротранспорту, велосипедистів та пішоходів)» № 3023 від 06.02.2020. URL: https://itd.rada.gov.ua/billinfo/Bills/Card/684 (дата звернення: 26.05.2026).
24. Правила благоустрою Тернопільської міської територіальної громади : додаток до рішення міської ради від 24.07.2019р. № 7/36/12 (зі змінами відповідно до рішення міської ради від 26.06.2020р. № 7/51/8, від 23.07.2021 № 8/7/298, від 03.10.2022 № 8/п18/14, від 19.12.2022 № 8/п21/41, від 01.03.2024 № 8/37/16, від 02.08.2024 № 8/40/35). URL: https://ternopilcity.gov.ua/osbb/46316.html (дата звернення: 26.05.2026).
25. Правила та умови Bolt із використання електротранспорту (дійсні з 01.01.2026 р.). *Bolt :* вебсайт. URL: https://bolt.eu/uk-ua/legal/micromobility/terms-for-e-vehicles/ (дата звернення: 26.05.2026).
26. Про автомобільний транспорт : Закон України від 05.04.2001 № 2344-III. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2344-14#Text (дата звернення: 26.05.2026).
27. Про внесення змін до деяких законодавчих актів щодо вдосконалення регулювання відносин у сфері забезпечення безпеки окремих категорій учасників дорожнього руху (користувачів персонального легкого електротранспорту, велосипедистів та пішоходів) : проєкт Закону України № 3023 від 06.02.2020. URL: https://itd.rada.gov.ua/billinfo/Bills/Card/684 (дата звернення: 26.05.2026).
28. Про затвердження Правил благоустрою Львівської міської територіальної громади: ухвала Львівської міської ради № 5766 від 19.12.2024. URL: https://www8.city-adm.lviv.ua/inteam/uhvaly.nsf/a19074bb3a9b23eac2256ac40046fcb4/2269b8eb2c0f7933c2258bff003b7a94?OpenDocument (дата звернення: 26.05.2026).
29. Про порядок денний п'ятнадцятої сесії Верховної Ради України дев'ятого скликання : Постанова Верховної Ради України від 10 лютого 2026 року № 4775-IX. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4775-IX#top (дата звернення: 26.05.2026).

30. Рудик М. М. Характеристика осіб, які вчиняють кримінальні правопорушення проти безпеки дорожнього руху та експлуатації автомобільного транспорту. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія: Право*. 2024. № 4(86). С. 350–355. DOI: https://doi.org/10.24144/2307-3322.2024.86.1.4.53
31. Страхування засобів мобільності. *UNIVERSALNA*: вебсайт. URL: https://universalna.com/auto-insurance/casco/interesting/ (дата звернення: 26.05.2026).
32. Ухвала Вінницького міського суду від 21 серпня 2025 року у справі № 127/21502/25. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/129678462 (дата звернення: 26.05.2026).
33. Фоменко Г. Особливості використання електросамокатів на вулицях міст. *Вісник ХНАДУ*. 2026. Вип. 112. С. 258–264. DOI: https://doi.org/10.30977/BUL.2219-5548.2026.112.0.258
34. Щеглакова Д. Чи будуть в Україні знижувати швидкість електросамокатів: відповідь Bolt і Jet? *Speka :* вебсайт. 15.05.2026. URL: https://speka.ua/news/ci-budut-v-ukrayini-znizuvati-svidkist-elektrosamokativ-vidpovid-bolt-i-jet-po3n1n (дата звернення: 26.05.2026).
35. E-Scooter Regulation in Europe: A Patchwork of Rules. *Van Ameyde:* вебсайт. URL: https://www.vanameyde.com/knowledge-base/e-scooter-regulation-in-europe/ (дата звернення: 26.05.2026).
36. ETSC. National e-scooter rules in Europe. URL: https://docs.google.com/spreadsheets/d/14oxJ4KOWbrTsRFYeNGQb65GHtTniQ0Ob1d5QqC4SKT8/edit?gid=0#gid=0 (дата звернення: 26.05.2026).
37. Fact sheet on youth referral orders. 2 p. URL: https://assets.publishing.service.gov.uk/media/5a7597e7e5274a436829876a/fact-sheet-youth-referral-orders.pdf (дата звернення: 26.05.2026).
38. Jessica Murray. Boy, 14, sentenced for causing death after crashing into woman with e-scooter. *The Guardian*. 08.03.2023. URL: https://www.theguardian.com/uk-news/2023/mar/08/boy-sentenced-for-causing-death-after-crashing-into-woman-with-e-scooter (дата звернення: 26.05.2026).
39. Kamphuis, K. & van Schagen, I. E-scooters in Europe: legal status, usage and safety. Results of a survey in FERSI countries. FERSI paper. 2020. 39 p. URL: https://fersi.org/wp-content/uploads/2020/09/FERSI-report-scooter-survey.pdf (дата звернення: 26.05.2026).
40. Maria Remedios (Maren) Garcia-Valle Perez. E-scooters in Spain: legal framework and accident liability. *OFESAUTO's*. 28.01.2022. URL: https://www.ofesauto.es/en/e-scooters-in-spain-legal-framework-and-accidents-liability/ (дата звернення: 26.05.2026).
41. New Finnish e-scooter law to fine parents of riders under. *EU LEVA*. 23.06.2025. URL: https://leva-eu.com/new-finnish-e-scooter-law-to-fine-parents-of-riders-under-15 (дата звернення: 26.05.2026).
42. Parents in court after e-scooter accident. *Zug4you*. 06.11.2024. URL: https://www.zug4you.ch/en/news/news-articles/a/parents-in-court-after-e-scooter-accident (дата звернення: 26.05.2026).
43. Paris bans shared e-scooters after a public consultation. *EU Urban Mobility Observatory*. 17.04.2023. URL: https://urban-mobility-observatory.transport.ec.europa.eu/

news-events/news/paris-bans-shared-e-scooters-after-public-consultation-2023-04-17_en (дата звернення: 26.05.2026).
44. Recommendations on Safety of E-scooters. February 2023. ETSC, PACTS. 35 p. URL: https://etsc.eu/recommendations-on-safety-of-e-scooters/ (дата звернення: 26.05.2026).
45. Regler for elsparkesykkel gjelder både delte og privat motorv. *Statens vegvesen*. URL: https://www.vegvesen.no/globalassets/trafikk/trafikksikkerhet/regler-sparkesykkel.pdf?v=4a80c1 (дата звернення: 26.05.2026).
46. Riding an electric scooter: the rules. *GOV.UK*. URL: https://www.gov.uk/electric-scooter-rules (дата звернення: 26.05.2026).
47. Road safety thematic report. Personal Mobility Devices. European Road Safety Observatory. Brussels, European Commission, Directorate General for Transport. 2024. 23 p. URL: https://road-safety.transport.ec.europa.eu/document/download/6ed38dab-eb7c-42e0-a4a7-06bdd20677ec_en?filename=ERSO-TR-PersonalMobilityDevices-20241217.pdf (дата звернення: 26.05.2026).
48. Road safety thematic report. Personal Mobility Devices. European Road Safety Observatory. Brussels, European Commission, Directorate General for Transport. 2025. 24 p. URL: https://road-safety.transport.ec.europa.eu/document/download/4000e43d-bb97-495e-8a80-880a3b8f324a_en?filename=ERSO-TR-PersonalMobilityDevices-2026.pdf (дата звернення: 26.05.2026).
49. Safe Micromobility (2020). OECD/ITF. 98 p. URL: https://www.oecd.org/content/dam/oecd/en/publications/reports/2020/02/safe-micromobility_a7f10061/0b98fac1-en.pdf (дата звернення: 26.05.2026).
50. Safer Micromobility (2024). OECD/ITF. 32 p. URL: https://www.oecd.org/content/dam/oecd/en/publications/reports/2024/03/safer-micromobility_f7dee627/0d2e0dd5-en.pdf (дата звернення: 26.05.2026).
51. Subsidiary legislation 499.67. Micromobility regulations. 27th December, 2019. *LEĠIŻLAZZJONI MALTA*. URL: https://legislation.mt/eli/sl/499.67/eng/pdf (дата звернення: 26.05.2026)
52. Trafikkregler for elsparkesykler. URL: https://www.vegvesen.no/trafikkinformasjon/trafikksikkerhet/sikker-pa-elsparkesykkel/trafikkregler/ (дата звернення: 26.05.2026).

DOI: https://doi.org/10.36059/978-966-397-661-7-11

EDUCATION OF A TOLERANT ATTITUDE IN PRESCHOOL CHILDREN IN THE CONDITIONS OF A MODERN EDUCATIONAL ENVIRONMENT

Drobyshevska Viktoriia,
Master, specialty 053 "Psychology",
Odesa State University of Internal Affairs
Odesa, 1 Uspenska st., 65014, Ukraine

Babchuk Olena,
Candidate of Psychological Sciences,
Associate Professor,
Head of the Department of Psychology and Pedagogy,
Odesa State University of Internal Affairs
Odesa, 1 Uspenska st., 65014, Ukraine

Introduction

Modern social transformations associated with the processes of globalization, digitalization, socio-cultural diversity and military challenges, actualize the problem of educating a tolerant attitude of the individual already at the early stages of its development. This issue acquires particular importance in the conditions of preschool education, since it is the preschool age that is a sensitive period for the formation of moral values, social attitudes, behavioral models and attitudes towards other people. At this time, the foundations of the perception of social diversity, the ability to cooperate, empathy, mutual respect and constructive interaction with the environment are laid.

In the conditions of martial law in Ukraine, the problem of educating tolerance becomes particularly urgent. The educational space today unites children with different life experiences, cultural backgrounds, language characteristics, as well as children who have experienced forced displacement, loss of their usual social environment or traumatic events of war. In addition, the number of inclusive groups in which children with special educational needs are brought up is growing. Under such conditions, the formation of a tolerant attitude towards otherness becomes an important condition for ensuring the psychological well-being of children, preventing conflicts, discrimination and manifestations of bullying.

At the same time, the number of internally displaced children is growing significantly, characterized by a violation of the basic sense of security, a breakdown of social ties, a change in the usual cultural and educational environment. The experience of forced migration is often accompanied by an increased level of anxiety, emotional instability, difficulties in adapting and integrating into new social groups. In this context, a preschool educational institution acts as a key institution of socialization, capable of ensuring the restoration of a basic sense of stability by creating an atmosphere of acceptance, equality and mutual respect.

Separate theoretical and practical understanding requires the strengthening of ethnocultural diversity of the modern educational space, which is due to both internal migration processes and international population movements. In preschool educational institutions, the integration of children of different nationalities, linguistic and cultural traditions is increasingly taking place, which actualizes the problem of forming intercultural competence and tolerance as a basic condition for harmonious interaction in a multicultural environment. The lack of formed skills of accepting cultural differences can lead to the emergence of interpersonal conflicts, social isolation of individual children and the reproduction of stereotypical ideas in the children's collective.

The problem of tolerance was studied in the works of such scientists as O. Babchuk, V. Boyko, Y. Williams, E. Reeve, G. Bardier, S. Bratchenko, K. Wayne, A. Skok, G. Allport, J. Roland, M. Kagan, K. Popper, E. Pisani, O. Romanchuk, P. Nicholson, S. Mendus, N. Oliynyk, and others.

Despite a significant amount of scientific work, a comprehensive study of the problem of fostering a tolerant attitude in preschool children in the context of modern social challenges remains insufficiently developed. In particular, the mechanisms of forming tolerance in conditions of martial law, the peculiarities of the socialization of internally displaced children, as well as pedagogical strategies for integrating children with physical disabilities and representatives of different cultural communities into a single educational space require further theoretical understanding and empirical verification.

Carrying out a theoretical and methodological analysis of the features of educating tolerant attitudes in preschool children in the conditions of a modern educational environment, taking into account the impact of martial law, internal migration processes, the increase in children with acquired physical disabilities, and the growth of cultural diversity. The research is aimed at identifying key pedagogical and psychological determinants of the development of tolerance, as well as outlining the conditions for the effective functioning of an inclusive and socially safe educational environment.

1 Theoretical approaches to understanding tolerance

The problem of tolerant attitude in preschool children is one of the most relevant in modern psychology and pedagogy, since it is during this age period that the foundations of moral values, social attitudes and models of interpersonal interaction are laid. The conditions of the modern educational environment, characterized by the growth of cultural diversity, the spread of inclusive education, migration processes and the need to ensure a psychologically safe educational space, actualize the need to educate children in the ability to accept otherness, respect for differences and constructive interaction with the environment.

The multifaceted nature of the phenomenon of tolerance has led to the emergence of various theoretical approaches to its interpretation. In modern scientific research, tolerance is considered as a complex personal formation that includes cognitive, emotional-value and behavioral components. From the perspective of psychology, it is associated with the ability to empathy, emotional self-regulation and acceptance of the individual characteristics of other people, while the pedagogical approach focuses on the possibilities of purposeful education of a tolerant attitude through the organization of joint activities, communication and gaining positive social experience.

In this regard, the analysis of the main theoretical approaches to understanding tolerance, which allow revealing the psychological mechanisms and pedagogical patterns of the formation of a tolerant attitude in preschool children, is of particular importance. The generalization of scientific concepts creates a theoretical basis for determining effective ways of educating children in respect for others, developing empathy, social sensitivity and the ability to harmoniously interact in the conditions of a modern educational environment.

There is no clear consensus in the scientific literature regarding the origin and moment of the introduction of the concept of "tolerance" into scientific circulation. M. Semashko emphasizes that one of the first to use this term in a scientific and philosophical context was the 18th-century French thinker, economist, and political figure A. de Tracy, who is credited with the early conceptualization of this concept within the European intellectual tradition[485].

In the Chinese linguistic tradition, the concept of tolerance is interpreted as the ability to allow, accept and show generosity towards other people. In Arabic culture, it includes the meaning of forgiveness, indulgence,

[485] Моран, І. (І. Моган) (2014) Поняття толерантності та основні підходи до її визначення. *Наукові записки Національного університету «Острозька академія»*. Вип. 26. С. 89–92.

gentleness, compassion, affection and patience in relation to the environment. In Persian, this term is associated with patience, endurance and readiness for reconciliation. In the Ukrainian translation, tolerance is understood as a tolerant attitude towards everything that is peculiar or significantly different, in particular towards other views, beliefs or positions[486].

In the "Great Explanatory Dictionary of the Modern Ukrainian Language", tolerance is defined as a condescending and tolerant attitude towards the views, opinions, convictions and beliefs of other people (Vel. explanatory dictionary, p. 436). The "Ukrainian Pedagogical Dictionary" presents this concept as respect for the positions, convictions and views of another person (Ukr. ped. dictionary, p. 394). At the same time, the "Encyclopedia of Education" edited by V. Kremen emphasizes that without tolerance, the harmonious existence of human society is impossible[487].

In the concept of M. Buber, tolerance is considered as an integral element of dialogical interaction between "I" and "You", within which there is a real contact and mutual recognition in the relationships, positions and potential capabilities of the parties. In this regard, it is directly related to the processes of communication in interpersonal interaction. A similar approach is supported by a number of foreign psychological theories of personality. In particular, within the theory of "healthy personality" A. Maslow, understanding tolerance contributes to a deeper understanding of human nature through the prism of his desire for self-actualization[488].

V. Frankl[489] emphasized that tolerance should not be equated with indifference. In his opinion, in order to treat other beliefs with respect, it is not at all necessary to accept them as one's own or to fully identify with them.

Tolerance as a moral and ethical quality of a person has long been the focus of attention of philosophy, psychology, pedagogy, sociology and other sciences. The works of many domestic and foreign scientists are devoted to the study of this phenomenon. Summarizing their approaches, tolerance can be defined as an integrative personal quality that provides mental flexibility, the ability to constructive interaction and positive interpersonal relationships.

[486] Божок Н. О. Психологічний зміст поняття «фрустраційна толерантність»

[487] Маснянкіна К. Ю., Чередник Л. М. Культуролого-лінгвістичний аналіз поняття «Толерантність». *Сучасна гуманітарна наука в інтерпретації молодих дослідників* : збірник доповідей учасників всеукраїнської студентсько-учнівської науково-практичної онлайн конференції. Київ : НУБіП України, 2021. 303 с.

[488] Волкова, В. А. (2015) Сутність і зміст поняття «толерантність». *Науковий вісник Мелітопольського державного педагогічного університету імені Богдана Хмельницького. Серія: Педагогіка*, 1 (14). pp. 26–32.

[489] Frankl .V. Man's Search FOR Meaning: The classic tribute to hope from Holocaust / Victor Frankl. – London. Sydney. Auckland. Johannesburg : Rider, 2004. 160 p. (у перекладі).

In particular, I. D. Bekh notes that tolerance is a personal and social quality that is based on the awareness of the multidimensionality of the world and the recognition of the right to the existence of different views, which should not be reduced to a single standard or the dominance of one position[490].

O. Matienko notes that the concept of "tolerance" is essentially identical to "tolerance" and has the same interpretation and translation in different cultural and political traditions of many countries of the world.

At the same time, the interpretation of tolerance in the context of intercultural communication is interesting. In particular, F. Batsevich considers "intercultural tolerance" as an attitude that implies understanding, and sometimes interest and benevolent attitude towards differences in the communicative behavior of participants in intercultural interaction[491].

According to V. Polishchuk and G. Leshchuk, tolerance is considered as an integrated characteristic of a person, which is manifested through his or her value attitude towards other people and readiness for conscious actions aimed at ensuring humanistic interaction between individuals or groups. At the same time, the level and forms of manifestation of tolerance can vary depending on the social institution within which a person functions. G. Lyulka, in turn, emphasizes that tolerance should be analyzed through a system of interpersonal relations and linked to the features of a specific social institution in which the individual is located. First of all, this concept is interpreted as a personal quality, but at the same time it also acts as a principle of organizing the educational process. In the field of education, the formation of a tolerant environment is implemented in two key areas: through the nature of the teacher's attitude towards participants in the educational process, as well as through the purposeful formation of tolerant behavior skills in students[492].

M. Piren, considering tolerance as an important factor of social harmony and consolidation in modern Ukrainian society, emphasizes that it is not reduced to compliance, indulgence or condescension. Instead, tolerance is interpreted as an active position of the individual, based on the recognition of universal

[490] Ю. Я. Карпюк Комунікативна толерантність як детермінанта професійної компетентності сучасного психолога. *Теорія і практика сучасної психології*. 2019. № 5. Т. 1. С. 93–99.

[491] В. Купчишина, Д. Вербицький. Поняття «толерантність» у професійній діяльності фахівця-психолога. *Толерантність у системі цінностей сучасної особистості* : матеріали Всеукраїнської наукової конференції, приуроченої до Міжнародного дня толерантності, м. Маріуполь, 12 листопада 2021 року. Маріуполь : ДонДУВС, 2021. 568 с.

[492] Коваль К. В. Загальні підходи до визначення поняття «толерантність» в сучасній системі освіти. *Організація освітнього середовища* : матеріали І Всеукраїнської науково-практичної конференції (м. Запоріжжя, 24 жовт. 2024 р.) / Головні редактори : О. І. Іваницький, О. В. Пономаренко. Запоріжжя : Запорізький національний університет, 2024. 151 с.

rights and fundamental human freedoms, and also involves the rejection of dogmatic and absolutist approaches[493].

Analysis of scientific approaches shows that tolerance is an important personal and social quality that ensures harmonious interaction of people in society. It is based on respect for another person, recognition of the right to difference, and readiness for constructive dialogue.

In our opinion, tolerance is an integrative property of the personality, manifested in a person's conscious desire for respectful, humane and non-violent coexistence with other people regardless of their views, cultural characteristics, social status or individual differences. It implies the ability to recognize the right of each person to their own position, respect their dignity and maintain constructive dialogue in conditions of social diversity.

2 Psychological and pedagogical conditions for cultivating a tolerant attitude in preschool children in a modern educational environment

Today, the modern educational environment is under the influence of a number of systemic challenges that complicate the process of forming tolerant attitudes in preschool children. Key factors include the consequences of martial law, intensive migration processes, as well as the growth of cultural diversity in children's groups. In such conditions, the problem of tolerance acquires not only pedagogical, but also socio-psychological significance, since preschool age is a sensitive period for the formation of basic models of social behavior, emotional response and attitude towards other people.

The impact of martial law on the psycho-emotional development of children requires special attention. The constant impact of stress factors, air alarms, forced displacement, loss of stability and a sense of security create an increased level of anxiety, emotional tension, fear and irritability in children. Within the framework of a trauma-oriented approach, a child experiencing chronic stress often demonstrates difficulties in emotional regulation, which can manifest itself in conflict, withdrawal or aggressive forms of behavior. According to the theory of psychosocial development by E. Erikson[494], early

[493] Тробюк Н. Ю., Коломієць М. Б. Толерантність як професійно важлива якість майбутніх офіцерів Національної гвардії України. *Педагогіка формування творчої особистості у вищій і загальноосвітній школах* : зб. наук. пр. / [редкол.: А. В. Сущенко (голов. ред.) та ін.]. Запоріжжя : КПУ, 2020. Вип. 70. 230 с. Т. 4.

[494] Сергєєнкова О. П., Столярчук О. А., Коханова О. П., Пасєка О. В. Вікова психологія : навч. посіб. Київ : Центр учбової літератури, 2012. 376 с

childhood is a period of formation of basic trust in the world, a sense of security and confidence in interaction with other people. If the educational environment does not provide psychological support and stability, this can negatively affect the development of empathy, the ability to cooperate and a tolerant attitude towards the environment.

According to Melanie Klein, in the first year of life, the child's primary emotional bond with the mother is formed, which is of key importance for further mental development. Within the early functioning of the Ego, the child passes through a schizoid-paranoid and depressive position, which is manifested by alternating states of splitting and gradual integration of experience under the influence of both anxious and positive experiences.

This perception is reinforced by the defense mechanisms of projection and introjection: positive experiences are associated with the "good" object, while negative emotions are transferred to the "bad" one.[11] Over time, these processes contribute to the gradual integration of experience and the formation of a more holistic image of the object.

In addition, martial law has caused a significant increase in the number of children with traumatic experiences or physical disabilities resulting from hostilities. Children with musculoskeletal disorders, sensory limitations, psychological trauma, or chronic stress disorders are increasingly appearing in preschool groups. This highlights the need to develop an inclusive culture and develop acceptance, compassion, and support skills in children. According to social learning theory, observing the behavioral patterns of others, particularly in situations where individuals perform potentially risky or complex actions without negative consequences, can lead to a reduction in fear reactions and a transformation of behavioral attitudes toward relevant activities[495]. Within the framework of A. Bandura's social-cognitive theory, it is emphasized that the acquisition of social norms and behavioral patterns occurs through the process of internalization, during which children adopt patterns of interaction demonstrated by significant adults, primarily parents and teachers. Therefore, the features of communicative and interpersonal interaction in the immediate social environment are a key determinant of the formation of humanistically oriented attitudes, empathic sensitivity and tolerant attitude towards children with special educational needs or individuals who have experienced traumatic life events. Thus, the behavioral patterns of adults are a direct factor that determines the effectiveness of a child's social

[495] Бовсуновський В. Теоретичний аналіз категорії «самоефективність» у сучасній психологічній науці. *Журнал соціальної та практичної психології*. Житомир : Житомирський державний університет імені Івана Франка, Видавничий дім «Гельветика», 2024. Вип. 3.

learning and contributes to the formation and consolidation of appropriate strategies of interpersonal interaction.

An important challenge for the modern education system is the intensive migration processes and the increase in the number of internally displaced children. Changing the place of residence, adapting to a new social environment, language difficulties and disruption of usual social ties are often accompanied by emotional instability, a sense of isolation and difficulties in establishing interpersonal contacts. Within the framework of the attachment theory of J. Bowlby[496], the type of emotional connection of a child with a significant adult is determined by the quality of early interaction and can vary from safe to insecure. In the scientific literature, three main patterns of attachment are traditionally distinguished: secure, anxious and avoidant. The formation of insecure attachment, which most often manifests itself in an anxious or avoidant variant, is a consequence of emotionally unstable, inconsistent or insufficiently sensitive interaction with an adult at an early age.

Such features of early experience can determine the emergence of persistent maladaptive strategies of interpersonal behavior in later life. In particular, they complicate the formation of trusting and stable social ties, which negatively affects both the personal functioning of the individual and the quality of his interaction with the social environment in adulthood. At the same time, the development of secure attachment creates the prerequisites for the formation of tolerance as a basic socio-psychological quality, which is manifested in the acceptance of the differences of others, a decrease in the level of interpersonal anxiety and the ability to constructively interact even in situations of social uncertainty.

In the context of the theory of social identity by G. Tajfel and J. Turner, intergroup differences can become the basis for the emergence of prejudices, social distancing and division into “ours” and “strangers”[497]. In preschool age this can manifest itself through avoidance of communication with children of a different nationality, language group or social origin. That is why an important task of educators is to create conditions for positive interaction between children, the development of skills of cooperation, mutual assistance and joint activities.

---

[496] Старик В. Г. Вплив типу прив’язаності на соціальні відносини підлітка. *Дитинство XXI століття: інноваційна освіта* : матеріали VI Всеукраїнської науково-практичної конференції (Обласний коледж «Кременчуцька гуманітарнотехнологічна академія імені А. С. Макаренка» Полтавської обласної ради 27 жовтня 2023 року) / редактор-упорядник: Тетяна Кулікова] Методичний кабінет, 2023. 279 с.

[497] Рахманов О. А. Соціалізація та ідентифікація особистості у суспільстві : навч.-метод. комплекс. Київ : КНЕУ, 2017. 27 с.

For example, in preschool age, socialization processes in an organized children's environment are characterized by the gradual formation of primary group configurations, which are characterized by situationality, instability and a tendency towards gender homogeneity. In parallel, the formation of individualized interpersonal relationships occurs, which are affectively conditioned in nature and are characterized by variability and insufficient stability. In this context, the gradual formation of the foundations of tolerant interaction is important, which is manifested in the child's ability to accept the differences of others and interact without elements of rejection or social exclusion.

In the structure of the children's group, there is a differentiation of social positions, within which individuals with a high level of group acceptance are distinguished, who perform initiative-organizational functions in joint activities, as well as participants with a peripheral status, whose integration into collective interactions is limited. Such stratification is determined by a complex of psychosocial factors, among which the family system of upbringing occupies a significant place. At the same time, it is in the conditions of such differentiation that the development of tolerance as a regulatory mechanism of group interaction acquires special significance, which contributes to the reduction of social distance and the strengthening of inclusive practices in the children's collective.

In particular, the dominance of authoritarian-regulated models of parental interaction can be internalized by the child in the form of behavioral patterns that are reproduced in interpersonal interaction as a tendency towards assertive control, social pressure and the desire for a position of dominance in a group context. At the same time, in the presence of targeted educational influence, such patterns can be transformed into more flexible forms of social behavior, where tolerance acts as an alternative strategy of interaction, based on the recognition of the equal value of other group members and the acceptance of their individual characteristics.

From the perspective of humanistic psychology, A. Maslow tolerance is directly related to the satisfaction of the child's basic psychological needs – the need for security, love, acceptance, and respect. After satisfying basic needs, the individual, as a rule, moves on to focusing on higher-level needs. At the same time, in real life, situations are possible when higher-order needs are already partially realized, while basic needs remain insufficiently satisfied[498]. A. Maslow considered such an imbalance as a manifestation

[498] Михайлюк Л. М. Розвиток особистості в гуманістичній психології А. Маслоу та К. Роджерса. *Вісник НТУУ «КПІ». Філософія. Психологія. Педагогіка* : збірник наукових праць. 2007. № 2(20). Ч. 1. С. 89–92

of insufficiently full development of the individual, that is, incomplete realization of its internal potential and natural capabilities.

Within the framework of humanistic psychology, it is emphasized that the formation of tolerance is directly related to the provision of the child's basic psychological needs, primarily in safety, love, acceptance and respect. It is on the basis of their satisfaction that conditions are created for the development of empathy, openness to others and the ability to constructive interaction. In contrast, the lack of emotional support and psychological security can lead to increased anxiety, the formation of protective behavior patterns and a decrease in tolerance for individual differences.

3. Intolerance and bullying as factors of impaired socialization of preschool children

Given the theoretical provisions and modern challenges of the educational environment, it is advisable to clarify the content of the concept of tolerance in preschool age. In our opinion, tolerance in preschool age should be considered as a process and result of the formation of a child's ability to emotionally accept others, regulate their own negative reactions, and build constructive interaction in a diverse social environment.

In this regard, it is important to analyze the possible consequences of intolerant attitudes in a child's environment, which manifest themselves both at the level of interpersonal interaction and in the context of the child's overall socio-emotional development, influencing his or her adaptation, self-esteem, and subsequent behavioral model.

Intolerant attitude in a children's environment has a complex, multi-level and prolonged nature of consequences, which cover both the sphere of direct interpersonal interaction and the deep processes of the child's socio-emotional and personal development. In modern scientific thought, these phenomena are considered through the prism of a number of foreign psychological and pedagogical theories, which allows us to systematically outline their influence on the formation of personality.

From the position of the ecological theory of development of W. Bronfenbrenner, according to which the development of the personality is considered as the result of the interaction of the individual with concentric levels of the environment. In the context of the ecologization of consciousness, the key is the mechanism of internalization of the values of the microsystem (family and school), where the daily ecological practices of significant adults

become the internal norm of the child[499]. It is here that intolerant practices (ignorance, rejection, verbal devaluation) acquire special significance, since they directly shape the experience of social interaction. The constant presence of such phenomena in the group can lead to the "normalization of exclusion", when discriminatory behavior is perceived as a habitual model of communication. In the long term, this disrupts the child's adaptive capabilities in other social systems, in particular in the educational environment of the following levels.

Within the framework of E. Erikson's theory of psychosocial development, an intolerant environment significantly affects the passage of key stages of personality formation. In preschool age, when initiative and a basic sense of competence are formed, negative experience of interaction with peers can lead to the consolidation of feelings of guilt, shyness or insecurity in one's own actions. As a result, the child begins to avoid active participation in play and social activities, which limits its development and reduces the level of social inclusion.

From the perspective of cognitive development of J. Piaget[500], preschool age is characterized by egocentrism of thinking, when it is difficult for a child to perceive another point of view. In such conditions, intolerant experiences can consolidate simplified and stereotyped cognitive schemes, where the "other" is perceived as potentially threatening or unacceptable. This inhibits the development of decentered thinking, empathetic understanding and the ability to cognitive flexibility, which are important components of social maturity.

According to L. Kohlberg's theory of moral development[501], the early stages of a child's moral formation depend to a large extent on external social norms. In an intolerant environment, moral guidelines can be formed on the basis of group stereotypes and sanctions, rather than internal principles of justice and respect. This leads to the risk of consolidating an externally conditioned morality, in which the assessment of the "other" is determined not by ethical norms, but by social benefit or group pressure.

Within the framework of modern studies of social identity, intolerance contributes to the strengthening of the division into "ones" and "others", which in a children's group is manifested in the exclusion of individual children from play, the formation of microgroups and the consolidation of status inequality.

[499] Тафінцева С. І., Мотозюк Л. М. Психологічні механізми формування екологічної культури у дітей та підлітків. 170 с.

[500] Верещак О. В. Психологічні засоби стимулювання інтелекту підлітків. *Збірник наукових праць «Психологічна стійкість особистості в умовах сьогодення» Наука: психологія*. Вінниця, 2024. 148с.

[501] Павлов В. Г., Винославська О. В. Про можливість вимірювання рівня морального розвитку особистості. *Психологічні предиктори соціального розвитку особистості в сучасних умовах освітнього середовища* : зб. тез І Всеукр. наук.-практ. інтернет-конф. з міжнар. участю, 21 лист. 2024 р. Київ : КПІ ім. Ігоря Сікорського, Вид-во «Політехніка», 2024. 174 с.

This not only worsens the quality of social interaction, but also forms stable mechanisms of social stigmatization.

Thus, an intolerant attitude in a child's environment has a systemic negative impact, which is manifested in a decrease in the level of social adaptation, deformation of cognitive and moral structures, the formation of destructive patterns of behavior and disruption of the child's emotional stability. In the long term, this complicates the process of his harmonious socialization and formation as a socially competent individual.

In the context of modern interdisciplinary research, the problem of the correlation of the concepts of intolerance and bullying requires special scientific attention, since in the educational environment these phenomena often appear interrelated, but are not identical either in psychological nature, or in the mechanisms of formation, or in the level of destructive impact on the child's personal development. Their differentiation has important theoretical and practical significance, as it allows us to determine the specifics of preventive and corrective strategies in the preschool education system.

Bullying, unlike intolerance, is considered in modern psychological and pedagogical science as a complex socio-behavioral phenomenon characterized by systematic, deliberate and repeated aggressive behavior aimed at causing physical, psychological or social harm to another child. The key features of bullying are not only the aggressiveness of actions, but also the presence of an imbalance of power between the participants in the interaction, which can manifest itself in physical superiority, higher social status, psychological dominance or group support. It is the asymmetry of power that creates the conditions under which the child-victim is unable to effectively protect himself or stop the negative influence.

In the scientific approach of Dan Olveus, who is considered one of the founders of the systematic study of bullying, it is emphasized that the defining characteristics of this phenomenon are the repetition of aggressive actions, the intentionality of causing harm and the inequality of power between the participants in the interaction. It is these criteria that allow us to distinguish bullying from situational conflicts, emotional outbursts or random manifestations of intolerance. If intolerance mainly manifests itself in the form of a prejudiced attitude, rejection of differences, stereotyping or verbal condemnation of another person or group, then bullying is a more complex and systematic socio-psychological phenomenon that involves targeted and prolonged persecution using the advantage of power or status. At the same time, intolerance often serves as the basis for the emergence of bullying, since a negative attitude towards the individual, cultural, social or physical

characteristics of a child can be transformed into stable models of aggressive behavior in the team.

Bullying is not limited to a single episode of negative behavior, but forms a stable model of interaction, within which the roles of the aggressor, victim and observers are fixed, which significantly increases its destructive impact on the psychological climate of the children's group. Unlike intolerance, which can exist at the level of beliefs, attitudes or interpersonal hostility without open systematic violence, bullying is characterized by the active reproduction of aggression and the involvement of other group members in the process of supporting, approving or passively observing the bullying.

Practical confirmation of the effectiveness of a systemic approach to overcoming bullying was the Norwegian nationwide anti-bullying program by D. Olveus[502], which is recognized as one of the most effective in the field of bullying prevention. The results of long-term monitoring have shown that its implementation contributes to a decrease in the number of bullying cases by 30–50%, and is also accompanied by a reduction in antisocial behavior, including drunkenness, theft, vandalism and other forms of deviation. At the same time, an improvement in the psychological climate and interpersonal interaction between participants in the educational process is observed in educational institutions.

The conceptual basis of the program is the provision on the so-called "bullying circle", according to which in a bullying situation not only the aggressor and the victim are involved, but also the aggressor's supporters, passive observers and other participants in group interaction. In this regard, preventive and corrective work should cover the entire social context of the children's group. The implementation of the program involves a complex of informative and advisory, diagnostic, corrective and organizational measures carried out at three levels: school-wide, group (at the class level) and individual. The high effectiveness of the program led to its official implementation in all schools in Norway as a mandatory component of the bullying prevention system.

It is especially important to realize that intolerance does not always transform into bullying, but it is precisely it that creates the psychological and social basis for its occurrence. In the absence of timely pedagogical support, the development of empathy skills, the formation of a culture of respect for diversity and positive social experience, initial manifestations of rejection can

[502] Калганова О. А., Окремі аспекти запобігання та протидії булінгу в зарубіжних країнах. *Теорія і практика сучасної науки та освіти* : матеріали IV Міжнародної науково-практичної конференції м. Львів, 30–31 грудня 2021 року. Львів : Львівський науковий форум, 2021. 75 с.

gradually become entrenched and turn into more stable forms of aggressive behavior. In preschool age, this process is especially dangerous, since it is during this period that the intensive formation of moral norms, models of interpersonal interaction and mechanisms of social identification occurs.

Modern psychological and pedagogical research also emphasizes that bullying in a children's group has not only individual, but also group support mechanisms. The presence of passive observers, approval of aggressive behavior by peers, or ignoring the problem by adults contribute to the normalization of violent interaction models. In contrast, intolerance can occur even in the absence of open aggression, manifesting itself in hidden social distancing, ignoring or excluding the child from group activities. That is why early detection of signs of intolerance is of important prophylactic importance for preventing the development of bullying in the future.

Thus, intolerance should be considered as a potential risk factor and the initial level of social rejection, which creates the prerequisites for the formation of destructive models of interpersonal interaction. Bullying, in turn, is a more complex and dangerous socio-psychological phenomenon, which is characterized by the systematicity, intentionality and stability of aggressive behavior. Accordingly, effective prevention of bullying in the preschool environment should be based not only on responding to already formed manifestations of aggression, but also on the early formation of tolerance, the development of empathy, socio-emotional competence, non-violent communication skills and the creation of a safe inclusive educational space.

Thus, intolerance should be considered as a potential risk factor that creates the prerequisites for the occurrence of bullying, while bullying is a qualitatively higher level of destructive interaction that requires targeted pedagogical and psychological intervention.

4 Mechanisms and means of forming a tolerant attitude in preschool children

The formation of a tolerant attitude in preschool children is one of the priority tasks of modern education, since it is during this period that the foundations of moral consciousness, social competence and culture of interpersonal interaction are laid. The effectiveness of this process largely depends on the use of psychological and pedagogical mechanisms and tools that ensure the development of empathy, emotional sensitivity,

the ability to accept differences and constructive interaction with other people. In the modern educational environment, the education of tolerance is considered not as the transfer of individual knowledge or norms of behavior, but as a purposeful process of a child gaining positive social experience through activity, communication and reflection. That is why the analysis of psychological mechanisms and pedagogical tools that ensure the formation of a tolerant attitude in preschool age is of particular importance.

Overcoming negative manifestations in the children's environment and preventing their transformation into persistent destructive forms of behavior largely depends on targeted pedagogical influence. Thus, according to Article 26 of the Universal Declaration of Human Rights[503], education should be aimed at the formation of mutual understanding, tolerance and friendly relations among all peoples, racial and religious groups, as well as at supporting the activities of the United Nations in the field of strengthening peace. In this context, the problem of forming tolerance at the stage of preschool childhood acquires special scientific and practical significance, since it is in the early years that basic value orientations, models of social interaction and attitudes towards the perception of others are laid.

Preschool age is a sensitive period for the formation of empathy, the development of social sensitivity and the initial awareness of the diversity of human manifestations, which subsequently determines the level of social integration of the individual. In this context, the analysis of the conditions, principles and methods of forming positive social attitudes in children is of particular importance. That is why it is advisable to focus further consideration on the features of educating tolerance in preschool age as a key factor in harmonizing interpersonal relationships in a children's group.

The formation of tolerance in preschool age is a complex and multifaceted pedagogical process, which is based on various theoretical approaches to the development of personality, socialization and moral formation of a child. Tolerance is not formed through simple assimilation of knowledge or rules of behavior, but develops in the process of active interaction with peers and adults, joint activities, dialogue and acquisition of social experience. In this regard, an important task of the teacher is to create conditions for cooperation in which children learn to understand and respect others, coordinate their own actions with the actions of the environment, find joint solutions and constructively resolve contradictions. Under such conditions, the educational environment becomes a space for social development, which contributes

[503] Загальна декларація прав людини.

to the formation of mutual respect, goodwill and acceptance of individual differences between people.

Within the framework of M. Hauser's theory of moral development (intuitive approach), it is emphasized that moral assessments are intuitive in nature and are formed similarly to linguistic structures. Like the linguistic "grammar", which provides automatic construction of sentences, there is a kind of "moral grammar", which determines basic ethical judgments. It has a universal basis, but in different cultures it is specified through norms, exceptions and social practices[504].

In this context, tolerance can be considered as one of the manifestations of intuitive moral reactions based on innate ideas about justice and the admissibility of harm. People tend to intuitively negatively evaluate intentional harm and more positively – unintentional or accidental actions, although they are usually not aware of the mechanisms of such assessments. It is these intuitive mechanisms that create the primary basis for the formation of a tolerant or intolerant attitude towards others.

At the same time, Hauser emphasizes that moral intuitions by themselves do not guarantee stable ethical positions and require social and educational reinforcement. This is especially important for the formation of tolerance in childhood, since children are able to react emotionally to injustice and difference, but without pedagogical support these reactions can remain situational. Therefore, the development of tolerance requires systematic reinforcement through educational situations that form empathy, respect for differences and the ability to make moral choices.

Within the framework of D. Goleman's concept, the structure of emotional intelligence is considered as a hierarchically organized system of interconnected components, in which the awareness of one's own emotional states is the basic level. It is the identification of emotions that is a necessary prerequisite for their further conscious regulation and control of behavioral reactions. The next stage of emotional competence is the ability to purposefully form and maintain emotional states relevant to the achievement of individual and social goals. At the same time, emotional skills aimed at interpersonal interaction ensure the transition to a higher level of functioning – the formation of stable skills for building and maintaining constructive, friendly social relationships[505]. In this context, tolerance

[504] Савранська Н. О. Моральні рішення: між інтуїтивністю, розумом та звичкою. *Гілея* : науковий вісник : збірник наукових праць / гол. ред. В. М. Вашкевич. Київ : «Видавництво »Гілея", 2015. Вип. 95 (4). 458 с.

[505] Носенко Е. Л., А. Г. Четверик-Бурчак. Курс лекцій з дисципліни «Теорія емоційного інтелекту» із завданнями для самоконтролю. Дніпропетровський національний університет імені О. Гончара, 2016. 113 с.

appears not only as a declarative attitude, but as a formed ability of a person to withstand emotionally significant differences between people without resorting to negative evaluation or rejection. Therefore, the development of emotional competence becomes the basic mechanism for cultivating tolerance, since it is it that provides a conscious attitude towards diversity, reduces impulsive reactions to "otherness" and contributes to the formation of more flexible, acceptable models of social behavior. As a result, tolerance in this sense is the result of the integration of emotional self-regulation, empathy and the ability to constructive interpersonal dialogue.

Within the framework of D. Kolb's theory of learning through experience[506] it is emphasized that the effective acquisition of social and cognitive skills occurs through a sequential cycle of interconnected stages of cognitive activity. It includes the acquisition of direct experience through practical activity, its further comprehension and reflection taking into account emotional perception, analytical processing of the acquired experience through conceptualization, the formation of hypotheses and generalizations, as well as practical verification of formulated ideas through experimentation and application of conclusions in real situations.

In this context, each stage performs a specific function in the development of the individual: concrete experience stimulates active involvement in cognitive and creative activity; reflective observation contributes to the awareness of one's own reactions and a deeper analysis of situations; abstract conceptualization provides systematization, generalization, and theoretical understanding of information; and active experimentation allows one to test the formed ideas in practice and adapt them to real conditions.

At the same time, D. Kolb emphasized that the effectiveness of knowledge acquisition significantly depends on taking into account the individual characteristics of each student's learning style. An individual learning style is considered a stable system of personality characteristics that determines the specifics of cognitive activity: ways of perceiving and processing information, interaction with the environment, concentration of attention, thinking, and approaches to solving problems.

Taking this into account, it is advisable to consider the formation of tolerance not as a result of declarative assimilation of norms, but as a gradual process of acquiring social experience. Within the framework of Kolb's educational cycle, tolerance develops through the systematic involvement of children in situations of interpersonal interaction, their subsequent emotionally conscious discussion and reflection, conceptual understanding of behavioral

[506] Гавриш Р. Л Теорія навчання Девіда Колба. Науково-методичні записки ПОІППО : *Педагогічні засади ефективного навчання у загальноосвітній школі*. 2016. Випуск 8. Полтава : ПОІППО. 126 с.

models and consolidation of constructive strategies in the process of practical application in real social situations.

According to E. Durkheim's approach to socialization, moral norms are a product of social life and are learned by the individual through the collective. In the preschool environment, this means that group norms of mutual respect and acceptance must be clearly articulated and supported by the teacher as a social regulator of behavior.

The practical implementation of tolerance formation involves the creation of an educational environment based on the principles of equal participation, positive reinforcement of socially acceptable behavior, and organization of joint activities. Effective are cooperative forms of work, role-playing games with elements of social situations, as well as reflective conversations aimed at awareness of emotions and actions.

An important means of forming a tolerant attitude is the organization of joint activities of children, in the process of which they gain experience of cooperation, mutual assistance and responsibility for a common result. It is in the conditions of collective interaction that preschoolers learn to take into account the interests of others, coordinate their own actions with the actions of their peers, constructively resolve conflicts and find compromise solutions. Such experience contributes to the reduction of manifestations of egocentrism and the development of social interaction skills.

Of particular importance is the development of emotional intelligence, which ensures the child's ability to recognize their own emotions and the emotional states of other people, to empathize, regulate their own reactions, and demonstrate empathetic behavior. For this, it is advisable to use exercises for recognizing emotions, discussing moral dilemmas, analyzing fairy-tale plots and life situations, which contribute to the formation of emotional self-regulation skills and understanding the feelings of others.

An effective means of educating tolerance is also fiction, fairy tales, cartoons and theatrical activities, which allow children to get acquainted with different models of behavior, comprehend moral values and realize the importance of mutual respect and acceptance of differences. Through discussing the behavior of characters, children learn to evaluate actions from the standpoint of goodness, justice and humanity.

An important condition for the formation of tolerance is the creation of an atmosphere of psychological security, trust and support in a preschool educational institution. The teacher should set an example of tolerant behavior, demonstrating respect for each child, his individual characteristics, needs and opportunities. The personal example of an adult, his style of communication

and the nature of relationships with his pupils largely determine the formation of appropriate behavioral models in children.

No less important is the interaction of the preschool educational institution with parents. The consistency of the educational influences of the family and teachers contributes to the consolidation of tolerant attitudes in the child's everyday behavior. Conducting consultations, trainings, joint events and educational work with parents allows you to form a single educational space focused on the development of respect for human dignity, acceptance of diversity and a culture of non-violent interaction.

Therefore, the formation of a tolerant attitude in preschool children is a complex process that is implemented through the development of emotional competence, the organization of positive social experience, the creation of a safe educational environment and purposeful interaction of all participants in the educational process. It is the combination of these mechanisms and pedagogical tools that ensures the effective upbringing of tolerance as an important condition for harmonious personal development and successful socialization of the child.

Conclusions

The conducted theoretical and analytical research showed that the problem of educating tolerant attitudes in preschool children in the conditions of the modern educational environment acquires particular relevance and requires a comprehensive interdisciplinary understanding. It was established that tolerance is an integrative personal quality that is formed under the influence of psychological, pedagogical, socio-cultural and moral-ethical factors and is an important prerequisite for the harmonious socialization of the child.

The generalization of scientific approaches made it possible to consider tolerance in preschool age as a dynamic process of developing the ability to accept otherness, empathetic attitude towards the environment, regulation of one's own emotional reactions and constructive interpersonal interaction. It was determined that its formation depends on the characteristics of the child's early social experience, the nature of interpersonal relationships, models of social learning and targeted pedagogical influence.

It has been proven that modern social challenges, in particular the consequences of martial law, internal migration, the increase in the number of children with traumatic experiences and special educational needs, as well as the strengthening of cultural diversity, put forward new requirements for

the organization of the educational process. Under such conditions, the creation of an inclusive, psychologically safe and tolerant educational environment becomes of particular importance.

The study found that intolerance can serve as a basis for the emergence of more complex forms of destructive interaction, including bullying. In this regard, early prevention of manifestations of social rejection through the development of empathy, socio-emotional competence, and a culture of respectful attitude towards diversity is of great importance.

It is substantiated that the effectiveness of the formation of a tolerant attitude is ensured by the implementation of a complex of psychological and pedagogical conditions, among which the leading place is occupied by the organization of cooperative activities of children, the development of emotional intelligence, the use of reflective practices, the creation of situations of positive interaction and the maintenance of an atmosphere of mutual respect and psychological safety. An important role in this process is played by the teacher as a bearer of humanistic values and a model of tolerant behavior.

Therefore, the upbringing of a tolerant attitude in preschool children should be considered as a strategic direction of modern preschool education, aimed at the formation of a socially mature personality capable of constructive interaction in a diverse society. Prospects for further research are related to the development and testing of effective psychological and pedagogical programs for the formation of tolerance in an inclusive and multicultural educational environment.

Abstract

The section provides a theoretical and methodological analysis of the problem of fostering a tolerant attitude in preschool children in the conditions of a modern educational environment. The relevance of the study is justified, which is due to the consequences of martial law, internal migration processes, an increase in the number of children with traumatic experiences or special educational needs, as well as an increase in the cultural and social diversity of children's groups. The essence of tolerance as an integrative personal quality is revealed, which is formed on the basis of acceptance of otherness, development of empathy, respect for human dignity and the ability for constructive interpersonal interaction.

The main scientific approaches to understanding tolerance within the framework of psychological, pedagogical and socio-cultural concepts are analyzed, in particular humanistic, social-cognitive, constructivist approaches,

attachment theory and social identity theory. The importance of preschool age as a sensitive period for the formation of moral ideas, social attitudes, behavioral models and mechanisms of emotional self-regulation is emphasized. The concepts of intolerance and bullying are distinguished, where intolerance is considered as a psychological prerequisite for negative interaction, and bullying is considered as its systematic and purposeful manifestation.

The pedagogical conditions for the effective upbringing of a tolerant attitude in preschool children are determined, including: the organization of cooperative activities, the development of emotional intelligence and empathy, the use of reflective practices, the support of partnership between all participants in the educational process, as well as the creation of a safe, inclusive and psychologically comfortable educational environment. The strategic importance of cultivating tolerance as a factor in the harmonious socialization of a child, the prevention of manifestations of discrimination and bullying, the development of a culture of mutual respect and the humanization of the modern educational space is emphasized.

The results of the study demonstrate the need to implement a comprehensive and systematic approach to the formation of tolerance in preschool children as an important prerequisite for their personal development, successful social adaptation and constructive interaction in an inclusive and multicultural society.

Keywords: tolerance, preschool age, inclusive education, socialization, internally displaced children, bullying, intercultural interaction, emotional regulation, educational environment, martial law.

Literature

1. Моран, І. Поняття толерантності та основні підходи до її визначення. *Наукові записки Національного університету «Острозька академія».* 2014. Вип. 26. С. 89–92. URL: https://eprints.oa.edu.ua/id/eprint/3084/
2. Божок Н. О. Психологічний зміст поняття «фрустраційна толерантність». URL: https://dspace.nuft.edu.ua/server/api/core/bitstreams/db893934-b245-46688ddb-f82c6118c74f/content
3. Маснянкіна К. Ю., Чередник Л. М. Культуролого-лінгвістичний аналіз поняття «Толерантність». *Сучасна гуманітарна наука в інтерпретації молодих дослідників* : збірник доповідей учасників всеукраїнської студентсько-учнівської науково-практичної он-лайн конференції. Київ : НУБіП України, 2021. 303 с. URL: https://nubip.edu.ua/sites/default/files/u278/zbirnik-2.pdf#page=172
4. Волкова, В. А. Сутність і зміст поняття «толерантність». *Науковий вісник Мелітопольського державного педагогічного університету імені Богдана Хмельницького. Серія: Педагогіка*. 2015. Вип. 1 (14). С. 26–32. URL: https://eprints.mdpu.org.ua/id/eprint/6925/

5. Frankl .V. Man's Search FOR Meaning: The classic tribute to hope from Holocaust / Victor Frankl. – London. Sydney. Auckland. Johannesburg : Rider, 2004. 160 p. (у перекладі) URL: https://abuk.com.ua/catalog/books/4928?web=1
6. Ю. Я. Карпюк. Комунікативна толерантність як детермінанта професійної компетентності сучасного психолога. *Теорія і практика сучасної психології*. 2019. № 5. Т. 1. С. 93–99.URL: https://tpsp-journal.kpu.zp.ua/archive/5_2019/part_1/17.pdf
7. В. Купчишина, Д. Вербицький. Поняття «толерантність» у професійній діяльності фахівця-психолога. *Толерантність у системі цінностей сучасної особистості* : матеріали Всеукраїнської наукової конференції, приуроченої до Міжнародного дня толерантності, м. Маріуполь, 12 листопада 2021 року. Маріуполь : ДонДУВС, 2021. 568 с. URL: https://dspace.nadpsu.edu.ua/bitstream/123456789/2992/1/Збірник%2012.11.2021%20%282%29.pdf#page=159
8. Коваль К. В. Загальні підходи до визначення поняття «толерантність» в сучасній системі освіти. *Організація освітнього середовища* : матеріали І Всеукраїнської науково-практичної конференції (м. Запоріжжя, 24 жовт. 2024 р.) / Головні редактори : О. І. Іваницький, О. В. Пономаренко. Запоріжжя : Запорізький національний університет, 2024. 151 с. URL: https://www.znu.edu.ua/faculty/spp/nauka/ped/zb__rnik_konferents__yi_oos_2024__1_.pdf#page=15
9. Тробюк Н. Ю., Коломієць М. Б. Толерантність як професійно важлива якість майбутніх офіцерів Національної гвардії України. *Педагогіка формування творчої особистості у вищій і загальноосвітній школах* : зб. наук. пр. / [редкол.: А. В. Сущенко (голов. ред.) та ін.]. Запоріжжя : КПУ, 2020. Вип. 70. 230 с. Т. 4. URL:https://pedagogy-journal.kpu.zp.ua/archive/2020/70/part_4/70-4.pdf#page=161
10. Сергєєнкова О. П., Столярчук О. А., Коханова О. П., Пасєка О. В. Вікова психологія : навч. посіб. Київ : Центр учбової літератури, 2012. 376 с. URL: https://ksp.cnu.edu.ua/wpcontent/uploads/sites/68/2021/05/vikova-psykholohiia-3.pdf
11. Вонс Олена-Мирослава. Тип прив'язаності як чинник якості романтичних стосунків у різні вікові періоди. Львів : [б. в.], 2019 . 82 арк. URL: https://er.ucu.edu.ua/items/9ac18ceb-28df-4215-a322-e5517faf5883
12. Бовсуновський В. Теоретичний аналіз категорії «самоефективність» у сучасній психологічній науці. *Журнал соціальної та практичної психології*. Житомир : Житомирський державний університет імені Івана Франка, Видавничий дім «Гельветика», 2024. Вип. 3. URL: https://journals.univ.zhitomir.ua/index.php/psy/issue/view/9/9
13. Старик В. Г. Вплив типу прив'язаності на соціальні відносини підлітка. *Дитинство XXI століття: інноваційна освіта* : матеріали VI Всеукраїнської науково-практичної конференції (Обласний коледж «Кременчуцька гуманітарнотехнологічна академія імені А. С. Макаренка» Полтавської обласної ради 27 жовтня 2023 року) / редактор-упорядник: Тетяна Кулікова] Методичний кабінет, 2023. 279 с. URL: https://surli.cc/ntfrix

14. Рахманов О. А. Соціалізація та ідентифікація особистості у суспільстві : навч.-метод. комплекс. Київ : КНЕУ, 2017. 27 с. URL: https://i-soc.com.ua/assets/files/book/rakhmanov/rakhmanov_2.pdf
15. Михайлюк Л. М. Розвиток особистості в гуманістичній психології А. Маслоу та К. Роджерса. *Вісник НТУУ «КПІ». Філософія. Психологія. Педагогіка* : збірник наукових праць. 2007. № 2(20). Ч. 1. С. 89–92 URL: https://ela.kpi.ua/items/bb22ae9d-ef98-41df-9f36-01a335f1415f
16. Тафінцева С. І., Мотозюк Л. М. Психологічні механізми формування екологічної культури у дітей та підлітків. URL:https://nubip.edu.ua/sites/default/files/rich_text_files/Збірник%202026.pdf#page=169
17. Верещак О. В. Психологічні засоби стимулювання інтелекту підлітків. *Збірник наукових праць «Психологічна стійкість особистості в умовах сьогодення» Наука: психологія*. Вінниця, 2024. 148 с. URL: https://vsei.vn.ua/images/Doc/Nauka/Konferentsiya_ta_seminary/zbirnyk-vii psyhologichnyj-forum.pdf#page=45
18. Павлов В. Г., Винославська О. В. Про можливість вимірювання рівня морального розвитку особистості. *Психологічні предиктори соціального розвитку особистості в сучасних умовах освітнього середовища* : зб. тез І Всеукр. наук.-практ. інтернет-конф. з міжнар. участю, 21 лист. 2024 р. Київ : КПІ ім. Ігоря Сікорського, Вид-во «Політехніка», 2024. 174 с. URL: https://psy.kpi.ua/wp-content/uploads/2025/01/Zbirnyk-tez-konferentsii Psykhol_predyktory_-2024_compressed.pdf#page=118
19. Калганова О. А., Окремі аспекти запобігання та протидії булінгу в зарубіжних країнах. *Теорія і практика сучасної науки та освіти* : матеріали IV Міжнародної науково-практичної конференції м. Львів, 30–31 грудня 2021 року. Львів : Львівський науковий форум, 2021. 75 с. URL: http://lviv-forum.inf.ua/save/2021/3031.12.2021/Збірник.pdf#page=32
20. Загальна декларація прав людини. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_015#Text
21. Савранська Н. О. Моральні рішення: між інтуїтивністю, розумом та звичкою. *Гілея* : науковий вісник : збірник наукових праць / гол. ред. В. М. Вашкевич. Київ : «Видавництво «Гілея», 2015. Вип. 95 (4). 458 с. URL: https://socrates.vsau.org/repository/getfile.php/8722.pdf#page=213
22. Носенко, Е. Л., А. Г. Четверик-Бурчак. Курс лекцій з дисципліни «Теорія емоційного інтелекту» із завданнями для самоконтролю. Дніпропетровський національний університет імені О. Гончара. 2016. 113 с. URL: https://www.dkpp.com.ua/wpcontent/uploads/2020/03/nosenko_chetveryk_burchak-.pdf
23. Гавриш Р. Л Теорія навчання Девіда Колба. *Науково-методичні записки ПОІППО : Педагогічні засади ефективного навчання у загальноосвітній школі*. 2016. Випуск 8. Полтава : ПОІППО. 126 с. URL: https://surl.li/cmbazd

DOI: https://doi.org/10.36059/978-966-397-661-7-12

СЕКСУАЛЬНА ЕКСПЛУАТАЦІЯ ДІТЕЙ У ЦИФРОВОМУ СЕРЕДОВИЩІ: ПСИХОЛОГІЧНІ ДЕТЕРМІНАНТИ, НАСЛІДКИ ТА ПРОТИДІЯ

Захарова Олександра Василівна,
кандидат юридичних наук, доцент,
завідувач науково-дослідної лабораторії
вивчення проблем протидії торгівлі людьми
ННІ підготовки фахівців для підрозділів кримінальної поліції
Львівського державного університету внутрішніх справ,
вул. Городоцька, 26, м. Львів, 79007, Україна

Савайда Олена Іванівна,
кандидат юридичних наук, доцент,
старший науковий співробітник науково-дослідної лабораторії
вивчення проблем протидії торгівлі людьми
ННІ підготовки фахівців для підрозділів кримінальної поліції
Львівського державного університету внутрішніх справ,
вул. Городоцька, 26, м. Львів, 79007, Україна

Шовгенюк Софія Юріївна,
науковий співробітник науково-дослідної лабораторії
вивчення проблем протидії торгівлі людьми
ННІ підготовки фахівців для підрозділів кримінальної поліції
Львівського державного університету внутрішніх справ
вул. Городоцька, 26, м. Львів, 79007, Україна

Вступ

У сучасних умовах стрімкої цифровізації суспільства проблема сексуальної експлуатації дітей у цифровому середовищі набуває особливої актуальності та міждисциплінарного значення. Інтернет-простір, який водночас є середовищем розвитку, навчання та соціалізації дітей, перетворюється на платформу для реалізації нових форм злочинної діяльності, зокрема сексуального насильства та онлайн-експлуатації. Використання цифрових технологій, соціальних мереж, месенджерів і навіть інструментів штучного інтелекту суттєво розширює

можливості зловмисників, ускладнюючи процес виявлення та протидії таким правопорушенням.

Актуальність дослідження зумовлена насамперед масштабністю поширення зазначеного явища. За результатами сучасних досліджень, щонайменше одна третина дітей в Україні стикалася із ризиками сексуальної експлуатації або сексуалізованих загроз в онлайн-середовищі[507]. До таких загроз належать отримання повідомлень сексуального характеру, спроби встановлення контактів із метою подальших зустрічей, а також примус до надсилання інтимних та конфіденційних матеріалів. Водночас особливу тривогу викликає той факт, що близько 60% дітей не повідомляють дорослим про такі випадки, що значно ускладнює їх виявлення та надання допомоги.

Суттєвою ознакою сучасного етапу є трансформація форм сексуальної експлуатації дітей у цифровому середовищі під впливом технологічного прогресу. Зокрема, поширюється використання штучного інтелекту для створення сексуалізованого контенту за участю дітей або його імітації, що формує нові виклики для правового регулювання та психологічної безпеки неповнолітніх. За даними досліджень, понад 3% українських підлітків уже стикалися з випадками використання штучного інтелекту для створення сексуального контенту щодо них. Це свідчить про появу нових форм цифрової віктимізації, які потребують нового наукового осмислення[508].

Окремого значення проблема набуває в умовах повномасштабної війни в Україні. Воєнні дії спричинили масове переміщення населення, руйнування соціальних зв'язків, зниження рівня контролю за дітьми та їхнє активніше залучення до онлайн-середовища як основного каналу комунікації та навчання. За оцінками дослідників, понад половина українських дітей зазнала вимушеного переміщення, що суттєво підвищує ризики їхньої онлайн-експлуатації. У таких умовах діти стають більш вразливими до маніпуляцій, психологічного впливу та злочинних практик, зокрема сексуального грумінгу та шантажу[509].

Психологічний аспект дослідження цієї проблеми є ключовим, оскільки механізми залучення дітей до сексуальної експлуатації базуються насамперед

[507] Всеукраїнське дослідження про досвід українських дітей в інтернеті у воєнні часи. https://dignityonline.in.ua/adult/posibnyky/vseukrainske-doslidzhennia-pro-dosvid-ukrainskykh-ditey-v-interneti-u-voienni-chasy-2025.

[508] Сексуалізація, шантаж та війна без фільтрів: нова цифрова реальність українських підлітків. *Центр безпечного Інтернету*. https://saferinternetcentre.org.ua/news/сексуалізація-шантаж-та-війна-без-філ/

[509] The vulnerable millions organized crime risks in ukraine's mass displacement. Global Initiative Against Transnational Organized Crime. https://globalinitiative.net/wp-content/uploads/2023/03/The-vulnerable-millions-Organized-crime-risks-in-Ukraines-mass-displacement-GI-TOC-March-2023.pdf

на маніпуляції їхніми емоційними потребами, довірою та соціальною незахищеністю. Як зазначають українські дослідники, зокрема О. Байдарова[510], А. Дробот[511], Г. Спіцина, С. Лукашевич[512], Н. Філіпенко[513], сексуальна експлуатація дітей у цифровому середовищі має складну психолого-правову природу та пов'язана з процесами формування залежності, емоційної прив'язаності до кривдника та поступової втрати критичного мислення.

Науковий інтерес до проблеми також проявляється у дослідженнях українських учених і практиків, зокрема О. Овчар[514], яка аналізує ризики онлайн-експлуатації дітей, а також представників наукових шкіл кримінології, психології та права, що досліджують питання віктимності, цифрової безпеки та протидії злочинам проти дітей. У їхніх роботах підкреслюється, що сучасна сексуальна експлуатація дітей дедалі частіше набуває транскордонного характеру, коли злочинець і жертва можуть перебувати у різних країнах, що значно ускладнює механізми правового реагування.

Додатковим фактором актуалізації проблеми є зростання організованих форм злочинності у цій сфері. В Україні є чимало фактів та випадків створення мереж із залученням дітей до сексуальної експлуатації з подальшим поширенням матеріалів у мережі Інтернет, навіть за участю іноземних громадян. Це свідчить про інтеграцію національного кримінального середовища у глобальні злочинні мережі.

Таким чином, проблема сексуальної експлуатації дітей у цифровому середовищі є однією з найгостріших у сучасному українському суспільстві, особливо в умовах війни. Вона поєднує психологічні, соціальні, правові та технологічні аспекти, що потребують комплексного наукового дослідження. Необхідність вивчення психологічних детермінант, наслідків та ефективних механізмів протидії зумовлює важливість цієї теми як для теоретичних розробок, так і для практики забезпечення прав та безпеки дітей.

---

[510] Байдарова О. О. Соціальний захист дітей у громаді : навчально-методичний посібник / О. О. Байдарова, Т. В. Семігіна, Н. М. Кабаченко. Київ : НаУКМА, 2021. 180 с.

[511] Торгівля людьми : навчально-методичний посібник / [А. В. Дробот, О. П. Пастушков та ін.]; за заг. ред. А. В. Дробот. Київ : Агентство «Україна», 2019. 212 с.

[512] Сергій Лукашевич, Наталія Язан, Олена Сліпець, Наталія Філіпенко, Ганна Спіцина. Боротьба із сексуальним насильством та експлуатацією дітей: психо-правовий досвід України та світу. *Архів кримінології та судових наук*. 2023. DOI: 10.32353/acfs.8.2023.02

[513] Filipenko, N.; Shevchuk, V.; Lukashevych, S.; Yazan, N.; Slipets, O. Legal and Psychological Principles of Preventing Sexual Violence Against Children: International Experience and Realities of Ukraine. Правові та психологічні принципи запобігання сексуальному насильству щодо дітей: міжнародний досвід та реалії України. *Lecture Notes in Networks and Systems*. 2024 | Conference paper. DOI: 10.1007/978-3-031-60549-9_21

[514] Овчар О. Сексуальні загрози для дітей в інтернет-просторі України: результати всеукраїнського репрезентативного опитування [Електронний ресурс] / О. Овчар // Медіацентр Україна Укрінформ. 2024. 6 березня. mediacenter.org.ua

1 Цифрове середовище як простір сексуальної експлуатації дітей у контексті торгівлі людьми в Україні та ЄС

Сексуальна експлуатація дітей у контексті торгівлі людьми є одним із найтяжчих злочинів проти людської гідності та особистої недоторканності. Упродовж останнього десятиліття цей злочин набув нової архітектури, котра зумовлена соціально-економічними умовами сьогодення: цифровий простір – соціальні мережі, месенджери з наскрізним шифруванням, ігрові платформи, платіжні системи на основі криптовалют та «темна мережа» (darknet) -перетворився на ключову інфраструктуру злочинних мереж. Онлайн-середовище більше не є лише каналом комунікації: воно є повноцінним простором скоєння злочину – від вербування та маніпулювання постраждалою особою до здійснення протизаконного платежу та поширення протиправного матеріалу.

Дослідження ускладнюється надзвичайною динамічністю технологічного розвитку злочинних практик. Через стрімкі темпи розвитку технологій злочини, пов'язані з сексуальною експлуатацією дітей в Інтернеті, набувають все більших масштабів і стають дедалі складнішими.

Квітень 2026 року є визначальним моментом у контексті ЄС, адже 3 квітня 2026 р. закінчився термін дії тимчасового дерогаційного регламенту, що дозволяв провайдерам добровільно сканувати комунікації на наявність матеріалів, що містять зображення сексуального насильства над дітьми (абревіатура на анг. – CSAM)[515]. Така важлива подія створила безпрецедентну правову прогалину в системі захисту дітей онлайн в межах європейського-правового простору.

Водночас Україна, що перебуває у стані повномасштабної збройної агресії з лютого 2022 р., несе додатковий тягар: структурна вразливість мільйонів переміщених дітей поєднується зі зниженою спроможністю державних інституцій реагувати на злочинність.

Відповідно до аналітичного звіту на тему «Сексуальне насильство щодо дітей та їх сексуальна експлуатація в мережі Інтернет в Україні» (2020 рік), за результатами кількісного дослідження (було опитано 4745 респондентів) підготовленого МБО «Служба порятунку дітей» у співпраці з Уповноваженим Президента України з прав дитини, встановлено, що 14,4 % дітей ставили питання про оголені частини тіла в Інтернеті; 11,1 % підтримували розмову з дорослим

[515] An Uncertain Path Forward: The ePrivacy Derogation and Child Safety Detection. https://www.freshfields.com/en/our-thinking/blogs/risk-and-compliance/an-uncertain-path-forward-the-eprivacy-derogation-and-child-safety-detection-102mopa

незнайомцем в Інтернеті; 11,0 % отримували фото чи відео оголеного тіла; у 8,1 % просили надіслати свої фото чи відео оголеного тіла; 6,2 % спілкувалися з дорослим незнайомцем в Інтернеті про інтимні стосунки; 4,9 % зустрічалися з незнайомцем з Інтернету наживо; 2,9 % пропонували показати/торкатися свого оголеного тіла, коли на дитину дивилися через камеру. Близько половини цих ситуацій, що трапилися з опитуваними, були пов'язані з онлайн незнайомцями; трохи більше третини ситуацій пов'язані зі знайомими людьми; 20,5 % – з людиною, яку діти знають лише онлайн. Приблизно половина (44,8 %) не повідомили про ситуацію, що з ними трапилася; більшість (77,6 %) з тих, хто розповідав про ситуацію, що трапилася з ним, ділилися з другом або подругою; третина розповіли про те, що з ними сталося, батькам або іншим дорослим родичам; 14,8 % розказали старшим братам чи сестрам; менше ніж 10 % розповіли певним дорослим, з якими є довірливі стосунки (8,5 %), вчителю (2,9 %) та психологу (2,2 %). Такі відсоткові показники демонструють, що вчинення домагання до дитини для сексуальних цілей є поширеним явищем, небезпечність якого виявляється в динаміці зростання випадків його вчинення: від листування та обміну інтимними зображеннями до вчинення конкретних сексуальних дій[516].

Загальна характеристика та нормативний аналіз ключових понять із урахуванням практичних аспектів.

Торгівля людьми та торгівля дітьми. Відправною точкою є ст. 3 Палермського протоколу (Протоколу про попередження і припинення торгівлі людьми, особливо жінками і дітьми, і покарання за неї)[517], який є доповненням Конвенції ООН проти транснаціональної організованої злочинності[518]. Палермський протокол є першим обов'язковим документом, що містить уніфіковане визначення поняття торгівлі людьми та визначає мету *«експлуатації»* центральним елементом юридичного складу цього злочину. Якщо брати до уваги, що постраждалими від даного злочину нерідко є діти, то тут Палермський протокол встановлює такий імперативний аспект: згода неповнолітньої постраждалої особи

[516] Нікітіна-Дудікова Г. Ю. Криміналістична методика розслідування кримінальних правопорушень проти статевої свободи та статевої недоторканості дітей : монографія / Г. Ю. Нікітіна-Дудікова. Київ : Нац. акад. внутр. справ, 2022. С. 13–15.

[517] Протокол про попередження і припинення торгівлі людьми, особливо жінками і дітьми, і покарання за неї, що доповнює Конвенцію ООН проти транснаціональної організованої злочинності від 15.11.2000. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_791#Text

[518] Конвенція Організації Об'єднаних Націй проти транснаціональної організованої злочинності : прийнята резолюцією 55/25 Генеральної Асамблеї ООН від 15 листопада 2000 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_789#Text

є юридично не релевантною – навіть за відсутності примусу чи обману вербування дитини з метою експлуатації.

Ще одним важливим міжнародним нормативно-правовим актом на рівні ЄС у сфері протидії торгівлі людьми є Директива 2011/36/ЄС[519], яка дефініює торгівлю людьми у п. (2) ст. 2, а саме: це «вербування, перевезення, передача, переховування або прийняття осіб шляхом погрози силою або застосування сили чи інших форм примусу, викрадення, шахрайства, обману, зловживання владою або уразливим становищем… з метою експлуатації». У квітні 2024 року, згадану вище Директиву було змінено та викладено в оновленому форматі. Директива (ЄС) 2024/1712[520], яка набула чинності 14 липня 2024 р. і підлягає імплементації до 15 липня 2026 р., суттєво оновила деякі законодавчо закріплені положення: по-перше, вчинення злочину з використанням інформаційно-комунікаційних технологій визнано обтяжуючою обставиною, що тягне підвищені санкції (ст. 4(3)); по-друге, введено криміналізацію свідомого використання послуг жертв торгівлі людьми (ст. 2); по-третє, обов'язковими стали збір та передача статистики через Європейський статистичний оофіс (на анг. – Eurostat) (ст. 19).

В українському законодавстві торгівля людьми, використання у порнобізнесі, продаж дитини, трудова експлуатація та використання дитини для заняття жебрацтвом охоплені ст. 149–150[1] Кримінального кодексу України[521].

Комерційна сексуальна експлуатація дітей (далі – КСЕД) визначається як грубе порушення фундаментальних прав дитини, що полягає у використанні неповнолітньої особи як об'єкта торгівлі людьми для вчинення актів сексуального насильства або статевої експлуатації дорослою особою на оплатній основі (у грошовій або натуральній формі на користь дитини чи третіх осіб), що охоплює залучення до проституції, виготовлення та розповсюдження порнографії, торгівлю дітьми, а також практику дитячого секс-туризму та примусових ранніх шлюбів[522].

---

[519] Директива 2011/36/ЄС Європейського Парламенту та Ради від 5 квітня 2011 р. про запобігання та протидію торгівлі людьми і захист її жертв, що замінює Рамкове рішення Ради 2002/629/ЈНА. URL: https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX%3A32011L0036

[520] Директива (ЄС) 2024/1712 Європейського Парламенту та Ради від 13 червня 2024 р. про внесення змін до Директиви 2011/36/ЄС щодо запобігання та протидії торгівлі людьми і захисту її жертв. URL: https://eur-lex.europa.eu/eli/dir/2024/1712/oj/eng

[521] Кримінальний кодекс України від 05.04.2001 № 2341-ІІІ, ст. 149. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14#Text

[522] Мельничук В. Комерційна сексуальна експлуатація дітей: міжнародне право. *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка*. 2018. № 3–1. С. 99–100. DOI: https://doi.org/10.17721/2616-7786.2018/3-1/2. URL:https://ir.library.knu.ua/server/api/core/bitstreams/509d1e1b-c10b-4d03-9549-e82cef0938ee/content

КСЕД не є новим явищем. Водночас, упродовж останніх років у глобальному масштабі спостерігається її суттєве зростання, що зумовлено поглибленням економічної нерівності та соціальних диспропорцій у поєднанні з процесами глобалізації, які забезпечують швидкісні комунікації та спрощують транскордонний рух капіталу, товарів і осіб. Такі трансформації, з одного боку, сприяють розвитку легальної міграції, однак, з іншого – створюють передумови для нелегальної міграції та торгівлі людьми у різних її формах, включно з примусовою працею, торгівлею органами та незаконним усиновленням дітей[523].

У всьому світі як дівчата, так і хлопці зазнають комерційної та некомерційної сексуальної експлуатації. Водночас дівчата становлять більшість жертв у всіх сферах, тоді як понад 90 % правопорушників є чоловіками. Окрім поодиноких випадків сексуального насильства над дітьми з боку жінок, жінки частіше залучаються до організації торгівлі жінками та дітьми.

Однією з причин таких гендерних співвідношень та підвищеної вразливості дівчат і молодих жінок є гендерно зумовлене насильство та дискримінація. Подібна поведінка, хоча й у різному ступені, спостерігається майже в усіх країнах і є вкоріненою в гендерно обумовлених відносинах влади та домінування. У багатьох суспільствах жінки та дівчата зазнають дискримінації не лише щодо реалізації репродуктивної, сексуальної та фізичної автономії, але й щодо їхнього правового статусу, особливо в сімейному праві. Водночас навіть за формальної рівності перед законом суспільство не завжди визнає жінок повноцінними правовими суб'єктами. За таких умов соціалізація дівчат у межах традиційних гендерних ролей підвищує їхню вразливість до сексуального насильства та експлуатації порівняно з хлопцями. Крім того, у багатьох суспільствах існують гендерно специфічні культурні традиції, що дискримінують жінок і дівчат.

Окрім гендерних чинників, діти є більш уразливими до сексуальної експлуатації у випадках належності до культурних або етнічних меншин, які зазнають дискримінації в соціальному, правовому або економічному вимірах. У багатьох країнах непропорційно велика кількість дітей із таких меншин залучається до проституції: у Чеській Республіці значною мірою страждають діти ромської меншини. Етнічна або расова дискримінація також є ключовою характеристикою транскордонної торгівлі

[523] Tautz S., Bähr A., Wölte S. Commercial sexual exploitation of children and young people. In: Razum O., Zeeb H., Laaser U. (eds.). *Globalisierung – Gerechtigkeit – Gesundheit. Einführung in International Public Health*. Bern : Verlag Hans Huber, 2006. Section 3.3, p. 245–258. URL: https://archive.crin.org/sites/default/files/images/docs/gtz_com_exp.pdf

дітьми та сексуальної експлуатації дітей з боку осіб із педофільними схильностями за кордоном[524].

КСЕД не вимагає транскордонного переміщення, характерного для торгівлі людьми у вузькому сенсі. Її цифровий вимір включає онлайн-порнографію та лайв-стрімінг[525].

Матеріали сексуального насильства над дітьми (CSAM – Child Sexual Abuse Material).

У американському, і в європейському правовому просторі спостерігається поступовий перехід від поняття «дитяча порнографія» до терміну «матеріали, що містять зображення сексуального насильства над дітьми» (далі – CSAM (Child Sexual Abuse Material)). Це зумовлено тим, що новий термін точніше відображає насильницький характер таких матеріалів та травму, яку вони завдають дитині, а не лише фіксує їхній зміст. Згаданий вище підхід до застосування нового правового терміну був офіційно підтриманий у 2016 році міжнародною робочою групою, до якої увійшли представники багатьох країн та міжнародних організацій у сфері захисту дітей від експлуатації. З того часу термін CSAM набув широкого визнання як пріоритетний у міжнародній правовій та правозахисній практиці. Варто закцентувати, що зміна термінології є принципово важливою: слово «порнографія» імпліцитно припускає добровільність, тоді як «матеріали насильства» підкреслює, що будь-яке таке зображення є документальним свідченням злочину.

CSAM охоплює такі матеріали: а) реальний контент, знятий у процесі насильства; б) контент, згенерований штучним інтелектом (AI-CSAM); в) реалістичні малюнки чи комп'ютерну графіку.

Через стрімкі темпи розвитку технологій злочини, пов'язані з сексуальною експлуатацією дітей в Інтернеті, набувають все більших масштабів і стають дедалі складнішими. Особи, які прагнуть сексуально експлуатувати дітей за допомогою матеріалів, що зображують сексуальне насильство над дітьми (CSAM), можуть робити це з будь-якої точки світу, використовуючи цифрові пристрої та Інтернет. Сучасні смартфони є ідеальним інструментом для злочинців, оскільки їх можна використовувати для фотографування, запису або перегляду сексуального насильства над дітьми в режимі реального часу; зберігання CSAM на пристрої; доступу до CSAM,

[524] Tautz S., Bähr A., Wölte S. Commercial sexual exploitation of children and young people. In: Razum O., Zeeb H., Laaser U. (eds.). *Globalisierung – Gerechtigkeit – Gesundheit. Einführung in International Public Health*. Bern: Verlag Hans Huber, 2006. Section 3.3, p. 245–258. URL: https://archive.crin.org/sites/default/files/images/docs/gtz_com_exp.pdf

[525] THE COMMERCIAL SEXUAL EXPLOITATION OF CHILDREN IN THE COMMONWEALTH OF INDEPENDENT STATES Developments, progress, challenges and recommended strategies for civil society. ECPAT International. URL: https://ecpat.org/wp-content/uploads/2021/05/Regional-CSEC-Overview_CIS-English.pdf

що зберігається віддалено; встановлення зв'язку з жертвами та іншими злочинцями; а також розповсюдження та отримання CSAM за допомогою безлічі різноманітних додатків. Сам пристрій та додатки часто приховують цю злочинну діяльність за допомогою шифрування[526].

Грумінг (online solicitation / grooming) – цілеспрямоване встановлення злочинцем довірчих відносин з дитиною (або особою, що має над нею опіку) в онлайн або офлайн середовищі з метою її подальшої сексуальної експлуатації. Дії, що кваліфікуються як грумінг, не обмежуються випадками, коли була зроблена спроба фізичної зустрічі або така зустріч відбулася, а також стосуються дій, що реалізуються в Інтернеті.

Злочинці та спосіб вчинення протиправного діяння (modus operandi):

- Злочинці переважно керуються сексуальним інтересом до дітей або мотивом отримання фінансової вигоди.
- Вони можуть діяти як індивідуально, так і у складі організованих мереж.
- Вибір постраждалої особи здійснюється шляхом оцінки її вразливості (зокрема рівня самооцінки, ефективності батьківського контролю) або ж носить випадковий характер.
- Первинний контакт із дитиною, як правило, встановлюється в онлайн-середовищі (зокрема в чатах, на ігрових платформах чи в соціальних мережах), водночас мають місце і випадки офлайн-грумінгу.
- Грумінг зазвичай передбачає встановлення емоційного зв'язку з дитиною з метою здобуття її довіри (так званий довготривалий грумінг).
- Водночас злочинці можуть орієнтуватися на швидке встановлення контролю над потерпілою особою без попереднього формування довірливих відносин.
- Особи, що здійснюють грумінг, інколи поширюють свій вплив також на оточення дитини, включаючи її однолітків, членів сім'ї та ширшу спільноту.
- Поведінкові практики грумінгу охоплюють задоволення потреб дитини (зокрема через надання уваги та подарунків), застосування психологічного примусу, маніпуляцій, так званого «сексуального просвітництва», а також поступову десенсибілізацію до сексуалізованого контенту.
- Для підтримання участі дитини та забезпечення її мовчання злочинці зазвичай використовують ізоляцію, режим секретності та перекладання відповідальності (звинувачення постраждалої особи)[527].

[526] Child Sexual Abuse Material.Department of Justice USA. URL: https://www.justice.gov/d9/2023-06/child_sexual_abuse_material_2.pdf

[527] Online Child Sexual Exploitation: A Common Understanding. ECPAT International. URL: https://ecpat.org/wp-content/uploads/2021/05/SECO-Booklet_ebook-1.pdf

Директива 2011/93/ЄС[528] (у ч. 1 ст. 6) встановила кримінальну відповідальність за «пропозицію зустрічі» дитині після онлайн-контакту з метою скоєння злочинів проти нього.

Директива 2011/93/ЄС у новій редакції – Директива (ЄС) 2024/1712 від квітня 2024 року, у ст. 18 закріплює як один із пріоритетних напрямів протидії торгівлі людьми у цифровому середовищі: «Держави-члени вживають належних заходів, з урахуванням специфіки різних форм експлуатації … із приділенням особливої уваги онлайн-середовищу, з метою стримування та зменшення попиту, який сприяє всім формам експлуатації …».

Принагідно зазначаємо, що юридична кваліфікація грумінгу є дискусійною у доктрині кримінального права: визначення моменту закінчення злочину та відмежування від не недопустимого спілкування залишаються предметом для наукових обговорень[529].

«Уразливе становище» (position of vulnerability) – доктрина кримінального права України, визначає це поняття, як неспроможність особи за певних суб'єктивних чи об'єктивних обставин усвідомлювати характер дій, постраждалою від яких стає ця особа, або протидіяти незаконним діям винного чи зовнішнім чинникам[530].

Для згаданих вище Директив це поняття є ключовою юридичною категорією. Відповідно до п. (23) Директиви (ЄС) 2024/1712[531] діти вважаються однією з найбільш уразливих груп, на які спрямована діяльність організованих злочинних груп, причетних до торгівлі людьми. Такі злочинні угруповання нерідко експлуатують дітей шляхом їх вербування з подальшим залученням до вчинення кримінальних правопорушень.

Крізь призму протиправних діянь щодо дітей це поняття охоплює будь-які умови, що обмежують дитину в здатності вільно приймати

[528] DIRECTIVE 2011/36/EU OF THE EUROPEAN PARLIAMENT AND OF THE COUNCIL of 5 April 2011 on preventing and combating trafficking in human beings and protecting its victims, and replacing Council Framework Decision 2002/629/JHA. URL: https://eur-lex.europa.eu/eli/dir/2011/36/oj/eng

[529] Захист дітей у цифровому середовищі: рекомендації для органів державної влади. *Міжнародний союз електрозв'язку*. URL: https://storage.thedigital.gov.ua/files/e/ee/08924303472c523d-014970d26735eeef.pdf

[530] Vulnerable and helpless state of a person: documents, legal position of the Supreme Court, concepts, signs, features of the qualification of vulnerable and helpless state of a person in judicial proceedings, criminal law in Ukraine. (2025). Forensic psychological examination. Application of the polygraph and special knowledge in legal practice.2025. URL: https://expertize-journal.org.ua/normativnie-documenti/6934-ponyattya-oznaki-osoblivosti-kvalifikatsiji-urazlivogo-ta-bezporadnogo-stanu-osobi-v-sudovomu-protsesi-kriminalnomu-pravi

[531] DIRECTIVE (EU) 2024/1712 OF THE EUROPEAN PARLIAMENT AND OF THE COUNCIL of 13 June 2024 amending Directive 2011/36/EU on preventing and combating trafficking in human beings and protecting its victims. URL: https://eur-lex.europa.eu/eli/dir/2024/1712/oj/eng

рішення, – включно з психологічною залежністю внаслідок грумінгу. Оскільки, грумінг є ідеальним механізмом для штучного формування або ж створення «уразливого становища».

Звертаємо увагу на те, що Європейський поліцейський офіс у Звіті про загрози організованої злочинності в інтернеті (IOCTA 2024) ідентифікував онлайн-сексуальну експлуатацію дітей серед трьох найбільш загрозливих проявів кіберзлочинності в ЄС поряд із кібератаками та онлайн-шахрайством[532].

Отже, сексуальна експлуатація дітей у цифровому середовищі постає як складне багатокомпонентне явище, що поєднує ознаки організованої та кіберзлочинності й характеризується високим рівнем латентності та технологічної адаптивності.

2 Психологічні аспекти сексуальної експлуатації дітей у цифровому середовищі

Сексуальна експлуатація дітей в Інтернеті є складним психологічним та кримінально-правовим явищем, що включає механізми маніпуляції, формування довіри та подальшого примусу. В сучасних умовах цифрового середовища особливу роль відіграють соціальні мережі, анонімність та відсутність контролю, що підвищує ризики для дітей та підлітків потрапляння в такі небезпечні ситуації, як різного роду експлуатації. Відповідно до сучасних досліджень, такі злочини мають довготривалі та психотравматичні наслідки та потребують комплексного підходу з боку держави, зокрема правоохоронних органів України.

Розглядаючи психологічні аспекти використання дітей у сексуальній експлуатації в цифровому просторі потрібно розглянути саме психологічний механізм їх залучення. Розглядаючи такий психологічний механізм потрібно виділи, що при ньому залучення відбувається в першу чергу через встановлення довіри, формування емоційної залежності та маніпуляції потребами дитини, що є класичним описом процесу онлайн-грумінгу[533].

При такому експлуатаційному характері використання дітей є перелік основних типів загроз, з якими вони зіштовхуються. Серед таких

[532] Internet Organised Crime Threat Assessment (IOCTA) 2024, Europol ,Publications Office of the European Union, Luxembourg.https://www.europol.europa.eu/cms/sites/default/files/documents/Internet%20Organised%20Crime%20Threat%20Assessment%20IOCTA%202024.pdf

[533] Дробот А. В. Психологічні аспекти залучення дітей до сексуальної експлуатації: від встановлення довіри до формування емоційної залежності. *Психологія і суспільство*. 2022. № 3. С. 112–125.

найпоширеніших ризиків є: запитання із сексуальним підтекстом; зустрічі наживо з незнайомцями, з якими спілкувалися лише онлайн; отримання фото чи відео оголеного тіла від сторонніх осіб; прохання надіслати власні інтимні фото або відео.

Важливими критеріями в таких загрозах є такі факти: гендерна різниця (так, наприклад, дівчата частіше стають об'єктами тиску сексуального характреу та загроз порівняно з хлопцями); відсутність допомоги (більшість з дітей, які потрапляли в такі ситуації, нікому про це не розповідали); зростання ризиків, особливо під час війни (як свідчить сучасна статистика в порівнянні з 2020 роком готовність дітей до особистих зустрічей з онлайн-незнайомцями зросла з 7% до 20%)[534].

Розглядаючи психологічний механізм втягнення дітей у сексуальну експлуатацію в Інтернеті ми б хотіли зупинитися на такому виді та способі як кібергрумінг, який має в своєму арсеналі певні етапи його вчинення. Кібергрумінг визначається як стратегічний процес встановлення довірчих відносин з дитиною через інформаційно-телекомунікаційні мережі з метою її подальшої сексуальної експлуатації. Це багатоетапна діяльність, де кожен крок спрямований на зниження захисних бар'єрів жертви[535].

При такому довірчому встановлені контакту первинним етапом є «вибір цілі», під час якого злочинець аналізує профілі дітей у соціальних мережах, шукаючи ознаки самотності, конфліктів у родині або низької самооцінки. Це дозволяє маніпулятору обрати найбільш вразливий об'єкт для атаки[536]. Етап «встановлення контакту» передбачає ініціацію спілкування на нейтральні теми, цікаві дитині (ігри, хобі, музика). Злочинець демонструє щиру зацікавленість життям дитини, яку вона часто не отримує від дорослих у реальному житті[537].

Перехід до «інтимізації відносин» відбувається через поступове введення контенту секуального характеру або обговорення інтимних чи приватних тем. Злочинець нормалізує сексуальні розмови, позиціонуючи їх як ознаку особливої близькості та «дорослості» дитини[538].

---

[534] Протидія сексуальному насильству та сексуальній експлуатації дітей в Інтернеті в Україні : аналітичний звіт за результатами комплексного дослідження (2020–2024 рр.) / ГО «Мінзмін», Проєкт stop sextинг ; за ред. А. Касілової. Київ, 2024. с.28 [С. 14–16].

[535] Курко М. Н., Сибіга О. М. Кібергрумінг як загроза інформаційній безпеці дітей. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія: Право*. 2021. Вип. 65. С. 248–252.

[536] Павлишин О. О. Кримінологічна характеристика осіб, які вчиняють кібергрумінг. *Право та державне управління*. 2020. № 1. С. 134–139.

[537] Бараненко Д. В. Механізми соціально-психологічного впливу в процесі онлайн-грумінгу. *Психологія і суспільство*. 2022. № 3. С. 112–125.

[538] Орлова Ю. Ю. Сексуальна експлуатація дітей в інтернеті: кримінологічний аналіз. *Юридична психологія*. 2019. № 2 (25). С. 44–51.

Фінальна стадія – «експлуатація або шантаж» (сексторшн), коли накопичений інтимний матеріал стає інструментом примусу до реальних зустрічей або подальшої онлайн-експлуатації. Жертва опиняється у пастці страху перед розголошенням інформації[539].

Звичайно, що при цьому злочинець використовує різні пхологічні інструменти та методики. Розкриємо декілька з таких технік: психологічні техніки впливу – маніпуляція, «дзеркалення», довіра. Психологічне «дзеркалення» (mirroring) є ключовою технікою, за якої злочинець штучно копіює погляди, інтереси та емоційний стан дитини. Це створює ілюзію «спорідненої душі» та ідеального розуміння, що миттєво руйнує критичне ставлення жертви до незнайомця[540]. Маніпуляція довірою будується на поступовому витісненні реального оточення дитини фігурою «онлайн-друга». Злочинець часто використовує метод «секретності», переконуючи дитину, що їхнє спілкування є унікальним і має залишатися таємницею від батьків[541]. Техніка емоційного погладжування (валідація) передбачає постійне вихваляння дитини, підтвердження її значущості та унікальності. Для підлітка, який переживає кризу ідентичності, така підтримка стає потужним гачком емоційної залежності[542]. Використання «авторитету досвіду» дозволяє маніпулятору виступати в ролі наставника. Він дає поради, допомагає вирішувати дрібні проблеми, чим зміцнює свій статус «безпечного дорослого», якому можна довірити найінтимніші таємниці[543]. Створення ситуації «штучного дефіциту» спілкування (наприклад, раптове зникнення або образа) змушує дитину відчувати провину та страх втратити «друга». Це стимулює жертву на більші поступки, щоб повернути прихильність маніпулятора[544].

Формування емоційної прив'язаності в процесі кібергрумінгу часто нагадує динаміку «стокгольмського синдрому», де жертва починає виправдовувати дії агресора. Це стає можливим завдяки тривалій

[539] Юнін О. С., Копилов Е. В. Запобігання сексуальній експлуатації дітей у цифровому просторі. *Науковий вісник Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ*. 2023. № 1. С. 98–105.

[540] Шевченко Т. В. Психологія маніпулятивного впливу в кіберпросторі. *Актуальні проблеми психології*. 2021. Т. 7, вип. 52. С. 210–222.

[541] Корольчук В. М. Маніпулятивні технології вербування дітей у деструктивні онлайн-спільноти. *Вісник Національного авіаційного університету. Серія: Педагогіка. Психологія*. 2020. № 17. С. 85–92.

[542] Близнюк Т. П. Психологічні особливості жертв сексуального насильства в інтернеті. *Науковий часопис НПУ імені М. П. Драгоманова*. 2022. Серія 12. Вип. 18 (63). С. 45–56.

[543] Мартиненко О. А. Протидія кіберзлочинності щодо дітей: психологічний аспект. *Світова наука*. 2021. № 4 (67). С. 12–19.

[544] Гриневич В. С. Стратегії психологічної маніпуляції у процесі грумінгу. *Психологічні науки: проблеми та здобутки*. 2023. Вип. 2. С. 33–41.

емоційній ізоляції дитини від інших джерел підтримки[545]. Важливим механізмом є «дофамінова петля», коли дитина отримує миттєве задоволення від сповіщень та схвалення в мережі. Очікування повідомлення від злочинця стає фізіологічною потребою, що формує стійку залежність від контакту[546]. Психологічне заміщення реальних батьківських фігур онлайн-маніпулятором відбувається тоді, коли в родині існує емоційний вакуум. Злочинець стає головним об'єктом прихильності, що робить розрив стосунків для дитини нестерпно болючим[547]. Ефект «інтимної капсули» створює у дитини відчуття, що лише вона і її онлайн-друг розуміють одне одного. Ця виключність підсилює залежність, оскільки жертва боїться, що поза межами цього спілкування вона нікому не потрібна[548]. Механізм емоційного шантажу на пізніх етапах перетворює прив'язаність на страх. Дитина залишається у стосунках не через любов, а через неможливість вийти з них без катастрофічних наслідків для своєї репутації[549].

При такій емоційній та психологічній залежностькі, безперечно, можна вдало та ефекттивно керувати людиною, особливо дитячою психікою, яка ще не в повній мірі сформавана та, яка не здатна критичнов в повній мірі аналізувати загрози та небезпеки в поведінці іншої людини.

Одним із найпоширеніших спотворень є «ілюзія контролю», коли дитина впевнена, що може припинити спілкування будь-якої миті. Це перешкоджає своєчасному зверненню за допомогою, оскільки небезпека недооцінюється[550]. «Ефект ореолу» призводить до того, що дитина приписує злочинцю виключно позитивні риси на основі його привабливого аватару або ввічливого тону. Жертва ігнорує логічні суперечності в словах маніпулятора, фокусуючись на його створеному образі[551].

Когнітивний дисонанс виникає, коли дії злочинця стають агресивними. Щоб зменшити внутрішній конфлікт, дитина починає

[545] Тертична Л. О. Емоційна залежність дитини від віртуального партнера як фактор ризику експлуатації. *Теорія і практика психології*. 2020. № 4. С. 156–164.

[546] Васильєва О. П. Адиктивна поведінка підлітків у цифровому середовищі. *Габітус*. 2021. Вип. 24. С. 182–187.

[547] Савчин М. В. Психологія дитячої віктимності в умовах цифровізації. *Психологія особистості*. 2019. № 1 (10). С. 22–31.

[548] Чернуха Н. М. Соціально-психологічна превенція сексуальних злочинів проти дітей. *Освіта та розвиток обдарованої особистості*. 2022. № 2. С. 77–84.

[549] Матвійчук Т. Ф. Особливості емоційних станів підлітків-жертв кібербулінгу та кібергрумінгу. *Психологічний часопис*. 2023. Т. 9, № 5. С. 120–132.

[550] Ткаченко Н. С. Когнітивні чинники віктимізації неповнолітніх у соціальних мережах. *Кіберпсихологія в Україні*. 2021. № 1. С. 60–68.

[551] Мельник О. А. Психологічні пастки онлайн-комунікації підлітків. *Збірник наукових праць: Психологія*. 2020. № 28. С. 144–153.

«самозвинувачення», вважаючи, що вона сама спровокувала таку поведінку своєю неуважністю або неправильними словами[552]. «Нормалізація девіації» відбувається під впливом злочинця, який переконує дитину, що сексуалізовані розмови – це сучасна норма для «просунутої» молоді. Це викривляє уявлення жертви про кордони особистої безпеки[553]. Спотворення «непогрішності цифрового сліду» проявляється у вірі дитини, що видалення повідомлення знищує доказ назавжди. Маніпулятори часто використовують це, щоб спочатку розслабити жертву, а потім продемонструвати збережені скріншоти як засіб тиску[554].

Ще однією причиною в такій залежності дітей до легкій втянутості до сексуальної експлуатаціє є її роль онлайн-ідентичності та самопрезентації. В онлайн-просторі дитина конструює «ідеальну ідентичність», яка часто суттєво відрізняється від її реального «Я». Злочинці використовують цей розрив, підігруючи створеному образу і підкріплюючи бажану дитиною роль (наприклад, «красуні» або «дорослого експерта»)[555]. Явище «дисинтермедіації» в мережі дозволяє дітям бути більш відвертими, ніж у реальності. Це зниження соціальних гальм призводить до надмірного саморозкриття (oversharing), що забезпечує маніпулятора всіма необхідними даними для шантажу[556]. Потреба у «соціальному схваленні» (лайки, коментарі) робить онлайн-ідентичність дитини вразливою до зовнішніх маніпуляцій. Злочинець стає головним джерелом позитивного підкріплення цієї ідентичності, що робить його думку критично важливою для жертви[557].

Використання анонімності дозволяє і жертві, і злочинцю приховувати свої справжні наміри та вік. Однак для дитини анонімність створює оманливе відчуття безпеки («мене не знайдуть»), що спонукає до ризикованої поведінки[558]. Експериментування з ролями в Інтернеті може призвести до «дифузії ідентичності», коли дитина втрачає чіткі моральні орієнтири.

[552] Пєтухова І. В. Механізми психологічного захисту в структурі віктимної поведінки. *Вісник ХНУ. Серія: Психологія*. 2022. Вип. 70. С. 90–97.

[553] Андреєва С. О. Психологія формування безпечної поведінки дітей в інтернеті. *Наукові записи НаУКМА. Психологія*. 2019. Т. 2. С. 11–18.

[554] Колос М. В. Кримінально-правова характеристика шантажу в цифровому середовищі. *Право і суспільство*. 2023. № 3. С. 215–222.

[555] Литвинчук А. І. Особливості самопрезентації підлітків у соціальних мережах. *Психологія саморозвитку особистості*. 2021. Вип. 4. С. 102–110.

[556] Федоренко Р. П. Ризики онлайн-комунікації: від самовираження до експлуатації. *Соціальна психологія*. 2020 № 6. С. 40–48.

[557] Говорун Т. В. Гендерні аспекти онлайн-поведінки неповнолітніх. *Психологія і особистість*. 2022. № 1 (21). С. 13–24.

[558] Бондаренко О. В. Кіберзлочинність та молодь: виклики сучасності. *Психологія безпеки*. 2019. Вип. 3. С. 55–63.

Маніпулятор навмисно дезорієнтує жертву, пропонуючи їй нові, часто деструктивні сценарії поведінки під виглядом «свободи»[559].

Безперечно, що кожен описаний психологічний вплив злочинця в такій експлуатації постає не просто як технічний користувач мережі, а як професійний психологічний маніпулятор, який використовує природні вікові потреби дитини (у визнанні, безпеці, розумінні) для досягнення злочинної мети – сексуальної експлуатації[560].

Узагальнюючи викладене, можна стверджувати, що психологічний механізм втягнення дітей у сексуальну експлуатацію в Інтернеті є багатоаспектним процесом, де кібергрумінг виступає центральною технологією маніпулятивного впливу. Його ефективність зумовлена не лише технічними можливостями цифрового середовища, а насамперед здатністю злочинця імітувати безпечне та емпатійне спілкування, що поетапно руйнує захисні бар'єри дитини. Використання таких технік, як «дзеркалення» інтересів та емоційне схвалення, дозволяє маніпулятору конвертувати природні вікові потреби підлітка у визнанні та розумінні у стійку психологічну залежність, яка на пізніх етапах трансформується у примус та шантаж.

Ключовим чинником віктимізації є специфічні когнітивні спотворення, зокрема ілюзія контролю над ситуацією та «ефект ореолу» навколо фігури онлайн-співрозмовника. Це призводить до викривленого сприйняття дитиною меж особистої безпеки та нормалізації девіантних форм комунікації. Онлайн-ідентичність дитини, що часто характеризується надмірною відвертістю та прагненням до соціального схвалення, стає інструментом у руках злочинця, який використовує розрив між реальним та віртуальним «Я» жертви для встановлення повного емоційного домінування.

Отже, фігура сучасного злочинця у справах про сексуальну експлуатацію в мережі трансформується з технічного користувача у фахового психологічного маніпулятора, який системно експлуатує вразливість дитячої психіки. Розуміння цих механізмів є критично важливим для вдосконалення методик розслідування та розробки превентивних програм. Подальші дослідження мають бути спрямовані на розробку алгоритмів ідентифікації ранніх ознак психологічного впливу в цифровому просторі, що дозволить ефективно протидіяти латентним етапам торгівлі дітьми та їх експлуатації.

---

[559] Маценко Ж. М. Інтернет-залежність як чинник трансформації особистості підлітка. *Науковий часопис НПУ імені М. П. Драгоманова*. 2023. Серія 12. Вип. 21 (66). С. 34–42.

[560] Савайда О. І., Марін О. К., Вишневська І. А. Проблеми протидії торгівлі дітьми у контексті збройної агресії. *Захист прав дитини в умовах воєнного стану* : колективна монографія. Львів Торунь : Liha-Pres 2025. 1232 с.

3 Протидія та превенція сексуальної експлуатації дітей у цифровому середовищі

Стрімка цифровізація суспільства, розвиток соціальних мереж, месенджерів, стримінгових платформ, онлайн ігор та анонімних сервісів створили нові можливості не лише для комунікації, а й для вчинення кримінальних правопорушень, зокрема злочинів проти дітей. Нажаль, але сексуальна експлуатація дітей у цифровому середовищі набула транснаціонального характеру та стала однією з найбільш небезпечних форм кіберзлочинності.

Онлайн-сексуальна експлуатація дітей постійно еволюціонує під впливом новітніх технологій, а основними загрозами залишаються онлайн-зваблення діте, онлайн-сексуальний шантаж, онлайн-трансляція в режимі реального часу сексуального насильства та поширення матеріалів сексуального насильства над дітьми через анонімні мережі й цифрові платформи.

Українські науковці наголошують, що в умовах воєнного стану та масової цифрової комунікації ризики втягнення дітей у сексуальну експлуатацію значно зростають через підвищену вразливість дітей, недостатній рівень цифрової грамотності та складність виявлення злочинців у мережі Інтернет[561].

Яцик Ю. Г. обґрунтовує, що розвиток інформаційно-телекомунікаційних технологій сприяв трансформації сексуальної експлуатації дітей у складний цифровий кримінальний феномен, для якого характерними є дистанційність впливу, високий рівень латентності та використання психологічної вразливості дитини. Науковець підкреслює, що кіберпростір значно розширив можливості злочинців щодо встановлення контакту з дітьми та приховування власної ідентичності[562].

Правовою основою міжнародного захисту дітей від сексуальної експлуатації є: Конвенція ООН про права дитини від 20 листопада 1989 року[563]; Конвенція Ради Європи про захист дітей від сексуальної експлуатації та сексуального насильства (Лансаротська конвенція) від 25 жовтня 2007 року[564]; Факультативний протокол до Конвенції

[561] Зачек О. І. Застосування штучного інтелекту для протидії злочинам у сфері сексуальної експлуатації дітей у мережі Інтернет. *Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ (серія юридична)*. 2025. № 3. С. 82–91. DOI: 10.32782/2311-8040/2025-3-13

[562] Яцик Ю. Г. Щодо нагальності побудови методики розслідування домагань дитини для сексуальних цілей (ст. 156-1 КК України). *Європейські перспективи*. 2022. № 4. С. 288–292. DOI: https://doi.org/10.32782/EP.2022.4.41

[563] Конвенція ООН про права дитини від 20 листопада 1989 року. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_021 (дата звернення: 26.05.2026).

[564] Конвенція Ради Європи про захист дітей від сексуальної експлуатації та сексуального насильства (Лансаротська конвенція) : Конвенція Ради Європи від 25 жовтня 2007 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_927#Text (дата звернення: 26.05.2026).

про права дитини щодо торгівлі дітьми, дитячої проституції та дитячої порнографії від 25 травня 2000 року[565]; Конвенція Ради Європи про кіберзлочинність від 23 листопада 2001 року[566]; Директива (ЄС) 2024/1712 Європейського Парламенту та Ради від 13 червня 2024 року про внесення змін до Директиви 2011/36/ЄС про запобігання торгівлі людьми та боротьбу з нею та захист її жертв[567].

Європейський Союз упродовж останніх років формує нову систему правового регулювання щодо запобігання онлайн-сексуальному насильству над дітьми. Європейська Комісія запропонувала обов'язкові механізми виявлення та повідомлення про CSAM цифровими платформами, а також створення спеціального Європейського центру з протидії сексуальному насильству над дітьми[568].

Особливістю європейського підходу є поєднання кримінально-правових, технологічних та превентивних механізмів. Онлайн-сексуальна експлуатація дітей не може ефективно долатися виключно через кримінальне переслідування, оскільки цифрові злочини швидко адаптуються до нових технологій. Саме тому значну увагу необхідно приділяється ранній превенції, цифровій освіті дітей та міжвідомчій співпраці.

Одним із ключових міжнародних суб'єктів у сфері протидії сексуальній експлуатації дітей у цифровому середовищі є Європол (Агентство Європейського Союзу з питань співробітництва правоохоронних органів). У сучасних умовах Європол виконує не лише координаційну, а й аналітичну, оперативну, технологічну та стратегічну функції у сфері боротьби з онлайн-злочинами проти дітей.

Діяльність Європол у сфері протидії сексуальній експлуатації дітей здійснюється насамперед через спеціалізований підрозділ – Європейський центр боротьби з кіберзлочинністю, створений для боротьби з кіберзлочинністю та транснаціональними цифровими

[565] Факультативний протокол до Конвенції про права дитини щодо торгівлі дітьми, дитячої проституції та дитячої порнографії від 25 травня 2000 URL:https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_795 (дата звернення: 25.05.2026).

[566] Конвенція про кіберзлочинність : Конвенція Ради Європи від 23 листопада 2001 року URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_575?utm_source=chatgpt.com#Text (дата звернення: 26.05.2026).

[567] Директива (ЄС) 2024/1712 Європейського Парламенту та Ради від 13 червня 2024 року про внесення змін до Директиви 2011/36/ЄС про запобігання торгівлі людьми та боротьбу з нею та захист її жертв URL: https://: eur-lex.europa.eu/eli/dir/2024/1712/oj/eng?utm_source=chatgpt.com (дата звернення:26.03.2026).

[568] Запобігання сексуальному насильству над дітьми в інтернеті. *Європейська рада*. 2026. URL: https://www.consilium.europa.eu/en/policies/prevent-child-sexual-abuse-online/?utm_source=chatgpt.com (дата звернення: 26.05.2026).

злочинами. Одним із пріоритетних напрямів роботи є сексуальна експлуатація дітей, зокрема в онлайн-середовищі[569].

Однією з основних функцій Європолу є збір, аналіз та обмін оперативною інформацією щодо: мереж розповсюдження CSAM; діяльності онлайн-грумерів; платформ для трансляції в режимі реального часу сексуального насильства; darknet-ресурсів; криптовалютних транзакцій, пов'язаних із сексуальною експлуатацією дітей; міжнародних організованих злочинних груп.

Особливо важливою є діяльність Європолу щодо ідентифікації дітей, які потерпіли від сексуального насильства. Для цього використовуються: аналіз метаданих цифрових файлів; геолокаційні технології; штучний інтелект; системи розпізнавання об'єктів; алгоритми виявлення повторюваних цифрових слідів.

Ключовим суб'єктом у системі протидії сексуальній експлуатації дітей сьогодні виступає Департамент міграційної поліції Національної поліції України, у структурі якого створено спеціалізований підрозділ щодо боротьби із сексуальною експлуатацією дітей. Формування такого підрозділу стало одним із найбільш важливих етапів інституційного розвитку правоохоронної системи України у сфері захисту прав дитини та імплементації міжнародних стандартів протидії сексуальному насильству щодо дітей.

Створення спеціалізованого підрозділу було обумовлено суттєвим зростанням кількості злочинів сексуального характеру щодо дітей, які вчиняються із використанням інформаційно-комунікаційних технологій.

Основними напрямами діяльності спеціалізованого підрозділу Департаменту міграційної поліції є: протидія онлайн-грумінгу; виявлення фактів сексуального вимагання дітей; протидія виготовленню та поширенню CSAM; документування втягнення дітей у створення порнографічного контенту; виявлення випадків трансляції сексуального насильства над дітьми у режимі реального часу; протидія діяльності організованих злочинних груп у darknet-середовищі; міжнародна координація у сфері захисту дітей.

Показовим прикладом міжнародної співпраці стало викриття у 2025 році громадянина Польщі, який через соціальні мережі змушував українських дітей створювати порнографічний контент та поширював його у закритих онлайн-спільнотах. Операція проводилася працівниками Департаменту міграційної поліції спільно з польськими правоохоронними органами та Європол[570].

[569] Сексуальна експлуатація дітей. *Europol*. 2026. URL: https://www.europol.europa.eu/crime-areas/child-sexual-exploitation (дата звернення: 26.05.2026).

[570] Стратегічний розвиток: ключові досягнення міграційної поліції у сфері безпеки за минулий рік. *Національна поліція України*. URL: https://npu.gov.ua/news/stratehichnyi-rozvytok-kliuchovi-dosiahnennia (дата звернення: 26.05.2026).

На нашу думку, в умовах стрімкої цифровізації суспільства традиційна модель реагування виключно на вже вчинений злочин більше не відповідає сучасним викликам у сфері протидії сексуальній експлуатації дітей. Сучасні форми онлайн-експлуатації характеризуються високим рівнем латентності, транснаціональності та технологічної адаптивності, що значно ускладнює своєчасне виявлення злочинної діяльності та ідентифікацію правопорушників. Саме тому ключовий акцент державної політики повинен акцентуватися на системі ранньої превенції, цифрової безпеки та формування стійкості дітей до онлайн-ризиків, пропонуємо:

– інформаційно-просвітницьку роботу серед дітей, батьків, педагогів;
– розвиток цифрової грамотності населення;
– навчання правилам безпечної поведінки в мережі Інтернет;
– формування навичок розпізнавання онлайн-грумінгу та маніпулятивної поведінки;
– тематичні тренінги для педагогічних працівників, поліцейських служби освітньої безпеки;
– створення алгоритмів швидкого реагування на випадки сексуальної експлуатації дітей онлайн;
– психологічний супровід груп ризику дітей;
– впровадження спеціалізованих освітніх програм із цифрової безпеки.

Крім того, важливим напрямом превентивної діяльності є активна співпраця правоохоронних органів, вищих навчальних закладів МВС, які здійснюють підготовку поліцейських, державними установами, громадськими організаціями, закладами освіти, міжнародними інституціями та суб'єктами, що забезпечують функціонування цифрових платформ з метою оперативного виявлення ризикового контенту та блокування каналів сексуальної експлуатації дітей у мережі Інтернет.

Сексуальна експлуатація дітей у цифровому середовищі є складним транснаціональним явищем, що постійно трансформується під впливом технологічного прогресу. Ефективна протидія таким злочинам можлива лише за умови комплексного поєднання кримінально-правових, технологічних, освітніх та міжнародно-координаційних механізмів.

Особливу роль у майбутньому відіграватимуть технології штучного інтелекту, однак їх застосування повинно поєднуватися з дотриманням прав людини, принципів приватності та найкращих інтересів дитини. Важливо враховувати, що штучний інтелект не може повністю замінити людський фактор у процесі захисту дітей. Лише комплексний міждисциплінарний підхід здатний забезпечити баланс між ефективністю

цифрової безпеки та дотриманням фундаментальних прав людини в умовах стрімкого розвитку сучасних технологій.

Висновки

Комплексний теоретико-методологічний та прикладний аналіз проблеми сексуальної експлуатації дітей у цифровому середовищі (далі – СЕДЦС) дозволяє сформулювати низку узагальнюючих висновків, які відображають психологічну природу цього феномену, специфіку його деструктивного впливу на психіку неповнолітніх та пріоритетні векторні напрями розбудови системи протидії у сучасному українському суспільстві.

Дослідження психологічного базису СЕДЦС доводить, що цифрова експлуатація є багатофакторним процесом, де віктимізація дитини зумовлена специфічним перетином її вікових психологічних уразливостей та маніпулятивних стратегій інтернеті-кривдників (кіберпедофілів, грумерів).

Провідними внутрішніми чинниками виступають притаманні дитячому віку прагнення до соціального визнання, емоційна нестабільність, високий рівень довіри до інтернет-співрозмовників, когнітивна незрілість у прогнозуванні ризиків, а також задоволення потреби у приналежності та автономії. Психологічний механізм залучення дитини до експлуатації базується на поетапному деструктивному впливі. Зловмисники застосовують техніки штучного формування прив'язаності, емоційного шантажу, ізоляції жертви від первинних інститутів соціалізації (батьків, педагогів), інструменталізації почуття провини та сорому, а також фінансового або психологічного тиску.

Наслідки СЕДЦС мають глибокий, пролонгований і тотальний характер, руйнуючи всі рівні функціонування індивіда – від психофізіологічного до мікросоціального. У постраждалих дітей верифікується висока ймовірність психічних розладів, серед яких домінують посттравматичний стресовий розлад (ПТСР), стійкі депресивні стани, тривожність, дисоціативні розлади та гострі порушення самооцінки.

Психологічна травма цифрового насильства часто соматизується та трансформується у деструктивну поведінку – агресію, селфхарм, суїцидальні інтенції, розлади харчової поведінки, а також девіантні та адиктивні форми активності. Формується стійкий комплекс хронічної недовіри до світу («синдром порушеної прив'язаності»), руйнуються дитячо-батьківські взаємини, виникають труднощі у довготривалій комунікації та статево-рольовій ідентифікації. Особливу небезпеку становить

явище вторинної віктимізації через стигматизацію та кібербулінг у разі компрометації інтимних матеріалів дитини в референтній групі.

Специфіка цифровізації загрози в умовах воєнного стану в Україні пов'язана із сучасною геополітичною та соціокультурною ситуацією в нашій державі. Внаслідок повномасштабної війни українські діти перебувають у стані перманентної психоемоційної травматизації. Руйнація звичного макро- та мікросоціального середовища, вимушене внутрішнє переміщення або біженство, втрата близьких та дезорганізація сімейних структур призводять до гострого дефіциту базової безпеки, батьківського контролю та емоційного тепла. Це змушує дитину шукати компенсаторну підтримку, захист та визнання у віртуальному просторі, роблячи її максимально вразливою до кібергрумінгу.

Важливу роль відіграють технологічні загрози, серед яких актуальним викликом є інтеграція технологій штучного інтелекту, що використовується злочинцями як інструмент психологічного терору, шантажу та вимагання інтимних матеріалів або грошових коштів.

Стратегічні напрями оптимізації системи протидії СЕДЦС полягають в ефективній протидія сексуальній експлуатації дітей у цифровому просторі України, що в свою чергу потребує переходу від реактивної моделі до проактивної, консолідації зусиль державних інституцій, громадянського суспільства, ІТ-сектору та наукової спільноти.

Безперечно, що необхідна остаточна імплементація норм Конвенції Ради Європи про захист дітей від сексуальної експлуатації та сексуального насильства (Лансаротська конвенція), зокрема, чітка деталізація та посилення кримінальної відповідальності за кібергрумінг та використання ШІ для створення дитячого порнографічного контенту (тобто внесення цільових змін до Кримінального кодексу України); міжнародна оперативно-технічна взаємодія, задля швидкого моніторингу, блокування та ідентифікації злочинного контенту й постраждалих осіб у межах транскордонних розслідувань, а також психолого-педагогічний та профілактичний підтримка, яка проявляється в розробках та інтеграції в освітній процес системних програм з підвищення цифрової грамотності та медіагігієни (навчання правилам безпечного кіберспілкування, критичного мислення, управління приватністю).

Резюмуючи, феномен сексуальної експлуатації дітей у цифровому просторі сучасної України є критичною безпековою та психосоціальною загрозою, яка в умовах війни набуває ознак системної деструкції. Захист дитинства у вимірі кіберпростору вимагає невідкладного переходу до скоординованої міжвідомчої політики, яка поєднує жорсткий

правовий інструментарій кібербезпеки із системною психолого-педагогічною превенцією та реабілітацією.

Анотація

Дослідження присвячене комплексному аналізу проблеми сексуальної експлуатації дітей у цифровому середовищі як суспільно небезпечного явища, що набуває особливої актуальності в умовах стрімкої цифровізації. Розглянуто трансформацію форм злочинної діяльності проти неповнолітніх із урахуванням розвитку інформаційно-комунікаційних технологій, соціальних мереж та інструментів штучного інтелекту, застосування яких формує принципово нові виклики для правового регулювання та захисту прав дитини. Досліджено психолого-правову природу механізмів залучення неповнолітніх до сексуальної експлуатації, зокрема процеси формування емоційної залежності та поступової втрати критичного мислення під впливом маніпулятивних стратегій кривдника. Окрему увагу приділено психологічному профілю постраждалої особи: встановлено, що постраждалі від онлайн-експлуатації, як правило, переживають стійкі посттравматичні стресові реакції, відчуття провини, сорому та соціальної стигматизації, що суттєво ускладнює їх звернення по допомогу та процес реабілітації. Обґрунтовано значущість превентивних заходів, спрямованих на формування цифрової грамотності, критичного мислення та навичок безпечної поведінки в онлайн-середовищі як ключових інструментів захисту неповнолітніх від злочинних посягань. Результати дослідження можуть бути використані у правотворчій та правозастосовній діяльності, розробці превентивних програм цифрової безпеки, а також у психологічному супроводі постраждалих дітей.

Зроблено висновок, що незаконне переміщення дітей становить загрозу національній безпеці України та потребує рішучої правової й дипломатичної реакції світової спільноти.

Література

1. Всеукраїнське дослідження про досвід українських дітей в інтернеті у воєнні часи. https://dignityonline.in.ua/adult/posibnyky/vseukrainske-doslidzhennia-pro-dosvid-ukrainskykh-ditey-v-interneti-u-voienni-chasy-2025.
2. Сексуалізація, шантаж та війна без фільтрів: нова цифрова реальність українських підлітків. *Центр безпечного Інтернету*. https://saferinternetcentre.org.ua/news/сексуалізація-шантаж-та-війна-без-філ/

3. The vulnerable millions organized crime risks in ukraine's mass displacement. *Global Initiative Against Transnational Organized Crime*. https://globalinitiative.net/wp-content/uploads/2023/03/The-vulnerable-millions-Organized-crime-risks-in-Ukraines-mass-displacement-GI-TOC-March-2023.pdf
4. Байдарова О. О. Соціальний захист дітей у громаді : навчально-методичний посібник / О. О. Байдарова, Т. В. Семігіна, Н. М. Кабаченко. Київ : НаУКМА, 2021. 180 с.
5. Торгівля людьми: навчально-методичний посібник / [А. В. Дробот, О. П. Пастушков та ін.]; за заг. ред. А. В. Дробот. Київ : Агентство «Україна», 2019. 212 с.
6. Сергій Лукашевич, Наталія Язан, Олена Сліпець, Наталія Філіпенко, Ганна Спіцина. Боротьба із сексуальним насильством та експлуатацією дітей: психо-правовий досвід України та світу. *Архів кримінології та судових наук*. 2023. DOI: 10.32353/acfs.8.2023.02
7. Filipenko, N.; Shevchuk, V.; Lukashevych, S.; Yazan, N.; Slipets, O. Legal and Psychological Principles of Preventing Sexual Violence Against Children: International Experience and Realities of Ukraine. Правові та психологічні принципи запобігання сексуальному насильству щодо дітей: міжнародний досвід та реалії України. *Lecture Notes in Networks and Systems*. 2024. Conference paper. DOI: 10.1007/978-3-031-60549-9_21
8. Овчар О. Сексуальні загрози для дітей в інтернет-просторі України : результати всеукраїнського репрезентативного опитування [Електронний ресурс]. *Медіацентр Україна Укрінформ*. 2024. 6 березня. mediacenter.org.ua
9. An Uncertain Path Forward: The ePrivacy Derogation and Child Safety Detection. https://www.freshfields.com/en/our-thinking/blogs/risk-and-compliance/an-uncertain-path-forward-the-eprivacy-derogation-and-child-safety-detection-102mopa
10. Нікітіна-Дудікова Г. Ю. Криміналістична методика розслідування кримінальних правопорушень проти статевої свободи та статевої недоторканості дітей : монографія. Київ : Нац. акад. внутр. справ, 2022. С. 13–15
11. Протокол про попередження і припинення торгівлі людьми, особливо жінками і дітьми, і покарання за неї, що доповнює Конвенцію ООН проти транснаціональної організованої злочинності від 15.11.2000. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_791#Text
12. Конвенція Організації Об'єднаних Націй проти транснаціональної організованої злочинності : прийнята резолюцією 55/25 Генеральної Асамблеї ООН від 15 листопада 2000 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_789#Text
13. Директива 2011/36/ЄС Європейського Парламенту та Ради від 5 квітня 2011 р. про запобігання та протидію торгівлі людьми і захист її жертв, що замінює Рамкове рішення Ради 2002/629/ЈНА. URL: https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX%3A32011L0036
14. Директива (ЄС) 2024/1712 Європейського Парламенту та Ради від 13 червня 2024 р. про внесення змін до Директиви 2011/36/ЄС щодо запобігання та протидії торгівлі людьми і захисту її жертв. URL: https://eur-lex.europa.eu/eli/dir/2024/1712/oj/eng
15. Кримінальний кодекс України від 05.04.2001 № 2341-III, ст. 149. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14#Text

16. Мельничук В. Комерційна сексуальна експлуатація дітей: міжнародне право. *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка*. 2018. № 3–1. С. 99–100. DOI: https://doi.org/10.17721/2616-7786.2018/3-1/2 URL: https://ir.library.knu.ua/server/api/core/bitstreams/509d1e1b-c10b-4d03-9549-e82cef0938ee/content
17. Tautz S., Bähr A., Wölte S. Commercial sexual exploitation of children and young people. In: Razum O., Zeeb H., Laaser U. (eds.). Globalisierung – Gerechtigkeit – Gesundheit. Einführung in International Public Health. Bern : Verlag Hans Huber, 2006. Section 3.3, p. 245–258. URL: https://archive.crin.org/sites/default/files/images/docs/gtz_com_exp.pdf
18. The commercial sexual exploitation of children in the commonwealth of independent states Developments, progress, challenges and recommended strategies for civil society. *ECPAT International*. URL: https://ecpat.org/wp-content/uploads/2021/05/Regional-CSEC-Overview_CIS-English.pdf
19. Child Sexual Abuse Material.Department of Justice USA. URL: https://www.justice.gov/d9/2023-06/child_sexual_abuse_material_2.pdf
20. Online Child Sexual Exploitation: A Common Understanding. *ECPAT International*. URL: https://ecpat.org/wp-content/uploads/2021/05/SECO-Booklet_ebook-1.pdf
21. Захист дітей у цифровому середовищі: рекомендації для органів державної влади. *Міжнародний союз електрозв'язку*. URL: https://storage.thedigital.gov.ua/files/e/ee/08924303472c523d014970d26735eeef.pdf
22. Vulnerable and helpless state of a person: documents, legal position of the Supreme Court, concepts, signs, features of the qualification of vulnerable and helpless state of a person in judicial proceedings, criminal law in Ukraine. (2025). Forensic psychological examination. *Application of the polygraph and special knowledge in legal practice*. 2025. URL: https://expertize-journal.org.ua/normativnie-documenti/6934-ponyattya-oznaki-osoblivosti-kvalifikatsiji-urazlivogo-ta-bezporadnogo-stanu-osobi-v-sudovomu-protsesi-kriminalnomu-pravi
23. Internet Organised Crime Threat Assessment (IOCTA) 2024, Europol, Publications Office of the European Union, Luxembourg. https://www.europol.europa.eu/cms/sites/default/files/documents/Internet%20Organised%20Crime%20Threat%20Assessment%20IOCTA%202024.pdf
24. Дробот А. В. Психологічні аспекти залучення дітей до сексуальної експлуатації: від встановлення довіри до формування емоційної залежності. *Психологія і суспільство*. 2022. № 3. С. 112–125.
25. Протидія сексуальному насильству та сексуальній експлуатації дітей в Інтернеті в Україні : аналітичний звіт за результатами комплексного дослідження (2020–2024 рр.) / ГО «Мінзмін», Проєкт stop sextинг; за ред. А. Касілової. Київ, 2024. 28 с. С. 14–16.
26. Курко М. Н., Сибіга О. М. Кібергрумінг як загроза інформаційній безпеці дітей. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія: Право*. 2021. Вип. 65. С. 248–252.
27. Павлишин О. О. Кримінологічна характеристика осіб, які вчиняють кібергрумінг. *Право та державне управління*. 2020. № 1. С. 134–139.
28. Бараненко Д. В. Механізми соціально-психологічного впливу в процесі онлайн-грумінгу. *Психологія і суспільство*. 2022. № 3. С. 112–125.

29. Орлова Ю. Ю. Сексуальна експлуатація дітей в інтернеті: кримінологічний аналіз. *Юридична психологія*. 2019. № 2 (25). С. 44–51.
30. Юнін О. С., Копилов Е. В. Запобігання сексуальній експлуатації дітей у цифровому просторі. *Науковий вісник Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ*. 2023. № 1. С. 98–105.
31. Шевченко Т. В. Психологія маніпулятивного впливу в кіберпросторі. *Актуальні проблеми психології*. 2021. Т. 7, вип. 52. С. 210–222.
32. Корольчук В. М. Маніпулятивні технології вербування дітей у деструктивні онлайн-спільноти. *Вісник Національного авіаційного університету. Серія: Педагогіка. Психологія*. 2020. № 17. С. 85–92.
33. Близнюк Т. П. Психологічні особливості жертв сексуального насильства в інтернеті. *Науковий часопис НПУ імені М. П. Драгоманова*. 2022. Серія 12. Вип. 18 (63). С. 45–56.
34. Мартиненко О. А. Протидія кіберзлочинності щодо дітей: психологічний аспект. *Світова наука*. 2021. № 4 (67). С. 12–19.
35. Гриневич В. С. Стратегії психологічної маніпуляції у процесі грумінгу. *Психологічні науки: проблеми та здобутки*. 2023. Вип. 2. С. 33–41.
36. Тертична Л. О. Емоційна залежність дитини від віртуального партнера як фактор ризику експлуатації. *Теорія і практика психології*. 2020. № 4. С. 156–164.
37. Васильєва О. П. Адиктивна поведінка підлітків у цифровому середовищі. *Габітус*. 2021. Вип. 24. С. 182–187.
38. Савчин М. В. Психологія дитячої віктимності в умовах цифровізації. *Психологія особистості*. 2019. № 1 (10). С. 22–31.
39. Чернуха Н. М. Соціально-психологічна превенція сексуальних злочинів проти дітей. *Освіта та розвиток обдарованої особистості*. 2022. № 2. С. 77–84.
40. Матвійчук Т. Ф. Особливості емоційних станів підлітків-жертв кібербулінгу та кібергрумінгу. *Психологічний часопис*. 2023. Т. 9, № 5. С. 120–132.
41. Ткаченко Н. С. Когнітивні чинники віктимізації неповнолітніх у соціальних мережах. *Кіберпсихологія в Україні*. 2021. № 1. С. 60–68.
42. Мельник О. А. Психологічні пастки онлайн-комунікації підлітків. *Збірник наукових праць: Психологія*. 2020. № 28. С. 144–153.
43. Пєтухова І. В. Механізми психологічного захисту в структурі віктимної поведінки. *Вісник ХНУ. Серія: Психологія*. 2022. Вип. 70. С. 90–97.
44. Андрєєва С. О. Психологія формування безпечної поведінки дітей в інтернеті. *Наукові записи НаУКМА. Психологія*. 2019. Т. 2. С. 11–18.
45. Колос М. В. Кримінально-правова характеристика шантажу в цифровому середовищі. *Право і суспільство*. 2023. № 3. С. 215–222.
46. Литвинчук А. І. Особливості самопрезентації підлітків у соціальних мережах. *Психологія саморозвитку особистості*. 2021. Вип. 4. С. 102–110.
47. Федоренко Р. П. Ризики онлайн-комунікації: від самовираження до експлуатації. *Соціальна.* 2020. № 6. С. 40–48.
48. Говорун Т. В. Гендерні аспекти онлайн-поведінки неповнолітніх. *Психологія і особистість*. 2022. № 1 (21). С. 13–24.
49. Бондаренко О. В. Кіберзлочинність та молодь: виклики сучасності. *Психологія безпеки*. 2019. Вип. 3. С. 55–63.

50. Маценко Ж. М. Інтернет-залежність як чинник трансформації особистості підлітка. *Науковий часопис НПУ імені М. П. Драгоманова*. 2023. Серія 12. Вип. 21 (66). С. 34–42.
51. Савайда О. І., Марін О. К., Вишневська І. А. Проблеми протидії торгівлі дітьми у контексті збройної агресії. *Захист прав дитини в умовах воєнного стану* : колективна монографія. Львів Торунь : Liha-Pres, 2025. 1232 с.
52. Зачек О. І. Застосування штучного інтелекту для протидії злочинам у сфері сексуальної експлуатації дітей у мережі Інтернет. *Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ (серія юридична)*. 2025. № 3. С. 82–91. DOI: 10.32782/2311-8040/2025-3-13
53. Яцик Ю. Г. Щодо нагальності побудови методики розслідування домагань дитини для сексуальних цілей (ст. 156-1 КК України). *Європейські перспективи*. 2022. № 4. С. 288–292. DOI: https://doi.org/10.32782/EP.2022.4.41
54. Конвенція ООН про права дитини Конвенція про права дитини від 20 листопада 1989 року. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_021 (дата звернення: 26.05.2026).
55. Конвенція Ради Європи про захист дітей від сексуальної експлуатації та сексуального насильства (Лансаротська конвенція) : Конвенція Ради Європи від 25 жовт. 2007 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_927#Text (дата звернення: 26.05.2026).
56. Факультативний протокол до Конвенції про права дитини щодо торгівлі дітьми, дитячої проституції та дитячої порнографії від 25 травня 2000. URL:https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_795 (дата звернення: 25.05.2026).
57. Конвенція про кіберзлочинність : Конвенція Ради Європи від 23 листопада 2001 року URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_575?utm_source=chatgpt.com#Text (дата звернення: 26.05.2026).
58. Запобігання сексуальному насильству над дітьми в інтернеті /*Європейська рада*. 2026. URL: https://www.consilium.europa.eu/en/policies/prevent-child-sexual-abuse-online/?utm_source=chatgpt.com (дата звернення: 26.05.2026).
59. Сексуальна експлуатація дітей. *Europol*. 2026. URL: https://www.europol.europa.eu/crime-areas/child-sexual-exploitation (дата звернення: 26.05.2026).
60. Стратегічний розвиток: ключові досягнення міграційної поліції у сфері безпеки за минулий рік. *Національна поліція України.* URL: https://npu.gov.ua/news/stratehichnyi-rozvytok-kliuchovi-dosiahnennia (дата звернення: 26.05.2026).

DOI: https://doi.org/10.36059/978-966-397-661-7-13

ЗАПОБІГАННЯ КРИМІНАЛЬНИМ ПРАВОПОРУШЕННЯМ ПРОТИ ВЛАСНОСТІ, ВЧИНЕНИМ НЕПОВНОЛІТНІМИ АБО ЗА ЇХ УЧАСТЮ, В УМОВАХ ВОЄННОГО СТАНУ В УКРАЇНІ

Іллящук Денис Георгійович,
кандидат юридичних наук, доцент кафедри кримінально-правових дисциплін інституту права та безпеки Одеського державного університету внутрішніх справ, вул. Успенська, 1, м. Одеса, 65014, Україна

Вступ

Воєнний стан став одним із чинників, що істотно вплинув на криміногенну ситуацію в Україні та актуалізував низку проблем, які раніше не мали такого масштабу. Однією з них є залучення неповнолітніх до кримінально протиправної діяльності. Війна не виступає безпосередньою причиною злочинності, однак істотно впливає на соціальне середовище, у якому формується особистість неповнолітнього. Порушення звичних соціальних зв'язків, послаблення профілактичної роботи та зниження ефективності соціального контролю підвищують ризик втягнення дітей і підлітків у кримінально протиправну діяльність. За таких умов особливої уваги потребують кримінальні правопорушення проти власності, які традиційно становлять найпоширенішу категорію діянь, що вчиняються неповнолітніми або за їх участю.

Проблема залучення дітей до кримінально протиправної діяльності є характерною не лише для України. За даними міжнародних організацій, сучасні збройні конфлікти суттєво посилюють криміногенні ризики для дітей та підлітків як однієї з найбільш уразливих категорій населення. У щорічній доповіді Організації Об'єднаних Націй «Діти і збройні конфлікти» зазначено, що лише у 2023 році було підтверджено 32 990 грубих порушень прав дітей, які торкнулися 22 557 дітей у різних регіонах світу. Водночас за оцінками Дитячого фонду ООН (UNICEF), щороку близько 261 тис. дітей перебувають у конфлікті із законом та утримуються в установах несвободи [1]. Такі показники свідчать, що наслідками збройних конфліктів є не лише безпосередні загрози життю та здоров'ю дітей, а й їх соціальна дезадаптація, послаблення сімейного

й інституційного контролю, що підвищує ризик формування девіантної та кримінально протиправної поведінки.

Україна не є винятком із зазначених світових тенденцій. Одним із проявів негативного впливу воєнного стану є вчинення неповнолітніми кримінальних правопорушень проти власності або їх участь у таких діяннях спільно з дорослими особами. Попри те, що ця категорія кримінальних правопорушень традиційно посідає провідне місце у структурі ювенальної злочинності, умови воєнного стану істотно змінили як механізм їх вчинення, так і комплекс чинників, що детермінують кримінально протиправну поведінку. Погіршення матеріального становища багатьох сімей, вимушене внутрішнє переміщення, роз'єднання родин, ослаблення батьківського контролю, психологічні наслідки війни, поширення девіантних моделей поведінки та активне використання цифрового простору суттєво підвищили криміногенні ризики для дітей і підлітків. Це підтверджують і дані офіційної статистики. Упродовж 2022–2025 років неповнолітніми або за їх участю в Україні було вчинено 4358 кримінальних правопорушень проти власності. Такі показники свідчать, що цей вид кримінальних правопорушень і надалі займає провідне місце у структурі ювенальної злочинності та потребує пошуку більш ефективних підходів до його запобігання [2; 3; 4; 5].

На основі цього особливої актуальності набуває комплексне кримінологічне дослідження кримінальних правопорушень проти власності, вчинених неповнолітніми або за їх участю, в умовах воєнного стану. Дослідження їх сучасного стану, особливостей осіб, які їх учиняють, чинників, що впливають на формування кримінально протиправної поведінки, а також визначення дієвих заходів запобігання мають важливе значення як для розвитку кримінологічної науки, так і для вдосконалення державної політики у сфері захисту прав дітей та забезпечення публічної безпеки.

1 Кількісно-якісне вимірювання кримінальних правопорушень проти власності, вчинених неповнолітніми або за їх участю

Кримінальні правопорушення проти власності традиційно займають провідне місце у структурі злочинності як в Україні, так і в більшості держав світу. Це зумовлено тим, що власність у всі часи була одним із найбільш привабливих об'єктів кримінально протиправних посягань,

насамперед через можливість швидкого отримання матеріальної вигоди або незаконного збагачення. Саме тому кримінальні правопорушення цієї категорії протягом тривалого часу становлять найбільшу частку серед усіх зареєстрованих кримінальних правопорушень та залишаються одним із ключових об'єктів кримінологічних досліджень [6, с. 3–4].

Офіційні статистичні дані підтверджують зазначену тенденцію. Так, у 2022 році було зареєстровано 362 636 кримінальних правопорушень, із яких 113 137 становили кримінальні правопорушення проти власності, що становить 31,2 % від їх загальної кількості. У 2023 році із 475 595 зареєстрованих кримінальних правопорушень 178 902 були кримінальними правопорушеннями проти власності (37,6 %). У 2024 році було зареєстровано 492 479 кримінальних правопорушень, із яких 132 910 становили кримінальні правопорушення проти власності (27,0 %). У 2025 році в Україні зареєстровано 608 101 кримінальне правопорушення, з яких 89 150 припадало на кримінальні правопорушення проти власності, що становить 14,7 %від їх загальної кількості [2; 3; 4; 5].

Це свідчить про те, що майже кожне сьоме зареєстроване кримінальне правопорушення пов'язане з посяганням на відносини власності, що обумовлює необхідність постійного вдосконалення механізмів їх запобігання.

Аналогічна закономірність простежується і в структурі ювенальної злочинності. Так, у 2022 році неповнолітніми або за їх участю було вчинено 1824 кримінальні правопорушення, з яких кримінальні правопорушення проти власності становили 58,4 %. У 2023 році із 2529 кримінальних правопорушень, учинених неповнолітніми або за їх участю, частка кримінальних правопорушень проти власності склала 59,8 %. У 2024 році із 2287 кримінальних правопорушень їх частка становила 49,1 %, а у 2025 році із 2119 кримінальних правопорушень – 31,1 % [2; 3; 4; 5]. Таким чином, у 2025 році майже кожне друге кримінальне правопорушення, вчинене неповнолітніми або за їх участю, було спрямоване проти власності. Отримані статистичні дані підтверджують, що кримінальні правопорушення проти власності залишаються найбільш поширеною категорією у структурі ювенальної злочинності. Це зумовлює необхідність детальніше дослідити чинники, які сприяють їх вчиненню, особливості неповнолітніх правопорушників, а також визначити найбільш ефективні напрями кримінологічного запобігання, насамперед в умовах воєнного стану.

Офіційні статистичні дані Офісу Генерального прокурора України свідчать, що до запровадження воєнного стану кількість кримінальних правопорушень проти власності, вчинених неповнолітніми або за їх участю, поступово зменшувалася, що вказувало на стійку

тенденцію до скорочення цього виду ювенальної злочинності. Так, якщо у 2018 році було зареєстровано 3551 таке кримінальне правопорушення, то у 2019 році їх кількість зменшилася до 3013, або на 15,2 %. У 2020 році тенденція до зниження збереглася – було зареєстровано 2399 кримінальних правопорушень, що на 20,4 % менше порівняно з попереднім роком. У 2021 році кількість зазначених кримінальних правопорушень скоротилася до 2131, що становило ще 11,2 % зниження. Таким чином, протягом 2018–2021 років спостерігалася стабільна позитивна динаміка зі скорочення рівня кримінальних правопорушень проти власності, учинених неповнолітніми або за їх участю [7; 8; 9; 10].

Після запровадження воєнного стану динаміка досліджуваного явища набула більш мінливого характеру. Так, у 2022 році було зареєстровано 1065 кримінальних правопорушень проти власності, що на 50 % менше, ніж у 2021 році. Водночас у 2023 році їх кількість збільшилася до 1513, тобто на 42 % порівняно з попереднім роком. У 2024 році відбулося чергове зниження до 1122 кримінальних правопорушень, або на 25,8 %, а у 2025 році їх кількість скоротилася до 658, що на 41,4 % менше порівняно з 2024 роком [2; 3; 4; 5].

Отже, результати проведеного дослідження свідчать, що до початку повномасштабної збройної агресії в Україні спостерігалася стійка тенденція до поступового зниження кількості кримінальних правопорушень проти власності, учинених неповнолітніми або за їх участю. Натомість в умовах воєнного стану динаміка цього виду кримінально протиправної діяльності втратила стабільність та характеризувалася різкими коливаннями: після істотного скорочення у 2022 році відбулося тимчасове зростання у 2023 році, яке змінилося повторним зниженням упродовж 2024–2025 років. Така динаміка свідчить про трансформацію криміногенної ситуації в умовах воєнного стану та обумовлює необхідність поглибленого дослідження комплексу чинників, що впливають на кримінально протиправну поведінку неповнолітніх.

Для більш повної характеристики рівня досліджуваної злочинності було визначено коефіцієнт її інтенсивності. Проведені розрахунки свідчать, що у 2022 році коефіцієнт інтенсивності кримінальних правопорушень проти власності, учинених неповнолітніми або за їх участю, становив 3,04 на 100 тис. населення, у 2023 році – 4,32, у 2024 році – 3,21, а у 2025 році – 1,88 [2; 3; 4; 5]. Найвищий показник інтенсивності зафіксовано у 2023 році, після чого спостерігається його поступове зниження. Отримані результати узгоджуються із загальною динамікою досліджуваного виду кримінальних правопорушень та свідчать, що, незважаючи

на відносно невисокий коефіцієнт інтенсивності, кримінальні правопорушення проти власності залишаються домінуючою категорією у структурі ювенальної злочинності.

Аналіз статистичних даних щодо правового реагування на кримінальні правопорушення проти власності свідчить, що упродовж періоду дії воєнного стану повідомлення про підозру були складені менш ніж у половині зареєстрованих кримінальних проваджень цієї категорії. Так, у 2022 році повідомлення про підозру було здійснено у 49846 кримінальних провадженнях, що становить 44% від кількості зареєстрованих кримінальних правопорушень проти власності, а до суду направлено 41995 обвинувальних актів (37%). У 2023 році відповідні показники становили 41,7% та 35,8%, у 2024 році – 45% та 40,4%, а у 2025 році – 36% та 31,1% відповідно [2; 3; 4; 5]. Представлені показники свідчать, що лише близько третини зареєстрованих кримінальних правопорушень проти власності завершуються направленням обвинувального акта до суду. Така ситуація може бути зумовлена сукупністю об'єктивних чинників, серед яких складність розкриття окремих видів кримінальних правопорушень проти власності, необхідність проведення значного обсягу слідчих (розшукових) та процесуальних дій, а також істотне навантаження на органи досудового розслідування й прокуратури в умовах воєнного стану.

Важливе значення для кримінологічного дослідження має аналіз структури кримінальних правопорушень проти власності, оскільки він дозволяє визначити найбільш поширені види кримінально протиправних посягань та виявити характерні тенденції їх поширення. Так, у 2025 році найбільшу їх частку становили кримінальні правопорушення, передбачені ст. 190 КК України (шахрайство), – 48871 випадок, або 54,8% від загальної кількості кримінальних правопорушень проти власності. Друге місце посідали кримінальні правопорушення, передбачені ст. 185 КК України (крадіжка), – 28146 випадків (31,6%). Значно менш поширеними були кримінальні правопорушення, передбачені ст. 186 КК України (грабіж) – 1322 (1,5%), ст. 194 КК України (умисне знищення або пошкодження майна) – 1127 (1,3%) та ст. 187 КК України (розбій) – 310 (0,3%). На інші кримінальні правопорушення проти власності припадало 9374 випадки, або 10,5% [5].

Таким чином, сучасна структура кримінальних правопорушень проти власності характеризується домінуванням шахрайств і крадіжок, сукупна частка яких становить 86,4% від усіх зареєстрованих кримінальних правопорушень цієї категорії. Це свідчить про переважання корисливих посягань, спрямованих на незаконне заволодіння чужим майном або майновими

правами, та відображає трансформацію структури майнової злочинності, зокрема зростання ролі шахрайських схем, значна частина яких реалізується із використанням інформаційно-комунікаційних технологій.

Структура кримінальних правопорушень проти власності, учинених неповнолітніми або за їх участю, свідчить про її суттєву відмінність від загальної структури майнової злочинності. Так, у 2025 році найбільшу питому вагу становили кримінальні правопорушення, передбачені ст. 185 КК України (крадіжка), – 371 випадок, або 56,4 % від загальної кількості кримінальних правопорушень проти власності, учинених неповнолітніми або за їх участю. Друге місце посідали кримінальні правопорушення, передбачені ст. 190 КК України (шахрайство), – 95 випадків (14,4 %), третє – ст. 186 КК України (грабіж) – 80 випадків (12,2 %). Частка кримінальних правопорушень, передбачених ст. 194 КК України (умисне знищення або пошкодження майна), становила 10,5 % (69 випадків), а ст. 187 КК України (розбій) – 3,2 % (21 випадок). На інші кримінальні правопорушення проти власності припадало 22 випадки, або 3,3 % [5].

Отже, на відміну від загальної структури кримінальних правопорушень проти власності, у якій домінують шахрайства, у структурі ювенальної злочинності переважають саме крадіжки. Їх частка перевищує половину всіх кримінальних правопорушень проти власності, учинених неповнолітніми або за їх участю, що зумовлено відносною простотою способу їх учинення, відсутністю необхідності у складній підготовці, доступністю предмета посягання та корисливою мотивацією неповнолітніх. Водночас істотно меншою є частка шахрайств, що може пояснюватися більш складним механізмом їх реалізації, який нерідко потребує певного життєвого досвіду, комунікативних навичок або використання спеціальних знань.

Важливим елементом кримінологічної характеристики кримінальних правопорушень проти власності є дослідження їх територіального поширення, що дає можливість виявити регіональні особливості криміногенної ситуації, встановити території з найбільшою концентрацією таких кримінальних правопорушень та визначити напрями диференціації запобіжної діяльності [11, с. 55–77].

Аналіз офіційних статистичних даних свідчить про суттєву нерівномірність територіального розподілу кримінальних правопорушень проти власності. Найбільшу їх кількість у 2025 році зареєстровано у м. Києві (11 141), Дніпропетровській (10 255), Івано-Франківській (9718), Харківській (6948), Львівській (5383), Київській (5261) та Одеській (4943) областях. До групи регіонів із середнім рівнем поширення належать Полтавська (3730), Вінницька (2790), Кіровоградська (2766), Запорізька (2735),

Закарпатська (2677), Черкаська (2547), Миколаївська (2487), Сумська (2439), Рівненська (2439), Чернігівська (2389) та Хмельницька (2386) області. Найменші показники зафіксовано у Волинській (1827), Чернівецькій (1672), Тернопільській (1612), Житомирській (1034) та Херсонській (1016) областях [12]. Водночас статистичні дані щодо Донецької, Луганської областей, Автономної Республіки Крим та м. Севастополя відсутні у зв'язку з тимчасовою окупацією частини території України та об'єктивною неможливістю здійснення повного державного статистичного обліку.

Водночас аналіз територіального поширення кримінальних правопорушень проти власності, учинених неповнолітніми або за їх участю, свідчить про дещо інші регіональні закономірності. Так, найбільшу кількість таких кримінальних правопорушень зареєстровано у Закарпатській (70), Дніпропетровській (64), Львівській (61), Харківській (55) та Миколаївській (43) областях. Дещо нижчі показники зафіксовано в Одеській (39) області, м. Києві (36), Київській (35), Житомирській (31) та Вінницькій (30) областях. До регіонів із найменшою кількістю таких кримінальних правопорушень належать Тернопільська (22), Полтавська (18), Кіровоградська (17), Сумська (17), Рівненська (17), Чернігівська (17), Запорізька (15), Черкаська (11), Волинська (11), Чернівецька (9), Хмельницька (6), Івано-Франківська (3) та Херсонська (2) області [12].

Порівняння територіального поширення загальної майнової злочинності та кримінальних правопорушень проти власності, учинених неповнолітніми або за їх участю, свідчить про відсутність прямої залежності між цими показниками. Так, якщо за загальною кількістю кримінальних правопорушень проти власності до числа регіонів-лідерів належать м. Київ та Івано-Франківська область, то за показниками ювенальної майнової злочинності вони не займають провідних позицій. Натомість Закарпатська та Миколаївська області, які не характеризуються найвищими абсолютними показниками загальної майнової злочинності, демонструють відносно високий рівень кримінальних правопорушень, учинених неповнолітніми або за їх участю. Це дає підстави стверджувати, що територіальні особливості ювенальної майнової злочинності формуються під впливом не лише загальної криміногенної ситуації, а й комплексу соціально-демографічних, сімейних, економічних, міграційних та організаційно-управлінських чинників, дія яких в умовах воєнного стану істотно посилюється. Зазначене обумовлює необхідність диференційованого підходу до розроблення кримінологічних заходів запобігання з урахуванням специфіки окремих регіонів та особливостей поширення ювенальної майнової злочинності.

Отже, кількісно-якісні показники кримінальних правопорушень проти власності, учинених неповнолітніми або за їх участю, свідчать, що, незважаючи на певне скорочення їх кількості, зазначений вид кримінально протиправної діяльності продовжує займати домінуюче місце у структурі ювенальної злочинності та характеризується нестабільною динамікою, специфічною структурою і вираженою регіональною диференціацією. Отримані результати створюють необхідне емпіричне підґрунтя для подальшого дослідження кримінологічної характеристики осіб, які вчиняють такі кримінальні правопорушення, встановлення комплексу детермінант їх кримінально протиправної поведінки та розроблення ефективної системи кримінологічних заходів запобігання в умовах воєнного стану.

2 Детермінація кримінальних правопорушень проти власності, вчинених неповнолітніми або за їх участю, в умовах воєнного стану

З'ясування детермінант кримінальних правопорушень проти власності, вчинених неповнолітніми або за їх участю, має важливе значення для розуміння причин формування кримінально протиправної поведінки дітей і підлітків. Такі кримінальні правопорушення виникають не під впливом одного чинника, а є наслідком поєднання різних соціальних, економічних, психологічних, правових та інших обставин, які взаємодіють між собою й створюють криміногенне середовище.

Повномасштабна збройна агресія Російської Федерації проти України істотно змінила умови, у яких відбувається соціалізація неповнолітніх. Воєнний стан не можна розглядати як самостійну причину злочинності, однак він значно посилив вплив уже наявних криміногенних чинників. Вимушене переміщення населення, погіршення матеріального становища сімей, роз'єднання родин, втрата батьківського піклування, психологічні наслідки війни, труднощі з доступом до освіти й організованого дозвілля, а також надмірне навантаження на систему соціального захисту та суб'єктів профілактики створили додаткові ризики втягнення окремих дітей у кримінально протиправну діяльність [13, с. 132].

Зважаючи на багатофакторний характер цього явища, доцільно розглядати детермінанти кримінальних правопорушень проти власності, вчинених неповнолітніми або за їх участю, не ізольовано, а як взаємопов'язану систему. Залежно від характеру їх впливу їх можна об'єднати у кілька основних груп: політичні, соціально-економічні,

нормативно-правові, організаційно-управлінські, морально-психологічні та культурно-виховні [14, с. 79]. Саме комплексний вплив цих детермінант визначає сучасний рівень, динаміку, структуру та територіальні особливості кримінальних правопорушень проти власності, вчинених неповнолітніми або за їх участю. Їх всебічне дослідження є необхідною передумовою розроблення науково обґрунтованої та ефективної системи кримінологічного запобігання в умовах воєнного стану.

Політичні детермінанти кримінальних правопорушень проти власності, що вчиняються неповнолітніми, є сукупністю чинників, пов'язаних із державною політикою, діяльністю політичних інститутів та ефективністю публічного управління, які прямо чи опосередковано впливають на рівень підліткової злочинності. До основних політичних детермінант, на нашу думку, належать: недосконалість державної політики у сфері захисту прав дітей, що проявляється у недостатньому фінансуванні програм соціального захисту, підтримки сімей і профілактики бездоглядності; недостатня ефективність кримінальної та кримінологічної політики, зокрема відсутність дієвої системи ранньої профілактики та належної взаємодії між правоохоронними органами, закладами освіти і соціальними службами; політична нестабільність, яка послаблює діяльність державних інституцій та ускладнює реалізацію профілактичних заходів; недостатнє фінансування освіти, культури та молодіжної політики, що обмежує можливості для навчання, розвитку й змістовного дозвілля неповнолітніх; корупція в органах державної влади, яка підриває авторитет держави, принцип верховенства права та формує у молоді хибні уявлення про допустимість незаконного збагачення; недостатній розвиток ювенальної політики, системи ювенальної превенції, пробації, медіації та ресоціалізації неповнолітніх; недосконалість законодавства, що ускладнює реалізацію профілактичних заходів і захист дітей, які перебувають у складних життєвих обставинах; низький рівень довіри до державних інституцій та недостатня державна підтримка сімей, що перешкоджають своєчасному виявленню дітей групи ризику й наданню їм необхідної допомоги; вплив воєнного стану та збройної агресії, наслідками яких стали внутрішнє переміщення сімей, руйнування освітньої інфраструктури, психологічна травматизація дітей, погіршення матеріального становища населення та перевантаження системи соціального захисту, що підвищує ризик вчинення неповнолітніми кримінальних правопорушень проти власності [15, с. 100–101; 16, с. 63–64; 17, с. 291].

Отже, політичні детермінанти не є безпосередньою причиною вчинення неповнолітніми кримінальних правопорушень проти власності,

однак вони формують соціально-політичне середовище, яке може або сприяти, або перешкоджати криміногенним процесам.

Соціально-економічні чинники традиційно вважаються одними з найважливіших детермінант злочинності неповнолітніх. Саме вони значною мірою визначають умови, у яких дитина зростає, формується як особистість і засвоює моделі поведінки. Матеріальні труднощі, соціальна нерівність, безробіття, низький рівень життя окремих сімей та відсутність можливостей для самореалізації можуть створювати передумови для вчинення кримінальних правопорушень проти власності [18, с. 125].

Однією з головних соціально-економічних детермінант є низький рівень матеріального забезпечення сім'ї. Коли батьки не можуть забезпечити дитині навіть базові потреби, неповнолітній нерідко починає відчувати себе соціально меншовартісним порівняно зі своїми однолітками. Особливо гостро це проявляється у підлітковому віці, коли велике значення мають статусні речі – сучасний телефон, брендований одяг чи інші предмети, які формують авторитет серед ровесників [19, с. 727–728].

Не менш важливим фактором є безробіття або нестабільна зайнятість батьків. Втрата роботи негативно впливає не лише на фінансовий стан сім'ї, а й на психологічний клімат у ній. Постійний стрес, конфлікти через нестачу коштів, зловживання алкоголем або байдужість до виховання дітей нерідко стають причинами послаблення батьківського контролю [20, с. 10–11]. Так, якщо один із батьків тривалий час не працює, а інший змушений працювати понаднормово, дитина фактично залишається без належного нагляду. Вільний час вона проводить на вулиці або в компанії однолітків, серед яких можуть бути особи з кримінальним досвідом.

Суттєвий вплив має також соціальна нерівність. Сучасні підлітки щодня бачать у соціальних мережах приклади дорогого способу життя, подорожей, брендового одягу та коштовної техніки. Якщо законними способами досягти такого рівня споживання неможливо, у частини неповнолітніх виникає спокуса отримати бажане незаконним шляхом [21, с. 245–250].

Ще одним чинником є обмежені можливості для дозвілля та розвитку дітей. У невеликих містах і сільській місцевості часто бракує спортивних секцій, творчих гуртків, молодіжних центрів або інших місць, де підлітки могли б змістовно проводити вільний час. Без альтернативних форм зайнятості вони нерідко об'єднуються у неформальні компанії, де поступово формується терпиме ставлення до правопорушень [22, с. 205–206].

Окремо варто звернути увагу на економічну нестабільність у державі, яка особливо загострилася в умовах війни. Зростання цін, інфляція, скорочення доходів населення та погіршення матеріального становища багатьох

сімей збільшують кількість дітей, які перебувають у складних життєвих обставинах. Хоча більшість таких дітей ніколи не порушує закон, для окремих неповнолітніх матеріальні труднощі стають одним із факторів, що підвищують ризик вчинення злочинів проти власності [23, с. 123].

Отже, соціально-економічні детермінанти самі по собі не зумовлюють вчинення неповнолітнім кримінального правопорушення проти власності. Водночас вони створюють несприятливе середовище, у якому зростає ймовірність формування девіантної поведінки. Саме поєднання матеріальних труднощів, соціальної нерівності, недостатнього батьківського контролю, відсутності можливостей для розвитку та негативного впливу найближчого оточення значно підвищує ризик вчинення неповнолітніми майнових кримінальних правопорушень.

Нормативно-правові детермінанти охоплюють недоліки законодавства, прогалини у правовому регулюванні та проблеми практичного застосування норм права, які можуть негативно впливати на стан злочинності серед неповнолітніх. Самі по собі вони не породжують кримінальні правопорушення, однак можуть створювати умови, за яких профілактика злочинності стає менш ефективною, а ризик вчинення неповнолітніми кримінальних правопорушень проти власності зростає [24, с. 81–82].

Однією з таких детермінант є недосконалість нормативного регулювання у сфері профілактики правопорушень серед неповнолітніх. Незважаючи на існування законодавчої бази, діяльність органів, відповідальних за запобігання дитячій злочинності, не завжди є достатньо узгодженою. На практиці взаємодія між закладами освіти, підрозділами ювенальної превенції, службами у справах дітей, органами місцевого самоврядування та соціальними службами нерідко має формальний характер. У результаті діти, які вже перебувають у групі ризику, можуть тривалий час залишатися поза увагою відповідних органів [17, с. 290].

Важливе значення має і недостатній розвиток системи ресоціалізації неповнолітніх, які вже вчинили кримінальне правопорушення. Після завершення кримінального провадження або відбуття покарання підліток часто повертається до того самого соціального середовища, яке стало одним із чинників його протиправної поведінки. Якщо він не отримує психологічної допомоги, підтримки соціальних працівників чи можливості продовжити навчання, ризик повторного вчинення майнових кримінальних правопорушень істотно зростає [25, с. 73–74].

Окремої уваги потребує недостатній рівень правової культури та правової обізнаності неповнолітніх. Багато підлітків не усвідомлюють

правових наслідків своїх дій або помилково вважають, що через свій вік не нестимуть відповідальності. Такі хибні уявлення нерідко формуються через недостатню правову освіту, низький рівень правового виховання у сім'ї та школі або вплив однолітків [26, с. 138–139].

В умовах воєнного стану особливої актуальності набуває необхідність адаптації законодавства до нових викликів, пов'язаних із захистом прав дітей, внутрішнім переміщенням населення, дистанційним навчанням та психологічною реабілітацією неповнолітніх. Якщо нормативно-правове регулювання не встигає реагувати на такі зміни, окремі категорії дітей можуть залишатися без належної державної підтримки [27].

Отже, нормативно-правові детермінанти проявляються не стільки у недосконалості окремих правових норм, скільки у проблемах їх реалізації та недостатній ефективності функціонування системи профілактики злочинності серед неповнолітніх.

Організаційно-управлінські детермінанти пов'язані з тим, наскільки ефективно функціонують органи та установи, відповідальні за профілактику правопорушень серед неповнолітніх. Саме від їхньої роботи залежить своєчасне виявлення дітей, які перебувають у складних життєвих обставинах або належать до групи ризику, а також надання їм необхідної допомоги [28].

На практиці діяльність таких органів не завжди є достатньо ефективною. Перевірки сімей, які перебувають у складних життєвих обставинах, нерідко проводяться із запізненням або мають формальний характер. Унаслідок цього окремі діти тривалий час залишаються поза увагою служб, хоча вже потребують соціального супроводу чи інших профілактичних заходів [29].

Суттєво ускладнює ситуацію і недостатнє кадрове та матеріально-технічне забезпечення. Обмежена кількість працівників ювенальної превенції, служб у справах дітей, психологів і соціальних педагогів не дає можливості якісно працювати з кожною сім'єю, яка потребує підтримки. До цього додається недостатнє фінансування профілактичних програм, що звужує можливості для проведення індивідуальної роботи з неповнолітніми [30].

Не менш важливою проблемою залишається недостатня взаємодія між органами та установами, які займаються профілактикою. Несвоєчасний обмін інформацією між поліцією, службами у справах дітей, закладами освіти та соціальними службами ускладнює своєчасне реагування на випадки бездоглядності, сімейного неблагополуччя чи девіантної поведінки дітей [31, с. 56–57].

Таким чином, недоліки в організації роботи органів державної влади, нестача ресурсів і недостатня координація між суб'єктами профілактики знижують ефективність запобіжної діяльності та створюють умови, за яких зростає ризик вчинення неповнолітніми кримінальних правопорушень проти власності.

Морально-психологічні детермінанти пов'язані з особливостями формування особистості неповнолітнього, його моральних цінностей, світогляду та психологічного стану. Саме в підлітковому віці відбувається становлення характеру, тому негативний вплив оточення або несприятливі життєві обставини можуть призвести до формування девіантної поведінки [32, с. 354].

Важливу роль відіграє негативний вплив найближчого оточення. Спілкування з однолітками, які вже мають досвід протиправної поведінки, нерідко формує у підлітка уявлення про допустимість порушення закону та сприяє його залученню до кримінальної діяльності [33, с. 79]. Крім того, до морально-психологічних детермінант також належать агресивність, імпульсивність, низький рівень самоконтролю, бажання швидко отримати матеріальні блага без докладання зусиль, а також прагнення самоствердитися серед однолітків. Усе це підвищує ймовірність вчинення кримінальних правопорушень проти власності. Крім того, негативний вплив можуть мати психологічні травми, хронічний стрес і почуття безнадійності, які особливо поширені серед дітей в умовах війни. Такі переживання можуть призводити до емоційної нестабільності та втрати здатності критично оцінювати власні вчинки [34, с. 437; 35, с. 346].

Отже, морально-психологічні детермінанти безпосередньо впливають на мотивацію та поведінку неповнолітніх. Формування моральних цінностей, розвиток правової культури, психологічна підтримка дітей та створення позитивного соціального середовища є важливими умовами запобігання кримінальним правопорушенням проти власності.

Культурно-виховні детермінанти пов'язані з тим, у яких умовах зростає дитина, які цінності їй прищеплюють у сім'ї, школі та найближчому оточенні. Саме в дитячому й підлітковому віці формується ставлення до закону, праці, чужої власності та відповідальності за власні вчинки. Якщо цей процес супроводжується недоліками, зростає ймовірність того, що неповнолітній обере протиправний спосіб поведінки [36, с. 127].

Перші уявлення про те, що є допустимим, а що ні, дитина отримує саме в сім'ї. Коли батьки не приділяють їй уваги, не цікавляться її навчанням, дозвіллям або колом спілкування, а інколи й самі демонструють неповагу до закону, дитині складніше сформувати чіткі моральні орієнтири. У результаті вона стає більш уразливою до негативного впливу однолітків [37, с. 13].

Водночас важливу виховну функцію виконує школа. Її завдання полягає не лише в передачі знань, а й у формуванні правової культури та відповідального ставлення до власних вчинків. Якщо виховна робота фактично зводиться до формальних заходів, а основна увага приділяється лише навчанню, це негативно позначається на формуванні особистості учнів [38, с. 129].

Не останню роль відіграє і те, як підліток проводить вільний час. Характер дозвілля істотно впливає на формування особистості неповнолітнього та його поведінку. Змістовно організований вільний час сприяє фізичному й інтелектуальному розвитку, соціалізації, формуванню моральних цінностей і стійкості до негативного впливу оточення. Саме тому створення умов для корисного дозвілля дітей та молоді має залишатися одним із пріоритетних напрямів державної молодіжної політики [38, с. 132].

Сьогодні дедалі більший вплив має інформаційний простір. Соціальні мережі нерідко створюють ілюзію, що матеріальний успіх можна досягти швидко й без зусиль, а окремі блогери романтизують кримінальний спосіб життя або демонструють розкіш без пояснення законних джерел доходів. Для підлітків, які ще не мають сформованого критичного мислення, такий контент може стати зразком для наслідування [39; 40].

Отже, якість сімейного виховання, роль школи, можливості для культурного розвитку та інформаційне середовище безпосередньо впливають на процес соціалізації неповнолітнього. Якщо ці складові не виконують своєї виховної функції, ризик формування девіантної поведінки й вчинення кримінальних правопорушень проти власності суттєво зростає.

3 Кримінологічні заходи запобігання кримінальним правопорушенням проти власності, вчиненим неповнолітніми або за їх участю, в умовах воєнного стану

Запобігання кримінальним правопорушенням проти власності, що вчиняються неповнолітніми або за їх участю, є одним із пріоритетних напрямів державної політики у сфері забезпечення правопорядку та захисту прав дитини. В умовах воєнного стану така діяльність набуває особливого значення, оскільки війна посилює вплив соціально-економічних, психологічних і сімейних чинників, які сприяють формуванню протиправної поведінки неповнолітніх.

У кримінологічній науці заходи запобігання злочинності традиційно поділяють на загальносоціальні, спеціально-кримінологічні та індивідуальні. Кожна із зазначених груп має власне призначення, однак лише

їх комплексне застосування забезпечує ефективне попередження кримінальних правопорушень серед неповнолітніх [41, с. 332].

Загальносоціальні заходи спрямовані на усунення або мінімізацію причин і умов, що сприяють злочинності, шляхом удосконалення соціальної, економічної, освітньої та сімейної політики держави. Їх реалізація не обмежується діяльністю правоохоронних органів, а охоплює роботу органів державної влади, місцевого самоврядування, закладів освіти, соціальних служб, громадських організацій та суспільства загалом [42, с. 149–150].

В умовах воєнного стану до основних загальносоціальних заходів запобігання кримінальним правопорушенням проти власності, що вчиняються неповнолітніми, доцільно віднести: підвищення рівня соціального захисту сімей із дітьми, насамперед внутрішньо переміщених осіб, багатодітних і малозабезпечених сімей, шляхом надання матеріальної допомоги, забезпечення житлом та доступом до соціальних послуг; створення належних умов для безперервного навчання дітей, у тому числі забезпечення безпечного освітнього середовища, технічних можливостей для дистанційного навчання та відновлення пошкоджених закладів освіти; розвиток системи позашкільної освіти та змістовного дозвілля, зокрема спортивних секцій, творчих гуртків, молодіжних просторів і волонтерських проєктів, які сприяють позитивній соціалізації неповнолітніх; надання психологічної допомоги дітям та їхнім сім'ям, які постраждали внаслідок воєнних дій, оскільки своєчасна психологічна підтримка зменшує ризик формування агресивної та девіантної поведінки; підтримку сім'ї як основного інституту виховання, зокрема реалізацію програм відповідального батьківства, соціального супроводу сімей, які опинилися у складних життєвих обставинах, та профілактики домашнього насильства; підвищення рівня правової культури неповнолітніх, формування поваги до права, чужої власності та неприйняття протиправної поведінки шляхом проведення правопросвітницьких заходів у закладах освіти [43, с. 329; 44, с. 139–140; 18, с. 144].

Таким чином, загальносоціальні заходи мають комплексний характер і спрямовані не лише на боротьбу зі злочинністю, а насамперед на усунення тих соціальних причин, які її породжують. В умовах воєнного стану їх значення суттєво зростає, оскільки саме ефективна соціальна підтримка дітей та сімей, доступ до освіти, психологічної допомоги й належних умов для розвитку є важливими передумовами запобігання кримінальним правопорушенням проти власності, що вчиняються неповнолітніми.

На відміну від загальносоціальних, спеціально-кримінологічні заходи безпосередньо спрямовані на запобігання кримінальним правопорушенням

та усунення криміногенних факторів, що сприяють їх вчиненню. Їх реалізацію здійснюють насамперед правоохоронні органи, підрозділи ювенальної превенції, служби у справах дітей, органи пробації, заклади освіти, центри соціальних служб та інші суб'єкти профілактики [45, с. 181; 46, с. 35].

Центральне місце у системі спеціально-кримінологічного запобігання належить підрозділам ювенальної превенції Національної поліції України. Їх діяльність повинна бути спрямована не лише на реагування на вже вчинені правопорушення, а насамперед на раннє виявлення дітей, схильних до протиправної поведінки, проведення індивідуальної профілактичної роботи, постановку на профілактичний облік неповнолітніх, які систематично вчиняють адміністративні правопорушення або демонструють стійкі прояви девіантної поведінки, здійснення контролю за умовами їх проживання, перевірку сімей, що перебувають у складних життєвих обставинах, а також проведення профілактичних бесід із батьками чи іншими законними представниками щодо належного виконання ними обов'язків із виховання дітей [47, с. 229].

Ключове місце у системі спеціально-кримінологічного запобігання належить службам у справах дітей та центрам соціальних служб. Саме вони працюють із сім'ями, які перебувають у складних життєвих обставинах, визначають потреби дитини, організовують психологічну, соціальну та педагогічну підтримку, допомагають подолати причини сімейного неблагополуччя і запобігти бездоглядності чи втягненню неповнолітніх у кримінально протиправну діяльність. Особливо важливо своєчасно виявляти дітей, позбавлених належної батьківської уваги або тих, які зазнають домашнього насильства, адже саме вони належать до групи підвищеного криміногенного ризику [48, с. 199–200].

Не менш важливою є роль закладів освіти. Їх завдання полягає не лише у формуванні правової культури учнів, а й у ранньому виявленні ознак девіантної поведінки. Регулярне спостереження за відвідуванням занять, поведінкою дітей, проявами булінгу, агресії, вживання психоактивних речовин або контактами з протиправними групами дає можливість своєчасно реагувати на такі ризики. У подібних випадках ефективним є спільне напрацювання індивідуальних профілактичних заходів за участю педагогів, психологів, соціальних працівників, служб у справах дітей та підрозділів ювенальної превенції [49, с. 161–163].

Окремий напрям спеціально-кримінологічного запобігання пов'язаний із діяльністю органів пробації щодо неповнолітніх, які вже вчинили кримінальні правопорушення. Практика свідчить, що пробаційні програми, індивідуальна робота з підлітками, психологічне консультування,

розвиток соціальних навичок, підтримка у навчанні та працевлаштуванні, а також контроль за виконанням покладених судом обов'язків значно підвищують шанси на успішну ресоціалізацію й зменшують імовірність повторного вчинення кримінальних правопорушень [50, с. 107].

Важливою складовою спеціально-кримінологічного запобігання є протидія втягненню неповнолітніх у кримінально протиправну діяльність. Насамперед діяльність правоохоронних органів має бути спрямована на виявлення дорослих осіб, які схиляють дітей до вчинення крадіжок, грабежів, шахрайств, незаконного збуту наркотичних засобів та інших корисливих кримінальних правопорушень, документування таких фактів і притягнення винних до кримінальної відповідальності. Не менш важливим є постійний моніторинг місць, де найчастіше перебувають підлітки, зокрема торговельно-розважальних центрів, ринків, транспортних вузлів, а також соціальних мереж і месенджерів, які дедалі частіше використовуються для пошуку та вербування неповнолітніх до вчинення майнових кримінальних правопорушень [51; 52, с. 248].

Отже, спеціально-кримінологічне запобігання кримінальним правопорушенням проти власності, вчиненим неповнолітніми або за їх участю, має бути спрямоване не лише на реагування на вже вчинені правопорушення, а насамперед на своєчасне виявлення дітей, які перебувають у групі ризику, усунення криміногенних чинників, недопущення їх втягнення у кримінально протиправну діяльність, а також створення умов для успішної ресоціалізації та недопущення повторного вчинення кримінальних правопорушень.

Індивідуальні заходи запобігання є найбільш адресним елементом системи профілактики кримінальних правопорушень серед неповнолітніх. Якщо загальносоціальні та спеціально-кримінологічні заходи спрямовані на ширше коло осіб або усунення криміногенних чинників, то індивідуальна профілактика стосується конкретного неповнолітнього, поведінка якого свідчить про підвищений ризик вчинення кримінального правопорушення або який уже перебував у конфлікті із законом. Її основним завданням є корекція поведінки дитини, усунення причин, що сприяли протиправним діям, та недопущення їх повторення [53, с. 301].

Індивідуальна профілактична робота починається з виявлення неповнолітніх, які потребують підвищеної уваги. Це можуть бути діти, які виховуються у складних сімейних умовах, систематично не відвідують навчальні заняття, перебувають під негативним впливом оточення, вживають алкоголь чи психоактивні речовини або вже вчиняли правопорушення. Своєчасне встановлення таких обставин дає змогу організувати

необхідну допомогу ще до того, як протиправна поведінка набуде стійкого характеру [54, с. 97–98].

Подальша профілактична робота здійснюється з урахуванням особливостей кожної дитини. Залежно від конкретної ситуації можуть проводитися профілактичні бесіди, психологічне консультування, оцінка потреб неповнолітнього, а також визначатися заходи соціального супроводу. При цьому увага приділяється не лише роз'ясненню правових наслідків протиправної поведінки, а й формуванню відповідального ставлення до власних вчинків, поваги до прав інших осіб та їхньої власності [55, с. 159–160].

Ефективність індивідуальної профілактики значною мірою залежить від участі сім'ї. Неналежне виконання батьківських обов'язків, конфлікти в родині, відсутність належного контролю або несприятлива психологічна атмосфера нерідко стають чинниками, що впливають на поведінку неповнолітнього. З огляду на це профілактична робота має охоплювати не лише дитину, а й її батьків або законних представників, яким за потреби надається психологічна, соціальна чи консультативна допомога [56, с. 158].

Одним із напрямів індивідуальної профілактики є залучення неповнолітніх до навчальної, спортивної, творчої чи громадської діяльності. Такі заходи допомагають сформувати позитивне соціальне оточення, організувати дозвілля та створити умови для повноцінного розвитку дитини, що, своєю чергою, знижує ймовірність повторного вчинення кримінальних правопорушень [57].

Отже, індивідуальні заходи запобігання ґрунтуються на комплексному підході до особистості неповнолітнього та враховують його вік, умови життя, особливості виховання, психологічний стан і причини девіантної поведінки. Результативність таких заходів багато в чому визначається ефективною взаємодією підрозділів ювенальної превенції, служб у справах дітей, органів пробації, закладів освіти, психологів, соціальних працівників і батьків. Саме такий підхід дає можливість не лише запобігти повторному вчиненню кримінальних правопорушень проти власності, а й сприяє успішній соціалізації неповнолітнього та його поверненню до повноцінного життя в суспільстві.

Окреме місце у системі запобігання кримінальним правопорушенням проти власності займають віктимологічні заходи, які спрямовані на зменшення ризику стати жертвою кримінального правопорушення. Їх основною метою є усунення або мінімізація умов, що сприяють вчиненню майнових посягань, а також формування у громадян навичок безпечної поведінки. Особливого значення такі заходи набувають в умовах воєнного стану, коли зростає кількість внутрішньо переміщених осіб,

змінюється спосіб життя населення, а правоохоронна система працює в умовах підвищеного навантаження [58, с.157].

Одним із найважливіших напрямів віктимологічної профілактики є правопросвітницька робота серед населення. Громадянам необхідно регулярно надавати інформацію про найпоширеніші способи вчинення крадіжок, грабежів, шахрайств та інших кримінальних правопорушень проти власності, а також роз'яснювати правила безпечної поведінки. Така робота може проводитися через засоби масової інформації, офіційні ресурси правоохоронних органів, заклади освіти, соціальні мережі та інформаційні кампанії органів місцевого самоврядування [59, с. 201].

Важливим заходом є підвищення рівня особистої майнової безпеки громадян. Це передбачає використання сучасних засобів захисту житла та іншого майна, зокрема встановлення охоронних сигналізацій, систем відеоспостереження, надійних замків і належного освітлення прибудинкових територій. Не менш важливим є дотримання елементарних правил обережності під час зберігання цінних речей, адже саме такі заходи дозволяють суттєво зменшити ризик стати жертвою кримінального правопорушення проти власності [60, с. 159–162; 61, с. 114–120].

Окремий напрям запобіжної діяльності становить віктимологічна профілактика, яка орієнтована на зниження ризику стати жертвою кримінального правопорушення. Щодо дітей та підлітків вона передбачає проведення у закладах освіти інформаційно-просвітницької роботи, спрямованої на формування навичок безпечної поведінки, поваги до чужої власності, відповідального користування цифровими технологіями та усвідомлення наслідків втягнення у протиправну діяльність. Поряд із цим неповнолітніх доцільно навчати розпізнавати спроби схилення до вчинення кримінальних правопорушень і правильно реагувати на них [62, с. 310].

Окремої уваги потребують внутрішньо переміщені особи та сім'ї, які опинилися у складних життєвих обставинах. Через втрату звичного соціального середовища, нестабільне матеріальне становище та недостатню обізнаність вони нерідко стають потенційними жертвами кримінальних правопорушень проти власності. Тому поряд із соціальною підтримкою таким особам доцільно надавати роз'яснення щодо способів захисту майна та порядку дій у разі вчинення кримінального правопорушення [63, с. 186].

До віктимологічних заходів також належить створення безпечного середовища. Йдеться про належне освітлення вулиць і дворів, функціонування систем відеоспостереження, охорону закладів освіти, транспортної інфраструктури та інших місць масового перебування людей. Такі

рішення зменшують можливості для вчинення кримінальних правопорушень і підвищують рівень громадської безпеки [44, с. 142].

Необхідною складовою віктимологічної профілактики є інформування потерпілих про їхні права та доступні механізми захисту. Особи, які постраждали від кримінальних правопорушень, повинні мати можливість отримати безоплатну правову допомогу, психологічну підтримку та вичерпні роз'яснення щодо порядку відновлення своїх порушених прав. Це підвищує рівень довіри до правоохоронних органів і заохочує громадян повідомляти про факти вчинення кримінальних правопорушень [64, с. 369–370; 61, с.114–120; 65; 66; 67; 68; 69; 70].

Отже, віктимологічні заходи посідають важливе місце у системі запобігання кримінальним правопорушенням проти власності. Їх реалізація спрямована на зниження віктимності населення, формування навичок безпечної поведінки та підвищення рівня захищеності найбільш уразливих категорій громадян. За умов воєнного стану ефективність такої профілактики набуває особливої актуальності, оскільки вона допомагає мінімізувати ризики стати жертвою кримінального правопорушення та зміцнює загальний стан громадської безпеки.

Висновки

Проведений аналіз кількісно-якісних показників кримінальних правопорушень проти власності, вчинених неповнолітніми або за їх участю, засвідчив, що вони продовжують займати провідне місце у структурі ювенальної злочинності в Україні. В умовах воєнного стану динаміка зазначених кримінальних правопорушень характеризується нестабільністю, що зумовлено трансформацією криміногенної ситуації та впливом воєнних чинників. Дослідження структури цих кримінальних правопорушень свідчить про переважання крадіжок серед посягань, учинених неповнолітніми або за їх участю, тоді як у загальній структурі майнової злочинності домінують шахрайства. Виявлено також істотну територіальну диференціацію поширення таких кримінальних правопорушень, що зумовлює необхідність регіонально орієнтованого підходу до їх аналізу та врахування місцевих криміногенних особливостей.

Аналіз детермінант кримінальних правопорушень проти власності, вчинених неповнолітніми або за їх участю, показує, що їх виникнення зумовлене не одним окремим чинником, а сукупністю взаємопов'язаних політичних, соціально-економічних, нормативно-правових,

організаційно-управлінських, морально-психологічних і культурно-виховних факторів. Воєнний стан не створив принципово нових причин ювенальної злочинності, проте істотно посилив вплив уже наявних криміногенних факторів, загострившись соціальні суперечності та ускладнивши процес соціалізації дітей і підлітків. Саме взаємодія цих детермінант формує криміногенне середовище, у якому підвищується ризик вчинення неповнолітніми кримінальних правопорушень проти власності.

Ефективне запобігання кримінальним правопорушенням проти власності, вчиненим неповнолітніми або за їх участю, можливе лише за умови поєднання загальносоціальних, спеціально-кримінологічних, індивідуальних і віктимологічних заходів. В умовах воєнного стану особливого значення набуває не лише реагування на вже вчинені кримінальні правопорушення, а насамперед своєчасне виявлення дітей, які потребують підтримки, усунення обставин, що сприяють формуванню протиправної поведінки, зміцнення виховної ролі сім'ї та закладів освіти, а також налагодження ефективної взаємодії між усіма суб'єктами профілактики. Лише поєднання цих заходів дає можливість зменшити вплив криміногенних чинників, не допустити втягнення неповнолітніх у кримінально протиправну діяльність і створити умови для їх повноцінної соціалізації та правослухняної поведінки.

Анотація

Стаття присвячена комплексному кримінологічному дослідженню кримінальних правопорушень проти власності, вчинених неповнолітніми або за їх участю, в умовах воєнного стану в Україні. Проаналізовано їх кількісно-якісні показники, визначено основні детермінанти кримінально протиправної поведінки неповнолітніх, а також обґрунтовано систему кримінологічних заходів, спрямованих на запобігання зазначеним кримінальним правопорушенням в умовах дії правового режиму воєнного стану.

Ключові слова: неповнолітні; кримінальні правопорушення проти власності; ювенальна злочинність; воєнний стан; детермінація злочинності; кримінологічні заходи; запобігання кримінальним правопорушенням.

Література

1. Office of the Special Representative of the Secretary-General for Children and Armed Conflict. 2023: Alarming levels of violence inflicted on children in situations of armed conflict. 13 June 2024. URL: https://childrenandarmedconflict.un.org/

en/2023-alarming-levels-of-violence-inflicted-on-children-in-situation-of-armed-conflict (дата звернення: 19.05.2026).
2. Єдиний звіт про кримінальні правопорушення за січень-грудень 2022 року. Офіс Генерального прокурора. URL: https://gp.gov.ua/ua/posts/statistika (дата звернення: 20.05.2026).
3. Єдиний звіт про кримінальні правопорушення за січень-грудень 2023 року. Офіс Генерального прокурора. URL: https://gp.gov.ua/ua/posts/statistika (дата звернення: 21.05.2026).
4. Єдиний звіт про кримінальні правопорушення за січень-грудень 2024 року. Офіс Генерального прокурора. URL: https://gp.gov.ua/ua/posts/statistika (дата звернення: 23.05.2026).
5. Єдиний звіт про кримінальні правопорушення за січень-грудень 2025 року. Офіс Генерального прокурора. URL: https://gp.gov.ua/ua/posts/statistika (дата звернення: 21.05.2026).
6. Запобігання злочинам проти власності в умовах воєнного стану / О. М. Крижановський, П. О. Крижановський. *Академічні візії*. Випуск 32. 2024. С. 1–6.
7. Єдиний звіт про кримінальні правопорушення за січень-грудень 2018 року. Офіс Генерального прокурора. URL: https://gp.gov.ua/ua/posts/statistika (дата звернення: 22.05.2026).
8. Єдиний звіт про кримінальні правопорушення за січень-грудень 2019 року. Офіс Генерального прокурора. URL: https://gp.gov.ua/ua/posts/statistika (дата звернення: 23.05.2026).
9. Єдиний звіт про кримінальні правопорушення за січень-грудень 2020 року. Офіс Генерального прокурора. URL: https://gp.gov.ua/ua/posts/statistika (дата звернення: 21.05.2026).
10. Єдиний звіт про кримінальні правопорушення за січень-грудень 2021 року. Офіс Генерального прокурора. URL: https://gp.gov.ua/ua/posts/statistika (дата звернення: 21.05.2026).
11. Кримінологічна характеристика та запобігання злочинності у прикордонних регіонах Причорномор'я материкової України: монографія / А. М. Бабенко, В. Я. Конопельський, І. М. Чекмарьова. Харків : Право, 2019. 264 с.
12. Офіс Генерального прокурора. Єдиний звіт про кримінальні правопорушення за 2025 рік (форма № 1, розділ «Регіони»). URL: https://gp.gov.ua/ua/posts/statistika (дата звернення: 26.05.2026).
13. Колодяжний М. Г. Детермінація злочинності в Україні під час війни крізь призму глобалізації у сучасному світі. *Питання боротьби зі злочинністю* : зб. наук. пр. Харків : Право, 2025. Вип. 50. С. 132–141.
14. Стукаліна О. В. Особливості детермінації терористичного акту у великих містах України. *Науково-практичний журнал «Соціологія права»*. Вип. 3–4 (42–43). 2022. С. 78–85.
15. Веприцький Р. С. Суспільні процеси як фактори впливу на кримінальну ситуацію в регіоні. *Наше право*. № 6, 2015. С. 99–106.
16. Погарченко Т. В. Кримінологічна характеристика та запобігання злочинам, пов'язаних із порушенням державних соціальних стандартів : дис. … канд. юрид. наук за спец. 12.00.08. ВНЗ «Міжрегіональна академія управління персоналом», Київ, 2018. 230 с.

17. Кримінологія: підручник [Текст] / О. М. Джужа, В. В. Василевич, В. В. Чернєй, С. С. Чернявський та ін. ; за заг. ред. д-ра юрид. наук, проф. В. В. Чернєя ; за наук. ред. д-ра юрид. наук, проф. О. М. Джужі. Київ : Нац. акад. внутр. справ, 2020. 612 с.
18. Британська О. В. Запобігання злочинам проти власності, що вчиняються неповнолітніми : монографія / за заг. редакцією доктора юридичних наук, професора В. О. Заросила. Київ : «Видавництво Людмила», 2025. 208 с.
19. Кулик Л. М. Неблагополуччя сім'ї як детермінанта корисливо-насильницької злочинності неповнолітніх та молоді. *Електронне наукове видання «Аналітично-порівняльне правознавство». Розділ XII. Філософія права.* С. 725–728.
20. Градецька Н. Вплив мікросередовища у детермінації злочинної поведінки неповнолітніх. *Вісник Національної академії прокуратури*. 2019. № 4. С. 10–11.
21. Бесчастний В. Кримінологічний аналіз сучасних тенденцій злочинності в Україні. *Підприємництво, господарство і право*. 2017. № 2. С. 245–250.
22. Кримінологія: підручник / за заг. ред. Л. С. Сміяна, Ю. В. Нікітіна. Київ : Національна академія управління, 2010. 496 с.
23. Кримінологія: Загальна та Особлива частини: підручник / І. М. Даньшин, В. В. Голіна, М. Ю. Валуйська та ін. ; за заг. ред. В. В. Голіни. 2-ге вид. перероб. і доп. Харків : Право, 2009. 288 с.
24. Прогалини у законодавстві та способи їх подолання / Т. О. Подковенко, А. С. Мельничук. *Науковий вісник Ужгородського національного університету*. Серія: Право. 2019. Вип. 55. С. 80–84.
25. Олефір Л. І. Виправлення та ресоціалізація неповнолітніх засуджених: сучасні тенденції. *Науковий вісник Сіверщини*. Серія: Право. № 1 (12), 2021. С. 69–77.
26. Богатирьов І. Г. Кримінологія : підручник. Київ : ВД Дакор, 2019. 352 с.
27. Костишин Е. І., Шевців Ю. О. Інституційно-правовий механізм захисту дітей в Україні в умовах воєнного стану. *Публічне управління та соціальна робота.* 2023. № 1. URL: https://journal.ldubgd.edu.ua/index.php/soc/article/view/2583/2473 (дата звернення: 23.05.2026).
28. Ruvin O., Nestor N., Bondarenko O., Telizhenko L., Naumenko S. Organization of work of juvenile prevention units of the National Police of Ukraine. *Amazonia Investiga*. 2022. Vol. 11 (55). URL: https://mail.amazoniainvestiga.info/index.php/amazonia/article/view/2095?utm (дата звернення: 24.05.2026).
29. Надання соціальних послуг сім'ям, які опинились в складних життєвих обставинах / І. Батарейна, Г. Чижикова. *Науковий вісник Мелітопольського державного педагогічного університету*. Серія: Педагогіка. № 2 (33). 2024.
30. Особливості детермінації злочинної поведінки неповнолітніх. URL: https://studfile.net/preview/12510116/page:22/ (дата звернення: 17.05.2026).
31. Гурковська К. А. Взаємодія дільничних офіцерів поліції та поліцейських офіцерів громади з підрозділами ювенальної превенції у сфері захисту прав дітей. *Науковий вісник Ужгородського Національного Університету*, 2022. Серія ПРАВО. Випуск 74: частина 2. С. 55–59.
32. Андрушко А. В. Злочини проти волі, честі та гідності особи (кримінально-правове та кримінологічне дослідження) : дис. … докт. юрид. наук за спец. 12.00.08. Державний вищий навчальний заклад «Ужгородський

національний університет», Ужгород; Дніпропетровський державний університет внутрішніх справ. Дніпро, 2021. 675 с.
33. Рогатинська Н., Ятчишина І. Злочинність неповнолітніх. *Актуальні проблеми правознавства.* 2023. Вип. 3 (35). С. 77–83.
34. Злочини проти власності, вчинені в умовах воєнного стану: соціально-економічні причини, морально-етичні аспекти, кримінально-правові наслідки / А. А. Громович, О. С. Гораш. *Актуальні проблеми сучасної науки в дослідженнях молодих учених, курсантів та студентів*. Вінниця, 2024. С. 437–440.
35. Продан Т. В., Дякур М. Д. Кримінологічна характеристика злочинності неповнолітніх. *Науковий вісник Ужгородського Національного Університету*. Серія Право. Випуск 86: частина 4. 2024. С. 344–349.
36. Корнієнко М. В., Романюк Б. В., Мельник І. М. Курс кримінології: особлива частина : підручник: у 2-х книгах / за заг. ред. О. М. Джужі. Київ : Юрінком Інтер, 2001. 480 с.
37. Болотна А. В. Сімейне неблагополуччя як фактор злочинності неповнолітніх. *Науковий вісник Ужгородського університету*. Серія: «Педагогіка, соціальна робота». 2020. Випуск 1 (46). С. 13–17.
38. Сизоненко А. Детермінанти злочинної поведінки неповнолітніх. *Юридичний вісник*. 2021. Випуск 6. С. 127–135.
39. Соцмережі мають негативний вплив на розумові здібності дітей. URL: https://znayshov.com/News/Details/sotsmerezhi_maiut_nehatyvnyi_vplyv_na_rozumovi_zdibnosti_ditei (дата звернення: 27.05.2026).
40. Соцмережі і діти: переваги, ризики та як залишатися в безпеці. URL: https://osvitoria.media/for-parents/sotsmerezhi-ta-dity-perevagy-ryzyky-ta-yak-zalyshatysya-v-bezpetsi/ (дата звернення: 27.05.2026).
41. Голіна В. В. Запобігання злочинності. *Вісник Асоціації кримінального права України : електрон. наук. вид*. 2016. Вип. 2 (7). С. 332. URL: http://nauka.nlu.edu.ua/wp-content/uploads/2016/12/33_Golina.pdf (дата звернення: 10.02.2019).
42. Чекмарьова І. М. Запобігання злочинності у прикордонних регіонах України: дис. … кандид. юрид.наук: спец.12.00.08. Одеса, 2017. 307 с.
43. Юзікова Н. С. Злочинність неповнолітніх: особливості, сучасні тенденції та заходи запобігання і протидії їй : монографія. Дніпро : Біла К. О., 2016. 510 с.
44. Остроглядов О. І. Запобігання корисливим злочинам проти власності у великих містах Причорноморського регіону материкової України : дис. … док. філос. за спец. 081 «Право». Одеський державний університет внутрішніх справ, Одеса, 2020. 237 с.
45. Батиргареєва В. С. Кримінологічна характеристика та попередження розбоїв, поєднаних з проникненням у житло : монографія. Харків : Одіссей, 2003. 256 с.
46. Медицький І. Б. Запобігання злочинності: навчальний посібник для студентів вищих навчальних закладів. Івано-Франківськ: Видавець Віктор Дяків, 2008. 220 с.
47. Антонюк А. Б. Профілактичні заходи щодо злочинності серед неповнолітніх. *Науковий вісник Ужгородського Національного Університету*. 2024. Серія ПРАВО. Випуск 85: частина 3. С. 226–230.

48. Скитенко Л. О. Кримінологічне дослідження теоретичних і практичних аспектів превентивної діяльності щодо агресивної злочинності неповнолітніх. *Актуальні проблеми вітчизняної юриспруденції*. 2016. № 3. С. 207–211.
49. Лунгол О., Габорець О. Превентивне правове виховання суб'єктів навчання. *Актуальні питання вдосконалення судово-експертної та правоохоронної діяльності* : збірник матеріалів Міжнародної науково-практичної конференції. Кропивницький, 2022. С. 161–163.
50. Гусак А. П. Превентивні заходи пробації щодо неповнолітніх правопорушників. *Вісник НТУУ «КПІ». Політологія. Соціологія. Право*. Випуск 2 (58), 2023. С. 104–109.
51. Протидія втягнення дітей у злочину та іншу антигромадську діяльність / Т. М. Малиновська, Є. О. Гладкова. URL: https://dspace.univd.edu.ua/server/api/core/bitstreams/85de0bb7-a477-4b9f-af4e-173c7839b2ad/content (дата звернення: 23.05.2026).
52. Поляк С. П. Поняття та сутність протидії втягненню неповнолітніх у злочинну діяльність як цивілізаційного супротиву одному з проявів злочинності. *Науковий вісник*. Випуск 3. 2017. С. 244–258.
53. Міжнародна поліцейська енциклопедія: у 10 т. / відп. ред.: В. В. Коваленко, Є. М. Моісєєв, В. Я. Тацій, Ю. С. Шемшученко. Київ : Атіка, 2010. Т. VI : Оперативно-розшукова діяльність поліції (міліції). 1128 с.
54. Дундич Л. В. Проблема злочинності серед неповнолітніх в Україні та заходи запобігання їй. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету*. *Серія «Юриспруденція»*. 2019. № 42. С. 96–99.
55. Гуцул Р. Р. Кримінологічне забезпечення індивідуальної профілактики корисливих злочинів неповнолітніх : дис. … д-ра філософії. Львів, 2021. 257 с.
56. Туз Н. Д. Запобігання злочинності неповнолітніх засобами сімейного виховання. *Використання інноваційних технологій у попередженні злочинів* : матеріали наук.-практ. семінару, м. Харків, 6 груд. 2012 р. Харків, 2012. С. 156–159.
57. Профілактика правопорушень серед неповнолітніх як однин із основних напрямів у боротьбі зі злочинністю неповнолітніх. URL: https://vdolynske.od.gov.ua/profilaktyka-pravoporushen-sered-nepovnolitnih-yak-odnyn-iz-osnovnyh-napryamiv-u-borotbi-zi-zlochynnistyu-nepovnolitnih/ (дата звернення: 28.05.2026).
58. Кримінологія : підручник / Б. М. Головкін, В. В. Голіна, О. В. Лисодєд та ін. ; за заг.ред. Б. М. Головкіна. Харків : Право, 2020. 384 с.
59. Рогатинська Н., Чижовська Н. Превентивна діяльність злочинності неповнолітніх. *Актуальні проблеми правознавства*. 2 (34). 2023. С. 198–205.
60. Копилова М. Віктимологічний аспект профілактики злочинів проти власності на курортах АР Крим. *Підприємництво. Господарство. Право*. 2010. № 9. С. 159–162.
61. Остроглядов О. І. Детермінація корисливих злочинів проти власності у великих містах Причорноморського регіону (віктимологічний аспект). *Питання боротьби зі злочинністю* : зб. наук. пр. 2020. Вип. 39. С. 114–120.
62. Сіренко О. В. Віктимологічні аспекти криміналістичної профілактики крадіжок, грабежів та розбійних нападів, вчинених неповнолітніми.

Право і суспільство. 2014. № 6.1 (2). С. 309–314. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Pis_2014_6 (дата звернення: 26.05.2025).
63. Ткаченко В. В. Основні аспекти кримінологічної характеристика (аналізу) злочинності під час воєнного стану. *Науковий вісник Ужгородського Національного Університету*. 2025. Серія ПРАВО. Випуск 88: частина 3. С. 181–188.
64. Бабенко А. М. Регіональна злочинність в Україні: закономірності, детермінація та запобігання : дис. … д-ра юрид. наук : 12.00.08. Запоріжжя, 2015. 515 с.
65. Бабенко А. М. Запобігання злочинності в регіонах України: концептуально-методологічний та праксеологічний вимір: монографія. Одеса : *ОДУВС*, 2014. 416 с.
66. Бабенко А. М. Аналіз та запобігання кримінальним правопорушенням, що вчиняються озброєними молодіжними організованими угрупуваннями. *Південноукраїнський правничий часопис*. 2022. № 1–2. С. 54–59.
67. Бабенко А. М. Запобігання організованій, озброєній та терористичній злочинності як складова безпеки в умовах Євроінтеграції. *Південноукраїнський правничий часопис*. 2022. № 4. Ч. 1. С. 54–58.
68. Бабенко А. М., Палій М. М. Розмежування посягань на власність від суміжних військових кримінальних правопорушень в умовах воєнного стану. *Правові новели*. 2022. № 18. С. 190–198.
69. Бабенко А. М. Тактико-психологічні, кримінально-процесуальні, адміністративно-правові та оперативно-розшукові заходи профілактики і запобігання кримінальним правопорушенням. *Південноукраїнський правничий часопис* № 1. 2021 С. 14–22.
70. Бабенко А. М., Палій М. В., Чекмарьова І. М. Взаємодія поліції, прокуратури та державної прикордонної служби України у протидії організованим кримінальним правопорушенням, пов'язаним із контрабандою, незаконним обігом зброї та наркотиків, тероризмом і протиправним перетином державного кордону України. *Електронне наукове видання «Аналітично-порівняльне правознавство»*. № 1. 2023. С. 436–440.

DOI: https://doi.org/10.36059/978-966-397-661-7-14

СЛУЖБА ОСВІТНЬОЇ БЕЗПЕКИ ЯК СКЛАДОВА БЕЗПЕЧНОГО ОСВІТНЬОГО СЕРЕДОВИЩА В УМОВАХ ВОЄННОГО СТАНУ

Кавунська Анна Олександрівна,
кандидат юридичних наук,
викладач кафедри професійних та спеціальних дисциплін
Одеського державного університету внутрішніх справ,
вул. Успенська, 1, м. Одеса, 65014, Україна

Вступ

У період повномасштабної збройної агресії РФ та запровадження воєнного стану наша держава особливу увагу звертає на безпеку наймолодших українців під час навчального процесу, вживає заходів для публічної безпеки та порядку під час освітнього процесу, здійснюючи організацію безпекових заходів у закладах освіти, оскільки заклади освіти змушені працювати в умовах систематичних повітряних тривог, ракетних обстрілів, забезпечення раптової евакуації під час проведення навчальних занять до місць укриття, постійного зміну режиму навчання, що також призводить до підвищеного рівня психологічного навантаження на дітей та усіх інших учасників освітнього процесу.

За таких обставин виникла потреба у створенні ефективної системи превентивних та захисних заходів, спрямованих на гарантування фізичної, психологічної та інформаційної безпеки здобувачів освіти. Саме тому, для захисту, підтримки та довіри, просвітництву у галузі безпеки, сприянню національно-патріотичного виховання серед української молоді Міністерством внутрішніх справ була створена Служба освітньої безпеки (надалі СОБ), яка допомагає створити безпечне освітнє середовище для кожного учня в умовах повномасштабної війни.

А. Баско досліджував взаємодію органів місцевого самоврядування з поліцією крізь запровадження служби освітньої безпеки. Автор стверджує, що запровадження в закладах освіти посади офіцера служби освітньої безпеки є одним із шляхів реалізації Концепції безпеки закладів освіти, схваленої розпорядженням уряду України 07 квітня 2023 р. Метою створення цієї посади є забезпечення безпечного перебування і навчання учнів (дітей) у закладах загальної середньої освіти, надання їм допомоги

у разі надзвичайних подій, недопущення, виявлення та припинення порушень публічного порядку та безпеки в межах цього закладу у взаємодії з його адміністрацією[571]. Берендєєва А. І. вивчала сферу забезпечення безпеки учнів в освітньому середовищі, стверджуючи, що діяльність СОБ Національної поліції України є ключовим інституційним інструментом реалізації права дитини на освіту в умовах сучасних безпекових викликів[572]. Корнієнко М. В., Сухарєва А. О. у своїй науковій праці «Спеціаліст із безпеки в освітньому середовищі – реалізація експериментального проєкту» деталізували головні напрямки діяльності спеціаліста – попередження та виявлення правопорушень у закладах освіти, припинення та усунення негативних явищ в освітньому середовищі, виявлення фактів втягнення учнів в протиправну діяльність тощо[573]. К. Л. Бугайчук, К. Ю. Шеремет провели комплексний аналіз організації діяльності Служби освітньої безпеки Національної поліції України та сформулювали низку концептуальних положень щодо вдосконалення нормативно-правового та методичного забезпечення діяльності Служби освітньої безпеки Національної поліції України на сучасному етапі її розвитку[574].

Попередні наукові дослідження мають вагомий внесок у розвиток теоретичних засад функціонування Служби освітньої безпеки, однак комплексне дослідження її діяльності крізь призму чинного законодавства залишається недостатньо розробленим. У зв'язку з цим виникає потреба у подальшому науковому осмисленні зазначеної проблематики.

1 Правові засади діяльності Служби освітньої безпеки в умовах воєнного стану

Безпечне освітнє середовище – сукупність умов у закладі освіти, що унеможливлюють заподіяння учасникам освітнього процесу фізичної, майнової та/або моральної шкоди. Законодавець деталізує яким

[571] Баско А. Запровадження проєкту «Офіцер служби освітньої безпеки» як форма взаємодії органів місцевого самоврядування з поліцією в період режиму воєнного стану. *Науковий вісник Дніпровського державного університету внутрішніх справ.* 2024. № 1. С. 240–248. https://visnik.dduvs.edu.ua/index.php/visnyk/article/view/136/118

[572] Берендєєва А. І. Напрями роботи Служби освітньої безпеки Національної поліції України у сфері захисту прав дітей. *Українська поліцеїстика: теорія, законодавство, практика.* № 3(15) 2025. С. 3–8. https://policeyistika.dnuvs.ukr.education/index.php/policeyistyka/article/view/277/249

[573] Корнієнко М. В., Сухарєва А. О. Спеціаліст із безпеки в освітньому середовищі – реалізація експериментального проєкту. *Південноукраїнський правничий часопис*. 2024. № 4. С. 170–175. DOI: https://doi.org/10.32850/sulj.2024.2.29

[574] К. Л. Бугайчук, К. Ю. Шеремет. Правовий статус Служби освітньої безпеки Національної поліції України. *Право і безпека*. 2025. № 1 (96). С. 78–89. DOI: https://doi.org/10.32631/pb.2025.1.07

саме шляхом може буде завдана шкода, визначаємо деякі з них: внаслідок недотримання вимог санітарних, протипожежних та/або будівельних норм і правил, шляхом фізичного та/або психологічного насильства, експлуатації, дискримінації за будь-якою ознакою, приниження честі, гідності, ділової репутації (зокрема шляхом булінгу (цькування), поширення неправдивих відомостей тощо), а також унеможливлюють вживання на території та в приміщеннях закладу освіти алкогольних напоїв, тютюнових виробів, наркотичних засобів, психотропних речовин[575].

Саме для посилення безпеки у школах, здійснення попереджувальних заходів, а також з метою подолання протиправної поведінки у шкільному середовищі за ініціативою Міністра внутрішніх справ створили Службу освітньої безпеки. З прийняттям окремих нормативно-правових актів «Про затвердження Інструкції з організації роботи підрозділів Національної поліції України із забезпечення безпечного освітнього середовища в закладах загальної середньої освіти» від 01.10.2024 № 663[576], постанови Кабінету Міністрів України «Про реалізацію експериментального проекту щодо посилення безпеки освітнього середовища в закладах загальної середньої освіти в умовах правового режиму воєнного стану» від 1 листопада 2024 р. № 1245[577], це свідчить про те, що в умовах воєнного стану одним з пріоритетних напрямків держави є забезпечення безпечного освітнього середовища, держава комплексно підходить до гарантування безпеки учасників освітнього процесу.

Саме Служба освітньої безпеки є не лише тим суб'єктом, що реагує на правопорушення у закладах освіти, а й тими, хто реагує та спрямовує свою діяльність на запобігання булінгу, насильству, втягненню неповнолітніх у протиправну діяльність, розповсюдженню та вживанню алкогольних напоїв, тютюнових виробів, наркотичних засобів, психотропних речовин. Під час воєнного стану діяльність СОБ вкрай важлива, оскільки у центрі уваги перебувають питання організації дій під час повітряних тривог, евакуації, мінної безпеки, психологічної підтримки дітей, як наслідок забезпечення безперервності освітнього процесу.

---

[575] Про освіту : Закон України від 5 вересня 2017 року № 2145-VIII. *Відомості Верховної Ради України*. Режим доступу: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2145-19/ed20210808#n2364

[576] Про затвердження Інструкції з організації роботи підрозділів Національної поліції України із забезпечення безпечного освітнього середовища в закладах загальної середньої освіти : Наказ МВС від 01.10.2024 № 663. *Відомості Верховної Ради України*. Режим доступу: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z1590-24#Text

[577] Про реалізацію експериментального проекту щодо посилення безпеки освітнього середовища в закладах загальної середньої освіти в умовах правового режиму воєнного стану : Постанова КМУ від 1 листопада 2024 р. № 1245. *Відомості Верховної Ради України*. Режим доступу: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1245-2024-п#Text

Законодавче забезпечення офіцерів Служби освітньої безпеки становить низку нормативно-правових актів різного рівня, а саме:

● *Закон України «Про повну загальну середню освіту» від 16 січня 2020 року № 463-IX* (закріплює термін «безпечне освітнє середовище»; визначає організацію освітнього процесу в безпечному освітньому середовищі; регламентує права та обов'язки керівника закладу загальної середньої освіти)[578].

● *Закон України «Про освіту» від 5 вересня 2017 року № 2145-VIII* (закріплює за засновником закладу освіти або уповноваженого ним органу (особи) здійснювати контроль за виконанням плану заходів, спрямованих на запобігання та протидію булінгу (цькуванню) в закладі освіти; розглядати скарги про відмову у реагуванні на випадки булінгу (цькування); сприяти створенню безпечного освітнього середовища в закладі освіти та вживати заходів для надання соціальних та психолого-педагогічних послуг здобувачам освіти, які вчинили булінг (цькування), стали його свідками або постраждали від булінгу[579].

● *Закон України «Про охорону дитинства» від 26 квітня 2001 року № 2402-III* (держава гарантує дитині право на охорону здоров'я, безоплатну кваліфіковану медичну допомогу в державних і комунальних закладах охорони здоров'я, сприяє створенню безпечних умов для життя і здорового розвитку дитини, раціонального харчування, формуванню навичок здорового способу життя)[580].

● *Постанова Кабінету Міністрів України «Про реалізацію експериментального проекту «Спеціаліст із безпеки в освітньому середовищі» від 15 серпня 2023 р. № 867 затверджує «Порядок реалізації експериментального проекту «Спеціаліст із безпеки в освітньому середовищі»» від 15 серпня 2023 р. № 867* (метою експериментального проекту є забезпечення безпеки в освітньому середовищі, у тому числі запобігання, раннє виявлення, припинення та усунення можливих негативних явищ, шляхом запровадження та організації діяльності спеціаліста із безпеки в освітньому середовищі)[581].

---

[578] Про повну загальну середню освіту : Закон України від 16 січня 2020 року № 463-IX. *Відомості Верховної Ради України*. Режим доступу: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/463-20#Text

[579] Про освіту : Закон України від 5 вересня 2017 року № 2145-VIII. *Відомості Верховної Ради України*. Режим доступу: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2145-19/ed20210808#n2364

[580] Про охорону дитинства : Закон України від 26.04.2001 № 2402-III. *Відомості Верховної Ради України*. Режим доступу: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2402-14#Text

[581] Про реалізацію експериментального проекту «Спеціаліст із безпеки в освітньому середовищі» : Постанова КМУ від 15 серпня 2023 р. № 867. *Відомості Верховної Ради України*. Режим доступу: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/867-2023-п#Text

• Національна стратегія розбудови безпечного і здорового освітнього середовища у новій українській школі *від 25 травня 2020 року № 195/2020* (визначають сучасний стан розбудови безпечного і здорового освітнього середовища та проблеми, які потребують вирішення з урахуванням того, що учні та педагогічні працівники потребують такого стану освітнього середовища, в якому вони відчуватимуть фізичну, психологічну, інформаційну та соціальну безпеку, комфорт і благополуччя)[582].

• *Наказ МОН, МВС від 20.11.2023 № 1436/940 «Про затвердження Порядку взаємодії закладів освіти, територіальних органів та підрозділів Державної служби України з надзвичайних ситуацій, Національної поліції України з питань функціонування класів безпеки»* (цей Порядок визначає механізм взаємодії закладів освіти, територіальних органів та підрозділів Державної служби України з надзвичайних ситуацій, Національної поліції України з питань функціонування класів безпеки)[583].

2 Основні напрями діяльності служби освітньої безпеки щодо забезпечення безпечного освітнього середовища

Порядок дій поліцейських у ході забезпечення безпечного освітнього середовища в закладах загальної середньої освіти регулюються Наказом № 663 від 01.10. 2024 р. Про затвердження Інструкції з організації роботи підрозділів Національної поліції України із забезпечення безпечного освітнього середовища в закладах загальної середньої освіти. Під час забезпечення безпечного освітнього середовища офіцери Служби освітньої безпеки в межах своєї компетенції зобов'язані:

1) здійснювати превентивну та профілактичну діяльність серед учасників освітнього процесу – поліцейські здійснюють превентивну та профілактичну діяльність із забезпечення безпечного освітнього середовища та вживають заходи, спрямовані на попередження й усунення загроз[584];

[582] Національна стратегія розбудови безпечного і здорового освітнього середовища у новій українській школі від 25 травня 2020 року № 195/2020: Указ Президента України від 25 травня 2020 року № 195/2020. *Відомості Верховної Ради України*. Режим доступу: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/195/2020#Text

[583] Про затвердження Порядку взаємодії закладів освіти, територіальних органів та підрозділів Державної служби України з надзвичайних ситуацій, Національної поліції України з питань функціонування класів безпеки : Наказ МОН, МВС від 20.11.2023 № 1436/940. *Відомості Верховної Ради України*. Режим доступу: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z2117-23#Text

[584] Про затвердження Інструкції з організації роботи підрозділів Національної поліції України із забезпечення безпечного освітнього середовища в закладах загальної середньої освіти : Наказ МВС України від 01.10.2024 № 663. *Відомості Верховної Ради України*. Режим доступу: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z1590-24

2) уживати заходів із запобігання вживанню дітьми наркотичних засобів та психотропних речовин, алкогольних напоїв (у тому числі слабоалкогольних напоїв, пива), а також тютюнових виробів (у тому числі рідин, що використовуються в електронних сигаретах, використанню пристроїв для споживання тютюнових виробів без їх згоряння) – така діяльність має превентивний характер і спрямована на формування в дітей та молоді здорового способу життя, правової свідомості та відповідального ставлення за власне здоров'я;

3) здійснювати заходи із запобігання вчиненню дітьми самогубств та їх спроб, навмисних самоушкоджень, ризикованої поведінки і вчинків, які призводять до травматизму та загибелі – важливим напрямом діяльності Служби освітньої безпеки є організація профілактичної та корекційної роботи, спрямованої на попередження суїцидальної поведінки серед здобувачів освіти різних вікових категорій. Ефективність такої діяльності значною мірою залежить від своєчасного виявлення дітей, які перебувають у кризовому психологічному стані або належать до групи ризику. З цією метою офіцери Служби освітньої безпеки взаємодіють із педагогічними працівниками, практичними психологами, соціальними педагогами та батьками, сприяючи підвищенню їхньої обізнаності щодо ознак емоційного стану, суїцидальних ризиків і алгоритмів надання первинної психологічної підтримки;

4) уживати заходи згідно із законодавством стосовно притягнення до відповідальності батьків або осіб, що їх замінюють, які не виконують передбачених законодавством обов'язків щодо забезпечення необхідних умов проживання, навчання та виховання малолітніх та/або неповнолітніх дітей – реалізація цього напряму спрямована на забезпечення найкращих інтересів дитини, своєчасне реагування на порушення її прав та запобігання виникненню складних життєвих обставин. У разі необхідності офіцер СОБ уповноважений складати протокол про адміністративне правопорушення на батьків або інших законних представників дитини, якщо виявлені ознаки адміністративного правопорушення, а у разі досягнення віку адміністративної відповідальності, мають право складати протокол на дитину;

5) брати участь у межах компетенції поліції в реалізації державної політики у сфері національно-патріотичного виховання – у сучасних умовах воєнного стану цей напрям набуває особливого значення, оскільки сприяє формуванню в учасників освітнього процесу громадянської та правової свідомості, поваги до державних символів, історії становлення незалежності країни, культурної спадщини українського народу, формують повагу до військових, які боронять нашу країну у сучасних умовах;

6) приймати від учасників освітнього процесу заяв і повідомлень про кримінальні правопорушення та інші події, своєчасно реагувати на них у встановленому законодавством порядку;

7) здійснювати реагування на надзвичайні події в ЗЗСО;

8) координувати діяльність щодо забезпечення пропускного режиму з використанням (за наявності) технічних засобів (арочних або ручних металодетекторів), так, наприклад, за отриманими від органів освіти даними в Україні здійснюється освітній процес у 12,1 тис. закладів загальної середньої освіти. Із зазначеної кількості 6,6 тис. закладів забезпечено камерами відеоспостереження, 12,1 тис. – кнопками тривожної сигналізації, 2,4 тис. – охоронною сигналізацією, 8,9 тис. – фізичною охороною[585].

Офіцер СОБ під час здійснення заходів із забезпечення безпечного освітнього середовища постійно взаємодіє з іншими суб'єктами, які уповноважені захищати права та інтереси дітей в освітньому просторі. Такими суб'єктами є педагогічні працівники, батьки або інші законні представники учнів (проведення роз'яснювальних бесід, участь у батьківських зборах), підрозділи поліції (у разі вчинення кримінального правопорушення у ЗЗСО, при виявленні сторонньої особи, яка несанкціоновано (без дозволу керівництва ЗЗСО перебуває в приміщенні ЗЗСО), підрозділи ДСНС (під час ліквідації наслідків надзвичайних ситуацій та небезпечних подій, виявлення вибухонебезпечних пристроїв), органи місцевого самоврядування, у разі потреби з міжнародними організаціями та громадськими об'єднаннями (проведення профілактичних заходів серед учнів ЗЗСО, у межах компетенції беруть участь у складі міжвідомчих комісій з обстеження приміщень ЗЗСО до початку навчального року, проведення навчальних занять, лекцій, тренінгів, семінарів, майстер-класів, конкурсів).

Окремою посадовою особою, на яку Кабінетом Міністрів України покладається захист прав у сфері освіти є освітній омбудсмен. Відповідно до постанови Кабінету Міністрів України «Деякі питання освітнього омбудсмена» від 6 червня 2018 р. № 491, яка затверджує «Положення про освітнього омбудсмена», основними повноваженнями освітнього омбудсмена є:

– розглядає звернення учасників освітнього процесу щодо дотримання прав у сфері освіти, зокрема скарги на рішення, дії та/або бездіяльність органів державної влади, органів місцевого самоврядування, юридичних осіб незалежно від організаційно-правової форми, перевіряє викладені в них факти;

[585] Звіт Національної поліції України «Про результати роботи 2025». https://npu.gov.ua/static-objects/npu/sites/1/zvit-npu-2025.pdf

– надає роз'яснення та консультації учасникам освітнього процесу щодо дотримання, забезпечення та відновлення прав у сфері освіти;

– проводить особистий прийом громадян у порядку, затвердженому освітнім омбудсменом[586].

Кабінет Міністрів України постановою від 6 червня 2018 р. № 491 затвердив «Порядок та умови звернення до освітнього омбудсмена». Ці Порядок та умови визначають процедуру подання звернення до освітнього омбудсмена про порушення прав у сфері освіти. Освітній омбудсмен здійснює заходи, спрямовані на відновлення порушених прав людини у сфері освіти та забезпечення дотримання вимог освітнього законодавства. З цією метою він звертається до органів державної влади, органів місцевого самоврядування, правоохоронних органів та інших уповноважених установ із вимогою усунути виявлені порушення, контролює розгляд таких звернень і сприяє поновленню прав учасників освітнього процесу.

Таким чином, освітній омбудсмен і офіцер Служби освітньої безпеки виконують різні, але взаємодоповнюючі функції. Освітній омбудсмен забезпечує захист прав учасників освітнього процесу шляхом розгляду звернень, контролю за дотриманням законодавства та сприяння відновленню порушених прав. Офіцер Служби освітньої безпеки зосереджується на практичному забезпеченні безпечного освітнього середовища, профілактиці правопорушень, захисту дітей від ризиків, проведенню просвітницької роботи та взаємодії з усіма суб'єктами системи захисту прав дитини.

Однак, взаємодія освітнього омбудсмена та офіцера Служби освітньої безпеки є важливою складовою забезпечення прав учасників освітнього процесу та формування безпечного освітнього середовища. Незважаючи на різний обсяг повноважень, діяльність цих суб'єктів має спільну мету – захист прав, свобод і законних інтересів дітей, а також запобігання порушенням у сфері освіти.

Особливу увагу звертаємо на роль офіцера СОБ у період воєнного стану, так як мета такої служби – створення захищеного та безпечного середовища для дітей. Ця інституція захищатиме освітній простір на всіх рівнях. У період воєнного стану роль офіцера СОБ істотно розширилася і охоплює також питання реагування на безпекові виклики, пов'язані зі збройною агресією, та підтримання безперервності й безпеки освітнього процесу.

Станом на сьогодні освітньою безпекою займаються десятки структур, але всі вони діють розрізнено. Служба освітньої безпеки більш якісно справляється з викликами, які є сьогодні. Створення такої служби на часі,

[586] Деякі питання освітнього омбудсмена : Постанова КМУ від 6 червня 2018 р. № 491. *Відомості Верховної Ради України*. Режим доступу: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/491-2018-п#Text

адже війна є серйозним фактором загрози для дітей. Вчителям в таких умовах стає все складніше слідкувати за безпекою дітей і навчати їх правилам безпеки по всіх рівнях. Крім того, що дітям щодня загрожує фізична небезпека, українські підлітки все частіше стають жертвами ворожих Telegram-каналів, шантажу через соцмережі. СОБ відповідатиме за превентивні заходи, щоб попередити небезпеку ще до того, як вона з'явиться.

Варто зазначити, що інспектор СОБ не є працівником школи. Він співпрацює зі школою, але є працівником поліції та виконує свої службові обов'язки відповідно до законодавства. Всі заходи, які інспектор проводитиме у школі, мають відбуваються у співпраці з педагогічним колективом, проте звітувати за свою роботу керівнику школи інспектор не має.

У деяких країнах є аналоги СОБ, які займаються протидією насильству, булінгу, гарантують психологічну безпеку. Так, наприклад, у США є School Safety Division. Вона займається кібербезпекою, реагує на випадки насильства. Ізраїль має мережу систем шкільної безпеки. Оскільки в країні бувають обстріли, у школах передбачена психологічна підтримка для дітей, що їх пережили. А у Фінляндії діють «школи благополуччя», де дітей навчають довірі, цінностям та культурі діалогу[587].

Заступниця Міністра внутрішніх справ Катерина Павліченко зазначила, вже понад 1700 офіцерів Служби Освітньої Безпеки несуть службу в школах по всій Україні. Вони не лише здійснюють правоохоронну діяльність, але й наставницьку та просвітницьку. Вони навчають учнів правил безпеки, запобігають булінгу та допомагають у вирішенні конфліктів. Крім того, офіцери СОБ забезпечують контроль за територією шкіл, допомагають в евакуації та сприяють національно-патріотичному вихованню дітей. «Ми добре розуміємо: найголовніше – це не тільки реагувати, а й запобігати вчиненню правопорушень чи надзвичайних подій. Саме тому офіцери щодня працюють із дітьми, батьками та вчителями, формуючи культуру безпечної поведінки», – підкреслила Катерина Павліченко[588].

Таким чином, офіцер Служби освітньої безпеки – це спеціально підготовлений працівник Національної поліції України, який поєднує професійні правоохоронні повноваження зі знаннями у сфері дитячої психології, педагогіки та забезпечення безпеки освітнього середовища. Перед початком виконання службових обов'язків кандидати проходять

[587] Служба освітньої безпеки в Україні: навіщо вона потрібна. https://dityvmisti.ua/blog/9780-sluzhba-osvitnoi-bezpeky-v-ukraini-navishcho-vona-potribna/

[588] Катерина Павліченко: Масштабуємо проєкт «Офіцер служби освітньої безпеки»: офіційний сайт МВС. https://mvs.gov.ua/news/katerina-pavlicenko-masstabujemo-projekt-oficer-sluzbi-osvitnyoyi-bezpeki

конкурсний відбір і спеціалізовану підготовку у закладах вищої освіти системи Міністерства внутрішніх справ України. Під час навчання вони опановують знання щодо особливостей психоемоційного розвитку дітей різних вікових груп, сучасні методи ефективної комунікації, способи мирного врегулювання конфліктів, принципи інклюзивної освіти, безбар'єрності, а також набувають практичних навичок надання домедичної допомоги. Така комплексна підготовка дозволяє інспекторам Служби освітньої безпеки ефективно виконувати не лише правоохоронні, а й превентивні, просвітницькі функції, спрямовані на створення безпечного освітнього середовища та захист прав дітей.

Висновки

Створення Служби освітньої безпеки в Україні вчасне і доцільне, але є багато викликів, з якими складно буде впоратися: посилення заходів безпеки у воєнний та повоєнний період; швидке реагування правоохоронців у разі загроз, що запобігатиме можливим ризикам та забезпеченню захисту дітей, педагогів і персоналу школи; забезпечення безпеки на території школи задля зменшення ризику потрапляння сторонніх осіб тощо. Саме СОБ забезпечать системне посилення безпеки у школах, запобігатимуть небезпечним ситуаціям, сприятимуть національно-патріотичному вихованню, контролюватимуть доступ до приміщень та перебування сторонніх осіб, а також посилення вимог до персоналу. Вони не лише стежать за порядком, а й стають наставниками та друзями для дітей. Довіра формується завдяки щоденному живому спілкуванню, відкритості та готовності допомогти в будь-якій ситуації. Однак, саме спільними зусиллями державних органів, освітян та правоохоронців можливо забезпечити безпеку дітей під час навчального процесу.

Створення та розвиток Служби освітньої безпеки здійснюється за підтримки Міністерства внутрішніх справ України. В одному з інтерв'ю Державний секретар МВС Інна Ящук зазначила – «Безпека учасників освітнього процесу в умовах повномасштабного вторгнення залишається одним із пріоритетних завдань для МВС. Ми маємо працювати на благо безпеки наших школярів, щоб забезпечити розуміння і підсилення батьківського спокою за їхніх дітей, а також задля сприяння ефективному навчальному процесу в очному форматі. Важливо захистити дітей від потенційно небезпечних впливів, які можуть виникати

в онлайн-середовищі»[589]. Саме, реалізація цього проєкту повинна здійснюватися у тісній взаємодії з Національною поліцією України, Міністерством освіти і науки України, органами місцевого самоврядування та адміністрацією закладів освіти, що забезпечує комплексний підхід до захисту прав, життя і здоров'я дітей та створення безпечних умов для здійснення освітнього процесу.

Анотація

Даний розділ присвячений дослідженню підрозділу Служби освітньої безпеки як складової системи забезпечення безпечного освітнього середовища в умовах воєнного стану. Деталізовані нормативно-правові акти, що регулюють діяльність Служби освітньої безпеки, проаналізовані основні повноваження та напрямки діяльності роботи СОБ щодо захисту прав дітей.

Обґрунтовано значення Служби освітньої безпеки у створенні безпечних умов для організації освітнього процесу та забезпеченні комплексного захисту учасників освітнього процесу в умовах викликів сьогодення. Визначено системні виклики та загрози з якими стикаються діти під час освітнього процесу в період воєнного стану.

Доведено, що саме для посилення безпеки у школах, здійснення попереджувальних заходів, а також з метою подолання протиправної поведінки у шкільному середовищі за ініціативою Міністра внутрішніх справ створили Службу освітньої безпеки, основною метою діяльності яких є створення безпечного освітнього середовища, саме таких умов у закладі освіти, що унеможливлюють заподіяння учасникам освітнього процесу фізичної, майнової та/або моральної шкоди.

Література

1. Баско А. Запровадження проєкту «Офіцер служби освітньої безпеки» як форма взаємодії органів місцевого самоврядування з поліцією в період режиму воєнного стану. *Науковий вісник Дніпровського державного університету внутрішніх справ.* 2024. № 1. С. 240–248. https://visnik.dduvs.edu.ua/index.php/visnyk/article/view/136/118
2. Берендєєва А. І. Напрями роботи Служби освітньої безпеки Національної поліції України у сфері захисту прав дітей. *Українська поліцеїстика: теорія, законодавство, практика.* № 3(15) 2025. С. 3–8. https://policeyistika.dnuvs.ukr.education/index.php/policeyistyka/article/view/277/249

[589] Безпечне освітнє середовище. https://kg.npu.gov.ua/news/bezpechne-osvitnie-seredovyshche

3. Корнієнко М. В., Сухарєва А. О. Спеціаліст із безпеки в освітньому середовищі – реалізація експериментального проєкту. *Південноукраїнський правничий часопис*. 2024. № 4. С. 170–175. DOI: https://doi.org/10.32850/sulj.2024.2.29
4. К. Л. Бугайчук, К. Ю. Шеремет. Правовий статус Служби освітньої безпеки Національної поліції України. *Право і безпека*. 2025. № 1 (96). С. 78–89. DOI: https://doi.org/10.32631/pb.2025.1.07
5. Про освіту : Закон України від 5 вересня 2017 року № 2145-VIII. *Відомості Верховної Ради України*. Режим доступу: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2145-19/ed20210808#n2364
6. Про затвердження Інструкції з організації роботи підрозділів Національної поліції України із забезпечення безпечного освітнього середовища в закладах загальної середньої освіти : Наказ МВС від 01.10.2024 № 663. *Відомості Верховної Ради України*. Режим доступу: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z1590-24#Text
7. Про реалізацію експериментального проекту щодо посилення безпеки освітнього середовища в закладах загальної середньої освіти в умовах правового режиму воєнного стану : Постанова КМУ від 1 листопада 2024 р. № 1245. *Відомості Верховної Ради України*. Режим доступу: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1245-2024-п#Text
8. Про повну загальну середню освіту : Закон України *від 16 січня 2020 року № 463-IX*. *Відомості Верховної Ради України*. Режим доступу: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/463-20#Text
9. Про охорону дитинства : Закон України від 26.04.2001 № 2402-III. *Відомості Верховної Ради України*. Режим доступу: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2402-14#Text
10. Про реалізацію експериментального проекту «Спеціаліст із безпеки в освітньому середовищі» : Постанова КМУ від 15 серпня 2023 р. № 867. *Відомості Верховної Ради України*. Режим доступу: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/867-2023-п#Text
11. Національна стратегія розбудови безпечного і здорового освітнього середовища у новій українській школі від 25 травня 2020 року № 195/2020 : Указ Президента України від 25 травня 2020 року № 195/2020. *Відомості Верховної Ради України*. Режим доступу: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/195/2020#Text
12. Про затвердження Порядку взаємодії закладів освіти, територіальних органів та підрозділів Державної служби України з надзвичайних ситуацій, Національної поліції України з питань функціонування класів безпеки : Наказ МОН, МВС від 20.11.2023 № 1436/940. *Відомості Верховної Ради України*. Режим доступу: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z2117-23#Text
13. Звіт Національної поліції України «Про результати роботи 2025». https://npu.gov.ua/static-objects/npu/sites/1/zvit-npu-2025.pdf
14. Деякі питання освітнього омбудсмена : Постанова КМУ від 6 червня 2018 р. № 491. *Відомості Верховної Ради України*. Режим доступу: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/491-2018-п#Text

15. Служба освітньої безпеки в Україні: навіщо вона потрібна. https://dityvmisti.ua/blog/9780-sluzhba-osvitnoi-bezpeky-v-ukraini-navishcho-vona-potribna/
16. Катерина Павліченко: Масштабуємо проєкт «Офіцер служби освітньої безпеки» : офіційний сайт МВС. https://mvs.gov.ua/news/katerina-pavlicenko-masstabujemo-projekt-oficer-sluzbi-osvitnyoyi-bezpeki
17. Безпечне освітнє середовище. https://kg.npu.gov.ua/news/bezpechne-osvitnie-seredovyshche

DOI: https://doi.org/10.36059/978-966-397-661-7-15

ОБОВ'ЯЗКОВА ЕВАКУАЦІЯ ДІТЕЙ У ПРИМУСОВИЙ СПОСІБ В УМОВАХ ВОЄННОГО СТАНУ: АДМІНІСТРАТИВНО-ПРАВОВИЙ МЕХАНІЗМ ЗАХИСТУ ЧИ ВТРУЧАННЯ В СІМЕЙНЕ ЖИТТЯ

Ковальова Олена Володимирівна,
кандидат юридичних наук, доцент,
старший науковий співробітник,
професор кафедри адміністративної діяльності поліції
Одеського державного університету внутрішніх справ,
вул. Успенська, буд. 1, м. Одеса, 65014, Україна

ВСТУП

Проведення евакуації населення із зон збройних конфліктів (з районів можливих бойових дій) у безпечні райони передбачено як один із заходів правового режиму воєнного стану[590]. Евакуація дітей є пріоритетом для держави, оскільки вони є найбільш вразливими в умовах воєнного стану. Діти, які проживають на територіях можливих або активних воєнних (бойових) дій, як правило, не приймають самостійно рішення щодо виїзду або залишення на небезпечних територіях, а погоджуються з рішенням дорослих членів родини з цього питання. Звісно, існують виключення, і діти з прифронтових районів іноді самі просять про евакуацію[591]. Загальна кількість дітей, які потребують евакуації з усіх прифронтових територій України, постійно змінюється через динаміку бойових дій, проте мова йде про тисячі дітей у різних областях України. Наприклад, за окремими даними офіційних осіб з червня 2025 року станом на початок січня 2026 року з прифронтових територій України евакуйовано у більш безпечні області більше 151 тисяч осіб, серед них майже 18,5 тисяч дітей[592].

[590] Про правовий режим воєнного стану : Закон України від 12 травня 2015 року № 389-VIII. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/389-19#Text

[591] Діти з прифронтових районів іноді самі просять про евакуацію – Лубінець. URL: https://www.ukrinform.ua/rubric-society/4144349-diti-z-prifrontovih-rajoniv-inodi-sami-prosat-pro-evakuaciu-lubinec.html

[592] Оголошено обов'язкову евакуацію дітей разом з батьками чи законними представниками із п'яти населених пунктів Запорізької області. URL: https://dp-reintegration.gov.ua/oholoshheno-obovyazkovu-evakuaciyu-dite/

Адаптація законодавства до умов воєнного стану під час повномасштабного вторгнення потребувала перегляду існуючих норм, в тому числі з питань евакуації населення. В 2023 році до Порядку проведення евакуації у разі загрози виникнення або виникнення надзвичайних ситуацій[593] було внесено положення, що відмова законних представників від обов'язкової евакуації в примусовий спосіб дітей з окремого населеного пункту в місцевості, де ведуться бойові дії, не допускається. При цьому було передбачено, що така евакуація обов'язково реалізується у супроводі законних представників дитини або інших уповноважених ними осіб. Так, законні представники могли передати дитину іншим родичам, уповноваженому представнику органу опіки та піклування для забезпечення їх безпеки та виїзду дитини до місць розміщення у безпечних районах. Такий підхід відповідає міжнародним стандартам. Так, в Міжвідомчих керівних принципах щодо дітей без супроводу і дітей, розлучених з сім'єю[594] зауважено, що дітей, наскільки це можливо, необхідно евакуювати з місця проживання разом з дорослими членами сім'ї. Водночас евакуація дітей без сімей має бути останнім заходом, здійснюватися лише після того, як було ретельно встановлено, що захист і допомога сім'ям не можуть бути надані на місці та евакуація всієї родини неможлива. Стандарти Управління Верховного комісара ООН у справах біженців та Дитячий фонд ООН, розроблені для Югославії у 1992 році[595] також передбачають можливість проведення евакуації дітей без супроводу у випадку, якщо існує високий ризик втрати ними життя.

Втім якщо батьки відмовлялись їхати з дитиною, вивезти її без їхньої згоди було вкрай складно. Дієвого і негайного впливу на законних представників, які переховували дітей, відмовлялись відкривати двері, відмовлялись від евакуації дітей тощо, фахівці тривалий час не мали. Переважно батьки відповідно до п. 31 Порядку проведення евакуації у разі загрози виникнення або виникнення надзвичайних ситуацій підписували відмову від обов'язкової евакуації (Додаток 2)[596], в якій зазна-

[593] Про затвердження Порядку проведення евакуації у разі загрози виникнення або виникнення надзвичайних ситуацій : Постанова Кабінету Міністрів України від 30 жовтня 2013 р. № 841. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/841-2013-п#Text

[594] Inter-Agency Guiding Principles on Unaccompanied and Separated Children. URL: https://migrationnetwork.un.org/resources/inter-agency-guiding-principles-unaccompanied-and-separated-children

[595] Evacuation of Children from Conflict Areas: Considerations and guidelines. URL: https://resourcecentre.savethechildren.net/document/evacuation-children-conflict-areas-considerations-and-guidelines

[596] Про затвердження Порядку проведення евакуації у разі загрози виникнення або виникнення надзвичайних ситуацій : Постанова Кабінету Міністрів України від 30 жовтня 2013 р. № 841. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/841-2013-п#Text

чалось, зокрема що вони обізнані про обов'язок супроводжувати дитину (дітей) до приймального пункту евакуації та про передбачену відповідальність у разі відмови. Водночас діти залишались на небезпечній території, а фахівці переважно чекали на рішення суду для можливості потрапити в приміщення та вилучити дітей для евакуації дітей в примусовий спосіб.

Відсутність чіткого порядку і повноважень органів місцевої влади для проведення примусової евакуації дітей із зон воєнних (бойових) дій без супроводу законних представників або уповноважених ними осіб на законодавчому рівні ускладнювало захист дітей. З одного боку інститут евакуації дітей в примусовий спосіб є, а з іншого – механізм її реалізації у разі відмови законних представників здійснювати супровід дитини або уповноважити інших осіб на евакуацію дитини відсутній. На вирішення цієї проблеми був спрямований Закон України № 4779-IX від 10.02.2026 року[597], яким було передбачено появу інституту обов'язкової евакуації в примусовий спосіб дітей без супроводу їх законних представників. Прийняття вищезазначеного закону викликало появу активних обговорень та критики в контексті можливого порушення прав батьків, яких примусово «розлучатимуть» з дітьми. Водночас під час цих обговорень експерти та громадськість звертали увагу на відсутність чітко визначеного механізму реалізації евакуації дітей в примусовий спосіб без супроводу законних представників та наводили інші аргументи. Згодом, у липні 2026 року була прийнята постанова Кабінету Міністрів України № 953[598], яка деталізувала порядок проведення обов'язкової евакуації дітей в примусовий спосіб, в тому числі без супроводу законних представників, в залежності від території можливих або активних воєнних (бойових), а в серпні 2026 року – постанова Кабінету Міністрів України № 1023[599], яка деталізувала порядок проведення обов'язкової евакуації дітей в примусовий спосіб та врегулювала питання створення та оснащення спеціалізованих евакуаційних груп.

Втім науковий дискурс з питань обов'язкової евакуації дітей в примусовий спосіб не є достатньо розвиненим. Водночас нещодавні зміни

[597] Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо врегулювання питань проведення евакуації, розміщення та життєзабезпечення евакуйованого населення, забезпечення захисту дітей, які перебувають у населених пунктах, розташованих на територіях активних та можливих воєнних (бойових) дій : Закон України № 4779-IX від 10.02.2026 року. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4779-20#Text

[598] Про внесення змін до порядків, затверджених постановами Кабінету Міністрів України від 24 вересня 2008 р. № 866 і від 20 серпня 2021 р. № 893 : Постанова Кабінету Міністрів України від 15 липня 2026 року № 953. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/953-2026-п#Text

[599] Про внесення змін до Порядку проведення евакуації у разі загрози виникнення або виникнення надзвичайних ситуацій : Постанова Кабінету Міністрів України від 13 серпня 2026 року № 1023. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1023-2026-п#n2

до законодавства, а також дискусії щодо балансу між батьківськими правами та обов'язком держави гарантувати право дитини на життя і безпеку в умовах воєнного стану потребують подальшого наукового осмислення, в тому числі з метою виявлення наявних проблемних питань та пошуку можливих шляхів їх вирішення. Разом із тим виникає питання, чи відповідає інститут примусової евакуації дітей принципу пропорційності втручання держави у сімейні відносини та якими мають бути межі такого втручання.

Отже, метою даного дослідження є визначення правової природи обов'язкової евакуації дітей у примусовий спосіб, аналіз адміністративно-правового механізму її реалізації та вироблення пропозицій щодо удосконалення законодавства і правозастосовної практики.

1 Теоретико-правові засади обов'язкової евакуації дітей у примусовий спосіб

Евакуація населення – це організоване виведення чи вивезення із зони надзвичайної ситуації або зони можливого ураження населення, якщо виникає загроза його життю або здоров'ю. Залежно від особливостей надзвичайної ситуації виокремлюють такі види евакуації: 1) обов'язкова; 2) загальна або часткова; 3) тимчасова або безповоротна[600]. У разі загрози виникнення або виникнення воєнних (бойових) дій проводиться саме обов'язкова евакуація. Вона проводиться із населених пунктів, розташованих на територіях активних та можливих воєнних (бойових) дій, які включені до Переліку територій, на яких ведуться (велися) бойові дії або тимчасово окупованих Російською Федерацією, затвердженого наказом Міністерства розвитку громад та територій України від 28 лютого 2025 року № 376[601].

Згідно з абз. 10 ч. 6 ст. 33 Кодексу цивільного захисту населення обов'язкова евакуація може бути загальною і частковою для окремих категорій населення, які за віком чи станом здоров'я не здатні самостійно вжити заходів щодо збереження свого життя або здоров'я, у тому числі дітей. Отже, головна мета обов'язкової евакуації дітей – збереження їх життя та здоров'я, що свідчить, що даний захід є перш за все адміністративно-запобіжним і спрямований на виконання державою свого

[600] Кодекс цивільного захисту населення. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/5403-17#n416

[601] Про затвердження Переліку територій, на яких ведуться (велися) бойові дії або тимчасово окупованих Російською Федерацією : Наказ Міністерства розвитку громад та територій України від 28 лютого 2025 року № 376. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0380-25#n16

позитивного зобов'язання щодо захисту дітей, які перебувають у населених пунктах, розташованих на територіях активних та можливих воєнних (бойових) дій. Цей обов'язок закріплений зокрема в ст. 30-1 Закону України «Про охорону дитинства».

Втім, у разі відмови батьків від евакуації дітей обов'язкова евакуація дітей може набувати ознак заходу адміністративного примусу. Спочатку вичерпуються всі засоби переконання: інформування, письмові попередження населенню про необхідність залишити небезпечну зону. Лише після відмови від евакуації може застосовуватися примус. Інститут обов'язкової евакуації дітей у примусовий спосіб має за мету сприяти усуненню ризиків для їх життя та здоров'я та забезпечення безпечних умов їх життя у випадках, коли їх законні представники відмовляються від евакуації. Разом із тим застосування цього інституту закономірно породжує дискусію щодо допустимих меж державного втручання у сферу сімейної автономії, а також щодо відповідності такого втручання принципу пропорційності. Евакуація дітей з зони бойових дій, без згоди їх батьків – це фактично втручання в права людини. У цілому міжнародні стандарти допускають таке втручання, але це втручання має бути законним, виправданим (необхідним), мати легітимну мету і бути пропорційним.

Принцип законності означає, що застосування примусової евакуації дітей можливе виключно на підставі закону, компетентними органами та із дотриманням встановленої процедури. Будь-яке відхилення від законодавчо визначеного порядку створює ризики свавільного втручання держави у сімейне життя та порушення статті 8 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод.

Крім того, в усіх рішеннях, що стосуються дітей, їхні найкращі інтереси повинні бути першочерговими. Визначаючи найкращі інтереси дитини в конкретній справі, необхідно враховувати такі міркування: по-перше, в найкращих інтересах дитини зберегти її зв'язки з родиною, за винятком випадків, коли сім'я виявилася особливо непридатною; по-друге, в найкращих інтересах дитини забезпечення її розвитку у безпечному та надійному середовищі. В контексті евакуації принцип забезпечення найкращих інтересів дитини означає зокрема, що при вирішенні питання щодо евакуації пріоритет має надаватися не бажанню законних представників залишитися на небезпечній території, а реальній оцінці ризиків для життя, здоров'я та розвитку дитини. Дійсно, стаття 8 Європейської конвенції з прав людини[602] (далі – Конвенція) гарантує

[602] Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод (з протоколами) (Європейська конвенція з прав людини). URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_004#Text

кожному право на повагу до приватного і сімейного життя. Держава не має права безпідставно втручатися в цю сферу життя людини. Загалом, у питаннях сімейного права, стаття 8 Конвенції вимагає, щоб національні органи забезпечували *справедливий баланс між інтересами дитини та батьків, надаючи особливого значення найкращим інтересам дитини*, які, залежно від їх природи та серйозності, можуть переважати над інтересами батьків (див. огляд загальних принципів у справі Abdi Ibrahim v. Norway[603] [ВП], 2021, §145). З однієї сторони ЄСПЛ наголошує, що під час оцінки того, що відповідає найкращим інтересам дитини, необхідно достатньою мірою зважувати потенційні негативні довгострокові наслідки втрати контакту з батьками та позитивний обов'язок вживати заходів для сприяння возз'єднанню сім'ї якомога швидше, наскільки це можливо (Jansen v. Norway, 2018, §104[604]). Дійсно, сімейні зв'язки можуть бути розірвані лише за дуже виняткових обставин. Водночас батьки не мають права наполягати на збереженні таких зв'язків, якщо це може зашкодити здоров'ю та розвитку дитини (Neulinger and Shuruk v. Switzerland §§135–136[605], R. and H. v. the United Kingdom §§73–74[606]). Як ми з'ясували вище, знаходження на території можливих або активних воєнних (бойових) дій дійсно може зашкодити здоров'ю та розвитку дитини, що підтверджує обґрунтованість втручання держави. Так, відповідно до пункту 1 статті 2 Конвенції, держава зобов'язана вживати заходи по забезпеченню безпеки життя тих осіб, які знаходяться під її юрисдикцією. У справі "Varnava and Others v. Turkey"[607] ЄСПЛ підкреслив, що у зоні міжнародного конфлікту Договірні Держави зобов'язані захищати життя тих, хто не приймає чи більше не приймає участі в бойових діях. При цьому тлумачення статті 15 Конвенції дозволяє дійти висновку, що під час війни Держава може відступити від зобов'язань передбачених статтею 8 Конвенції, але має вживати заходи по забезпеченню безпеки життя осіб, які знаходяться під її юрисдикцією. Іншими словами, за наявності реальної та серйозної загрози життю чи здоров'ю дитини позитивні

[603] Abdi Ibrahim v. Norway. Application no. 15379/16. 10 December 2021. URL: https://hudoc.echr.coe.int/eng#{%22itemid%22:[%22001-214433%22]}

[604] Jansen v. Norway. Application no. 2822/16. 6 September 2018. URL: https://hudoc.echr.coe.int/eng#{%22itemid%22:[%22001-185495%22]}

[605] Neulinger and Shuruk v. Switzerland. Application no. 41615/07. 6 July 2010. URL: https://hudoc.echr.coe.int/eng#{%22appno%22:[%2241615/07%22],%22itemid%22:[%22001-99817%22]}

[606] R. and H. v. the United Kingdom. Application no. 35348/06. 31 May 2011. URL: https://hudoc.echr.coe.int/eng#{%22appno%22:[%2235348/06%22],%22itemid%22:[%22001-104972%22]}

[607] Varnava and Others v. Turkey. Applications no. 16064/90 and others. 18 September 2009. URL: https://hudoc.echr.coe.int/fre#{%22itemid%22:[%22001-94162%22]}

зобов'язання держави можуть виправдовувати тимчасове та пропорційне обмеження сімейних зв'язків. Крім того, варто зазначити, що якщо відмова батьків від обов'язкової евакуації дітей супроводжується активним спротивом, який може бути розцінений як домашнє насильство (ізоляція дитини, відібрання документів, позбавлення одягу, ненадання допомоги тощо), позиція ЄСПЛ щодо цієї категорії справ є чіткою – права кривдників не можуть переважати над правами постраждалих осіб (Opuz проти Туреччини §147[608] та ін.). Таким чином, у конкретних обставинах, коли збереження сімейного контакту створює реальну загрозу життю або здоров'ю дитини, позитивні зобов'язання держави щодо захисту дитини можуть виправдовувати тимчасове обмеження сімейних зв'язків.

Практика ЄСПЛ виходить із того, що втручання держави у право на повагу до сімейного життя є сумісним зі статтею 8 Конвенції лише за умови, якщо воно: передбачене законом; переслідує легітимну мету; є необхідним у демократичному суспільстві; є пропорційним поставленій меті. Застосування цього тесту до інституту обов'язкової евакуації дітей в примусовий спосіб, дає змогу констатувати, що цей інститут є допустимим засобом втручання, оскільки:

– відповідає критерію законності, адже передбачений законом. Крім того, рішення про обов'язкову евакуацію населення приймається щодо територій, проживання на яких може становити загрозу для життя та здоров'я дитини, небезпечні умови для її життя та розвитку, перелік яких визначається на нормативно-правовому рівні;

– переслідує легітимну мету – захист життя та здоров'я дітей;

– є необхідним у демократичному суспільстві, оскільки дозволяє виконати позитивне зобов'язання держави щодо захисту дітей у випадках, коли їх законні представники не виконують свої обов'язки та щодо тих дітей, які проживають на територіях з високим ступенем ризику для життя та здоров'я дитини;

– є пропорційним поставленій меті, оскільки передбачає можливість евакуації дитини перш за все у супроводі батьків (одного з батьків) або за їх згодою у супроводі інших осіб, і тільки у разі їх відмови, ставить право на життя та здоров'я дитини в пріоритет щодо збереження сімейних стосунків із забезпеченням подальшої можливості їх поновлення. Тобто шкода від втручання у сімейне життя не є надмірною порівняно з небезпекою, від якої держава захищає дитину. Крім того, законодавець передбачив окремі порядки для території можливих та активних воєнних

[608] Opuz v. Turkey. Application no. 33401/02. 9 June 2009. URL: https://hudoc.echr.coe.int/eng#{%22appno%22:[%2233401/02%22],%22itemid%22:[%22001-92945%22]}

(бойових) дій, тобто чим вищий і більш безпосередній рівень загрози життю та здоров'ю дитини, тим вищою може бути допустима інтенсивність державного втручання у сімейне життя.

Випадки відмови батьків та інших законних представників дитини від обов'язкової евакуації, а також факти переховування таких дітей для унеможливлення їхньої евакуації, відмова відчиняти двері фахівцям тощо є непоодинокими і фактично можуть свідчити про невиконання батьківських обов'язків. Дійсно, з одного боку батьки мають право на контакт з дітьми, а діти – право на виховання в сім'ї. Водночас, згідно із ч. 2 ст. 150 Сімейного кодексу України батьки зобов'язані піклуватися про *здоров'я та безпечні умови життя дитини*, її фізичний, духовний та моральний розвиток[609]. До речі, обов'язки батьків були доповнені піклуванням про безпечні умови життя дитини саме під час воєнного стану. Без цих змін фактичне притягнення батьків до відповідальності за невиконання батьківських обов'язків у разі їх відмови від обов'язкової евакуації дітей було ускладнене, не зважаючи на підписання ними відмови з відповідним попередженням.

Якщо батьки не евакуюють дитину, вони дійсно можуть порушувати свій обов'язок щодо забезпечення її безпеки. Втім не кожне таке порушення автоматично є протиправним. Так, незабезпечення законними представниками евакуації дитини може бути наслідком об'єктивної неможливості, зокрема відсутності транспорту; окупації населеного пункту; активних бойових дій, що унеможливлюють евакуацію тощо. В такому разі навряд чи можна вести мову про вину законних представників та наявність складу невиконання батьківських обов'язків.

Втім, якщо законні представники дитини за умови наявності можливості та ба більше пропозиції органів влади допомогти з евакуацією дитини аргументують свою відмову від евакуації помилковим оцінюванням ризиків[610], на кшталт «не хочу залишати будинок», «ми нікому не потрібні в іншому місці», «немає інформації щодо конкретних умов переселення, облаштування та проживання в безпечному місці», острах мобілізації тощо, такі обставини можуть свідчити про наявність ознак невиконання батьківських обов'язків. Варто зазначити, що питання невиконання батьківських обов'язків у разі відмови від обов'язкової евакуації дитини стосується не лише піклування про безпечне життя дитини,

[609] Сімейний кодекс України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2947-14#n713

[610] Помилковим оцінюванням ризиків слід вважати ситуацію, коли законні представники, маючи реальну можливість евакуювати дитину та усвідомлюючи існування офіційного рішення про обов'язкову евакуацію, без достатніх об'єктивних підстав ігнорують реальний рівень небезпеки для життя та здоров'я дитини.

а також інших обов'язків дитини. Так, батьки зобов'язані забезпечити здобуття дитиною повної загальної середньої освіти (ч. 3 ст. 150 Сімейного кодексу України), що звісно в умовах проживання в зоні можливих, а тим паче активних воєнних (бойових) дій, практично неможливо забезпечити. Держава має не лише право, а й обов'язок втрутитись з метою забезпечення найкращих інтересів дитини. Втім, відмова законного представника від евакуації дитини сама по собі не може розглядатися як безумовний доказ невиконання батьківських обов'язків. Правова оцінка такої поведінки має здійснюватися з урахуванням реальної доступності евакуації, характеру та рівня загрози, поінформованості законного представника, наданої державою допомоги, можливості забезпечення безпеки дитини іншим способом, а також причин, з яких особа відмовляється від евакуації.

Окремим випадком є активне перешкоджання евакуації дитини законними представниками, яке за наявності додаткових обставин може свідчити про ознаки жорстокого поводження з дитиною. Наприклад, якщо батьки навмисно ізолюють дитину, яка має бажання евакуюватись, позбавляють її одягу або документів, це може свідчити про умисне вчинення ними домашнього насильства щодо такої дитини, яке є проявом жорстокого поводження з нею. В таких випадках держава має застосовувати адміністративно-правовий примус усупереч волі батьків, якщо це необхідно для забезпечення найкращих інтересів дитини. Такий обов'язок держави закріплено зокрема у ст. 10 Закону України «Про охорону дитинства»[611] та Порядку забезпечення соціального захисту дітей, які перебувають у складних життєвих обставинах, у тому числі дітей, які постраждали від жорстокого поводження[612]. Слід згадати, що насильство та жорстоке поводження з дитиною є самостійною підставою для захисного втручання держави, навіть без контексту обов'язкової евакуації в примусовий спосіб. Крім того, досліджуючи конфлікт волі законного представника та волі дитини щодо евакуації, слід пам'ятати про такий принцип правосуддя, дружнього до дитини, як принцип участі, який передбачає врахування думки дитини, якщо це не суперечить її найкращим інтересам.

Варто наголосити, що право батьків на виховання дитини не є абсолютним і може бути обмежене державою у випадках, коли поведінка

[611] Про охорону дитинства : Закон України № 2402-III від 26.04.2001. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2402-14#Text

[612] Порядок забезпечення соціального захисту дітей, які перебувають у складних життєвих обставинах, у тому числі дітей, які постраждали від жорстокого поводження : Постанова Кабінету Міністрів України від 01 червня 2020 року № 585. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/585-2020-п#Text

законних представників створює реальну загрозу життю чи здоров'ю дитини. Більш того, невиконання батьківських обов'язків, а також жорстоке поводження з дитиною, зокрема домашнє насильство, можуть бути підставами для позбавлення батьків батьківських прав і безумовно передбачають втручання органів влади у сімейні відносини з метою захисту найкращих інтересів дитини.

Отже, незабезпечення батьками евакуації дітей із зони можливих або активних воєнних (бойових) дій можна представити як модель диференціації адміністративно-правових наслідків відмови законних представників від евакуації дитини.

Причини залишення батьками дитини в зоні можливих або активних воєнних (бойових дій)	**Наявність протиправності в діяннях законних представників**	**Обґрунтованість втручання органів влади у сімейні відносини**	**Вид втручання органів влади**
об'єктивна неможливість	відсутня	так	надання допомоги з евакуацією
помилкове оцінювання ризиків	відсутня/наявна	так	посилена роз'яснювальна робота / обов'язкова евакуація дітей в примусовий спосіб та притягнення до відповідальності за невиконання батьківських обов'язків
активне перешкоджання за відсутності бажання дитини евакуюватися	наявна	так	обов'язкова евакуація дітей в примусовий спосіб та притягнення до відповідальності за невиконання батьківських обов'язків і перешкоджання законній діяльності органів влади
активне перешкоджання за наявності бажання дитини евакуюватися	наявна	так	обов'язкова евакуація дітей в примусовий спосіб та притягнення до відповідальності за жорстоке поводження з дитиною і перешкоджання законній діяльності органів влади

Таким чином, обов'язкову евакуацію дітей у примусовий спосіб слід розглядати не як безумовне втручання держави у сферу сімейної автономії, а як спеціальний адміністративно-правовий механізм реалізації позитивного обов'язку держави щодо захисту життя і здоров'я дітей. Межі допустимості такого втручання визначаються принципами законності, пропорційності та забезпечення найкращих інтересів дитини. Обов'язкова евакуація дітей у примусовий спосіб має подвійну правову природу. З одного боку, вона є адміністративно-запобіжним заходом, спрямованим на усунення безпосередньої загрози життю та здоров'ю дитини. З іншого боку, зокрема у випадках свідомого перешкоджання її проведенню законними представниками, вона набуває ознак заходу адміністративного примусу.

2 Адміністративно-правовий механізм обов'язкової евакуації дітей в примусовий спосіб та напрями його удосконалення

Правовою основою проведення евакуаційних заходів є Кодекс цивільного захисту України[613] та постанова Кабінету Міністрів України від 30 жовтня 2013 року № 841[614]. Питання евакуації дітей врегульовано також окремими положеннями Закону України «Про охорону дитинства»[615] та постанови Кабінету Міністрів України від 24 вересня 2008 року № 866[616].

Так, з метою захисту дітей, які перебувають у населених пунктах, розташованих на територіях активних та можливих воєнних (бойових) дій, обласні, Київська міська держадміністрації (військові адміністрації у разі їх утворення) за письмовою пропозицією військового командування на відповідній території протягом двох днів з дня отримання пропозиції можуть прийняти рішення про проведення обов'язкової евакуації у примусовий спосіб дітей (абз.13 ч. 6 ст. 33 Кодексу цивільного захисту населення, абз.7 п. 3 Порядку проведення евакуації у разі загрози

[613] Кодекс цивільного захисту України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/5403-17#Text

[614] Про затвердження Порядку проведення евакуації у разі загрози виникнення або виникнення надзвичайних ситуацій : Постанова Кабінету Міністрів України від 30 жовтня 2013 р. № 841. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/841-2013-п#Text

[615] Про охорону дитинства : Закон України № 2402-III від 26.04.2001. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2402-14#Text

[616] Питання діяльності органів опіки та піклування, пов'язаної із захистом прав дитини : Постанова Кабінету Міністрів України від 24 вересня 2008 року № 866. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/866-2008-п#Text

виникнення або виникнення надзвичайних ситуацій). Таке рішення має містити інформацію про: строки проведення евакуації; збірні пункти евакуації, проміжні пункти евакуації, транзитні центри та приймальні пункти евакуації (у разі їх залучення до проведення евакуації); органи з евакуації, їх територіальні підрозділи, які залучаються до проведення евакуації; контактні дані уповноважених осіб приймальних пунктів евакуації, транзитних центрів (у разі їх залучення до проведення евакуації). Координаційний штаб з проведення евакуаційних заходів та ефективного реагування на масове переміщення населення (далі – Координаційний штаб) погоджує таке рішення протягом двох днів з дня його прийняття. Також Координаційний штаб за заявкою держадміністрацій визначає місця для тимчасового розміщення евакуйованих дітей, їх батьків, інших членів сім'ї, родичів, інших законних представників або інших осіб, до яких дитина влаштована.

Початковий етап (прийняття рішення та визначення місця для тимчасового розміщення) є уніфікованим. Втім подальший механізм обов'язкової евакуації дітей в примусовий спосіб у безпечні райони є варіативним і залежить зокрема від згоди батьків (законних представників) дитини:

1) *за згодою* батьків або законних представників на евакуацію дитини:

– в супроводі батьків (одного з батьків), іншого члена сім'ї, родича (баби, діда, повнолітніх братів, сестер, вітчима, мачухи), інших законних представників дитини;

– без супроводу батьків (одного з батьків), іншого члена сім'ї, родича (баби, діда, повнолітніх братів, сестер, вітчима, мачухи), інших законних представників дитини чи з іншими особами;

2) *у разі відмови* батьків або законних представників від обов'язкової евакуації дитини. В такому разі проводиться обов'язкова евакуація дитини у примусовий спосіб без супроводу таких осіб шляхом її відібрання без позбавлення батьківських прав у зв'язку із наявністю обставин, що загрожують життю та здоров'ю дитини. Така відмова фіксується уповноваженим поліцейським за допомогою технічних приладів та засобів, що мають функції відеозапису. В такому разі дитина доставляється до місця тимчасового розміщення, визначеного Координаційним штабом, та передається органам опіки і піклування для подальшої передачі другому з батьків або іншому законному представнику дитини, які проживають на безпечній території, або вжиття інших заходів, передбачених законодавством.

Також варіативність адміністративно-правового механізму обов'язкової евакуації дітей в примусовий спосіб залежить від віднесення населеного пункту, з якого здійснюється евакуація, до території можливих або

активних воєнних (бойових) дій. Перелік територій, на яких ведуться (велися) бойові дії затверджено наказом Міністерства розвитку громад та територій України від 28 лютого 2025 року № 376[617]. В цей перелік регулярно вносяться зміни та доповнення. Так, обов'язкову евакуацію дітей в примусовий спосіб з території *можливих воєнних (бойових) дій* здійснює представник органу опіки та піклування, що виконує свої повноваження за місцем проведення примусової евакуації, із залученням відповідного органу або підрозділу Національної поліції України. В такому разі орган (підрозділ) Національної поліції України залучається для забезпечення публічної безпеки і порядку. Законний представник або уповноважена особа мають право подати представнику органу опіки та піклування письмову згоду в довільній формі про евакуацію дитини без їх супроводу або в супроводі іншої особи. У разі відмови законного представника або уповноваженої особи супроводжувати дитину представник органу опіки та піклування, який здійснює евакуацію, зобов'язаний повідомити таким особам підстави проведення обов'язкової евакуації дитини у примусовий спосіб та вручити інформаційну пам'ятку за формою згідно з додатком 17 до Порядку провадження органами опіки та піклування діяльності, пов'язаної із захистом прав дитини[618]. Далі посадовою особою органу опіки та піклування у чотирьох примірниках складається акт про факт обов'язкової евакуації дитини у примусовий спосіб за формою згідно з додатком 18 до зазначеного Порядку, в якому зазначається інформація про можливі варіанти подальшого тимчасового влаштування евакуйованої дитини. Цей акт складається та підписується представниками органу опіки та піклування за місцем проведення евакуації; представниками закладу тимчасового розміщення дитини, поліцейським, законним представником або уповноваженою особою.

Що стосується території *активних воєнних (бойових) дій*, то обов'язкова евакуація в примусовий спосіб дітей здійснюється поліцейськими, уповноваженими рішенням керівника відповідного органу або підрозділу Національної поліції України (спеціалізовані евакуаційні групи). Їх утворення та оснащення здійснюється за рішенням керівників відповідних органів, а залучення до евакуаційних заходів – на підставі рішень (розпоряджень) відповідних центральних і місцевих органів виконавчої

[617] Про затвердження Переліку територій, на яких ведуться (велися) бойові дії або тимчасово окупованих Російською Федерацією : Наказ Міністерства розвитку громад та територій України від 28 лютого 2025 року № 376. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0380-25#n16

[618] Порядок провадження органами опіки та піклування діяльності, пов'язаної із захистом прав дитини : Постанова Кабінету Міністрів України від 24 вересня 2008 року № 866. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/866-2008-п#n15

влади, відповідальних за їх проведення. За потреби такі групи оснащуються броньованими транспортними засобами підвищеної прохідності, засобами радіоелектронної розвідки та боротьби для захисту від безпілотних засобів ураження, а їх екіпажі – стрілецькою зброєю та/або засобами протиповітряної оборони для протидії безпілотним літальним апаратам. До прикладу, в Донецькій області було започатковано проєкт «Білий Янгол», спрямований на евакуацію людей із небезпечних територій. До складу цих екіпажів входять поліцейський, медик та рятувальник. Учасники евакуаційних екіпажів отримали необхідне для несення служби обладнання: броньований транспорт, сучасні медичні набори, засоби зв'язку, дитячі бронежилети для трьох вікових категорій[619]. У разі відмови законного представника або уповноваженої особи супроводжувати дитину поліцейський, який здійснює евакуацію, зобов'язаний повідомити таким особам підстави проведення обов'язкової евакуації дитини в примусовий спосіб та вручити пам'ятку. Евакуйована дитина з території активних воєнних (бойових) дій доставляється поліцейським до закладу тимчасового розміщення дитини та передається представнику органу опіки та піклування. Вже у закладі тимчасового розміщення дитини представником органу опіки та піклування за місцем тимчасового розміщення дитини у трьох примірниках складається акт про факт обов'язкової евакуації дитини у примусовий спосіб, який підписується поліцейським, який доставив дитину, представниками органу опіки та піклування за місцем тимчасового розміщення дитини та закладу тимчасового розміщення дитини.

У разі обов'язкової евакуації в примусовий спосіб як з території активних, так і можливих воєнних (бойових) дій, факт відмови батьків або інших законних представників дитини від супроводу фіксується поліцейським за допомогою технічних приладів та засобів, що мають функції відеозапису. Служба у справах дітей, що виконує свої повноваження за місцем проведення примусової евакуації, протягом трьох діб з дня здійснення обов'язкової евакуації в примусовий спосіб дитини надсилає запит до відповідного органу або підрозділу Національної поліції щодо отримання такого відеозапису для долучення його до особової справи дитини.

Евакуйована дитина доставляється до закладу тимчасового розміщення дитини. У цьому закладі проводиться:

– оцінювання потреб евакуйованої дитини;

[619] Евакуаційні групи «Білий Янгол» запрацювали на всій лінії бойових дій Донеччини. URL: https://dn.gov.ua/news/evakuacijni-grupi-bilij-yangol-zapracyuvali-na-vsij-liniyi-bojovih-dij-donechchini

– обстеження стану її здоров'я;

– надання необхідної медичної допомоги в стаціонарних умовах (у разі потреби);

– вживаються заходи щодо:

• задоволення першочергових потреб дитини;
• надання сім'ї дитини соціальної послуги соціального супроводу сімей (осіб), які перебувають у складних життєвих обставинах, за місцем тимчасового розміщення дитини;
• повернення евакуйованої дитини до її батьків або інших законних представників.

Безпосереднє ведення справ і координацію діяльності стосовно захисту прав дітей, евакуйованих у примусовий спосіб із населених пунктів, розташованих на територіях активних та можливих воєнних (бойових) дій без супроводу батьків (одного з батьків), іншого члена сім'ї, родича (баби, діда, повнолітніх братів, сестер, вітчима, мачухи), інших законних представників дитини здійснюють місцеві служби у справах дітей. Єдина відмінність механізму в цьому питанні між територією можливих та активних воєнних (бойових) дій стосується того, що обласна та місцева служби у справах дітей, юрисдикція яких поширюється на територію активних воєнних (бойових) дій, з якої здійснено евакуацію дитини, мають бути релоковані у безпечні райони. В цілому адміністративно-правовий механізм передбачає, що орган опіки та піклування через службу у справах дітей за місцем тимчасового розміщення евакуйованої дитини протягом однієї доби з дня її прибуття до закладу тимчасового розміщення інформує про таку дитину:

– службу у справах дітей облдержадміністрації (військової адміністрації) за місцем тимчасового розміщення дитини;

– службу у справах дітей обласної держадміністрації (військової адміністрації), юрисдикція якої поширюється на територію, з якої здійснено евакуацію дитини, якій передає акт про факт обов'язкової евакуації дитини у примусовій спосіб. В свою чергу ця служба у справах дітей протягом однієї доби за допомогою засобів електронних комунікацій інформує службу у справах дітей, що виконує свої повноваження за місцем проведення примусової евакуації, про прибуття дитини до закладу тимчасового розміщення і передає їй акт про факт обов'язкової евакуації дитини у примусовий спосіб. Орган опіки та піклування за місцем проведення евакуації вживає заходів щодо відібрання дитини без позбавлення батьківських прав відповідно до ч. 2 ст. 170 Сімейного кодексу України, а місцева служба у справах дітей реєструє повідомлення про евакуйовану

дитину в журналі обліку повідомлень про дітей, які залишились без батьківського піклування, вживає заходів щодо тимчасового влаштування дитини та повідомляє про вжиті заходи законному представнику дитини у доступний спосіб (за можливості).

Орган опіки та піклування через службу у справах дітей, що виконує свої повноваження за місцем тимчасового розміщення евакуйованої дитини, протягом одного робочого дня інформує Державну службу у справах дітей про евакуйовану дитину та разом із органами опіки та піклування за місцем проведення примусової евакуації вживають заходів щодо:

– передачі дитини другому з батьків, іншому законному представнику,

– її тимчасового влаштування до сім'ї родичів, знайомих, які проживають в безпечних районах;

– її тимчасового влаштування до сім'ї патронатного вихователя, до прийомної сім'ї або дитячого будинку сімейного типу або до закладу соціального захисту дітей (лише у разі неможливості влаштування дитини у безпечному районі до сім'ї родичів, знайомих).

Крім того, служба у справах дітей, що виконує свої повноваження за місцем проведення примусової евакуації, зобов'язана повідомити у доступний спосіб законному представнику або уповноваженій особі, службі у справах дітей облдержадміністрації (військової адміністрації), юрисдикція якої поширюється на територію, з якої здійснено евакуацію дитини та яка релокована у безпечні райони, Державній службі у справах дітей про влаштування дитини (адресу місця її перебування та контактні дані особи, яка здійснює догляд і виховання дитини, або керівника закладу, до якого влаштовано / зараховано дитину на цілодобове перебування).

Важливо, що відібрання дитини від батьків проводиться без позбавлення їх батьківських прав. Батьки або інші законні представники дитини мають право протягом шести місяців з дня відібрання дитини (складення акта про факт обов'язкової евакуації дитини у примусовий спосіб) звернутися до органу опіки та піклування (служби у справах дітей, що виконує свої повноваження за місцем проведення примусової евакуації) з клопотанням про повернення дитини. При цьому обов'язковою умовою є надання ними документів, що підтверджують їх місце проживання на території, яка не належить до територій активних бойових дій та/або тимчасово окупованих. В такому разі вирішується питання про повернення їм дитини. Механізм такого повернення є загальним та врегульований Порядком провадження органами опіки та піклування діяльності,

пов'язаної із захистом прав дитини[620]. У разі якщо батьки або інші законні представники дитини не скористалися своїм правом, орган опіки та піклування звертається до суду з позовом про позбавлення їх батьківських прав у порядку, встановленому законодавством.

Отже, умовний покроковий алгоритм обов'язкової евакуації дітей в примусовий спосіб містить такі кроки: виявлення дитини на території можливих або активних воєнних (бойових) дій; встановлення законного представника дитини; пропозиція добровільної евакуації; документування відмови; оцінка причин відмови та визначення виду втручання; евакуація; документування передачі дитини; тимчасове влаштування дитини та оцінка її потреб; сприяння з'єднанню дитини з сім'єю або вирішення питання про позбавлення батьківських прав.

Ключові виклики, пов'язані з обов'язковою евакуацією дітей в примусовий спосіб, можна умовно об'єднати в дві категорії:

1) *правового характеру*, тобто такі, що стосуються недосконалості чинного законодавства, зокрема: відсутність положень щодо механізму подальшого контролю за родиною у разі повернення евакуйованої дитини батькам (законним представникам), зокрема з метою запобігання їх поверненню з дитиною на територію можливих або активних воєнних (бойових) дій; неврегульованим на законодавчому рівні залишається питання законного представництва протягом шести місяців евакуйованих в примусовий спосіб дітей без позбавлення їх батьків або інших законних представників батьківських прав, що може впливати на реалізацію прав евакуйованої дитини; неврегульований порядок дій у разі, якщо суд відмовить у позбавленні батьківських прав тощо.

2) *організаційного характеру*, тобто такі, що стосуються реалізації повноважень суб'єктами, залученими до здійснення обов'язкової евакуації дітей в примусовий спосіб. Зокрема: фізичне переховування дітей батьками (законними представниками); неможливість здійснення відеофіксації відмови законних представників дитини через технічні несправності; недостатній рівень соціально-правових гарантій для ВПО; відсутність місць для тимчасового влаштування дітей тощо.

Відповідно, можливо виокремити правовий та організаційний напрями їх подолання. Щодо *правового напряму* доцільно звернути увагу на таке:

– передбачити на нормативно-правовому рівні механізм контролю для убезпечення виїзду повернутих батькам раніше евакуйованих дітей

[620] Порядок провадження органами опіки та піклування діяльності, пов'язаної із захистом прав дитини : Постанова Кабінету Міністрів України від 24 вересня 2008 року № 866. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/866-2008-п#n15

до місця попереднього проживання (до вилучення відповідної території із переліку територій можливих та активних воєнних (бойових) дій);

– передбачити в Сімейному кодексі України, що у разі обов'язкової евакуації дітей в примусовий спосіб без позбавлення їх батьків (інших законних представників) батьківських прав, повноваження законного представника дитини тимчасово (на строк відведений для звернення з клопотанням щодо повернення дитини) виконують особи або керівники закладів, до яких влаштована дитина;

– врегулювати порядок подальших дій у разі, якщо суд відмовить у позбавленні батьківських прав за позовом органу опіки і піклування (у випадку, коли батьки не скористувались протягом 6 місяців своїм правом на повернення дитини).

В межах *організаційного напряму* доцільно вести мову про таке:

– у разі відсутності дітей з сім'єю за місцем проживання, доцільно перевірити місцеві укриття, підвальні та полупідвальні приміщення, де люди можуть ховатися від обстрілів, а також опитати сусідів щодо наявної у них інформації про місце перебування дітей;

– у разі переконання батьків або законних представників на евакуацію із зони можливих бойових дій, слід надати їм достатньо часу на збір необхідних речей та проінструктувати щодо допустимого обсягу особистих речей, обов'язкового взяття перш за все наявних документів та інших цінних речей[621];

– розвивати систему підтримки внутрішньо переміщених осіб та інформувати батьків (законних представників) щодо їх прав та можливостей у разі переміщення;

– посилення роз'яснювальної роботи серед населення, яке проживає на територіях, щодо яких прийнято рішення стосовно евакуації в примусовий спосіб. За можливості доцільно залучати до обов'язкової евакуації дітей в примусовий спосіб із зони можливих воєнних (бойових) дій психологів та/або організовувати проведення обов'язкової підготовки з питань ефективної комунікації для представників органів опіки та піклування і поліцейських, які залучаються до евакуації.

Звісно, зазначений перелік викликів та можливих шляхів їх вирішення не є вичерпним, наведений переважно з метою започаткування наукової дискусії з цих питань та потребує подальшого наукового дослідження.

[621] Ковальова О. В. Роль поліцейських у здійсненні евакуації дітей. *Актуальні питання превентивної діяльності підрозділів Національної поліції України* : матеріали всеукраїнської науково-практичної конференції (м. Кропивницький, 28 квітня 2023 року). Кропивницький, 2023. С. 149 – 154. С. 151.

Висновки

Проведене дослідження дає підстави розглядати обов'язкову евакуацію дітей у примусовий спосіб як спеціальний адміністративно-правовий механізм реалізації позитивного обов'язку держави щодо захисту життя, здоров'я та безпеки дитини в умовах воєнного стану. Її правова природа є комплексною: вона поєднує ознаки адміністративно-запобіжного заходу, спрямованого на усунення загрози життю і здоров'ю дитини, та, за певних умов, заходу адміністративного примусу. Обов'язкова евакуація дітей у примусовий спосіб є винятковим адміністративно-правовим інструментом захисту дитини, застосування якого є виправданим лише за умови реальної загрози її життю чи здоров'ю та дотримання принципів законності, необхідності, пропорційності та забезпечення найкращих інтересів дитини. Тобто сімейний зв'язок має зберігатися настільки, наскільки це сумісно з безпекою дитини. У випадках конфлікту між позицією законного представника та бажанням дитини евакуюватися особливого значення набуває врахування думки дитини відповідно до її віку та рівня зрілості та за умови її відповідності найкращим інтересам дитини. думка дитини має бути належним чином з'ясована та врахована під час прийняття рішення.

Обов'язкова евакуація дітей у примусовий спосіб не повинна розглядатися як протиставлення держави та сім'ї. Її призначення полягає у забезпеченні такого балансу між сімейною автономією та публічним інтересом, за якого право батьків на виховання дитини не використовується всупереч її фундаментальному праву на життя, здоров'я та безпеку. Водночас сама по собі відмова законних представників від евакуації дитини не повинна автоматично кваліфікуватися як невиконання батьківських обов'язків. Правова оцінка поведінки батьків має здійснюватися з урахуванням реального характеру загрози, доступності евакуації, наданої державою допомоги, причин відмови, об'єктивної можливості виконання батьківських обов'язків та інших конкретних обставин. У зв'язку з цим доцільно розмежовувати щонайменше чотири ситуації: об'єктивну неможливість евакуації; відмову від евакуації за відсутності активного перешкоджання; активне перешкоджання проведенню евакуації; активне перешкоджання, що супроводжується насильством, жорстоким поводженням або іншими діями, які створюють самостійну загрозу правам та інтересам дитини. Кожна з цих ситуацій повинна мати диференційовані правові наслідки. Запропоновано розглядати примусову евакуацію не як остаточне розірвання сімейних зв'язків,

а як тимчасове втручання в сімейне життя, спрямоване на усунення загрози із забезпеченням можливості подальшого відновлення контакту із сім'єю за умови усунення небезпеки.

Ефективність примусової евакуації не може оцінюватися виключно фактом фізичного переміщення дитини із небезпечної території. Невід'ємною складовою такого механізму мають бути належне розміщення дитини, забезпечення її безпеки, медичної та психологічної допомоги, доступу до освіти, підтримання контакту з членами сім'ї та, за відсутності протипоказань, сприяння якнайшвидшому возз'єднанню сім'ї. Умовний покроковий алгоритм обов'язкової евакуації дітей в примусовий спосіб містить такі кроки: виявлення дитини на території можливих або активних воєнних (бойових) дій; встановлення законного представника дитини; пропозиція добровільної евакуації; документування відмови; оцінка причин відмови та визначення виду втручання; евакуація; документування передачі дитини; тимчасове влаштування дитини та оцінка її потреб; сприяння з'єднанню дитини з сім'єю або вирішення питання про позбавлення батьківських прав. Початковий етап (прийняття рішення про обов'язкову евакуацію та визначення місця для тимчасового розміщення) є уніфікованим. Втім подальший механізм обов'язкової евакуації дітей в примусовий спосіб у безпечні райони є варіативним і залежить зокрема від згоди батьків (законних представників) дитини, а також від віднесення населеного пункту, з якого здійснюється евакуація, до території можливих або активних воєнних (бойових) дій.

Ключові виклики, пов'язані з обов'язковою евакуацією дітей в примусовий спосіб, можна умовно об'єднати в дві категорії: правового та організаційного характеру. Відповідно, можливо виокремити правовий та організаційний напрями їх подолання. Нормативно-правове регулювання обов'язкової евакуації дітей є динамічним і потребує постійної актуалізації відповідно до практики застосування законодавства.

Перспективними напрямами подальших досліджень є оцінка практики застосування обов'язкової евакуації дітей в примусовий спосіб, виявлення наявних викликів та напрямів їх подолання, дослідження судової практики щодо відповідальності законних представників, а також удосконалення міжвідомчого алгоритму забезпечення прав дітей під час їх обов'язкової евакуації в примусовий спосіб.

Анотація

У монографії досліджено адміністративно-правовий механізм обов'язкової евакуації дітей у примусовий спосіб в умовах воєнного стану. Проаналізовано правову природу евакуації дітей, нормативно-правові засади її проведення, повноваження суб'єктів публічної адміністрації, а також співвідношення обов'язку держави щодо захисту життя і здоров'я дитини з правом на повагу до сімейного життя та батьківською автономією.

Особливу увагу приділено проблемі відмови законних представників від евакуації дітей та активного перешкоджання її проведенню. Запропоновано модель диференціації адміністративно-правових наслідків відмови законних представників від евакуації дитини, зокрема з урахуванням випадків об'єктивної неможливості евакуації, відмови без активного перешкоджання, активного перешкоджання та поведінки, що має ознаки жорстокого поводження з дитиною.

Обґрунтовано, що обов'язкова евакуація дітей у примусовий спосіб має подвійну правову природу: як адміністративно-запобіжний захід вона спрямована на усунення безпосередньої загрози життю та здоров'ю дитини, а за умови активного протиправного перешкоджання її проведенню може набувати ознак заходу адміністративного примусу.

Розкрито зміст принципів законності, пропорційності та забезпечення найкращих інтересів дитини як основних критеріїв допустимості втручання держави у сімейне життя. Наголошено на необхідності врахування думки дитини відповідно до її віку та рівня зрілості та з урахуванням її найкращих інтересів.

За результатами дослідження сформульовано пропозиції щодо вдосконалення законодавства та практики діяльності органів публічної адміністрації.

Ключові слова: найкращі інтереси дитини; захист прав дитини; обов'язкова евакуація в примусовий спосіб; ЄСПЛ; домашнє насильство, зокрема жорстоке поводження з дитиною; адміністративно-правовий механізм; батьківські права та обов'язки; органи Національної поліції; служба у справах дітей; орган опіки і піклування.

Література

1. Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод (з протоколами) (Європейська конвенція з прав людини). URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_004#Text

2. Кодекс цивільного захисту населення. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/5403-17#n416
3. Сімейний кодекс України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2947-14#n713
4. Про охорону дитинства : Закон України № 2402-III від 26.04.2001. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2402-14#Text
5. Про правовий режим воєнного стану : Закон України від 12 травня 2015 року № 389-VIII. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/389-19#Text
6. Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо врегулювання питань проведення евакуації, розміщення та життєзабезпечення евакуйованого населення, забезпечення захисту дітей, які перебувають у населених пунктах, розташованих на територіях активних та можливих воєнних (бойових) дій : Закон України № 4779-IX від 10.02.2026 року. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4779-20#Text
7. Питання діяльності органів опіки та піклування, пов'язаної із захистом прав дитини : Постанова Кабінету Міністрів України від 24 вересня 2008 року № 866. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/866-2008-п#Text
8. Про затвердження Порядку проведення евакуації у разі загрози виникнення або виникнення надзвичайних ситуацій : Постанова Кабінету Міністрів України від 30 жовтня 2013 р. № 841. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/841-2013-п#Text
9. Порядок забезпечення соціального захисту дітей, які перебувають у складних життєвих обставинах, у тому числі дітей, які постраждали від жорстокого поводження : Постанова Кабінету Міністрів України від 01 червня 2020 року № 585. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/585-2020-п#Text
10. Про внесення змін до порядків, затверджених постановами Кабінету Міністрів України від 24 вересня 2008 р. № 866 і від 20 серпня 2021 р. № 893 : Постанова Кабінету Міністрів України від 15 липня 2026 року № 953. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/953-2026-п#Text
11. Про внесення змін до Порядку проведення евакуації у разі загрози виникнення або виникнення надзвичайних ситуацій : Постанова Кабінету Міністрів України від 13 серпня 2026 року № 1023. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1023-2026-п#n2
12. Про затвердження Переліку територій, на яких ведуться (велися) бойові дії або тимчасово окупованих Російською Федерацією : Наказ Міністерства розвитку громад та територій України від 28 лютого 2025 року № 376. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0380-25#n16
13. Діти з прифронтових районів іноді самі просять про евакуацію – Лубінець. URL: https://www.ukrinform.ua/rubric-society/4144349-diti-z-prifrontovih-rajoniv-inodi-sami-prosat-pro-evakuaciu-lubinec.html
14. Евакуаційні групи «Білий Янгол» запрацювали на всій лінії бойових дій Донеччини. URL: https://dn.gov.ua/news/evakuacijni-grupi-bilij-yangol-zapracyuvali-na-vsij-liniyi-bojovih-dij-donechchini
15. Ковальова О. В. Роль поліцейських у здійсненні евакуації дітей. *Актуальні питання превентивної діяльності підрозділів Національної*

поліції України: матеріали всеукраїнської науково-практичної конференції (м. Кропивницький, 28 квітня 2023 року). Кропивницький, 2023. С. 149 – 154. С. 151.
16. Оголошено обов'язкову евакуацію дітей разом з батьками чи законними представниками із п'яти населених пунктів Запорізької області. URL: https://dp-reintegration.gov.ua/оголошено-обовязкову-евакуацію-діте/
17. Abdi Ibrahim v. Norway. Application no. 15379/16. 10 December 2021. URL: https://hudoc.echr.coe.int/eng#{%22itemid%22:[%22001-214433%22]}
18. Evacuation of Children from Conflict Areas: Considerations and guidelines. URL: https://resourcecentre.savethechildren.net/document/evacuation-children-conflict-areas-considerations-and-guidelines
19. Inter-Agency Guiding Principles on Unaccompanied and Separated Children. URL: https://migrationnetwork.un.org/resources/inter-agency-guiding-principles-unaccompanied-and-separated-children
20. Jansen v. Norway. Application no. 2822/16. 6 September 2018. URL: https://hudoc.echr.coe.int/eng#{%22itemid%22:[%22001-185495%22]}
21. Neulinger and Shuruk v. Switzerland. Application no. 41615/07. 6 July 2010. URL: https://hudoc.echr.coe.int/eng#{%22appno%22:[%2241615/07%22],%22itemid%22:[%22001-99817%22]}
22. Opuz v. Turkey. Application no. 33401/02. 9 June 2009. URL: https://hudoc.echr.coe.int/eng#{%22appno%22:[%2233401/02%22],%22itemid%22:[%22001-92945%22]}
23. R. and H. v. the United Kingdom. Application no. 35348/06. 31 May 2011. URL: https://hudoc.echr.coe.int/eng#{%22appno%22:[%2235348/06%22],%22itemid%22:[%22001-104972%22]}
24. Varnava and Others v. Turkey. Applications no. 16064/90 and others. 18 September 2009. URL: https://hudoc.echr.coe.int/fre#{%22itemid%22:[%22001-94162%22]}

DOI: https://doi.org/10.36059/978-966-397-661-7-16

ТЕОРЕТИЧНО-ПРАВОВІ ЗАСАДИ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ПРАВА ДИТИНИ НА РЕАБІЛІТАЦІЮ В УМОВАХ ЗБРОЙНОГО КОНФЛІКТУ

Колєснік Тетяна Володимирівна,
доктор юридичних наук, професор,
директор навчально-наукового інституту права
та соціального менеджменту
Донецького державного університету внутрішніх справ,
вул. Велика Перспективна, 1, м. Кропивницький,
Кіровоградська область, 25000, Україна

Кадала Віталій Віталійович,
кандидат юридичних наук, доцент
Донецького державного університету внутрішніх справ,
вул. Велика Перспективна, 1, м. Кропивницький,
Кіровоградська область, 25000, Україна

Гузенко Олена Павлівна,
кандидат економічних наук, доцент,
доцент кафедри економіки та публічного управління
навчально-наукового інституту права та соціального менеджменту
Донецького державного університету внутрішніх справ,
вул. Велика Перспективна, 1, м. Кропивницький,
Кіровоградська область, 25000, Україна

Вступ

Тривала збройна агресія актуалізувала потребу в системній трансформації управлінсько-правових циклів України на всіх ієрархічних рівнях. У цьому контексті особливої ваги набуває теоретико-правове осмислення соціальної сфери, розвиток якої безпосередньо корелює зі спроможністю держави реалізовувати свої конституційні зобов'язання перед усіма членами громадянського суспільства. В умовах воєнного стану найбільш вразливим суб'єктом правовідносин стали діти, які позбавлені можливості самостійно реалізувати деліктний захист та детермінувати потребу в реабілітаційних процедурах. На жаль,

у реаліях триваючого збройного конфлікту всі діти України, незалежно від їхнього віку, зазнали деструктивного впливу, котрий суттєво погіршив фізичний та психоемоційний стан їхнього здоров'я.

Безперечно, в умовах воєнних викликів в Україні постає нагальна теоретична та практична потреба акцентувати увагу на забезпеченні фундаментального права дитини на охорону здоров'я. Дане право гарантується державою і включає безперешкодний доступ до кваліфікованої медичної допомоги, безкоштовної вакцинації та комплексної реабілітації. При цьому на нормативному рівні державою окремо гарантовано право дитини, яка постраждала внаслідок бойових дій або має статус особи з інвалідністю, на безоплатну медичну, психологічну та соціальну реабілітацію.

Очевидно, що провідну роль у функціонуванні механізму захисту прав дитини за цих надзвичайних обставин відіграє саме правовий інструментарій. Сучасна законодавча площина не лише регламентує матеріальні та процесуальні способи захисту неповнолітніх, а й забезпечує їхнє право на відновлення у разі потреби. На сьогодні в країні сформована доволі потужна національна законодавча база, котра представлена чіткими правовими нормами та стандартами безпеки дитинства. Разом з тим, Україна ратифікувала ключові міжнародні правові акти, які не лише імперативно визначають права дитини, а й детально розкривають юридичний механізм їхнього захисту та відновлення у випадку порушення.

Слід зазначити, що серед них окрему увагу необхідно звернути на Декларацію прав дитини та Конвенцію ООН про права дитини. Зазначені міжнародні правові акти розкривають тісну взаємодію між видовими характеристиками прав дитини. Однак, ми вважаємо, що правові норми і стандарти забезпечення прав дитини мають бути не лише задекларованими, а, й відзначатися дієвістю механізму задля ефективного захисту дітей. Зважаючи на специфіку та цільову спрямованість цього дослідження, постає нагальна потреба в обґрунтуванні й розробці дієвого організаційно-правового механізму забезпечення права дитини на реабілітацію. Цілком очевидно, що в умовах воєнного стану в Україні зазначена проблематика не лише не втрачає своєї актуальності, а й набуває принципово нового змісту та підвищеного суспільно-політичного значення.

1 Теоретичні засади забезпечення права дитини на реабілітацію

Повномасштабна збройна агресія рф проти України спричинила системні порушення імперативних норм міжнародного гуманітарного права, що виявилося у масовому обмеженні та нівелюванні основоположних прав дитини як особливого суб'єкта правового захисту. Зазначені протиправні дії призвели до кардинальної деформації національної системи забезпечення прав і свобод людини, а також суттєво трансформували зміст правового статусу та механізми реалізації прав неповнолітніх в умовах воєнного стану.

Серед ключових чинників, що призвели до системного нівелювання законних інтересів дитини, необхідно виокремити: повне знищення або суттєве пошкодження житлового фонду, втрату батьківської опіки чи вимушене розлучення з родиною, внутрішнє та зовнішнє переміщення, а також суттєві перешкоди у реалізації права на освіту, охорону здоров'я та гармонійну соціалізацію. За умов воєнних загроз фундаментального значення набувають питання захисту фізичного потенціалу дитини та збереження її ментального і психоемоційного благополуччя.

Слід констатувати, що нажаль мають місце такі явища як фізичні та психологічні травми, обмеження доступу до медичних послуг. Окрім цього, багато дітей зазнали негативний вплив на психоемоційне здоров'я та розвиток, в результаті життя на окупованих територіях, а як наслідок, були свідками не лише воєнних злочинів, а й деякі з них стали жертвами сексуального, фізичного та психологічного насильства. Така ситуація призвела до ускладнення соціальної адаптації дитини, не дивлячись на зміну місця проживання на більш безпечні території країни. Враховуючи викладене вище вважаємо, що назріла нагальна проблема забезпечення правових гарантій реабілітації та соціальної адаптації дітей, життєздатність яких відбувається в умовах воєнного конфлікту.

Водночас, слід звернути увагу на той факт, що існуюча законодавча площина в Україні має базові доволі дієві правові норми і стандарти щодо захисту прав дітей у кризових, надзвичайних ситуаціях, однак потребує вдосконалення так, як не повною мірою враховує специфіку викликів, спричинених воєнним конфліктом. З цього приводу, нам імпонує ствердження Ц. В. Оганісян [1, с. 304] стосовно того, що «…відсутність уніфікованого підходу до визначення статусу дітей війни, недостатня розвиненість механізмів їхньої реабілітації та соціальної адаптації, а також нестача

спеціальних державних програм з комплексної підтримки цієї категорії дітей ускладнюють реалізацію їхніх прав».

З метою більш поглибленого дослідження проблеми, слід звернути увагу на доцільність перегляду окремих термінів, закріплених на законодавчому рівні, а саме: права дитини, право на реабілітацію, механізм забезпечення права реабілітацію дитини в умовах воєнного конфлікту. У своїй праці О. І. Боднарчук [2] в якості понятійної категорії розглядає «права дитини» як «…певні специфічні потреби та можливості, які необхідні людині віком до 18 років для існування, розвитку та досягнення зрілості». При цьому, науковець пропонує «…класифікацію прав дитини: приватні права; сімейні права; соціально-культурні права; особливі права»[2].

Натомість, В. В. Марченко та А. В. Домбровська вважають, що права дитини доцільно визначати «…як основну складову її правого статусу, що включає у себе систему юридичних можливостей дитини на вільний, цілісний та комплексний розвиток своєї особистості, контроль за дотриманням яких здійснюється міжнародними та регіональними організаціями відповідно до встановлених міжнародно-правовими актами правил». За результатами проведених досліджень науковці дійшли висновку, що «…забезпечення прав дитини вимагає не тільки юридичного визнання, а й створення ефективних механізмів для їхньої реалізації, що є ключовим завданням сучасного права» [3, с. 52].

Доречно зауважити, що однозначного трактування категорії «права дитини» з наукової позиції не існує. Науковці обирають різні сегменти для розкриття змістовності категорії, проте зберігаючи єдину провідну компоненту, а саме: дитина наділена правами, котрі мають бути захищення в межах законодавчого поля. Підтвердженням зазначеного виступають ряд наукових позицій, котрі розкривають права дитини як:

– специфічну складову прав людини, що передбачає визнані міжнародним правом норми забезпечення дитині морально-соціальних прав на життя та здоровий розвиток, на безпеку, гідність, індивідуальність, свободу і захист з боку держави (І. В. Цибуліна);

– можливості (свободи) дитини, необхідні для їх існування, виховання та розвитку, які збігаються з правами людини (право на життя, ім'я, отримання громадянства, вільне висловлювання думки тощо (О. Ф. Скакун);

– специфічні потреби та інтереси особливої соціально-демографічної, найбільш незахищеної та уразливої групи населення із соціальною і психологічною незрілістю, особливим психологічним сприйняттям навколишнього середовища, які необхідні для їх існування, виховання та розвитку (Е. В. Костіна) [1, с. 5–6].

Інша група науковців, розкриває понятійну категорію «права дитини» з позиції структурного елемента її правового статусу, а саме як:

– об'єкт, який перебуває під особливим захистом певних інституцій; це комплексний динамічний інститут національного та міжнародного права (О. В. Повар);

– спеціальні можливості, які необхідні людині віком до 18 років для існування та досягнення зрілості (В. О. Джуган);

– категорією прав людини, але при цьому, потребують особливого захисту з боку держави, що передбачено міжнародними документами та національним законодавством України (І. В. Швець) [3, с. 47, 51].

На нашу думку, понятійну категорію «права дитини» доцільно розглядати з урахуванням специфічних умов життєдіяльності дитини, котрі спровоковані тривалим воєнним конфліктом в Україні. Необхідно включати правові та соціальні компоненти, а саме, як сукупність міжнародних та національних правових норм і стандартів, які забезпечують реалізацію потреб та інтересів незахищеної (уразливої) групи населення віком до 18 років, незалежно від умов життєздатності, в якості морально-соціальних прав на життя, на гідність, на безкоштовну освіту, на розвиток творчих здібностей, на отримання якісної медичної допомоги та безпечне середовище для життя, які юридично гарантовано та захищено державою. Зазначений розширений підхід до трактування понятійної категорії «права дитини» має декілька переваг: акцентовано увагу на сукупність міжнародних та національних правових норм і стандартів, які виступають законодавчою платформою для захисту та реалізації прав дитини; конкретизовано юридичний статус дитини в якості забезпечення реалізації потреб та інтересів незахищеної (уразливої) групи населення віком до 18 років); звернуто увагу на необхідність збереження та захисту прав дитини незалежно від умов життєздатності, що свідчить про сучасний стан країни, котра воює; розкрито види прав дитини, з урахуванням держави як гаранта їх реалізації та захисту в юридичному полі.

Наступним кроком дослідження виступає механізм забезпечення права дитини на реабілітацію. Беззаперечним є той факт, що в умовах тривалого воєнного конфлікту дитяча реабілітація найбільш яскраво проявляється через ключове призначення, котре можна розділити на подолання наслідків фізичних та психологічних травм, з метою сприяння повноцінному розвитку кожної дитини.

Нагадаємо, що реабілітація представляє собою «…комплексний процес, спрямований на відновлення фізичного, психологічного та соціального статусу людини після травми, хвороби або інвалідності» [4]. Мета проведення

реабілітаційних заходів передбачає ключові сегменти: «…повернути людині максимально можливий рівень самостійності та працездатності; покращення якості життя; зменшення ризик ускладнень та рецидивів; допомогти адаптуватися до нових умов життя» [4].

В свою чергу, фахівці Центру інноваційних технологій і здоров'я надають чітке тлумачення категорії «дитяча реабілітація» та пропонують розуміти її як «…багатогранний процес, що охоплює медичні, психологічні, педагогічні та соціальні аспекти… з метою створення умов для максимально повної інтеграції дитини в суспільство» [5].

Загалом, в умовах воєнного конфлікту в Україні, кожна дитина має право на отримання реабілітаційних послуг: психологічні та психосоціальні (подолання та зниження тривожності у дітей, які втратили близьких і рідних, стали свідками воєнних злочинів, втратили домівки та пережили різного виду насильство); медичні та фізичні (відновлення рухомих функцій дитини, котрі виникли в результаті вогнепальних поранень та міно-вибухових травм); освітні та когнітивні (боротьба з негативними явищами в поведінці дитини в контексті затримок розвитку через пережитий стрес в умовах війни, адаптація до нового освітнього середовища у разі зміни місця мешкання, навчання, тренування уваги та пам'ять); соціальна адаптація (створення сприятливих умов для життєздатності дитини (допомога в питаннях повернення до звичайного способу життя, вжиття заходів в контексті інтеграції в нові колективи та соціальні групи).

Враховуючи зазначене доцільно зробити висновок, що головне завдання дитячої реабілітації, в умовах наявних воєнних викликів в Україні, полягає у відновленні та компенсації порушень фізичної спроможності, когнітивних функцій на базі сучасних інноваційних медичних методів та технологій, соціальна адаптація до звичайних умов життя, психологічна підтримка та профілактика ускладнень розвитку стійких функціональних порушень.

Розвиток системи дитячої реабілітації ґрунтується на положеннях Національної стратегії із створення безбар'єрного простору в Україні на період до 2030 року [6]. В Стратегії акцентовано увагу на тому, що в умовах війни «…перед багатьма громадянами України стоїть ряд бар'єрів у реалізації своїх прав, отриманні доступу до публічних послуг та повноцінної участі у культурному, політичному та суспільному житті» [6]. Цінність зазначеного акту полягає в чіткому тлумаченні терміну «доступність», котрий виступає важливим сегментом в поновленні прав усіх представників соціуму. Запропоновано розуміти термін «доступність» як «…забезпечення рівного доступу всім групам населення до об'єктів фізичного

оточення, транспорту, інформації та зв'язку, інформаційно-комунікаційних технологій і систем, а також до інших об'єктів та послуг у міському та сільському середовищі» [6].

Важливо розуміти, що в умовах наявного воєнного конфлікту в Україні права дитини також зазнають певних трансформацій. Таке явище пов'язане з тим, що назріла нагальна проблема перегляду та осучаснення їх видової структури, з метою створення більш безпечних та комфортних умов для здійснення процесів адаптації кожної дитини до сучасних умов життєздатності країни.

У зв'язку з цим, доцільним є сконцентрувати увагу на процесі забезпечення права дитини на реабілітацію. У загальному розумінні право на реабілітацію представляє собою гарантоване державою право на отримання всіх видів реабілітаційних послуг з метою повернення кожного члена суспільства до активного життя незалежно від виду отриманих травм, операцій чи хвороб. Для нашої держави, яка з 2022 року протистоїть надзвичайним викликам, пріоритетним є не лише надання дитячої реабілітації, а й юридичний захист права дітей на ці послуги. Держава виступає гарантом захисту права дитини на реабілітацію через впровадження інструментів безоплатної медичної, психологічної та соціальної допомоги. При цьому, держава надає гарантії кожній дитині, котра постраждала від бойових дій, незалежно від віку та соціальної належності, на відновлення здоров'я та психоемоційного стану. Ключовими компонентами реалізації права дитини на реабілітацію виступають: безоплатна медична та психологічна реабілітація; оздоровлення дітей з інвалідністю; психологічна та соціальна реабілітація «дітей війни». Кожен із зазначених компонентів права дитини на реабілітацію має за базу чітко визначений та закріплений на законодавчому рівні алгоритм дій. Водночас, на наш погляд, доцільно звернути увагу на механізм захисту прав дитини на реабілітацію.

Зокрема, з цього приводу слушною є думка І. Коваль, яка полягає в тому, що «… в Україні питанням захисту прав та інтересів дітей надавалася ще до війни значна увага… важливо, щоб під час перебування у складних життєвих обставинах діти відчували усебічний захист і те, що вони не покинуті сам на сам в жорстоких реаліях життя» [7, с. 68]. У тім, Т. С. Кириченко стверджує, що «…захист прав дитини – це багатогранний процес, який спрямований на те, щоб надати дитині більше гарантій захисту прав для безпеки та розвитку її особистості». Науковець дійшов висновку, що «…за реалізацію цих прав та обов'язків відповідає держава, батьки та суспільство загалом» [8, с. 156].

За результатами проведених досліджень принагідно зазначити, що механізм захисту прав дитини на реабілітацію в Україні має за базу державні, соціальні та правові інституції, котрі за функціональним призначенням зобов'язанні захистити право дитини на реабілітацію та своєчасно реагувати на порушення чи утиски. До складу основних компонентів рівня захисту права дитини на реабілітацію виступають:

по-перше, адміністративний рівень: він охоплює служби у справах дітей, центри соціальних служб, а також органи опіки та піклування;

по-друге, правоохоронний рівень: спрямований на захист дітей від насильства, жорстокого поводження та втягнення у протиправні дії забезпечується шляхом реагування та профілактичної роботи підрозділів ювенальної превенції;

по-третє, судовий рівень: він спрямований на захист прав дитини у спірних питаннях за допомогою служби у справах дітей, Національної поліції та центрів по наданню безплатної юридичної допомоги.

На наш погляд, в сучасних реаліях механізм захисту прав дитини на реабілітацію доцільно розуміти як пакет правових, організаційних та соціальних інструментів, які мають за мету комплексне забезпечення захисту прав дитини на реабілітацію та сприяють наданню повного комплексу реабілітаційних послуг дитині, в умовах складних життєвих обставин, на базі новітніх медичних, психологічних та соціальних технологій для збереження відповідного рівня здоров'я, подолання травматичних наслідків та гарантування безперервного розвитку. Перевагами рекомендованого визначення виступають: включення всіх компонентів реабілітаційного процесу дитини; визначення мети їх використання в механізмі забезпечення права дитини на реабілітацію; звернення уваги на інструменти реалізації даного виду прав дитини в якості новітніх медичних, психологічних та соціальних технологій; окреслення кінцевої мети механізму захисту права дитини на реабілітацію

2 Правові гарантії забезпечення права дитини на реабілітацію в умовах збройного конфлікту

Під час війни захист прав дітей стає головним завданням для України, адже саме вони сьогодні є найуразливішими перед викликами часу. Наразі надзвичайно гостро стоїть завдання не лише зберегти життя юних українців, які постраждали від бойових дій, а й повністю забезпечити їхні права на здоров'я, медичну реабілітацію та подальшу соціальну

адаптацію. Ключовим завданням правової системи України стало налагодження дієвих та ефективних правових механізмів для захисту прав дитини на комплексну реабілітацію: фізичну, психологічну та соціальну.

На даний час, з метою захисту прав дитини в умовах воєнного конфлікту Україна спирається на правові норми і стандарти Конвенції ООН про права дитини [9], яка є фундаментальним міжнародним актом та найбільш універсальним документом, що накладає на держави-підписанти зобов'язання щодо визнання та захисту прав дітей. Конвенція ООН про права дитини [9], визнає «…дитину повноцінним суб'єктом правовідносин і встановлює принцип недискримінації, пріоритетності найкращих інтересів дитини та необхідності забезпечення її права на виживання, розвиток і захист» Зазначеним міжнародним правовим актом чітко визначено права дитини: право на: життя (стаття 6); охорону здоров'я (стаття 24); соціальне забезпечення (стаття 26); освіту (стаття 28); захист від усіх форм сексуальної експлуатації (стаття 34) тощо. У 1991 році Україна ратифікувала Конвенцію ООН про права дитини [9], а у 2023 році отримала офіційний переклад документу, який було затверджено Листом МЗС України від 16.11.2023 року № 72/14-612-138441 [10].

Не менш важливим міжнародним правовим документом виступає «Факультативний протокол до Конвенції ООН про права дитини щодо участі дітей у збройних конфліктах», який: по-перше, визначає заборону використання дітей у військових діях, сприяє більш ефективному забезпеченню прав дітей та посиленню захисту їх від участі у збройних конфліктах; по-друге, встановлює доцільність зміцнення міжнародного співробітництва в контексті фізичної та психологічної реабілітації та соціальної реінтеграції дітей, які стали жертвами воєнного конфлікту [11].

Принагідно зауважити, що ми цілком погоджуємося з позицією Ц. В. Оганісян стосовно того, що «… ці документи визначають, що діти мають особливий правовий статус і потребують підвищеного рівня захисту, а держави повинні забезпечити їм безпеку, доступ до освіти, медичної допомоги та психологічної реабілітації» [1, с. 305].

Слід також відзначити ключове положення Женевської конвенції про захист цивільного населення під час війни [12], котре закріплює обов'язок сторін збройного конфлікту гарантувати захист цивільного населення, включаючи дітей, та забороняє їхню примусову мобілізацію, залучення до бойових дій або використання як живих щитів.

Важливість дієвості правових гарантій України щодо збереження, забезпечення та реалізації прав дитини витікає з наслідків воєнного конфлікту. Так, за даними експертів дослідницької служби Верховної Ради

України «станом на початок червня 2025 року в Україні внаслідок повномасштабної збройної агресії російської федерації загинула 631 дитина, ще понад 1975 – отримали поранення різного ступеня тяжкості» [13].

На даний час в Україні пакет нормативно-правових актів, які забезпечують захист прав дитини включає: Конституцію України, Цивільний кодекс України та Сімейний кодекс України, а також Закони України: Про соціальну роботу з сім'ями, дітьми та молоддю; Про основні засади молодіжної політики; Про державну соціальну допомогу особам з інвалідністю з дитинства та дітям з інвалідністю; Про охорону дитинства, яким визначено правовий статус дитини, її основні права та обов'язки.

Разом з тим, правовий базис України зазнав змін та закріпив низку положень, спрямованих на захист дітей, які постраждали від збройного конфлікту. Так, одним із головних правових регуляторів виступає Закон України «Про охорону дитинства» [14], котрий гарантує дітям, які опинилися у складних життєвих обставинах, право на захист, соціальну підтримку та медичне забезпечення. Крім того, було внесено зміни до Закону України «Про забезпечення прав і свобод внутрішньо переміщених осіб» [15], які передбачили спеціальні гарантії для дітей, які були змушені покинути свої домівки через воєнні дії.

Варто звернути увагу на той факт, що було прийнято ряд нормативно-правових ініціатив, які регламентовано постановами Кабінету Міністрів України. В основу правових ініціатив було покладено порядок надання соціальних виплат, доступу до освіти, медичних послуг та інших необхідних форм підтримки для дітей, що постраждали від воєнного конфлікту.

Зокрема, постановою Кабінет Міністрів України «Про затвердження Порядку надання статусу дитини, яка постраждала внаслідок воєнних дій та збройних конфліктів», п. 3 було закріплено правову норму стосовно того, що «… право на отримання статусу має дитина, а також особа, яка під час воєнних дій та збройних конфліктів не досягла віку 18 років, що: отримала поранення, контузію, каліцтво; зазнала фізичного, сексуального насильства; була викрадена, депортована або примусово переміщення; залучалася до участі у військових формуваннях; незаконно утримувалася, у тому числі в полоні; зазнала психологічного насильства» [16].

У 2025 році Указом Президента України «Про додаткові заходи щодо захисту прав дітей в умовах збройної агресії проти України» [17] було окреслено низку заходів, які сприяють як захисту прав дитини, так і визначають механізм дій у разі їх порушення.

Наразі, у 2026 році ініційовано затвердження постанови Кабінет Міністрів України «Деякі питання надання та оплати послуг

з оздоровлення та відпочинку дітей, які потребують особливої соціальної уваги та підтримки, в дитячих закладах оздоровлення та відпочинку, що містяться в Державному реєстрі майнових об'єктів оздоровлення та відпочинку дітей, та здійснення заходів з убезпечення від наслідків збройної агресії Російської Федерації в закладах оздоровлення та відпочинку, які розташовані в західних регіонах України, шляхом відновлення їх фізичного, ментального та психологічного здоров'я» [18]. Відповідно до п. 2 Постанови КМУ від 25.02.226 року № 259 [18] розкрито зміст заходів убезпечення від наслідків війни в закладах оздоровлення та відпочинку «… комплекс спеціальних заходів соціального, виховного, медичного, гігієнічного та спортивного характеру, спрямованих на організацію дозвілля дітей, відновлення, поліпшення та зміцнення їх фізичного і психічного стану здоров'я, розвиток духовності та соціальної активності, що здійснюється у закладах оздоровлення та відпочинку шляхом надання послуг з оздоровлення та відпочинку дітей».

У цьому контексті варто відзначити, активність державної політики в питаннях забезпечення захисту прав дітей на здоров'я та реабілітацію. Обґрунтуванням зазначеного виступають: Стратегія забезпечення права кожної дитини в Україні на зростання в сімейному оточенні на 2024–2028 роки [19] та Національна стратегія захисту прав дитини у сфері юстиції на період до 2028 року та затвердження операційного плану заходів з її реалізації у 2025–2028 роках [20].

Висновки

Узагальнення викладеного матеріалу дозволяє стверджувати, що забезпечення прав дитини базується на синергії міжнародних та національних правових норм. В умовах воєнного конфлікту в Україні пріоритетного значення набуває право дитини на реабілітацію, практична реалізація якого потребує комплексу заходів: від доступу до якісних медичних і психологічних послуг до створення безпечного соціального середовища. Сучасні виклики в Україні вимагають переосмислення теоретичних підходів до визначення права дитини на реабілітацію та механізмів його забезпечення. Такий підхід забезпечить більш предметне встановлення необхідних напрямків вдосконалення правових інструментів.

Тривала війна в Україні зумовлює критичну потребу в докорінній перебудові існуючої системи захисту прав дітей, вимагаючи впровадження принципово нового, комплексного підходу до їхньої реабілітації.

Цей підхід не може обмежуватися лише ситуативними рішеннями, він має базуватися на глибокій модернізації національного законодавства та його гармонізації із передовими міжнародними стандартами (зокрема, нормами гуманітарного права та практиками ООН і ЮНІСЕФ). При цьому ключовим орієнтиром правотворчої діяльності має стати всебічне врахування реальних, індивідуальних потреб кожної постраждалої дитини, яка зазнала фізичних чи психологічних травм внаслідок воєнних дій.

Водночас практична реалізація окреслених правових механізмів неможлива без належного матеріального підґрунтя, тому критично важливим питанням залишається стабільне забезпечення фінансовим ресурсом держави програм дитячої реабілітації, що має супроводжуватися впровадженням дієвих інструментів моніторингу їх ефективності та цільового використання.

Анотація

У дослідженні комплексно проаналізовано теоретико-правові засади забезпечення права дитини на реабілітацію в умовах воєнного конфлікту. Встановлено, що питання правового захисту та відновлення неповнолітніх набуває виняткового значення під час тривалого протистояння та постійних безпекових викликів. Обґрунтовано потребу й доцільність осучаснення понятійного апарату в системі захисту дитинства, зокрема стосовно термінологічного окреслення механізмів реалізації зазначеного права. Наведено наукові аргументи на користь авторського тлумачення ключових понятійних категорій, а також визначено їхній внутрішній взаємозв'язок у контексті вдосконалення предмета дослідження.

Окрему увагу приділено аналізу міжнародних і національних правових документів, спрямованих на захист та забезпечення інтересів дітей в умовах збройної агресії. З метою оптимізації відповідних процесів запропоновано застосування інтегрованого підходу. Він передбачає модернізацію вітчизняних законодавчих норм, імплементацію передового світового досвіду та обов'язкове врахування реальних, індивідуальних потреб постраждалих осіб. Доведено, що в основу реформування профільного законодавства доцільно покласти правові інструменти, які системно забезпечуватимуть надання медичних, психологічних і соціальних реабілітаційних послуг задля успішного повернення дитини до повноцінного життя.

Література

1. Оганісян Ц. В. Реабілітація та соціальна адаптація дітей війни: правові гарантії та механізми їх реалізації. *Електронне наукове видання «Аналітично-порівняльне правознавство»*. 2025. Випуск № 02, С. 304–312. DOI: https://doi.org/10.24144/2788-6018.2025.02.42
2. Боднарчук О. І. Поняття та класифікації прав дитини, як складові прав людини. 2016. URL https://soclaw.idpnan.kyiv.ua/archive/2016/3/3.pdf
3. Марченко В. В., Домбровська А. В. Щодо визначення змісту прав дитини як елемента правового статусу дитини на національному та міжнародному рівнях. *Збірник наукових праць* Харківського національного педагогічного університету імені Г. С. Сковороди «ПРАВО». 2024.Випуск № 40. С. 45–53. DOI: https://doi.org/10.34142/23121661.2024.40.05
4. Реабілітація: Ключ до повернення до повноцінного життя: Проект реабілітаційна платформа України. 2024 рік. URL: https://rehabukraine.com/blog/reabilitatsiya-klyuch-do-povernennya-do-povnotsinnogo-zhyttya/ (дата звернення: 15.05.2026)
5. Дитяча реабілітація: комплексний підхід до відновлення потенціалу ДНУ «Центр інноваційних технологій охорони здоров'я». URL: https://clinic.gov.ua/dytiacha-reabilitatsiia-kompleksnyi-pidkhid-do-vidnovlennia-potentsialu/ (дата звернення: 15.05.2026)
6. Про схвалення Національної стратегії із створення безбар'єрного простору в Україні на період до 2030 року. Розпорядження КМУ від 14 квітня 2021 р. № 366-р. (редакція від 06.01.2026). URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/366-2021-р#Text
7. Коваль І. Захист прав та законних інтересів дітей під час війни в Україні. *Вісник Національного університету «Львівська політехніка». Серія: «Юридичні науки»*. 2023. Т. 10. № 2 (38). С. 66–71. URL https://science.lpnu.ua/sites/default/files/journal-paper/2023/nov/31656/12.pdf
8. Кириченко Т.С Цивільно-правове регулювання захисту прав дітей в УкраїнІ *Юридичний науковий електронний журнал*. 2023. № 2. С. 155–158. DOI: https://doi.org/10.32782/2524-0374/2023-2/34
9. Конвенція ООН про права дитини від 20.11.1989 р. ВРУ. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_021#Text (дата звернення: 20.05.2026)
10. Щодо офіційного перекладу (Конвенція ООН про права дитини): Лист МЗС України 16.11.2023 № 72/14-612-138441. URL https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/v8441321-23#Text (дата звернення: 20.05.2026)
11. Факультативний протокол до Конвенції ООН про права дитини щодо участі дітей у збройних конфліктах від 25.05.2000 р. Верховна Рада України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_795#Text (дата звернення: 20.05.2026)
12. Женевська конвенція про захист цивільного населення під час війни від 12.08.1949 р. ВРУ. (Редакція від 23.02.2023). URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_154#Text. (дата звернення: 20.05.2026)

13. Інформаційна довідка щодо захисту прав дітей в умовах воєнних дій в Україні: довідковий інформаційно-аналітичний матеріал. 2025 URL: https://research.rada.gov.ua/uploads/documents/33673.pdf (дата звернення: 22.05.2026)
14. Про охорону дитинства : Закон України від 26.04.2001 р. № 2402-III. (редакція від 25.05.2026). URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2402-14#Text (дата звернення: 22.05.2026)
15. Про забезпечення прав і свобод внутрішньо переміщених осіб : Закон України від 20.10.2014 р. № 1706-VII. (редакція від 04.04.2025). URL:https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1706-18#Text (дата звернення: 23.05.2026)
16. Про затвердження Порядку надання статусу дитини, яка постраждала внаслідок воєнних дій та збройних конфліктів. Постанова Кабінет Міністрів України від 5 квітня 2017 р. № 268. (редакція від 03.09.2025). URL:https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/268-2017-п#Text (дата звернення: 23.05.2026)
17. Про додаткові заходи щодо захисту прав дітей в умовах збройної агресії проти України: Указ Президента України від 24.11.2025 року № 859/2025. URL:https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/859/2025#Text (дата звернення: 23.05.2026)
18. Деякі питання надання та оплати послуг з оздоровлення та відпочинку дітей, які потребують особливої соціальної уваги та підтримки, в дитячих закладах оздоровлення та відпочинку, що містяться в Державному реєстрі майнових об'єктів оздоровлення та відпочинку дітей, та здійснення заходів з убезпечення від наслідків збройної агресії Російської Федерації в закладах оздоровлення та відпочинку, які розташовані в західних регіонах України, шляхом відновлення їх фізичного, ментального та психологічного здоров'я : Постанова КМУ від 25.02.226 року № 259. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/259-2026-п#Text (дата звернення: 23.05.2026)
19. Стратегія забезпечення права кожної дитини в Україні на зростання в сімейному оточенні на 2024–2028 роки : Розпорядження Кабінету Міністрів України від 26 листопада 2024 р. № 1201-р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1201-2024-р#Text (дата звернення: 24.05.2026)
20. Про схвалення Національної стратегії захисту прав дитини у сфері юстиції на період до 2028 року та затвердження операційного плану заходів з її реалізації у 2025–2028 роках : Розпорядження КМУ від 14 липня 2025 р. № 708-р. URL:https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/708-2025-р#Text (дата звернення: 24.05.2026).

DOI: https://doi.org/10.36059/978-966-397-661-7-17

ЗАХИСТ МАЙНОВИХ ПРАВ ДІТЕЙ В УМОВАХ ЗБРОЙНОЇ АГРЕСІЇ ПРОТИ УКРАЇНИ: ДОКТРИНАЛЬНИЙ АНАЛІЗ ЗАКОНУ УКРАЇНИ № 4824-IX

Кирдан Богдан Васильович,
кандидат юридичних наук, доцент,
завідувач кафедри цивільного права та процесу
Національної академії внутрішніх справ,
пл. Солом'янська, 1, м. Київ, Україна

Вступ

Збройна агресія російської федерації проти України, розпочата 24 лютого 2022 року, поставила систему вітчизняного сімейного права перед безпрецедентними викликами, які істотно виходять за межі класичних доктринальних конструкцій захисту прав дитини. Запровадження правового режиму воєнного стану[622] змусило законодавця реагувати на сучасні виклики, які раніше мали гіпотетичний характер. Масове вимушене переміщення населення, перебування одного або обох батьків на фронті, у полоні чи в стані безвісної відсутності за особливих обставин, руйнування житлового фонду, необхідності оформлення прийняття спадщини загиблих захисників – усі ці чинники створили якісно нову правову реальність, у якій традиційний дозвільний механізм органів опіки та піклування подекуди ставав непереборною перешкодою для реалізації найкращих інтересів дитини. Загальний правовий контекст функціонування суспільних інститутів у воєнний період визначається Законом України «Про правовий режим воєнного стану»[623].

Саме тому ухвалення Верховною Радою України Закону України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо вдосконалення порядку вчинення правочинів в інтересах малолітніх та неповнолітніх осіб» 25 березня 2026 року № 4824-IX[624] (далі –

[622] Про введення воєнного стану в Україні : Указ Президента України від 24 лютого 2022 року № 64/2022. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/64/2022#Text

[623] Про правовий режим воєнного стану : Закон України від 12 травня 2015 року № 389-VIII. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/389-19#Text

[624] Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо вдосконалення порядку вчинення правочинів в інтересах малолітніх та неповнолітніх осіб : Закон України від 25 березня 2026 року № 4824-IX. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4824-20#Text

Закон України № 4824-IX) слід розглядати як концептуальну реформу, що постала у відповідь на конкретні запити суспільства, спричинені умовами воєнного стану. Закон комплексно охоплює зміни до Сімейного кодексу України[625], Цивільного кодексу України[626], Закону України «Про охорону дитинства»[627], Закону України «Про забезпечення організаційно-правових умов соціального захисту дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування»[628], Закону України «Про основи соціального захисту бездомних осіб і безпритульних дітей»[629], Закону України «Про безоплатну правничу допомогу»[630]. Зазначений масштаб охоплення законодавчих актів свідчить про те, що ухвалена реформа має не вузькоспеціалізований, а комплексний міжгалузевий характер, наслідки якого матимуть тривалий вплив на всю систему охорони майнових прав дитини в Україні.

Доктринальні засади правового регулювання майнових відносин батьків і дітей сформовані у фундаментальних працях провідних українських цивілістів та фахівців у галузі сімейного права. Класичною є позиція З. В. Ромовської[631], у якій батьківські повноваження щодо майна дитини розглядаються як похідна функція виконання батьківських обов'язків. Системне доктринальне опрацювання інституту захисту майнових прав дитини здійснила Л. В. Красицька[632]. Питання нотаріального опосередкування захисту майнових прав дитини комплексно розкрила М. М. Дякович[633]. Договірний аспект здійснення майнових прав за участю дитини детально опрацьований

[625] Сімейний кодекс України : Закон України від 10 січня 2002 року № 2947-III. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2947-14#Text

[626] Цивільний кодекс України : Закон України від 16 січня 2003 року № 435-IV. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/435-15#Text

[627] Про охорону дитинства : Закон України від 26 квітня 2001 року № 2402-III. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2402-14#Text

[628] Про забезпечення організаційно-правових умов соціального захисту дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування : Закон України від 13 січня 2005 року № 2342-IV. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2342-15#Text

[629] Про основи соціального захисту бездомних осіб і безпритульних дітей : Закон України від 2 червня 2005 року № 2623-IV. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2623-15#Text

[630] Про безоплатну правничу допомогу : Закон України від 2 червня 2011 року № 3460-VI. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3460-17#Text

[631] Ромовська З. В. Українське сімейне право : підручник для студентів вищих навчальних закладів. Київ : Правова єдність, 2009. 500 с.

[632] Красицька Л. В. Проблеми здійснення та захисту особистих та майнових прав батьків і дітей : монографія. Київ : Видавництво Ліра-К, 2014. 628 с.

[633] Дякович М. М. Охорона і захист сімейних прав та інтересів нотаріусом : монографія. Київ : Істина, 2014. 520 с.

у дослідженні О. В. Розгон[634]. Концептуальне розкриття джерел сімейного права здійснив В. А. Ватрас[635]. Захист сімейних прав в порядку непозовного цивільного судочинства комплексно опрацювала Г. В. Чурпіта[636]. Шлюбні правовідносини як підґрунтя для здійснення батьківських прав і обов'язків системно дослідила О. І. Сафончик[637]. Фундаментальний внесок у розвиток вітчизняної доктрини сімейного права зробили О. В. Дзера та Т. В. Боднар[638]. Принцип найкращих інтересів дитини як методологічну основу цивільного судочинства всебічно дослідила О. В. Ступак[639]. Спеціально майновим правам малолітніх і неповнолітніх осіб присвячена дисертація О. А. Негоди[640].

Важливий компаративний контекст для розуміння національної реформи дають праці М. В. Менджул[641, 642, 643], у яких в порівняльному аспекті висвітлені основні положення сімейного права України, держав-членів ЄС, Сполученого Королівства, Канади та США. Окреме значення мають сучасні наукові розвідки, безпосередньо пов'язані з реаліями воєнного стану. І. В. Міщук у 2025 році розглянула захист прав дитини у цивільному судочинстві через призму принципу забезпечення найкращих інтересів дитини[644]. А. Галаш здійснила цінне порівняльно-правове дослідження прав та обов'язків батьків щодо майна дитини за зако-

---

634 Розгон О. В. Договори у сімейному праві України : монографія. Київ : Ін Юре, 2018. 301 с.

635 Ватрас В. А. Джерела сімейного права: проблеми теорії та практики : монографія. Хмельницький : Поліграфіст-3, 2020. 824 с.

636 Чурпіта Г. В. Захист сімейних прав та інтересів у порядку непозовного цивільного судочинства : монографія. Київ : Алерта, 2016. 434 с.

637 Сафончик О. І. Шлюбні правовідносини в Україні: проблеми теорії і практики : монографія. Одеса : Фенікс, 2018. 378 с.

638 Дзера О. В., Боднар Т. В. Сімейне право України : підручник. Київ : Юрінком Інтер, 2020. 520 с.

639 Ступак О. В. Принцип «найкращі інтереси дитини» у цивільному судочинстві України : дис. ... докт. філос. : спеці. 081 – Право. Київ : Науково-дослідний інститут приватного права і підприємництва імені академіка Ф. Г. Бурчака НАПрН України, 2025. 271 с. URL: https://repository.ndippp.gov.ua/handle/765432198/1044

640 Негода О. А. Захист майнових прав малолітніх та неповнолітніх осіб: цивільно-правовий аспект : дис. канд. юрид. наук : 12.00.03. Харківський національний університет внутрішніх справ. Харків, 2020.

641 Менджул М. В. Порівняльне сімейне право : навчальний посібник. Ужгород : РІК-У, 2021. 296 с.

642 Менджул М. В. Принципи сімейного права (сутність та проблеми застосування) : монографія. Ужгород : Видавництво Олександри Гаркуші, 2019. 211 с.

643 Менджул М. В. Сутнісні ознаки принципів сімейного права. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія: Право*. 2019. Вип. 58. Т. 1. С. 128–131. DOI: https://doi.org/10.32782/2307-3322.58-1.27

644 Міщук І. В. Захист прав дитини у цивільному судочинстві через призму принципу забезпечення найкращих інтересів дитини. *Аналітично-порівняльне правознавство*. 2025. № 2. С. 297–303. DOI: https://doi.org/10.24144/2788-6018.2025.02.41

нодавством України та держав ЄС[645]. Сучасну проблематику цифровізації майнових відносин з участю дитини предметно опрацювали С. С. Мирза, К. Є. Пальшков та В. В. Шевчук[646]. М. П. Юніна та І. О. Буялова досліджували спадкові аспекти захисту прав дітей у воєнний час[647]. Висновки В. Ватраса та І. Костяшкіна щодо особливостей правового регулювання сімейних відносин кодифікованими правовими актами в Україні та державах Західної та Центральної Європи[648] дають додатковий компаративний інструментарій для оцінки новацій. У 2026 році Ш. Р. Тодуа опублікував одну з найперших спеціалізованих наукових розвідок про критерії співвідношення забезпечення найкращих інтересів дитини та батьківських прав в умовах воєнного стану[649].

Однак спеціалізованих наукових розвідок, безпосередньо присвячених аналізу нової редакції статті 177 Сімейного кодексу України, на момент підготовки цього розділу наукова література не містить – що цілком зрозуміло, зважаючи на щойнішнє ухвалення акта (25 березня 2026 року) та підписання Президентом України (23 квітня 2026 року). Зазначена обставина зумовлює беззаперечну актуальність дослідження.

Метою розділу є цілісне доктринальне осмислення Закону України № 4824-IX як комплексного правового механізму, спрямованого на захист майнових прав дитини в умовах збройної агресії, та формулювання науково обґрунтованих пропозицій щодо вдосконалення подальшого правозастосування. Для досягнення поставленої мети розв'язано такі дослідницькі завдання: проаналізовано доктринальну еволюцію інституту управління майном дитини у вітчизняній науці сімейного права; розкрито зміст основних новел Закон України № 4824-IX крізь призму

[645] Галаш А. Правове регулювання прав та обов'язків батьків щодо майна дитини за законодавством України та держав Європейського Союзу: порівняльно-правове дослідження. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія: Право*. 2024. Ч. 2, № 86. С. 59–64. DOI: https://doi.org/10.24144/2307-3322.2024.86.2.9

[646] Мирза С. С., Пальшков К. Є., Шевчук В. В. Цивільно-правове регулювання електронних правочинів за участю малолітніх та неповнолітніх осіб. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія: Право*. 2026. Т. 1, № 93. С. 457–463. DOI: https://doi.org/10.24144/2307-3322.2026.93.1.64

[647] Юніна М. П., Буялова І. О. Проблемні аспекти спадкування в умовах воєнного стану та можливі шляхи їх вирішення. *Аналітично-порівняльне правознавство*. 2025. Т. 1, № 3. С. 351–355. DOI: https://doi.org/10.24144/2788-6018.2025.03.1.53

[648] Ватрас В., Костяшкін І. Особливості правового регулювання сімейних відносин кодифікованими правовими актами в Україні та державах Західної та Центральної Європи. *Актуальні проблеми правознавства*. 2021. № 4 (28). URL: http://appj.wunu.edu.ua/index.php/appj/article/view/1217

[649] Тодуа Ш. Р. Критерії співвідношення забезпечення найкращих інтересів дитини та батьківських прав в умовах воєнного стану. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія: Право*. 2026. Т. 1, № 93. DOI: https://doi.org/10.24144/2307-3322.2026.93.1.69

критерію найкращих інтересів дитини, передбаченого Конвенцією ООН про права дитини[650]; досліджено спеціальний правовий механізм здійснення майнових прав дитини за відсутності одного з батьків унаслідок обставин, безпосередньо пов'язаних зі збройною агресією; зіставлено вітчизняну модель з європейськими моделями управління майном дитини; запропоновано напрями вдосконалення правозастосовної практики органів опіки та піклування, нотаріусів, судів. Об'єктом дослідження є суспільні відносини у сфері здійснення та захисту майнових прав малолітніх і неповнолітніх осіб; предметом – норми СК України, ЦК України та інших законодавчих актів, змінених Законом України № 4824-IX, а також доктринальні позиції українських правників і правозастосовна практика. Методологічну основу розділу становлять діалектичний, формально-юридичний, порівняльно-правовий, системно-структурний, герменевтичний та юридичного моделювання методи наукового пізнання.

1 Доктринальні засади управління майном дитини у вітчизняному сімейному праві: ретроспективний та системний аналіз

Конструкція управління майном дитини як самостійного інституту сімейного права склалась у вітчизняній правовій доктрині під впливом двох взаємопов'язаних чинників: міжнародно-правового, насамперед Конвенції ООН про права дитини 1989 року, та національно-кодифікаційного, що виявився у структурі СК України та ЦК України. Стаття 3 Конвенції ООН про права дитини закріплює принцип, відповідно до якого в усіх діях стосовно дітей першочергова увага приділяється якнайкращому забезпеченню інтересів дитини. Цей принцип, як цілком слушно зауважує О. В. Ступак[651], набуває в національному правозастосуванні характеру наскрізного оцінного стандарту, який має втілюватись на всіх стадіях прийняття рішень, що стосуються майнових прав малолітніх і неповнолітніх осіб. Застосування цього принципу не може зводитися до формального декларування – воно потребує комплексної оцінки всіх

[650] Конвенція ООН про права дитини : Конвенція ООН від 20 листопада 1989 року. Ратифіковано Постановою Верховної Ради Української РСР від 27 лютого 1991 року № 789-XII. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_021#Text

[651] Ступак О. В. Принцип «найкращі інтереси дитини» у цивільному судочинстві України : дис. ... докт. філос. : спец. 081 – Право. Київ : Науково-дослідний інститут приватного права і підприємництва імені академіка Ф. Г. Бурчака НАПрН України, 2025. 267 с. URL: https://repository.ndippp.gov.ua/handle/765432198/1044

обставин справи з пріоритетом саме інтересів дитини як уразливого учасника правовідносин.

У вітчизняній доктрині цивільного та сімейного права склалися два основні теоретичні підходи до природи інституту управління майном дитини. Перший підхід, обстоюваний, зокрема, З. В. Ромовською[652], кваліфікує батьківську владу щодо майна дитини як похідну функцію виконання батьківських обов'язків, обмежену принципом найкращих інтересів дитини та неприпустимістю звуження обсягу її майнових прав. У такому розумінні батьки виступають не самостійними розпорядниками, а особами, які тимчасово здійснюють управління чужим майном – майном дитини – з обов'язком повернути його після припинення представництва. Другий підхід, представлений у дослідженнях Л. В. Красицької[653], акцентує саме на правомочній (а не функціональній) природі дій батьків стосовно майна дитини: батьки виступають законними представниками, які діють від імені малолітнього та лише дають згоду на правочини неповнолітнього, причому їхні правомочності обмежуються потребою отримання дозволу органу опіки та піклування у випадках, прямо передбачених законом. Подібну позицію розвиває й О. А. Негода[654], обґрунтовуючи, що цивільно-правовий захист майнових прав малолітніх і неповнолітніх осіб має здійснюватися у рамках загальної концепції захисту цивільних прав, проте з урахуванням специфіки правового статусу неповнолітнього як уразливого суб'єкта правовідносин. Обидва підходи доповнюють один одного, оскільки відображають різні рівні правового опосередкування єдиного інституту.

М. В. Менджул[655], аналізуючи систему принципів сімейного права, наголошує на особливому значенні принципу пріоритетного захисту прав та інтересів дитини, який є комплексним і охоплює як особисті немайнові, так і майнові аспекти правового статусу дитини. У монографічному дослідженні дослідниці підкреслюється, що зазначений принцип не зводиться до пасивного захисного механізму, а передбачає активну позитивну дію держави щодо створення умов для повноцінного розвитку

[652] Ромовська З. В. Українське сімейне право : підручник для студентів вищих навчальних закладів. Київ : Правова єдність, 2009. 500 с.

[653] Красицька Л. В. Проблеми здійснення та захисту особистих та майнових прав батьків і дітей : монографія. Київ : Видавництво Ліра-К, 2014. 628 с.

[654] Негода О. А. Захист майнових прав малолітніх та неповнолітніх осіб: цивільно-правовий аспект : дис. канд. юрид. наук : 12.00.03. Харківський національний університет внутрішніх справ. Харків, 2020. 278 с.

[655] Менджул М. В. Принципи сімейного права (сутність та проблеми застосування) : монографія. Ужгород : Видавництво Олександри Гаркуші, 2019. 211 с.

дитини, у тому числі шляхом забезпечення збереження та належного управління її майном. У цьому ж напрямку розвиває власну концепцію М. М. Дякович[656], обґрунтовуючи особливу роль нотаріата як суб'єкта охорони і захисту сімейних прав та інтересів, насамперед майнових прав дитини при посвідченні правочинів за її участю. У монографії встановлено, що нотаріус не просто посвідчує правочин – він здійснює превентивну охорону прав дитини шляхом перевірки повноважень законних представників, наявності дозволу органу опіки та піклування, відповідності умов правочину інтересам дитини. Аналогічна позиція викладена і в навчальному посібнику цієї ж дослідниці[657].

Договірний аспект здійснення майнових прав за участю дитини комплексно опрацьований О. В. Розгон[658]. Авторка обґрунтовує, що сімейно-правовий договір є самостійним правовим інструментом, який поряд з нормативним регулюванням забезпечує гнучке врегулювання сімейних відносин. Стосовно правочинів за участю дитини О. В. Розгон вказує на необхідність ретельного балансу між свободою договору та публічно-правовою охороною майнових прав дитини. Поглиблений теоретико-методологічний аналіз джерел сімейного права здійснив В. А. Ватрас[659]. Науковець довів, що сучасні джерела сімейного права не зводяться до СК України, а охоплюють складну ієрархічну систему, до якої входять норми міжнародних договорів, рішення Європейського суду з прав людини, правові позиції Верховного Суду, постанови Кабінету Міністрів України та інші підзаконні нормативно-правові акти. Розуміння такої системи джерел є методологічно важливим для правильного тлумачення Закону України № 4824-IX, який змінює одночасно норми кількох законодавчих актів.

Захист сімейних прав в порядку непозовного цивільного судочинства предметно розкрила Г. В. Чурпіта[660]. Авторка обґрунтовує, що інститут окремого провадження є особливою процесуальною формою захисту сімейних прав, що охоплює, зокрема, справи про

[656] Дякович М. М. Охорона і захист сімейних прав та інтересів нотаріусом : монографія. Київ : Істина, 2014. 520 с.

[657] Дякович М. М. Сімейне право України : навчальний посібник. Київ : Правова єдність ; Алерта ; Центр учбової літератури, 2023. 552 с.

[658] Розгон О. В. Договори у сімейному праві України : монографія. Київ : Ін Юре, 2018. 301 с.

[659] Ватрас В. А. Джерела сімейного права: проблеми теорії та практики : монографія. Хмельницький : Поліграфіст-3, 2020. 824 с.

[660] Чурпіта Г. В. Захист сімейних прав та інтересів у порядку непозовного цивільного судочинства : монографія. Київ : Алерта, 2016. 434 с.

усиновлення, встановлення фактів, що мають юридичне значення, обмеження цивільної дієздатності тощо. Цей доктринальний підхід має безпосередній зв'язок з Законом України № 4824-IX: окремі категорії справ, які можуть розглядатися в порядку непозовного цивільного судочинства (наприклад, визнання особи безвісно відсутньою), є передумовами для застосування нового механізму вчинення правочинів без згоди одного з батьків. Шлюбний контекст здійснення батьківських прав і обов'язків стосовно майна дитини глибоко проаналізувала О. І. Сафончик[661]. Авторка довела, що зміст шлюбних правовідносин не вичерпується відносинами між подружжям, а охоплює складний комплекс прав та обов'язків батьків щодо їхніх дітей, у тому числі і щодо управління дитячим майном. Цей висновок є особливо важливим для розуміння Закону України № 4824-IX, який, по суті, визначає нові межі реалізації шлюбних повноважень обох батьків стосовно майна дитини в умовах об'єктивної відсутності одного з них.

Системне охоплення інституту управління майном дитини здійснюється також у фундаментальних підручниках із сімейного права. Підручник за редакцією С. Б. Булеци та В. Г. Фазикоша[662], підручник за редакцією А. О. Дутко[663], підручник О. В. Дзери та Т. В. Боднар[664], становлять системну дидактичну базу для розуміння інституту управління майном дитини як міжгалузевого правового утворення.

Методологічно важливим для розуміння нової редакції статті 177 СК України є висновок А. Галаш[665]. Згідно з висновками дослідниці, для визначення прав та обов'язків батьків щодо майна дитини сімейне законодавство держав Європейського Союзу використовує категорії «піклування щодо майна дитини» (piecza majątkowa у польській моделі) або «управління майном дитини» (Vermögenssorge у німецькій моделі), що включає правомочності батьків щодо управління майном дитини, використання доходу від такого управління та коштів дитини. Принципово важливо, що здійснення батьківських прав і виконання

---

[661] Сафончик О. І. Шлюбні правовідносини в Україні: проблеми теорії і практики : монографія. Одеса : Фенікс, 2018. 378 с.

[662] Сімейне право України : підручник / С. Б. Булеца, В. В. Заборовський, В. Г. Фазикош та ін. ; за ред. С. Б. Булеци, В. Г. Фазикоша. Київ : Знання, 2015. 375 с.

[663] Сімейне право України : підручник / за ред. А. О. Дутко. Львів : Львівський державний університет внутрішніх справ, 2018. 480 с.

[664] Дзера О. В., Боднар Т. В. Сімейне право України : підручник. Київ : Юрінком Інтер, 2023. 520 с.

[665] Галаш А. Правове регулювання прав та обов'язків батьків щодо майна дитини за законодавством України та держав Європейського Союзу: порівняльно-правове дослідження. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія: Право*. 2024. Том 2, 86. С. 59–64. DOI: https://doi.org/10.24144/2307-3322.2024.86.2.9

батьківських обов'язків у цій сфері обмежується пріоритетом інтересів дитини над інтересами інших членів сім'ї: дохід від активів першочергово витрачається на управління такими активами та на утримання дитини, а лише потім – на утримання інших членів сім'ї; майно, придбане батьками за кошти дитини, стає її власністю; правочини щодо майна дитини мають укладатися виключно в інтересах дитини, а в ряді випадків – з дозволу сімейного суду. Аналогічні концепції розглядає й М. В. Менджул[666], де виокремлюються спільні та відмінні принципи сімейного права в Україні й Австрії, Бельгії, Німеччині, Нідерландах, Люксембурзі, Ліхтенштейні, Монако, Швейцарії.

На відміну від сімейного законодавства України, яке передбачає необхідність надання згоди на вчинення окремих правочинів щодо майна дитини органами опіки та піклування, законодавство держав Європейського Союзу надає такі повноваження сімейному суду (Німеччина), судді з питань опіки (Франція), суду із питань сім'ї та опіки (Польща), сирітському суду (Латвія), загальному суду (Чехія, Естонія). Французьке, латвійське та польське сімейне законодавство особливим чином визначають питання здійснення судового контролю за здійсненням управління майном дитини її батьками – не тільки через механізм надання згоди на укладення правочинів в інтересах дитини, а й через подання описів майна, що знаходиться в управлінні, змін до описів у разі істотної зміни вартості та обсягу такого майна, річного управлінського звіту із докладними відомостями про витрати на утримання разом із підтверджуючими документами для здійснення суддею із сімейних справ перевірки належності управління батьками майном їх дітей. Зіставлення цих європейських моделей з нинішньою конструкцією ст. 177 СК України дає змогу констатувати, що Закон України № 4824-IX в концептуальному вимірі наближає вітчизняне регулювання до загальноєвропейського стандарту, водночас зберігаючи національну специфіку – повноваження саме адміністративного органу (органу опіки та піклування), а не суду, на надання дозволів.

Принцип найкращих інтересів дитини як методологічна категорія цивільного процесу деталізовано опрацьований у дисертаційному дослідженні О. В. Ступак[667], де автор обґрунтовує, що цей принцип становить системоутворюючий стандарт, який пронизує всі стадії здійснення правосуддя

[666] Менджул М. В. Порівняльне сімейне право : навчальний посібник. Ужгород : РІК-У, 2021. 296 с.

[667] Ступак О. В. Принцип «найкращі інтереси дитини» у цивільному судочинстві України : дис. ... докт. філос. : спец. 081 – Право. Київ : Науково-дослідний інститут приватного права і підприємництва імені академіка Ф. Г. Бурчака НАПрН України, 2025. 267 с. URL: https://repository.ndippp.gov.ua/handle/765432198/1044

у справах за участю дітей: від подання позову до виконання судового рішення. Узагальнюючи практику Верховного Суду, О. В. Ступак відзначає, що національне правозастосування поступово адаптує підходи Загального коментаря Комітету ООН з прав дитини № 14 (2013)[668] щодо права дитини на приділення першочергової уваги найкращим інтересам дитини. У згаданому Загальному коментарі формулюється трирівнева концепція принципу найкращих інтересів: 1) як суттєвого права дитини; 2) як основоположного тлумачного правового принципу; 3) як процедурного правила, що зобов'язує орган, який ухвалює рішення, належним чином оцінити можливі наслідки такого рішення для дитини. Подібну тезу розвиває й І. В. Міщук[669], яка підкреслює, що основним критерієм у справах щодо дітей є забезпечення найкращих інтересів дитини, однак суди часто зіштовхуються з труднощами в оцінці того, яке середовище буде більш сприятливим для розвитку дитини. Л. Гретченко[670] окремо акцентувала, що відповідно до Загального коментаря Комітету ООН з прав дитини № 14 (2013) Комітет визнав за необхідне скласти невичерпний, непідпорядкований перелік елементів, які можна розглядати при проведенні оцінки найкращих інтересів дитини будь-якою особою, відповідальною за прийняття рішень.

Вагоме доктринальне значення мають правові позиції Касаційного цивільного суду у складі Верховного Суду. У постанові від 24 квітня 2024 року[671], постанові від 14 травня 2024 року[672], постанові від 5 березня 2025 року[673] та постанові від 21 січня 2026 року[674] Верховний Суд послідовно

[668] Загальний коментар Комітету ООН з прав дитини № 14 (2013) про право дитини на приділення першочергової уваги якнайкращому забезпеченню її інтересів (пункт 1 статті 3) : документ ООН CRC/C/GC/14 від 29 травня 2013 року. URL: https://www.refworld.org/sites/default/files/attachments/64e4da0e4.pdf

[669] Міщук І. В. Захист прав дитини у цивільному судочинстві через призму принципу забезпечення найкращих інтересів дитини. *Аналітично-порівняльне правознавство*. 2025. № 2. С. 297–303. DOI: https://doi.org/10.24144/2788-6018.2025.02.41

[670] Найкращі інтереси дитини: актуальні питання судової практики : матеріали Вищої школи адвокатури НААУ / адв. Л. Гретченко. URL: https://www.hsa.org.ua/blog/najkrashhi-interesy-dytyny-aktualni-pytannya-sudovoyi-praktyky

[671] Постанова Касаційного цивільного суду у складі Верховного Суду від 24 квітня 2024 року у справі № 501/1786/22 Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/118688759

[672] Постанова Касаційного цивільного суду у складі Верховного Суду від 14 травня 2024 року у справі № 352/2324/17 / Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/119168272

[673] Постанова Касаційного цивільного суду у складі Верховного Суду від 5 березня 2025 року у справі № 199/7566/22 / Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/125673487

[674] Постанова Касаційного цивільного суду у складі Верховного Суду від 21 січня 2026 року у справі № 739/1677/24 / Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/133750226

стверджує, що рівність прав батьків стосовно дитини є похідною від прав та інтересів самої дитини на гармонійний розвиток і належне виховання, й першорядно повинні бути визначені й враховані інтереси дитини з урахуванням об'єктивних обставин спору. Між інтересами дитини та інтересами батьків повинна існувати справедлива рівновага, причому особлива увага має приділятися найважливішим інтересам дитини, які за своєю природою та важливістю мають переважати інтереси батьків.

Сучасна судова практика свідчить про тенденцію до посилення уваги судів до захисту прав дитини та врахування насильства як фактора, що безпосередньо впливає на доцільність позбавлення або збереження батьківських прав[675].

Цей доктринально-судовий стандарт має пряме відношення до Закону України № 4824-IX, оскільки нова редакція ст. 177 СК України спрямована саме на забезпечення такої рівноваги між батьківськими повноваженнями і захистом найкращих інтересів дитини.

Системний аналіз доктринальних позицій дозволяє виокремити три визначальні засади, на яких побудоване вітчизняне правове регулювання управління майном дитини у сучасних умовах: 1) принцип презумпції недостатньої правової зрілості малолітньої та неповнолітньої особи, наслідком якого є вимога обов'язкового представництва або згоди законних представників; 2) принцип публічно-правового контролю за здійсненням майнових прав дитини, який реалізується через інститут дозволу органу опіки та піклування; 3) принцип неприпустимості звуження обсягу існуючих майнових прав дитини, закріплений у ч. 6 ст. 177 СК України та ст. 12 Закону України «Про основи соціального захисту бездомних осіб і безпритульних дітей»[676]. Закон України № 4824-IX суттєво удосконалює співвідношення цих принципів: посилюючи перший і третій, він водночас спрощує другий – у тих ситуаціях, коли публічно-правовий контроль не виправданий характером правочину (безоплатне набуття майна дитиною).

Розглядаючи проблематику крізь призму класичних робіт З. В. Ромовської[677], варто також згадати її тезу про те, що сімейне право повинно враховувати «реальність родинного життя», а не лише

[675] Шаповал Л. І., Кирдан Б. В. Тенденції у вирішенні справ про позбавлення батьківських прав у контексті домашнього насильства. *Наука і техніка сьогодні.* 2025. № 11 (52). С. 407. DOI: https://doi.org/10.52058/2786-6025-2025-11(52)-402-414

[676] Про основи соціального захисту бездомних осіб і безпритульних дітей : Закон України від 2 червня 2005 року № 2623-IV. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2623-15#Text

[677] Ромовська З. В. Українське сімейне право : підручник для студентів вищих навчальних закладів. Київ : Правова єдність, 2009. 500 с.

формальну логіку правових конструкцій. Збройна агресія створила саме ту реальність родинного життя, у якій формальна вимога згоди обох батьків на дрібні чи виключно вигідні для дитини правочини стала юридично нездоланною перешкодою. Підготовлений колективом викладачів кафедри цивільно-правових дисциплін Львівського державного університету внутрішніх справ підручник із сімейного права також звертає увагу на тенденцію до зростання публічно-правових елементів у сімейних відносинах, які, проте, не повинні перетворюватися на самоціль і шкодити приватним інтересам учасників сімейних відносин. У контексті порівняльно-правового аналізу вітчизняної моделі з європейськими моделями цінне доктринальне значення має дослідження В. А. Ватраса та І. Костяшкіна[678], у якому автори системно демонструють, що в Україні, на відміну від ряду європейських держав, спостерігається дуалізм у правовому регулюванні: ті сімейні відносини, які потребують особливого державного захисту, врегульовуються СК України, тоді як інші – нормами ЦК України. Закон України № 4824-IX зберігає та водночас вдосконалює цю дуалістичну конструкцію, узгоджуючи сімейно-правові й цивільно-правові норми у єдиному регулятивному полі.

2 Зміст основних новел Закону України № 4824-IX як реалізація принципу найкращих інтересів дитини

Закон України № 4824-IX є комплексною новелізацією, яка одночасно вносить зміни до СК України, ЦК України, Закону України «Про охорону дитинства», Закону України «Про забезпечення організаційно-правових умов соціального захисту дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування», Закону України «Про основи соціального захисту бездомних осіб і безпритульних дітей», Закону України «Про безоплатну правничу допомогу». Концептуально новели Закону можна розподілити на чотири взаємопов'язані змістові блоки: 1) зміна меж публічно-правового контролю за правочинами в інтересах дитини; 2) уточнення вимог до форми згоди батьків; 3) запровадження спеціального механізму здійснення майнових прав дитини за відсутності одного з батьків; 4) розширення гарантій безоплатної правничої допомоги для дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування. Послідовний доктринальний аналіз кожного

[678] Ватрас В., Костяшкін І. Особливості правового регулювання сімейних відносин кодифікованими правовими актами в Україні та державах Західної та Центральної Європи. *Актуальні проблеми правознавства*. 2021. № 2 (26). С. 126–135. DOI: https://doi.org/10.35774/app2021.02.126

з цих блоків дозволяє системно осмислити концептуальний задум законодавця і виявити внутрішню логіку реформи.

Перший і концептуально ключовий блок новел стосується обсягу обов'язкового дозволу органу опіки та піклування. Згідно з новою редакцією ст. 177 СК України дозвіл органу опіки та піклування не вимагається для правочинів, за якими дитина набуває майно безоплатно, у тому числі шляхом дарування, спадкування, приватизації, а також для договорів, укладених в інтересах дитини, які не призводять до звуження обсягу її майнових прав[679]. Зазначена новела суттєво змінює дореформену доктринальну позицію, відображену, зокрема, у працях М. М. Дякович[680], яка наголошувала на необхідності уніфікованого нотаріального та адміністративного контролю за всіма без винятку правочинами щодо нерухомого майна дитини. Скасування дозволу для правочинів безоплатного набуття узгоджується з міжнародним стандартом найкращих інтересів дитини, оскільки публічно-правовий контроль за угодами, які об'єктивно не можуть зашкодити дитині, а лише розширюють її майнову сферу, є надмірним і суперечить принципу пропорційності. Доктринальне обґрунтування такого підходу прямо випливає з тези Л. В. Красицької[681] про необхідність розмежування правочинів, які об'єктивно несуть ризик звуження майнової сфери дитини, і правочинів, які такого ризику позбавлені. О. А. Негода[682] також обґрунтовує, що цивільно-правовий захист майнових прав дитини має бути диференційованим залежно від характеру правочину та потенційних загроз майновим інтересам дитини.

Водночас законодавець зберіг систему попереднього дозволу органу опіки та піклування для правочинів, за якими дитина відчужує або обтяжує своє майно. Згідно з ч. 2 ст. 177 СК України в новій редакції батьки (усиновлювачі) або опікун малолітньої дитини не мають права без дозволу органу опіки та піклування: відмовитися від прав на майно малолітньої дитини; видавати письмові зобов'язання від імені малолітньої дитини; вчиняти правочини щодо об'єкта житлової нерухомості та/або земельної ділянки, на якій розміщений такий об'єкт, власником

[679] Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо вдосконалення порядку вчинення правочинів в інтересах малолітніх та неповнолітніх осіб : Закон України від 25 березня 2026 року № 4824-IX. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4824-20#Text

[680] Дякович М. М. Охорона і захист сімейних прав та інтересів нотаріусом : монографія. Київ : Істина, 2014. 520 с.

[681] Красицька Л. В. Проблеми здійснення та захисту особистих та майнових прав батьків і дітей : монографія. Київ : Видавництво Ліра-К, 2014. 628 с.

[682] Негода О. А. Захист майнових прав малолітніх та неповнолітніх осіб: цивільно-правовий аспект : дис. канд. юрид. наук : 12.00.03. Харківський національний університет внутрішніх справ. Харків, 2020. 278 с.

або користувачем яких є малолітня дитина; здійснювати відчуження, поділ, виділ нерухомого майна, об'єкта незавершеного будівництва, майбутнього об'єкта нерухомості, іншого цінного майна, зокрема транспортних засобів, власником якого є малолітня дитина[683]. Зазначені положення закріплені у постанові Кабінету Міністрів України від 24 вересня 2008 року № 866 «Питання діяльності органів опіки та піклування, пов'язаної із захистом прав дитини»[684], яка системно регламентує процедурні аспекти здійснення публічно-правового контролю за майновими правами дитини.

Окреме доктринальне значення мають питання цифровізації майнових відносин з участю дитини, особливо актуальні в умовах стрімкого розвитку електронної комерції. У сучасному дослідженні С. С. Мирза, К. Є. Пальшкова та В. В. Шевчука[685] зроблено висновок про те, що передбачена цивільним законодавством презумпція схвалення правочину у разі відсутності заперечень з боку законних представників протягом одного місяця після його вчинення, хоча й спрямована на забезпечення стабільності цивільного обороту, в умовах електронної комерції не завжди гарантує належний рівень захисту прав та інтересів малолітніх та неповнолітніх осіб. Закон України № 4824-IX безпосередньо не врегульовує питання електронних правочинів, проте загальний концепт реформи – диференційований публічно-правовий контроль залежно від характеру правочину – відкриває методологічну перспективу для подальшого розвитку нормативного регулювання у сфері електронної комерції за участю дитини. Базою такого розвитку є Закон України «Про електронну комерцію»[686].

Другий блок новел стосується вимог до форми згоди батьків. Якщо договір потребує нотаріального посвідчення, згода батьків на його вчинення також має бути нотаріально посвідчена[687]. Така вимога

[683] Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо вдосконалення порядку вчинення правочинів в інтересах малолітніх та неповнолітніх осіб : Закон України від 25 березня 2026 року № 4824-IX. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4824-20#Text

[684] Питання діяльності органів опіки та піклування, пов'язаної із захистом прав дитини : Постанова Кабінету Міністрів України від 24 вересня 2008 року № 866. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/866-2008-п#Text

[685] Мирза С. С., Пальшков К. Є., Шевчук В. В. Цивільно-правове регулювання електронних правочинів за участю малолітніх та неповнолітніх осіб. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія: Право*. 2026. Том 1, № 93. С. 457–463. DOI: https://doi.org/10.24144/2307-3322.2026.93.1.64

[686] Про електронну комерцію : Закон України від 3 вересня 2015 року № 675-VIII. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/675-19#Text

[687] Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо вдосконалення порядку вчинення правочинів в інтересах малолітніх та неповнолітніх осіб : Закон України від 25 березня 2026 року № 4824-IX. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4824-20#Text

відповідає загальному принципу відповідності форми супровідного юридичного акта формі основного правочину та позитивно сприймається у нотаріальній практиці. М. М. Дякович[688] обґрунтовувала необхідність посилення нотаріального контролю за дотриманням майнових прав дитини, оскільки нотаріус має змогу комплексно оцінити правомірність та доцільність правочину з огляду на найкращі інтереси дитини. Закон України № 4824-IX фактично імплементує цю доктринальну позицію в національне законодавство, перерозподіляючи функції публічного контролю між органом опіки та піклування і нотаріусом таким чином, що компетенція першого зосереджується на правочинах із потенційно несприятливими майновими наслідками для дитини, а компетенція другого – на забезпеченні формальної правильності волевиявлення батьків. Особливості нотаріальної діяльності у воєнний час окремо врегульовані постановою Кабінету Міністрів України від 28 лютого 2022 року № 164 «Деякі питання нотаріату в умовах воєнного стану»[689], яка має враховуватися нотаріусами при посвідченні правочинів за участю малолітніх та неповнолітніх осіб.

Принципово важливим є те, що Закон України № 4824-IX зберіг збалансований механізм державного контролю за правочинами щодо нерухомого майна дитини. Згідно зі ст. 73 Закону України «Про нотаріат»[690] нотаріус може накласти заборону на відчуження нерухомого майна дитини за зверненням органу опіки та піклування. Така заборона є видом обтяження, підлягає державній реєстрації і фактично унеможливлює продаж або переоформлення майна дитини, що становить додатковий правовий запобіжник зловживанням з боку законних представників. Водночас згідно з ч. 5 ст. 177 СК України орган опіки та піклування зберігає право відмовити у наданні дозволу на правочин щодо нерухомого майна дитини у строго визначених законом випадках. Збереження зазначеного переліку підстав для відмови є виявом доктринальної послідовності законодавця: зменшення формалізованих перешкод для правочинів безоплатного набуття не означає послаблення матеріально-правового захисту майнових прав дитини.

---

[688] Дякович М. М. Охорона і захист сімейних прав та інтересів нотаріусом : монографія. Київ : Істина, 2014. 520 с.

[689] Деякі питання нотаріату в умовах воєнного стану : Постанова Кабінету Міністрів України від 28 лютого 2022 року № 164. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/164-2022-п#Text

[690] Про нотаріат : Закон України від 2 вересня 1993 року № 3425-XII. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3425-12#Text

Ця тенденція знаходить підтвердження у судовій практиці. У постанові Верховного Суду від 1 грудня 2025 року у справі № 317/5530/23[691] розглянуто питання щодо прав на майно, придбане за кредитні кошти, дітьми, які народилися після укладення кредиту, та дійшов висновку, що наявність дитини в житловому приміщенні не є автоматичним запобіжником від відчуження майна, а кожна справа потребує доведення реального порушення прав дитини. Зазначена правова позиція кореспондує концепції Закону № 4824-IX: не сам факт участі дитини в правовідносинах, а реальна загроза звуження її майнової сфери має бути критерієм для застосування публічно-правового контролю.

Розгляд новел Закону України № 4824-IX через призму класифікації принципу найкращих інтересів дитини, запропонованої у Загальному коментарі Комітету ООН з прав дитини № 14 (2013)[692], дозволяє стверджувати, що ухвалені зміни цілком послідовно реалізують усі три рівні цього принципу. На рівні суттєвого права дитини Закон закріплює право дитини отримати майно безоплатно без надмірних бюрократичних перешкод. На тлумачному рівні Закон встановлює, що скасування дозволу для безоплатних правочинів є виявом саме інтересів дитини, а не спрощення цивільного обороту в широкому розумінні. На процедурному рівні Закон зобов'язує органи опіки та піклування і нотаріусів комплексно оцінювати наслідки кожного конкретного правочину для майнової сфери дитини, керуючись виключно її інтересами, а не формальними міркуваннями.

Четвертий блок новел стосується розширення гарантій безоплатної правничої допомоги. Згідно з оновленою редакцією Закону України «Про безоплатну правничу допомогу» діти-сироти, діти, позбавлені батьківського піклування, та особи з їх числа отримали право на всі види безоплатної вторинної правничої допомоги. Зазначена новела має самостійне доктринальне значення, оскільки фактично формалізує специфічний правовий статус цієї категорії дітей як «привілейованих суб'єктів» правничого захисту. Зважаючи на масштабне зростання кількості дітей, які втратили батьківське піклування внаслідок збройної агресії, ця новела має не лише соціально-захисне, а й глибоке правозахисне значення. Згідно з даними Щорічної доповіді

[691] Постанова Касаційного цивільного суду у складі Верховного Суду від 01 грудня 2026 року у справі № 317/5530/23. *Єдиний державний реєстр судових рішень*. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/132196943

[692] Загальний коментар Комітету ООН з прав дитини № 14 (2013) про право дитини на приділення першочергової уваги якнайкращому забезпеченню її інтересів (пункт 1 статті 3) : документ ООН CRC/C/GC/14 від 29 травня 2013 року. URL: https://www.refworld.org/sites/default/files/attachments/64e4da0e4.pdf

Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини за 2024 рік[693], потреба у комплексному правничому супроводі цієї категорії дітей значно зросла з початку повномасштабного вторгнення.

Системне місце Закону України № 4824-IX у складі національного законодавства про захист прав дитини варто розглядати у тісному зв'язку з Національною стратегією захисту прав дитини у сфері юстиції на період до 2028 року[694]. Стратегія охоплює широке коло проблемних питань, пов'язаних із забезпеченням прав дитини в умовах воєнного стану, забезпеченням прав і найкращих інтересів дітей, які стикаються із системою правосуддя під час вирішення цивільних спорів, що стосуються життя дитини, а також забезпеченням прав і свобод дитини в Інтернеті. Закон України № 4824-IX, ухвалений менш ніж за рік після затвердження Стратегії, по суті, є одним з перших нормативно-правових інструментів її імплементації у сфері майнових прав дитини.

Правочини, передбачені оновленою ст. 177 СК України, концептуально варто розглядати у взаємозв'язку з іншими інститутами сімейного права, насамперед з інститутом представництва, договорами в сімейному праві (як їх ґрунтовно дослідила О. В. Розгон[695]), шлюбними правовідносинами (як їх системно опрацювала О. І. Сафончик[696]). Ця системна інтеграція новел свідчить, що Закон України № 4824-IX не є точковою редакцією, а становить органічну частину поступового реформування сімейного законодавства України, спрямованого на досягнення рівноваги між публічно-правовою охороною прав дитини та приватноправовою свободою її законних представників.

3 Спеціальний механізм здійснення майнових прав дитини за відсутності одного з батьків в умовах збройної агресії

Найбільш концептуально новаторським елементом Закону України № 4824-IX, зумовленим саме реаліями збройної агресії, є запровадження спеціального механізму здійснення майнових прав дитини у випадках,

[693] Щорічна доповідь Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини про стан додержання та захисту прав і свобод людини і громадянина в Україні у 2024 році. Розділ 4. Права дитини. URL: https://ombudsman.gov.ua/report-2024/prava-dytyny

[694] Про схвалення Національної стратегії захисту прав дитини у сфері юстиції на період до 2028 року та затвердження операційного плану заходів з її реалізації у 2025–2028 роках : Розпорядження Кабінету Міністрів України від 14 липня 2025 року № 708-р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/708-2025-р

[695] Розгон О. В. Договори у сімейному праві України : монографія. Київ : Ін Юре, 2018. 301 с.

[696] Сафончик О. І. Шлюбні правовідносини в Україні: проблеми теорії і практики : монографія. Одеса : Фенікс, 2018. 378 с.

коли один із батьків об'єктивно не може взяти участь у вчиненні правочину. Згідно з новою редакцією ст. 177 СК України передбачено, що правочин, який потребує згоди обох батьків (усиновлювачів), може бути вчинений без згоди одного з них, якщо такий батько (мати): захоплений у полон або заручники; інтернований у нейтральні держави; зник безвісти за особливих обставин, визнаний безвісно відсутнім; проживає окремо від дитини протягом не менше шести місяців поспіль і не бере участі у вихованні та утриманні дитини; місце його проживання невідоме[697]. Цей перелік обставин має вичерпний характер і кваліфікується як «виняткові обставини», що зумовлюють об'єктивну неможливість участі одного з батьків у вчиненні правочині.

Зазначені обставини юридично кореспондують положенням Закону України «Про правовий статус осіб, зниклих безвісти за особливих обставин»[698], який визначає особливий статус осіб, які зникли безвісти у зв'язку зі збройним конфліктом, воєнними діями, тимчасовою окупацією частини території України, надзвичайними ситуаціями природного чи техногенного характеру. Перебування одного з батьків у полоні або статусі заручника, своєю чергою, регулюється положеннями Закону України «Про соціальний і правовий захист військовослужбовців та членів їх сімей»[699], а також відповідними нормами міжнародного гуманітарного права. Юридичну значущість запровадженої в Законі України № 4824-IX класифікації обставин складно переоцінити: до її ухвалення родини військовослужбовців, які перебували в полоні, фактично були позбавлені можливості оформлювати спадкові, дарувальні, приватизаційні правочини щодо майна, яке переходило до дитини, оскільки чинний раніше механізм вимагав нотаріально посвідченої згоди обох батьків. Особливе значення це має для спадкових правовідносин. Так, М. П. Юніна та І. О. Буялова зазначають, що значна частина спадкових справ за участю дітей у воєнний період зіткнулась саме з проблемою неможливості реалізувати спадкові права дитини через об'єктивну відсутність одного з батьків[700].

[697] Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо вдосконалення порядку вчинення правочинів в інтересах малолітніх та неповнолітніх осіб : Закон України від 25 березня 2026 року № 4824-IX. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4824-20#Text

[698] Про правовий статус осіб, зниклих безвісти за особливих обставин : Закон України від 12 липня 2018 року № 2505-VIII. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2505-19#Text

[699] Про соціальний і правовий захист військовослужбовців та членів їх сімей : Закон України від 20 грудня 1991 року № 2011-XII. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2011-12#Text

[700] Юніна М. П., Буялова І. О. Проблемні аспекти спадкування в умовах воєнного стану та можливі шляхи їх вирішення. *Аналітично-порівняльне правознавство*. 2025. Т. 1, № 3. С. 351–355. DOI: https://doi.org/10.24144/2788-6018.2025.03.1.53

Ш. Р. Тодуа[701], аналізуючи критерії співвідношення забезпечення найкращих інтересів дитини та батьківських прав в умовах воєнного стану, обґрунтовано наголошує на тому, що класична двосуб'єктна модель здійснення батьківських прав («рівність обох батьків») у контексті збройного конфлікту потребує доктринальної модифікації, оскільки об'єктивна неможливість участі одного з батьків у прийнятті рішень щодо дитини не повинна бути підставою для повного блокування будь-яких юридичних дій в інтересах останньої. На думку дослідника, в умовах воєнного стану традиційні моделі правозастосування функціонують у режимі надзвичайної швидкості та обмежених ресурсів, що підсилює ризик порушення прав дітей і батьків. Водночас держава, органи опіки та піклування, а також суди зобов'язані діяти відповідно до міжнародних стандартів, які встановлюють пріоритет найкращих інтересів дитини як базовий принцип будь-яких рішень, що стосуються дітей.

Формула, запропонована Законом України № 4824-IX, на нашу думку є збалансованою: з одного боку, вона зберігає принцип рівності батьків як вихідний (правочин потребує згоди обох), з іншого – встановлює вичерпний перелік об'єктивних обставин, за яких ця рівність може реалізуватися лише потенційно, але не актуально.

Важливе доктринальне значення має критерій «не менше шести місяців поспіль» та невиконання обов'язку щодо виховання й утримання дитини при невідомому місці проживання другого з батьків. Цей критерій є комбінованим оцінним стандартом, який поєднує темпоральний (шестимісячний строк) і змістовний (фактичне ухилення від батьківських обов'язків) елементи. Зазначений підхід узгоджується з правовими позиціями Касаційного цивільного суду у складі Верховного Суду у справах щодо забезпечення найкращих інтересів дитини. Так, у постанові від 24 квітня 2024 року[702] та у постанові від 14 травня 2024 року[703] Верховний Суд послідовно стверджує неприпустимість формального підходу при оцінці обставин справ, що стосуються дітей. Аналогічну позицію Верховний Суд висловив

[701] Тодуа Ш. Р. Критерії співвідношення забезпечення найкращих інтересів дитини та батьківських прав в умовах воєнного стану. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія: Право*. 2026. Т. 1, № 93. DOI: https://doi.org/10.24144/2307-3322.2026.93.1.69

[702] Постанова Касаційного цивільного суду у складі Верховного Суду від 24 квітня 2024 року у справі № 501/1786/22 Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/118688759

[703] Постанова Касаційного цивільного суду у складі Верховного Суду від 14 травня 2024 року у справі № 352/2324/17 / Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/119168272

у постанові від 5 березня 2025 року[704] та у постанові від 21 січня 2026 року[705]. Доктринально це слід оцінити позитивно: законодавець не пішов шляхом створення формальних, легко зловживаних винятків, а сформулював комплексний критерій, який потребує доказування у кожному конкретному випадку.

Доцільно також звернути увагу на проблему документального підтвердження факту перебування одного з батьків у полоні чи його безвісної відсутності. Чинне законодавство містить кілька різновидів документів, які можуть бути використані для цього: довідка органу управління Збройних Сил України або іншого військового формування; довідка Координаційного штабу з питань поводження з військовополоненими; рішення суду про визнання особи безвісно відсутньою (ст. 43 ЦК України) або про оголошення померлою (ст. 46 ЦК України); довідка про реєстрацію особи у Єдиному реєстрі осіб, зниклих безвісти за особливих обставин[706]. Уніфікація вимог до зазначених документів становить актуальне завдання правозастосовної практики, яке, ймовірно, потребуватиме методичних роз'яснень з боку Міністерства юстиції України та Нотаріальної палати України. Особливого значення процедурні питання набувають у контексті захисту сімейних прав в порядку непозовного цивільного судочинства, як це досліджувала Г. В. Чурпіта[707]: визнання особи безвісно відсутньою, оголошення її померлою, встановлення фактів, що мають юридичне значення, є суто непозовними процедурами, які стають передумовою для застосування механізмів Закону України № 4824-IX.

Окремої уваги заслуговує питання обсягу контролю органу опіки та піклування за здійсненням майнових прав дитини у разі відсутності одного з батьків. Доктринально дискусійним є те, чи має такий контроль посилюватися (з огляду на потенційний ризик зловживань з боку присутнього батька), чи навпаки – пом'якшуватися (зважаючи на необхідність оперативності правозастосування). На нашу думку збалансованим рішенням є диференційований підхід: у разі вчинення безоплатних правочинів в інтересах дитини контроль може бути

[704] Постанова Касаційного цивільного суду у складі Верховного Суду від 5 березня 2025 року у справі № 199/7566/22 / Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/125673487

[705] Постанова Касаційного цивільного суду у складі Верховного Суду від 21 січня 2026 року у справі № 739/1677/24 / Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/133750226

[706] Про правовий статус осіб, зниклих безвісти за особливих обставин : Закон України від 12 липня 2018 року № 2505-VIII. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2505-19#Text

[707] Чурпіта Г. В. Захист сімейних прав та інтересів у порядку непозовного цивільного судочинства : монографія. Київ : Алерта, 2016. 434 с.

мінімальним, тоді як у разі вчинення правочинів зі звуження майнової сфери дитини – посиленим, з обов'язковим залученням представника органу опіки та піклування до процедури посвідчення правочину нотаріусом. Цей висновок узгоджується з позицією І. В. Міщук[708], яка наголошує, що захист прав дитини у цивільному судочинстві має здійснюватися не за формальними критеріями, а через реальну оцінку забезпечення найкращих інтересів дитини у конкретних обставинах справи, та з висновками О. А. Негоди[709] про необхідність ризик-орієнтованого підходу до захисту майнових прав малолітніх та неповнолітніх осіб.

Разом із тим, як зазначено у Щорічній доповіді Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини у 2024 році[710], практика органів опіки та піклування у воєнний період засвідчила низку системних проблем: недостатня кількість працівників служб у справах дітей, відсутність уніфікованих методичних підходів до оцінювання найкращих інтересів дитини, нерівномірний доступ до публічних послуг у різних регіонах. Парламентська Асамблея Ради Європи у Резолюції 2529 (2024) «Жодну дитину в Україні не оминула війна»[711] констатувала, що всі українські діти мають право користуватися правами та свободами, закріпленими у відповідних міжнародних документах з прав людини. Реалізація положень Закону України № 4824-IX зумовлює об'єктивну потребу в підвищенні професійної компетентності фахівців органів опіки та піклування, насамперед у частині адекватного застосування нових критеріїв і процедур, передбачених законодавством.

На завершення цього параграфа варто акцентувати, що Закон України № 4824-IX не є виключно «воєнним» законом, оскільки запроваджені ним норми про здійснення правочинів за відсутності одного з батьків є універсальними та діятимуть і після припинення дії правового режиму воєнного стану. Ця обставина має самостійне доктринальне значення: воєнні виклики стимулювали кодифікаційний прогрес, наслідки якого матимуть тривалий характер і сприятимуть удосконаленню сімейного

[708] Міщук І. В. Захист прав дитини у цивільному судочинстві через призму принципу забезпечення найкращих інтересів дитини. *Аналітично-порівняльне правознавство*. 2025. № 2. С. 297–303. DOI: https://doi.org/10.24144/2788-6018.2025.02.41

[709] Негода О. А. Захист майнових прав малолітніх та неповнолітніх осіб: цивільно-правовий аспект : дис. канд. юрид. наук : 12.00.03. Харківський національний університет внутрішніх справ. Харків, 2020. 278 с.

[710] Щорічна доповідь Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини про стан додержання та захисту прав і свобод людини і громадянина в Україні у 2024 році. Розділ 4. Права дитини. URL: https://ombudsman.gov.ua/report-2024/prava-dytyny

[711] Резолюція Парламентської Асамблеї Ради Європи 2529 (2024) «Жодну дитину в Україні не оминула війна». *Council of Europe*. URL: https://pace.coe.int/en/files/33348/html

законодавства України в цілому. Така тенденція є позитивною та узгоджується з міжнародним стандартом «надбання, не втрати», передбаченим Преамбулою Загальної декларації прав людини[712], ст. 22 Конституції України та Конвенцією про захист прав людини і основоположних свобод: кризові обставини не повинні слугувати приводом для звуження обсягу прав і свобод людини, а навпаки, мають мобілізувати державу до пошуку нових механізмів їх ефективного захисту. У цьому ж напрямку рухається й Декларація прав дитини, яка проголошує, що людство зобов'язане надати дитині все найкраще, що воно має.

Висновки

Проведене дослідження дало змогу сформулювати такі науково обґрунтовані висновки. По-перше, Закон України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо вдосконалення порядку вчинення правочинів в інтересах малолітніх та неповнолітніх осіб» від 25 березня 2026 року № 4824-IX становить концептуальну реформу інституту управління майном дитини, спрямовану на досягнення рівноваги між публічно-правовою охороною прав дитини та приватноправовою свободою її законних представників. Системно він охоплює зміни до СК України, ЦК України, Закону України «Про охорону дитинства», Закону України «Про забезпечення організаційно-правових умов соціального захисту дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування», Закону України «Про основи соціального захисту бездомних осіб і безпритульних дітей», Закону України «Про безоплатну правничу допомогу».

По-друге, доктринальний аналіз Закону України № 4824-IX крізь призму трирівневої концепції найкращих інтересів дитини, сформульованої у Загальному коментарі Комітету ООН з прав дитини № 14 (2013), засвідчує, що ухвалені новели послідовно імплементують міжнародний стандарт на всіх рівнях: суттєвому, тлумачному та процедурному. Ці висновки узгоджуються з доктринальними позиціями О. В. Ступак, М. В. Менджул, Л. В. Красицької, О. А. Негоди, які системно опрацьовували різні грані принципу найкращих інтересів дитини.

По-третє, спеціальний механізм здійснення майнових прав дитини за відсутності одного з батьків, передбачений новою редакцією ст. 177 СК України,

[712] Загальна декларація прав людини : прийнята і проголошена резолюцією 217 А (III) Генеральної Асамблеї ООН від 10 грудня 1948 року. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_015#Text

є концептуально новаторською відповіддю національного законодавця на виклики збройної агресії. Зазначені зміни юридично кореспондують з Законом України «Про правовий статус осіб, зниклих безвісти за особливих обставин», з нормами міжнародного гуманітарного права щодо військовополонених і заручників, з правовими позиціями Верховного Суду щодо балансу батьківських прав і захисту майнових інтересів дитини.

По-четверте, з метою забезпечення ефективного правозастосування Закону України № 4824-IX необхідно: 1) розробити методичні рекомендації Міністерства юстиції України та Нотаріальної палати України щодо документального підтвердження факту перебування одного з батьків у полоні, інтернованим, безвісно відсутнім або тривало відсутнім; 2) уніфікувати критерії оцінювання шестимісячного строку неучасті у вихованні дитини, які мають включати як темпоральний, так і змістовний елементи.

По-п'яте, доктринальне значення Закону України № 4824-IX виходить за межі суто адаптації національного законодавства до реалій війни. Він засвідчує тенденцію до конвергенції українського сімейного права з європейськими моделями piecza majątkowa та Vermögenssorge, в яких управління майном дитини здійснюється за принципом мінімального достатнього державного контролю в поєднанні з посиленою матеріальною відповідальністю законних представників за дотримання найкращих інтересів дитини. Подальші наукові розвідки доцільно зосередити на емпіричному дослідженні практики застосування нової редакції ст. 177 СК України.

Анотація

У розділі здійснено доктринальне дослідження Закону України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо вдосконалення порядку вчинення правочинів в інтересах малолітніх та неповнолітніх осіб» від 25 березня 2026 року № 4824-IX, крізь призму реалій збройної агресії російської федерації проти України. На основі здійсненого аналізу праць Т. В. Боднар, В. А. Ватраса, О. В. Дзери, М. М. Дякович, Л. В. Красицької, М. В. Менджул, О. А. Негоди, З. В. Ромовської, О. В. Розгон, О. І. Сафончик, О. В. Ступак, Л. І. Шаповал, Г. В. Чурпіти та інших провідних українських цивілістів обґрунтовано позицію про те, що прийнятий закон є комплексною новелізацією, яка одночасно спрощує цивільний оборот в частині безоплатного набуття дітьми майна (скасування дозволу органу опіки та піклування) і запроваджує спеціальний механізм здійснення майнових прав дитини за відсутності одного з батьків через полон, інтернування, безвісну відсутність або тривале (понад шість місяців)

ухилення від виконання батьківських обов'язків. Виявлено, що зазначені новели імплементують конвенційний принцип найкращих інтересів дитини, узгоджуються з європейськими моделями piecza majątkowa та Vermögenssorge, усувають системні правові колізії, які затягували строки реалізації спадкових і прав дітей бути обдаровуваними у воєнний період. Сформульовано пропозиції щодо вдосконалення правозастосування, зокрема в частині процедури документального підтвердження факту перебування одного з батьків у полоні та критеріїв оцінювання шестимісячного періоду неучасті у вихованні дитини.

Література

1. Ватрас В. А. Джерела сімейного права: проблеми теорії та практики : монографія. Хмельницький : Поліграфіст-3, 2020. 824 с.
2. Ватрас В., Костяшкін І. Особливості правового регулювання сімейних відносин кодифікованими правовими актами в Україні та державах Західної та Центральної Європи. *Актуальні проблеми правознавства.* 2021. № 2 (26). С. 126–135. DOI: https://doi.org/10.35774/app2021.02.126
3. Галаш А. Правове регулювання прав та обов'язків батьків щодо майна дитини за законодавством України та держав Європейського Союзу: порівняльно-правове дослідження. *Науковий вісник Ужгородського національного університету*. Серія: Право. 2024. Ч. 2, № 86. С. 59–64. DOI: https://doi.org/10.24144/2307-3322.2024.86.2.9
4. Декларація прав дитини : проголошена резолюцією 1386 (XIV) Генеральної Асамблеї ООН від 20 листопада 1959 року. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_384#Text
5. Деякі питання нотаріату в умовах воєнного стану : Постанова Кабінету Міністрів України від 28 лютого 2022 року № 164. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/164-2022-п#Text
6. Дзера О. В., Боднар Т. В. Сімейне право України : підручник. Київ : Юрінком Інтер, 2023. 520 с.
7. Дякович М. М. Охорона і захист сімейних прав та інтересів нотаріусом : монографія. Київ : Істина, 2014. 520 с.
8. Загальна декларація прав людини : прийнята і проголошена резолюцією 217 А (III) Генеральної Асамблеї ООН від 10 грудня 1948 року. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_015#Text
9. Загальний коментар Комітету ООН з прав дитини № 14 (2013) про право дитини на приділення першочергової уваги якнайкращому забезпеченню її інтересів (пункт 1 статті 3) : документ ООН CRC/C/GC/14 від 29 травня 2013 року. URL: https://www.refworld.org/sites/default/files/attachments/64e4da0e4.pdf
10. Конвенція ООН про права дитини : Конвенція ООН від 20 листопада 1989 року. Ратифіковано Постановою Верховної Ради Української РСР від 27 лютого 1991 року № 789-XII. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_021#Text

11. Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод : Конвенція Ради Європи від 4 листопада 1950 року. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_004#Text
12. Конституція України : прийнята на п'ятій сесії Верховної Ради України 28 червня 1996 року № 254к/96-ВР. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254к/96-вр#Text
13. Красицька Л. В. Проблеми здійснення та захисту особистих та майнових прав батьків і дітей : монографія. Київ : Видавництво Ліра-К, 2014. 628 с.
14. Менджул М. В. Порівняльне сімейне право : навчальний посібник. Ужгород : РІК-У, 2021. 296 с.
15. Менджул М. В. Принципи сімейного права (сутність та проблеми застосування) : монографія. Ужгород : Видавництво Олександри Гаркуші, 2019. 211 с.
16. Менджул М. В. Сутнісні ознаки принципів сімейного права. *Науковий вісник Ужгородського національного університету*. *Серія: Право*. 2019. Вип. 58. Т. 1. С. 128–131. DOI: https://doi.org/10.32782/2307-3322.58-1.27
17. Мирза С. С., Пальшков К. Є., Шевчук В. В. Цивільно-правове регулювання електронних правочинів за участю малолітніх та неповнолітніх осіб. *Науковий вісник Ужгородського національного університету*. *Серія: Право*. 2026. Т. 1. № 93. С. 457–463. DOI: https://doi.org/10.24144/2307-3322.2026.93.1.64
18. Міщук І. В. Захист прав дитини у цивільному судочинстві через призму принципу забезпечення найкращих інтересів дитини. *Аналітично-порівняльне правознавство*. 2025. № 2. С. 297–303. DOI: https://doi.org/10.24144/2788-6018.2025.02.41
19. Найкращі інтереси дитини: актуальні питання судової практики : матеріали Вищої школи адвокатури НААУ / адв. Л. Гретченко. URL: https://www.hsa.org.ua/blog/najkrashhi-interesy-dytyny-aktualni-pytannya-sudovoyi-praktyky
20. Негода О. А. Захист майнових прав малолітніх та неповнолітніх осіб: цивільно-правовий аспект : дисертація канд. юрид. наук: 12.00.03. Харківський національний університет внутрішніх справ. Харків, 2020. 278 с.
21. Питання діяльності органів опіки та піклування, пов'язаної із захистом прав дитини : Постанова Кабінету Міністрів України від 24 вересня 2008 року № 866. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/866-2008-п#Text
22. Постанова Касаційного цивільного суду у складі Верховного Суду від 24 квітня 2024 року у справі № 501/1786/22. *Єдиний державний реєстр судових рішень*. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/118688759
23. Постанова Касаційного цивільного суду у складі Верховного Суду від 14 травня 2024 року у справі № 352/2324/17. *Єдиний державний реєстр судових рішень*. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/119168272
24. Постанова Касаційного цивільного суду у складі Верховного Суду від 5 березня 2025 року у справі № 199/7566/22. *Єдиний державний реєстр судових рішень*. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/125673487
25. Постанова Касаційного цивільного суду у складі Верховного Суду від 21 січня 2026 року у справі № 739/1677/24. *Єдиний державний реєстр судових рішень*. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/133750226

26. Постанова Касаційного цивільного суду у складі Верховного Суду від 01 грудня 2026 року у справі № 317/5530/23. *Єдиний державний реєстр судових рішень*. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/132196943
27. Принципи сімейного права : вебінар Вищої школи адвокатури НААУ / д.ю.н. М. В. Менджул. URL: https://www.hsa.org.ua/blog/pryntsypy-simejnogo-prava
28. Про безоплатну правничу допомогу : Закон України від 2 червня 2011 року № 3460-VI. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3460-17#Text
29. Про введення воєнного стану в Україні : Указ Президента України від 24 лютого 2022 року № 64/2022. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/64/2022#Text
30. Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо вдосконалення порядку вчинення правочинів в інтересах малолітніх та неповнолітніх осіб : Закон України від 25 березня 2026 року № 4824-IX. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4824-20#Text
31. Про електронну комерцію : Закон України від 3 вересня 2015 року № 675-VIII. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/675-19#Text
32. Про забезпечення організаційно-правових умов соціального захисту дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування : Закон України від 13 січня 2005 року № 2342-IV. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2342-15#Text
33. Про нотаріат : Закон України від 2 вересня 1993 року № 3425-XII. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3425-12#Text
34. Про основи соціального захисту бездомних осіб і безпритульних дітей : Закон України від 2 червня 2005 року № 2623-IV. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2623-15#Text
35. Про охорону дитинства : Закон України від 26 квітня 2001 року № 2402-III. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2402-14#Text
36. Про правовий режим воєнного стану : Закон України від 12 травня 2015 року № 389-VIII. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/389-19#Text
37. Про правовий статус осіб, зниклих безвісти за особливих обставин : Закон України від 12 липня 2018 року № 2505-VIII. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2505-19#Text
38. Про соціальний і правовий захист військовослужбовців та членів їх сімей : Закон України від 20 грудня 1991 року № 2011-XII. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2011-12#Text
39. Про схвалення Національної стратегії захисту прав дитини у сфері юстиції на період до 2028 року та затвердження операційного плану заходів з її реалізації у 2025–2028 роках : Розпорядження Кабінету Міністрів України від 14 липня 2025 року № 708-р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/708-2025-р
40. Резолюція Парламентської Асамблеї Ради Європи 2529 (2024) «Жодну дитину в Україні не оминула війна» : ухвалена 25 січ. 2024 р. // Парламентська асамблея Ради Європи. URL: https://pace.coe.int/en/files/33348/html
41. Розгон О. В. Договори у сімейному праві України : монографія. Київ : Ін Юре, 2018. 301 с.
42. Ромовська З. В. Українське сімейне право : підручник для студентів вищих навчальних закладів. Київ : Правова єдність, 2009. 500 с.

43. Сафончик О. І. Шлюбні правовідносини в Україні: проблеми теорії і практики : монографія. Одеса : Фенікс, 2018. 378 с.
44. Сімейне право України : підручник / за ред. А. О. Дутко. Львів : Львівський державний університет внутрішніх справ, 2018. 480 с.
45. Сімейне право України : підручник / С. Б. Булеца, В. В. Заборовський, В. Г. Фазикош та ін. ; за ред. С. Б. Булеци, В. Г. Фазикоша. Київ : Знання, 2015. 375 с.
46. Сімейне право України : навчальний посібник для студентів вищих навчальних закладів // Дякович М.М. 2-ге видання перероб. і допов. Київ : Правова єдність, 2012. 552 с.
47. Сімейний кодекс України : Закон України від 10 січня 2002 року № 2947-III. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2947-14#Text
48. Ступак О. В. Принцип «найкращі інтереси дитини» у цивільному судочинстві України : дис. … докт. філос. : спеціальність 081 – Право. Київ : Науково-дослідний інститут приватного права і підприємництва імені академіка Ф. Г. Бурчака НАПрН України, 2025. 267 с. URL: https://repository.ndippp.gov.ua/handle/765432198/1044
49. Тодуа Ш. Р. Критерії співвідношення забезпечення найкращих інтересів дитини та батьківських прав в умовах воєнного стану. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія: Право*. 2026. Т. 1, № 93. С. 488–494. DOI: https://doi.org/10.24144/2307-3322.2026.93.1.69
50. Цивільний кодекс України : Закон України від 16 січня 2003 року № 435-IV. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/435-15#Text
51. Чурпіта Г. В. Захист сімейних прав та інтересів у порядку непозовного цивільного судочинства : монографія. Київ : Алерта, 2016. 434 с.
52. Шаповал Л. І., Кирдан Б. В. Тенденції у вирішенні справ про позбавлення батьківських прав у контексті домашнього насильства. *Наука і техніка сьогодні.* 2025. № 11 (52). С. 402–414. DOI: https://doi.org/10.52058/2786-6025-2025-11(52)-402-414
53. Щорічна доповідь Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини про стан додержання та захисту прав і свобод людини і громадянина в Україні у 2024 році. Розділ 4. Права дитини. URL: https://ombudsman.gov.ua/report-2024/prava-dytyny
54. Юніна М. П., Буялова І. О. Проблемні аспекти спадкування в умовах воєнного стану та можливі шляхи їх вирішення. *Аналітично-порівняльне правознавство.* 2025. Том 1, № 3. С. 351–355. DOI: https://doi.org/10.24144/2788-6018.2025.03.1.53

DOI: https://doi.org/10.36059/978-966-397-661-7-18

ВІДНОВНЕ ПРАВОСУДДЯ В СИСТЕМІ ЗАХИСТУ ПРАВ ДИТИНИ В УМОВАХ ЗБРОЙНОЇ АГРЕСІЇ

Ковбан Андрій Володимирович,
кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри цивільно-правових дисциплін
Одеського державного університету внутрішніх справ,
вул. Успенська, 1, м. Одеса, 65014, Україна

Вступ

Відновне правосуддя в системі захисту прав дитини в умовах збройної агресії постає як гуманна альтернатива традиційному каральному підходу, орієнтуючись передусім на реабілітацію дитини та відшкодування завданої шкоди[713]. В основі цієї філософії лежить діалог між правопорушником і потерпілим за участю професійного медіатора, що дозволяє неповнолітньому усвідомити наслідки своїх дій без таврування судимістю[714]. Особливої актуальності цей механізм набуває під час війни, коли деструктивна поведінка молоді часто стає наслідком пережитого стресу, втрати стабільності або глибокої психологічної травми[715]. Замість ізоляції дитини від суспільства, програма пропонує їй пройти шлях виправлення через психологічну допомогу та соціальну інтеграцію, що запобігає подальшій криміналізації покоління, яке вже постраждало від бойових дій[716].

Впровадження такого підходу дозволяє правоохоронній системі діяти більш гнучко, враховуючи статус внутрішньо переміщених осіб або складні життєві обставини, в яких опинилася родина дитини[717]. Відповідно до Кримінального процесуального кодексу

[713] Про охорону дитинства. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2402-14#Text

[714] Про запровадження та реалізацію пілотного проєкту щодо імплементації міжнародних стандартів правосуддя, дружнього до дитини, у практичну діяльність : Наказ Генерального прокурора, Міністерства внутрішніх справ України, Міністерства юстиції України, Міністерства соціальної політики від 01.06.2023 № 150/445/2077/5/187. URL : https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v0150905-23#n19

[715] Про утворення Координаційного штабу з питань захисту прав дитини в умовах воєнного стану. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/302-2022-п#n38

[716] Національна стратегія реформування системи юстиції щодо дітей на період до 2028 року : Схвалено розпорядженням Кабінету Міністрів України від 14.07.2025 № 708-2025-р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/708-2025-р#n17

[717] Про охорону дитинства. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2402-14#Text

та Закону України «Про медіацію» (прокурор чи суд можуть роз'яснити сторонам право звернутися до процедури медіації або запропонувати її), розпочинається процес глибокої виховної роботи, де головною умовою є щире каяття та виконання зобов'язань перед потерпілою стороною[718]. Це не лише забезпечує швидке відновлення справедливості для постраждалих, а й дає неповнолітньому шанс на майбутнє в правовому полі. Таким чином, відновне правосуддя стає критично важливим елементом національної безпеки та соціальної стійкості, оскільки воно зберігає людський потенціал країни навіть у найтемніші часи, перетворюючи юридичний конфлікт на можливість для примирення та особистісного росту дитини.

1 Особливості відновного правосуддя, що застосовні до неповнолітніх

Відновне правосуддя становить собою фундаментальну зміну парадигми в юридичній науці та практиці, де на перше місце виходить не каральна сила закону, а зцілення соціальних ран. Замість традиційного фокуса на встановленні провини та призначенні ізоляції, цей підхід розглядає правопорушення як розрив людських стосунків, який потребує активного виправлення[719]. Центральним елементом тут стає безпосередній діалог між сторонами, де потерпілий отримує змогу бути почутим, а правопорушник стикається з реальними наслідками своїх дій, що спонукає його до щирого каяття та відповідальності. Відновний підхід кардинально відрізняється від каральної моделі тим, що він не залишає учасників конфлікту наодинці з їхніми травмами чи правовими наслідками[720]. У процесі відновлення особлива увага приділяється психічному стану людини та поверненню відчуття безпеки в громаді. Правопорушник у цій системі не є пасивним суб'єктом, який

[718] Про запровадження та реалізацію пілотного проєкту щодо імплементації міжнародних стандартів правосуддя, дружнього до дитини, у практичну діяльність : Наказ Генерального прокурора, Міністерства внутрішніх справ України, Міністерства юстиції України, Міністерства соціальної політики від 01.06.2023 № 150/445/2077/5/187. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v0150905-23#n19

[719] General comment № 24 (2019) on children's rights in the child justice system. URL: https://www.ohchr.org/en/documents/general-comments-and-recommendations/general-comment-no-24-2019-childrens-rights-child

[720] UN Approach to Justice for Children: Guidance Note of the Secretary-General (September 2008). URL: https://www.unodc.org/pdf/criminal_justice/Guidance_Note_of_the_SG_UN_Approach_to_Justice_for_Children.pdf

просто очікує на вирок, він стає активним учасником процесу репарації, що передбачає добровільне усунення завданої шкоди та роботу над відновленням довіри оточення.

Попри складність термінологічної адаптації в різних мовах, суть концепції залишається незмінною в прагненні знайти гармонійний баланс між інтересами особистості та суспільства[721]. Відновний процес спрямований на те, щоб вийти за межі сухого юридичного протоколу та досягти результату, який допоможе потерпілому знайти заспокоєння, а правопорушнику – успішно реінтегруватися в соціум без ризику повторного вчинення злочину.

Відновне правосуддя пропонує принципово інший погляд на природу злочину, розглядаючи його не як абстрактне порушення букви закону, а як реальну шкоду, завдану конкретній людині та її оточенню[722]. В центрі цієї філософії стоять фундаментальні цінності: право кожного бути почутим у своїй справі, безумовна повага до людської гідності, толерантність та прагнення до миру. На відміну від каральної системи, де держава виступає головним арбітром, відновний підхід повертає право вирішення конфлікту безпосередньо його учасникам, створюючи безпечний простір для відкритого діалогу[723].

Ключовим завданням тут стає не ізоляція правопорушника, а зцілення наслідків конфлікту. Це передбачає глибоку роботу над відновленням психічного стану як потерпілого, так і того, хто вчинив правопорушення[724]. Медіатор допомагає сторонам побачити за сухими статтями кодексу живу людину: потерпілий отримує можливість висловити свій біль та потреби, що стає основою для його психологічного відновлення, а правопорушник стикається з реальним впливом своїх дій. Такий фокус на особистості, а не на формальній забороні, перетворює кримінальний акт із юридичного факту на етичний виклик, який потребує активного виправлення[725].

[721] Веселов М. Ю. Ювенальна юстиція у системі забезпечення прав дітей: адміністративно-правові засади. Житомир : Вид. О. О. Євенок, 2020. 444 с. URL: https://rep.dnuvs.ukr.education/items/f3acfa68-30b2-441e-8c2b-f90fb0fe0a05

[722] Justice in Matters Involving Children in Conflict with the Law: Model Law on Juvenile Justice and Related Commentary / United Nations Office on Drugs and Crime. New York : United Nations, 2013. URL: https://www.unodc.org/documents/justice-and-prison-reform/Justice_Matters_Involving-Web_version.pdf

[723] Guidelines for Action on Children in the Criminal Justice System: Economic and Social Council resolution 1997/30, 21 July 1997. URL: https://www.ohchr.org/en/instruments-mechanisms/instruments/guidelines-action-children-criminal-justice-system

[724] Бліхар В. С., Дробиняк О. В. Філософсько-правовий аналіз інституту ювенальної юстиції : монографія. Хмельницький : ХУУП ім. Л. Юзькова, 2020. 320 с. URL: https://dspace.lvduvs.edu.ua/handle/1234567890/3557

[725] Веселов М. Ю. Ювенальна юстиція у системі забезпечення прав дітей: адміністративно-правові засади. Житомир : Вид. О. О. Євенок, 2020. 444 с. URL: https://rep.dnuvs.ukr.education/items/f3acfa68-30b2-441e-8c2b-f90fb0fe0a05

Особлива роль у цьому процесі відведена концепції відповідальності. Відновний підхід ґрунтується на тому, що справжнє виправлення неможливе через примусове покарання, а лише через усвідомлене прийняття провини та дії, спрямовані на компенсацію шкоди. Правопорушник, усуваючи наслідки свого вчинку, отримує шанс відновити розірвані соціальні зв'язки та повернутися до громади як повноцінний її член. У такий спосіб задоволення потреб потерпілого стає точкою відліку для побудови порозуміння, що в перспективі запобігає новим правопорушенням та сприяє формуванню безпечного суспільства, заснованого на взаємоповазі.

Застосування відновного підходу до неповнолітніх набуває особливого значення, оскільки в центрі уваги опиняється не лише компенсація шкоди, а й виховний потенціал та майбутнє дитини[726]. У правосудді щодо дітей цей метод базується на розумінні того, що підліткова злочинність часто є наслідком несформованої соціальної відповідальності або складних життєвих обставин, а не остаточно сформованої кримінальної спрямованості особистості[727]. Участь у вирішенні власної справи дає підлітку унікальну можливість усвідомити реальність завданого болю, що є значно ефективнішим за формальний судовий вирок, який часто сприймається молодим правопорушником лише як зовнішній тиск[728].

Людська гідність та повага стають ключовими інструментами медіатора в роботі з неповнолітніми, адже каральна система часто стигматизує дитину, закріплюючи за нею роль злочинця[729]. Відновний підхід, навпаки, відокремлює вчинок від особистості, дозволяючи підлітку зберегти самоповагу через визнання своєї помилки та активні дії задля її виправлення[730]. Це допомагає відновити психічний стан як потерпілого, який перестає відчувати себе безпорадною жертвою, так і правопорушника, який позбувається руйнівного почуття ізоляції та страху перед системою. У процесі медіації за участю неповнолітніх акцент на інтересах потерпілого допомагає дитині розвинути емпатію, адже вона бачить перед

[726] Конвенція про права дитини. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_021#Text

[727] Про нові підходи до злочинності неповнолітніх та про значення правосуддя у справах неповнолітніх : Рекомендація № Rec (2003) 20 Комітету міністрів Ради Європи державам-членам. URL: https://regulation.gov.ua/documents/id124569

[728] General comment № 24 (2019) on children's rights in the child justice system. URL: https://www.ohchr.org/en/documents/general-comments-and-recommendations/general-comment-no-24-2019-childrens-rights-child

[729] Справа Т. та В. проти Об'єднаного Королівства (T. and V. v. United Kingdom). URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/980_028#Text

[730] Керівні принципи Комітету міністрів Ради Європи щодо правосуддя, дружнього до дітей прийняті Комітетом міністрів Ради Європи 17 листопада 2010 року і пояснювальна записка. URL: https://rm.coe.int/16804c2188

собою не статтю кодексу, а людину, якій завдано моральної чи фізичної шкоди. Одночасно з цим медіатор працює над відновленням розірваних соціальних зв'язків підлітка, залучаючи до процесу його соціальне оточення – батьків, вчителів чи громаду[731]. Таке залучення створює безпечне середовище для прийняття відповідальності, де метою є не помста, а порозуміння та мир.

Зрештою, для неповнолітніх відновний результат полягає не лише у відшкодуванні збитків, а й у глибокій трансформації поведінки[732]. Усвідомлення недопустимості подібних вчинків у майбутньому відбувається через добровільне зобов'язання виправити ситуацію, що закладає фундамент для повноцінної реінтеграції підлітка в суспільство[733]. Таким чином, відновне правосуддя виконує свою головну місію – розірвати коло насильства та дати дитині шанс на свідоме життя без кримінального майбутнього.

Відновний підхід у роботі з неповнолітніми базується на принципі «наснаження» (empowerment), що кардинально змінює роль дитини в системі правосуддя[734]. Традиційно неповнолітній правопорушник сприймається лише як об'єкт виховного чи карального впливу, за якого рішення приймають дорослі: судді, прокурори або соціальні працівники. Однак відновна модель стверджує, що саме учасники конфлікту – підліток та потерпілий – є найбільш обізнаними з усіма нюансами ситуації, а отже, володіють найбільшим потенціалом для її конструктивного розв'язання[735].

Залучення неповнолітнього до активного прийняття рішень має величезний виховний ефект. Коли підліток не просто вислуховує вирок, а бере на себе відповідальність за розробку плану виправлення помилок, він перестає бути пасивним спостерігачем. Це формує в нього відчуття суб'єктності та власної значущості: дитина розуміє, що її думка важлива, а її дії можуть реально змінити ситуацію на краще[736]. Такий досвід стає

[731] Про соціальний вплив на злочинність неповнолітніх : Рекомендація № R (87) 20 Комітету міністрів Ради Європи державам-членам. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_266#Text

[732] Про нові підходи до злочинності неповнолітніх та про значення правосуддя у справах неповнолітніх : Рекомендація № Rec (2003) 20 Комітету міністрів Ради Європи державам-членам. URL: https://regulation.gov.ua/documents/id124569

[733] General comment № 24 (2019) on children's rights in the child justice system. URL: https://www.ohchr.org/en/documents/general-comments-and-recommendations/general-comment-no-24-2019-childrens-rights-child

[734] Керівні принципи Комітету міністрів Ради Європи щодо правосуддя, дружнього до дітей прийняті Комітетом міністрів Ради Європи 17 листопада 2010 року і пояснювальна записка. URL: https://rm.coe.int/16804c2188

[735] Guidelines for Action on Children in the Criminal Justice System : Economic and Social Council resolution 1997/30, 21 July 1997. URL: https://www.ohchr.org/en/instruments-mechanisms/instruments/guidelines-action-children-criminal-justice-system

[736] Конвенція про права дитини. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_021#Text

фундаментом для розвитку громадянської відповідальності та правосвідомості, оскільки рішення, прийняте самостійно, виконується значно сумлінніше, ніж нав'язане ззовні[737].

Роль дорослих професіоналів у цьому процесі стає допоміжною. Медіатори, психологи чи юристи не пропонують готових рецептів і не диктують умови угоди. Їхня місія – створити безпечне та рівноправне середовище, де підліток зможе висловитися, не боячись надмірного тиску чи осуду. Професіонал виступає архітектором діалогу, який допомагає сторонам розкрити їхній внутрішній потенціал для примирення. Для неповнолітнього це означає можливість перейти від позиції захисної агресії до щирого усвідомлення шкоди, що є критично важливим для його подальшого психологічного розвитку.

Зрештою, відновний підхід розглядає конфлікт за участю дитини як складний життєвий досвід, з якого вона має вийти більш зрілою. Замість того, щоб просто зафіксувати факт порушення правил, система дає підлітку інструменти для самостійного відновлення миру в громаді[738]. Це не лише забезпечує ефективне виконання досягнутих домовленостей, а й створює умови для успішної реінтеграції неповнолітнього, запобігаючи його подальшій криміналізації та допомагаючи відновити соціальні зв'язки, які були порушені правопорушенням[739].

Роль громади та найближчого соціального оточення є критичним фактором у відновному правосудді, особливо коли мова йде про неповнолітніх[740]. Для дитини громада – це не абстрактне поняття, а конкретні люди: батьки, вчителі, тренери, друзі та сусіди[741]. Саме це мікросередовище має найбільший вплив на формування цінностей підлітка та його здатність усвідомити наслідки своїх вчинків. Відновний підхід активізує ці ресурси, перетворюючи оточення з пасивних спостерігачів або критиків на активну систему підтримки[742].

---

[737] Веселов М. Ю. Ювенальна юстиція у системі забезпечення прав дітей: адміністративно-правові засади. Житомир : Вид. О. О. Євенок, 2020. 444 с. URL: https://rep.dnuvs.ukr.education/items/f3acfa68-30b2-441e-8c2b-f90fb0fe0a05

[738] Guidelines for Action on Children in the Criminal Justice System : Economic and Social Council resolution 1997/30, 21 July 1997. URL: https://www.ohchr.org/en/instruments-mechanisms/instruments/guidelines-action-children-criminal-justice-system

[739] Про нові підходи до злочинності неповнолітніх та про значення правосуддя у справах неповнолітніх : Рекомендація № Rec (2003) 20 Комітету міністрів Ради Європи державам-членам. URL: https://regulation.gov.ua/documents/id124569

[740] Про соціальний вплив на злочинність неповнолітніх : Рекомендація № R (87) 20 Комітету міністрів Ради Європи державам-членам. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_266#Text

[741] Про охорону дитинства. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2402-14#Text

[742] United Nations Model Strategies and Practical Measures on the Elimination of Violence against Children in the Field of Crime Prevention and Criminal Justice: Resolution adopted by the General Assembly on 18 December 2014. URL: https://www.refworld.org/ru/legal/resolution/unga/2015/ru/103665

У випадках із неповнолітніми залучення громади допомагає уникнути соціальної ізоляції, яка часто стає поштовхом до повторних злочинів. Коли близьке оточення бере участь у процесі розв'язання конфлікту, воно не просто контролює дитину, а надає їй необхідну опору. Підтримка з боку значущих дорослих допомагає підлітку пройти через складний процес прийняття відповідальності, не втрачаючи при цьому відчуття власної гідності. Громада в цьому контексті виступає гарантом того, що після виправлення помилки підліток буде прийнятий назад, а не залишиться з тавром «злочинця».

Активізація ресурсів громади дозволяє створювати індивідуальні плани реабілітації, які враховують реальні потреби дитини. Наприклад, замість формальних заходів, члени громади можуть запропонувати підлітку участь у корисних проєктах, спортивних секціях або надати менторську допомогу. Це «наснаження» громади означає, що суспільство бере на себе колективну відповідальність за виховання та інтеграцію своїх молодих членів, визнаючи, що кримінальний конфлікт – це спільна проблема, яка потребує спільного рішення.

Зрештою, участь соціального оточення створює безпечне середовище для потерпілого, який бачить, що громада засуджує вчинок, але готова працювати над відновленням справедливості. Для неповнолітнього правопорушника такий підхід стає потужним уроком соціальної солідарності: він бачить, що його дії вплинули на багатьох людей, але водночас відчуває, що ці ж люди готові допомогти йому змінити життя на краще. Таким чином, громада стає не лише місцем, де стався конфлікт, а й головним цілющим простором для його подолання.

Застосування відновного підходу до неповнолітніх базується на розумінні того, що дитинство та юність – це період активного навчання, де помилка є невід'ємною частиною соціалізації, а не остаточним вироком. У традиційному правосудді пошук «винного» часто перетворюється на змагальний процес, де підліток змушений захищатися, заперечувати провину або закриватися в собі. Відновний підхід, навпаки, зміщує фокус із юридичного ярлика на суть людських стосунків, створюючи простір, де замість страху перед покаранням панує прагнення до порозуміння.

Для неповнолітнього можливість визнати помилку без ризику бути миттєво відкинутим суспільством є критично важливою для формування здорової психіки[743]. Коли медіатор допомагає учасникам зосередитися

[743] Справа «Свершов проти України» (Заява № 35231/02). URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/974_428#Text

на розв'язанні конфлікту, він створює умови для неповнолітнього конструктивним способам подолання кризових ситуацій. Це перетворює кримінальний або міжособистісний інцидент на потужний інструмент особистісного розвитку: дитина вчиться аналізувати свої дії, співпереживати іншій стороні та шукати вихід, який задовольнить усіх. Такий досвід стає «щепленням» від майбутніх правопорушень, адже він базується на внутрішньому переконанні, а не на зовнішньому тиску.

У межах відновної зустрічі конфлікт розглядається не як тупикова ситуація, а як точка трансформації. Для неповнолітнього правопорушника це шанс продемонструвати зрілість, виправивши вчинене, а для потерпілого – можливість побачити в підлітку людину, що оступилася, а не ворога. Це сприяє зняттю напруги та покращенню міжособистісних стосунків у майбутньому, що особливо важливо, якщо учасники живуть в одній громаді чи навчаються в одній школі. Зрештою, відновний підхід інвестує в майбутнє дитини. Замість того, щоб витрачати ресурси на доведення вини в процесі, що часто травмує, система спрямовує зусилля на те, щоб кожен учасник вийшов із ситуації з новими соціальними навичками. Порозуміння, досягнуте через щирий діалог, дає підлітку відчуття, що він здатний змінюватися та бути корисним суспільству, попри скоєну помилку. Це закладає фундамент для життя, заснованого на взаємоповазі та відповідальному ставленні до оточуючих.

Відновне правосуддя щодо неповнолітніх – це не просто гуманна альтернатива суду, а цілісна педагогічна та соціальна стратегія, спрямована на запобігання криміналізації молодого покоління. Коли ми говоримо про «відновний процес» у контексті дітей, ми маємо на увазі створення особливої екосистеми, де помилка підлітка розглядається як сигнал про розрив його зв'язків із суспільством, а не лише як юридичний факт, що потребує санкції.

У центрі відновного процесу стоїть ідея суб'єктності. У традиційній системі дитина часто почувається безпорадною перед лицем закону: за неї говорять адвокати, її долю вирішують судді, а сама вона лише очікує покарання. Відновний підхід, навпаки, повертає підлітку голос. Коли дитина стає активним учасником медіації чи «кола правосуддя», вона змушена вийти з позиції психологічного захисту. Це момент істини, де замість формального визнання провини відбувається глибоке усвідомлення того, що її вчинок – це біль іншої людини. Для неповнолітніх, чия емпатія ще перебуває в стадії формування, такий живий досвід є набагато цінніше за будь-які лекції про правослухняність.

Особливістю застосування відновних практик до дітей є розширення кола учасників. Резолюція ЕКОСОР наголошує на важливості залучення

осіб, зачеплених злочином[744]. Для підлітка це означає присутність батьків, які часто страждають не менше за потерпілих, або вчителів, які бачать потенціал дитини поза межами правопорушення. Громада тут виступає не як каральний орган, а як мережа підтримки. Вона створює умови, за яких підліток може виправити шкоду – наприклад, через волонтерську роботу або конкретну допомогу потерпілому – і водночас відчути, що шлях до повернення в соціум для нього відкритий. Це нівелює ризик «стигматизації», коли тавро злочинця штовхає дитину назад у кримінальне середовище.

Результатом відновного процесу є угода, але вона не є фіналом, а лише початком зцілення. Для неповнолітнього виконання умов такої угоди – це іспит на зрілість. Коли дитина добровільно відшкодовує збитки або вибачається, вона відновлює власну гідність. Вона бачить, що здатна бути творцем позитивних змін, а не лише руйнівником. Це формує внутрішній моральний компас, який працює значно ефективніше, ніж страх перед колонією.

Нейтральна третя сторона – медіатор – у роботі з молоддю виконує роль фасилітатора, який стежить за балансом сил. Підлітки часто вразливі до тиску дорослих, тому завдання фахівця – забезпечити, щоб рішення дитини було добровільним і усвідомленим. Медіатор допомагає перекласти юридичні терміни на мову людських почуттів і потреб, перетворюючи конфлікт на простір для навчання. Таким чином, відновне правосуддя виконує свою головну місію в житті неповнолітнього: воно не карає за минуле, а інвестує в майбутнє, відновлюючи справедливість через відповідальність, мир та порозуміння.

2 Принципи та співробітництво в сфері відновного правосуддя

Регіональний аспект міжнародної взаємодії у царині ювенальної юстиції чітко простежується на прикладі діяльності Ради Європи. Зокрема, у листопаді 2010 року Комітет Міністрів РЄ затвердив Керівні засади правосуддя, дружнього до дитини. Цей документ акумулював положення низки попередніх напрацювань організації, серед яких – Рекомендації РЄ № 20 (2003) та № 2 (2006) щодо протидії підлітковій злочинності й застосування Європейських тюремних правил, а також Рекомендація КМРЄ № 11 (2008)

[744] Guidelines for Action on Children in the Criminal Justice System : Economic and Social Council resolution 1997/30, 21 July 1997. URL: https://www.ohchr.org/en/instruments-mechanisms/instruments/guidelines-action-children-criminal-justice-system

стосовно правил поводження з неповнолітніми правопорушниками. Попри те, що Керівні засади мають статус джерела «м'якого права» і не є прямо обов'язковими, членство України в Раді Європи вимагає детального аналізу цього акта як з боку вітчизняних законотворців, так і в колі науковців.

Юстиція, дружня до дитини, докорінно змінює класичне уявлення про правосуддя, перетворюючи дитину з пасивного об'єкта судового розгляду на повноцінного та суб'єктного учасника процесу. Цей підхід базується на визнанні того, що кожна дитина володіє невід'ємною людською гідністю та власними правами, які державна система зобов'язана поважати на кожному етапі взаємодії. Ключовим рушієм цієї філософії є принцип участі, який проголошує безумовне право дитини бути почутою у будь-якій справі, що безпосередньо стосується її майбутнього[745]. Врахування думки дитини більше не є добровільним вибором дорослих, а стає обов'язковим правовим стандартом, який змушує систему зважати на дитячі погляди при прийнятті остаточних рішень. Щоб така участь була реальною, а не формальною, правосуддя змушене повністю адаптуватися під вікові та психологічні потреби дитини. Це передбачає кардинальну відмову від складної юридичної термінології на користь простої та зрозумілої мови, щоб дитина чітко усвідомлювала суть процедур і свої права. Окрім того, суворі кабінети та зали засідань замінюються безпечним, спеціально облаштованим середовищем, де спілкування відбувається у нетравматичній атмосфері, часто за участі психологів. Важливою умовою дружнього правосуддя є також його підвищена оперативність та сувора конфіденційність. Оскільки діти сприймають час набагато гостріше за дорослих, затягування розгляду справ є неприпустимим, а захист особистого й сімейного життя від публічного розголосу стає надійною парасолькою для репутації дитини[746]. У підсумку, всі ці зусилля спрямовані на досягнення головної мети – захистити дитину від так званої вторинної віктимізації, гарантуючи, що сам процес пошуку справедливості не завдасть їй нової, ще глибшої психологічної травми.

Принцип участі, закріплений у Конвенції ООН про права дитини, кардинально змінює роль неповнолітніх у правосудді, перетворюючи їх із пасивних об'єктів розгляду на активних суб'єктів права[747]. Цей стандарт означає, що дитина більше не є просто стороннім спостерігачем, чию долю

[745] Декларація прав дитини, Прийнята резолюцією 1386 (XIV) Генеральної Асамблеї ООН від 20 листопада 1959 року. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_384#Text

[746] Європейська конвенція про здійснення прав дітей. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_135#Text

[747] Конвенція про права дитини. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_021#Text

вирішують виключно дорослі, а стає повноцінною стороною процесу, чий голос має реальну юридичну вагу. Справжня реалізація цього принципу починається з гарантування інформаційної доступності правосуддя. Дитина має безумовне право бути детально поінформованою про свої права, а також чітко розуміти суть, правила та можливі наслідки процедури, в яку вона залучена. Разом із цим правосуддя забезпечує їй реальний, безперешкодний доступ до органів суду та обов'язкове надання кваліфікованої юридичної консультації, адаптованої до її вікового сприйняття.

Центральним елементом участі є безпосереднє право дитини бути вислуханою в ході процесу, тобто мати можливість особисто висловити власну позицію чи розповісти свою версію подій. Проте принцип участі не обмежується лише наданням слова; він вимагає від суддів та правоохоронців глибокої поваги до точки зору дитини. Це означає, що дорослі зобов'язані не просто вислухати дитину для проформи, а серйозно зважити її думку, оцінюючи її крізь призму віку, рівня зрілості та здатності дитини самостійно формулювати свої погляди. Принцип дотримання найкращих інтересів дитини вимагає від системи правосуддя глибинного переосмислення кожної справи, де ключовим орієнтиром стає благополуччя неповнолітнього, а не лише сухе дотримання процесуальних норм. Будь-яке провадження, незалежно від його складності, має оцінюватися крізь призму того, яке рішення принесе дитині найбільше користі та захистить її від шкоди. При цьому визначення «найкращих інтересів» не може відбуватися виключно на розсуд дорослих чи за зачиненими дверима кабінетів, адже воно обов'язково передбачає належне та серйозне врахування власних поглядів і думок самої дитини. Протягом усього процесу такі фундаментальні цінності, як людська гідність, свобода та рівне ставлення, залишаються недоторканними стандартами, які державні інституції зобов'язані забезпечувати безперервно[748]. Впровадження цього принципу змушує органи юстиції відмовитися від вузького юридичного погляду на користь комплексного підходу, який охоплює всі сфери життя дитини. Судді, слідчі та соціальні працівники мають діяти як єдина мережа безпеки, що захищає не лише правовий статус неповнолітнього, а й його психологічне та тілесне здоров'я, а також соціальні та економічні інтереси. Система повинна бачити перед собою живу дитину в усій складності її життєвих обставин, а не просто номер справи чи сторінку в протоколі.

Особливо гостро ця гуманістична філософія проявляється у ставленні до дітей, які самі вчинили правопорушення. Дружнє правосуддя категорично забороняє зводити реакцію держави виключно до ізоляції,

[748] Європейська конвенція про захист прав та основоположних свобод 1950 року. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_004#Text

обмежень чи жорстокого покарання. Замість каральної моделі на перше місце виходить виховна та реабілітаційна складова. Держава зобов'язується надати такій дитині всебічну правову, соціальну та психологічну допомогу, а також безумовно гарантувати її базові права на охорону здоров'я та отримання освіти, допомагаючи їй виправити помилки та успішно повернутися до повноцінного життя в суспільстві.

Принцип поваги до гідності дитини встановлює гуманістичний стандарт, згідно з яким уся система юстиції має діяти на засадах турботи, чесності та глибокого співчуття. Будь-яка юридична чи адміністративна процедура повинна будуватися навколо особистості неповнолітнього, вимагаючи від дорослих особливої уваги до його поточної життєвої ситуації, загального добробуту та специфічних вікових чи психологічних потреб. У центрі цього підходу перебуває безумовний захист фізичної та психічної цілісності дитини, що повністю виключає будь-які прояви грубості, тиску чи зневаги, здатні травмувати її особистість. Важливою рисою цього принципу є його абсолютна універсальність та безумовність. Повага до гідності не є привілеєм, який дитина має заслужити, тому належне ставлення гарантується їй незалежно від причин, через які вона опинилася в полі зору правоохоронних чи судових органів. Система зобов'язана поводитися з дитиною однаково гідно та чуйно, безвідносно до її процесуального статусу – чи є вона жертвою обставин, свідком, чи сама вчинила правопорушення, – а також попри рівень її цивільної дієздатності чи вік. Навіть у ситуаціях, що вимагають суворого правового втручання, людська гідність дитини залишається недоторканною цінністю, яку держава зобов'язана оберігати щонайперше[749].

Система правосуддя зобов'язана проявляти однакову турботу та чуйність до будь-якої дитини, незалежно від того, у якому статусі вона опинилася – чи це підліток, який переступив закон, чи жертва злочину, чи просто свідок подій. Держава має протягнути руку допомоги кожній дитині, яка опинилася у складних життєвих обставинах. У такій системі немає місця грубості, зневажливому ставленню чи залякуванню, а будь-які катування чи приниження є абсолютно протизаконними. Окрім того, усі юридичні процедури мають відбуватися максимально швидко, щоб не виснажувати дитячу психіку довгим очікуванням. Коли мова йде про постраждалих дітей або свідків, головне завдання – захистити їх від повторного стресу. Чудовим прикладом такого дбайливого підходу є дистанційний допит через відеозв'язок. Дитину не змушують заходити

[749] Європейська конвенція про захист прав та основоположних свобод 1950 року. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_004#Text

до суворої зали засідань і дивитися в очі своєму кривднику. Натомість вона перебуває у затишній сусідній кімнаті й спілкується лише із суддею через екран, що дозволяє уникнути нових душевних травм та страху.

Дружнє правосуддя гарантує, що жодна дитина не може бути обмежена у своїх правах через колір шкіри, стать, мову, релігійні погляди, матеріальне становище родини чи будь-які інші ознаки. Водночас система має бути особливо уважною до тих, хто через життєві обставини є найбільш беззахисним. Додаткової підтримки та спеціальних програм захисту часто потребують діти-сироти, які виховуються в інтернатах, діти з інвалідністю, безпритульні, а також юні біженці чи мігранти, які опинилися в чужій країні без супроводу батьків. Для них юстиція має стати не каральним органом, а надійним щитом.

Міжнародні Керівні принципи пропонують комплексну дорожню карту для розбудови сучасної системи ювенальної юстиції, яка охоплює абсолютно всі категорії дітей, чиї шляхи перетинаються із законом. Незалежно від того, чи йдеться про неповнолітніх правопорушників, свідків подій чи жертв злочинів, ці стандарти вимагають гарантування їхніх прав на кожному етапі взаємодії з державою. Для України реформування цієї сфери є не просто внутрішнім вибором, а виконанням чітких міжнародних зобов'язань, сформованих відповідно до рекомендацій Комітету ООН з прав дитини. Для успішного оновлення вітчизняної системи правосуддя необхідні глибокі та всебічні трансформації. Цей процес вимагає не лише точкових змін у чинному законодавстві чи створення нових організаційних структур, а й повної перебудови системи підготовки кадрів, включаючи суддів, слідчих, прокурорів та психологів. Проте, чи не найважчим та найважливішим завданням на цьому шляху залишається ментальний зсув, а саме остаточне викорінення застарілих радянських стереотипів щодо методів протидії дитячій злочинності та захисту дітей, які постраждали від протиправних дій.

Вагому підтримку у цих глобальних змінах надає Дитячий фонд ООН (ЮНІСЕФ), який опікується правами дітей ще з середини минулого століття. Міжнародна діяльність цієї організації забезпечує потужну аналітичну базу для реформ завдяки проведенню масштабних досліджень, порівняльних аналізів та організації експертних нарад на регіональному й міжрегіональному рівнях. Постійне наповнення глобального банку даних щодо правового становища підлітків і дітей у сучасному світі дозволяє країнам, зокрема й Україні, спиратися на перевірений світовий досвід та будувати правосуддя, яке є дійсно гуманним і безпечним для підростаючого покоління.

Розширення практики відновного правосуддя в умовах війни дозволяє глибше інтегрувати правовий захист із психосоціальною підтримкою. Коли ми говоримо про захист прав дитини, важливо розуміти, що в умовах агресії традиційна юстиція часто виявляється занадто неповороткою або надмірно суворою до підлітків, чия поведінка є «криком про допомогу». Відновний підхід перетворює правове поле на простір для терапії та виправлення помилок, де кожен учасник процесу отримує шанс на зцілення. Це особливо важливо для дітей, які перебувають у стані перманентного стресу, адже їхні вчинки часто продиктовані не злим умислом, а дефіцитом безпеки та базових ресурсів.

Для кращого розуміння варто розглянути конкретні сценарії, які демонструють силу цього методу в сучасних реаліях України і виконують певні завдання. Уявімо ситуацію, коли підліток-переселенець, який нещодавно переїхав із зони активних бойових дій до іншої області, вчинив дрібну крадіжку техніки в місцевому магазині. Замість того, щоб розпочати судове переслідування, яке призведе до отримання судимості та ще більшої маргіналізації дитини, прокурор пропонує програму відновлення. Під час медіації з'ясовується, що підліток намагався продати річ, аби купити ліки для хворої матері, оскільки родина ще не отримала виплат. Результатом угоди стає не тюремний термін, а волонтерська допомога підлітка в цьому ж магазині протягом місяця (наприклад, розвантаження товару) та залучення сім'ї до місцевої благодійної організації, яка бере їх під опіку. Дитина усвідомлює провину, власник магазину отримує компенсацію та помічника, а соціальна напруга в громаді зникає.

Інший випадок може стосуватися кібербулінгу або поширення мови ворожнечі в соціальних мережах, що часто трапляється серед підлітків на фоні війни[750]. Неповнолітній міг опублікувати образливий контент щодо іншої дитини через розбіжності в поглядах або особисту неприязнь, що підпадає під адміністративну чи навіть кримінальну відповідальність[751]. Відновне правосуддя тут спрацьовує через зустріч «віч-на-віч», де кривдник бачить реальний біль жертви. Угодою може стати спільна участь у тренінгу з цифрової грамотності або створення підлітком просвітницького відео про небезпеку булінгу для своєї школи. Це не лише захищає права потерпілої дитини на гідність, а й змінює світогляд правопорушника[752].

[750] Конвенція Ради Європи про запобігання насильству стосовно жінок і домашньому насильству та боротьбу із цими явищами (Стамбульська конвенція). URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_001-11#Text

[751] Про охорону дитинства. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2402-14#Text

[752] Там само.

Розглянемо випадок вандалізму, коли група підлітків пошкодила пам'ятник або громадський простір у парку. В умовах війни громади дуже болісно реагують на руйнування майна. Через програму відновного правосуддя підлітки за згодою батьків і рішення суду, беруть участь у відновленні об'єкта: фарбуванні, прибиранні території або висадці дерев навколо. Така праця створює відчуття власності та відповідальності за простір, у якому вони живуть. Дитина бачить результат своєї праці замість стін виховної колонії, що формує в неї стійку відразу до повторних правопорушень.

Таким чином, відновне правосуддя в системі захисту прав дитини забезпечує індивідуальний підхід, який неможливий у стандартному судовому процесі. Воно дозволяє перетворити негативний досвід правопорушення на урок відповідальності, що є життєво необхідним для формування здорового суспільства в післявоєнний період. Держава, яка обирає шлях відновлення, а не покарання для своїх дітей, інвестує в майбутню стабільність і соціальну злагоду.

Висновки

Відновне правосуддя в системі захисту прав дитини в умовах збройної агресії постає не як каральний механізм, а як гуманістична філософія, спрямована на зцілення дитячої психіки та відновлення соціальних зв'язків. В умовах війни цей підхід набуває особливої актуальності, оскільки традиційні судові методи часто не здатні врахувати глибину психологічної травми, спричиненої бойовими діями. Коли дитина опиняється в конфлікті з законом під час війни, це часто є наслідком екстремального стресу, втрати опіки або руйнування базових моральних орієнтирів суспільства, тому відновний підхід розглядає правопорушення як симптом трагедії, а не лише як прояв злої волі.

Центральне місце в цій системі посідає медіація та програми виведення неповнолітніх із кримінального процесу, що дозволяє уникнути таврування дитини як злочинця. Замість позбавлення волі, яке в умовах війни може лише озлобити підлітка, використовуються заходи реабілітації, де ключову роль відіграють психологи, соціальні педагоги та громада. Важливим аспектом є також робота з дітьми, які постраждали від окупації або були втягнуті в мілітаризовані формування агресора: міжнародні стандарти вимагають сприймати таких дітей насамперед як жертв воєнних злочинів, забезпечуючи їхнє право на безпечне повернення до мирного життя без ретравматизації під час юридичних процедур.

Застосування відновних практик дозволяє забезпечити принцип найкращих інтересів дитини навіть у найважчі часи, створюючи простір для каяття, прощення та відшкодування шкоди поза стінами тюрем. Це сприяє не лише індивідуальному порятунку неповнолітнього, а й загальному оздоровленню суспільства, запобігаючи криміналізації покоління, яке вимушене дорослішати під звуки сирен. Таким чином, відновне правосуддя стає містком між правосуддям перехідного періоду та щоденним захистом прав людини, де головною метою є не покарання за минуле, а розбудова безпечного майбутнього для дитини.

Анотація

Відновне правосуддя в контексті війни виконує роль не просто юридичної процедури, а важливого запобіжника, що не дозволяє дитині, яка постраждала від обставин агресії, стати частиною кримінального світу. В умовах збройного конфлікту межа між правопорушником і жертвою часто розмивається, оскільки підліток може вчинити протиправну дію через гостру реакцію на стрес, втрату батьківської опіки або під впливом ворожої пропаганди та маніпуляцій. Відновний підхід у таких випадках дозволяє системі захисту прав дитини діяти превентивно, фокусуючись на причинах поведінки, а не лише на її наслідках. Особливе місце в цій системі посідає робота з травмою, яка є невід'ємною частиною захисту прав дитини сьогодні. Процес медіації в умовах війни обов'язково супроводжується залученням психологів, які спеціалізуються на кризових станах. Це допомагає дитині пропрацювати гнів або відчай, які могли стати каталізатором злочину, і водночас дає потерпілій стороні можливість отримати відповіді, які звичайний суд не надає. Такий підхід сприяє деескалації напруги в громадах, що особливо важливо для територій, які перебували в окупації або безпосередній близькості до зони бойових дій, де рівень соціальної тривоги є надзвичайно високим.

Крім того, відновне правосуддя в системі захисту прав дитини забезпечує виконання міжнародних стандартів, що закріплено в Конвенції ООН про права дитини. В умовах агресії, коли державні інституції працюють у посиленому режимі, медіація значно розвантажує судову систему, дозволяючи зосередити ресурси на тяжких злочинах, водночас забезпечуючи швидку та ефективну ресоціалізацію неповнолітніх. Це створює умови, за яких дитина не випадає з освітнього та соціального процесу, а повертається до нього з усвідомленою відповідальністю та підтримкою фахівців.

Література

1. Декларація прав дитини, Прийнята резолюцією 1386 (XIV) Генеральної Асамблеї ООН від 20 листопада 1959 року. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_384#Text
2. Додатковий протокол до Женевських конвенцій від 21 серпня 1949 року, що стосується захисту жертв міжнародних збройних конфліктів. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_199#Text
3. Додатковий протокол до Женевських конвенцій від 21 серпня 1949 року, що стосується захисту жертв збройних конфліктів неміжнародного характеру. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_200#Text
4. Європейська конвенція про захист прав та основоположних свобод 1950 року. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_004#Text
5. Європейська конвенція про здійснення прав дітей. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_135#Text
6. Європейська конвенція про усиновлення дітей. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_a17#Text
7. Конвенції про юрисдикцію, право, що застосовується, визнання, виконання та співробітництво щодо батьківської відповідальності та заходів захисту дітей. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/973_002#Text
8. Конвенція (IV) про захист цивільного населення під час війни 1949 р. URL: https://www.icrc.org/ru/doc/resources/documents/misc/geneva-convention-4.htm
9. Конвенція про опіку над неповнолітніми. URL: https://www.hcch.net/fr/instruments/the-old-conventions/1902-guardianship-convention
10. Конвенція про права дитини. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_021#Text
11. Конвенція Ради Європи про захист дітей від сексуальної експлуатації та сексуального насильства. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_927#Text
12. Римський Статут Міжнародного кримінального суду. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_588#Text
13. Про охорону дитинства. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2402-14#Text
14. Про утворення Координаційного штабу з питань захисту прав дитини в умовах воєнного стану. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/302-2022-п#n38
15. Конвенція Ради Європи про запобігання насильству стосовно жінок і домашньому насильству та боротьбу із цими явищами (Стамбульська конвенція). URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_001-11#Text
16. Керівні принципи Комітету міністрів Ради Європи щодо правосуддя, дружнього до дітей прийняті Комітетом міністрів Ради Європи 17 листопада 2010 року і пояснювальна записка. URL: https://rm.coe.int/16804c2188
17. Про нові підходи до злочинності неповнолітніх та про значення правосуддя у справах неповнолітніх : Рекомендація № Rec (2003) 20 Комітету міністрів Ради Європи державам-членам. URL: https://regulation.gov.ua/documents/id124569
18. Про соціальний вплив на злочинність неповнолітніх : Рекомендація № R (87) 20 Комітету міністрів Ради Європи державам-членам. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_266#Text

19. General comment № 24 (2019) on children's rights in the child justice system. URL: https://www.ohchr.org/en/documents/general-comments-and-recommendations/general-comment-no-24-2019-childrens-rights-child
20. UN Approach to Justice for Children : Guidance Note of the Secretary-General (September 2008). URL: https://www.unodc.org/pdf/criminal_justice/Guidance_Note_of_the_SG_UN_Approach_to_Justice_for_Children.pdf
21. United Nations Model Strategies and Practical Measures on the Elimination of Violence against Children in the Field of Crime Prevention and Criminal Justice : Resolution adopted by the General Assembly on 18 December 2014. URL: https://www.refworld.org/ru/legal/resolution/unga/2015/ru/103665
22. Guidelines for Action on Children in the Criminal Justice System : Economic and Social Council resolution 1997/30, 21 July 1997. URL: https://www.ohchr.org/en/instruments-mechanisms/instruments/guidelines-action-children-criminal-justice-system
23. Justice in Matters Involving Children in Conflict with the Law: Model Law on Juvenile Justice and Related Commentary / United Nations Office on Drugs and Crime. New York : United Nations, 2013. URL: https://www.unodc.org/documents/justice-and-prison-reform/Justice_Matters_Involving-Web_version.pdf
24. Національна стратегія реформування системи юстиції щодо дітей на період до 2028 року : Схвалено розпорядженням Кабінету Міністрів України від 14.07.2025 № 708-2025-р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/708-2025-р#n17
25. Про запровадження та реалізацію пілотного проєкту щодо імплементації міжнародних стандартів правосуддя, дружнього до дитини, у практичну діяльність : Наказ Генерального прокурора, Міністерства внутрішніх справ України, Міністерства юстиції України, Міністерства соціальної політики від 01.06.2023 № 150/445/2077/5/187. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v0150905-23#n19
26. Справа «Ічин та інші проти України» (Заяви NN 28189/04 і 28192/04). URL: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/974_661
27. Справа «Свершов проти України» (Заява № 35231/02) URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/974_428#Text
28. Справа «Будан проти України» (Заява № 38800/12) URL: http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/974_b06
29. Справа «Корнейкова проти України» (Заява № 39884/05) URL: https://precedent.in.ua/2015/11/18/kornejkova-protyv-ukrayny/
30. Справа Т. та В. проти Об'єднаного Королівства (T. and V. v. United Kingdom). URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/980_028#Text
31. Веселов М. Ю. Ювенальна юстиція у системі забезпечення прав дітей: адміністративно-правові засади. Житомир: Вид. О. О. Євенок, 2020. 444 с. URL: https://rep.dnuvs.ukr.education/items/f3acfa68-30b2-441e-8c2b-f90fb0fe0a05
32. Бліхар В. С., Дробиняк О. В. Філософсько-правовий аналіз інституту ювенальної юстиції : монографія. Хмельницький : ХУУП ім. Л. Юзькова, 2020. 320 с. URL: https://dspace.lvduvs.edu.ua/handle/1234567890/3557

DOI: https://doi.org/10.36059/978-966-397-661-7-19

ДИТИНА, ЯКА ПЕРЕБУВАЄ У СКЛАДНИХ ЖИТТЄВИХ ОБСТАВИНАХ: СУТНІСТЬ ПОНЯТТЯ ТА ОСОБЛИВОСТІ СОЦІАЛЬНО-ПРАВОВОГО ЗАХИСТУ

Корнієнко Максим Вікторович,
доктор юридичних наук, професор,
перший проректор
Одеського державного університету внутрішніх справ,
вул. Успенська, 1, м. Одеса, 65014, Україна

Вступ

Конвенція про права дитини проголошує «дитина, внаслідок її фізичної і розумової незрілості, потребує спеціальної охорони і піклування, включаючи належний правовий захист як до, так і після народження». Це положення є фундаментом для формування державної політики у напрямку захисту прав дітей, особливо тих, які перебувають у складних життєвих обставинах. Україна ратифікуючи цю Конвенцію взяла обов'язок створити ефективні інструменти соціально-правового захисту прав дитини, аби кожна дитина була захищена, зростала та розвивалась в сімейному оточенні, в атмосфері щастя, розуміння та любові.

Саме держава на чолі з органами державної влади повинна забезпечити безпеку, соціальну підтримку та реалізацію прав кожної дитини незалежно від соціального походження, майнового стану, народження тощо. Загальна декларація прав людини проголосила «діти мають право на особисте піклування і допомогу», «сім'я, як основний осередок суспільства повинна надавати захист і сприяння для зростання і благополуччя всіх її членів, особливо дітей». Отже, держава з свого боку повинна гарантувати та захищати найкращі інтереси дитини, а сім'я повинна сприяти її гармонійному розвитку, як повноцінного члена суспільства, щоб дитина була фізично, психологічно та морально підготовлена до самостійного життя у майбутньому. А це можливо зробити лише спільними зусиллями усіх суб'єктів захисту прав дітей, з урахуванням життєвих обставин які оточують дитину протягом її дитинства, аби вона знаходилась в таких умовах, що позитивно впливали б на її життя, розвиток, стан

здоров'я забезпечуючи найкращі інтереси, що спрямовані на задоволення її індивідуальних потреб.

Тематика соціально-правового захисту прав дитини, яка перебуває у складних життєвих обставинах (СЖО) привертає увагу багатьох вітчизняних науковців. Так, О. Протас досліджувала соціально-педагогічний супровід дітей із сімей, які перебувають у СЖО, встановивши, що причинами складних життєвих обставин можуть бути соціально-економічні та соціально-психологічні чинники. Дослідниця вважає, що ефективною технологією соціально-педагогічної допомоги дітям із сімей, які перебувають у складних життєвих обставинах, є соціально-педагогічний супровід[753]. І. В. Мамчур здійснила соціально-психологічний аналіз сімей, які опинилися у СЖО. Дійшовши висновку, що посилену увагу треба приділяти особливостям функціонування конфліктних, кризових, проблемних, неблагополучних, авторитарних сімей, які мають несприятливий психологічний клімат[754]. Логвиненко В. М. у співавторстві з іншими науковцями вивчали проблеми соціального здоров'я дітей, що виховуються в сім'ях, які перебувають в складних життєвих обставинах. Науковці визначили ризики формування соціального здоров'я дітей за умови зниження виховного потенціалу батьків, розкрили шляхи формування соціального здоров'я дітей, батьки яких перебувають у складних життєвих обставинах[755].

Разом з тим, питання законодавчого забезпечення соціально-правового захисту дітей, які перебувають у складних життєвих обставинах залишаються недостатньо розробленими. Наявні дослідження мають фрагментарний характер і, як правило, розглядаються у межах окремих галузей права, без урахування її комплексної природи. Недостатньо уваги приділено також аналізу принципам діяльності та взаємодії суб'єктів захисту прав дітей, які проживають у СЖО, особливостям реалізації їх прав.

У зв'язку з цим актуальною є потреба у проведенні комплексного теоретико-правового дослідження, спрямованого на системне осмислення соціально-правового забезпечення захисту прав дітей, які проживають у СЖО.

---

[753] Протас О. Social and pedagogical support of children from families in difficult life circumstances. *Mountain School of Ukrainian Carpaty.* № 27 (2022). S. 161–166. DOI: https://doi.org/10.15330/msuc.2022.27.161-166

[754] Мамчур І. В. Соціально-психологічний супровід дітей із сімей, які опинилися у складних життєвих обставинах. *Наукові записки. Серія: Психологія*. Вип. 1. 2023 р. С. 39–44. DOI: https://doi.org/10.32782/cusu-psy-2023-1-5

[755] Логвиненко В. М., Грицанюк В. В., Костишин Е. І. Формування соціального здоров'я дітей, батьки яких перебувають в складних життєвих обставинах. *Психологія та соціальна робота.* 2021. Вип. 2 (54). С. 139–152. DOI: https://doi.org/10.18524/2707-0409.2021.2(54).241393

1 Законодавче забезпечення соціально-правового захисту дітей, які перебувають у складних життєвих обставинах

Нормативне правове забезпечення захисту прав дітей, які перебувають у складних життєвих обставинах становить узгоджену систему міжнародних та національних нормативно-правових актів, спрямовані на захист прав та найкращих інтересів дітей, які перебувають у СЖО. На сьогоднішній день, наша держава містить низку законних та підзаконних нормативно-правових актів, що на належному рівні забезпечують та гарантують повноваження суб'єктів, діяльність яких спрямована на захист прав дитини, яка потрапила в умови, що негативно впливають на її життя, стан здоров'я та розвиток. Важливе значення має також й міжнародне законодавство, оскільки зобов'язує нашу державу забезпечувати їх реалізацію, у випадку ратифікації Верховною Радою України її норм.

Законодавче забезпечення захисту прав дітей, які перебувають у складних життєвих обставинах складають наступні нормативно-правові акти:

Конвенція про права дитини, від 20 листопада 1989 року – закріплює, що держави-учасниці зобов'язуються забезпечити дитині такий захист і піклування, які необхідні для її благополуччя, беручи до уваги права й обов'язки її батьків, опікунів чи інших осіб, які відповідають за неї за законом (ст. 3); визнають право кожної дитини на рівень життя, необхідний для фізичного, розумового, духовного, морального і соціального розвитку дитини (ч. 1 ст. 27); батьки або інші особи, які виховують дитину, несуть основну відповідальність за забезпечення в межах своїх здібностей і фінансових можливостей умов життя, необхідних для розвитку дитини (ч. 2 ст. 27)[756];

Закон України «Про охорону дитинства», від 26 квітня 2001 року № 2402-III – визначає правовий статус дитини, яка перебуває у складних життєвих обставинах; деталізує основні засади охорони дитинства та державну політику щодо дітей, які перебувають у складних життєвих обставинах; закріплює права та обов'язки суб'єктів соціальної роботи з сім'ями, дітьми та молоддю щодо виявлення дітей, які перебувають у складних життєвих обставинах[757].

Закон України «Про соціальні послуги», від 17 січня 2019 року № 2671-VIII – закріплює визначення складні життєві обставини; перелік

[756] Конвенція ООН про права дитини від 20 листопада 1989 року. *Відомості Верховної Ради України (ВВР).* Конвенцію ратифіковано Постановою ВР № 789-XII від 27.02.91 Режим доступу: URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_021#Text

[757] Про охорону дитинства : Закон України від 26.04.2001 № 2402-III. *Відомості Верховної Ради України*. Режим доступу: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2402-14#Text

чинників, що можуть зумовити складні життєві обставини, серед яких: бездомність, малозабезпеченість особи, поведінкові розлади у дітей через розлучення батьків, ухилення батьками або особами, які їх замінюють, від виконання своїх обов'язків із виховання дитини, жорстоке поводження з дитиною; містить класифікацію соціальних послуг; порядок надання соціальних послуг та оцінювання потреб особи / сім'ї у соціальних послугах; підстави відмови та припинення надання соціальних послуг; порядок здійснення соціального обслуговування та соціальної реабілітації сімей, дітей та молоді[758].

Закон України «Про органи і служби у справах дітей та спеціальні установи для дітей», від 24 січня 1995 року № 20/95-ВР – закріплює повноваження органів і служб у справах дітей у ведені обліку дітей, які опинились у складних життєвих обставинах; підстави порушення перед органами виконавчої влади та органами місцевого самоврядування питання про направлення до спеціальних установ для дітей, навчальних закладів (незалежно від форми власності) дітей, які опинились у складних життєвих обставинах, неодноразово самовільно залишали сім'ю та навчальні заклади; визначає повноваження щодо відвідування дітей, які опинились у складних життєвих обставинах; деталізує завдання та повноваження центрів соціально-психологічної реабілітації дітей, які опинились у складних життєвих обставинах та соціально-реабілітаційних центрів (дитячі містечка)[759].

Постанова Кабінету Міністрів України «Про забезпечення соціального захисту дітей, які перебувають у складних життєвих обставинах» від 1 червня 2020 р. № 585 – визначає механізм взаємодії органів державної влади, органів місцевого самоврядування, закладів освіти, охорони здоров'я, соціального захисту населення, інших закладів та установ під час забезпечення соціального захисту дітей, які перебувають у складних життєвих обставинах, у тому числі дітей, які постраждали від жорстокого поводження, під час виявлення, розгляду звернень та повідомлень про таких дітей, забезпечення їх безпеки, а також надання необхідної допомоги з урахуванням потреб; деталізує суб'єктів виявлення та/або організації соціального захисту дітей, які перебувають у складних життєвих обставинах; алгоритм дій суб'єктів захисту прав дітей при виявлені дитини, що перебуває у складних життєвих обставинах

[758] Про соціальні послуги : Закон України від 17 січня 2019 року № 2671-VIII. *Відомості Верховної Ради України*. Режим доступу: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2671-19#Text

[759] Про органи і служби у справах дітей та спеціальні установи для дітей : Закон України від 24 січня 1995 року № 20/95-ВР. *Відомості Верховної Ради України*. Режим доступу: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/20/95-вр#Text

та організація першочергових заходів соціального захисту таких дітей; ведення обліку та організація соціального захисту дітей, які перебувають у складних життєвих обставинах[760].

Наказ Міністерства соціальної політики України «Про затвердження форм обліку соціальної роботи з сім'ями/особами, які перебувають у складних життєвих обставинах» від 13.07.2018 № 100 – з метою вдосконалення системи обліку з сім'ями / особами, які перебувають у складних життєвих обставинах наказ затверджує форми обліку, серед яких: повідомлення/інформація про сім'ю / особу, яка перебуває у складних життєвих обставинах; акт оцінки потреб сім'ї / особи (з додатками); звіт за результатами соціального супроводу сім'ї / особи; бланк соціальної картки сім'ї / особи; план соціального супроводу сім'ї / особи; направлення сім'ї / особи до іншого суб'єкта для надання соціальних послуг[761].

Таким чином, законодавче забезпечення захисту прав дітей, які перебувають у складних життєвих обставинах являє собою сукупність нормативно-правових актів різного рівня – міжнародних конвенцій, законів та підзаконних правових актів України. Від якісного законодавчого регулювання цієї сфери залежить комплексний вплив як на дитину так і на розвиток суспільства у цілому. Основними наслідками належного правового регулювання є забезпечення гарантій реалізації прав дитини; своєчасне виявлення та надання допомоги дітям, які перебувають у складних життєвих обставинах; забезпечення доступу для отримання соціальних послуг; визначення механізмів реагування на жорстоке поводження з дітьми, експлуатації, вчинення відносно них домашнього насильства; зниження рівня дитячої бездоглядності та вчинення правопорушень у дитячому середовищі; захист прав, свобод та інтересів дитини; створення усіх умов для її повноцінного розвитку.

Підвищення ефективності суб'єктів захисту прав дітей напряму залежить від чіткого, якісного законодавчого регулювання цієї сфери, оскільки нормативне регулювання визначає стандарти надання соціальних послуг, повноваження фахівців у сфері роботи з дітьми, критерії оцінки потреб, як наслідок результативність допомоги та забезпечення добробуту дітей.

---

[760] Про забезпечення соціального захисту дітей, які перебувають у складних життєвих обставинах : Постанова КМУ від 1 червня 2020 р. № 585. *Відомості Верховної Ради України*. Режим доступу: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/585-2020-п#Text

[761] Про затвердження форм обліку соціальної роботи з сім'ями / особами, які перебувають у складних життєвих обставинах : Наказ Міністерства соціальної політики України від 13.07.2018 № 100. *Відомості Верховної Ради України*. Режим доступу: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0943-18#Text

2 Система соціально-правового захисту дітей, які перебувають у складних життєвих обставинах: принципи, суб'єкти та особливості реалізації

Погоджуємось з думкою Мамчур І. В., що кожна сім'я, яка опинилася у складних життєвих обставинах, має причину або комплекс причин, які провокують проблеми сімейного життя і з якими члени родини не можуть упоратися самостійно. Як правило, попередня інформація про сім'ї, які потребують підтримки, формується не на підставі вивчення життєвих обставин родини, а за зовнішніми проявами неблагополуччя, саме зовнішні прояви як наслідки сімейного неблагополуччя стають причинами звернень членів сім'ї до спеціалізованих служб[762].

Проблемними питаннями сімей, які опинились у складних життєвих обставинах повинні займатися фахівці з різних галузях – юристи, законодавці, працівники закладів освіти, психологи, соціальні педагоги, правоохоронні органи, та в загалом, усі небайдужі до цієї складної проблематики та ті кому стали відомі факти про родин, які опинились у складних життєвих обставинах. Основною метою діяльності цих суб'єктів – є підтримка інституту сім'ї, забезпечення благополуччя та всебічний розвиток дитини, сприяння соціальній інтеграції дітей, підтримка родин у кризових ситуаціях, надання можливості дитині жити у турботливій родині.

Діяльність фахівців спрямована на надання різноманітних соціальних послуг, так впродовж 2025 року (за даними Нацсоцслужби) 844,4 тис. сімей (осіб) вразливих категорій, в яких виховується 397,7 тис. дітей, отримали переважно разові соціальні послуги: консультування, соціальної профілактики, представництва інтересів, соціальної адаптації, соціальної інтеграції та реінтеграції, посередництва (медіації), натуральної допомоги, кризового та екстреного втручання. Серед загальної чисельності отримувачів соціальних послуг переважають: сім'ї з дітьми, в яких батьки ухиляються від виконання батьківських обов'язків – 13,7 тис. сімей; сім'ї, в яких дітей виховують одинокі матері (батьки) – 11,6 тис. сімей; сім'ї з дітьми, в яких діти постраждали від жорстокого поводження – 48,9 тис. сімей; сім'ї опікунів / піклувальників, усиновлювачі, прийомні сім'ї, дитячі будинки сімейного типу – 31,8 тис. сімей; внутрішньо переміщені сім'ї з дітьми – 97,4 тис. сімей; сім'ї з дітьми військовослужбовців/ветеранів – 66,9 тис. сімей; сім'ї з дітьми, де один чи кілька членів сім'ї мають інвалідність – 52,8 тис. сімей.

[762] Мамчур І. В. Соціально-психологічний супровід дітей із сімей, які опинилися у складних життєвих обставинах. *НАУКОВІ ЗАПИСКИ Серія: Психологія*. Випуск 1. 2023 р. С. 39–44. DOI: https://doi.org/10.32782/cusu-psy-2023-1-5

Складні життєві обставини за результатами оцінювання потреб підтвердилися у 408,8 тис. сімей (осіб), що становить 48 %[763].

Наведені статистичні данні свідчать, що майже кожна друга сім'я серед отримувачів має дітей, а проблеми, пов'язані з вихованням, безпекою та добробутом дітей, залишаються одним із ключових напрямів роботи соціальних служб. Половина всіх отримувачів послуг дійсно перебувала у кризовій ситуації та потребувала втручання держави. Наслідки війни (вимушене переміщення, інвалідність, насильство щодо дітей, втрата батьків) також вплинули на чинники виникнення складних життєвих обставин.

Той факт, що у 408,8 тис. сімей складні життєві обставини були офіційно підтверджені, засвідчує реальну потребу у комплексному соціально-правовому захисті, міжвідомчій взаємодії та подальшому розвитку системи соціальних послуг в Україні.

Суб'єкти котрі здійснюють соціально-правовий захист дітей, які перебувають у складних життєвих обставинах повинні здійснювати свою діяльність з дотриманням відповідних моральних орієнтирах, тобто принципах, серед яких:

- Недопущення дискримінації дитини – цей фундаментальний принцип передбачає рівне право усіх дітей на доступ до освіти, медичного обслуговування, соціальних послуг, безпечного середовища для життя та виховання. Надаючи допомогу дитині фахівці повинні враховувати саме її індивідуальні потреби, а не соціальний статус, сімейне становище, місце проживання, національність, віросповідання. Недопущення дискримінації передбачає вжиття державою позитивних заходів, спрямованих на усунення перешкод, які заважають реалізації прав окремих категорій дітей. Оскільки є така

[763] Звіт про підсумки діяльності Державної служби України у справах дітей за 2025 р. https://children.gov.ua/sites/default/files/2026-02/ЗВІТ%20про%20підсумки%20діяльності%20%20%20Державної%20служби%20України%20у%20справах%20дітей%20за%202025%20рік.pdf

категорія дітей, які потребують додаткової уваги та потреб: надання соціальної та психологічної підтримки, забезпечення розвитку інклюзивної освіти, створення умов для рівної участі дітей у суспільному житті. Саме цей принцип гарантує рівність у реалізації прав і свобод кожної дитини на справедливий доступ до соціальних послуг та повноцінного розвитку незалежно від походження, соціального статусу чи інших факторів.

- Забезпечення пріоритетності прав, інтересів та безпеки дитини під час здійснення заходів її соціального захисту – потреби, інтереси та безпека дитини є головним орієнтиром під час здійснення соціального захисту. Саме під час прийняття рішень щодо здійснення заходів соціального захисту (влаштування до патронатних сімей, встановлення місця проживання дитини, надання медичної допомоги, отримання освіти) першочергова увага приділяється забезпеченню найкращих інтересів дитини, а не батьків чи законних представників. Першочерговим завданням держави є забезпечення безпечних умов проживання, надання психологічної підтримки, відновлення порушених прав дитини.
- Повага до честі, гідності дитини та неупереджене ставлення до неї – дитина є повноцінною особистістю, незалежно від віку, стану здоров'я, сімейних обставин, індивідуальних особливостей. Держава повинна створити умови за яких дитина матиме можливість реалізовувати свої права без приниження її честі та гідності. Надаючи соціальні послуги, проведення оцінки потреб, спілкування з дитиною або прийняття рішень щодо її подальшого влаштування необхідно враховувати її емоційний стан, право на особисту думку, приватність та конфіденційність отриманої інформації.
- Належна увага до складних життєвих обставин кожної дитини – цей процес вимагає індивідуального підходу до виявлення та фіксації факторів СЖО дитини. Команда фахівців повинна комплексно вивчити чинники та умови, що негативно впливають на життя дитини, стан її здоров'я та розвиток; якісно скласти акт оцінки потреб сім'ї / особи та прийняти рішення на користь дитини.

Таким чином, добросовісне дотримання принципів під час забезпечення соціального захисту дітей сприяє встановленню довірливих відносин між дитиною та фахівцями у цій сфері, підвищує ефективність надання соціальних послуг, створює сприятливі умови для подальшої емоційної адаптації та соціальної інтеграції, забезпечує законність, справедливість, гуманність, верховенство права під час надання соціальних послуг та прийняття рішень щодо захисту прав дитини.

Сім'я потрапляє у складні життєві обставини коли в силу суб'єктивних та об'єктивних причин втрачає належні можливості виховання,

як наслідок складаються негативні умови для виховання дітей. В умовах складних життєвих обставинах у членів родини підвищується агресивність, псуються стосунки між батьками та дітьми, з'являються прояви жорстокого поводження з дітьми. Якими б не були зовнішні ознаки сімейного неблагополуччя, вони провокуються внутрішньо-сімейними та зовнішніми проблемами, на подолання яких і має бути орієнтований психологічний супровід дітей. За даними ЄІАС «Діти», станом на 31.12.2025, на обліку СЖО перебуває понад 66,5 тис. дітей, у тому числі:

– зазнали психологічного насильства – 26 978 дітей;

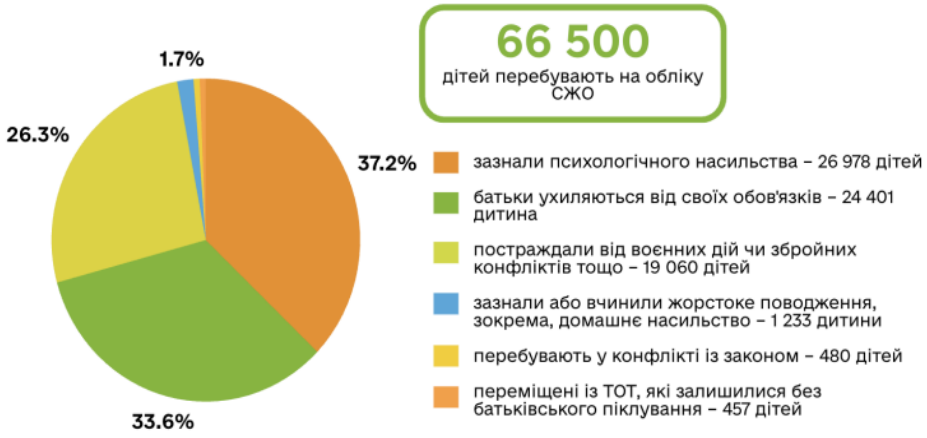
– батьки яких або особи, що їх замінюють, ухиляються від виконання своїх обов'язків – 24 401 дитина;

– постраждали від обставин стихійного лиха, техногенних аварій, катастроф, воєнних дій чи збройних конфліктів тощо – 19 060 дітей;

– зазнали або вчинили жорстоке поводження, зокрема, домашнє насильство – 1 233 дитини;

– перебувають у конфлікті із законом – 480 дітей;

– переміщені з тимчасово окупованої території або з району проведення антитерористичної операції, які залишилися без батьківського піклування – 457 дітей[764].

З огляду на статистичні данні та причини взяття сімей на облік СЖО, стверджуємо, що суб'єкти захисту прав дітей повинні виконувати не тільки функцію реагування на кризові ситуації у родинах та надання

[764] Звіт про підсумки діяльності Державної служби України у справах дітей за 2025 р. https://children.gov.ua/sites/default/files/2026-02/ЗВІТ%20про%20підсумки%20діяльності%20%20%20Державної%20служби%20України%20у%20справах%20дітей%20за%202025%20рік.pdf

допомоги у разі критичних ситуацій, а й здійснення попередження, раннього виявлення сімей, які потребують підтримки задля недопущення протиправних, негативних дій з боку членів родини по відношенню один до одного та/або оточуючих.

Висновки

Протягом останніх років в нашій державі значною мірою збільшилась кількість родин, які опинились у складних життєвих обставин. Причиною цьому є тривала пандемія, воєнний стан, зниження економіки держави, безробіття, збільшенням кількості малозабезпечених родин, погіршення відносин між дорослими членами родини, як наслідок негативний вплив на поведінку дітей особливо в період її розвитку, що призводить до порушення нормальних процесів формування і становлення особистості.

Фахівці які здійснюють соціально-правову підтримку таких родин повинні зосереджувати свою увагу на наданні систематичної підтримки дітям, які знаходяться у складних життєвих обставинах відповідно до їхніх базових потреб; приділяти увагу профілактиці в родинах, що знаходяться в кризових ситуаціях та схильні до вчинення протиправних дій; враховувати міжнародний досвід країн, які мають розвинені політики та програми, які можуть бути корисними для впровадження в Україні у подоланні негативних явищ та підтримки таких сімей; розширити перелік інструментів підтримки сімей відповідно до їхніх потреб.

Фахівці працюють не для того, щоб просто «забрати дитину», а щоб насамперед надати допомогу сім'ї, вивести її з кризи та захистити права маленької людини. Висока частка внутрішньо переміщених сімей, сімей військовослужбовців та сімей, де діти постраждали від насильства, свідчить про суттєвий вплив воєнних та соціально-економічних факторів на становище дітей в Україні та обумовлює необхідність подальшого посилення державної системи соціального захисту дитинства.

Анотація

Складні життєві обставини, в яких перебуває дитина, – умови, що негативно впливають на життя дитини, стан її здоров'я та розвиток (інвалідність, тяжка хвороба, безпритульність, перебування у конфлікті із законом, залучення до найгірших форм дитячої праці, залежність від психотропних речовин, інші види залежності, жорстоке поводження, зокрема домашнє насильство та інше). Автор комплексно дослідив законодавче забезпечення, яке регулює питання захисту прав дітей які

опинились у складних життєвих обставинах, деталізував принципи діяльності фахівців, які захищають права та інтереси таких дітей, встановив умови та причини, що негативно впливають на стан здоров'я на належний розвиток дитини. Дослідив види соціальних послуг, які надають фахівці сім'ям у СЖО, підтверджуючи це статистичними даними.

Література

1. Протас О. Social and pedagogical support of children from families in difficult life circumstances. *Mountain school of Ukrainian Carpaty*. № 27 (2022). S. 161–166. DOI: https://doi.org/10.15330/msuc.2022.27.161-166
2. Мамчур І. В. Соціально-психологічний супровід дітей із сімей, які опинилися у складних життєвих обставинах. *Наукові записки. Серія: Психологія*. 2023. Вип. 1. С. 39–44. DOI: https://doi.org/10.32782/cusu-psy-2023-1-5
3. Логвиненко В. М., Грицанюк В. В., Костишин Е. І. Формування соціального здоров'я дітей, батьки яких перебувають в складних життєвих обставинах. *Психологія та соціальна робота.* 2021. Вип. 2 (54). С. 139–152. DOI: https://doi.org/10.18524/2707-0409.2021.2(54).241393
4. Конвенція ООН про права дитини від 20 листопада 1989 року. *Відомості Верховної Ради України (ВВР).* Конвенцію ратифіковано Постановою ВР № 789-XII від 27.02.91 Режим доступу: URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_021#Text
5. Про охорону дитинства : Закон України від 26.04.2001 № 2402-III. *Відомості Верховної Ради України*. Режим доступу: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2402-14#Text
6. Про соціальні послуги : Закон України від 17 січня 2019 року № 2671-VIII. *Відомості Верховної Ради України*. Режим доступу: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2671-19#Text
7. Про органи і служби у справах дітей та спеціальні установи для дітей : Закон України від 24 січня 1995 року № 20/95-ВР. *Відомості Верховної Ради України*. Режим доступу: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/20/95-вр#Text
8. Про забезпечення соціального захисту дітей, які перебувають у складних життєвих обставинах : Постанова КМУ від 1 червня 2020 р. № 585. *Відомості Верховної Ради України*. Режим доступу: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/585-2020-п#Text
9. Про затвердження форм обліку соціальної роботи з сім'ями/особами, які перебувають у складних життєвих обставинах : Наказ Міністерства соціальної політики України від 13.07.2018 № 100. *Відомості Верховної Ради України*. Режим доступу: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0943-18#Text
10. Звіт про підсумки діяльності Державної служби України у справах дітей за 2025 р. https://children.gov.ua/sites/default/files/2026-02/ЗВІТ%20про%20підсумки%20діяльності%20%20%20Державної%20служби%20України%20у%20справах%20дітей%20за%202025%20рік.pdf

DOI: https://doi.org/10.36059/978-966-397-661-7-20

АСПЕКТИ ПОБУДОВИ НОВИХ СТРАТЕГІЙ ЗАХИСТУ ЦИФРОВИХ СИСТЕМ ПІДТРИМКИ ОСВІТНЬОГО ПРОЦЕСУ У МІНЛИВОМУ ЛАНШАФТІ «КОГНИТИВНИХ ВІЙН»

Макаров Олексій Вікторович,
старший викладач кафедри хімічних технологій
Навчально-наукового інституту
хімічних технологій та фармації
Національного університету «Одеська політехніка»,
пр. Шевченка, 1, м. Одеса, 65044, Україна

Вступ

Наш час характеризується безпрецедентною конвергенцією глибокої цифрової трансформації та еволюцією парадигм нелінійних конфліктів, що найвиразніше втілено в новітній концептуальній моделі «когнітивної війни». Оскільки системи вищої освіти та професійного навчання все більше покладаються на складні, взаємопов'язані цифрові архітектури – від хмарних систем управління навчанням (Cloud LMS) та педагогічних асистентів на базі штучного інтелекту (artificial intelligence, AI) до розподілених репозиторіїв знань – вони мимоволі розширюють площину своїх вразливостей. У цьому мінливому ландшафті цифрові системи підтримки освітнього процесу перестають бути просто адміністративними чи логістичними інструментами; вони трансформувалися в критичні вектори національної та інституційної когнітивної стійкості. Відповідно, захист цих систем вимагає фундаментального відходу від традиційних, реактивних моделей кібербезпеки в бік динамічних, предиктивних та багаторівневих стратегій захисту.

Специфіка та висока чутливість сектору професійного навчання суттєво загострюють нагальність цієї зміни парадигми. На відміну від загальної освіти, середовища професійної підготовки несуть безпосередню відповідальність за формування ключових компетентностей персоналу критичної інфраструктури, інженерів, державних службовців, військових фахівців та осіб, які приймають рішення в корпоративному секторі. Порушення цілісності, доступності або автентичності

даних у цих спеціалізованих освітніх каналах може призвести до катастрофічних каскадних наслідків на наступних етапах. Зловмисне втручання або несанкціонована модифікація професійних навчальних програм виявляються не просто технічним простоєм; вони безпосередньо загрожують епістемологічній безпеці держави. Шляхом потенційної інституціоналізації хибних методологій, підриву довіри до сертифікованих знань або прихованого маніпулювання матрицями прийняття рішень майбутніх експертів, такі атаки спрямовані на саму основу професійної компетентності. Саме це перетинання вразливості цифрової інфраструктури та когнітивного маніпулювання становить суть сучасних векторів асиметричних загроз.

Крім того, ескалація когнітивної війни докорінно змінює саму природу загрози. Кіберпротивники більше не обмежуються традиційними технічними експлойтами, такими як розподілені атаки на відмову в обслуговуванні (DDoS), програми-вимагачі або несанкціоноване вилучення даних. Замість цього ворожі актори все частіше використовують складні, комбіновані операції, де технічні кіберзлами слугують інфраструктурним інструментом для когнітивної деградації. Маніпулюючи освітнім контентом, змінюючи метрики оцінювання або впроваджуючи синтетичні дані в цифрові навчальні середовища, противники можуть здійснювати кампанії підсвідомого впливу, провокувати інституційну дестабілізацію та знижувати колективний інтелектуальний потенціал цільових когорт.

У такому нестабільному середовищі несвоєчасне реагування на інциденти безпеки є еквівалентом системного збою. Затримка у виявленні та усуненні загроз дозволяє зловмисним ін'єкціям безперешкодно поширюватися освітньою екосистемою, тим самим нормалізуючи спотворену інформацію та підриваючи фундаментальну довіру, необхідну для ефективного педагогічного процесу.

Тому створення своєчасних, адаптивних та стійких механізмів реагування є першорядною умовою для забезпечення безперервності та достовірності професійного навчання. Нові оборонні стратегії повинні інтегрувати виявлення аномалій у режимі реального часу, криптографічну валідацію освітнього контенту та когнітивну телеметрію для фіксації ледве помітних поведінкових або інформаційних відхилень. Отже безпека цифрових систем підтримки освітнього процесу нерозривно пов'язана із збереженням когнітивного суверенітету та стратегічної інституційної стабільності в епоху перманентного гібридного протистояння.

1 Огляд зсуву кіберзагроз у сучасному тренді використання AI

Стрімкий розвиток технологій штучного інтелекту (AI), зокрема великих мовних моделей (LLM) та генеративних змагальних мереж, призвело до фундаментального зрушення у парадигмі цифрової взаємодії людини та цифрових систем протягом дуже короткого часу. Якщо раніше соціальна інженерія та методи онлайн-маніпуляції спиралися на статичні, відносно прості у розпізнавані шаблони та масові розсилки, то сьогодні технології AI сприяють виникненню нового рівня небезпеки – «індустріалізованого обману» (industrialized deception). Інтеграція принципів когнітивної психології та машинного навчання відкрила безпрецедентні можливості для прихованого впливу, дозволяючи генерувати переконливий, гіперперсоналізований синтетичний контент у великих масштабах та з високою швидкістю. Саме в цьому контексті з'явився термін «когнітивна війна» – вид збройного чи гібридного конфлікту, в якому полем бою є людський розум[765]. Мета такої війни – змінити те, як люди думають та діють, підірвати довіру до адміністративних інституцій, придушити волю до опору та трансформувати базові цінності супротивника. Сучасні мовні моделі здатні автоматично аналізувати цифровий слід користувача виявлення його психологічних характеристик, диспозицій і нахилів. Це значно знизило бар'єр входу щодо витончених системних гібридних атак. Зловмисники використовують LLM для створення масштабних цілеспрямованих кампаній, які майстерно експлуатують когнітивне сприйняття людини. AI-згенеровані тексти, що апелюють до помилкового авторитету або створюють почуття надзвичайної терміновості, виявляються дуже успішними в шахрайських схемах при обході критичного мислення та когнітивного сприйняття жертви.

У цьому контексті традиційні засоби кіберзахисту, такі як спам-фільтри або системи виявлення вторгнень, що працюють на основі сигнатур, демонструють повну неефективність. Синтаксично ідеальний і контекстуально релевантний текст, згенерований AI, вимагає переходу до нового підходу – виявлення аномалій (behavioral anomaly detection), оскільки алгоритмічні маніпуляції все частіше маскуються під звичні людські психологічні тактики і стилі комунікації. Цифрова психологія обману не обмежується лише текстовими комунікаціями; вона глибоко інтегрується в цифрові інтерфейси (UX). Використання AI призвело до появи

[765] Oriyano S. Deceptive Intelligence: AI, Social Engineering, and Securing the Human Element. New York : Apress, 2026. 727 p. C. 4. ISBN 979-8-8688-2176-9

нових адаптивних «темних патернів», які швидко підлаштовуються під поведінку конкретного користувача в режимі реального часу[766].

На відміну від статичних хитрощів (наприклад, заздалегідь зазначених галочок або прихованих платежів), AI-керовані інтерфейси стали в потрібний момент застосовувати нові тактики штучного дефіциту (Artificial Scarcity) або «пастки» (Roach Motel), навмисно ускладнюючи процес скасування рішення або відмови від послуги саме тоді, коли система фіксує. Ці елементи дизайну використовують фундаментальні психологічні тенденції, щоб непомітно підштовхнути людину до рішень, які вона на планувала приймати.

На макрорівні генеративний AI породив феномен, який отримав назву «слопаганда» – масове виробництво та поширення низькоякісного, але емоційно залучающого контенту, спрямованого на маніпуляцію суспільною свідомістю[767]. Слопатанда поєднує в собі нульову вартість алгоритмічної генерації «інформаційного сміття» з класичними техніками мікротаргетованої пропаганди.

Успіх AI-маніпуляцій багато в чому обумовлений складною психологічною динамікою довіри між людиною та машинним інтерфейсом. Дослідження виявляють парадокс генеративного AI: хоча люди часто не здатні відрізнити синтетичний текст або зображення від реального, лише розкриття інформації про авторство AI може різко знизити рівень довіри до правдивого контенту[768]. Більше того, люди схильні некоректно оцінювати судження AI у стресових ситуаціях. Експерименти показують, що користувачі часто помилково відкидають об'єктивно правильні висновки машини, якщо алгоритм діє занадто впевнено або висуває обвинувальні судження (accusatory judgments). З іншого боку, AI-системи, спеціально навчені використовувати елементи соціальної інженерії та симулювати емпатію для пояснення своїх дій, часто виявляються переконливішими, ніж чесні системи, що ще більше вкорінює віру в дезінформацію[769]. Ця прірва між

[766] Pandey D. Emergent Dark Patterns in AI-Generated User Interfaces : arXiv preprint arXiv:2602.18445. Mathura : GLA University, 2026. 15 p. C. 1, 8. DOI: https://doi.org/10.48550/arXiv.2602.18445

[767] Klincewicz M., Alfano M., Fard A. E. Slopaganda: The interaction between propaganda and generative AI. Filosofiska Notiser. 2025. Årg. 12, Nr. 1. P. 135–162. C. 138. DOI: https://doi.org/10.48550/arXiv.2503.01560

[768] Loth A., Kappes M., Pahl M.-O. Industrialized Deception: The Collateral Effects of LLM-Generated Misinformation on Digital Ecosystems. *Companion Proceedings of the ACM Web Conference 2026 (WWW Companion '26)*, April 13–17, 2026, Dubai, United Arab Emirates. New York : ACM, 2026. P. 1–8. C. 2, 4. DOI: https://doi.org/10.1145/3774905.3795471

[769] Loconte R., Monaro M., Pietrini P., Verschuere B., Kleinberg B. Humans incorrectly reject confident accusatory AI judgments. *Computers in Human Behavior*. 2026. Vol. 182. C. 15. DOI: https://doi.org/10.1016/j.chb.2026.108530

суб'єктивним сприйняттям та фактичною точністю (perception-accuracy gap) оголює нашу критичну когнітивну вразливість перед цифровими агентами.

Впровадження LLM та синтетичних медіа (таких як аудіо- та відео-дипфейки) у академічний, політичний, соціальний дискусії є прямою загрозою для розвитку демократичних принципів та інституційної довіри. Особливу небезпеку таять у собі «мікрофейки» (microfakes) – гіперлокалізований синтетичний контент, який оминає традиційні системи перевірки фактів, сіє плутанину на локальному рівні та посилює соціальну поляризацію[770].

У такій ситуації протидія цим загрозам вимагає усвідомлення того факту, що суто технічні методи виявлення приречені на відставання через постійну гонку озброєнь (arms race) між генеративними моделями і детекторами. Ефективне рішення потребує застосування комплексного системного підходу, що розглядає дипфейки та AI-алгоритми як складні соціо-технічні конструкти, вбудовані у повсякденне життя суспільства.

Для забезпечення інформаційної безпеки необхідна розробка єдиної нормативно-правової бази (такої як адаптація положень AI Act), впровадження криптографічних стандартів підтвердження походження цифрового контенту (наприклад, C2PA), а також повсюдне підвищення рівня медійної та алгоритмічної грамотності (AI literacy) громадян[771]. Тільки завдяки об'єднанню зусиль у галузі поведінкового аналізу, етичного регулювання та захисту фундаментальних прав суспільство зможе вибудувати ефективний захист проти витонченої алгоритмічної індустрії цифрового обману.

2 Історія розвитку цифрової підтримки навчального процесу та фіксації інцидентів на прикладі Інституті хімічних технологій та фармації

Стійкий тренд на цифрову трансформацію навчального процесу особливо в прикладних технічних курсах став проявлятися з масовим поширенням персональних ЕОМ та мережі Інтернет. Першою цифровою сервісною функцією для здобувачів вищої освіти стало розміщення на сайті інституту конспектів лекцій та матеріалів для лабораторних та практичних робіт у вільному доступі для ознайомлення та скачування.

[770] Yousefi Y., McIntyre A., Russo F., Sanchez Galera M. D., Tonello T. Regulatory innovations and policy options for generative AI and digital democracy GANs : Deliverable D6.2. *SOLARIS Project (HORIZON Grant Agreement 101094665)*. 2026. 48 p. С. 18. URL: https://projects.illc.uva.nl/solaris

[771] Там само. С. 24, 38.

Інформація розміщувалася як фали архівів з доступом до скачування з веб-сторінок з описом вмісту або повністю стилізовані для самостійної роботи в мережі Інтернеті методичні матеріали на web-сервері інституту. Незважаючи на ранню епоху розвитку мережевих технологій співробітниками технічної підтримки університетських цифрових ресурсів вже стали фіксуватися інциденти різного рівня складності та наслідків. Такі інциденти поступово, але послідовно трансформували відгуки на них відповідно до глибини вразливостей та економічної ефективності заходів у відповідь: обов'язкова авторизація та журналування при мережному друку після «жарту» з мережевим принтером; відмова від корпоративного sendmail-сервісу на платформі Novell NetWare на користь онлайн поштових служб з web-інтерфейсом після тривалої боротьби зі зломами та спам-розсилками; обов'язкова дво-факторна авторизація при доступі користувача до інститутського облікового запису з нового пристрою після проблем з викраденням облікових записів та особистої інформації користувачів та таке інше. Згодом такі фактори як пандемія, онлайн викладання, аварійні відключення світла, пряме руйнування корпусу внаслідок попадання дрону призвели до переходу на хмарні послуги у всіх основних стратегіях цифрової підтримки освітнього процесу. Зовнішні провайдери гарантують безперебійну роботу і цілодобовий доступ до розміщеного контенту і цифрових продуктів. Однак інститут підтримує власну мережеву архітектуру: периметр науково-дослідних серверів на базі Ubuntu та інститутський репозиторій бібліотечних та науково-дослідних сервісів для постійного оперативного застосування у поточних навчально-методичних та науково-дослідних процесах, комерційних впроваджувальних проектах та підвищенні кваліфікації. Така гібридна зв'язка локальних ресурсів із хмарними покриває всі необхідні стратегії ведення навчального процесу з науково-практичною діяльністю, є ефективною в епонімічному плані, висвітлює основні виклики кібербезпеки. Слід зазначити, що співробітники інституту хімічної технології та фармації Національного університету «Одеська політехніка» завжди з великим ентузіазмом відстежували та впроваджували цифрові інновації завдяки участі у дослідницьких спільнотах та групах різних цифрових компаній. Серед них Microsoft, Cisco, Autodesk, Oracle, Canonical та багато інших. Паралельно з технологіями реалізації цифрових можливостей удосконалення навчального процесу в інституті завжди активно досліджувалися сфери ефективності цифрового викладання та рівня залучення слухачів до курсів лекцій із застосуванням тих чи інших стратегій ведення освітнього процесу. Глибокий аналіз міжнародного досвіду

впровадження платформ цифрового викладання та підходів до вимірів освітнього результату таких впроваджень дозволяв послідовно тестувати найпередовіші методології зняття метрик навчальної діяльності здобувачів у реальному часі проведення навчального процесу, аналізувати цифрові результати з навичками вирішення практичних та екзаменаційних робіт для розгляду професійних траєкторій випускників та актуалізації навчального процесу.

3 Перехід від «Системи управління» до «Системи партнерства»

Результатом переліченої вище діяльності виявилася основна ідея підтримки високого рівня залученості претендентів з одночасним збільшенням навчального навантаження з основних дисциплін: цифрова система цифрової підтримки освітнього процесу має базуватися на принципі студентів як партнерів у освітньому процесі інституту. Замість жорсткої функції контролю проходження здобувачем запланованих навчальною програмою курсових активностей, система має реалізовувати ініціативи щодо мотивації та саморегуляції здобувача в освітньому циклі. Як показала безперервна практика проведення вимірювань показників академічної успішності та задоволеності отриманою освітньою послугою ключовим аспектом стала інтеграція в освітній процес стратегій командної роботи, гнучких методологій та інструментів для співтворчості (co-creation) у реалізації навчальних курсів, зовнішніх змагальних заходів і додаткових активностей (кружки, семінари, консультації).

Саме вибудовування довірчих командних комунікацій з перших днів занять та протягом усього часу навчання, глибоке розуміння гнучких методологій командної роботи на величезному масиві реальних прикладів з освітніх ініціатив та зовнішніх конкурсних завдань, застосування та практичне засвоєння найсучасніших цифрових інструментів ведення професійної діяльності дали позитивні результати освітньої діяльності, особливий рівень відповідальності за використання корпоративних ресурсів, високі оцінки ведення курсів та високу задоволеність освітнім середовищем. Заплановані технології інновацій найближчим часом пов’язані в інституті з максимальною інтеграцією в цифрові освітні платформи інтелектуальних агентів підтримки комунікації у реальному режимі (Chatbots & AI Assistants). Платформи включатимуть адаптивних чат-ботів, здатних підтримувати довгостроковий контекст спілкування

(multi-session state modeling)[772]. Такі технології дозволяють платформі доповнити якісне наставництво (mentorship) викладача та розвантажити трафік його комунікацій за курсовими та проектними завданнями завдяки збереженню, обробці та ефективному застосуванню довгострокової «пам'яті» взаємодії.

4 Безпека та верифікація в умовах AI-децепції: комплексний аналіз механізмів, загроз та стратегій захисту

Стрімкий розвиток великих мовних моделей (LLM) і мультимодальних генеративних систем ознаменував фундаментальне зрушення в ландшафті кібербезпеки, перетворивши соціальну інженерію з ручного процесу, що відносно легко виявляється в масштабовану індустрію обману (industrialized deception)[773]. Якщо раніше безпека будувалася на виявленні технічних аномалій (сигнатур шкідливого програмного забезпечення, фішингових посилань, синтаксичних помилок), то сьогодні атаки змістилися на когнітивний рівень. Як зазначає Феррара у концепції «Парадоксу генеративного AI» (Generative AI Paradox), у міру того як синтетичний контент стає візуально та семантично невідмінним від справжнього, соціум починає раціонально знецінювати будь-які цифрові докази, що веде до системної ерозії довіри до інформаційної інфраструктури. У цих умовах традиційні методи верифікації, що ґрунтуються на людському сприйнятті, втрачають свою ефективність, вимагаючи переходу до криптографічних, поведінкових та інституційних механізмів захисту[774].

Розглянемо архітектуру безпеки та верифікації в умовах AI-децепції (AI-децепція, обман штучним інтелектом – це здатність AI-систем навмисно вводити користувачів, розробників або перевіряючі алгоритми в оману), спираючись на новітні академічні дані, що охоплюють психологічні вектори атак, технічні алгоритми виявлення аномалій, проблеми гібридного (людино-машинного) прийняття рішень та регуляторні інновації.

В умовах AI-децепции головним вектором атаки стає не програмний код, а людська психіка. Інтеграція методів когнітивної психології

[772] Oriyano S. Deceptive Intelligence: AI, Social Engineering, and Securing the Human Element. New York : Apress, 2026. 727 p. C. 341, 342. ISBN 979-8-8688-2176-9

[773] Loth A., Kappes M., Pahl M.-O. Industrialized Deception: The Collateral Effects of LLM-Generated Misinformation on Digital Ecosystems. *Companion Proceedings of the ACM Web Conference 2026 (WWW Companion '26)*, April 13–17, 2026, Dubai, United Arab Emirates. New York : ACM, 2026. P. 1–8. C. 1. DOI: https://doi.org/10.1145/3774905.3795471

[774] Там само. P. 1–8. C. 2.

та машинного навчання дозволяє зловмисникам автоматизувати збір відкритих даних (OSINT) для створення «гіперперсоналізованих» профілів жертв. Дослідження показують, що сучасні LLM здатні з високою точністю аналізувати цифровий слід користувача та робити висновки про його психологічні диспозиції, ґрунтуючись на моделі «Великої п'ятірки» (Big Five: відкритість, сумлінність, екстраверсія, доброзичливість, нейротизм)[775]. На основі цих даних алгоритми генерують фішинговий контент, що ідеально резонує з емоційним станом жертви. У ході симуляцій було доведено, що атаки фішингу, адаптовані під особистісні особливості жертви за допомогою LLM, досягають теоретичного показника клікабельності (click-through rate), який на 40 % перевищує показники стандартного фішингу.

Зловмисники експлуатують так звані «темні патерни» (Dark Patterns) – елементи інтерфейсу та комунікації, які маніпулюють користувачем, спираючись на штучний дефіцит, хибний авторитет чи соціальний доказ[776]. Більш того, AI впроваджує механізми «багатосеансового моделювання стану» (multi-session state modeling). Персистентні чат-боти зберігають безперервність контексту в розірваних у часі розмовах, використовуючи векторні бази даних (такі як Weaviate чи Pinecone)[777]. Бот запам'ятовує деталі, згадані жертвою, створюючи безшовну ілюзію емпатії та людської пам'яті. Це дозволяє обійти критичне мислення користувача, оскільки довіра формується не через агресивний тиск, а через рутинну, безпечну взаємодію. Такий патерн називається вектори психологічної поверхні. (Psychological Surface Vectors).

Фундаментальна проблема верифікації тепер полягає в тому, що сприйняття людини більше не є абсолютно надійним сенсором. Емпіричні дані свідчать про існування когнітивного «розриву між сприйняттям та фактичною точністю»[778]. Експерименти показують, що навіть коли користувачі виявляють підвищену зосередженість та підозрілість, їхня здатність

[775] Rostova E. V. Psychological Surface Vectors: Mitigating Large Language Model-Driven Social Engineering via Behavioral Anomaly Detection. *The American Journal of Engineering and Technology*. 2025. Vol. 7, № 10. P. 178–184. C. 178. URL: https://www.theamericanjournals.com/index.php/tajet/article/view/6944

[776] Pandey D. Emergent Dark Patterns in AI-Generated User Interfaces : arXiv preprint arXiv:2602.18445. Mathura : GLA University, 2026. 15 p. C 1, 8. DOI: https://doi.org/10.48550/arXiv.2602.18445

[777] Oriyano S. Deceptive Intelligence: AI, Social Engineering, and Securing the Human Element. New York : Apress, 2026. 727 p. C. 341, 342. ISBN 979-8-8688-2176-9

[778] Loth A., Kappes M., Pahl M.-O. Industrialized Deception: The Collateral Effects of LLM-Generated Misinformation on Digital Ecosystems. Companion Proceedings of the ACM Web Conference 2026 (WWW Companion '26), April 13–17, 2026, Dubai, United Arab Emirates. New York : ACM, 2026. P. 1–8. C. 5. DOI: https://doi.org/10.1145/3774905.3795471

визначати згенерований AI-контент залишається на рівні випадкового вгадування. Більше того, асиметрична когнітивна втома (cognitive fatigue), що виникає при тривалому впливі синтетичного контенту, знижує точність виявлення фейків людиною до 10,20 %. Назва таких векторів атак називають як феномен «розриву між сприйняттям і точністю» (Perception-Accuracy Gap).

Спроби вирішити проблему AI-децепції виключно технічними методами (розробка детекторів дипфейків або аналізаторів тексту) призводять до класичної «гонки озброєнь» між генеративними та детектируючими моделями (Generative-Detection Arms Race)[779].

Традиційні системи виявлення вторгнень та спам-фільтри, що працюють на основі пошуку ключових слів або синтаксичних сигнатур, виявляються безсилими перед синтаксично ідеальним та контекстуально релевантним текстом LLM. Подібні системи здатні заблокувати лише близько 34 % таких атак[780]. Зловмисники застосовують техніки приховування намірів (jailbreaking), такі як «злом ланцюжка міркувань» (chain-of-thought injection) або впровадження шкідливих цілей у доброякісні наративи.

Детектори дипфейків, що аналізують артефакти стиснення, розсинхронізацію губ (lip-sync drift) або спектральні аномалії голосу, також втрачають ефективність. Сучасні генеративні конвеєри оптимізують приховані ознаки (latent features) спеціально для обходу детекторів. Як зазначає Оріяно, чистий, згенерований з частотою 30 кадрів в секунду, дипфейк, переданий через протокол з агресивним стисненням відео (наприклад, Zoom або Microsoft Teams), згладжує піксельні артефакти, обходячи більшість систем виявлення з відкритим вихідним кодом. «Візуальна точність стає нерелевантною, якщо всі зовнішні системи координат збігаються з тим, що користувач вважає реальним»[781].

Оскільки верифікація контенту на рівні артефактів більше не дає абсолютних гарантій, безпека автоматично зміщується у бік аналізу поведінки та намірів (Behavioral Anomaly Detection). Алгоритмічний аналіз семантичної густини. Замість того, щоб шукати сліди AI у синтаксисі, сучасні системи захисту повинні виявляти аномалії у поведінкових

[779] Yousefi Y., McIntyre A., Russo F., Sanchez Galera M. D., Tonello T. Regulatory innovations and policy options for generative AI and digital democracy GANs : Deliverable D6.2. *SOLARIS Project (HORIZON Grant Agreement 101094665)*. 2026. 48 p. C. 29. URL: https://projects.illc.uva.nl/solaris

[780] Rostova E. V. Psychological Surface Vectors: Mitigating Large Language Model-Driven Social Engineering via Behavioral Anomaly Detection. *The American Journal of Engineering and Technology*. 2025. Vol. 7, № 10. P. 178–184. C. 178. URL: https://www.theamericanjournals.com/index.php/tajet/article/view/6944

[781] Oriyano S. Deceptive Intelligence: AI, Social Engineering, and Securing the Human Element. New York : Apress, 2026. 727 p. C. 230. ISBN 979-8-8688-2176-9

векторах. Дослідження Ростової доводить високу ефективність гібридних моделей, що поєднують мережі довгої короткострокової пам'яті (LSTM) для аналізу послідовностей та алгоритми «Ізолюючого лісу» (Isolation Forests) для оцінки аномалій. Така архітектура аналізує відхилення в семантичній щільності та патернах комунікації. У ході симуляцій така система поведінкового виявлення успішно виявила 88,5 % витончених LLM-атак (порівняно з 34 % традиційних фільтрів)[782].

Проблема «ідеальної пам'яті» AI (AI's Perfect Memory Problem). Оріяно пропонує використовувати для верифікації характерні слабкості самих генеративних систем. Однією з таких слабкостей є «ідеальна фотографічна пам'ять» AI[783]. У той час як людині властиво забувати дрібні деталі, робити паузи, виявляти дрейф тональності та контекстуальну непослідовність, персистентний чат-бот чи цифровий аватар демонструє неприродну узгодженість упродовж тривалих періодів часу. Використання систем потокової аналітики (наприклад Apache Kafka) дозволяє відстежувати ці сеанси зв'язку в реальному часі. Якщо комунікація демонструє нелюдську стабільність (нульовий дрейф особистості та бездоганне повернення до минулого контексту), система позначає її як високоймовірну AI-децепцію[784].

Інфраструктура нульової довіри: Криптографічна та Out-of-Band верифікація. Зважаючи на те, що, як ми бачимо на практиці, людське сприйняття тепер легко вводиться в оману, а машинні детектори та фільтри можуть бути тепер скомпрометовані з великою ймовірністю, освітня корпоративна та соціальна безпека вимагає нового підходу – трансформації до криптографічної аутентифікації намірів. Перший аспект такого переходу реалізується криптографічними стандартами походження контенту (C2PA). Галузь кібербезпеки поступово переходить від спроб виявлення дипфейків (detection) до підтвердження справжності (provenance). Такі стандарти, як специфікація Coalition for Content Provenance and Authenticity (C2PA), передбачають вбудовування криптографічних метаданих про походження та зміни в медіафайли прямо на етапі їх створення (наприклад, на апаратному рівні камери або мікрофона). На відміну від традиційних водяних знаків (watermarking), які можуть бути видаленими зловмисниками (analog-hole attacks), C2PA забезпечує

[782] Rostova E. V. Psychological Surface Vectors: Mitigating Large Language Model-Driven Social Engineering via Behavioral Anomaly Detection. *The American Journal of Engineering and Technology*. 2025. Vol. 7, № 10. P. 178–184. C. 178. URL: https://www.theamericanjournals.com/index.php/tajet/article/view/6944

[783] Oriyano S. Deceptive Intelligence: AI, Social Engineering, and Securing the Human Element. New York : Apress, 2026. 727 p. C. 515–516. ISBN 979-8-8688-2176-9

[784] Там само. С. 515.

концепцію «захисту в глибину» (defense-in-depth), доводячи криптографічну цілісність цифрового сліду[785].

Наступний надійний спосіб – позасмугова автентифікація (Out-of-Band Authentication). Для захисту критичних бізнес-процесів (наприклад, фінансових транзакцій чи зміни конфігурації обладнання чи коду) верифікація через комунікаційні канали (голос, відео) має бути визнана недійсною за замовчанням. Необхідний перехід до позасмугової автентифікації (Out-of-Band Authentication, OOB). OOB спирається на володіння фізичним пристроєм та організаційними знаннями, які AI не може синтезувати віддалено.

Якщо «синтетичний керівник» (deepfake) віддає терміновий наказ через відеозв'язок, протокол безпеки повинен вимагати криптографічного підпису (через смарт-карти, YubiKey або розподілені системи на кшталт KeePassXC) у незалежному каналі (наприклад, захищений американський месенджер Signal), прив'язаному до апаратного токену. Використання криптографічних підписів (GPG/OpenPGP) в рутинне листування гарантує, що навіть якщо зловмисник згенерував ідеальний текст, він не зможе підробити математичний доказ особистості відправника[786].

Найважливішим аспектом безпеки є те, як людина-оператор взаємодіє з захисними AI-алгоритмами. Ідея включення «людини в контур» (human-in-the-loop) покликана компенсувати технічні помилки машин. Проте емпіричні дослідження свідчать про складну психологічну динаміку цього процесу. У масштабному дослідженні Локонте та співавторів вивчалося, як люди реагують на вердикти AI-детектора брехні, що володіє різним ступенем точності (54% проти 89%) і виражає різний ступінь впевненості у своїх передбаченнях (від «нерішучого» до «дуже впевненого»)[787]. Експеримент із використанням 373 учасників та кривих помилок (ROC/AUC) призвів до парадоксального висновку: люди схильні відхиляти та ігнорувати передбачення високоточного AI (89%), якщо AI демонструє високу впевненість у тому, що аналізований текст є брехнею (accusatory judgments). Тобто особливість результату дослідження проявилася тим, що чим вище була впевненість AI у тому, що людина бреше, тим сильніше

[785] Yousefi Y., McIntyre A., Russo F., Sanchez Galera M. D., Tonello T. Regulatory innovations and policy options for generative AI and digital democracy GANs : Deliverable D6.2. *SOLARIS Project (HORIZON Grant Agreement 101094665)*. 2026. 48 p. С. 29–30. URL: https://projects.illc.uva.nl/solaris

[786] Oriyano S. Deceptive Intelligence: AI, Social Engineering, and Securing the Human Element. New York : Apress, 2026. 727 p. С. 491. ISBN 979-8-8688-2176-9

[787] Loconte R., Monaro M., Pietrini P., Verschuere B., Kleinberg B. Humans incorrectly reject confident accusatory AI judgments. *Computers in Human Behavior*. 2026. Vol. 182. С. 1, 8. DOI: https://doi.org/10.1016/j.chb.2026.108530

оператори-люди коригували цей вердикт у бік «правди», штучно занижуючи ефективність детектування. Ще одна особливість гібридного прийняття рішень полягає в тому, що люди еволюційно схильні вірити комунікації та припускати чесність за умовчанням[788]. Цей парадокс пояснюється когнітивною «Теорією правдоподібності за замовчанням» (Truth-Default Theory, TDT). Крім того, звинувачення іншої людини у брехні несе високі соціальні витрати (social costs). Тому коли алгоритм впевнено класифікує повідомлення як обман, оператори відчувають психологічний дискомфорт і відхиляють вердикт машини. Додатковим фактором є те, що люди схильні систематично переоцінювати власні здібності у розпізнаванні брехні. (Dunning-Kruger effect), вважаючи себе компетентнішими, ніж алгоритм[789].

Це означає, що впровадження систем AI-виявлення в контур кібербезпеки не дасть повноцінного очікуваного ефекту, якщо оператори (SOC-аналітики, модератори, служба безпеки) не будуть обізнані про власні когнітивні спотворення і не навчаться алгоритмічної недовіри.

Регуляторні інновації, AI Act та Холістичний підхід. На макрорівні безпека від AI-децепції та феномену «Слопаганди» (Slopaganda) – алгоритмічної повені інформаційного простору низькоякісним маніпулятивним контентом – потребують суттєвих інституційних та регуляторних змін. Розглянемо обмеження Європейського закону про AI та «Парадокс обмеженого ризику». Дослідники проекту SOLARIS зазначають, що поточні законодавчі рамки, включаючи AI Act[790], страждають від «Парадоксу обмеженого ризику» (Limited-Risk Paradox)[791]. Відповідно до AI Act, генеративні AI, що створюють дипфейки, віднесені до категорії систем обмеженого ризику. Від них вимагається лише базове маркування та прозорість (повідомити користувача, що він взаємодіє з AI). Однак дослідники вважають цей захід глибоко помилковим[792] з двох причин:

1. Як вже було показано раніше, прозорість сама по собі не покращує розпізнавання (perception-accuracy gap) і може спричинити «штраф

[788] Loconte R., Monaro M., Pietrini P., Verschuere B., Kleinberg B. Humans incorrectly reject confident accusatory AI judgments. *Computers in Human Behavior*. 2026. Vol. 182. C. 2. DOI: https://doi.org/10.1016/j.chb.2026.108530

[789] Там само. С. 17.

[790] Regulation (EU) 2024/1689 of the European Parliament and of the Council of 13 June 2024 laying down harmonised rules on artificial intelligence and amending several legislative acts (Artificial Intelligence Act). *Official Journal of the European Union*. 2024. L Series. URL: https://eur-lex.europa.eu/eli/reg/2024/1689/oj

[791] Yousefi Y., McIntyre A., Russo F., Sanchez Galera M. D., Tonello T. Regulatory innovations and policy options for generative AI and digital democracy GANs : Deliverable D6.2. *SOLARIS Project (HORIZON Grant Agreement 101094665)*. 2026. 48 p. C. 26. URL: https://projects.illc.uva.nl/solaris

[792] Там само. С. 27.

за прозорість» (Transparency Penalty), при якому маркування контенту як згенерованого AI знижує довіру до решти достовірного контенту.

2. Дипфейки та «мікрофейки» (гіперлокалізований синтетичний контент, націлений на вузькі аудиторії чи конкретних осіб) здатні підірвати демократичні процеси, паралізувати роботу компаній або знищити публічну репутацію (image-based sabuse), що за рівнем втрат ніяк не відповідає статусу «обмеженого ризику».

Для ефективної селекції загроз експерти SOLARIS пропонують спиратися на Акторно-мережну теорію (Actor-Network Theory, ANT) та генеративну семіотику. Дипфейк слід розглядати не як ізольований технічний артефакт, а як складний соціотехнічний конструкт, який набуває своєї руйнівної сили тільки всередині мережі репостів, алгоритмів рекомендацій, відсутності фактчекінгу та вразливостей інтерфейсу[793].

Отже, регуляторні інновації повинні змістити фокус з «поліцейського контролю за правдою» (policing truth), який технологічно недосяжний через гонку озброєнь у сфері AI і загрожує безальтернативною цензурою, на стратегії підвищення цифрової грамотності, інституційної координації та оцінки рівня шкоди (harm-based assessments).

Регуляторам необхідно вимагати від розробників (upstream) створення моделей, безпечних за замовчанням (Safe by Design), від платформ (midstream) – модифікації алгоритмів рекомендацій для маркування непідтверджених синтетичних медіа, а від держави (downstream) – інвестицій у програми AI-грамотності (AI literacy), щоб перебудувати патерни довіри громадян. Більше того, необхідні чіткі роз'яснення, сувора криміналізація та оперативне видалення глибоких фейків, що завдають непропорційної репутаційної та психологічної шкоди вразливим групам населення.

5 Проектування загроз та стратегій захисту цифрових систем підтримки навчального процесу у світлі «когнітивних конфліктів»

Інтеграція великих мовних моделей (LLM) та генеративного штучного інтелекту (AI) у критичні інфраструктури, включаючи академічне середовище (academia) та системи підтримки навчального процесу (LMS, Ed-Tech), відкрила безпрецедентні можливості для персоналізації

[793] Yousefi Y., McIntyre A., Russo F., Sanchez Galera M. D., Tonello T. Regulatory innovations and policy options for generative AI and digital democracy GANs : Deliverable D6.2. *SOLARIS Project (HORIZON Grant Agreement 101094665)*. 2026. 48 p. C. 15–30. URL: https://projects.illc.uva.nl/solaris

освіти[794]. Однак ці технології автоматично перетворили цифровий освітній простір на арену «когнітивної війни». Як зазначає Оріяно, у цій новій ері «полем битви є не далека країна чи захищена мережа. Кожна швидкоплинна взаємодія, яка здається надто реальною, щоб ставити її під сумнів, знаходиться у вашій поштовій скриньці або у вашій стрічці новин»[795].

Цифрові системи навчального процесу (університетські портали, системи дистанційного тестування, платформи e-learning) стають уразливими не лише для класичних кібератак, але й для індустріалізованого обману (industrialized deception). Студенти, викладачі та адміністративний персонал зазнають мікротаргетованих атак, що експлуатують їх психологічний стан, когнітивну втому та академічний стрес.

Розглянемо психологічну поверхню атаки (Psychological Surface Vectors) у освітньому процесі. Освітній процес характеризується високою циклічністю та періодами пікового когнітивного навантаження (сесії, дедлайни захист курсових робіт, періоди зарахування). Зловмисники використовують AI для картування цих ритмів та експлуатації психологічної поверхні атаки. Сучасні AI-інструменти (такі як Chronos Framework або Temporal Engine) здатні аналізувати хронобіологічні ритми та патерни активності студентів та викладачів. AI обчислює «вікна когнітивної вразливості», коли критичне мислення знижено через втому. Атака може виглядати як термінове повідомлення від деканату або служби IT-підтримки університету про необхідність «негайно підтвердити облікові дані для доступу до порталу», надіслане у той момент, коли студент або викладач максимально виснажений. LLM здатні автоматично отримувати психологічні профілі (включаючи модель «Великої п'ятірки») з відкритих даних (OSINT), таких як студентські форуми, соціальні мережі та академічні публікації[796]. Згенеровані AI фішингові листи або повідомлення в університетських форумах ідеально підлаштовуються під страхи або інтереси жертви (наприклад, загроза відрахування або пропозиція престижного стажування), досягаючи рівня успішності (click-through rate), більш ніж на 40 %, що перевищує традиційний фішинг[797].

---

[794] Schiffman N., Ardis J. Bridging Human Deception to AI Exploitation: A Systematic Review of Psychological Strategies in LLM Model Manipulation. *Preprints.org*. 2026. С. 6. DOI: https://doi.org/10.20944/preprints202605.0075.v1

[795] Oriyano S. Deceptive Intelligence: AI, Social Engineering, and Securing the Human Element. New York : Apress, 2026. 727 p. С. 4. ISBN 979-8-8688-2176-9

[796] Rostova E. V. Psychological Surface Vectors: Mitigating Large Language Model-Driven Social Engineering via Behavioral Anomaly Detection. *The American Journal of Engineering and Technology*. 2025. Vol. 7, № 10. P. 178–184. С. 178. URL: https://www.theamericanjournals.com/index.php/tajet/article/view/6944

[797] Там само.

Окремою нішевою проблемою є загрози синтетичних медіа та контенту в академічному середовищі. Критична вразливість застосування LLM як освітніх помічників (tutoring systems) полягає в їх здатності генерувати переконливу дезінформацію. Дослідження показують, що впровадження тонких неточностей у багатоходові діалоги з AI-репетиторами може призводити до формування хибних спогадів (false memories) у студентів. Цілком виразно можна констатувати, що серія таких атак зможе призвести до серйозної репутаційної шкоди для цифрової платформи ведення навчальної діяльності. Слопатанда як метод підриву академічного дискурсу. Генеративний AI дозволяє зловмисникам алгоритмічно «заповняти» (flood the zone) студентські форуми, платформи для дискусій та соціальні мережі низькоякісним маніпулятивним контентом – слопагандою[798]. Ця тактика використовує ботів зі збереженням багатосеансового контексту (multi-session state modeling), які безшовно імітують поведінку реальних студентів, поширюючи дезінформацію про політику університету, результати наукових досліджень чи розклад. Згодом це викликає «епістемічну фрагментацію», коли претенденти можуть втрачати здатність відрізняти факти від алгоритмічного шуму. У системах цифрової підтримки освітніх ініціатив величезну роль відіграють відео та аудіокомунікації. Технології (такі, як Coqui XTTS або FaceSwap) дозволяють створювати дипфейки учасників освітнього процесу в реальному часі[799]. Атакуючий алгоритм може ініціювати фальшивий відеодзвінок у Zoom/Teams/Meet, вимагаючи небезпечних та несанкціонованих дій від респондента, використовуючи авторитет та штучну терміновість і точно вивірений AI-асистентами момент.

Дослідники виділяють окрему категорію загроз усередині самих цифрових систем – поява емерджентних «темних патернів», згенерованих AI[800]. У цифрових освітніх системах (особливо популярних курсах та MOOC-платформах) це проявляється через: виявлення параметрів штучного дефіциту (Artificial Scarcity): сканування адаптивних таймерів, що прискорюються, коли система фіксує сумніви студента при оплаті курсу або здачі тесту. Ще одним патерном є приховані цикли

[798] Klincewicz M., Alfano M., Fard A. E. Slopaganda: The interaction between propaganda and generative AI. *Filosofiska Notiser*. 2025. Årg. 12, Nr. 1. P. 135–162. C. 138, 147. DOI: https://doi.org/10.48550/arXiv.2503.01560

[799] Yousefi Y., McIntyre A., Russo F., Sanchez Galera M. D., Tonello T. Regulatory innovations and policy options for generative AI and digital democracy GANs : Deliverable D6.2. *SOLARIS Project (HORIZON Grant Agreement 101094665)*. 2026. 48 p. C. 18. URL: https://projects.illc.uva.nl/solaris

[800] Pandey D. Emergent Dark Patterns in AI-Generated User Interfaces : arXiv preprint arXiv:2602.18445. Mathura : GLA University, 2026. 15 p. C. 8. DOI: https://doi.org/10.48550/arXiv.2602.18445

підкріплення (Reinforcement Loops): динамічне переміщення елементів інтерфейсу (наприклад, кнопки відмови від платної підписки на додаткові навчальні матеріали), що базується на аналізі DOM-мутацій та затримок введення користувача.

Інтеграція AI в системи прокторингу (контролю за іспитами) та перевірки на плагіат породжує критичні вразливості на рівні прийняття рішень людиною. Парадокс присутності генеративного AI в освітніх платформах проявляється з особливою силою. Коли студентам стає зрозумілим, що частина навчального матеріалу або зворотного зв'язку була згенерована AI, довіра до платформи різко падає – виникає «штраф за прозорість» (Transparency Penalty)[801]. Це створює парадокс: системи підтримки навчання можуть стати неефективними, оскільки будь-яке розкриття використання AI веде до системної ерозії довіри до всіх навчальних матеріалів.

Захист освітніх систем за доби «когнітивних війн» не може спиратися виключно на технічні фільтри. Необхідний підхід, що поєднує поведінковий аналіз, криптографію, медіаграмотність та регуляторні політики.

Традиційні системи виявлення вторгнень (IDS) неефективні проти AI-фішингу. Цифрові освітні платформи мають бути переведені на системи UEBA (User and Entity Behavior Analytics)[802]. Платформи e-learning повинні аналізувати семантичну щільність повідомлень студентів та співробітників, а також вимірювати ентропію взаємодії. Якщо «студент» або «викладач» демонструє ідеальну алгоритмічну пам'ять, неприродну узгодженість або нетипову для нього швидкість реакції (AI Perfect Memory Problem), система повинна позначати це як аномалію.

Для протидії дипфейкам та підробці академічних досягнень університети мають відмовитися від візуальної та аудіальної довіри. Будь-які критичні дії (зміна оцінок, видача дипломів, доступ до даних досліджень) повинні підкріплюватись стандартами доказу походження (наприклад, специфікаціями C2PA). Більше того, необхідна позасмугова аутентифікація (Out-of-Band Authentication) – наприклад, використання апаратних ключів FIDO2 або токенів, які AI-агент не здатний перехопити віддалено, навіть згенерувавши ідеальний голос або поведінку респондента.

У рамках європейського Плану дій з цифрової освіти (Digital Education Action Plan) концепція медіаграмотності має бути розширена до AI Literacy

[801] Loth A., Kappes M., Pahl M.-O. Industrialized Deception: The Collateral Effects of LLM-Generated Misinformation on Digital Ecosystems. *Companion Proceedings of the ACM Web Conference 2026 (WWW Companion '26)*, April 13–17, 2026, Dubai, United Arab Emirates. New York : ACM, 2026. P. 1–8. C. 2, 4. DOI: https://doi.org/10.1145/3774905.3795471

[802] Oriyano S. Deceptive Intelligence: AI, Social Engineering, and Securing the Human Element. New York : Apress, 2026. 727 p. C. 442. ISBN 979-8-8688-2176-9

(AI-грамотності)[803]. Для навчання студентів та співробітників необхідно використовувати метод «пребункінгу» (prebunking) та гейміфікацію. Прикладом є тренінги “Bad News” і “Harmony Square”, де учасники самі приміряють роль творців дезінформації, щоб зрозуміти механіку маніпуляцій[804]. Крім того, для адміністраторів LMS та IT-персоналу повинні проводитися регулярні мікро-тренування (Micro-Drills) зі стрес-інокуляцією (Stress Inoculation), де симулюються когнітивно складні атаки (псевдо-термінові дзвінки, комбіновані з фішинговими повідомленнями в месенджері), щоб виробити навичку обов’язкової криптографічної перевірки навіть під тиском.

Згідно з Акторно-мережевою теорією (ANT), дипфейки та AI-обман набувають чинності тільки всередині соціально-технічної мережі. Керівництво освітніх установ має впроваджувати політику «Безпеки за умовчанням» (Safe by Design) і використовувати локально-розгорнуті моделі (LLaMA, Ollama), доступні лише через суворі політики управління (OPA/Rego), щоб запобігти витоку дослідницьких даних та унеможливити ін’єкції навчальних вибірок для ботів.

Висновки

Інформаційна безпека в епоху генеративного AI вимагає фундаментальних трансформацій. Злиття машинного навчання та когнітивної психології породило алгоритмічних агентів, здатних обходити традиційні технічні засоби захисту (IDS, фільтри) шляхом експлуатації людських слабкостей (довіри, поспіху, емпатії) через персистентну багатосеансову взаємодію. Захист інформаційної цілісності сьогодні неможливий шляхом простого вдосконалення детекторів дипфейків, оскільки «гонка озброєнь» завжди залишає детектор на крок за генератором. Справжня безпека та верифікація в умовах AI-децепції вимагають нових піджодів. Перехід до поведінкового аналізу аномалій (дрейф тональності, ентропія, ідеальна пам’ять AI), що реалізується через моделі машинного навчання (LSTM, Isolation Forests). Впровадження криптографічних стандартів (C2PA) та суворої позасмугової апаратної верифікації (Out-of-band authentication),

[803] Yousefi Y., McIntyre A., Russo F., Sanchez Galera M. D., Tonello T. Regulatory innovations and policy options for generative AI and digital democracy GANs : Deliverable D6.2. *SOLARIS Project (HORIZON Grant Agreement 101094665)*. 2026. 48 p. C. 40. URL: https://projects.illc.uva.nl/solaris

[804] Klincewicz M., Alfano M., Fard A. E. Slopaganda: The interaction between propaganda and generative AI. *Filosofiska Notiser*. 2025. Årg. 12, Nr. 1. P. 135–162. C. 151. DOI: https://doi.org/10.48550/arXiv.2503.01560

що усувають суб'єктивну візуальну або аудіальну довіру. Навчання операторів алгоритмічній недовірі для подолання когнітивних спотворень (Truth-Default Theory), які змушують людей помилково відкидати об'єктивні обвинувальні висновки AI. Адаптації регуляторної бази (розширення AI Act) для визнання дипфейків та мікрофейків системами високого ризику та перекладу фокусу з цензури контенту на криптографічне підтвердження його походження та системне підвищення алгоритмічної грамотності (AI literacy) суспільства.

У рамках побудови та обслуговування інформаційних освітніх систем на даному етапі також з'являється низка першочергових завдань. Система повинна захищати претендентів від фішингу та маніпуляцій, які використовують «когнітивні спотворення» (bias). Необхідно впроваджувати протоколи багатофакторної аутентифікації (MFA) та криптографічних підписів для верифікації навчальних матеріалів, розпоряджень адміністрації, конфігураційних та сервісних дій на платформах. Обов'язковою умовою експлуатації стає застосування AI для виявлення аномалій у діях користувачів, що дозволяє виявляти спроби захоплення облікових записів, ін'єкцій коду та інших компрометуючих цілісність системи дій. Одночасно з цим необхідно дотримуватися правил етики та конфіденційності даних. Збір докладної телеметрії про дії студента (час реакції, патерни введення, особливості сеансу роботи) має бути суворо регламентований відповідно до відповідних стандартів захисту даних (GDPR/HIPAA) та прозорості алгоритмів аналізу поведінки.

Лише глибока системна інтеграція поведінкових, криптографічних, когнітивних та правових стратегій захисту здатна забезпечити інституційну стійкість та протистояти індустріалізованій автоматизації цифрового обману.

Цифрові системи підтримки навчального процесу опинилися на передовій у когнітивних війнах. Атакуючі алгоритми можуть використовувати потужність LLM, генеративних агентів та глибокої психометрики для експлуатації вразливостей учасників освітнього процесу, минаючи традиційні мережеві екрани. Індустріалізована машина цифрового обману вражає за найважливішим активом академічної установи – довірою та об'єктивністю сприйняття.

Комплексний захист освітніх закладів вимагає переходу до інфраструктури нульової довіри до контенту. Це передбачає повсюдне використання поведінкової аналітики аномалій, криптографічних сертифікатів автентичності (C2PA), позасмугової (Out-of-Band) перевірки критичних академічних рішень і, що найважливіше, безперервної стрес-інокуляції

та розвитку просунутої алгоритмічної грамотності серед усіх учасників навчального процесу для збереження системної безпеки та демократичних цінностей цифрової освіти.

Анотація

Мета публікації полягає у теоретико-методологічному обґрунтуванні та розробці комплексних стратегій і соціотехнічних архітектур проактивного захисту цифрових систем підтримки освітнього процесу, спрямованих на нейтралізацію кібер-когнітивних загроз штучного інтелекту, збереження когнітивного суверенітету та забезпечення стратегічної стабільності інституцій в умовах гібридного протистояння.

В основі роботи лежить комплексний системний та соціотехнічний підхід, опис методів цифрової психології обману, теорії машинного навчання та поведінкового аналізу. Для реалізації систем детекції аномалій запропоновані гібридні алгоритмічні моделі, що поєднують нейронні мережі довгої та короткострокової пам'яті (LSTM) та алгоритми ізолюючого лісу (Isolation Forests). Верифікація контенту базується на інтеграції сучасних криптографічних стандартів походження інформації та інструментів потокової аналітики реального часу.

З позицій соціотехнічного аналізу систематизовано та класифіковано новітні кібер-когнітивні загрози для цифрових освітніх екосистем, зокрема вектори психологічної поверхні (*Psychological Surface Vectors*), які експлуатують індивідуальні особливості користувачів за моделлю «Великої п'ятірки» (*Big Five*) за допомогою великих мовних моделей (LLM).

Детально досліджено психологічну динаміку взаємодії людини та машинних інтерфейсів, зокрема когнітивний «розрив між сприйняттям та фактичною точністю» (Perception-Accuracy Gap), за якого суб'єктивна довіра користувача до емпатичних та впевнених AI-агентів переважає над об'єктивною істинністю наданих ними суджень.

Запропоновано використання методу ідентифікації AI-децепції за допомогою моніторингу «проблеми ідеальної пам'яті» штучного інтелекту (AI's Perfect Memory Problem) у реальному часі через системи потокової аналітики, що базується на фіксації неприродної довгострокової контекстуальної узгодженості та нульового дрейфу особистості цифрового агента.

Обґрунтовано модель інфраструктури нульової довіри (*Zero Trust Infrastructure*) для освітніх мереж, що передбачає впровадження криптографічних стандартів підтвердження походження контенту (C2PA) та механізмів *Out-of-Band* верифікації намірів.

Література

1. Schiffman N., Ardis J. Bridging Human Deception to AI Exploitation: A Systematic Review of Psychological Strategies in LLM Model Manipulation. *Preprints.org*. 2026. DOI: https://doi.org/10.20944/preprints202605.0075.v1
2. Pandey D. Emergent Dark Patterns in AI-Generated User Interfaces : arXiv preprint arXiv:2602.18445. Mathura : GLA University, 2026. 15 p. DOI: https://doi.org/10.48550/arXiv.2602.18445
3. Loth A., Kappes M., Pahl M.-O. Industrialized Deception: The Collateral Effects of LLM-Generated Misinformation on Digital Ecosystems. *Companion Proceedings of the ACM Web Conference 2026 (WWW Companion '26)*, April 13–17, 2026, Dubai, United Arab Emirates. New York : ACM, 2026. P. 1–8. DOI: https://doi.org/10.1145/3774905.3795471
4. Rostova E. V. Psychological Surface Vectors: Mitigating Large Language Model-Driven Social Engineering via Behavioral Anomaly Detection. *The American Journal of Engineering and Technology*. 2025. Vol. 7, № 10. P. 178–184. URL: https://www.theamericanjournals.com/index.php/tajet/article/view/6944 (дата звернення: 23.05.2026).
5. Klincewicz M., Alfano M., Fard A. E. Slopaganda: The interaction between propaganda and generative AI. *Filosofiska Notiser*. 2025. Årg. 12, Nr. 1. P. 135–162. DOI: https://doi.org/10.48550/arXiv.2503.01560
6. Yousefi Y., McIntyre A., Russo F., Sanchez Galera M. D., Tonello T. Regulatory innovations and policy options for generative AI and digital democracy GANs : Deliverable D6.2. *SOLARIS Project (HORIZON Grant Agreement 101094665)*. 2026. 48 p. URL: https://projects.illc.uva.nl/solaris (дата звернення: 25.05.2026).
7. Loconte R., Monaro M., Pietrini P., Verschuere B., Kleinberg B. Humans incorrectly reject confident accusatory AI judgments. *Computers in Human Behavior*. 2026. Vol. 182. DOI: https://doi.org/10.1016/j.chb.2026.108530
8. Cole S. New Study Reveals the Manipulative "Dark Patterns" of AI Chatbots. *404 Media*. 2026. URL: https://www.404media.co/new-study-reveals-the-manipulative-dark-patterns-of-ai-chatbots (дата звернення: 25.05.2026).
9. Oriyano S. Deceptive Intelligence: AI, Social Engineering, and Securing the Human Element. New York : Apress, 2026. 727 p. ISBN 979-8-8688-2176-9
10. Regulation (EU) 2024/1689 of the European Parliament and of the Council of 13 June 2024 laying down harmonised rules on artificial intelligence and amending several legislative acts (Artificial Intelligence Act). *Official Journal of the European Union*. 2024. L Series. URL: https://eur-lex.europa.eu/eli/reg/2024/1689/oj (дата звернення: 25.05.2026).

DOI: https://doi.org/10.36059/978-966-397-661-7-21

РЕАЛІЗАЦІЯ ЗМІСТУ СІМЕЙНИХ ВІДНОСИН В МЕЖАХ ПРИЙОМНОЇ СІМ'Ї В УМОВАХ ВОЄННОГО СТАНУ

Маковій Віктор Петрович,
кандидат юридичних наук, професор,
завідувач кафедри цивільно-правових дисциплін
інституту права та безпеки
Одеського державного університету внутрішніх справ,
вул. Успенська, 1, м. Одеса, 65014, Україна

Вступ

Права дитини є визначальними у змісті стратегічних документів розвитку сучасного суспільства незалежно від національного правового режиму. Такий підхід цілком корелює з положеннями Декларації прав дитини, проголошеної Генеральною Асамблеєю ООН 20 листопада 1959 року[805], та Конвенції про права дитини від 20 листопада 1989 року[806], які забезпечують формування умов, необхідних для всебічного розвитку дитини, і є втіленням основоположних принципів міжнародного законодавства щодо захисту її прав. Так, у відповідності до першого документу одним з головних принципів охорони прав дитини є забезпечення їх спеціального захисту та створення умов, що дадуть їй змогу розвиватися фізично, розумово, морально, духовно та соціально, здоровим і нормальним шляхом, в умовах свободи та гідності. Другий міжнародний документ визнає пріоритетне право дитини зростати в сімейному оточенні, що має наслідком впровадження щодо дітей, які з тих чи інших обставин позбавлені батьківського піклування, інструментів з передачі їх на виховання в межах релевантних форм влаштування.

Викладене безпосередньо кореспондує зі змістом ст.ст. 32, 52 Конституції України, ст. 291 Цивільного кодексу України[807] (надалі –

[805] Декларація прав дитини від 20 листопада 1959 року. *Верховна Рада України*. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_384#Text

[806] Конвенція про права дитини від 20 листопада 1989 року. *Верховна Рада України*. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_021#Text

[807] Цивільний кодекс України від 16 січня 2003 року № 435-IV. *Верховна Рада України*. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/435-15#Text

ЦК України), нормативного матеріалу Розділу IV Сімейного кодексу України[808] (надалі – СК України). Серед форм влаштування дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування, специфічним інститутом є прийомна сім'я, яка відзначається низкою характерних рис, для яких досить специфічним з поміж іншого є зміст таких взаємин.

Екзистенціальні загрози для національних інтересів, трансформовані у сформований правовий режим воєнного стану, які вплинули на реалізацію відносин у сфері влаштування дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування, у тому числі прийомної сім'ї. Наявність таких обставин безпосередньо вплинула у прямо пропорційному відношенні на збільшення числа дітей, щодо яких мають бути застосовані відповідні форми влаштування цієї категорії осіб. Статистичні дані свідчать, що на початок 2026 року в Україні налічувалось 2715 прийомних сімей, які забезпечували реалізацію прав таких дітей з поміж 56 тисяч осіб, які зростають у сімейних формах виховання[809].

Відгуком на вказані виклики стала підготовка релевантних наукових досліджень, зокрема щодо реалізації змісту відносин з влаштування дитини в прийомну сім'ю. Загальним положенням нормативно-правового забезпечення функціонування правового інституту прийомної сім'ї присвятила роботу О. Козак[810], специфіці реалізації змісту договірних відносин в межах прийомної сім'ї – О. Розгон[811] та О.Козак[812], Л. Зілковська[813], особливостям регулювання відносин в межах прийомної сім'ї в умовах воєнного

[808] Сімейний кодекс України від 10 січня 2002 року № 2947-III. *Верховна Рада України*. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2947-14#Text

[809] Сімейними формами виховання охоплено понад 56 тисяч дітей-сиріт та позбавлених батьківського піклування – Мінсоцполітики. *ZMINA*. URL: https://zmina.info/news/simejnymy-formamy-vyhovannya-ohopleno-ponad-56-tysyach-ditej-syrit-ta-pozbavlenyh-batkivskogo-pikluvannya-minsoczpolityky/

[810] Козак О. Нормативно-правове регулювання відносин, що виникають у разі влаштування дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, у прийомну сім'ю. *Підприємництво, господарство і право*. 2019. № 6. С. 19–23. DOI: https://doi.org/10.32849/2663-5313/2019.6.03

[811] Розгон О. Договір про влаштування дітей до прийомної сім'ї. *Мала енциклопедія нотаріуса*. 2017. № 5(95). С. 122–134.

[812] Козак О. Передумови укладення договору про влаштування дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, у прийомну сім'ю. *Підприємництво, господарство і право*. 2020. № 1. С. 11–15. DOI: https://doi.org/10.32849/2663-5313/2020.1.02

[813] Зілковська Л. Договір про влаштування дітей до прийомної сім'ї. *Наукова і правоохоронна*. 2013. № 1 (19). С. 261–264.

стану – Г. Грабовська та А. Лисюк[814], Н. Драпатий[815], В. Чорнописька та Ю. Байовська[816].

Проведені дослідження вказаними вчених підкреслюють актуальність вивчення природи прийомної сім'ї в якості форми влаштування дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, зокрема в умовах екзистенціальних викликів українському суспільству, пов'язаних зі збройною агресією.

1 Правовий режим прийомної сім'ї в умовах екзистенціальних викликів

Правовий режим прийомної сім'ї в якості форми влаштування дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування, визначений окрім СК України також і в Положенні про прийомну сім'ю[817], затвердженому постановою КМУ від 26 квітня 2002 року № 565, та Порядку провадження органами опіки та піклування діяльності, пов'язаної із захистом прав дитини[818], затвердженому постановою КМУ від 24 вересня 2008 року № 866. Загальним правилом для існування прийомної сім'ї – недопущення виховання у такій сім'ї дітей на основі різних форм влаштування дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування.

З огляду на нормативний зміст ст. 256[1] СК України під прийомною сім'єю необхідно розуміти сім'ю, яка добровільно взяла на виховання та спільне проживання від одного до чотирьох дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування. У відповідності до Положення про прийомну сім'ю прийомною сім'єю є сім'я або окрема особа, яка не перебуває у шлюбі, що добровільно за плату взяла на виховання та спільне

[814] Грабовська Г. М., Лисюк А. М. Захист прав дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування під час військових дій. *Аналітично-порівняльне правознавство*. 2023. № 2. С. 80–84. https://orcid.org/0000-0002-4484-8295

[815] Драпатий Н. В. Тимчасове влаштування дитини в сім'ю фактичного вихователя як форма влаштування дітей. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія Право*. 2024. Випуск 82: частина 1. С. 281–285. DOI: https://doi.org/10.24144/2307-3322.2024.82.1.43

[816] Чорнописька В. З., Байовська Ю. Ю. Альтернативні форми влаштування дітей, позбавлених батьківського піклування в умовах воєнного стану. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія Право*. 2024. Випуск 86: частина 2. С. 258–263. DOI: https://doi.org/10.24144/2307-3322.2024.86.2.40

[817] Про затвердження Положення про прийомну сім'ю : Постанова Кабінету Міністрів України від 26 квітня 2002 року № 565. *Верховна Рада України*. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/565-2002-п#Text

[818] Питання діяльності органів опіки та піклування, пов'язаної із захистом прав дитини : Постанова Кабінету Міністрів України від 24 вересня 2008 року № 866. *Верховна Рада України*. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/866-2008-п#Text

проживання від одного до чотирьох дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування.

Таким чином, визначальними рисами прийомної сім'ї є: окреслення її загального правового положення саме як сім'ї, добровільне надання соціальної послуги, зміст цієї послуги полягає у влаштуванні дитини (дітей) в сім'ю, мета такого влаштування – виховання та спільне проживання, оплатність такої послуги. Варто зазначити, що серед форм влаштування дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування, пропонується визначити ознаки та розмістити у відповідній ієрархії дану форму[819]. У певній мірі з наведеним можна погодитись, однак при цьому все ж таки на першому місці інтереси дитини та варіативність відповідного обрання серед інструментів уповноваженого на прийняття відповідного рішення органу публічної адміністрації.

У відповідності до ст. 3 СК України сім'ю складають особи, які спільно проживають, пов'язані спільним побутом, мають взаємні права та обов'язки, а також одинока особа. При цьому, підставами до створення сім'ї може бути поряд зі шлюбом, кровним спорідненням, усиновленням також й інші підстави, не заборонені законом і такі, що не суперечать моральним засадам суспільства. Подібний підхід створює передумови до поширеного розуміння сутності сім'ї, яка наділяється спеціальним статусом прийомної у контексті змісту ст. 256[1] СК України.

Оскільки мова йде про добровільне взяття дитини на виховання та спільне проживання, то маємо саме договірний характер таких відносин[820], що підтверджується Положенням про прийомну сім'ю, яким затверджено зразок договору про влаштування дітей на виховання та спільне проживання у прийомній сім'ї. Такий договір є сімейно-правовим, до розуміння правової природи якого у повній мірі застосовані викладені міркування щодо договору про патронат над дитиною в межах ст. ст. 252, 253 СК України[821].

Об'єктом наведених відносин є соціальна послуга із забезпечення вихованням та проживанням дитини в прийомній сім'ї. Кількісний критерій осіб, яким може надаватись така послуга, обмежується

[819] Козак О. Нормативно-правове регулювання відносин, що виникають у разі влаштування дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, у прийомну сім'ю. *Підприємництво, господарство і право*. 2019. № 6. С. 22–23. DOI: https://doi.org/10.32849/2663-5313/2019.6.03

[820] Зілковська Л. Договір про влаштування дітей до прийомної сім'ї. *Наукова і правоохоронна*. 2013. № 1 (19). С. 263–264.

[821] Маковій В. П. Особливості реалізації змісту окремих інститутів влаштування дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування, в умовах воєнного стану. *Захист прав дитини в умовах збройної агресії* : колективна монографія; за заг. редакцією проф. М. В. Корнієнко. Одеса : ОДУВС, 2025. С. 609–628.

чотирма дітьми. Такі відносини згідно Положенням про прийомну сім'ю вважаються оплатними.

У межах таких відносин простежується приватний інтерес дитини, що позбавлена батьківського піклування, щодо забезпечення її права на проживання в сім'ї, як первинного та основного осередку суспільства, а також приватний інтерес прийомної сім'ї в особі прийомних батьків, які прагнуть отримати певну майнову (в частині відповідної винагороди) та немайнову вигоду (щодо власного суспільного визнання в якості осіб, які здатні сформувати витребувані суспільством моральні якості його члена). Публічний інтерес суспільства проявляється у формування загальнолюдських засад для належного виховання дитини з передачею їй основних, перш за все духовних цінностей людства, та подальшої соціалізації. При цьому правовий режим воєнного стану впливає як на особливості реалізації таких відносин, так і на їх форму та зміст[822].

2 Правовий статус учасників відносин в прийомній сім'ї в умовах воєнного стану

З числа осіб, які утворюють прийомну сім'ю, для укладення договору про влаштування дітей на виховання та спільне проживання у прийомній сім'ї і надання в межах нього відповідної послуги важливим є визначення правового положення прийомних батьків.

Прийомними батьками можуть бути окремі працездатні особи та подружжя, тобто жінка та чоловік, які перебувають у шлюбі згідно ч. 1 ст. 21 СК України. Отже, жінка та чоловік, які проживають однією сім'єю без шлюбу (ч. 2 ст. 21 СК України), фактично у конкубінаті, не можуть виступати у ролі прийомних батьків. Можливість розгляду кожної з таких осіб в якості прийомних батьків може бути сприйнята з огляду ч. 1 ст. 256^2 СК України, де таке право надається будь-якій особі, яка не перебуває у шлюбі. Разом з тим, Положення про прийомну сім'ю визначає окрему працездатну особу в числі кандидатів на одного з прийомних батьків. У даному випадку, вочевидь, мова йде про особу, яка відокремлена від шлюбу. Системний аналіз нормативного матеріалу Положення про прийомну сім'ю щодо поведінки учасників таких взаємин у випадку зміни сімейного стану (укладення шлюбу) прийомних

[822] Драпатий Н. В. Тимчасове влаштування дитини в сім'ю фактичного вихователя як форма влаштування дітей. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія Право*. 2024. Випуск 82: частина 1. С. 283–284. DOI: https://doi.org/10.24144/2307-3322.2024.82.1.43

батьків (6-1), коли припускається відмова нового члена сім'ї від набуття правового положення одного з прийомних батьків, надає можливість зробити позитивний висновок на користь надання права бути одним з прийомних батьків одному з учасників конкубінату. Однак, у будь-якому разі, вочевидь, перевага буде надаватись повній сім'ї з урахуванням обставин конкретної справи.

До осіб, які виявили бажання бути прийомними батьками, законодавство висуває ряд вимог[823]. По-перше, вік кандидатів на прийомних батьків має бути таким, який би дозволив завершити надання послуги до моменту досягнення молодшим з таких осіб пенсійного віку, у окремих випадках не більше п'яти років після цього за згодою сторін. По-друге, працездатність таких осіб, яка може бути ототожнена з відповідним рівнем постійних доходів. По-третє, дохід сім'ї прийомних батьків з розрахунку на одну особу за попередні шість місяців має бути не меншим від розміру встановленого законом прожиткового мінімуму для відповідних соціальних і демографічних груп населення. Якщо остання умова не дотримана, то питання допущення таких осіб до надання цієї послуги вирішується комісією з питань захисту прав дитини, що утворюється у складі виконавчих органів місцевого самоврядування.

Разом з тим, у відповідності до Положення про прийомну сім'ю не може розглядатись у якості однієї з прийомних батьків, особа, що:

1) не пройшла курс навчання з виховання дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування;

2) визнана в установленому порядку недієздатною або обмежено дієздатною;

3) позбавлена батьківських прав;

4) були усиновлювачем, опікуном, піклувальником, прийомним батьком, батьком-вихователем іншої дитини, але усиновлення було скасовано або визнано недійсним, опіку, піклування чи діяльність прийомної сім'ї або дитячого будинку сімейного типу було припинено з її вини;

5) за станом здоров'я не може виконувати обов'язки щодо виховання дітей (особи з інвалідністю I і II групи, які за висновком медико-соціальної експертної комісії потребують стороннього догляду, особи, в яких офіційно зареєстровані асоціальні прояви, нахили до насильства);

6) пебуває на обліку або на лікуванні у психоневрологічному чи наркологічному диспансері;

7) зловживає спиртними напоями або наркотичними засобами;

[823] Розгон О. Договір про влаштування дітей до прийомної сім'ї. *Мала енциклопедія нотаріуса*. 2017. № 5(95). С. 132–134.

8) страждає на хвороби, перелік яких затверджений МОЗ щодо осіб, які не можуть бути усиновлювачами;

9) була засуджена за злочини проти життя і здоров'я, волі, честі та гідності, статевої свободи та статевої недоторканості особи, проти громадської безпеки, громадського порядку та моральності, у сфері обігу наркотичних засобів, психотропних речовин, їх аналогів або прекурсорів, а також за злочини, передбачені статтями 148, 150, 150[1], 164, 166, 167, 169, 181, 187, 324 і 442 Кримінального кодексу України, або має непогашену чи не зняту в установленому законом порядку судимість за вчинення інших злочинів.

Наведені підстави для відмови у набутті правового положення прийомних батьків можуть бути доповненими обставини, які усувають особу від усиновлення (ст. 212 СК України). При цьому наведений перелік обставин не є вичерпним, оскільки головним у такому випадку є відповідність поведінки та умов проживання кандидатів на статус прийомних батьків інтересам самої дитини.

Зокрема проживання з прийомними батьками на спільній житловій площі членів сім'ї (у тому числі малолітніх та неповнолітніх дітей), які мають глибокі органічні ураження нервової системи, хворі на СНІД (крім сімей, які беруть на виховання дітей, уражених ВІЛ-інфекцією), алкогольну, наркотичну залежність, відкриту форму туберкульозу, психотичні розлади, в яких офіційно зареєстровано асоціальні прояви, нахили до насильства, є безпосередньою підставою до відмови таким особам у набутті наведеного статусу.

Оскільки в межах даної форми влаштування дітей, позбавлених батьківського піклування, мова йде про надання послуги виховання дитини з забезпечення реалізації її права на сім'ю, то фактично має місце квазісуб'єктна конструкція, коли прийомні батьки виконують соціальну роль батьків, пов'язаних кровно-родинним походженням з дитиною. Саме цією соціально-правовою природою й пояснюється коло обов'язків по вихованню та розвитку дитини, які покладаються на прийомних батьків і відображені й ст. 150 СК України, що відтворено у відповідних міркуваннях щодо положень цієї статті. Ці обов'язки деталізовані й у Положенні про прийомну сім'ю, де прийомні батьки зобов'язані створити належні умови для реалізації права дитини на виховання та розвиток, сприяти одержанню ними освіти, підготовки до самостійного життя та праці. При цьому вони зобов'язані у повній мірі використовувати за призначенням державну соціальну допомогу, аліменти та інші соціальні виплати, зокрема на забезпечення їх повноцінного харчування, утримання,

виховання, розвитку і освіти. Контроль за виконання вказаних обов'язків, покладається на орган опіки та піклування.

Подібним чином, положення законного представництва батьків, пов'язаних кровно-родинним походженням з дитиною, поширюється й на прийомних батьків, що надає можливість наділити їх повноваженнями представника, однак уподібнюючи до правового положення опікуна чи піклувальника за відносин представництва, унормованих ст. 67 ЦК України.

Необхідно підтримати думку, що дана форма влаштування дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування, забезпечує оптимальне вирішення проблеми підтримки соціально незахищених категорій дітей, що опосередковує правовий статус останніх як учасників таких відносин[824].

Суб'єктами, які фактично споживають послугу в межах договору про влаштування дітей на виховання та спільне проживання у прийомній сім'ї, є прийомні діти, до числа яких належать діти-сироти і діти, позбавлені батьківського піклування, які влаштовані на виховання та спільне проживання до прийомної сім'ї. Таким чином, для того щоб мати статус прийомних дітей особам необхідно: 1) мати вік до 18 років (до 23 років: у випадку навчання у закладах освіти після досягнення повноліття або до закінчення зазначених закладів чи незалежно від факту навчання у закладах освіти за умови встановлення такій особі інвалідності); 2) мати статус дитини-сироти (дитина, в якої померли чи загинули батьки) або дитини, позбавленої батьківського піклування (у зв'язку з позбавленням батьків батьківських прав, відібранням у батьків без позбавлення батьківських прав, визнанням батьків безвісно відсутніми або недієздатними, оголошенням їх померлими та через інші обставини об'єктивного та суб'єктивного характеру, що впливають на можливість здійснення піклування батьками щодо своїх дітей, визначені у ст. 1 Закону України «Про охорону дитинства»); 3) проходження дитиною процедури влаштування до прийомної сім'ї (детальніше у міркуваннях щодо ст. 256[4] СК України).

Влаштування дитини до прийомної сім'ї потребує згоди дитини, зміст та сутність якої з'ясована у положеннях ст. 254 СК України. Частина 2 ст. 256[3] СК України містить додаткову вимогу щодо процедури отримання такої згоди: вона з'ясовується службовою особою закладу, в якому вона

[824] Грабовська Г. М., Лисюк А. М. Захист прав дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування під час військових дій. *Аналітично-порівняльне правознавство*. 2023. № 2. С. 83–84. DOI: https://orcid.org/0000-0002-4484-8295

перебуває, у присутності прийомних батьків і представника органу опіки та піклування, про що складається відповідний документ.

З урахуванням висловленого у ст. 254 СК України щодо природи аліментів, пенсії та інших соціальних платежів, а також відшкодування шкоди у зв'язку з втратою годувальника, приналежних дитині до моменту влаштування до прийомної сім'ї необхідно підтримати відповідне тлумачення й ч. 4 ст. 256[3] СК України. Притому, що п. 11 Положення про прийомну сім'ю вірно визначає прийомних батьків в якості адресатів зазначених виплат, які зобов'язані витрачати такі кошти саме на утримання прийомних дітей. Подібні ж положення мають бути застосованими щодо таких виплат, право на які виникає вже після влаштування дитини в прийомну сім'ю.

Відповідні міркування щодо положень ст. 254 СК України мають бути застосованими й для з'ясування сутності права прийомної дитини підтримувати особисті контакти з батьками та іншими родичами. Форми такого спілкування визначають органи опіки та піклування за погодженням з прийомними батьками та за участю соціальних працівників або фахівців із соціальної роботи, які здійснюють соціальне супроводження сімей.

З огляду на судову практику на прикладі постанови Касаційного цивільного суду у складі Верховного Суду від 04.05.2022 року у справі № 696/805/20 (провадження № 61-10002св21) форми такого спілкування залежать від: 1) місця проживання батьків та інших родичів; 2) можливостей прийомних батьків, дитини та її родичів; 3) віку дитини та її розвитку; 4) засобів спілкування (телефонний, електронний тощо); 5) дня (вихідного чи робочого, знаменної дати в житті дитини – день народження); 6) організації побуту та режиму дня дитини; 7) особистої прив'язаності дитини до прийомних батьків (за умови потреби їх присутності при такому спілкуванні)[825].

3 Організаційно-правові питання створення прийомної сім'ї в умовах воєнного стану

Питання створення прийомної сім'ї деталізовано у Положенні про прийомну сім'ю. Зокрема, рішенню районної, районної в містах Києві та Севастополі державних адміністрацій, виконавчих комітетів

[825] Постанова Касаційного цивільного суду у складі Верховного Суду від 04.05.2022 року у справі № 696/805/20 (провадження № 61-10002св21). *Єдиний реєстр судових рішень*. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/104232536

міської (міст республіканського Автономної Республіки Крим і міст обласного значення) ради про створення прийомної сім'ї передує заява подружжя або окремої особи, які виявили бажання утворити прийомну сім'ю, а також підготовка висновку органом опіки та піклування в особі служби у справах дітей про можливість утворення прийомної сім'ї з урахуванням рекомендації центру соціальних служб за результатами проходження курсу навчання з виховання дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування.

Заяву може бути подано в паперовій формі безпосередньо під час особистого прийому в службі у справах дітей або в електронній формі через Єдиний державний вебпортал електронних послуг та інтегровані з ним інформаційні системи Мінсоцполітики, органів виконавчої влади та органів місцевого самоврядування. У заяві зазначається адреса проживання заявника (за наявності кількох місць проживання – адреса кожного з них), дані документа, що посвідчує особу, номер телефону та адреса електронної пошти.

Від подружжя, яке бажає утворити прийомну сім'ю, приймається спільна заява, підписана кожним з подружжя.

Поряд із заявою особи, які бажають стати прийомними батьками, у відповідності до п. 40 Порядку провадження органами опіки та піклування діяльності, пов'язаної із захистом прав дитини, мають надати такі документи:

1) копію документа, що посвідчує особу;

2) копію реєстраційного номера облікової картки платника податків з Державного реєстру фізичних осіб – платників податків або інформація про відмову від прийняття реєстраційного номера облікової картки платника податків (для фізичних осіб, які через свої релігійні переконання відмовляються від прийняття реєстраційного номера облікової картки платника податків та офіційно повідомили про це відповідному контролюючому органу) (за наявності);

3) копію документа, де зазначено унікальний номер запису в Єдиному державному демографічному реєстрі (за наявності);

4) довідку про заробітну плату за останніх шість місяців або відомості з Державного реєстру фізичних осіб – платників податків про суми виплачених доходів та утриманих податків або довідка про подану декларацію про майновий стан і доходи за попередній календарний рік;

5) копію свідоцтва про шлюб або витяг з Державного реєстру актів цивільного стану громадян про шлюб (для осіб, які перебувають у шлюбі);

6) висновок про стан здоров'я заявника, складений за визначеною формою;

7) довідку про наявність чи відсутність судимості для кожного заявника, видана територіальним центром з надання сервісних послуг МВС за місцем проживання заявника;

8) документ, що підтверджує право власності або користування житловим приміщенням;

9) документ, що підтверджує відомості про місце проживання (перебування) заявника та членів його сім'ї, які проживають з ним на спільній житловій площі;

10) довідку від нарколога та психіатра для осіб, які проживають разом із заявниками;

11) письмову згоду всіх повнолітніх членів сім'ї, що проживають разом з особою, яка бажає утворити прийомну сім'ю, справжність підпису на якій засвідчено нотаріально, або написана власноручно в присутності посадової особи, яка здійснює прийом документів, про що робиться позначка на заяві із зазначенням прізвища, власного імені, по батькові (за наявності), підпису посадової особи та дати

Заява вважається поданою, якщо до неї додані всі зазначені вище документи. Строк дії документів становить один рік з дня їх видачі, якщо інше не передбачено законодавством. Викладені обставини цілком слушно сприймаються в якості передумов до укладення відповідного договору[826].

Після опрацювання заяви та доданих документів проводиться органом опіки та піклування обстеження умов проживання заявника. Про результати перевірки документів служба у справах дітей інформує заявника в електронній формі з одночасним повідомленням за допомогою телефонного зв'язку.

За результатами проведеної роботи орган опіки та піклування подає до відповідних підрозділів соціальних служб запит щодо проходження заявником курсу підготовки з питань виховання дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування.

Проходження наведеного навчання особами, що виявили бажання бути прийомними батьками, створює підстави для постановки їх на облік в якості потенційних опікунів, піклувальників, прийомних батьків, батьків-вихователів та підготовки висновку про можливість утворення вказаними особами прийомної сім'ї.

При цьому кандидати на прийомних батьків та члени їх сім'ї мають бути поінформованими щодо стану здоров'я, фізичного

[826] Козак О. Нормативно-правове регулювання відносин, що виникають у разі влаштування дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, у прийомну сім'ю. *Підприємництво, господарство і право*. 2019. № 6. С. 19–23. DOI: https://doi.org/10.32849/2663-5313/2019.6.03

та розумового розвитку дітей, яких бажають взяти на виховання та спільне проживання.

Законодавство встановлює додаткові вимоги щодо влаштування у прийомну сім'ю дитини з інвалідністю. Зокрема, вимагається від органу опіки та піклування створення відповідних умов для її проживання за рахунок коштів відповідних місцевих бюджетів та/або інших джерел, не заборонених законодавством, зокрема в межах певних грантових, благодійницьких проектів, у тому числі за участі міжнародних організацій, як-то:

1) вжиття заходів для забезпечення облаштування житлового приміщення, в якому проживає сім'я, з дотриманням принципів універсального дизайну, архітектурної доступності та розумного пристосування (за годою прийомних батьків);

2) організація надання необхідних послуг з урахуванням потреб дитини;

3) сприяння здійсненню заходів щодо виконання індивідуальної програми реабілітації дитини з інвалідністю.

Орган опіки та піклування, який прийняв рішення про створення прийомної сім'ї, несе відповідальність за її функціонування відповідно до законодавства. У зв'язку з цим та з метою попередження порушень вимог чинного законодавства в цій частині даний орган наділяється повноваженнями контролю за виконанням прийомними батьками своїх обов'язків щодо виховання та утримання прийомних дітей.

У відповідності до Положення про прийомну сім'ю такий контроль реалізовується наступних формах:

1) контроль за умовами утримання, виховання, навчання прийомних дітей за місцем проживання сім'ї шляхом її відвідування. Періодичність відвідувань установлюється окремим графіком. При цьому відвідування повинні проводитись не рідше ніж один раз на рік, крім першого відвідування, яке проводиться через три місяці після влаштування дитини в прийомну сім'ю;

2) контроль за використанням та збереженням житла і майна прийомних дітей за місцем його знаходження.

Щороку служба у справах дітей готує висновок про стан утримання, навчання та виховання дитини на основі інформації, що подається працівником центру соціальних служб для сім'ї, дітей та молоді, який здійснює соціальне супроводження прийомної сім'ї, вихователем дошкільного навчального закладу або класним керівником загальноосвітнього навчального закладу, в якому навчається дитина, дільничним лікарем-педіатром, уповноваженою посадовою особою Національної поліції.

Прийняття рішення про створення сім'ї, наведеним у ч. 1 ст. 256[4] СК України органом, є передумовою до укладення договору про влаштування дітей до прийомної сім'ї, зміст якого згідно ч. 4 цієї ж статті формується на основі типового договору затвердженого КМУ. Разом з тим, на сьогодні наявний зразок договору про влаштування дітей на виховання та спільне проживання у прийомній сім'ї, що є додатком до Положення про прийомну сім'ю і не визначений як типовий. Тобто, фактично підзаконний нормативний акт, на відміну від вказаної статті СК України, оперує поняттям зразкового договору, який припускає дотримання форми, але відступлення від запропонованого змісту на розсуд сторін, що не відповідає сутності таких взаємин, де пріоритетним є саме типовий договір, як обов'язковий для сторін, в силу обставин, викладених у положеннях ст. 253 СК України.

Сторонами даного договору є орган опіки та піклування і прийомні батьки. Це договір на користь третьої особи (дитини). Предметом є охарактеризована у ст. 256[1] СК України послуга. Він є двостороннім, оплатним, консенсуальним, письмовим за формою укладення. Істотними умовами цього договору є предмет та ціна (грошове забезпечення).

Грошові виплати в межах договору про влаштування дітей на виховання та спільне проживання у прийомній сім'ї включають державну соціальну допомогу на прийомних дітей, грошове забезпечення прийомним батькам за надання соціальної послуги щодо виховання дитини у прийомній сім'ї, що виплачуються за принципом «гроші ходять за дитиною», а також виплата єдиного внеску на загальнообов'язкове державне соціальне страхування за прийомних батьків. Порядок призначення й виплати вказаних виплат проводиться у відповідності до Порядку призначення і виплати державної соціальної допомоги на дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, осіб з їх числа, у тому числі з інвалідністю, грошового забезпечення батькам-вихователям і прийомним батькам за надання соціальних послуг у дитячих будинках сімейного типу та прийомних сім'ях за принципом «гроші ходять за дитиною», затвердженого постановою КМУ від 26 червня 2019 року № 552[827].

Розмір державної соціальної допомоги для прийомних дітей становить 2,5 прожиткового мінімуму для дітей відповідного віку, а для дітей

[827] Деякі питання виплати державної соціальної допомоги на дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, осіб з їх числа, у тому числі з інвалідністю, грошового забезпечення батькам-вихователям і прийомним батькам за надання соціальних послуг у дитячих будинках сімейного типу та прийомних сім'ях за принципом «гроші ходять за дитиною» : Постанова Кабінету Міністрів України від 26 червня 2019 року № 552. *Верховна Рада України*. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/552-2019-п#Text

з інвалідністю – 3,5 прожиткового мінімуму для дітей відповідного віку. Розмір грошового забезпечення встановлюється на рівні одного прожиткового мінімуму для працездатної особи на кожну прийомну дитину і не залежить від пенсії, аліментів, стипендії чи державної допомоги на прийомну дитину. Щомісячний сумарний обсяг грошового забезпечення прийомним батькам розподіляється між ними рівними частинами за обопільною згодою.

В межах надання вказаної послуги прийомні батьки зобов'язані вчиняти заходи як безпосереднього (створювати належні умови для всебічного розвитку дітей, одержання ними освіти, підготовки до самостійного життя та праці, захищати права та інтереси дітей, забезпечувати право дитини на свободу світогляду та віросповідання тощо), так і організаційного та інформаційного характеру (підвищувати свою кваліфікацію у сфері виховання дітей, співпрацювати із соціальним працівником або фахівцем із соціальної роботи у ході здійснення соціального супроводження відповідно до порядку соціального супроводження прийомних сімей тощо),

У свою чергу орган опіки та піклування зобов'язаний створити умови для реалізації змісту послуги з влаштування дитини у прийомну сім'ю, зокрема через забезпечення: соціального супроводження прийомної сім'ї, щорічного безоплатного медичного обстеження дитини, перерахування соціальної допомоги на дітей та грошового забезпечення тощо.

Відносини з влаштування дітей на виховання та спільне проживання у прийомній сім'ї може бути припиненим за взаємною згодою сторін, а також у випадку: 1) досягнення повноліття дитиною (у разі навчання у закладі загальної середньої освіти, за денною формою навчання у закладі професійної (професійно-технічної), фахової передвищої та вищої освіти – 23-річного віку або закінчення відповідного закладу освіти); 2) набуття або надання дитині повної цивільної дієздатності (реєстрація шлюбу, працевлаштування за трудовим договором, запис матір'ю або батьком дитини, провадження підприємницької діяльності); 3) влаштування дитини в заклад освіти на повне державне забезпечення; 4) досягнення батьками пенсійного віку; 5) смерть дитини. У випадку виявлення у порядку контролю органом опіки та піклування негативних факторів побутового характеру, неналежного надання визначеної договором послуги та інших обставин, які суперечать інтересам дитини, такий орган, у випадку недосягнення домовленості з прийомними батьками щодо припинення договірних відносин, може ініціювати розірвання договору в односторонньому порядку зі зверненням до суду.

Окремою підставою припинення відносин з влаштування дітей на виховання та спільне проживання у прийомній сім'ї є перевищення кількісного параметру прийомних дітей п'яти, що створює передумови до перетворення розглянутої форми влаштування дітей, позбавлених батьківського піклування, у іншу, унормовану в межах глави 20[2] СК України. За наведених умов орган, який прийняв рішення про створення прийомної сім'ї, приймає рішення про створення дитячого будинку сімейного типу на її основі.

Оскільки, дані відносини носять територіальний характер, то підставою припинення також може бути зміна адміністративно-територіальної одиниці місця проживання прийомної сім'ї, якщо прийомні батьки не подадуть заяву органу опіки та піклування за новим місцем проживання щодо пролонгації взаємин.

На додаток до висловленого необхідно підтримати думку, за якою в умовах воєнного стану прийомна сім'я забезпечує тривалий захист і стабільність відповідної форми влаштування дитини з відповідними особливостями правового статусу, що корелює із обов'язком держави щодо гармонізації чинного законодавства у цій сфері й має наслідком спрощення процедур та підвищення гнучкості механізмів влаштування таких осіб[828].

Висновки

Таким чином, прийомна сім'я як одна з форм влаштування дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування, відіграє важливу роль в реалізації соціальної функції публічної адміністрації, що релевантне відповідним організаційно-правовим та соціально-економічним заходам, які нею вживаються. В умовах воєнного стану, коли виникає загроза існуванню як української державності, так і будь-якої фізичної особи, у тому числі дитини, виникає потреба вжиття додаткових заходів із забезпечення прав останньої, серед яких визначальним є право на сімейне виховання.

У викладених міркуваннях простежується природа прийомної сім'ї, в межах якої відображена як сімейно-правова, так і соціальна сутність. У межах таких відносин простежується приватний інтерес дитини, що позбавлена батьківського піклування, щодо забезпечення її права на проживання в сім'ї, як первинного та основного осередку суспільства,

[828] Чорнописька В. З., Байовська Ю. Ю. Альтернативні форми влаштування дітей, позбавлених батьківського піклування в умовах воєнного стану. *Науковий вісник Ужгородського національного університету*. *Серія Право*. 2024. Випуск 86: частина 2. С. 262–263. DOI: https://doi.org/10.24144/2307-3322.2024.86.2.40

а також приватний інтерес прийомної сім'ї в особі прийомних батьків, які прагнуть отримати певну майнову (в частині відповідної винагороди) та немайнову вигоду (щодо власного суспільного визнання в якості осіб, які здатні сформувати витребувані суспільством моральні якості його члена). Публічний інтерес суспільства проявляється у формування загальнолюдських засад для належного виховання дитини з передачею їй основних, перш за все духовних цінностей людства, та подальшої соціалізації. При цьому правовий режим воєнного стану впливає як на особливості реалізації таких відносин, так і на їх форму та зміст.

Зміст відносин в межах прийомної сім'ї цілком кореспондує із колом прав та обов'язків їх учасників – прийомних батьків та органу опіки та піклування, з одного боку, й дитини, з іншого, де відображене прагнення забезпечення належних умов існування та розвитку останньої. Вагоме місце серед конструкцій реалізації зазначеного змісту цих відносин займає договір про влаштування дітей на виховання та спільне проживання у прийомній сім'ї, який має сімейно-правовий характер. При цьому відзначено певну колізійність положень щодо правового режиму такого договору у підзаконному нормативно-правовому акті на противагу змісту відповідних положень СК України.

Висловлена думка, що дана форма влаштування дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування, забезпечує оптимальне вирішення проблеми підтримки соціально незахищених категорій дітей, що опосередковує правовий статус останніх як учасників таких відносин, особливо в умовах воєнного стану.

Звернена увага на забезпечення в умовах воєнного стану прийомною сім'єю тривалого захисту і стабільності відповідної форми влаштування дитини з відповідними особливостями правового статусу, що корелює із обов'язком держави щодо гармонізації чинного законодавства у цій сфері й має наслідком спрощення процедур та підвищення гнучкості механізмів влаштування наведеної категорії осіб.

В умовах воєнного стану особливістю реалізації змісту відносин в межах прийомної сім'ї є екстраординарність передумов до запровадження даної форми, включення в механізм правового регулювання додаткових публічно-правових засобів, які забезпечують оперативність реалізації цього змісту, наявність додаткових обставин для застосування такої форми з огляду на екзистенціальний характер викликів перед суспільством та його найбільш вразливим членом – дитиною, визначення особливостей правового положення учасників цих відносин, створення додаткових соціальних гарантій для функціонування прийомної сім'ї.

Анотація

Даний розділ присвячений питанню вивчення правової природи прийомної сім'ї серед інших форм влаштування дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, у тому числі в умовах воєнного стану.

Встановлено, що в умовах воєнного стану, коли виникає загроза існуванню як української державності, так і будь-якої фізичної особи, у тому числі дитини, виникає потреба вжиття додаткових заходів із забезпечення прав останньої, серед яких визначальним є право на сімейне виховання.

Доведено, що у природі прийомної сім'ї простежується к сімейно-правова, так і соціальна сутність. Приватний інтерес дитини, яка позбавлена батьківського піклування, проявляється у забезпеченні її права на проживання в сім'ї, як первинного та основного осередку суспільства. Приватний інтерес прийомної сім'ї в особі прийомних батьків проявляється у прагненні отримати певну майнову (в частині відповідної винагороди) та немайнову вигоду (щодо власного суспільного визнання в якості осіб, які здатні сформувати витребувані суспільством моральні якості його члена). Публічний інтерес суспільства проявляється у формування загальнолюдських засад для належного виховання дитини з передачею їй основних, перш за все духовних цінностей людства, та подальшої соціалізації.

Встановлено, що зміст відносин в межах прийомної сім'ї цілком кореспондує із колом прав та обов'язків їх учасників – прийомних батьків та органу опіки та піклування, з одного боку, й дитини, з іншого, де відображене прагнення забезпечення належних умов існування та розвитку останньої. Вагоме місце серед конструкцій реалізації зазначеного змісту цих відносин займає договір про влаштування дітей на виховання та спільне проживання у прийомній сім'ї, який має сімейно-правовий характер.

Відзначено певну колізійність положень щодо правового режиму такого договору у підзаконному нормативно-правовому акті на противагу змісту відповідних положень СК України.

Висловлена думка, що дана форма влаштування дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування, забезпечує оптимальне вирішення проблеми підтримки соціально незахищених категорій дітей, що опосередковує правовий статус останніх як учасників таких відносин, особливо в умовах воєнного стану.

Література

1. Декларація прав дитини від 20 листопада 1959 року. *Верховна Рада України*. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_384#Text
2. Конвенція про права дитини від 20 листопада 1989 року. *Верховна Рада України*. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_021#Text
3. Цивільний кодекс України від 16 січня 2003 року № 435-IV. *Верховна Рада України*. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/435-15#Text
4. Сімейний кодекс України від 10 січня 2002 року № 2947-III. *Верховна Рада України*. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2947-14#Text
5. Сімейними формами виховання охоплено понад 56 тисяч дітей-сиріт та позбавлених батьківського піклування – Мінсоцполітики. *ZMINA*. URL: https://zmina.info/news/simejnymy-formamy-vyhovannya-ohoplenoponad-56-tysyach-ditej-syrit-ta-pozbavlenyh-batkivskogo-pikluvannya-minsoczpolityky/
6. Козак О. Нормативно-правове регулювання відносин, що виникають у разі влаштування дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, у прийомну сім'ю. *Підприємництво, господарство і право*. 2019. № 6. С. 19–23. DOI: https://doi.org/10.32849/2663-5313/2019.6.03
7. Розгон О. Договір про влаштування дітей до прийомної сім'ї. *Мала енциклопедія нотаріуса*. 2017. № 5(95). С. 122–134.
8. Козак О. Передумови укладення договору про влаштування дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, у прийомну сім'ю. *Підприємництво, господарство і право*. 2020. № 1. С. 11–15. DOI: https://doi.org/10.32849/2663-5313/2020.1.02
9. Зілковська Л. Договір про влаштування дітей до прийомної сім'ї. *Наукова і правоохоронна*. 2013. № 1 (19). С. 261–264.
10. Грабовська Г. М., Лисюк А. М. Захист прав дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування під час військових дій. *Аналітично-порівняльне правознавство*. 2023. № 2. С. 80–84. https://orcid.org/0000-0002-4484-8295
11. Драпатий Н. В. Тимчасове влаштування дитини в сім'ю фактичного вихователя як форма влаштування дітей. *Науковий вісник Ужгородського національного університету*. *Серія Право*. 2024. Випуск 82: частина 1. С. 281–285. DOI: https://doi.org/10.24144/2307-3322.2024.82.1.43
12. Чорнописька В. З., Байовська Ю. Ю. Альтернативні форми влаштування дітей, позбавлених батьківського піклування в умовах воєнного стану. *Науковий вісник Ужгородського національного університету*. *Серія Право*. 2024. Випуск 86: частина 2. С. 258–263. DOI: https://doi.org/10.24144/2307-3322.2024.86.2.40
13. Про затвердження Положення про прийомну сім'ю : Постанова Кабінету Міністрів України від 26 квітня 2002 року № 565. *Верховна Рада України*. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/565-2002-п#Text
14. Питання діяльності органів опіки та піклування, пов'язаної із захистом прав дитини : Постанова Кабінету Міністрів України від 24 вересня

2008 року № 866. *Верховна Рада України*. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/866-2008-п#Text

15. Маковій В. П. Особливості реалізації змісту окремих інститутів влаштування дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування, в умовах воєнного стану. *Захист прав дитини в умовах збройної агресії* : колективна монографія; за заг. редакцією проф. М. В. Корнієнко. Одеса : ОДУВС, 2025. С. 609–628.
16. Постанова Касаційного цивільного суду у складі Верховного Суду від 04.05.2022 року у справі № 696/805/20 (провадження № 61-10002св21). *Єдиний реєстр судових рішень*. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/104232536
17. Деякі питання виплати державної соціальної допомоги на дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, осіб з їх числа, у тому числі з інвалідністю, грошового забезпечення батькам-вихователям і прийомним батькам за надання соціальних послуг у дитячих будинках сімейного типу та прийомних сім'ях за принципом «гроші ходять за дитиною» : Постанова Кабінету Міністрів України від 26 червня 2019 року № 552. *Верховна Рада України*. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/552-2019-п#Text

DOI: https://doi.org/10.36059/978-966-397-661-7-22

ТРАНСФОРМАЦІЯ ДІЯЛЬНОСТІ ОРГАНІВ ОПІКИ ТА ПІКЛУВАННЯ В УМОВАХ ВОЄННОГО СТАНУ: СОЦІАЛЬНО-ПРАВОВИЙ АСПЕКТ

Нікітін Анатолій Анатолійович,
доктор юридичних наук, доцент,
професор кафедри адміністративного права
та адміністративного процесу
Одеського державного університету внутрішніх справ,
вул. Успенська, 1, м. Одеса, 65014, Україна

Вступ

Опіка (піклування) є особливою формою державної турботи про неповнолітніх дітей, що залишились без піклування батьків, та повнолітніх осіб, які потребують допомоги щодо забезпечення їх прав та інтересів. Опіка (піклування) встановлюється для забезпечення виховання неповнолітніх дітей, які внаслідок смерті батьків, хвороби або позбавлення їх батьківських прав чи з інших причин залишились без батьківського піклування, а також для захисту особистих і майнових прав та інтересів цих дітей. Опіка (піклування) встановлюється також для захисту особистих і майнових прав та інтересів повнолітніх осіб, які за станом здоров'я не можуть самостійно здійснювати свої права і виконувати свої обов'язки[829].

Діяльність органів опіки та піклування зазнали суттєвої трансформації за останні роки в умовах воєнного стану. Сучасні виклики зумовлені необхідністю оперативного реагування на нові загрози які постають у сфері прав та законних інтересів дітей. Внаслідок збройної агресії збільшилась кількість дітей, які залишились без батьківського піклування, були вимушено переміщені, евакуйовані або опинилися у складних життєвих обставинах. Все це потребує удосконалення механізмів та застосування новітніх інструментів задля соціально-правового захисту найменших українців з урахуванням сучасних безпекових викликів. За таких умов особливого значення набуває діяльність органів опіки

[829] Про затвердження Правил опіки та піклування : Наказ Державного комітету України у справах сім'ї та молоді, Міністерства освіти України, Міністерства охорони здоров'я України, Міністерства праці та соціальної політики України № 34/166/131/88 від 26.05.99 р. *Відомості Верховної Ради України*. Режим доступу: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0387-99#Text

та піклування, яка спрямована на забезпечення найкращих інтересів дитини, захист її прав та законних інтересів. Окремої уваги потребує дослідження щодо підвищення ефективної діяльності органів опіки та піклування, удосконалення міжвідомчої взаємодії та впровадження міжнародних практик задля застосування більш дієвих інструментів, які спрямовані на захист прав кожної дитини.

Практикуючий адвокат Пархоменко В. О. в межах свого дослідження «Деякі аспекти встановлення опіки та піклування над дітьми в Україні» здійснив комплексний аналіз правових аспектів опіки та піклування в умовах воєнного стану. Окрему увагу приділив особливостям реалізації механізму опіки та піклування над дітьми, які залишилися без батьківського піклування внаслідок воєнних дій[830]. Заборовський В. В., Заборовська С. В. вивчали соціально-правову природу інституту опіки дітей, позбавлених батьківського піклування через призму дослідження економічних, соціально-політичних та інших чинників, які негативно впливають на збільшення кількості дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківської опіки[831]. Розізнаний Є. присвятив наукове дослідження особливостям правового статусу органів опіки та піклування в Україні та інших державах на прикладі Латвії, Польщі, Румунії, Німеччині, Франції, зазначивши, що аналогами органів опіки та піклування в державах Європейського Союзу та державах-кандидатах у члени ЄС є різного роду органи, в тому числі квазісудові («сирітський суд» в Латвії, «суд з питань опіки та піклування» в Польщі, Румунії та Німеччині, «суддя у справах опіки» у Франції)[832].

Попередні наукові дослідження мають вагомий внесок у розвиток теоретичних засад функціонування органів опіки та піклування, однак комплексне дослідження їх діяльності у період воєнного стану крізь призму чинного законодавства залишається недостатньо розробленим. У зв'язку з цим виникає потреба у подальшому науковому та практичному осмисленні зазначеної проблематики з урахуванням реалій та викликів сьогодення.

---

[830] Пархоменко В. О. Деякі аспекти встановлення опіки та піклування над дітьми в Україні. *Юридичний науковий електронний журнал.* № 2/2025. С. 127–129. DOI: https://doi.org/10.32782/2524-0374/2025-2/28

[831] Заборовський В. В., Заборовська С. В. Опіка дітей, позбавлених батьківського піклування в умовах війни: соціально-правовий аспект. *Науковий вісник Ужгородського Національного Університету. Серія Право.* 2023. Випуск 79: частина 2. С. 408–414. DOI: https://doi.org/10.24144/2307-3322.2023.79.2.64

[832] Розізнаний Є. Національний та зарубіжний досвід визначення правового статусу органів опіки та піклування. *Електронне наукове видання «Аналітично-порівняльне правознавство».* № 1. 2024 р. С. 229–233. DOI: https://doi.org/10.24144/2788-6018.2024.01.39

1 Трансформація правових та організаційних засад діяльності органів опіки та піклування в умовах воєнного стану

Цивільний кодекс України, ст. 55 закріплює «опіка та піклування встановлюються з метою забезпечення особистих немайнових і майнових прав та інтересів малолітніх, неповнолітніх осіб, а також повнолітніх осіб, які за станом здоров'я не можуть самостійно здійснювати свої права і виконувати обов'язки[833]. Сімейний кодекс України, ст. 243 визначає «опіка, піклування встановлюється над дітьми-сиротами і дітьми, позбавленими батьківського піклування»[834]. Стаття 52 Конституції України закріплює «утримання та виховання дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування, покладається на державу»[835]. Одним із органів, на який державою покладено обов'язок щодо забезпечення вирішення важливих для виховання неповнолітніх дітей питань, які з тих чи інших причин залишилися без батьківського піклування, є орган опіки та піклування[836].

В умовах воєнного стану питання захисту прав та найкращих інтересів дитини з боку органів опіки та піклування набули особливої актуальності, оскільки збройна агресія суттєво збільшила кількість дітей, які опинилися у складних життєвих обставинах, втратили батьківське піклування, були вимушено переміщені, як наслідок потреба в отриманні невідкладного державного захисту з боку суб'єктів захисту прав дітей та запровадження нових механізмів реагування на порушення прав підростаючого покоління.

Ефективність реалізації повноважень органів опіки та піклування безпосередньо залежить від чіткості та системності законодавчого регулювання, своєчасного вдосконалення нормативно-правової бази й адаптації правових норм до сучасних суспільних викликів, зумовлених воєнним станом, де головне місце посідає забезпечення прав та свобод дитини. Саме тому дослідження правових засад діяльності органів опіки та піклування є необхідною передумовою для розуміння особливостей

[833] Цивільний кодекс України від 16 січня 2003 року № 435-IV. *Відомості Верховної Ради України*. Режим доступу: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/43515/ed20131011/find?text=%CE%EFD%FF#Text

[834] Сімейний кодекс України від 10 січня 2002 року № 2947-III. *Відомості Верховної Ради України*. Режим доступу: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2947-14#Text

[835] Конституція України від 28 червня 1996 року № 30, ст. 141. *Відомості Верховної Ради України*. Режим доступу: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254к/96-вр#Text

[836] Паращук Л. Г., Войтюк Н. А. Інститут опіки та піклування в Україні та країнах Європи як ефективна форма влаштування дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування. *Юридичний науковий електронний журнал*. № 10/2022. С. 205–208. DOI: https://doi.org/10.32782/2524-0374/2022-10/47

їх функціонування, визначення меж компетенції та оцінки ефективності виконання покладених на них завдань.

Конвенція Про права дитини, 1989 р. та факультативні протоколи до неї. Ст. 3 «Держави-учасниці забезпечують, щоб установи, служби і органи, відповідальні за піклування про дітей або їх захист, відповідали нормам, встановленим компетентними органами, зокрема, в галузі безпеки й охорони здоров'я та з точки зору численності і придатності їх персоналу, а також компетентного нагляду». Ст. 20 «Дитина, яка тимчасово або постійно позбавлена сімейного оточення або яка в її власних якнайкращих інтересах не може залишатися в такому оточенні, має право на особливий захист і допомогу, що надаються державою. Держави-учасниці відповідно до своїх національних законів забезпечують зміну догляду за дитиною»[837].

Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод, 1950 р. та факультативні протоколи до неї. Ст. 8 «кожен має право на повагу до свого приватного і сімейного життя; органи державної влади не можуть втручатись у здійснення цього права, за винятком випадків, коли втручання здійснюється згідно із законом»[838];

Сімейний кодекс України від 10 січня 2002 року № 2947-III – регулює питання встановлення опіки та піклування над дітьми; деталізує повноваження органу опіки та піклування за дотриманням прав дитини, над якою встановлено опіку або піклування та дитини, яка перебуває у складних життєвих обставинах[839];

Цивільний кодекс України від 16 січня 2003 року № 435-IV – визначає загальні положення щодо встановлення опіки та піклування над малолітніми, неповнолітніми та недієздатними особами; закріплює структуру органу опіки та піклування; підстави припинення опіки та піклування, встановлення опіки над майном[840];

Закон України «Про забезпечення організаційно-правових умов соціального захисту дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування» від 13 січня 2005 року № 2342-IV – визначає правові, організаційні,

[837] Конвенція ООН про права дитини від 20 листопада 1989 року. *Відомості Верховної Ради України (ВВР).* Конвенцію ратифіковано Постановою ВР № 789-XII від 27.02.91 Режим доступу: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_021#Text

[838] Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод, 1950 р. та факультативні протоколи до неї. *Відомості Верховної Ради України (ВВР).* Конвенцію ратифіковано Законом № 475/97-ВР від 17.07.97 Режим доступу: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_004#Text

[839] Сімейний кодекс України від 10 січня 2002 року № 2947-III. *Відомості Верховної Ради України*. Режим доступу: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2947-14#Text

[840] Цивільний кодекс України від 16 січня 2003 року № 435-IV. *Відомості Верховної Ради України*. Режим доступу: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/43515/ed20131011/find?text=%CE%EFD%FF#Text

соціальні засади та гарантії державної підтримки дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, а також осіб із їх числа, і є складовою частиною законодавства про охорону дитинства; закріплюють структурні підрозділи органів опіки та піклування; напрямки їх діяльності; коло питань, які органи опіки та піклування забезпечують вирішення[841];

Постанова Кабінету Міністрів України від 24 вересня 2008 р. № 866 «Питання діяльності органів опіки та піклування, пов'язаної із захистом прав дитини» – визначає механізм провадження органами опіки та піклування діяльності, пов'язаної із захистом прав дитини; розкриває принципи, повноваження, завдання їх діяльності; закріплюють алгоритм дій під час виявлення дітей та введення обліку дітей, які залишились без батьківського піклування; деталізує особливості провадження органами опіки та піклування діяльності, пов'язаної із захистом прав дитини, батьки якої перебувають на територіях, які розташовані в районі проведення воєнних (бойових) дій або які перебувають в тимчасовій окупації, оточенні (блокуванні)/тимчасово окупованій території; закріплює особливості провадження органами опіки та піклування діяльності, пов'язаної із захистом прав дитини під час дії на території України надзвичайного або воєнного стану[842];

Наказ Державного комітету України у справах сім'ї та молоді, Міністерства освіти України, Міністерства охорони здоров'я України, Міністерства праці та соціальної політики України «Про затвердження Правил опіки та піклування» № 34/166/131/88 від 26.05.99 р. – визначають процедуру встановлення опіки (піклування); категорію суб'єктів над ким встановлюється опіка (піклування); закріплюють установи і місця тимчасового влаштування неповнолітніх; порядок призначення опікунів (піклувальників); права та обов'язки опікунів і піклувальників; підстави звільнення опікунів (піклувальників) від їх обов'язків та припинення опіки (піклування); деталізують права органів опіки і піклування щодо захисту житлових прав неповнолітніх, дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування; порядок установлення опіки (піклування) над іноземними громадянами, які проживають в Україні[843].

---

[841] Про забезпечення організаційно-правових умов соціального захисту дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування : Закон України від » від 13 січня 2005 року № 2342-IV. *Відомості Верховної Ради України*. Режим доступу: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2342-15#Text

[842] Питання діяльності органів опіки та піклування, пов'язаної із захистом прав дитини : Постанова Кабінету Міністрів України від 24 вересня 2008 р. № 866 Київ. *Відомості Верховної Ради України*. Режим доступу: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/866-2008-п#Text

[843] Про затвердження Правил опіки та піклування : Наказ Державного комітету України у справах сім'ї та молоді, Міністерства освіти України, Міністерства охорони здоров'я України, Міністерства праці та соціальної політики України № 34/166/131/88 від 26.05.99 р. *Відомості Верховної Ради України*. Режим доступу: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0387-99#Text

Таким чином, аналіз нормативно-правових актів у сфері діяльності органів опіки та піклування дає підстави стверджувати, що їх діяльність ґрунтується на комплексній системі правових норм, спрямованих передусім на забезпечення прав, свобод та найкращих інтересів дитини.

В той же час проаналізовані нормативно-правові акти мають різну юридичну силу та багаторівневий характер відповідного предмету правового регулювання, який потребує узгодженого застосування положень законодавства з урахуванням реалій сьогодення. Особливого значення це набуває в умовах воєнного стану, коли традиційні механізми захисту найкращих інтересів дитини потребують адаптації до нових соціальних викликів. Відтак, нормативно-правове забезпечення діяльності органів опіки та піклування слід розглядати не лише як сукупність правових норм, що визначають їх повноваження, а і як основу для трансформації організаційних механізмів захисту дітей відповідно до сучасних умов.

2 Пріоритетні напрями розвитку діяльності органів опіки та піклування в контексті забезпечення соціально-правового захисту дітей

Сучасні умови пов'язані з повномасштабною збройною агресією рф проти України створюють нові виклики для адаптації існуючих механізмів задоволення потреб дитини та захисту їх прав, особливо тих, які постраждали внаслідок війни. Органи державної влади повинні застосовувати нові інструменти для вдосконалення механізмі забезпечення та захисту прав дітей, зокрема шляхом адаптації існуючих правових і організаційних процедур до умов воєнного стану, посилення міжвідомчої взаємодії, оперативного обміну інформацією та запровадження сучасних цифрових технологій. Під час воєнного стану відбулась зміна характеру соціальних ризиків, збільшилась кількість дітей, які опинились в складних життєвих обставинах, залишились без батьківського піклування, були вимушено переміщені або взагалі примусово розлучені зі сім'єю. Все це створює необхідність розвивати та вдосконалювати діяльність органів опіки та піклування з урахуванням пріоритетних напрямів їх діяльності, з метою посилення соціально-правового захисту прав дітей та забезпечення їх найкращих інтересів.

Вважаємо за потрібне деталізувати основні напрямки діяльності органів опіки та піклування з подальшим визначенням їх ролі

у вдосконаленні механізмів спрямованих на забезпечення реалізації прав дітей України. Серед яких виділяємо наступні:

- Здійснення соціального захисту дітей, які перебувають у складних життєвих обставинах – є одним з найважливіших напрямків діяльності органів опіки та піклування. Під час взаємодії з іншими суб'єктами захисту прав дітей органи опіки та піклування забезпечують виявлення дітей, які потребують допомоги та захисту, здійснюють оцінку їх індивідуальних потреб, налагоджують координацію діяльності міжвідомчих суб'єктів, приймають необхідні рішення для захисту інтересів дітей та їх подальшого влаштування й забезпечення належних умов проживання та виховання, які позитивно впливатимуть на розвиток на здоров'я дитини. На превеликий жаль, в умовах воєнного стану діяльність органів опіки та піклування в цьому напрямку істотно зростає. Це пов'язано з тим, що діти опинилися в таких складних обставинах саме в наслідок втрати батьківського піклування, евакуації, розлучення з батьками, вимушеного переміщення, втрати житла, жорстокого поводження з боку рідних у зв'язку з психологічним напруженням дорослих. За таких умов для досягнення позитивних результатів діяльність вищезазначених органів повинна бути спрямована на своєчасне виявлення таких дітей та запобіганню подальшому порушенню їх прав, а не лише на реагування на вже існуючі наявні проблеми.

Відповідно до пункту 36-1 Порядку провадження органами опіки та піклування діяльності, пов'язаної із захистом прав дитини, затвердженого постановою Кабінету Міністрів України від 24.09.2008 № 866 (зі змінами) з метою визначення рівня задоволення базових потреб і забезпечення безпеки дитини, доступності освітніх, медичних, реабілітаційних, соціальних та інших послуг для дитини, її готовності до реінтеграції в сім'ю або подальшого влаштування проводиться оцінювання стану задоволення потреб дитини. На підставі наказів Мінсоцполітики Службою у 2025 році здійснено моніторингові візити до таких країн: до Литовської Республіки, Королівства Іспанія; Федеративної Республіки Німеччина. Під час моніторингових візитів проведено оцінку потреб 346 дітей та складено відповідні акти: 39 – Литовської Республіки; 58 – Королівство Іспанії; 249 – Федеративна Республіка Німеччини. Станом на кінець 2025 року, за оперативною інформацією служб у справах дітей обласних та Київської міської державних (військових) адміністрацій, за межами України в евакуації перебуває 1 299 дітей[844].

[844] Державна служба України у справах дітей: звіт про підсумки діяльності Державної служби України у справах дітей за 2025 рік. Режим доступу: https://children.gov.ua/sites/default/files/2026-02/ЗВІТ%20про%20підсумки%20діяльності%20%20%20Державної%20служби%20України%20у%20справах%20дітей%20за%202025%20рік.pdf

● Виявлення дітей, які залишились без батьківського піклування – роль органів опіки та піклування під час виявлення дітей, які залишились без батьківського піклування вкрай важлива та відповідальна, оскільки саме від них залежить своєчасне виявлення дітей, які залишились без батьківського піклування та встановлення фактичних обставин внаслідок чого дитина залишилась без батьківського піклування; оцінивши індивідуальні потреби дитини здійснюють подальше влаштування дітей та за необхідності приймають рішення щодо встановлення опіки чи піклування; здійснюють подальший контроль за дотриманням прав та найкращих інтересів дитини після її влаштування. Так, за результатами аналізу отриманої інформації встановлено, що з початку повномасштабного вторгнення (24.02.2022) територіальними громадами станом на кінець 2025 року обліковано близько 29,2 тис. дітей, які залишилися без батьківського піклування у тому числі у зв'язку з обставинами агресії рф проти України (смерть, загибель батьків, відсутність зв'язку з батьками)[845].

● Надання статусу дитини-сироти та дитини, позбавленої батьківського піклування та влаштування дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування – із загальної чисельності облікованих дітей, які залишилися без батьківського піклування, згідно з рішеннями органу опіки та піклування 23,1 тис. дітям (79,3 %) установлено статус дитини-сироти або дитини, позбавленої батьківського піклування.

[845] Державна служба України у справах дітей: звіт про підсумки діяльності Державної служби України у справах дітей за 2025 рік. Режим доступу: https://children.gov.ua/sites/default/files/2026-02/ЗВІТ%20про%20підсумки%20діяльності%20%20%20Державної%20служби%20України%20у%20справах%20дітей%20за%202025%20рік.pdf

З яких, за результатами вжитих заходів соціального захисту, станом на 31.12.2025: 1872 дітей – усиновлено; 14723 дитини – влаштовано в сім'ї опікунів / піклувальників; 2702 дітей – влаштовані до ПС / ДБСТ; 798 дітей – влаштовано до закладів інституційного догляду та виховання дітей; 1023 дитини – тимчасово влаштовано в сім'ї родичів / знайомих до прийняття рішення про постійну форму влаштування; 534 дітей – влаштовано до ЦСПРД, притулків для дітей; 109 дітей – влаштовано до закладів, створено ГО, БФ; 162 дітей – влаштовано в сім'ї патронатного вихователя тощо[846]. Наведені статистичні дані свідчать про значний обсяг діяльності органів опіки та піклування у сфері забезпечення соціально-правового захисту дітей, які залишилися без батьківського піклування. Водночас структура подальшого влаштування дітей свідчить про переважне застосування сімейних форм виховання, влаштування у сім'ї опікунів / піклувальників та прийомні сім'ї. Це відповідає принципу пріоритетності сімейного виховання та забезпечення найкращих інтересів дитини.

● Надання статусу дитини, яка постраждала внаслідок воєнних дій і збройних конфліктів – за оперативною інформацією регіональних служб у справах дітей станом на 01.01.2026 року близько 461,1 тис. дітей отримали

[846] Державна служба України у справах дітей: звіт про підсумки діяльності Державної служби України у справах дітей за 2025 рік. Режим доступу: https://children.gov.ua/sites/default/files/2026-02/ЗВІТ%20про%20підсумки%20діяльності%20%20%20Державної%20служби%20України%20у%20справах%20дітей%20за%202025%20рік.pdf

Статус дитини, яка постраждала внаслідок воєнних дій та збройних конфліктів, у т. ч. близько 148,5 тис. дітей, які перебувають на обліку як внутрішньо переміщені особи (відповідно до Порядку надання статусу дитини, яка постраждала внаслідок воєнних дій та збройних конфліктів, затвердженим постановою Кабінету Міністрів України від 05.04.2017 № 268 (зі змінами). Із 461,1 тис. дітей: 14 дітей – залучались до участі у діях воєнізованих чи збройних формувань; 24 дитини – були викрадені або незаконно вивезені за межі України; 72 дитини – незаконно утримувалися, у тому числі у полоні; 103 дитини – зазнали фізичного, сексуального насильства; 328 дітей – були позбавлені батьківського піклування внаслідок воєнних дій та збройних конфліктів; 567 дітей – отримали поранення, контузію, каліцтво; 3138 дітей – батьки яких або один з них, інший законний представник зникли безвісти за особливих обставин або померли (загинули) через отримані внаслідок воєнних дій та збройних конфліктів поранення, контузії або каліцтва на території України чи за кордоном; близько 451,1 тис. дітей – зазнали психологічного насильства (98,8% від загальної кількості); 16 дітей – надано Статус з інших причин[847].

[847] Державна служба України у справах дітей: звіт про підсумки діяльності Державної служби України у справах дітей за 2025 рік. Режим доступу: https://children.gov.ua/sites/default/files/2026-02/ЗВІТ%20про%20підсумки%20діяльності%20%20%20Державної%20служби%20України%20у%20справах%20дітей%20за%202025%20рік.pdf

• Проведення обов'язкової евакуації в примусовий спосіб – під час воєнного стану на органи опіки та піклування покладаються додаткові повноваження пов'язані із захистом прав дітей. Евакуаційні заходи щодо дітей проводяться із населених пунктів, розташованих на територіях активних та можливих воєнних (бойових) дій. Саме обов'язкова примусова евакуація дітей здійснюється представниками органу опіки та піклування, що виконує свої повноваження за місцем проведення примусової евакуації, із залученням поліцейського для забезпечення публічної безпеки і порядку. В свою чергу, законний представник або уповноважена особа мають право подати представнику органу опіки та піклування письмову згоду в довільній формі про евакуацію дитини без їх супроводу або в супроводі іншої особи.

У разі відмови законного представника або уповноваженої особи супроводжувати дитину представник органу опіки та піклування, який здійснює евакуацію, зобов'язаний повідомити таким особам підстави проведення обов'язкової евакуації дитини у примусовий спосіб та скласти акт про факт обов'язкової евакуації дитини у примусовий спосіб без супроводу законного представника або уповноваженої особи з території можливих та активних воєнних (бойових) дій, в якому зазначається інформація про наявність відеозапису та можливі варіанти подальшого тимчасового влаштування евакуйованої дитини.

Акт про факт обов'язкової евакуації дитини у примусовий спосіб підписується представниками органу опіки та піклування за місцем проведення евакуації, закладу тимчасового розміщення дитини, поліцейським, законним представником або уповноваженою особою та складається у чотирьох примірниках. Перший примірник вручається законному представнику або уповноваженій особі, другий – передається службі у справах дітей, що виконує свої повноваження за місцем проведення примусової евакуації (зберігається в особовій справі дитини), третій – передається до відповідного органу або підрозділу Національної поліції, четвертий – передається закладу тимчасового розміщення дитини[848].

Отже, основними проблеми з якими стикаються органи опіки та піклування під час воєнного стану є наступні: складність своєчасного виявлення дітей, які залишилися без батьківського піклування; складність розшуку батьків, родичів та інших законних представників дитини, яка була розлучена із сім'єю внаслідок воєнних дій; проблеми організації

[848] Питання діяльності органів опіки та піклування, пов'язаної із захистом прав дитини : Постанова Кабінету Міністрів України від 24 вересня 2008 р. № 866 Київ. *Відомості Верховної Ради України*. Режим доступу: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/866-2008-п#Text

безпечної евакуації та переміщення дітей; недостатній контроль за умовами проживання дітей після їх влаштування та переміщення за кордон; недостатня підготовленість працівників органу опіки та піклування до роботи в умовах воєнного стану.

Висновки

В умовах воєнного стану діяльність органів опіки та піклування зазнала трансформації, оскільки вперше стикнулась з збройною агресією, новими соціальними та правовими викликами пов'язані із забезпеченням безпеки прав та інтересів дітей. Було прийнято низку нормативно-правових актів, що закріплюють додаткові повноваження органу опіки та піклування (проведення примусової евакуації; організація повернення дітей, які були евакуйовані або переміщені та забезпечення їх подальшого влаштування; участь у забезпеченні прав дітей під час евакуації за межі України; посилення контролю за умовами проживання та виховання дітей, переміщених або влаштованих до сімейних форм виховання).

Значна кількість нормативно-правових актів, що регулюють діяльність органів опіки та піклування постійно оновлюється з урахуванням загроз та викликів сьогодення. Тому першочерговою потребою є вдосконалення законодавства шляхом його оновлення задля узгодженості правових норм, усунення правових колізій та прогалин. Врахування міжнародного досвіду є важливим аспектом для ефективного вирішення проблем захисту прав дітей в умовах збройної агресії та може стати необхідним джерелом для впровадження нових інструментів щодо забезпечення прав дитини. Діяльність суб'єктів захисту прав дітей потребує подальшої трансформації шляхом вдосконалення законодавства, модернізації механізмів щодо забезпечення прав дітей, впровадження цифровізації процесів у діяльність органів опіки та піклування, підвищення професійної спроможності відповідних суб'єктів шляхом міжвідомчої взаємодії. Саме подальший розвиток усіх суб'єктів захисту прав дітей повинен ґрунтуватися на принципах забезпечення найкращих інтересів дитини, індивідуального підходу до потреб дитини, пріоритетності сімейного виховання, міжвідомчої взаємодії. Це дозволить забезпечити захист усіх прав дитини, створити належні умови для її безпечного розвитку навіть у такі складні для нашої країни часи.

Анотація

У дослідженні здійснено комплексну характеристику діяльності органів опіки та піклування. Розкрито поняття опіки та піклування крізь призму національного законодавства. Деталізовані та систематизовані за юридичною силою нормативно-правові акти, які регулюють діяльність органів опіки та піклування, що дало змогу прийти до висновку, що нормативно-правове забезпечення діяльності органів опіки та піклування слід розглядати не лише як сукупність правових норм, що визначають їх повноваження, а і як основу для трансформації організаційних механізмів захисту дітей відповідно до сучасних умов. Проаналізовані пріоритетні напрями розвитку діяльності органів опіки та піклування в контексті забезпечення соціально-правового захисту дітей. Окрему увагу приділено напрямкам діяльності органів опіки та піклування в умовах збройної агресії, оскільки під час воєнного стану відбулась зміна характеру соціальних ризиків, збільшилась кількість дітей, які опинились в складних життєвих обставинах, залишились без батьківського піклування, були вимушено переміщені або взагалі примусово розлучені зі сім'єю.

Література

1. Про затвердження Правил опіки та піклування : Наказ Державного комітету України у справах сім'ї та молоді, Міністерства освіти України, Міністерства охорони здоров'я України, Міністерства праці та соціальної політики України № 34/166/131/88 від 26.05.99 р. *Відомості Верховної Ради України*. Режим доступу: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0387-99#Text
2. Пархоменко В. О. Деякі аспекти встановлення опіки та піклування над дітьми в Україні. *Юридичний науковий електронний журнал.* № 2/2025. С. 127–129. DOI: https://doi.org/10.32782/2524-0374/2025-2/28
3. Заборовський В. В., Заборовська С. В. Опіка дітей, позбавлених батьківського піклування в умовах війни: соціально-правовий аспект. *Науковий вісник Ужгородського Національного Університету.* 2023 Серія ПРАВО. Випуск 79: частина 2. С. 408–414. DOI: https://doi.org/10.24144/2307-3322.2023.79.2.64
4. Розізнаний Є. Національний та зарубіжний досвід визначення правового статусу органів опіки та піклування. *Електронне наукове видання «Аналітично-порівняльне правознавство».* № 1. 2024 р. С. 229–233. DOI: https://doi.org/10.24144/2788-6018.2024.01.39
5. Цивільний кодекс України від 16 січня 2003 року № 435-IV. *Відомості Верховної Ради України*. Режим доступу: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/435 15/ed20131011/find?text=%CE%EFD%FF#Text
6. Сімейний кодекс України від 10 січня 2002 року № 2947-III. *Відомості Верховної Ради України*. Режим доступу: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2947-14#Text

7. Конституція України від 28 червня 1996 року № 30, ст. 141. *Відомості Верховної Ради України*. Режим доступу: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254к/96-вр#Text
8. Паращук Л. Г., Войтюк Н. А. Інститут опіки та піклування в Україні та країнах Європи як ефективна форма влаштування дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування. *Юридичний науковий електронний журнал*. № 10/2022. С. 205–208. DOI: https://doi.org/10.32782/2524-0374/2022-10/47
9. Конвенція ООН про права дитини від 20 листопада 1989 року. *Відомості Верховної Ради України (ВВР)*. Конвенцію ратифіковано Постановою ВР № 789-XII від 27.02.91 Режим доступу: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_021#Text
10. Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод, 1950 р. та факультативні протоколи до неї. *Відомості Верховної Ради України (ВВР)*. Конвенцію ратифіковано Законом № 475/97-ВР від 17.07.97 Режим доступу: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_004#Text
11. Про забезпечення організаційно-правових умов соціального захисту дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування : Закон України від » від 13 січня 2005 року № 2342-IV. *Відомості Верховної Ради України*. Режим доступу: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2342-15#Text
12. Питання діяльності органів опіки та піклування, пов'язаної із захистом прав дитини : Постанова Кабінету Міністрів України від 24 вересня 2008 р. № 866 Київ. *Відомості Верховної Ради України*. Режим доступу: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/866-2008-п#Text
13. Про затвердження Правил опіки та піклування : Наказ Державного комітету України у справах сім'ї та молоді, Міністерства освіти України, Міністерства охорони здоров'я України, Міністерства праці та соціальної політики України № 34/166/131/88 від 26.05.99 р. *Відомості Верховної Ради України*. Режим доступу: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0387-99#Text
14. Державна служба України у справах дітей : звіт про підсумки діяльності Державної служби України у справах дітей за 2025 рік. Режим доступу: https://children.gov.ua/sites/default/files/2026-02/ЗВІТ%20про%20підсумки%20діяльності%20%20%20Державної%20служби%20України%20у%20справах%20дітей%20за%202025%20рік.pdf

DOI: https://doi.org/10.36059/978-966-397-661-7-23

МЕХАНІЗМИ ЗАХИСТУ ПРАВ ДИТИНИ В УКРАЇНІ В УМОВАХ ВОЄННОГО СТАНУ

Пасічник Наталя Олексіївна,
доктор історичних наук, професор,
заступник начальника відділу організації наукової діяльності –
завідувач відділення організації наукової роботи
Донецького державного університету внутрішніх справ,
вул. Велика Перспективна, 1, м. Кропивницький,
Кіровоградська область, 25000, Україна

Ріжняк Ренат Ярославович,
доктор історичних наук, професор,
завідувач кафедри загальноправових дисциплін Донецького державного університету внутрішніх справ,
вул. Велика Перспективна, 1, м. Кропивницький,
Кіровоградська область, 25000, Україна

Хитровський Дмитро Володимирович,
старший викладач кафедри загальноправових дисциплін Донецького державного університету внутрішніх справ,
вул. Велика Перспективна, 1, м. Кропивницький,
Кіровоградська область, 25000, Україна

Вступ

Повномасштабна збройна агресія російської федерації проти України, що розпочалася 24 лютого 2022 року, спричинила масштабну гуманітарну кризу та стала безпрецедентним викликом для національної системи забезпечення і захисту прав людини. Однією з найбільш уразливих категорій населення в умовах війни є діти, права та законні інтереси яких зазнають системних порушень унаслідок бойових дій, тимчасової окупації окремих територій, вимушеного переміщення населення, руйнування соціальної інфраструктури, втрати членів сім'ї, психологічної травматизації та інших негативних факторів воєнного часу. Війна суттєво трансформувала механізми реалізації та охорони прав дитини, зумовивши

необхідність адаптації існуючих правових та інституційних механізмів до нових умов функціонування держави.

В сучасних умовах проблема захисту прав дитини набуває не лише внутрішньодержавного, а й міжнародного значення, оскільки злочини проти дітей у період збройного конфлікту розглядаються як грубі порушення норм міжнародного гуманітарного права та міжнародного права прав людини. Загибель і поранення дітей, незаконне переміщення та депортація, вербування, сексуальне насильство, обмеження доступу до освіти, медичної допомоги й соціальних послуг становлять серйозну загрозу не лише фізичному й психічному здоров'ю дітей, а й демографічній та гуманітарній безпеці держави загалом. За цих умов особливого значення набуває формування ефективної системи механізмів захисту прав дитини, здатної забезпечити оперативне реагування на виклики воєнного стану й гарантувати дотримання міжнародних стандартів у сфері охорони дитинства. Особливу увагу слід приділити проблемі депортації та примусового переміщення українських дітей з тимчасово окупованих територій. Такі дії суперечать нормам міжнародного гуманітарного права й можуть кваліфікуватися як воєнні злочини. У зв'язку з цим важливого значення набуває міжнародна співпраця України з міжнародними організаціями, іноземними державами та міжнародними судовими інституціями у сфері документування злочинів проти дітей, встановлення місцеперебування депортованих осіб і забезпечення їх повернення.

В умовах воєнного стану система захисту прав дитини набуває комплексного характеру та охоплює нормативно-правові, інституційні, організаційні, соціальні, гуманітарні й міжнародно-правові механізми. Її ефективність визначається не лише наявністю відповідної законодавчої бази, а й здатністю держави забезпечити реальне функціонування механізмів захисту в умовах постійної загрози життю і безпеці дітей. Особливого значення набувають питання координації діяльності органів державної влади, створення ефективних систем обліку дітей, удосконалення процедур евакуації та реабілітації, забезпечення психологічної підтримки, розвитку дистанційної освіти й гарантування доступу дітей до правосуддя.

Водночас сучасний стан механізмів захисту прав дитини в Україні характеризується наявністю низки проблем. Серед них – недостатня координація між державними органами, складність оперативного реагування в умовах активних бойових дій, недосконалість окремих процедур захисту дітей, обмеженість ресурсного забезпечення,

а також труднощі фіксації та документування воєнних злочинів проти дітей. Значним викликом залишається питання соціальної та психологічної реабілітації дітей, які зазнали травматичного впливу війни. Усе це потребує подальшого наукового осмислення та вироблення ефективних шляхів удосконалення національної системи охорони дитинства.

1 Нормативно-правові засади захисту прав дитини в Україні в умовах воєнного стану

Захист прав дитини під час збройних конфліктів є одним із пріоритетних напрямів сучасного міжнародного права, що поєднує норми міжнародного гуманітарного права, міжнародного права прав людини й міжнародного кримінального права. Особливий статус дітей у системі міжнародно-правового захисту обумовлений їхньою фізичною та психологічною вразливістю, нездатністю повною мірою самостійно забезпечити власну безпеку, а також необхідністю гарантування умов для повноцінного розвитку навіть в умовах війни. Збройні конфлікти становлять одну з найбільших загроз для життя, здоров'я та розвитку дітей, оскільки саме вони найчастіше стають жертвами насильства, вимушеного переміщення, втрати членів сім'ї, експлуатації, торгівлі людьми та інших грубих порушень прав людини. У зв'язку з цим міжнародна спільнота сформувала комплекс правових стандартів, спрямованих на забезпечення особливого захисту дітей у період воєнних дій.

Фундаментальним міжнародно-правовим актом у сфері захисту прав дитини є Конвенція ООН про права дитини 1989 року[849], яка закріпила універсальні стандарти забезпечення прав і свобод дітей незалежно від умов їхнього проживання. Конвенція визначає дитину як особу, яка не досягла 18-річного віку, та покладає на держави обов'язок забезпечувати інтереси дитини в усіх сферах суспільного життя. Особливе значення для захисту дітей під час збройних конфліктів мають положення статті 38 Конвенції, відповідно до яких держави-учасниці зобов'язані дотримуватися норм міжнародного гуманітарного права щодо дітей, забезпечувати їм захист і піклування під час збройних конфліктів та вживати всіх можливих заходів для того, щоб особи, які не досягли п'ятнадцятирічного віку, не брали безпосередньої участі у воєнних діях.

[849] Конвенція про права дитини. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_021#Text

Важливим доповненням до Конвенції став Факультативний протокол щодо участі дітей у збройних конфліктах 2000 року[850], який значно посилив міжнародні стандарти захисту дітей. У ньому підвищено мінімальний вік обов'язкового призову й безпосередньої участі у воєнних діях до 18 років, а також закріплено заборону вербування дітей недержавними збройними формуваннями. Протокол покладає на держави обов'язок вживати правових, адміністративних і соціальних заходів для запобігання участі дітей у збройних конфліктах і забезпечення реабілітації дітей, які постраждали внаслідок війни. Значення цього документа полягає у формуванні міжнародного стандарту абсолютної неприпустимості використання дітей у військових цілях.

Одним із ключових джерел міжнародно-правового регулювання захисту дітей під час війни є міжнародне гуманітарне право, основу якого становлять Женевські конвенції 1949 року[851] та Додаткові протоколи до них 1977 року[852]. У межах міжнародного гуманітарного права діти розглядаються як особлива категорія цивільного населення, що потребує підвищеного рівня охорони. Женевські конвенції про захист цивільного населення під час війни передбачають обов'язок сторін конфлікту забезпечувати належне утримання дітей, сприяти їх евакуації із зон бойових дій, гарантувати доступ до медичної допомоги, харчування та освіти. Особлива увага приділяється дітям-сиротам і дітям, які були розлучені зі своїми сім'ями.

Додаткові протоколи до Женевських конвенцій розширили систему гарантій захисту дітей. Зокрема, Додатковий протокол I передбачає, що діти користуються особливою повагою та захистом від будь-яких форм непристойного посягання. Сторони конфлікту зобов'язані забезпечувати їм допомогу та догляд, необхідні з огляду на їхній вік чи інші обставини. Крім того, міжнародне гуманітарне право забороняє напади на цивільні об'єкти, зокрема заклади освіти та охорони здоров'я, що мають критичне значення для забезпечення прав та безпеки дітей. В умовах сучасних збройних конфліктів ці положення набувають особливої актуальності у зв'язку зі зростанням кількості атак на школи, лікарні й об'єкти цивільної інфраструктури.

Важливе значення у формуванні міжнародних стандартів захисту дітей має діяльність Організації Об'єднаних Націй. Рада Безпеки ООН ухвалила

[850] Факультативний протокол до Конвенції про права дитини щодо участі дітей у збройних конфліктах. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_795#Text

[851] Женевська конвенція про захист цивільного населення під час війни від 12 серпня 1949 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_154#Text

[852] Додатковий протокол до Женевських конвенцій від 12 серпня 1949 року, що стосується захисту жертв міжнародних збройних конфліктів. URL (Протокол I, від 8 червня 1977 року): https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_199#Text, URL (Протокол II, від 8 червня 1977 року): https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_200#Text

низку резолюцій[853], присвячених дітям і збройним конфліктам, у яких визначено шість найбільш тяжких порушень прав дітей під час війни: вбивства та каліцтва дітей, вербування і використання дітей у збройних формуваннях, сексуальне насильство, викрадення дітей, напади на школи й лікарні, а також відмова в доступі до гуманітарної допомоги. Ці документи стали основою для створення міжнародних механізмів моніторингу й документування порушень прав дітей у зонах конфліктів.

Особливу роль у забезпеченні міжнародного захисту прав дитини відіграє міжнародне кримінальне право. Римський статут Міжнародного кримінального суду[854] визначає вербування дітей віком до 15 років та їх використання у воєнних діях як воєнний злочин. Крім того, насильницьке переміщення, депортація, вбивства й інші злочини проти дітей можуть кваліфікуватися як злочини проти людяності або геноцид. Міжнародний кримінальний суд та інші міжнародні судові інституції відіграють важливу роль у притягненні винних осіб до відповідальності за злочини проти дітей, що має не лише каральне, а й превентивне значення.

Окремого значення набуває практика Європейського суду з прав людини, який у своїх рішеннях неодноразово наголошував на необхідності забезпечення державами особливого захисту дітей навіть в умовах надзвичайних ситуацій та збройних конфліктів. ЄСПЛ виходить із того, що держава зобов'язана вживати всіх можливих заходів для захисту життя, безпеки й гідності дитини, а також забезпечувати ефективні механізми розслідування порушень її прав. Практика Суду має важливе значення для формування європейських стандартів у сфері захисту дітей і забезпечення ефективних засобів юридичного захисту.

В сучасних умовах міжнародно-правові стандарти захисту прав дитини дедалі більше орієнтовані не лише на фізичну безпеку дітей, а й на забезпечення їхнього психологічного благополуччя, права на освіту, соціальну адаптацію та реабілітацію. Міжнародні організації, зокрема ЮНІСЕФ, Управління Верховного комісара ООН у справах біженців, Міжнародний комітет Червоного Хреста й інші гуманітарні інституції реалізують комплексні програми підтримки дітей, які постраждали від війни. Такі програми охоплюють питання евакуації, надання медичної та психологічної допомоги, забезпечення доступу до освіти, возз'єднання сімей і соціальної інтеграції дітей-біженців і внутрішньо переміщених осіб.

[853] Resolution 1261 (1999). URL: https://docs.un.org/en/S/RES/1261(1999); Resolution 1612 (2005). URL: https://docs.un.org/en/S/RES/1612(2005); Resolution 2427 (2018). URL: https://docs.un.org/en/S/RES/2427(2018)

[854] Римський статут Міжнародного кримінального суду від 17 липня 1998 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_588#Text

Для України міжнародно-правові стандарти захисту прав дитини мають особливе значення в умовах триваючої збройної агресії російської федерації. Масові порушення прав українських дітей, зокрема загибель, поранення, депортація, примусове переміщення та обмеження доступу до освіти й медичної допомоги, вимагають активного застосування міжнародних механізмів захисту. Водночас міжнародне право створює правову основу для документування воєнних злочинів проти дітей, міжнародного співробітництва у сфері повернення незаконно депортованих дітей і притягнення винних осіб до відповідальності.

Забезпечення та захист прав дитини в умовах воєнного стану є одним із ключових напрямів державної політики України в умовах триваючої збройної агресії. Повномасштабна війна спричинила необхідність оперативного вдосконалення національного законодавства з метою адаптації системи охорони дитинства до нових безпекових і гуманітарних викликів. Національні механізми захисту дітей формуються на основі Конституції України, міжнародних договорів, ратифікованих Україною, спеціального законодавства у сфері охорони дитинства, а також нормативно-правових актів, ухвалених у період дії воєнного стану.

Основоположне значення у системі правового регулювання має Конституція України, відповідно до якої людина, її життя і здоров'я, честь і гідність, недоторканність і безпека визнаються найвищою соціальною цінністю держави[855]. Конституція гарантує рівність прав дітей незалежно від походження, а також покладає на державу обов'язок щодо охорони дитинства. В умовах воєнного стану конституційні гарантії прав дитини не втрачають своєї чинності, хоча окремі права можуть тимчасово обмежуватися відповідно до Закону України «Про правовий режим воєнного стану»[856]. Водночас навіть за таких умов держава зобов'язана забезпечувати дотримання базових прав дитини, зокрема права на життя, безпеку, освіту, медичну допомогу та соціальний захист.

Базовим спеціальним нормативно-правовим актом у сфері захисту дітей є Закон України «Про охорону дитинства», який визначає охорону дитинства стратегічним загальнонаціональним пріоритетом[857]. Закон закріплює систему основних прав дитини, гарантії їх реалізації та повноваження органів державної влади у цій сфері. Після початку

[855] Конституція України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254к/96-вр#Text

[856] Про правовий режим воєнного стану : Закон України від 12 травня 2015 р. № 389-VIII. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/389-19#Text

[857] Про охорону дитинства : Закон України від 26 квітня 2001 р. № 2402-III. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2402-14#Text

повномасштабної війни до законодавства було внесено низку змін, спрямованих на посилення захисту дітей, які постраждали внаслідок воєнних дій. Зокрема, особливого значення набуло правове регулювання статусу дитини, яка постраждала внаслідок воєнних дій та збройних конфліктів. Надання такого статусу дозволяє забезпечити дитині доступ до додаткових соціальних гарантій, психологічної допомоги й державної підтримки.

Важливе місце у системі національного законодавства має Закон України «Про правовий режим воєнного стану», який визначає особливості функціонування державних органів та механізмів забезпечення прав людини в умовах війни. Запровадження воєнного стану зумовило необхідність ухвалення численних підзаконних нормативно-правових актів, спрямованих на організацію евакуації дітей із зон бойових дій, функціонування закладів освіти, забезпечення тимчасового влаштування дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування, а також здійснення соціального супроводу внутрішньо переміщених осіб.

Одним із найважливіших напрямів правового регулювання стало забезпечення евакуації дітей із територій активних бойових дій та тимчасово окупованих територій. Кабінетом Міністрів України було затверджено низку порядків і процедур щодо обов'язкової евакуації дітей, їх супроводу, обліку й тимчасового розміщення[858]. Особлива увага приділяється евакуації дітей-сиріт, дітей, позбавлених батьківського піклування, та дітей, які перебувають у закладах інституційного догляду. Умови війни суттєво ускладнили діяльність органів опіки й піклування, тому законодавець запровадив спрощені механізми тимчасового влаштування дітей у сімейні форми виховання.

В умовах війни особливого значення набуло питання протидії незаконному переміщенню та депортації українських дітей. Україна активно вдосконалює законодавчі механізми документування фактів депортації, встановлення місцеперебування дітей та забезпечення їх повернення. Відповідні функції покладаються на центральні органи виконавчої влади, правоохоронні органи, Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини та міжнародних партнерів[859]. Водночас проблема повернення

[858] Про затвердження Порядку проведення евакуації у разі загрози виникнення або виникнення надзвичайних ситуацій : Постанова Кабінету Міністрів України від 30 жовтня 2013 р. № 841. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/841-2013-п#Text

[859] Про тимчасове переміщення (евакуацію) дітей та осіб, які проживають або зараховані до закладів різних типів, форм власності та підпорядкування на цілодобове перебування, та їх повернення : Постанова Кабінету Міністрів України від 1 червня 2023 р. № 546. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/546-2023-п#Text, Про забезпечення організаційно-правових умов соціального захисту дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування : Закон України від 13 січня 2005 р. № 2342-IV. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2342-15#Text

депортованих дітей залишається однією з найскладніших у сфері захисту прав дитини під час війни.

Суттєвих змін зазнало й законодавство у сфері освіти. Умови воєнного стану зумовили розвиток дистанційної та змішаної форм навчання, а також створення правових механізмів забезпечення безперервності освітнього процесу[860]. Законодавство передбачає можливість організації навчання у дистанційному форматі, використання укриттів у закладах освіти й адаптацію освітнього процесу до безпекових умов регіону. Разом із тим тривале перебування дітей в умовах війни негативно впливає на доступ до якісної освіти, що потребує подальшого вдосконалення державної політики в цій сфері.

Важливим елементом системи захисту дітей є діяльність органів державної влади й місцевого самоврядування. В умовах воєнного стану значно розширилася роль служб у справах дітей, органів опіки й піклування, Національної соціальної сервісної служби, Національної поліції та органів прокуратури. Їх діяльність спрямована на виявлення дітей, які опинилися у складних життєвих обставинах, документування фактів порушення прав дітей, організацію евакуації та надання соціальної підтримки. Водночас війна виявила низку проблем функціонування системи захисту дітей, серед яких недостатня координація між органами влади, складність обліку переміщених дітей та обмеженість ресурсного забезпечення.

Повномасштабна збройна агресія проти України спричинила масштабні порушення прав дітей та поставила перед державою завдання створення ефективних механізмів правового захисту дітей, які постраждали внаслідок воєнних дій. У сучасних умовах особливого значення набуває визначення правового статусу дитини, постраждалої внаслідок збройної агресії, оскільки саме наявність відповідного статусу є підставою для отримання державної підтримки, соціальних гарантій, психологічної допомоги та інших форм захисту[861]. Водночас правове регулювання цієї сфери перебуває у процесі постійного вдосконалення, що обумовлено масштабністю гуманітарних викликів і необхідністю адаптації законодавства до умов воєнного стану.

Правовий статус дитини, постраждалої внаслідок воєнних дій та збройних конфліктів, визначається насамперед Законом України «Про охорону

[860] Про освіту : Закон України від 5 вересня 2017 р. № 2145-VIII. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2145-19#Text

[861] Про Рекомендації парламентських слухань на тему: «Права дитини в Україні: забезпечення, дотримання, захист» : Постанова Верховної Ради України від 22.02.2017 р. № 1906-VIII. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1906-19#Text

дитинства»[862]. Відповідно до положень цього Закону, до категорії дітей, які постраждали внаслідок воєнних дій та збройних конфліктів, належать діти, які отримали поранення, контузії чи каліцтва, зазнали фізичного, сексуального або психологічного насильства, були викрадені чи незаконно вивезені за межі України, залучалися до участі у воєнних формуваннях, незаконно утримувалися, а також діти, які зазнали психологічних травм унаслідок воєнних дій.

Важливе значення має Порядок надання статусу дитини, яка постраждала внаслідок воєнних дій та збройних конфліктів, затверджений Кабінетом Міністрів України[863]. Відповідно до цього Порядку, рішення про надання статусу ухвалюється органами опіки та піклування за місцем проживання або перебування дитини на підставі заяви законного представника та відповідних підтверджувальних документів. Такими документами можуть бути медичні довідки, витяги з Єдиного реєстру досудових розслідувань, документи правоохоронних органів, висновки психологів та інші докази, що підтверджують факт завдання дитині шкоди внаслідок воєнних дій. Водночас у практичній площині процедура документування порушень прав дітей часто ускладнюється активними бойовими діями, переміщенням населення та відсутністю доступу до окупованих територій.

Особливої актуальності проблема правового статусу постраждалих дітей набула після 2022 року у зв'язку зі значним збільшенням кількості внутрішньо переміщених осіб, депортованих дітей та дітей, які втратили батьківське піклування. Значна частина дітей була змушена залишити місце постійного проживання через загрозу життю та безпеці, що негативно вплинуло на реалізацію їхніх соціальних, освітніх та медичних прав[864]. За цих умов правовий статус постраждалої дитини виступає важливим інструментом забезпечення державного захисту та доступу до спеціальних програм підтримки.

Однією з найбільш гострих проблем є незаконне переміщення та депортація українських дітей з тимчасово окупованих територій. Такі дії є грубим порушенням міжнародного гуманітарного права та можуть кваліфікуватися як воєнний злочин[865]. У зв'язку з цим Україна активно

[862] Про охорону дитинства : Закон України від 26 квітня 2001 р. № 2402-III. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2402-14#Text

[863] Про затвердження Порядку надання статусу дитини, яка постраждала внаслідок воєнних дій та збройних конфліктів : Постанова Кабінету Міністрів України від 5 квітня 2017 р. № 268. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/268-2017-п#Text

[864] Про забезпечення прав і свобод внутрішньо переміщених осіб : Закон України від 20 жовтня 2014 р. № 1706-VII. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1706-18#Text

[865] Женевська конвенція про захист цивільного населення під час війни від 12 серпня 1949 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_154#Text

розвиває механізми обліку депортованих дітей, встановлення їхнього місцеперебування та забезпечення повернення. Важливу роль у цьому процесі відіграють державні органи, міжнародні організації та інституції громадянського суспільства. Водночас проблема ідентифікації та повернення дітей залишається складною через обмежений доступ до інформації та відсутність ефективних міжнародних механізмів примусового виконання відповідних рішень.

Суттєвим елементом правового статусу постраждалої дитини є гарантування права на соціальний захист і реабілітацію. Законодавство України передбачає надання таким дітям психологічної, медичної, соціальної та правової допомоги[866]. Особливо важливим є забезпечення психологічної реабілітації дітей, які пережили бойові дії, втрату членів сім'ї, окупацію чи примусове переміщення.

Окрему увагу законодавець приділяє дітям-сиротам і дітям, позбавленим батьківського піклування, які постраждали внаслідок війни. У період воєнного стану були запроваджені спрощені механізми тимчасового влаштування таких дітей у сімейні форми виховання, а також удосконалені процедури евакуації дітей із закладів інституційного догляду[867]. Проте війна суттєво ускладнила діяльність органів опіки й піклування, що негативно впливає на оперативність ухвалення рішень та ефективність захисту дітей.

Правовий статус дитини, постраждалої внаслідок збройної агресії, також тісно пов'язаний із механізмами міжнародного захисту прав людини. Україна активно співпрацює з міжнародними організаціями, зокрема ЮНІСЕФ, Управлінням Верховного комісара ООН у справах біженців, Міжнародним комітетом Червоного Хреста та іншими гуманітарними інституціями, які забезпечують гуманітарну допомогу, підтримку програм евакуації та реабілітації дітей[868]. Важливу роль відіграє також міжнародне документування злочинів проти дітей та притягнення винних осіб до міжнародно-правової відповідальності.

[866] Про охорону дитинства : Закон України від 26 квітня 2001 р. № 2402-III. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2402-14#Text

[867] Про забезпечення організаційно-правових умов соціального захисту дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування : Закон України від 13 січня 2005 р. № 2342-IV. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2342-15#Text

[868] UNICEF Annual Report 2024. URL: https://www.unicef.org/reports/unicef-annual-report/2024

2 Інституційні механізми забезпечення та захисту прав дитини в умовах воєнного стану

Ефективний захист прав дитини в умовах воєнного стану неможливий без функціонування цілісної системи державних органів, діяльність яких спрямована на забезпечення охорони дитинства, реалізацію соціальної політики та реагування на порушення прав дітей. Повномасштабна збройна агресія проти України суттєво ускладнила діяльність органів державної влади у цій сфері, водночас обумовивши необхідність удосконалення механізмів міжвідомчої координації, оперативного реагування на гуманітарні виклики й посилення інституційної спроможності системи захисту дітей. Система державних органів у сфері захисту прав дитини в Україні включає органи законодавчої та виконавчої влади, правоохоронні органи, органи місцевого самоврядування, спеціалізовані служби й установи, діяльність яких регулюється Конституцією України, законами та підзаконними нормативно-правовими актами.

Верховна Рада України відіграє важливу роль у формуванні державної політики у сфері захисту прав дитини через ухвалення законодавчих актів, спрямованих на охорону дитинства та забезпечення прав дітей в умовах воєнного стану. Саме парламент визначає основні напрями правового регулювання у сфері соціального захисту дітей, функціонування системи опіки й піклування, організації евакуації дітей, забезпечення їхніх освітніх і медичних прав[869]. Важливим інституційним елементом системи захисту прав дитини є Уповноважений Президента України з прав дитини, діяльність якого спрямована на моніторинг дотримання прав дітей, координацію взаємодії державних органів та міжнародних організацій, а також сприяння поверненню незаконно депортованих українських дітей. Центральне місце у системі органів виконавчої влади посідає Кабінет Міністрів України, який забезпечує реалізацію державної політики у сфері охорони дитинства, ухвалює підзаконні нормативно-правові акти та координує діяльність відповідних міністерств і служб. У період дії воєнного стану урядом було ухвалено низку рішень щодо евакуації дітей із зон бойових дій, функціонування закладів освіти, соціального захисту внутрішньо переміщених дітей, а також забезпечення діяльності органів опіки та піклування.

Безпосередню реалізацію державної політики у сфері захисту дітей здійснює Міністерство соціальної політики України та підпорядкована

[869] Про охорону дитинства : Закон України від 26 квітня 2001 р. № 2402-III. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2402-14#Text

йому Національна соціальна сервісна служба України[870], яка координує діяльність служб у справах дітей, здійснює контроль за дотриманням прав дітей, організовує соціальний супровід сімей, які перебувають у складних життєвих обставинах, а також забезпечує функціонування механізмів усиновлення, опіки та піклування. Ключову роль у забезпеченні захисту дітей на місцевому рівні відіграють служби у справах дітей та органи опіки й піклування[871]. Саме ці органи безпосередньо взаємодіють із дітьми та сім'ями, здійснюють оцінку потреб дитини, ухвалюють рішення щодо надання статусу дитини, яка постраждала внаслідок воєнних дій, організовують евакуацію та забезпечують захист дітей, які опинилися у складних життєвих обставинах.

Важливе місце у системі захисту прав дитини займають правоохоронні органи, насамперед Національна поліція України та підрозділи ювенальної превенції. Їх діяльність спрямована на запобігання правопорушенням щодо дітей, розшук зниклих дітей, документування воєнних злочинів проти дітей, протидію торгівлі людьми й забезпечення безпеки дітей у місцях тимчасового перебування. Особливу роль у захисті прав дітей відіграють органи прокуратури. Відповідно до законодавства, прокуратура здійснює процесуальне керівництво у кримінальних провадженнях щодо злочинів проти дітей, представляє інтереси дітей у суді та координує діяльність правоохоронних органів у сфері захисту прав неповнолітніх. Суттєве значення має також діяльність органів місцевого самоврядування, які забезпечують реалізацію державної політики на територіальному рівні й відповідають за функціонування закладів освіти, соціальних служб, центрів психологічної підтримки та інших установ, що забезпечують захист дітей.

Водночас функціонування системи державних органів у сфері захисту прав дитини в умовах війни супроводжується низкою проблем. Серед основних викликів слід виокремити недостатню координацію між органами влади, складність оперативного обміну інформацією, обмеженість кадрових і фінансових ресурсів, а також труднощі доступу до тимчасово окупованих територій. Важливим напрямом удосконалення системи є цифровізація механізмів обліку дітей, створення єдиних інформаційних реєстрів та посилення міжвідомчої взаємодії[872].

[870] Питання Національної соціальної сервісної служби України : Постанова Кабінету Міністрів України від 26 серпня 2020 р. № 783. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/783-2020-п#Text

[871] Про органи і служби у справах дітей та спеціальні установи для дітей : Закон України від 24 січня 1995 р. № 20/95-ВР. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/20/95-вр#Text

[872] Експертний документ «Забезпечення безпеки дітей під час збройних конфліктів: досвід України». URL: https://summitflg.org/ekspertnyj-dokument-zabezpechennya-bezpeky-ditej-pid-chas-zbrojnyh-konfliktiv-dosvid-ukrayiny/

В умовах повномасштабної збройної агресії росії проти України особливого значення набуває діяльність міжнародних організацій та інститутів громадянського суспільства у сфері захисту прав дитини. Масштаб гуманітарної кризи, значна кількість внутрішньо переміщених осіб, руйнування соціальної інфраструктури, депортація українських дітей та інші наслідки війни обумовили необхідність залучення міжнародної підтримки й активізації діяльності громадських організацій. У сучасних умовах міжнародні організації та громадянське суспільство виступають важливими суб'єктами системи захисту прав дитини, доповнюючи діяльність державних органів та забезпечуючи реалізацію гуманітарних, правозахисних і соціальних функцій[873].

Однією з провідних міжнародних організацій у сфері захисту дітей є Дитячий фонд Організації Об'єднаних Націй (ЮНІСЕФ). Діяльність ЮНІСЕФ в Україні спрямована на надання гуманітарної допомоги дітям та сім'ям із дітьми, забезпечення доступу до освіти, медичних послуг, психологічної підтримки та соціального захисту[874]. В умовах війни організація реалізує програми підтримки внутрішньо переміщених осіб, забезпечує дітей засобами гігієни, медикаментами, продуктами харчування, а також сприяє відновленню освітньої інфраструктури. Особливого значення набули програми психосоціальної допомоги дітям, які постраждали внаслідок бойових дій, втратили членів сім'ї або були змушені покинути місце проживання.

Важливу роль у сфері захисту дітей відіграє Управління Верховного комісара ООН у справах біженців (УВКБ ООН), яке забезпечує гуманітарну підтримку сімей із дітьми, сприяє організації тимчасового житла, наданню юридичної допомоги та захисту прав дітей-біженців, займається фіксацією фактів воєнних злочинів проти дітей, збиранням доказів незаконної депортації, нападів на цивільну інфраструктуру, випадків насильства та інших порушень міжнародного права. Особливу увагу організація приділяє дітям, які перебувають без супроводу дорослих або були розлучені із сім'єю внаслідок війни.

Одним із ключових суб'єктів міжнародної гуманітарної діяльності є Міжнародний комітет Червоного Хреста (МКЧХ), який в умовах війни в Україні бере участь в евакуації населення із зон бойових дій, наданні медичної допомоги, забезпеченні населення продуктами харчування та засобами першої необхідності. Важливим напрямом діяльності організації

[873] Про Рекомендації парламентських слухань на тему: «Права дитини в Україні: забезпечення, дотримання, захист»: Постанова Верховної Ради України від 22.02.2017 р. № 1906-VIII. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1906-19#Text

[874] UNICEF Annual Report 2024. URL: https://www.unicef.org/reports/unicef-annual-report/2024

є пошук зниклих осіб та сприяння возз'єднанню сімей, розлучених унаслідок бойових дій. Для дітей, які втратили контакт із батьками або законними представниками, така діяльність має особливе гуманітарне значення.

Особливого значення в умовах війни набуває діяльність українських інститутів громадянського суспільства. Громадські та благодійні організації активно залучаються до евакуації дітей із небезпечних територій, організації гуманітарної допомоги, забезпечення психологічної підтримки та соціальної адаптації дітей[875]. Значну роль відіграють волонтерські ініціативи, які оперативно реагують на потреби постраждалого населення та забезпечують підтримку сімей із дітьми в регіонах, що постраждали від бойових дій. Серед основних напрямів діяльності громадянського суспільства слід виокремити захист прав внутрішньо переміщених дітей, організацію освітніх і реабілітаційних програм, надання юридичної допомоги, а також сприяння міжнародній адвокації проблеми порушення прав українських дітей. Громадські організації активно співпрацюють із міжнародними партнерами й державними органами, забезпечуючи координацію гуманітарних заходів і реалізацію спільних проєктів.

Важливим напрямом діяльності міжнародних організацій та громадянського суспільства є сприяння поверненню незаконно депортованих українських дітей. З огляду на складність цього процесу міжнародна підтримка має критичне значення для встановлення місцеперебування дітей, забезпечення дипломатичного та правового супроводу, а також привернення уваги міжнародної спільноти до проблеми депортації[876]. У цьому контексті особливого значення набуває міжнародна співпраця України з міжнародними гуманітарними та правозахисними інституціями.

Водночас діяльність міжнародних організацій та громадянського суспільства у сфері захисту прав дітей супроводжується низкою проблем. Серед основних викликів слід виокремити безпекові ризики для гуманітарних працівників, обмежений доступ до тимчасово окупованих територій, недостатність фінансових ресурсів та складність координації великої кількості суб'єктів гуманітарної діяльності. Крім того, війна суттєво збільшує потребу у психологічній та соціальній підтримці дітей, що потребує розширення міжнародних програм допомоги та залучення додаткових ресурсів.

[875] Експертний документ «Забезпечення безпеки дітей під час збройних конфліктів: досвід України». URL: https://summitflg.org/ekspertnyj-dokument-zabezpechennya-bezpeky-ditej-pid-chas-zbrojnyh-konfliktiv-dosvid-ukrayiny/

[876] Report of the Special Representative of the Secretary-General for Children and Armed Conflict to the General Assembly. URL: https://childrenandarmedconflict.un.org/document/report-of-the-special-representative-of-the-secretary-general-for-children-and-armed-conflict-to-the-general-assembly-5/

Забезпечення ефективного захисту прав дитини в умовах воєнного стану потребує функціонування комплексної системи судових і позасудових механізмів, спрямованих на відновлення порушених прав дітей, притягнення винних осіб до відповідальності та надання постраждалим необхідної правової, соціальної й психологічної допомоги. Повномасштабна збройна агресія проти України суттєво загострила проблему захисту дітей, оскільки значна кількість неповнолітніх стала жертвами воєнних злочинів, примусового переміщення, психологічного насильства та інших порушень міжнародного гуманітарного права. У цих умовах особливого значення набуває ефективність національних та міжнародних механізмів правового захисту дітей.

Центральне місце у системі судового захисту прав дитини займають суди загальної юрисдикції України. Відповідно до Конституції України, кожному гарантується право на судовий захист своїх прав і свобод. У сфері захисту прав дитини суди розглядають справи, пов'язані з визначенням місця проживання дитини, позбавленням чи поновленням батьківських прав, усиновленням, встановленням опіки та піклування, захистом майнових і немайнових прав дитини, а також справи щодо відшкодування шкоди, завданої внаслідок воєнних дій. Показовою у цьому контексті є постанова Верховного Суду у справі № 487/2960/23 (провадження № 61-8756ск24) від 12 березня 2025 року[877], у якій розглядався спір щодо усунення перешкод у спілкуванні з дитиною та визначення порядку участі батька у вихованні дитини – в рішенні наголошено, що тимчасове перебування дитини за кордоном у зв'язку з воєнними діями не припиняє та не обмежує зміст батьківських прав іншого з батьків. Важливе значення для формування сучасної практики захисту прав дітей має також постанова Верховного Суду від 29 червня 2022 року у справі № 753/7395/20[878], де суд сформулював правову позицію щодо забезпечення права дитини на безпечне середовище проживання в умовах воєнного стану. Суд зазначив, що під час вирішення спорів про визначення місця проживання дитини необхідно враховувати не лише матеріально-побутові умови, а й безпекову ситуацію в регіоні проживання, можливість доступу до медичної допомоги, освіти та психологічної підтримки.

Особливе значення в умовах воєнного стану має кримінально-правовий захист дітей. У цьому контексті важливу роль відіграють органи

[877] Постанова Верховного Суду у справі № 487/2960/23, провадження № 61-8756ск24 від 12.03.2025 р./Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/125933057?utm_source=chatgpt.com

[878] Постанова Верховного Суду від 29.06.2022 р. у справі № 753/7395/20/Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/105148690?utm_source=chatgpt.com

прокуратури, які забезпечують процесуальне керівництво у справах щодо воєнних злочинів проти дітей і представляють інтереси неповнолітніх у суді. За офіційною інформацією Офісу Генерального прокурора, станом на квітень 2026 року внаслідок повномасштабної збройної агресії Російської Федерації в Україні загинули щонайменше 699 дітей, а понад 2457 дітей отримали поранення різного ступеня тяжкості. Найбільше постраждалих дітей зафіксовано у Донецькій, Харківській, Херсонській, Дніпропетровській та Запорізькій областях[879].

Одним із важливих міжнародних механізмів судового захисту прав дитини є Європейський суд з прав людини. Україна як учасниця Конвенції про захист прав людини й основоположних свобод визнає юрисдикцію ЄСПЛ, що дозволяє громадянам звертатися до Суду у випадку порушення прав, гарантованих Конвенцією[880]. Практика ЄСПЛ має особливе значення для формування стандартів захисту дітей в умовах надзвичайних ситуацій та збройних конфліктів. Суд неодноразово наголошував на позитивному обов'язку держави забезпечувати ефективний захист життя, безпеки та гідності дітей, а також гарантувати доступ до ефективних засобів юридичного захисту. Показовим у цьому аспекті є рішення у справі Saviny v. Ukraine[881], де Суд розглядав ситуацію вилучення дітей із сім'ї та їх передачі під державну опіку. ЄСПЛ визнав, що розлучення дитини з батьками становить надзвичайно серйозне втручання у право на повагу до сімейного життя і може бути виправдане лише у виключних випадках, коли доведено наявність реальної загрози для дитини. Подальший розвиток підходу щодо позитивних обов'язків держави простежується у справі Mamchur v. Ukraine[882], де Суд розглядав проблему невиконання національних судових рішень, що стосувалися визначення місця проживання дитини та реалізації батьківських прав. ЄСПЛ дійшов висновку, що право на сімейне життя має не лише декларативний характер, а передбачає обов'язок держави забезпечити реальне та своєчасне виконання судових рішень.

Особливе місце у системі міжнародного правосуддя займає Міжнародний кримінальний суд (МКС), юрисдикція якого поширюється

[879] Діти війни: офіційний державний портал/дані Офісу Генерального прокурора України. URL: https://childrenofwar.gov.ua/?utm_source=chatgpt.com, Ukraine/International Criminal Court. Information for victims. URL: https://www.icc-cpi.int/victims/ukraine?utm_source=chatgpt.com

[880] Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод (з протоколами) (Європейська конвенція з прав людини) від 4 листопада 1950 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_004#Text

[881] Saviny v. Ukraine : Judgment of the European Court of Human Rights, 18 December 2008, application no. 39948/06. HUDOC. URL: https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-90360

[882] Mamchur v. Ukraine : Judgment of the European Court of Human Rights, 16 July 2015, application no. 10383/09. – HUDOC. URL: https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-156388

на воєнні злочини, злочини проти людяності й геноцид. У контексті війни в Україні діяльність МКС має важливе значення для документування та розслідування злочинів проти дітей, зокрема незаконної депортації українських дітей, нападів на цивільну інфраструктуру й інших тяжких порушень міжнародного гуманітарного права. Міжнародно-правове переслідування осіб, винних у злочинах проти дітей, є важливим елементом забезпечення справедливості та відновлення порушених прав постраждалих дітей. Початок активного процесуальної реагування МКС у межах ситуації в Україні пов'язаний із рішенням Палати попереднього провадження II від 17 березня 2023 року, яким було видано ордери на арешт президента російської федерації володимира путіна та уповноваженої з прав дитини при президентові рф марії львової-бєлової[883]. Подальший розвиток практики Міжнародного кримінального суду у межах ситуації в Україні засвідчує поступове розширення кола осіб, щодо яких здійснюється кримінальне переслідування, що свідчить про формування підходу до оцінки воєнних злочинів як результату системної політики. 5 березня 2024 року Палата попереднього провадження II МКС видала ордери на арешт щодо вищого військового керівництва рф – зокрема командувача Дальньої авіації повітряно-космічних сил збройних сил рф сергія кобилаша та командувача чорноморського флоту віктора соколова[884]. Підставою для такого рішення стали обґрунтовані підозри у вчиненні воєнних злочинів у формі спрямування атак на цивільні об'єкти та заподіяння надмірної шкоди цивільному населенню, що включало систематичні удари по енергетичній інфраструктурі України. 24 червня 2024 року МКС продовжив цю практику, видавши ордери на арешт щодо колишнього міністра оборони російської федерації сергія шойгу та начальника генерального штабу збройних сил рф валерія герасимова[885].

Водночас судовий захист не завжди є достатнім або оперативним механізмом реагування на порушення прав дитини, особливо

[883] International Criminal Court. Situation in Ukraine: ICC judges issue arrest warrants against Vladimir Vladimirovich Putin and Maria Alekseyevna Lvova-Belova. URL: https://www.icc-cpi.int/news/situation-ukraine-icc-judges-issue-arrest-warrants-against-vladimir-vladimirovich-putin-and-maria-alekseyevna-lvova-belova

[884] International Criminal Court. Situation in Ukraine: ICC judges issue arrest warrants against Sergei Ivanovich Kobylash and Viktor Nikolayevich Sokolov. URL: https://www.icc-cpi.int/news/situation-ukraine-icc-judges-issue-arrest-warrants-against-sergei-ivanovich-kobylash-and-viktor-nikolayevich-sokolov

[885] International Criminal Court. Situation in Ukraine: ICC judges issue arrest warrants against Sergei Kuzhugetovich Shoigu and Valery Vasilyevich Gerasimov. URL: https://www.icc-cpi.int/news/situation-ukraine-icc-judges-issue-arrest-warrants-against-sergei-kuzhugetovich-shoigu-and-valery-vasilyevich-gerasimov

в умовах активних бойових дій. У зв'язку з цим важливого значення набувають позасудові механізми захисту, які включають діяльність органів опіки та піклування, служб у справах дітей, Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини, Уповноваженого Президента України з прав дитини, а також міжнародних і громадських організацій. Ці інституції забезпечують оперативне реагування на порушення прав дітей, організацію евакуації, надання гуманітарної, соціальної та психологічної допомоги. Особливо важливою є їх участь у питаннях повернення незаконно депортованих дітей та міжнародного документування воєнних злочинів.

Важливим позасудовим механізмом є діяльність органів опіки та піклування, які ухвалюють рішення щодо захисту дітей, позбавлених батьківського піклування, організовують їх тимчасове влаштування та здійснюють контроль за дотриманням прав дітей[886]. В умовах війни ці органи відіграють ключову роль у забезпеченні евакуації дітей із небезпечних територій, документуванні фактів порушення прав дитини та організації соціального супроводу сімей.

Попри наявність розгалуженої системи судових і позасудових механізмів захисту прав дитини, їх функціонування в умовах воєнного стану супроводжується низкою проблем. Серед основних викликів слід виокремити перевантаження судової системи, складність доступу до правосуддя для дітей із тимчасово окупованих територій, труднощі документування воєнних злочинів, а також недостатню координацію між державними органами та міжнародними інституціями. Важливою проблемою залишається також недостатній рівень психологічної підтримки дітей, які пережили травматичний досвід війни.

3 Проблеми та перспективи вдосконалення механізмів захисту прав дитини в Україні

Повномасштабна збройна агресія проти України спричинила масштабну гуманітарну кризу, яка суттєво вплинула на реалізацію прав і свобод дитини. В умовах воєнного стану діти стали однією з найбільш уразливих категорій населення, оскільки саме вони найбільше потерпають від наслідків бойових дій, вимушеного переміщення, руйнування соціальної інфраструктури, психологічних травм та втрати безпечного

[886] Про органи і служби у справах дітей та спеціальні установи для дітей : Закон України від 24 січня 1995 р. № 20/95-ВР. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/20/95-вр#Text

сімейного середовища[887]. Попри активне вдосконалення законодавства й функціонування системи державного й міжнародного захисту дітей, реалізація прав дитини в умовах війни супроводжується численними проблемами, які мають комплексний правовий, соціальний, гуманітарний та організаційний характер.

Однією з найгостріших проблем є порушення права дитини на життя та безпеку. Збройні обстріли населених пунктів, використання вибухонебезпечних предметів, атаки на цивільну інфраструктуру та бойові дії на території проживання мирного населення призводять до загибелі й поранення дітей. Особливо небезпечними залишаються території, де ведуться активні бойові дії або які були тимчасово окуповані. Значна кількість дітей постраждала від мінно-вибухових травм, що обумовлює необхідність посилення державних програм мінної безпеки та інформаційно-роз'яснювальної роботи серед населення.

Суттєвою проблемою є вимушене переміщення дітей та порушення їх права на сімейне оточення. Тисячі українських дітей були змушені залишити свої домівки та переїхати в інші регіони України або за кордон. В умовах евакуації та масового переміщення населення зростає ризик втрати сімейних зв'язків, незаконного вивезення дітей, торгівлі людьми й інших форм експлуатації. Особливо складною залишається ситуація дітей, які перебувають без супроводу законних представників або втратили батьківське піклування внаслідок війни.

Одним із найбільш серйозних викликів є проблема незаконної депортації та примусового переміщення українських дітей із тимчасово окупованих територій. Такі дії є грубим порушенням міжнародного гуманітарного права та прав дитини. Водночас процес встановлення місцеперебування депортованих дітей та їх повернення в Україну ускладнюється відсутністю доступу до окупованих територій, недостатністю міжнародних механізмів примусового реагування та складністю міжнародно-правових процедур. Унаслідок цього значна кількість дітей тривалий час залишається поза межами української системи правового та соціального захисту.

Війна також суттєво вплинула на реалізацію права дитини на освіту. Руйнування закладів освіти, безпекові ризики, перебої з електропостачанням та інтернет-зв'язком, а також вимушене переміщення населення негативно позначилися на доступі дітей до якісного навчання. Хоча

[887] Експертний документ «Забезпечення безпеки дітей під час збройних конфліктів: досвід України». URL: https://summitflg.org/ekspertnyj-dokument-zabezpechennya-bezpeky-ditej-pid-chas-zbrojnyh-konfliktiv-dosvid-ukrayiny/

дистанційна форма освіти дозволила частково забезпечити безперервність освітнього процесу, вона не здатна повною мірою компенсувати втрату очного навчання, соціалізації та безпечного освітнього середовища. Особливо складною є ситуація дітей із тимчасово окупованих територій, які позбавлені доступу до української системи освіти.

Серйозною проблемою залишається погіршення психоемоційного стану дітей. Перебування в умовах постійної небезпеки, втрата близьких, вимушене переселення, насильство та руйнування призводять до значного поширення посттравматичних стресових розладів, тривожності та депресивних станів серед дітей. Значна частина дітей потребує професійної психологічної допомоги та довготривалої реабілітації. Водночас система психологічної підтримки в Україні часто не має достатніх кадрових і фінансових ресурсів для забезпечення потреб усіх постраждалих дітей.

В умовах війни загострилися також проблеми соціального захисту дітей. Руйнування житлової та соціальної інфраструктури, зниження рівня доходів сімей, безробіття та вимушене переселення негативно впливають на рівень життя дітей і доступ до базових соціальних послуг. Особливо вразливими є діти з інвалідністю, діти-сироти, діти з багатодітних і малозабезпечених сімей, а також внутрішньо переміщені особи. У багатьох випадках сім'ї стикаються з труднощами отримання соціальної допомоги, медичних послуг і забезпечення належних умов проживання.

Окремою проблемою є недостатня ефективність координації діяльності державних органів у сфері захисту прав дитини. В умовах воєнного стану система захисту дітей зазнає значного навантаження, що ускладнює оперативне реагування на кризові ситуації. Недостатній рівень міжвідомчої взаємодії, проблеми обліку переміщених дітей, складність доступу до окремих територій та нестача кадрових ресурсів негативно впливають на ефективність державної політики у сфері охорони дитинства.

Водночас важливою проблемою є складність документування порушень прав дітей та притягнення винних осіб до відповідальності. Умови активних бойових дій, руйнування інфраструктури та обмежений доступ до тимчасово окупованих територій ускладнюють фіксацію фактів воєнних злочинів проти дітей. Це негативно впливає на можливість забезпечення справедливості, відшкодування шкоди та міжнародного правового реагування.

Сучасні виклики, пов'язані з триваючою збройною агресією проти України, обумовлюють необхідність комплексного вдосконалення системи захисту прав дитини. Масштабні гуманітарні наслідки війни, збільшення кількості дітей, які постраждали від бойових дій, вимушеного переміщення, втрати сімейного оточення та психологічних травм,

вимагають адаптації державної політики у сфері охорони дитинства до умов воєнного та повоєнного розвитку держави. В сучасних умовах система захисту прав дитини має функціонувати не лише як механізм реагування на порушення прав дітей, а й як комплексна система забезпечення безпеки, соціальної підтримки, реабілітації та відновлення прав дітей, постраждалих унаслідок війни.

Одним із ключових напрямів удосконалення системи захисту прав дитини є подальший розвиток національного законодавства. Незважаючи на значну кількість нормативно-правових актів, ухвалених після 2022 року, чинне законодавство потребує систематизації та адаптації до нових викликів воєнного часу. Особливого значення набуває вдосконалення правового регулювання процедур евакуації дітей, механізмів повернення депортованих осіб, соціального супроводу внутрішньо переміщених дітей, а також забезпечення ефективного документування воєнних злочинів проти дітей. Важливим напрямом законодавчих змін має стати гармонізація національного законодавства з міжнародними стандартами у сфері захисту прав дитини та міжнародного гуманітарного права.

Перспективним напрямом розвитку системи захисту прав дітей є посилення інституційної спроможності державних органів. В умовах війни особливої актуальності набуває підвищення ефективності діяльності служб у справах дітей, органів опіки й піклування, Національної соціальної сервісної служби та правоохоронних органів. Необхідним є вдосконалення механізмів міжвідомчої координації, оперативного обміну інформацією та створення єдиної системи реагування на випадки порушення прав дітей. Важливим завданням залишається кадрове забезпечення системи захисту дітей, підвищення кваліфікації фахівців і розвиток спеціалізованої підготовки у сфері ювенальної юстиції та психологічної підтримки дітей.

Особливу увагу слід приділити цифровізації системи захисту прав дитини. Створення єдиних електронних реєстрів дітей, які постраждали внаслідок воєнних дій, внутрішньо переміщених дітей, дітей-сиріт і депортованих дітей дозволить підвищити ефективність державного контролю та координації. Використання сучасних інформаційних технологій сприятиме оперативному обміну даними між державними органами, забезпеченню належного обліку дітей та підвищенню ефективності соціального супроводу. Водночас цифровізація має супроводжуватися належним рівнем захисту персональних даних дітей і дотриманням стандартів інформаційної безпеки.

Важливим напрямом удосконалення системи захисту прав дитини є розвиток механізмів психологічної та соціальної реабілітації дітей.

Війна спричинила масштабні психоемоційні травми серед дітей, що обумовлює необхідність створення довгострокових програм психологічної підтримки та соціальної адаптації. Держава має забезпечити доступність психологічної допомоги для дітей у закладах освіти, медичних установах і центрах соціальних служб. Перспективним є впровадження комплексних програм психосоціальної реабілітації із залученням міжнародних організацій, громадського сектору й фахівців у сфері дитячої психології.

Суттєвого вдосконалення потребує система забезпечення права дитини на освіту в умовах війни й повоєнного відновлення. Необхідним є створення безпечного освітнього середовища, розвиток змішаних і дистанційних форм навчання, модернізація освітньої інфраструктури й забезпечення доступу до освіти дітей із тимчасово окупованих територій. Водночас важливим завданням залишається забезпечення соціальної інтеграції дітей, які були змушені тривалий час перебувати за межами України або проживали в умовах окупації.

Особливого значення набуває вдосконалення механізмів повернення незаконно депортованих українських дітей. У цьому контексті необхідним є посилення міжнародної співпраці України з міжнародними організаціями, гуманітарними місіями та іноземними державами. Важливим напрямом є створення ефективних міжнародно-правових механізмів притягнення винних осіб до відповідальності за злочини проти дітей, а також розвиток системи міжнародного моніторингу та документування порушень прав дитини.

Перспективним напрямом розвитку системи захисту дітей є посилення ролі громадянського суспільства та міжнародних організацій. Громадські та благодійні організації вже сьогодні виконують важливі функції у сфері гуманітарної допомоги, психологічної підтримки й захисту дітей. Подальший розвиток партнерства між державою, міжнародними організаціями та громадянським суспільством сприятиме підвищенню ефективності системи захисту прав дитини й формуванню комплексного підходу до вирішення гуманітарних проблем.

Водночас важливим напрямом удосконалення системи захисту прав дитини є розвиток ювенальної юстиції та забезпечення доступу дітей до правосуддя. Необхідним є вдосконалення процедур розгляду справ за участю дітей, розвиток спеціалізованих судових механізмів і програм правової допомоги дітям, які постраждали внаслідок війни. Важливе значення має також забезпечення ефективного документування воєнних злочинів проти дітей і міжнародного правового переслідування осіб, винних у таких злочинах.

Висновки

Проведене дослідження механізмів захисту прав дитини в Україні в умовах воєнного стану дозволяє дійти висновку, що повномасштабна збройна агресія російської федерації спричинила безпрецедентні виклики для національної системи охорони дитинства та суттєво ускладнила реалізацію основоположних прав і свобод дітей. В умовах війни діти стали однією з найбільш уразливих категорій населення, оскільки саме вони найбільше потерпають від бойових дій, вимушеного переміщення, втрати сімейного оточення, психологічної травматизації, обмеження доступу до освіти, медичної допомоги та соціальних послуг. За таких обставин особливого значення набуває формування ефективної системи правових, інституційних та міжнародних механізмів захисту прав дитини.

У ході дослідження встановлено, що міжнародно-правові стандарти, закріплені у Конвенції ООН про права дитини, Женевських конвенціях, Додаткових протоколах до них та інших міжнародних актах, створюють основу для забезпечення особливого захисту дітей під час збройних конфліктів. Водночас національне законодавство України у сфері охорони дитинства зазнало суттєвих трансформацій у зв'язку із запровадженням воєнного стану. Законодавчі зміни були спрямовані на врегулювання процедур евакуації дітей, забезпечення діяльності органів опіки та піклування, соціального захисту внутрішньо переміщених дітей, а також протидії незаконному переміщенню та депортації українських дітей.

Важливим елементом системи захисту прав дитини є діяльність державних органів, міжнародних організацій та інститутів громадянського суспільства. Дослідження показало, що ефективність захисту дітей значною мірою залежить від рівня координації між державними інституціями, правоохоронними органами, міжнародними гуманітарними організаціями та громадськими ініціативами. Особливу роль у сучасних умовах відіграють міжнародні організації, які забезпечують гуманітарну допомогу, психологічну підтримку, документування воєнних злочинів і сприяють поверненню незаконно депортованих дітей.

Разом із тим встановлено, що реалізація прав дитини в умовах війни супроводжується низкою серйозних проблем. Серед основних викликів слід виокремити загрозу життю та безпеці дітей, руйнування освітньої та соціальної інфраструктури, недостатню ефективність механізмів евакуації та обліку дітей, складність документування воєнних злочинів, а також недостатній рівень психологічної та соціальної реабілітації постраждалих дітей. Особливо гострою залишається проблема

незаконної депортації та примусового переміщення українських дітей, що потребує активізації міжнародно-правових механізмів реагування та міжнародного співробітництва.

У результаті дослідження обґрунтовано необхідність подальшого вдосконалення системи захисту прав дитини в Україні. Перспективними напрямами розвитку визначено гармонізацію національного законодавства з міжнародними стандартами, посилення інституційної спроможності органів державної влади, розвиток цифрових механізмів обліку дітей, удосконалення системи психологічної реабілітації та соціальної підтримки, а також розширення міжнародної співпраці у сфері повернення депортованих дітей та притягнення винних осіб до відповідальності. Важливим завданням залишається формування комплексної державної стратегії захисту прав дитини в умовах війни й повоєнного відновлення України.

Отже, ефективний захист прав дитини в умовах воєнного стану потребує комплексного поєднання правових, організаційних, гуманітарних і міжнародно-правових механізмів, спрямованих на забезпечення безпеки, розвитку й відновлення порушених прав дітей. У сучасних умовах питання охорони дитинства набуває не лише внутрішньодержавного, а й глобального гуманітарного значення, оскільки рівень захищеності дітей є одним із ключових показників демократичності держави, ефективності її правової системи та перспектив повоєнного розвитку суспільства.

Анотація

У статті досліджуються механізми захисту прав дитини в Україні в умовах воєнного стану, зумовленого повномасштабною збройною агресією російської федерації проти України. Проаналізовано сучасні виклики у сфері забезпечення прав дитини, пов’язані з бойовими діями, вимушеним переміщенням населення, депортацією дітей, руйнуванням соціальної інфраструктури та психологічною травматизацією неповнолітніх. Значну увагу приділено міжнародно-правовим стандартам захисту прав дітей під час збройних конфліктів, зокрема положенням Конвенції ООН про права дитини, Женевських конвенцій та практиці міжнародних судових інституцій. Досліджено особливості національного законодавства України у сфері охорони дитинства в умовах воєнного стану та визначено основні напрями його трансформації після 2022 року. Окремо охарактеризовано правовий статус дитини, яка постраждала внаслідок воєнних дій та збройних конфліктів, а також механізми надання відповідного статусу й соціальних гарантій. У статті проаналізовано систему державних

органів, діяльність міжнародних організацій та інститутів громадянського суспільства у сфері захисту прав дитини. Значну увагу приділено судовим і позасудовим механізмам захисту прав дітей, включаючи національну судову практику, діяльність Європейського суду з прав людини та Міжнародного кримінального суду. Визначено основні проблеми реалізації прав дитини в умовах війни, серед яких загроза життю та безпеці дітей, обмеження доступу до освіти, складність документування воєнних злочинів і недостатній рівень психологічної реабілітації. Обґрунтовано необхідність удосконалення національної системи захисту прав дитини шляхом посилення міжвідомчої координації, цифровізації механізмів обліку дітей, розвитку міжнародної співпраці та гармонізації законодавства з міжнародними стандартами. Зроблено висновок, що ефективний захист прав дитини в умовах воєнного стану потребує комплексного поєднання правових, інституційних, соціальних і міжнародно-правових механізмів, спрямованих на забезпечення безпеки, розвитку та відновлення порушених прав дітей.

Ключові слова: права дитини; воєнний стан; збройний конфлікт; міжнародне гуманітарне право; механізми захисту прав.

Література

1. Буроменський М. В. Міжнародне гуманітарне право : навчальний посібник. Київ, Юрінком Інтер, 2006. 336 с.
2. Дитинство під прицілом: права дитини в умовах збройного конфлікту на сході України : наукове видання / О. А. Біда, А. Б. Блага, О. А. Мартиненко, П. І. Пархоменко, М. Г. Статкевич, С. В. Тарабанова; за заг. ред. А. П. Бущенка. Українська Гельсінська спілка з прав людини. Київ : КИТ, 2016. 82 с. URL: https://helsinki.org.ua/wp-content/uploads/2016/03/Preview_Child_Pid_Prizilom.pdf
3. Заключні спостереження щодо доповідей, поданих державами-учасницями відповідно до Статті 8 Факультативного протоколу до Конвенції про права дитини щодо участі дітей у збройних конфліктах (CRC/C/OPAC/UKR/1) та письмових відповідей на перелік його запитань (CRC/C/OPAC/UKR/Q/1/Add.1), 2011. URL: http://www.unicef.org/ukraine/UN_CRC_ConcludingObservations_Ukr.pdf
4. Кочемировська О. О. Щодо дотримання Україною міжнародних стандартів захисту прав дітей у збройних конфліктах : Аналітична записка. Національний інститут стратегічних досліджень при Президентові України. URL: www.niss.gov.ua/articles/1660/
5. Крестовська Н. М. Ювенальне право України: генезис та сучасний стан : автореф. дис… д-ра юрид. наук: 12.00.01. Одеська національна юридична академія. Одеса, 2008. 40 с.

6. Міжнародне гуманітарне право : Посібник для юриста / М. М. Гнатовський, Т. Р. Короткий, А. О. Кориневич, В. М. Лисик, О. Р. Поєдинок, Н. В. Хендель ; за ред. Т. Р. Короткого. Київ-Одеса, Українська гельсінська спілка з прав людини, Фенікс, 2016. 145с.
7. Пасічник Н. О., Ріжняк Р. Я., Хитровський Д. В. Баланс публічного інтересу і прав людини у діяльності правника: конституційно-деонтологічний підхід. *Науковий вісник Дніпровського державного університету внутрішніх справ*, 2026, (1), 61–70. DOI: https://doi.org/10.32782/2078-3566-2026-1-08
8. Пасічник Н. О., Ріжняк Р. Я., Хитровський Д. В. Позитивні зобов'язання держави щодо захисту прав людини та їх реалізація в діяльності Національної поліції України. *Правовий часопис Донбасу*, 2026. 1, 13–21. DOI: https://doi.org/10.32782/2523-4269-2026-94-13-21
9. Степаненко Н. В., Кубрак Д. А. Захист прав дітей під час реалізації гарантій у виконавчому провадженні: теоретико-правове дослідження. *Legal Bulletin*, 2023. С. 59–66. DOI: https://doi.org/10.31732/2708-339X-2023-10-59-66
10. Француз А. І., Саламахіна І. В. Захист прав дітей в умовах збройного конфлікту в Україні. Теоретико-правові аспекти даної проблематики. *Правничий вісник Університету «КРОК»*, 2018. Вип. 33. С. 5–9. https://lbku.krok.edu.ua/index.php/krok-university-law-journal/article/view/153

DOI: https://doi.org/10.36059/978-966-397-661-7-24

ПСИХОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ФУНКЦІОНУВАННЯ КІМНАТИ ДРУЖНЬОЇ ДО ОПИТУВАННЯ ДИТИНИ У СИСТЕМІ ЗАХИСТУ ПРАВ ДІТЕЙ

Пасько Ольга Миколаївна,
доктор юридичних наук, професор,
професор кафедри психології та педагогіки
Одеського державного університету внутрішніх справ,
вул. Успенська, 1, м. Одеса, 65014, Україна

Прудка Людмила Миколаївна,
кандидат психологічних наук, доцент,
доцент кафедри психології та педагогіки
Одеського державного університету внутрішніх справ,
вул. Успенська, 1, м. Одеса, 65014, Україна

Вступ

В умовах трансформації сучасного суспільства як на національному, так і на міжнародному рівнях пріоритетного значення набуває забезпечення прав дітей та створення умов для імплементації уніфікованих стандартів правосуддя, орієнтованого на потреби дитини. Сучасний розвиток системи захисту дитинства в Україні та світі актуалізує пошук нових, гуманістично орієнтованих методологічних підходів до організації міжвідомчої та процесуальної взаємодії з неповнолітніми. Відтак особливої актуальності набуває питання створення безпечного та психологічно комфортного середовища для проведення процесуальних дій за участю дітей.

У відповідь на ці виклики у правове та соціально-психологічне поле впроваджується дитиноцентрична модель професійної комунікації, яка реалізується в межах спеціалізованого простору. Одним із ключових інструментів забезпечення таких умов є функціонування кімнат, дружніх до опитування дитини, спрямованих на попередження вторинної травматизації та підвищення ефективності отримання достовірних свідчень. Ефективність функціонування такого простору визначається не лише нормативною регламентацією, а й спроможністю фахівця подолати комплекс психологічних бар'єрів, які

неминуче виникають унаслідок пережитого дитиною стресового чи психотравмуючого досвіду.

Практика функціонування кімнат, дружніх до опитування дитини, має глибокі історико-правові передумови та безпосередньо пов'язана з еволюцією міжнародних стандартів захисту прав дитини, а також із трансформацією підходів до здійснення кримінального провадження за участю неповнолітніх. У цьому контексті важливим є аналіз зарубіжного досвіду, де впроваджено ефективні моделі організації опитування дітей із застосуванням міждисциплінарного підходу.

Водночас науковий інтерес становить і вітчизняний досвід імплементації таких практик, зокрема функціонування кімнати, дружньої до опитування дитини в Одеському державному університеті внутрішніх справ, що виступає репрезентативним майданчиком для інтеграції інноваційного освітнього процесу та практичної підготовки майбутніх фахівців. Це зумовлює необхідність комплексного дослідження розвитку відповідних інституцій з урахуванням світових тенденцій і національної специфіки.

Таким чином, актуальність проблематики функціонування кімнат, дружніх до опитування дитини, визначається необхідністю поєднання міжнародних стандартів правосуддя, сучасних психологічних підходів і міждисциплінарної взаємодії у процесі роботи з дитиною. Це зумовлює потребу у комплексному теоретико-методологічному обґрунтуванні дитиноцентричної моделі професійної комунікації, розкритті механізмів встановлення психологічного контакту та систематизації науково обґрунтованих методів діагностики й продолання психологічних бар'єрів у спеціалізованому просторі.

1 Концептуальні засади функціонування кімнат, дружніх до опитування дитини, у міжнародній практиці захисту прав дітей

Розвиток та еволюція суспільства завжди відбувався з урахуванням особливостей становлення особистості та пріоритетного захисту дітей в силу особливих потреб та вікової не зрілості. Становлення практики функціонування кімнат, дружніх до опитування дитини (також у міжнародних документах зазначають як «зелених кімнат»), є результатом тривалої історії різних підходів до захисту прав дітей в межах кримінального судочинства та суміжних сфер.

Історично допит дитини як свідка чи потерпілої особи здійснювався в умовах, що не враховували її вікові, когнітивні та емоційні особливості, що нерідко призводило до повторної травматизації та зниження якості отриманої інформації. Усвідомлення цих ризиків стало підґрунтям для формування нових, дитиноцентрованих підходів до організації процесу опитування.

Важливість врахування вікових, психологічних особливостей дітей є необхідним критерієм захисту прав дитинства. Подальший розвиток концепції кімнат, дружніх до опитування дитини, був тісно пов'язаний із міжнародними стандартами захисту прав дитини, зокрема положеннями Конвенція ООН про права дитини, яка закріпила право дитини на захист від усіх форм насильства та на врахування її найкращих інтересів у всіх процедурах. Так, п. 2 ст. 3 наголошує, що: «Держави-учасниці зобов'язуються забезпечити дитині такий захист і піклування, які необхідні для її благополуччя, беручи до уваги права й обов'язки її батьків, опікунів чи інших осіб, які відповідають за неї за законом, і з цією метою вживають всіх відповідних законодавчих і адміністративних заходів»[888]

Також значний вплив мали керівні принципи Ради Європи щодо правосуддя, дружнього до дитини, які акцентують увагу на необхідності адаптації процедур до вікових та психологічних особливостей дітей. Так, у розділі III B передбачено: «Держави-учасниці повинні гарантувати ефективну реалізацію прав дітей на якнайкраще забезпечення їхніх інтересів у якості головного міркування у всіх справах, що стосуються дітей або мають вплив на дітей.

Оцінюючи інтереси дітей, які беруть участь у судовому процесі або на яких судовий процес матиме вплив:

a) думки і погляди дітей мають бути враховані належним чином;

b) всі інші права дитини, такі як право на гідність, свободу і рівне ставлення повинні провадитися у будь-який час;

c) всі відповідні органи повинні застосувати комплексний підхід у цілях урахування всіх інтересів, що можуть бути під загрозою, у т.ч. психологічне і фізичне здоров'я, законні, соціальні, економічні інтереси дитини»[889].

Перші системні спроби гуманізації процедури опитування дітей були здійснені у другій половині XX століття в країнах Західної Європи та Північної Америки. Значний вплив на цей процес мали дослідження у сфері дитячої психології та нейропсихології, які довели вразливість

[888] Конвенція про права дитини : ратифікована Постановою Верховної Ради України від 27 лютого 1991 р. № 789-XII. RL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_021 (дата звернення: 21.04.2026).

[889] Керівні принципи Комітету Міністрів Ради Європи щодо правосуддя, дружнього до дітей. *Council of Europe*, 2010. URL: https://rm.coe.int/16804b2cf3 (дата звернення: 21.04.2026).

дитячої психіки до стресу та важливість безпечного середовища для відтворення спогадів. У цей період формується ідея спеціалізованого простору, який би мінімізував стресові чинники та сприяв встановленню довіри між дитиною і фахівцем.

Більшість країн також дотримуються міжнародних документів, які вимагають реалізації прав дітей. Метод аналізу міждисциплінарних систем правосуддя у сфері прав дитини пропонує систематичний підхід до кваліфікації, розуміння та критичного обговорення взаємопов'язаних процесів і процедур, що діють у системах правосуддя, що стосуються сексуального насильства над дітьми. Схема процесу є важливим інструментом для ілюстрації ролі та обов'язків різних установ і тому має бути відносно легко адаптованою до інших юрисдикцій. Чотири основні принципи, що втілюють теми, найважливіші для правосуддя, дружнього до дітей, пропонують конструктивний спосіб критичного аналізу та, сподіваємося, вдосконалення кожного кроку процедур[890].

Однією з ключових віх у розвитку цієї практики стало впровадження моделі Barnahus (від barna hús – у перекладі з ісландської мови «будинок для дітей) наприкінці XX століття в Ісландії. У 1998 році з ініціативи Bragi Guðbrandsson, на той момент він був директором Урядового агентства захисту дітей. Центр Barnahus відрізнявся від моделі Центру захисту прав дітей тим, що його послуги були інтегровані в національну систему соціального забезпечення та судову систему. Це забезпечило юридичний статус державної організації, що фінансується з регулярного бюджету національного уряду. Це також означало, що замість внеску в офіційні процедури захисту дітей та кримінального правосуддя, послуги моделі Barnahus є офіційними процедурами. Однією з таких адаптацій є забезпечення того, щоб аудіовізуальні свідчення дитини в моделі Barnahus були дійсним доказом для судового розгляду, тим самим усуваючи необхідність для дитини чекати багато місяців або років, щоб з'явитися в суді, при цьому поважаючи права захисту[891].

Тобто B. Guðbrandsson запропонував принципово новий підхід до організації міжвідомчої взаємодії у справах, що стосуються насильства щодо дітей. Дана модель передбачає міждисциплінарний підхід до роботи з дітьми, які стали жертвами або свідками насильства, об'єднуючи під одним дахом представників правосуддя, соціальних служб, медицини

[890] Johansson S., E. Kjersti Collaborating Against Child Abuse: Exploring the Nordic Barnahus Model. Cham : Springer, 2017. URL: https://link.springer.com/book/10.1007/978-3-319-58388- (дата звернення: 21.04.2026).

[891] Barnahus. Wikipedia. URL: https://en.wikipedia.org/wiki/Barnahus?utm_source=chatgpt.com (дата звернення: 21.04.2026).

та психології. Важливим елементом Barnahus є спеціально облаштовані кімнати для опитування, що відповідають принципам безпеки, конфіденційності та психологічного комфорту.

Концептуальною основою Barnahus став саме дитиноцентрований підхід, відповідно до якого пріоритет надається найкращим інтересам дитини, її психологічному благополуччю та безпеці. Саме дитина та її фізичне та психічне благополуччя в умовах контакту із законом є основою будь-якого провадження щодо неповнолітніх. Одним із ключових принципів моделі є забезпечення можливості для дитини надати свідчення лише один раз у спеціально облаштованому середовищі. Таке інтерв'ю проводиться підготовленим фахівцем, тоді як інші учасники процесу – представники правоохоронних органів, судової системи та соціальних служб – здійснюють спостереження за допомогою технічних засобів і аудіо та відеофіксації. Це дозволяє не лише зменшити психологічне навантаження на дитину, але й підвищити якість і достовірність отриманої інформації. Забезпечує важливість тільки єдиного опитування дитини, з метою попередження повторної травматизації.

Важливою інновацією стало також те, що в межах моделі Barnahus дитина, як правило, звільняється від необхідності безпосередньої участі у судових засіданнях. Запис проведеного інтерв'ю використовується як доказ у суді, що свідчить про суттєву трансформацію традиційних процесуальних підходів. Таким чином, модель не лише гуманізує процедуру опитування, але й сприяє підвищенню ефективності правосуддя.

Суттєвою характеристикою Barnahus є її міждисциплінарний характер. У межах одного простору об'єднуються зусилля представників різних сфер – правоохоронної, соціальної, медичної та психологічної. Така інтеграція забезпечує комплексний підхід до захисту дитини, усуваючи необхідність багаторазового звернення до різних інституцій, що раніше часто призводило до додаткового стресу та фрагментації допомоги.

Так, на думку B. Guðbrandsson ще однією перевагою для дітей-жертв у Barnahus є те, що вони уникають негативного перехресного допиту у ворожому середовищі будівлі суду, який часто сприймається як неповага, залякування і навіть муки. І навпаки, перехресний допит у Barnahus проводиться з повагою, у зручному для дітей середовищі та підтримується навченими інтерв'юерами, які виявляють альтернативні пояснення, які захист може забажати розглянути[892].

[892] Guðbrandsson B. Barnahus: avoiding re-victimisation with a child-friendly and multiagency response to child sexual abuse. *European Public Mosaic (EPuM). Open Journal on Public Service*. 2024. № 23. P.20–31. https://raco.cat/index.php/EPuM/article/view/436667 .

Ефективність моделі сприяла її швидкому поширенню за межами Ісландії, зокрема у країнах Північної Європи, таких як Швеція, Норвегія та Данія, а згодом і в інших європейських державах. Вона отримала підтримку з боку міжнародних організацій, зокрема Рада Європи та ЮНІСЕФ, які розглядають її як еталонну практику реалізації принципів правосуддя, дружнього до дитини.

Так, колектив авторів C. Herke, B. Herke-Fábos та F. Mohamadi у науковій публікації зазначають, що модель Barnahus, яка нині широко використовується в багатьох країнах, є інтегрованим підходом, адаптованим до задоволення потреб дітей, які зазнали насильства та дітей-свідків насильницьких злочинів. Ця модель тісно відповідає конвенції, яка гарантує фундаментальні права дітей. І модель Barnahus, і конвенція (Стаття 3) ставлять на перше місце найкращі інтереси дитини. Модель Barnahus забезпечує безпечне, дружнє до дітей середовище, де діти можуть отримати юридичну, медичну, психологічну та соціальну допомогу в одному місці, повністю відображаючи принципи конвенції[893].

Модель Barnahus згодом поширилася на інші країни, спочатку її прийняли скандинавські держави, такі як Швеція (2005), Норвегія (2007) та Данія (2013), перш ніж розширитися майже у всіх країнах. Зі збільшенням кількості установ у Barnahus виникла потреба в єдиній організаційній системі, де визначено було б уніфікованим стандартам та вимогам. Це призвело до створення мережі PROMISE Barnahus у листопаді 2019 року в Гельсінкі, де представники з 13 країн формалізували мережу. Сьогодні мережа охоплює 44 організації та окремих осіб із 27 країн, виступаючи центром міжнародної співпраці у просуванні моделі Barnahus в Європі[894].

Наукове підґрунтя Barnahus базується на сучасних дослідженнях у галузі психології розвитку, травматології та нейропсихології, які доводять, що безпечне, підтримувальне середовище є критично важливим для точного відтворення подій дитиною. Врахування когнітивних та емоційних особливостей дітей дозволяє оптимізувати процедуру опитування та мінімізувати викривлення інформації.

У подальшому модель Barnahus стала основою для реформування національних систем правосуддя в різних країнах, зумовивши зміни у законодавстві, зокрема щодо обов'язковості відеофіксації допитів,

[893] Herke C., Herke-Fábos B. K., Mohamadi F. Barnahus standards in the light of the UN Convention on the Rights of the Child. *Juvenile & family court journal*. 2025. № 7. P. 35–65. DOI: https://doi.org/10.1111/jfcj.70017

[894] Там само.

обмеження кількості опитувань та підвищення кваліфікаційних вимог до фахівців. В Україна ідеї цієї моделі реалізуються у практиці створення так званих «зелених кімнат», які адаптують міжнародний досвід до національного контексту, зберігаючи ключові принципи дитиноцентричності та міждисциплінарної взаємодії.

Так, на думку M. Mitchell, L. Lundy та L. Hill зростає кількість доказів того, що можливості брати участь у прийнятті рішень дозволяють дітям робити обґрунтовані вибори, надаючи їм впевненість у вираженні своїх поглядів/бажань і користуватися всіма своїми правами, включно з правом на захист від шкоди. Більше того, з точки зору прав людини дітей, яка зосереджена на наданні дітям можливості відстоювати свої права, можливо, ще важливіше, щоб діти, які пережили насильство, мали право брати участь у рішеннях, що їх стосуються, і щоб «вразливість не повинна затьмарювати агентність»[895].

Колектив авторів S. Johansson та K. Ericsson зазначають, що Barnahus відіграє певну роль у взаємодії з іншими установами в рамках систем правосуддя в цілому. Мета Barnahus полягає не в тому, щоб звільнити інші установи від їхніх обов'язків, а в тому, щоб пропонувати експертні послуги, які покращують та сприяють цілісним, орієнтованим на дитину та ефективним процесам розгляду справ про жорстоке поводження. Їх дослідження показує, що необхідно ретельно розглянути питання, щоб зосередження слідчого інтерв'ю з метою збору доказів для кримінального розслідування не затьмарювало інші питання добробуту дітей. По-друге, їх дослідження показує, що для того, щоб впоратися з викликами впровадження принципів на практиці, нам потрібно посилити дитячу перспективу, забезпечивши дітям можливість активно брати участь у всіх процесах до, під час та після залучення Barnahus. По-третє, для повної реалізації ідеології Barnahus необхідно докласти більше зусиль для розвитку міжвідомчої підготовки та сприяння взаєморозумінню, повазі та динамічній співпраці, орієнтованій на дитину[896].

Отже, впровадження моделі Barnahus відображає глибинну трансформацію підходів до взаємодії з дитиною у правовому полі, що полягає у переході від формалізованих процедур до гуманістично орієнтованої, науково обґрунтованої та інтегрованої системи захисту прав дитини.

---

[895] Mitchell M., Lundy L., Hill L. Children's Human Rights to "Participation" and "Protection": Rethinking the relationship using Barnahus as a case example. *CAR*. 2023 № 6. https://doi.org/10.1002/car.2820Digital Object Identifier (DOI)

[896] Johansson S., Ericsson K. Collaborating Against Child Abuse: Exploring the Nordic Barnahus Model. Cham : Springer, 2017. URL: https://link.springer.com/book/10.1007/978-3-319-58388- (дата звернення: 21.04.2026).

У країнах Європейського Союзу та Північної Америки практика створення таких кімнат поступово інституціоналізувалася, набуваючи нормативного закріплення та інтеграції у систему кримінальної юстиції. Важливим етапом стало впровадження відеофіксації опитування, що дозволило зменшити кількість повторних допитів і, відповідно, знизити рівень вторинної травматизації дитини.

Показовими у цьому контексті є досвід Швеції та США, які демонструють різні, але високоефективні моделі організації такого підходу.

У Швеції практика функціонування кімнат, дружніх до опитування дитини, реалізується переважно в межах моделі Barnahus, яка інтегрує міжвідомчу взаємодію в єдиному просторі. Особливістю шведського підходу є чітка процесуальна регламентація проведення слідчого інтерв'ю: воно здійснюється спеціально підготовленим фахівцем за участю судді, який може дистанційно контролювати процес і ставити уточнювальні запитання через інтерв'юера. Така організація дозволяє забезпечити процесуальну допустимість отриманих свідчень без необхідності подальшої участі дитини у судових засіданнях. Важливим аспектом є також просторове та психологічне облаштування приміщень: інтер'єр кімнат адаптується до вікових особливостей дитини, передбачено наявність ігрових зон, а також створюється атмосфера безпеки та довіри. Крім того, у межах Barnahus дитина має можливість одночасно отримати психологічну, медичну та соціальну допомогу, що свідчить про високий рівень інституційної інтеграції та дитиноцентрованості підходу.

У науковій публікації 2025 року, колектив авторів L. Ljungholm, A. Dahl, D. Pålsson та D. Ebbevi визначили емпіричне дослідження поглядів працівників місцевої служби захисту дітей на співпрацю в Barnahus виявило, що тісна співпраця з поліцією та сектором охорони здоров'я була дуже цінною, оскільки вона посилювала уявлення про те, що до жорстокого поводження з дітьми ставляться серйозно, та дозволяла обмін важливою інформацією. Однак обов'язкова участь поліції іноді суперечила тому, що вважалося найкращими інтересами дитини визначили перешкоди для передачі важливої медичної інформації в багатопрофільному середовищі захисту дітей та виявили, що прокурори висловлювали стурбованість тим, що медичні працівники можуть поставити під загрозу кримінальні розслідування[897].

Натомість у США сформувалася інша, але концептуально близька модель, представлена системою так званих дитячих адвокаційних центрів, зокрема

[897] Ljungholm L., Dahl A., Pålsson D., Ebbevi D. Children's Health Needs Filtered Through Legal Priorities at Barnahus: A Qualitative Study. Available. 2025. DOI: http://dx.doi.org/10.2139/ssrn.5941676 (дата звернення: 21.04.2026).

у межах діяльності National Children's Advocacy Center. Американський підхід акцентує увагу на міждисциплінарній командній роботі (Multidisciplinary Team), до складу якої входять правоохоронці, соціальні працівники, психологи та прокурори. Ключовим елементом є проведення судово-орієнтованого інтерв'ю (forensic interview) у спеціально обладнаному приміщенні, яке мінімізує стресові фактори та сприяє встановленню психологічного контакту з дитиною. Інтерв'ю проводиться за стандартизованими протоколами, що базуються на наукових дослідженнях у сфері дитячої психології та пам'яті, а процес фіксується за допомогою відеозапису для подальшого використання у суді. Унікальною рисою американської моделі є також активне залучення громади та недержавного сектору до створення та підтримки таких центрів, що забезпечує їх гнучкість і доступність.

Спільною рисою досвіду обох країн є відхід від традиційної моделі багаторазового допиту дитини на користь принципу одноразового, якісно організованого інтерв'ю у безпечному середовищі. Водночас відмінності полягають у ступені формалізації процедур та інституційної організації: якщо у Швеції домінує державна, нормативно врегульована модель Barnahus, то у США спостерігається поєднання державних і громадських ініціатив у межах мережі дитячих адвокаційних центрів.

Поряд із розвитком інституційних форм опитування дітей, у США у другій половині XX століття було запропоновано й апробовано низку допоміжних інструментів, спрямованих на полегшення комунікації з дитиною в процесі інтерв'ю. Зокрема, саме в американській практиці виникла ідея використання анатомічно деталізованих ляльок як засобу невербальної репрезентації досвіду дитини.

У сучасному науково-практичному дискурсі особливої актуальності набуває проблема етичного та методологічного забезпечення досліджень за участю дітей. Окрім національних нормативно-правових вимог, існує низка міжнародних стандартів, що регламентують проведення подібних досліджень, забезпечуючи дотримання прав, безпеки та добробуту дитини. Ці стандарти визначають ключові принципи інформованої згоди, конфіденційності, мінімізації ризиків та врахування вікових і психоемоційних особливостей дітей у процесі наукового пізнання. Їх імплементація є необхідною умовою забезпечення наукової доброчесності та гуманістичної спрямованості дослідницької діяльності у сфері дитинства.

Цікавим досвідом у ефективності кімнат, дружніх до дитини є використання в них анатомічних ляльок. Анатомічні ляльки виступають як проєктивний та комунікативний засіб, що сприяє більш точному відтворенню дитиною пережитого досвіду у випадках, коли вербальна експресія є обмеженою

або ускладненою. Міжнародні стандарти та практики, зокрема у межах моделі Barnahus, підкреслюють доцільність їх використання за умови дотримання чітких етичних і методологічних вимог. Тому вивчення та впровадження зазначеного досвіду є важливим напрямом удосконалення системи захисту дітей та підвищення ефективності професійної діяльності фахівців у цій сфері.

Анатомічні ляльки розглядалися як допоміжний засіб, що дозволяє дитині продемонструвати події або взаємодії, які вона не здатна точно описати словами. Водночас подальші наукові дослідження вказали на необхідність обережного та регламентованого використання цього інструменту, зважаючи на ризики навіювання або спотворення свідчень. У зв'язку з цим у сучасній практиці США застосування анатомічних ляльок підпорядковується чітким методичним рекомендаціям і зазвичай доповнює, але не замінює стандартизовані протоколи інтерв'ювання.

Одним із цікавих фактів є те, що первинно анатомічні ляльки розглядалися не як діагностичний інструмент, а як допоміжний засіб комунікації. Дослідники виходили з того, що діти, особливо дошкільного віку, часто не володіють достатнім словниковим запасом для опису травматичного досвіду, натомість краще виражають себе через гру. Саме тому ляльки були інтегровані у формат ігрової взаємодії, що дозволяло знизити тривожність дитини та встановити довірливий контакт.

Ще однією особливістю є те, що ранні версії анатомічних ляльок мали досить умовне виконання, проте з часом їх дизайн удосконалювався: з'явилися варіанти різної статі, віку, а також з чітко позначеними анатомічними особливостями. Це було пов'язано з прагненням зробити інструмент більш точним у відображенні можливих дій чи ситуацій, які дитина намагається продемонструвати.

Важливим аспектом є те, що використання таких ляльок сприяло формуванню нового підходу до інтерв'ювання дітей, який поєднує вербальні та невербальні методи. У ряді випадків дослідники відзначали, що діти, які спочатку відмовлялися говорити про пережите, починали демонструвати певні дії за допомогою ляльок, що ставало відправною точкою для подальшого обережного опитування.

Цікавим є і той факт, що анатомічні ляльки стали своєрідним каталізатором розвитку стандартизованих методик forensic interview. З часом у США акцент поступово змістився з використання допоміжних об'єктів на структуровані вербальні протоколи, однак ляльки залишилися як додатковий інструмент у складних випадках.

Таким чином, досвід США демонструє комплексний підхід до організації процесу опитування дитини, що поєднує інституційні рішення

у вигляді спеціалізованих «зелених кімнат» із розробленням інноваційних психологічних інструментів, зокрема анатомічно деталізованих ляльок. Така інтеграція просторових, процедурних і методичних компонентів забезпечує високий рівень захисту прав дитини, підвищує достовірність отриманої інформації та слугує орієнтиром для розвитку відповідних практик у міжнародному контексті.

Отже, досвід Швеції та США свідчить про високу ефективність впровадження кімнат, дружніх до опитування дитини, за умови дотримання принципів міждисциплінарності, дитиноцентрованості та наукової обґрунтованості процедур. Зазначені практики можуть слугувати методологічною основою для подальшого розвитку відповідних інституцій у різних країнах, зокрема в контексті вдосконалення системи захисту прав дітей.

Під час розгляду справ щодо дітей, які опинились у контакті із законом завжди необхідно враховувати забезпечення безпечного та чутливого до потреб дитини середовище. У зв'язку з цим в Одеському державному університеті внутрішніх справ створено навчальний полігон подвійного призначення, що включає «Кімнату дружню до опитування дітей» та «Впізнання поза візуальним та аудіоспостереженням», розроблений відповідно до міжнародних стандартів.

Навчальний полігон має подвійне призначення, що обумовлює його універсальність і багатофункціональність у процесі підготовки фахівців у сфері захисту прав дітей. По-перше, він використовується практичними працівниками слідчих підрозділі для проведення безпечного та ефективного опитування дітей, що дозволяє отримувати достовірну інформацію та водночас мінімізує ризики психологічної травматизації дітей. По-друге, полігон служить навчальною платформою для здобувачів вищої освіти, надаючи можливість опановувати спеціальні компетентності, пов'язані з методикою і тактикою допиту та опитування дітей у різних ситуаціях. Така двостороння функціональність сприяє одночасно підвищенню практичної кваліфікації діючих фахівців та формуванню професійних навичок, забезпечуючи комплексний підхід до навчання та практичної діяльності у сфері дитячого захисту прав дітей.

При проєктуванні цієї кімнати в Одеському державному університеті внутрішніх справ враховувалися рекомендації криміналістів і психологів, а також усувалися недоліки попередніх аналогічних ініціатив. Обладнання включає меблі, адаптовані під зріст дитини, сучасні засоби відео- та аудіофіксації, а також методичні матеріали для роботи з дітьми, що відповідають міжнародним нормам. «Кімната дружня до опитування дітей» складається з двох суміжних приміщень: перше – терапевтичний

зал, де спеціаліст (поліцейський, психолог, педіатр, психіатр або педагог) безпосередньо працює з дитиною; друге –кімната спостереження, призначена для моніторингу поведінки та реакцій дитини працівниками та залученими спеціалістами. Така організація приміщень забезпечує комфорт як для дитини, так і для фахівців, які проводять спостереження.

Для ефективного функціонування «Кімнати дружньої до опитування дітей», спрямованої на соціальний і правовий захист дітей, а також документування злочинів, пов'язаних з дітьми, був укладений Меморандум про співпрацю між Одеським державним університетом внутрішніх справ та Одеським науково-дослідним інститутом судових експертиз Міністерства юстиції України.

З метою підготовки висококваліфікованих та компетентних фахівців Національної поліції України в рамках цієї кімнати проводяться практичні бінарні заняття за участю діючих практиків, які передають свій досвід і знання, що підвищує практичну складову навчання здобувачів вищої освіти. Під час таких занять здобувачі вищої освіти отримують необхідні знання, навички та ключові компетентності щодо специфіки і тактики проведення допиту дитини, яка виступає потерпілою або свідком сексуального насильства. В умовах цього середовища майбутні фахівці опановують високоспеціалізовані компетентності, що охоплюють методичні та тактичні аспекти опитування дітей, адаптовані до вікових, когнітивних та емоційних особливостей дитячої аудиторії. Освітній компонент інтегрує теоретичну підготовку з практичною реалізацією знань щодо етичних стандартів, дотримання прав дитини та ефективної взаємодії міждисциплінарної команди фахівців у процесі проведення слідчих дій. Проводяться навчальні заняття з дисциплін «Вікова психологія», «Основи психологічної корекції та психотерапії», «Комунікативна компетентність в правоохоронній діяльності», «Професійно-психологічна підготовка поліцейського», «Психологічне забезпечення юридичної діяльності», «Юридична психологія», «Криміналістика», «Кримінальний процес», «Методика розслідування окремих видів кримінальних правопорушень».

Таким чином, подвійне призначення навчального полігону створює синергетичний ефект, забезпечуючи одночасно пріоритет захисту прав дітей та формування системного практичного досвіду майбутніх спеціалістів. Це сприяє комплексному розвитку професійних компетентностей у сфері захисту прав дітей та забезпечує високий рівень готовності до проведення ефективних, етично обґрунтованих і психологічно безпечних слідчих дій за участю дітей, відповідаючи сучасним міжнародним стандартам у цій галузі.

Отже, одним із пріоритетних напрямів підвищення комунікативної компетентності слідчих та психологів є ефективне використання можливостей «Кімнати дружньої до опитування дітей» для реалізації прав дітей та забезпечення якісного проведення допиту. У цьому контексті проєкт Одеського державного університету внутрішніх справ заслуговує на визнання як перспективна та інноваційна ініціатива, що має велике значення для проведення слідчих (розшукових) дій і практичних навчальних заходів.

Таким чином, становлення та розвиток практики функціонування кімнат, дружніх до опитування дитини відбувався під впливом міжнародних стандартів захисту прав дитини та впровадження інноваційних міжвідомчих підходів. Ключовим етапом стало формування моделі Barnahus, започаткованої у 1998 році в Ісландії з ініціативи B. Guðbrandsson, яка заклала основу для інтеграції діяльності правоохоронних органів, соціальних служб і фахівців психологічного профілю в єдиному безпечному середовищі для дитини.

Аналіз зарубіжного досвіду засвідчує, що впровадження таких моделей сприяє мінімізації повторної травматизації дитини, підвищенню якості збирання доказової інформації та забезпеченню реалізації принципу найкращих інтересів дитини. У сучасних умовах зазначена практика набула подальшого розвитку та адаптації в різних країнах, зокрема через створення так званих «зелених кімнат», які функціонують як елемент системи дружнього до дитини правосуддя. Цікавим та корисним є досвід функціонування «Кімнати дружньої до опитування дитини» створеної з 2020 року і по теперішній час в Одеському державному університеті внутрішніх справ.

Потребує подальших науково-практичних розробок питання саме комплексного підходу щодо забезпечення прав, безпеки та благополуччя дитини.

2 Дитиноцентрична модель професійної комунікації у спеціалізованому просторі

Сучасна система захисту прав дітей дедалі більшою мірою орієнтується на впровадження дитиноцентричних підходів, спрямованих на забезпечення безпечної, гуманної та професійно організованої взаємодії з дитиною у ситуаціях, пов'язаних із необхідністю надання нею інформації про події травматичного, конфліктного або кримінального характеру. Особливої значущості це набуває в умовах зростання кількості випадків домашнього насильства, жорстокого поводження, експлуатації дітей, а також у контексті викликів, спричинених соціальними кризами,

воєнними подіями та вимушеними переміщеннями населення, що суттєво підвищують ризики дитячої травматизації.

У цьому контексті особливого значення набуває розуміння психологічних механізмів, які визначають здатність дитини до комунікації після пережитого стресового чи травматичного досвіду. Як зазначає J. Herman, переживання травматичного досвіду часто супроводжується порушенням базового відчуття безпеки, що суттєво ускладнює здатність особи до відкритої комунікації[898]. Для дитини цей процес є ще складнішим, оскільки її когнітивна, емоційна та мовленнєва сфери перебувають у стані розвитку. Саме тому забезпечення психологічно безпечного середовища для опитування є не лише організаційною вимогою, а фундаментальною умовою реалізації права дитини бути почутою.

З огляду на зазначене, особливої актуальності набуває створення спеціалізованих умов, здатних мінімізувати психологічне навантаження на дитину у процесі комунікації з фахівцями. У цих умовах функціонування кімнати, дружньої до опитування дитини, постає як один із ключових інструментів реалізації міжнародних стандартів захисту прав дитини, забезпечення її психологічної безпеки та мінімізації ризику повторної травматизації під час процесуальних чи міжвідомчих комунікативних процедур.

Водночас ефективність функціонування такого простору визначається не лише технічним оснащенням чи нормативно-правовою регламентацією. Як підкреслює M. Lamb, якість отриманої від дитини інформації безпосередньо залежить від психологічних умов проведення інтерв'ю, стилю взаємодії фахівця та рівня сформованості довірливого контакту[899]. Не менш важливою умовою є здатність психолога адаптувати професійну комунікативну стратегію до вікових, когнітивних, емоційних та поведінкових особливостей дитини.

Саме тому організація кімнати, дружньої до опитування дитини, повинна розглядатися як цілісна психолого-організаційна система, де кожен структурний компонент – просторове середовище, професійна підготовка психолога, комунікативні стратегії, етичні стандарти та міждисциплінарна взаємодія – інтегрується навколо спільної мети: забезпечення психологічної безпеки дитини.

У межах такої системи центральним чинником, що забезпечує її реальну ефективність, виступає не лише організація простору, а передусім якість міжособистісної взаємодії між психологом і дитиною. Однією

[898] Herman J. Trauma and Recovery. New York : Basic Books, 1992. 288 p.

[899] Children's Testimony: A Handbook of Psychological Research and Forensic Practice / ed. by M. E. Lamb, D. La Rooy, L. Malloy, C. Katz. 2nd ed. Chichester : Wiley, 2011. 452 p.

з ключових умов ефективного функціонування кімнати, дружньої до опитування, є встановлення психологічного контакту з дитиною.

Теоретичне підґрунтя розуміння психологічного контакту розкривається в працях представників гуманістичної психології. Зокрема, у гуманістичній психології, започаткованій працями C. Rogers, психологічний контакт розглядається як особливий тип міжособистісної взаємодії, що ґрунтується на безумовному прийняті, емпатії та конгруентності[900]. У роботі з дитиною ці характеристики набувають особливої значущості, оскільки саме вони створюють умови для подолання тривоги та формування довіри.

Емпіричні дослідження підтверджують вирішальне значення якості такого контакту для достовірності отриманої інформації. Дослідження S. Cecі та M. Bruck переконливо доводять, що якість первинної взаємодії є критичним фактором, який визначає точність дитячих свідчень[901]. Належним чином побудований контакт істотно знижує ризик навіюваності та запобігає спотворення спогадів, що є фундаментальним для отримання об'єктивної інформації.

Водночас ефективність встановлення контакту значною мірою визначається врахуванням психологічної специфіки дитячого розвитку. Вікові особливості визначають не лише обсяг і точність інформації, яку дитина здатна повідомити, а й специфіку формування психологічного контакту, допустиму тривалість комунікації, вибір мовленнєвих конструкцій, темп взаємодії та характер допоміжних комунікативних засобів.

У професійній практиці психологічного супроводу опитування важливо враховувати, що зміст і форма дитячих свідчень залежать від комплексу чинників, серед яких провідне місце посідають індивідуально-психологічні характеристики дитини, характер пережитої події, умови формування та збереження інформації в пам'яті, а також особливості самоє комунікативної ситуації.

Особливого значення набуває правильний вибір часу проведення опитування як важливий організаційно-психологічний чинник ефективної взаємодії. Планування комунікації має враховувати вікові біоритмичні особливості дитини, рівень її фізичної та когнітивної активності, емоційний стан, ступінь втоми, а також часову дистанцію між подію та опитуванням.

Для дітей молодшого віку оптимальним є проведення опитування у першій половині дня, коли зберігається максимальна концентрація

[900] Rogers C. R. The necessary and sufficient conditions of therapeutic personality change. *Journal of Consulting Psychology*. 1957. Vol. 21, № 2. P. 95–103.

[901] Ceci S. J., Bruck M. Jeopardy in the Courtroom: A Scientific Analysis of Children's Testimony. Washington : American Psychological Association, 1995. 336 p.

уваги та емоційна стабільність. Недоцільним є проведення інтерв'ювання в періоди фізіологічної втоми, денного сну, хвороби або після значного емоційного навантаження.

Тривалість взаємодії також повинна визначатися відповідно до вікових можливостей дитини. Орієнтована продуктивна тривалість опитування становить:

3–5 років – 15–20 хвилин;

5–7 років – 20–25 хвилин;

7–10 років – 25–35 хвилин;

12 років і старше – до 45 хвилин.

Перевищення цих часових меж підвищує ризик когнітивного виснаження, зниження концентрації уваги, посилення навіюваності та появи випадкових відповідей. У разі виявлення ознак перевтоми доцільними є короткі перерви, переключення уваги, використання малювання, застосування нейтральної бесіди або тимчасове припинення інтерв'ювання.

Психологічний контакт не формується спонтанно або в одну мить. Його встановлення потребує чіткої професійної послідовності дій, що враховує вікові, емоційні та ситуаційні особливості дитини.

Особливої уваги у процесі професійної взаємодії потребує адаптація комунікації до вікових особливостей дитини, оскільки на кожному етапі онтогенетичного розвитку суттєво змінюються когнітивні, мовленнєві та емоційно-регуляторні можливості[902].

Комунікація з дітьми раннього віку характеризується суттєвими обмеженнями, зумовленими недостатнім розвиток мовлення, абстрактного мислення та часової орієнтації. У цьому віці дитина володіє обмеженим словниковим запасом, мислить переважно конкретними образами та емоційно залежна від реакцій дорослого. Тому опитування має здійснюватися через максимально прості формулювання, короткі запитання, використання предметної або візуальної підтримки. Ефективними засобами виступають малюнки, сюжетні картинки, демонстрація предметів та елементи гри. Водночас принципового значення набуває позитивне емоційне підкріплення за повної відсутності оцінювальних суджень.

Діти дошкільного віку відрізняються розвиненою уявою, високою емоційною вразливістю та підвищеною схильністю до навіювання. Їхні свідчення можуть містити фрагментарність, фантазійні домішки, труднощі часової локалізації подій. Це є закономірним наслідком особливостей

[902] Piaget J. The language and thought of the child [Електронний ресурс]. URL: https://web.english.upenn.edu/~cavitch/pdf-library/Piaget_Language_and_Thought_of_the_Child.pdf (дата звернення: 24.04.2026).

когнітивного розвитку а не свідомим викривленням інформації. У роботі з цією категорією дітей особливо важливо уникати навідних запитань, використовувати конкретні мовленнєві конструкції, стимулювати вільну розповідь та створювати грально-безпечний формат взаємодії.

Діти молодшого шкільного віку вже здатні до більш послідовного відтворення подій, однак для них характерною залишається висока орієнтація на авторитет дорослого та прагнення дати «правильну» відповідь. Це потребує від психолога особливої професійної обережності. Оптимальними є відкриті запитання, нейтральна інтонація, підтримка самостійності відповіді та підтвердження права дитини не знати або не пам'ятати окремих деталей.

Підлітковий вік характеризується розвитком критичного мислення, потребою в автономії та підвищеною чутливістю до порушення особистісних меж. Підлітки гостро реагують на нещирість, оцінюють професійну компетентність дорослого та негативно сприймають патерналістський стиль взаємодії. У зв'язку з цим комунікація з ними має будуватися на засадах партнерства, відкритості, чесності та поваги до їхньої суб'єктної позиції.

У юнацькому віці особливого значення набуває потреба у визнані особистісної автономії. Комунікація повинна здійснюватися у форматі професійного діалогу, де психолог виступає не контролюючою інстанцією, а компетентним співрозмовником.

Психологічний контакт із дитиною реалізується через систему взаємопов'язаних етапів, кожен із яких виконує специфічну функцію у формуванні безпечного комунікативного простору.

Першим є підготовчий етап, який передбачає створення умов для майбутньої взаємодії ще до безпосереднього контакту з дитиною. На цьому етапі психолог аналізує доступну інформацію про дитину: її вік, індивідуально-психологічні особливості, життєву ситуацію, можливий рівень травматизації, когнітивні та мовленнєві можливості.

Важливою складовою цього етапу є організація фізичного простору взаємодії, зокрема кімнати, дружньої до опитування дитини. Таке середовище має мінімізувати відчуття офіційності та загрози, створювати атмосферу психологічного комфорту, передбачуваності й безпеки. Кольорове оформлення приміщення, розташування меблів, наявність нейтральних або терапевтично значущих предметів, відсутність подразнювальних факторів безпосередньо впливають на первинне сприйняття ситуації дитиною.

Підготовчий етап також передбачає внутрішню психологічну готовність самого фахівця, яка включає здатність до саморегуляції, емоційної стабільності, безоцінного сприйняття дитини та гнучкої адаптації комунікативної стратегії.

Після завершення підготовки розпочинається орієнтаційно-адаптаційний етап, що охоплює першу зустріч дитини з психологом. Його основною метою є зниження тривожності, подолання настороженості та формування первинного відчуття безпеки.

Визначальне значення на цьому етапі мають невербальні характеристики поведінки фахівця: доброзичливий вираз обличчя, спокійний темп мовлення, відкрита поза, відсутність різких рухів і дотримання комфортної дистанції. Важливо уникати надмірної формалізації спілкування, складної професійної термінології або інтонацій, що можуть сприйматися як тиск чи контроль.

Доцільно починати взаємодію з нейтрального спілкування: знайомство з приміщенням, пояснення його призначення, обговорення безпечних тем. Це сприяє адаптації дитини до нової ситуації та знижує ситуаційну напругу. Не менш важливо надати дитині можливість поставити запитання, висловити занепокоєння або сумніви.

Наступним етапом є формування довіри. Його ключове завдання полягає у встановленні довірчих відносин, що ґрунтуються на прийнятті, повазі до особистісних меж дитини та визнанні її суб'єктності. Це потребує від психолога не лише технічної професійної майстерності, а й щирої емоційної присутності.

На цьому етапі важливим є техніки активного слухання, емпатійного відображення та підтримувальних вербальних реакцій. Особливе значення має підтвердження права дитини на власні емоції – страх, сором, невпевненість чи розгубленість.

Довіра формується через послідовність поведінки психолога. Будь-яка невідповідність між словами й невербальними проявами, поспішність, оцінювальні судження або тиск можуть суттєво знизити рівень відкритості дитини.

Лише після належного проходження зазначених етапів можливий перехід до продуктивної комунікативної взаємодії. На цьому етапі психологічний контакт виконує підтримувальну функцію, забезпечуючи стабільність емоційного стану дитини під час обговорення складних або травматичних тем.

Завдання психолога полягає у збереженні атмосфери довіри, уважному відстеженні емоційних реакцій дитини та своєчасному реагуванні на ознаки виснаження, тривоги чи повторної травматизації. Принципово важливим є дотримання професійної недирективності: дитині необхідно надавати достатньо часу для відповіді, не перебивати її, уникати навідних запитань і не демонструвати очікування певного змісту відповіді.

Завершальним етапом є коректне завершення контакту, яке має не менше значення, ніж його встановлення. Некоректне завершення

взаємодії може залишити у дитини відчуття незавершеності, емоційного дискомфорту або напруження.

Завершення контакту має бути структурованим і психологічно екологічним. Психолог підсумовує взаємодію у доступній для дитини формі, дякує за співпрацю, підкреслює значущість її участі та, за потреби, пояснює подальші кроки. Доцільно завершувати контакт на емоційно нейтральній або позитивній ноті, переключаючи увагу дитини з напруженого змісту на безпечний контекст.

Ефективність реалізації всіх зазначених етапів значною мірою залежить від рівня комунікативної компетентності психолога та якості використання ним вербальних і невербальних засобів комунікації.

Як показали дослідження P. Ekman та W. Friesen невербальні сигнали нерідко мають більш визначальне значення для сприйняття, ніж зміст словесного повідомлення[903]. У роботі з дітьми це набуває особливої актуальності, оскільки саме через невербальні прояви дитина оцінює рівень безпеки ситуації.

Вербальна комунікація повинна відповідати критеріям зрозумілості, простоти, нейтральності, точності й доброзичливості. Особливе значення має адаптація мовленнєвих конструкцій до вікових і когнітивних можливостей дитини. Важливим інструментом виступають відкриті запитання, які стимулюють вільне висловлювання, не нав'язують змісту відповіді та підтримують суб'єктну позицію дитини.

Не менш значущою є інтонаційна організація мовлення. Спокійний, рівний і доброзичливий тон сприяє стабілізації емоційного стану, тоді як поспішність, різкі інтонаційні переходи або надмірна офіційність можуть посилювати тривожність.

Невербальна комунікація охоплює міміку, зоровий контакт, позу, жести, дистанцію, темп рухів та просторове розташування. Особливо важливим є тілесне позиціонування психолога: розташування на одному рівні з дитиною мінімізує відчуття ієрархічного тиску.

Водночас ефективність взаємодії визначається конгруентністю – відповідністю між словесним змістом повідомлень і невербальною поведінкою психолога. Неконгруентність породжує внутрішню суперечність у сприйнятті ситуації та підриває довіру.

Особливе місце в системі професійних комунікативних механізмів посідають техніки активного слухання та емпатійної взаємодії. Саме вони забезпечують формування довірливого комунікативного простору,

[903] Ekman P., Friesen W. V. The repertoire of nonverbal behavior: Categories, origins, usage, and coding. *Semiotica*. 1969. Vol. 1, № 1. P. 49–98.

у межах якого дитина отримує можливість не лише повідомляти інформацію, а й відчувати себе почутою, прийнятою та психологічно захищеною.

Концептуальні засади активного слухання були закладені у працях T. Gordon, який підкреслював його роль у формуванні психологічного прийняття[904]. До основних технік активного слухання належать перефразування, уточнення, резюмування, відображення емоцій та підтримувальні сигнали.

Емпатійна взаємодія, яку D. Goleman розглядає як ключовий компонент емоційного інтелекту, забезпечує професійно контрольовану емоційну чутливість до переживань дитини[905].

Емпатійна взаємодія у професійному спілкуванні з дитиною є багатовимірним психологічним феноменом, що включає кілька взаємопов'язаних компонентів, інтеграція яких забезпечує формування безпечного комунікативного простору та створює передумови для відкритого діалогу.

Когнітивний компонент емпатії полягає у здатності психолога інтелектуально осмислювати внутрішній стан дитини, аналізувати її поведінкові реакції, інтерпретувати невербальні сигнали та враховувати вікові закономірності переживання ситуації. Йдеться не лише про фіксацію зовнішніх проявів, а й про глибоке розуміння їх психологічного змісту в контексті конкретної життєвої ситуації.

Емоційний компонент передбачає здатність до співпереживання, емоційного налаштування на дитину та делікатного резонування з її переживаннями без втрати професійної позиції. Така емоційна включеність дає змогу створити атмосферу прийняття та знизити внутрішню напругу.

Поведінковий компонент реалізується через конкретні комунікативні прояви психолога: доброзичливий тон мовлення, уважність, терплячість, делікатність, послідовність і гнучкість реагування на емоційні стани дитини.

Лише цілісна інтеграція когнітивного, емоційного та поведінкового компонентів забезпечує справжню емпатійну присутність, яка є необхідною умовою ефективної професійної взаємодії.

У практиці опитування дитини емпатійна взаємодія проявляється насамперед через визнання її права на будь-які емоційні реакції, відсутність оцінювання, толерантне ставлення до пауз, мовчання або сліз, надання достатнього часу для осмислення відповіді та підтримку відчуття контролю над ситуацією.

У разі емоційного напруження доцільним є використання підтримувальних формулювань, які демонструють прийняття та знижують

[904] Gordon T. Parent effectiveness training: The proven program for raising responsible children. New York : Peter H. Wyden, 1970. 338 p.

[905] Goleman D. Emotional Intelligence. New York : Bantam Books, 1995. 352 p.

психологічний тиск: «Ти можеш зробити паузу, якщо тобі це потрібно», «Тобі не потрібно відповідати швидко», «Я бачу, що тобі зараз непросто». Подібні висловлювання підтверджують право дитини на власний темп комунікації та сприяють стабілізації її емоційного стану.

Особливого значення у цьому контексті набуває професійно організована пауза. Мовчання не повинно сприйматися як комунікативна порожнеча чи ознака неефективності взаємодії. У роботі з дитиною пауза виконує низку важливих психологічних функцій: забезпечує час для осмислення, знижує відчуття поспіху, дозволяє впоратися з емоційним напруженням та стимулює самостійне продовження розповіді.

Передчасне заповнення пауз додатковими запитаннями нерідко порушує природний процес згадування, провокує внутрішнє напруження та може спричиняти фрагментарність або неточність повідомлень.

Не менш важливим є усвідомлення типових помилок у застосуванні технік активного слухання та емпатійної взаємодії. До найбільш поширених належать перебивання дитини, поспішне уточнення, демонстрація недовіри, оцінювання емоційних проявів, надмірна директивність і формальне використання технік без щирої емоційної залученості.

Особливо небезпечним є феномен псевдоемпатійного реагування, коли психолог механічно відтворює підтримувальні формулювання без реальної емоційної присутності. Діти доволі тонко сприймають нещирість та невідповідність між словами і невербальною поведінкою дорослого, що суттєво знижує рівень довіри та ускладнює формування відкритого контакту.

Водночас, попри значущість емпатії, психолог повинен зберігати професійну дистанцію. Надмірне емоційне залучення може призводити до втрати об'єктивності, посилення навіювального впливу або формування у дитини залежності від схвалення дорослого. Саме тому професійна емпатія передбачає тонкий баланс між емоційною чутливістю та внутрішньою психологічною стійкістю фахівця.

Таким чином, у просторі кімнати, дружньої до опитування дитини, техніки активного слухання та емпатійної взаємодії виступають системоутворювальними механізмами реалізації дитиноцентричного підходу. Їх професійне застосування забезпечує мінімізацію ризику повторної травматизації, підвищення психологічної безпеки, активізацію відкритої комунікації, покращення якості отриманої інформації та зміцнення суб'єктної позиції дитини. Саме через поєднання професійної уважності, емоційної чутливості та комунікативної майстерності створюються умови, за яких дитина може реалізувати своє право бути почутою у безпечному та підтримувальному середовищі.

Поряд із цим у процесі опитування дитини психолог нерідко стикається з низкою психологічних бар'єрів, які можуть істотно ускладнювати комунікативну взаємодію, знижувати рівень довіри та негативно впливати на якість отриманої інформації. Як підкреслює J. Herman, переживання травматичного досвіду суттєво деформує базове відчуття безпеки, що стає одним із ключових бар'єрів для формування відкритого діалогу[906].

Психологічні бар'єри у взаємодії з дитиною являють собою сукупність внутрішніх і зовнішніх чинників, які ускладнюють комунікацію, перешкоджають формуванню довірливого контакту та блокують природне самовираження. Їх виникнення зумовлюється комплексом об'єктивних і суб'єктивних факторів, серед яких особливе значення мають індивідуально-психологічні особливості розвитку дитини, її попередній життєвий досвід, актуальний емоційний стан, специфіка пережитої ситуації, а також характер професійної поведінки психолога.

У контексті опитування дітей психологічні бар'єри набувають особливої значущості, оскільки дитина є надзвичайно чутливою до комунікативного тиску, емоційного дискомфорту та будь-якої невідповідності між зовнішньо декларованою безпечністю ситуації та її внутрішнім сприйняттям. Нерозпізнані або проігноровані бар'єри можуть призводити до закритості, уникнення контакту, формалізації спілкування, викривлення повідомлень або повної відмови від взаємодії.

Серед найбільш поширених психологічних бар'єрів особливе місце посідає стан підвищеної тривоги, страху та емоційного напруження, що виникає у ситуації опитування. Потрапляючи до незнайомого середовища, дитина нерідко сприймає саму ситуацію взаємодії як потенційно загрозливу. Як зазначав P. Ekman, саме невербальна поведінка часто є першим індикатором внутрішнього напруження: скутість рухів, уникнення зорового контакту, обмеженість мімічних реакцій можуть свідчити про високий рівень емоційного дискомфорту[907].

Проявами такого бар'єру можуть бути мовчазність, односкладові відповіді, плаксивість, підвищена збудливість, емоційне відсторонення та загальна поведінкова скутість. Подолання цього бар'єру потребує створення атмосфери психологічної безпеки, передбачуваності та емоційного прийняття.

Іншим суттєвим бар'єром є недовіра до дорослого, що формується внаслідок негативного попереднього досвіду взаємодії. У таких випадках новий дорослий нерідко сприймається не як джерело підтримки,

[906] Herman J. Trauma and Recovery. New York : Basic Books, 1992. 288 p.

[907] Ekman P. Emotions Revealed: Recognizing Faces and Feelings to Improve Communication and Emotional Life. 2nd ed. New York : Henry Holt and Company, 2007. 320 p.

а як потенційна загроза. Як підкреслював C. Rogers, подолання психологічної дистанції можливе лише за умов безумовного прийняття, емпатійного розуміння та конгруентності фахівця[908].

Важливим є також когнітивно-комунікативний бар'єр, який виникає у випадках, коли рівень когнітивного чи мовленнєвого розвитку дитини не відповідає вимогам комунікативної ситуації. Дослідження S. Сесі та M. Bruck переконливо доводять, що достовірність дитячих повідомлень значною мірою залежить від урахування вікових особливостей пам'яті, мислення та мовлення[909].

Особливо делікатним є бар'єр сорому та почуття провини, який часто виникає у ситуаціях, пов'язаних із травматичними чи соціально чутливими подіями. Як зазначає D. Goleman, високий рівень емоційного інтелекту дозволяє своєчасно розпізнавати складні переживання та делікатно сприяти їх нормалізації[910].

Окрему групу становлять бар'єри, що виникають унаслідок неефективної професійної поведінки самого психолога. Їх причиною можуть бути поспішність, надмірна формалізація спілкування, використання навідних запитань, демонстрація нетерпіння або емоційна холодність. Як наголошував T. Gordon, перебивання, оцінювальні реакції та директивний стиль взаємодії належать до так званих комунікативних бар'єрів, які швидко руйнують довіру[911].

Подолання психологічних бар'єрів потребує гнучкого врахування індивідуальних особливостей дитини, її віку, рівня психічного розвитку, темпераменту, ступеня травматизації та актуального емоційного стану. Ефективна взаємодія передбачає постійне коригування професійної стратегії відповідно до реакцій дитини.

Принципово важливим є також надання дитині можливості частково контролювати комунікативну ситуацію: просити паузу, уточнювати незрозумілі моменти, повідомляти про дискомфорт або визначати прийнятний темп розмови. Це знижує відчуття безпорадності та сприяє зміцненню її суб'єктної позиції.

Не менш значущим чинником виступає емоційний стан самого психолога. Внутрішня напруга, професійне виснаження чи приховане роздратування

[908] Rogers C. R. The necessary and sufficient conditions of therapeutic personality change. *Journal of Consulting Psychology*. 1957. Vol. 21, № 2. P. 95–103.

[909] Ceci S. J., Bruck M. Jeopardy in the Courtroom: A Scientific Analysis of Children's Testimony. Washington : American Psychological Association, 1995. 336 p.

[910] Goleman D. Emotional Intelligence. New York : Bantam Books, 1995. 352 p.

[911] Gordon T. Parent effectiveness training: The proven program for raising responsible children. New York : Peter H. Wyden, 1970. 338 p.

можуть передаватися дитині через невербальні сигнали, посилюючи її тривожність та захисні реакції. Саме тому необхідною умовою ефективного подолання психологічних бар'єрів є розвиток навичок професійної саморегуляції, емоційної стійкості та рефлексивного контролю фахівця.

Таким чином, подолання психологічних бар'єрів у взаємодії з дитиною є складним багаторівневим процесом, що потребує від психолога високої професійної компетентності, чутливості до індивідуальних особливостей дитини та здатності гнучко адаптувати комунікативні стратегії відповідно до конкретної ситуації. Саме це забезпечує формування довірливого контакту та створює умови для отримання достовірної інформації без ризику додаткової психологічної травматизації.

Висновки

Практика функціонування кімнати дружньої до опитування дитини є закономірним результатом еволюції підходів до захисту прав дитини. Досвід зарубіжних країн, зокрема Швеції та США, свідчить про ефективність використання спеціалізованих приміщень і міждисциплінарного підходу як ключових умов мінімізації вторинної травматизації дитини.

Водночас національна практика, представлена, зокрема, досвідом створення кімнати дружньої до опитування дитини в Одеському державному університеті внутрішніх справ, демонструє поступове впровадження таких підходів в Україні та їх адаптацію до національної правової системи. Це сприяє не лише вдосконаленню практичної діяльності правоохоронних органів, а й підвищенню рівня професійної підготовки майбутніх фахівців.

Важливо, що ефективність функціонування такого простору визначається не лише його матеріально-технічним забезпеченням, а й психологічною компетентністю фахівців, їхньою здатністю застосовувати дитиноцентричні комунікативні стратегії, техніки активного слухання, емпатійної взаємодії та своєчасного подолання психологічних бар'єрів у спілкуванні. Саме професійне поєднання організаційних, психологічних і етичних компонентів створює умови для безпечного діалогу, у якому дитина зберігає відчуття захищеності, суб'єктності та довіри.

Таким чином, подальший розвиток зазначеної практики потребує системного підходу, що передбачає узгодження міжнародного досвіду з національними особливостями, удосконалення нормативно-правового забезпечення, розширення мережі кімнат дружніх до опитування дитини, а також посилення психологічної підготовки фахівців як важливого чинника забезпечення прав, психологічної безпеки та законних інтересів дитини.

Анотація

Авторами досліджено становлення та розвиток практики функціонування кімнат дружньої до опитування дитини, як спеціалізованого середовища, спрямованого на мінімізацію повторної травматизації дітей під час проведення процесуальних дій. Проаналізовано передумови виникнення таких просторів та етапи їх впровадження у світовій практиці.

Особливу увагу приділено досвіду Швеції та США, де впроваджено ефективні моделі організації опитування дітей із використанням міждисциплінарного підходу та принципу «дружнього до дитини правосуддя». Розкрито особливості моделі Barnahus як інтегрованої системи взаємодії фахівців різних сфер, що забезпечує комплексний захист прав дитини, яка сприяє мінімізації контактів дитини із правоохоронною системою та сприяє зниженню рівня психологічної травматизації. Зазначено, що така модель демонструє високий рівень ефективності та використовується як орієнтир для вдосконалення національної практики.

Розглянуто досвід створення та функціонування кімнати, дружньої до дитини на базі Одеського державного університету внутрішніх справ. Розкрито психологічні засади організації зазначеного простору, зокрема значення дитиноцентричної комунікативної моделі, технік активного слухання та емпатійної взаємодії як дієвих механізмів подолання комунікативних бар'єрів під час опитування. Доведено, що результативність такої роботи визначається не лише належним матеріально-технічним оснащенням, а передусім рівнем професійної компетентності фахівців, здатних конструювати безпечне психологічне середовище для інтерв'ювання дітей, які зазнали психотравмувальних подій.

Література

1. Керівні принципи Комітету Міністрів Ради Європи щодо правосуддя, дружнього до дітей. *Council of Europe*, 2010. URL: https://rm.coe.int/16804b2cf3 (дата звернення: 21.04.2026).
2. Конвенція про права дитини : ратифікована Постановою Верховної Ради України від 27 лютого 1991 р. № 789-XII. RL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_021 (дата звернення: 21.04.2026).
3. Barnahus. Wikipedia. URL: https://en.wikipedia.org/wiki/Barnahus?utm_source=chatgpt.com (дата звернення: 21.04.2026).
4. Ceci S. J., Bruck M. Jeopardy in the Courtroom: A Scientific Analysis of Children's Testimony. Washington : American Psychological Association, 1995. 336 p.

5. Children's Testimony : A Handbook of Psychological Research and Forensic Practice / ed. by M. E. Lamb, D. La Rooy, L. Malloy, C. Katz. 2nd ed. Chichester : Wiley, 2011. 452 p.
6. Ekman P. Emotions Revealed: Recognizing Faces and Feelings to Improve Communication and Emotional Life. 2nd ed. New York : Henry Holt and Company, 2007. 320 p.
7. Ekman P., Friesen W. V. The repertoire of nonverbal behavior: Categories, origins, usage, and coding. *Semiotica*. 1969. Vol. 1, № 1. P. 49–98.
8. Goleman D. Emotional Intelligence. New York : Bantam Books, 1995. 352 p.
9. Gordon T. Parent effectiveness training: The proven program for raising responsible children. New York : Peter H. Wyden, 1970. 338 p.
10. Guðbrandsson B. Barnahus: avoiding re-victimisation with a child-friendly and multiagency response to child sexual abuse. *European Public Mosaic (EPuM). Open Journal on Public Service*. 2024. № 23. P.20–31. https://raco.cat/index.php/EPuM/article/view/436667 .
11. Herke C., Herke-Fábos B. K., Mohamadi F. Barnahus standards in the light of the UN Convention on the Rights of the Child. *Juvenile & family court journal*. 2025. № 7. P. 35–65. https://doi.org/10.1111/jfcj.70017
12. Herman J. Trauma and Recovery. New York : Basic Books, 1992. 288 p.
13. Johansson S., E. Kjersti Collaborating Against Child Abuse: Exploring the Nordic Barnahus Model. Cham : Springer, 2017. URL: https://link.springer.com/book/10.1007/978-3-319-58388- (дата звернення: 21.04.2026).
14. Johansson S., Ericsson K. Collaborating Against Child Abuse: Exploring the Nordic Barnahus Model. Cham: Springer, 2017. URL: https://link.springer.com/book/10.1007/978-3-319-58388- (дата звернення: 21.04.2026).
15. Ljungholm L., Dahl A., Pålsson D., Ebbevi D. Children's Health Needs Filtered Through Legal Priorities at Barnahus: A Qualitative Study. 2025. URL: http://dx.doi.org/10.2139/ssrn.5941676 (дата звернення: 21.04.2026).
16. Mitchell M., Lundy L., Hill L. Children's Human Rights to "Participation" and "Protection": Rethinking the relationship using Barnahus as a case example. *CAR*. 2023. № 6. DOI: https://doi.org/10.1002/car.2820
17. Piaget J. The language and thought of the child. URL: https://web.english.upenn.edu/~cavitch/pdf-library/Piaget_Language_and_Thought_of_the_Child.pdf (дата звернення: 24.04.2026).
18. Rogers C. R. The necessary and sufficient conditions of therapeutic personality change. *Journal of Consulting Psychology*. 1957. Vol. 21.

DOI: https://doi.org/10.36059/978-966-397-661-7-25

THE UNLAWFUL TRANSFER OR DEPORTATION OF A CHILD, UNJUSTIFIED DELAY IN THE REPATRIATION OF A CHILD, AND THE RECRUITMENT OR USE OF A CHILD TO PARTICIPATE IN ARMED CONFLICT OR MILITARY (COMBAT) OPERATIONS AS A WAR CRIME: CONTROVERSIAL ISSUES OF CLASSIFICATION

Politova Anna,
Candidate of Legal Sciences, Associate Professor,
Associate Professor of Department of Law
Mariupol State University,
6, Preobrazhenska, Kyiv, 3037, Ukraine

Introduction

The protection of children's rights in situations of armed conflict occupies a special place within the framework of international human rights law, international humanitarian law, and international criminal law. Under international humanitarian law, children constitute the most vulnerable category of the civilian population and require a heightened level of legal protection.

It should be noted that the unlawful transfer or deportation of a child, unjustified delay in the repatriation of a child, and the recruitment or use of a child to participate in armed conflict or military (combat) operations are classified by the international community as international crimes, specifically war crimes, for which liability is established under international criminal law. This follows from the provisions of the 1949 Geneva Conventions and their Additional Protocols, the 1989 UN Convention on the Rights of the Child, the 2000 Optional Protocol to the Convention on the Rights of the Child on the involvement of children in armed conflict, as well as the 1998 Rome Statute of the International Criminal Court; in particular, the state shall ensure special protection for children during armed conflicts and refrain from any actions that may lead to their forced displacement, unlawful detention, or involvement in military activities.

International bodies have developed a system for monitoring and responding to crimes against children in armed conflicts. Specifically, UN Security

Council Resolutions 1261, 1379, 1612, and 1998 established the Mechanism for Monitoring and Reporting on Violations of Children's Rights. This mechanism allows for the identification of parties responsible for the recruitment of children, attacks on schools and hospitals, sexual violence, and other serious violations. It also paves the way for sanctions against states or organizations that systematically violate the rights of minors.

At the same time, in response to the Russian invasion, Ukraine adopted a series of legislative measures aimed at ensuring the protection of children. Since the start of the full-scale war, more than 20 regulatory acts have been drafted and adopted, covering areas such as the evacuation of civilians, the creation of humanitarian corridors, the provision of medical and psychological assistance, support for orphans and children separated from their parents, as well as the introduction of electronic record-keeping to simplify the process of obtaining documents[912].

One of the measures taken by the legislature was the adoption of Law of Ukraine № 4499-IX of June 17, 2025, "On Amending Article 438 of the Criminal Code of Ukraine Regarding the Establishment of Liability for the Illegal Transfer, Deportation, or Unjustified Delay of a Child's Repatriation, and the Recruitment and Use of a Child for Military Purposes", specifically, Part 1 of Article 438 of the Criminal Code of Ukraine was amended by adding the words "unlawful transfer or deportation of a child, unjustified delay in the repatriation of a child, recruitment or use of a child to participate in an armed conflict or military (combat) operations" after the words "prohibited by international law". In light of the foregoing, we believe that this has both theoretical and practical significance in connection with the documentation of numerous instances of the unlawful transfer and deportation of Ukrainian children as a result of the Russian Federation's armed aggression, which necessitates a proper assessment of such acts under international law and the prosecution of those responsible.

1 The unlawful transfer or deportation of a child as a war crime

It should be noted that since the start of the Russian Federation's full-scale invasion of Ukraine, numerous violations of children's rights have been documented, including: the right to identity, the right to a family, the right

[912] Войтюк М. П. Захист прав дитини в умовах запровадженого в Україні правового режиму воєнного стану. *Війна в Україні: зроблені висновки та незасвоєні уроки* : зб. тез Міжнародної науково-практ. конф. (22–23 лютого 2024 року) / упор. У. О. Цмоць. Львів : Львів. держ. ун-т внутр. справ, 2024. С. 210.

to education, the right to rest, the right to leisure and participation in cultural life and the arts, as well as the right to liberty and security. This list of violated children's rights is incomplete, as a significant portion of the rights enshrined in the 1989 Convention on the Rights of the Child are being violated by the aggressor state every minute, and there is not a single children's right that has not been violated. However, the most dangerous of the violations of Ukrainian children's rights is their unlawful transfer, deportation, and subsequent change of citizenship.

In the report by Karina Odebryng, a member of the Swedish Parliament and the OSCE PA Parliamentary Support Group for Ukraine, titled "The Abduction and Deportation of Ukrainian Children by Russia", it is noted that "since the beginning of its full-scale invasion of Ukraine, the Russian Federation has systematically carried out a series of actions that can be classified as war crimes, including large-scale attacks on medical facilities, indiscriminate attacks on the civilian population, the deliberate destruction of cultural heritage, the torture and execution of prisoners of war, sexual violence, and looting"[913].

As for the activities of law enforcement agencies, according to data from the Office of the Prosecutor General of Ukraine, in October 2024, investigators documented the unlawful transfer and deportation of 31 children (16 boys and 15 girls) from the temporarily occupied territory of Donetsk Oblast to the Russian Federation. The youngest was 6 years old at the time, and the oldest was 17. They are charged with violating the laws and customs of war, committed by a group of persons acting in concert (Part 1 of Article 438 of the Criminal Code of Ukraine)[914]. This indicates that such criminal acts were classified under Article 438 of the Criminal Code of Ukraine.

But this is not an isolated case of such criminal offenses being documented, as the Office of the Prosecutor General of Ukraine is working to prove the forcible "illegal transfer of children from one ethnic group to another", which the Russians began immediately after the occupation of the Autonomous Republic of Crimea and certain districts of the Luhansk and Donetsk regions in 2014. For example, this fact is confirmed, in particular, by media reports stating that "after the annexation of Crimea, under the 'Train of Hope' program, children were transported to Russian regions where they were put up for adoption. At that time, there were about

[913] Викрадення та депортація українських дітей Росією. Спеціальна доповідачка Каріна Одебрінк. Член парламенту (ШВЕЦІЯ). Парламентська група підтримки України ПА ОБСЄ. URL: https://www.oscepa.org/en/documents/annual-sessions/2025-porto/reports-and-speeches-12/5295-russian-abductions-and-deportations-of-ukrainian-children-by-carina-oedebrink-ukr-1/file

[914] Депортація 31 української дитини до росії – голові так званої «днр» і двом окупаційним посадовицям повідомлено про підозру. *Головна – Офіс Генерального прокурора*. URL: https://gp.gov.ua/ua/posts/deportaciya-31-ukrayinskoyi-ditini-do-rosiyi-golovi-tak-zvanoyi-dnr-i-dvom-okupaciinim-posadovicyam-povidomleno-pro-pidozru

5,000 orphans in Crimea; their current whereabouts are unknown. Since then, deportations have taken place across all occupied territories"[915].

In the analytical report titled "Deportation of Ukrainian Citizens from Areas of Active Hostilities or from Temporarily Occupied Territories of Ukraine to the Russian Federation and the Republic of Belarus," the authors emphasize that "a significant portion of the deported individuals are children, who are in a particularly vulnerable position due to their age". The Russian army is removing orphaned children and children deprived of parental care from the occupied territories. There is information regarding the placement and adoption of such children into families of Russian citizens. Furthermore, the Russian Federation's Presidential Commissioner for Children's Rights, Maria Lvova-Belova, "adopted" a child from Mariupol"[916].

We also note that these facts have been recognized by the International Criminal Court, as on March 17, 2023, the Pre-Trial Chamber II of the ICC issued arrest warrants for two individuals in connection with the situation in Ukraine: President of the Russian Federation V. V. Putin and the Commissioner for Children's Rights in the Presidential Administration of the Russian Federation M. O. Lvova-Belova. Based on the Prosecutor's Office's requests dated February 22, 2023, Pre-Trial Chamber II concluded that there are reasonable grounds to believe that each suspect is responsible for a war crime in the form of the unlawful deportation of the population (children) and the unlawful transfer of the population (children) from the occupied territories of Ukraine to the Russian Federation, to the detriment of Ukrainian children[917].

At the same time, as I. Shkurat notes, an analysis of Ukraine's criminal legislation and the activities of the Office of the Prosecutor General of Ukraine it can be concluded that domestic legislation lacks a legal provision that would clearly and unambiguously regulate the criminal liability of persons who carried out the forced (as well as fraudulent, through abuse of trust) deportation or displacement of the civilian population, including children who are citizens of Ukraine[918]. Instead,

---

[915] Андреєва, М. Україна формує міжнародну коаліцію для повернення дітей, яких викрала росія. УКРІНФОРМ. URL: https://www.ukrinform.ua/rubric-polytics/3827951-ukraina-formue-miznarodnu-koaliciu-dla-povernenna-ditej-akih-vikrala-rosia.html

[916] Депортація громадян України з території ведення активних бойових дій чи з тимчасово окупованої території України на територію Російської Федерації та Республіки Білорусь: Аналітичний звіт (2023). URL: https://zmina.ua/wp-content/uploads/sites/2/2023/01/deportation_ukr.pdf

[917] Політова, А. С., Грушко, М. В. (2023). Юрисдикція Міжнародного кримінального суду як спеціального суб'єкта протидії гендерно зумовленому насильству в умовах збройного конфлікту. *Наукові перспективи*, 8 (34), С. 536. https://doi.org/10.52058/2708-7530-2023-8(38)-529-540

[918] Шкурат І. О. Кваліфікація незаконного переміщення, депортації цивільного населення та дітей на тимчасово окупованій території України. *Актуальні проблеми сучасної науки в дослідженнях молодих учених, курсантів та студентів*. Вінниця, 2023. С. 604–605.

O. Marin notes that for the crime of genocide, a form of which is the forcible transfer of children from one group to another, the context lies in the destruction of a protected group, and is thus part of the so-called mental element, which, according to Ukrainian criminal law doctrine, resembles the subjective aspect of the offense. The aim of the perpetrator of genocide is the complete or partial destruction of the protected group. Regarding crimes against humanity, war crimes, and the crime of aggression, the contextual element lies in the objective conditions: for crimes against humanity, part of the material elements (objective characteristics) of the crime is a widespread or systematic attack on the civilian population, and for war crimes – an armed conflict. It is precisely the existence of an armed conflict that enables Ukrainian law enforcement agencies to classify the acts committed under Part 1 of Article 438 of the Criminal Code of Ukraine. However, such a criminal law assessment lacks precision and does not allow for distinguishing between crimes against humanity and war crimes[919]. However, it was the amendments introduced by Law of Ukraine № 4499-IX that partially implemented international standards by criminalizing the unlawful removal, deportation of children, and the delay of repatriation. However, significant problems remain: the lack of clear definitions of key terms ("unlawful transfer", "deportation"), difficulties in assessing the legality of "consent" to the transfer of children, and the disregard for the legal nullity of the occupying power's acts. This leads to ambiguity in law enforcement practice and reduces the effectiveness of countering war crimes[920].

In this regard, we agree with the scholars' position regarding potential conflicts in classifying criminal offenses under Article 438 of the Criminal Code of Ukraine and Article 442-1 of the Criminal Code of Ukraine. Thus, in substantiating this view, the researchers note that specific competition between legal norms may arise, for example, in cases of the forced removal of children from temporarily occupied territories to the aggressor state for subsequent adoption or placement in foster families. Such acts may simultaneously fall under the definition of "illegal transfer or deportation of a child" in Article 438 of the Criminal Code (as a war crime) and "transfer of a child to the territory of the aggressor state" in Article 442-1 of the Criminal Code (as a special provision describing elements of a genocidal policy).

[919] Марін О. К. Кримінально-правова кваліфікація викрадення дітей представниками держави-агресора. *Теорія та практика протидії злочинності у сучасних умовах* : збірник тез Міжнародної науковопрактичної конференції (3 листопада 2023 року) / упор. Р. М. Шехавцов. Львів : Львівський державний університет внутрішніх справ, 2023. С. 157–158.

[920] Kolomiichuk A. V. Criminal law protection of the children from unlawful transfer during armed conflict: international legal standards. *Uzhhorod National University Herald. Series: Law*. 2026. Vol. 4, no. 93. P. 122. DOI: https://doi.org/10.24144/2307-3322.2026.93.4.17

Pursuant to Article 33 of the Criminal Code of Ukraine, a conflict between a general and a special provision must be resolved by applying the special provision, which defines the elements of the offense in greater detail and takes into account the specific circumstances of its commission. In this context, Article 442-1 of the Criminal Code serves as lex specialis with respect to Article 438 of the Criminal Code, as it describes specific acts related to the aggressive policy of the aggressor state, in particular those aimed at altering the ethnic identity of children through forced adoption or cultural assimilation. However, such competition gives rise to a number of difficulties in practice. To apply Article 442-1 of the Criminal Code, it will be necessary to prove the specific intent of the perpetrator related to the implementation of a policy of genocide or assimilation. This raises the bar for the investigation regarding the collection of evidence confirming not only the fact of the child's removal but also its targeted nature. At the same time, without clear explanations regarding the relationship between these provisions, there will be a risk of duplicated charges or legal uncertainty when classifying acts. This situation requires the legislature or legal practitioners to develop clear criteria for distinguishing between the application of the general Article 438 of the Criminal Code and the special Article 442-1 of the Criminal Code. In particular, it is proposed to take into account the motives and objectives of the crime: to apply Article 442-1 in cases where intent to assimilate or destroy the national identity of children is proven, and Article 438 in cases of other forms of unlawful transfer or deportation without a specific motive. Such an approach would help avoid legal conflicts and ensure a more predictable and consistent application of criminal law[921].

Therefore, based on the foregoing, we believe that criminal law scholars lack a unified approach to the classification of the unlawful removal or deportation of a child. This points to the need to analyze international legal instruments. In particular, the 1949 Geneva Conventions and their Additional Protocols contain provisions prohibiting the forcible transfer of civilians during armed conflicts[922]. The Fourth Geneva Convention "Relating to the Protection of Civilian Persons in Time of War" expressly prohibits the deportation or transfer of persons from occupied territory to the territory of the occupying power or any other state, regardless

[921] Tatarenko H. V., Tatarenko I. V. War crimes against children in the context of hybrid aggression: challenges of criminal law protection. *Analytical and Comparative Jurisprudence*. 2025. Vol. 3, no. 4. P. 115. DOI:https://doi.org/10.24144/2788-6018.2025.04.3.17 (date of access: 23.05.2026).

[922] Питання виконання Женевської конвенції про захист цивільного населення під час війни від 12 серпня 1949 року : Розпорядж. Каб. Міністрів України від 31.05.2022 № 434-р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/434-2022-p#Text

of the motives for such transfer. Article 49 of this Convention establishes that individual or mass forced transfers, as well as deportations of persons from occupied territories, are prohibited[923]. The Additional Protocols to the Geneva Conventions, adopted in 1977, expand and clarify the protection of the civilian population. The First Additional Protocol, which concerns international armed conflicts, classifies the unlawful deportation or transfer of the population as a grave breach equivalent to a war crime in Article 85[924]. Thus, actions related to the forced deportation of Ukrainians may be considered a gross violation of the norms of international humanitarian law enshrined in the Geneva Conventions and their protocols.

The 1998 Rome Statute of the International Criminal Court establishes the Court's jurisdiction over crimes of genocide, crimes against humanity, and war crimes. Article 7 of the Statute defines deportation or forcible transfer of the population as a crime against humanity if committed as part of a widespread or systematic attack against the civilian population[925]. Deportation or forcible transfer refers to the forced displacement of persons through eviction or other coercive measures from the territory in which they are lawfully present, without grounds permitted under international law. Furthermore, Article 8 of the Rome Statute classifies unlawful deportation or displacement as a war crime in the context of international armed conflicts[926]. Thus, actions related to the forced deportation of Ukrainians during the conflict fall under the jurisdiction of the International Criminal Court and may be subject to proceedings before that institution. Therefore, actions related to the forced deportation of Ukrainians during the conflict fall under the jurisdiction of the International Criminal Court and may be subject to proceedings before that body.

With this in mind, we agree with A. Andrushko that genocide in the form of unlawful deportation or displacement of people involves the intent to destroy, in whole or in part, a specific group through its assimilation or the destruction of its cultural identity, whereas a war crime consists of violations of the laws and customs of war as defined by international treaties, without a specific

[923] Конвенція про захист цивільного населення під час війни (укр/рос) : Конвенція Орг. Об'єдн. Націй від 12.08.1949 : станом на 23 лют. 2023 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_154#Text

[924] Додатковий протокол до Женевських конвенцій від 12 серпня 1949 року, що стосується захисту жертв міжнародних збройних конфліктів (Протокол I), від 8 червня 1977 року (укр/рос) : Протокол Орг. Об'єдн. Націй від 08.06.1977 : станом на 8 груд. 2005 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_199#Text

[925] Римський статут міжнародного кримінального суду : Статут Міжнар. судів від 17.07.1998 : станом на 21 серп. 2024 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_588#Text

[926] Lbid.

intent to destroy such a group (for example, if such actions are committed with the aim of using children as human shields). At the same time, the available evidence leads to the conclusion that the forced relocation of Ukrainian children to the Russian Federation constitutes a form of genocide against the Ukrainian people. This is evidenced by a number of facts: providing a solid legal basis for this practice, forcing children to acquire Russian citizenship, erasing information about their Ukrainian origin by changing their first and last names, instilling Russian values and a Russian worldview in the displaced children, and ultimately – re-educating them into "new Russian citizens". All of this points to the systematic and deliberate nature of the Russian authorities' actions, which are aimed at destroying the national identity of children taken from the occupied territories of Ukraine[927].

It should be noted that our analysis of the case law database of the International Criminal Court revealed that the terms "deportation" and "forced displacement" appear in 11 appeals filed with the International Tribunal for the Former Yugoslavia. For example, in the case of KRNOJELAC Milorad (IT-97-25-A) (appeal decision of September 17, 2003), "218. The Appeals Chamber considers that acts of forcible displacement underlying the crime of persecution, punishable under Article 5(h) of the Statute, are not limited to movement across a state border. The prohibition on forcible displacement is intended to protect people's right and desire to live in their communities and homes without outside interference. The forced nature of the relocation and the forced eviction of residents from the territory entails criminal liability on the part of the perpetrator, not the destination to which these residents are sent"[928].

Based on the foregoing, we believe that the addition of "the unlawful transfer or deportation of a child as a war crime" as an element of Part 1 of Article 438 of the Criminal Code of Ukraine creates a conflict in the classification of criminal offenses under Article 438 of the Criminal Code of Ukraine and Article 442-1 of the Criminal Code of Ukraine. Such a conflict of legal provisions may arise in cases of the forced removal of children from temporarily occupied territories to the aggressor state for subsequent adoption or placement in foster families.

Such acts may simultaneously fall under the definition of "unlawful transfer or deportation of a child" in Article 438 of the Criminal Code (as a war crime)

[927] Андрушко А. В. Примусове переміщення українських дітей до РФ як форма геноциду українського народу. *Закарпатські правові читання. Релокація в умовах екстраординарних правових режимів*: матеріали XVII Міжнародної науково-практичної конференції, м. Ужгород, 25–26 квітня 2025 р. Львів – Торунь: Liha-Pres, 2025. С. 437.

[928] Forcible displacement. Офіц. сторінка вебсайту UNITED NATIONS International Residual Mechanism for Criminal Tribunals. URL: https://cld.irmct.org/notions/show/369/forcible-displacement#

and "transfer of a child to the territory of an aggressor state" in Article 442-1 of the Criminal Code (as a special provision describing elements of a genocidal policy). Pursuant to Article 33 of the Criminal Code of Ukraine, a conflict between a general and a special provision must be resolved by applying the special provision, which defines the elements of the offense in greater detail and takes into account the specific circumstances of its commission.

2 Unjustified delay in the repatriation of a child as a war crime

It should be noted that, in accordance with General Comment № 6 of the UN Committee on the Rights of the Child, "The Treatment of Unaccompanied and Separated Children Outside Their Country of Origin," the first category covers minors under the age of 18 who are not in the care of parents, relatives, or other representatives by law or custom, while separated children are persons under 18 who have been separated from both parents or other representatives under law or custom[929]. This indicates that the difference between the two categories essentially lies in whether the child has parents, relatives, or other legal representatives with whom they could potentially be reunited. This is particularly important in the context of repatriation, which effectively encompasses two distinct legal processes – family reunification and return, specifically but not exclusively to residential care facilities, followed by placement in foster families in the child's country of citizenship.

The main obstacle to the timely repatriation of Ukrainian children from territories under Russian control is the refusal of senior Russian officials to grant permission for such a return, at the very least for orphans and children deprived of parental care. To date, the competent authorities of the Russian Federation continue to withhold information about Ukrainian children whom they consider "evacuated," in violation of their obligations under international humanitarian law, in particular Article 50 of the Geneva Convention relative to the Protection of Civilian Persons in Time of War, and Articles 74 and 78 of the Additional Protocol to the Geneva Conventions of August 12, 1949, relating to the Protection of Victims of International Armed Conflicts, of June 8, 1977, as well as Articles 3, 8, 9, 10, 12, 20, and 21 of the UN Convention on the Rights of the Child.

[929] WAY HOME: внутрішній та зовнішній вимір репатріації, реабілітації та (ре)інтеграції дітей, депортованих, примусово переміщених або в інший спосіб розлучених з родинами у зв'язку зі збройною агресією РФ проти України. URL: https://rchr.org.ua/wp-content/uploads/2024/02/way-home.-kontseptsiia-iedynoho-mekhanizmu-repatriatsii.pdf

It is worth noting that in contemporary international law, the prohibition on the deportation of children exists as a mandatory norm; however, the mechanism for their mandatory return is not codified, which means that repatriation depends not on judicial enforcement but on diplomatic interaction and political influence. This shifts the issue not only to the humanitarian or political sphere but also to the sphere of international law's capacity to implement its own imperatives. Just as it was eighty years ago, international cooperation among states, intergovernmental organizations, and specially authorized humanitarian institutions plays a crucial role, as it is precisely the coordination of legal and diplomatic actions that allows not only for the establishment of the fact of a crime but also for the demonstration of its systemic nature.

Modern mechanisms – ranging from special monitoring missions and intergovernmental requests to instruments of universal jurisdiction, warrants from the International Criminal Court, and procedures of the Hague Conference on Private International Law – fulfill a similar function to that carried out after 1945 by the United Nations Relief and Rehabilitation Administration, the International Committee of the Red Cross, and the Nuremberg Tribunal: establishing the truth, holding those responsible to account, and returning children to their national and legal environment. Thus, cooperation remains not merely a political or humanitarian category, but a legal necessity without which it is impossible to ensure the protection and restoration of the violated rights of minors. In Ukraine, at the national level, the issue of returning illegally deported and forcibly displaced children is addressed through the creation of special institutional and legal mechanisms.

In 2023, Ukraine launched an interagency coordination system that includes a specially established Coordination Council on Child Protection and Safety[930], as well as a separate government initiative to support families affected by deportation. The regulatory framework for procedures related to the identification, repatriation, and reintegration of children was established by Resolutions of the Cabinet of Ministers of Ukraine of May 14, 2024, № 551[931] and January 21, 2025, № 66[932], which approved the procedure for locating

[930] Про Координаційну раду з питань захисту та безпеки дітей : Указ Президента України від 08.08.2022 № 568/2022. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/568/2022#Text

[931] Про затвердження Порядку виявлення та повернення дітей, депортованих або примусово переміщених внаслідок збройної агресії Російської Федерації проти України : Постанова КМУ від 14.05.2024 № 551. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/551-2024-п

[932] Деякі питання виявлення та повернення дітей, депортованих або примусово переміщених внаслідок збройної агресії Російської Федерації проти України : Постанова КМУ від 21.01.2025 № 66. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/66-2025-п

children, mechanisms for interagency coordination, as well as protocols for international cooperation with partner states and humanitarian organizations.

In Ukraine's 2023 National Report to the UN, the repatriation of unlawfully displaced children was defined for the first time not as a humanitarian measure, but as an international legal obligation of the state. Thanks to Ukrainian diplomatic initiatives, this issue was brought before the institutions of the Council of Europe, resulting in the the Parliamentary Assembly of the Council of Europe (PACE) adopted a resolution officially recognizing the deportation of Ukrainian children by the Russian Federation as bearing the hallmarks of genocide and constituting a violation of international humanitarian law[933]. At the UN level, this issue has been included in the security and human rights track, which has made it possible to involve mediating states in the process. Such mediation (in particular, the models applied by Qatar) relies on the mechanism of good offices – neutral facilitation by third parties, which enables negotiations between the victim state and the aggressor state in the absence of a direct diplomatic channel.

Our analysis of Ukraine's laws and regulations reveals that only two of them provide a definition of "repatriation," but this definition is not linked to the terminology used in Part 1 of Article 438 of the Criminal Code of Ukraine – unjustified delay in the repatriation of a child. In particular, Resolution № 413 of the Cabinet of Ministers of Ukraine dated April 5, 2022, № 413 "On Approval of the Procedure for the Detention of Prisoners of War", it is stated that repatriation is the return to the homeland with the restoration of civil rights of prisoners of war who, during military operations, found themselves outside their country and remained for a long time away from their homeland, taking into account Ukraine's international obligations to uphold the principle prohibiting the return or extradition of any person to another state if there are serious grounds to believe that they may face torture, persecution, or other serious human rights violations there[934]. Furthermore, repatriation should be understood as the return to the state of citizenship, permanent residence, or origin of persons who, due to various circumstances, have found themselves on the territory of other states[935].

[933] Parliamentary Assembly of the Council of Europe. Resolution 2495 (2023) Deportations and forcible transfers of Ukrainian children to the Russian Federation. 27 April 2023. URL: https://pace.coe.int/en/files/31776/html

[934] Про затвердження Порядку тримання військовополонених : Постанова Кабінету Міністрів України від 5 квітня 2022 р. № 413. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/413-2022-п/ed20220405#n31

[935] Про затвердження Інструкції про порядок виконання норм міжнародного гуманітарного права у Збройних Силах України : Наказ Міністерства оборони України 23 березня 2017 р. № 164. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0704-17/ed20170323#n183

Based on the foregoing, we believe that the concept of "unjustified delay in the repatriation of a child" may include the following acts:

– failure to fulfill obligations established by international humanitarian law to facilitate the reunification of families separated as a result of armed conflicts,

– creating obstacles to the work of humanitarian organizations that facilitate the repatriation of children and family reunification, and failing to provide information about the child (form) to the Central Tracing Agency of the International Committee of the Red Cross,

– intentionally entering false information about the child on the form,

– failure to take all necessary measures to establish the child's identity and register their family ties,

– actions taken with the aim of changing the child's citizenship or civil status, in particular entering information about the child into databases for the purpose of forcibly placing them in foster care or for adoption[936].

3 The recruitment or use of a child to participate in an armed conflict or military (combat) operations as a war crime

It should be noted that, according to UNICEF, thousands of children are recruited and used in armed conflicts around the world. Between 2005 and 2022, it was confirmed that more than 105,000 children were recruited and used by parties to the conflict, but the actual number of cases is believed to be much higher[937].

It should be noted that paragraph 20 of UN Security Council Resolution S/RES/2427(2018) states: "…emphasizes that children recruited by armed forces or armed groups in violation of international law and accused of committing crimes during armed conflicts must be treated first and foremost as victims of violations of international law…"[938]. However, this is not the only instance in which Resolutions have addressed the recruitment or use of children in armed conflict. In particular, UN Security Council Resolutions 1261 (1999),

[936] Незаконне переміщення та затримка репатріації дітей: чи потрібна нова стаття? *Юридична газета – онлайн версія*. URL: https://yur-gazeta.com/publications/practice/inshe/nezakonne-peremishchennya-ta-zatrimka-repatriaciyi-ditey-chi-potribna-nova-stattya.html (дата звернення: 24.05.2026).

[937] Ukrinform. У збройні конфлікти в світі втягнуті близько 250 тисяч дітей – ЮНІСЕФ. *Укрінформ – актуальні новини України та світу*. URL: https://www.ukrinform.ua/rubric-world/2638076-u-zbrojni-konflikti-v-sviti-vtagnuti-blizko-250-tisac-ditej-unisef.html (дата звернення: 24.05.2026).

[938] Resolution 2427 (2018) Adopted by the Security Council at its 8305th meeting, on 9 July 2018. URL: https://docs.un.org/en/S/RES/2427(2018) (дата звернення: 24.05.2026).

1882 (2009), 1998 (2011), and 2225 (2015) identified six grave violations against children in the context of armed conflict at the international level.

Article 4 of the Optional Protocol to the Convention on the Rights of the Child on the involvement of children in armed conflict states: "1. Armed groups other than the armed forces of a State shall under no circumstances recruit or use in hostilities persons under the age of 18.

2. States Parties shall take all feasible measures to prevent such recruitment and use, including the adoption of the necessary legal measures to prohibit and criminalize such practices"[939].

It is also worth noting that the international community has established a coalition to end the use of children as soldiers. Specifically, the coalition was established in May 1998 by leading international human rights and humanitarian organizations. The coalition works to prevent the recruitment and use of children as soldiers and to ensure their rehabilitation and reintegration into society. The coalition's primary goal is to promote the adoption and observance of national, regional, and international legal norms (including the Optional Protocol to the Convention on the Rights of the Child on the involvement of children in armed conflict), which prohibit the military recruitment and use in hostilities of any person under the age of 18, as well as the recognition and implementation of this standard by all armed groups, both governmental and non-governmental forces[940].

It should be noted that it was precisely the amendments to Part 1 of Article 438 of the Criminal Code of Ukraine that created certain complications. Thus, in particular, A. Gutnik argues that, first, it is incorrect to claim that "liability has been established for the recruitment and use of children for military purposes" or that "liability for crimes against children has been strengthened", since, until July 17, 2025, such actions were covered by "other violations of the laws and customs of war" under Article 438 of the Criminal Code of Ukraine. This is not about criminalizing certain types of acts, but rather an effort to unify legislation and simultaneously bring it in line with current developments in Ukraine, as we noted earlier. Second, the terms "recruitment" and "enlistment" refer to the inclusion of a child in the national armed forces. The term "use" should be interpreted broadly. The ICC and the ICCR have recognized the use of children for

[939] Факультативний протокол до Конвенції про права дитини щодо участі дітей у збройних конфліктах (укр/рос) : Протокол Орг. Об'єдн. Націй від 01.01.2000 : станом на 23 черв. 2004 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_795#Text (дата звернення: 24.05.2026).

[940] Chernobuk V. International legal standards for the protection of children's rights in the conditions of armed conflicts. *Analytical and Comparative Jurisprudence*. 2023. No. 3. P. 439. DOI: https://doi.org/10.24144/2788-6018.2023.03.79

active participation in hostilities in cases such as: guarding military officials in conflict zones; reconnaissance missions or the collection of intelligence; attacks on civilians and civilian objects; participation in armed patrols behind the front lines; espionage; in missions to search for food, at least where this was additionally linked to hostilities; as well as for transporting ammunition and looted property. In fact, the specific category of "exploitation" of a child is the only one that can cover acts involving the indirect (online) involvement of minors in arson, sabotage, espionage, and the like, unlike "recruitment" or "enlistment", which involve inclusion in armed formations. Academic research has already highlighted the challenges of criminally assessing the actions of minors themselves who commit such acts under martial law. Third, these amendments do not comply with the Rome Statute. Specifically, the legislature did not include "enlistment into national armed forces" as a form of committing a crime against children. This form of conduct could potentially occur in the practices of an aggressor state, particularly in temporarily occupied territories, through the forced conscription of children into armed formations. The amendments to Article 438 of the Criminal Code of Ukraine have also affected the definition of the age criterion for the victim. Until July 17, 2025 – that is, until the relevant amendments take effect – such acts could be classified as "other violations of the laws and customs of war," with reference to international law, particularly the provisions of the Rome Statute. This, in turn, objectively established a threshold of 15 years as the criterion for recognizing an act as a war crime. Following the amendments, the legislature explicitly prohibited the recruitment of "children" without specifying age limits; given the provisions of national law (in particular, the definition of a child as a person under 18), this provides grounds for asserting that the age threshold has been raised to 18. Thus, the amendments to Article 438 of the Criminal Code of Ukraine are aimed at clarifying liability for the recruitment and use of children in armed conflict; however, they do not criminalize new acts, but rather clarify existing forms of violations of the laws and customs of war[941].

As for the criminal legislation of foreign countries, the laws of most European Union member states, including Germany, France, the Netherlands, and Italy, provide for criminal liability for the recruitment of minors into armed groups,

[941] Гутнік А. В. Набір, вербування і використання дитини у збройному конфлікті: проблеми кримінально-правової кваліфікації в умовах оновлення ст. 438 КК України. *Воєнні злочини в сучасних збройних конфліктах: виклики для міжнародного та національного кримінального права* : матеріали круглого столу за участі міжнар. наук.-практ. спільноти (м. Харків, 23 квіт. 2026 р.): [Електронний ресурс] / [редкол.: М. Л. Пахнін, В. Л. Давиденко та ін.]; Харків. нац. ун-т внутр. справ, Каф. кримінал. права та кримінології, Навч.-наук. ін-т № 5. Харків : ХНУВС, 2026. С. 21–22.

forced separation from family, participation in armed conflicts, and war propaganda, especially when it concerns a child. For instance, the German Criminal Code provides a separate classification for the recruitment of children into military operations or armed groups as part of a war crime. The French Criminal Code (Art. 461-26) contains a similar provision, reinforced by additional provisions regarding crimes against humanity, which include deportation and the mass displacement of the civilian population, including minors.

But are such cases actually occurring in Ukraine amid the "hybrid" nature of the armed conflict and since the start of the Russian Federation's full-scale invasion of Ukrainian territory? Yes, numerous media reports and reports by international observers attest to the involvement of children in criminal activities through their recruitment into combat operations in the "Donetsk People's Republic" and the "Luhansk People's Republic". In particular, representatives of the OSCE Monitoring Mission in Ukraine noted in their report that children aged 15–17, and even those under 15, are participating in active hostilities as part of combined separatist forces in eastern Ukraine. Militants actively recruit them into paramilitary groups, where they are trained to use and handle weapons; those who demonstrate particular aptitude are even permitted to form their own combat units (reconnaissance, sabotage) and engage in subversive activities. Militants of the "Donetsk People's Republic" and the "Luhansk People's Republic" also use boys and girls for sexual exploitation, as "human carriers" for smuggling goods through checkpoints and roadblocks, and for attaching GPS trackers to military equipment. In addition, the U. S. State Department report emphasizes that pro-Russian separatists use children as "human shields" and informants[942]. Further evidence of the involvement of minors in armed conflicts is provided by numerous propaganda videos depicting children participating in paramilitary groups such as the "Vostok Battalion", the "Ghost Brigade", and the St. Gregory the Victorious Children's Sabotage Battalion in the media of the "Donetsk People's Republic" and the "Luhansk People's Republic". According to the children themselves, they were brought into these formations by adults – some by their own parents, others by clergymen. For example, in November 2014, in an interview with Russia Today journalist Graham Phillips, 15-year-old Andriy Ivakhno said that he was assisting fighters of the "Vostok" battalion and was undergoing training at their base in combat skills and the handling of weapons. Another young man noted that he manages an arsenal of weapons[943].

[942] Trafficking in Persons Report (June, 2016) // U. S. Department of State: офіц. сайт. URL: https://www.state.gov/j/tip/rls/tiprpt/2016/index.htm

[943] Діти окупованого Донбасу стали одним із видів зброї в руках терористів. *Рубрика*. URL: https://rubryka.com/article/dity-okupovanogo-donbasu-staly-odnym-iz-vydiv-zbroyi-v-rukah-terorystiv/ (дата звернення: 24.05.2026).

Even before the Russian Federation's full-scale invasion on February 24, 2020, some researchers had pointed out that the involvement of children in armed conflicts falls under Article 304 of the Criminal Code of Ukraine: Involvement of Minors in Criminal Activity. Involvement of Minors in Criminal Activity under the Criminal Code of Ukraine. At the same time, they emphasized that criminal liability for involving minors in armed conflicts should be strengthened and proposed amending the provision of Article 438 of the Criminal Code of Ukraine to include liability for recruiting, involving, or coercing minors or young children into engaging in combat operations, committing acts of sabotage, or carrying out terrorist acts, and the provision of Article 304 of the Criminal Code of Ukraine with liability for involving minors and young children in the criminal activities of illegal paramilitary or armed groups. But even then, they emphasized that lowering the age of criminal responsibility for minors from 14 to 16 years of age for such criminal offenses as sabotage (Article 113), terrorist acts (Article 258), damage to transportation routes and vehicles (Article 277), attempts on the life of a law enforcement officer, a member of a public formation for the protection of public order and the state border, or a military servicemember (Art. 348), etc.

In the current context of the Russian Federation's military aggression, it is worth noting that starting in 2022, and gradually gaining momentum, reports have begun to appear in the media regarding actions committed by children in various regions of Ukraine aimed at collecting and transmitting information to the enemy about strategically important facilities, organizing attacks on military personnel and their property, and so on. According to the National Police of Ukraine, in the first six months of 2025 alone, 65 cases of criminal offenses of a sabotage nature were identified, involving 62 children aged 13 to 17. According to various sources, the number of cases involving children in such offenses is already in the hundreds. However, the recruitment and use of children in armed conflict are expressly prohibited by international law. This is Article 77 of the Additional Protocol to the 1949 Geneva Conventions, which concerns the protection of victims of international armed conflicts; Article 38 of the Convention on the Rights of the Child; and Article 4 of the Optional Protocol to the Convention on the Rights of the Child on the involvement of children in armed conflict[944].

[944] Діти, завербовані ворогом, – жертви воєнного злочину чи правопорушники? Незручна проблема, яка потребує негайного вирішення. URL: https://www.helsinki.org.ua/articles/dity-zaverbovani-vorohom-zhertvy-voiennoho-zlochynu-chy-pravoporushnyky-nezruchna-problema-iaka-potrebuie-nehaynoho-vyrishennia/ (дата звернення: 24.05.2026).

We find it interesting to examine the practice of holding individuals accountable for the recruitment and use of children in armed conflicts by Special Tribunals and international criminal courts. It should be noted that one of the first and most landmark decisions was the case of the Special Court for Sierra Leone-Prosecutor v. Brima, Kamara, and Kanu (the AFRC case). On June 20, 2007, the court found Alexa Tambu Brima, Brima Bazzi Kamara, and Santigie Borbor Kanu guilty of recruiting and using children under the age of 15 to actively participate in hostilities. This marked the first time in the history of international criminal justice that an international tribunal had handed down a guilty verdict specifically for the crime of using child soldiers. The ruling found that children had been forcibly recruited to participate in combat operations, guard checkpoints, carry out attacks on the civilian population, and engage in other military operations. The court emphasized that such practices constitute a gross violation of international humanitarian law and customary international law[945].

Another important example is the case of Prosecutor v. Issa Sesay, Morris Kallon, and Augustine Gbao (the RUF case), in which, on February 25, 2009, the Special Court for Sierra Leone found the defendants guilty, in particular, of recruiting child soldiers and using them in armed conflict. The court found that members of the Revolutionary United Front systematically abducted children, forced them to participate in hostilities, and subjected them to violence and psychological coercion[946].

The case of Thomas Lubanga Dyilo at the International Criminal Court is of particular significance for international practice. In 2012, the International Criminal Court found Thomas Lubanga guilty of recruiting, enlisting, and using children under the age of 15 to actively participate in hostilities in the Democratic Republic of the Congo. This was the first conviction in the history of the International Criminal Court. The court concluded that the children were used not only as combatants but also as guards, scouts, and weapon carriers[947].

Another important development is the ruling in the case of Dominic Ongwen, a former commander of the Lord's Resistance Army (LRA). In 2021, the International Criminal Court found him guilty of numerous war crimes and

[945] The Prosecutor vs. Alex Tamba Brima, Brima Bazzy Kamara and Santigie Borbor Kanu (the AFRC Accused). URL: https://www.refworld.org/jurisprudence/caselaw/scsl/2007/91904 (дата звернення: 24.05.2026).

[946] Prosecutor v. Issa Hassan Sesay, Morris Kallon and Augustine Gbao (the RUF accused) (Trial judgment). URL: https://www.refworld.org/jurisprudence/caselaw/scsl/2009/92027 (дата звернення: 24.05.2026).

[947] ICC, The Prosecutor v. Thomas Lubanga Dyilo. URL: https://casebook.icrc.org/case-study/icc-prosecutor-v-thomas-lubanga-dyilo (дата звернення: 24.05.2026).

crimes against humanity, including the abduction and use of children in armed conflict. A distinctive feature of the case was that Ongwen himself had been abducted as a child and turned into a child soldier; however, the court ruled that this did not exempt him from responsibility for the crimes committed in his capacity as a commander[948].

Thus, the cases mentioned above are of fundamental importance for the development of international criminal law, as they confirmed the existence of individual criminal liability for the recruitment and use of children in armed conflicts, and also established an international standard for the protection of children from participation in hostilities.

As for the analysis of Ukrainian case law, an examination of judgments from 2022 to the present under Article 438 of the Criminal Code of Ukraine in the Unified State Register of Court Decisions revealed that no convictions have been handed down for the recruitment or use of a child to participate in an armed conflict, or military (combat) operations as a war crime.

Thus, we believe that the amendments to Article 438 of the Criminal Code of Ukraine are aimed at clarifying liability for the recruitment and use of children in armed conflict; however, they do not constitute the criminalization of new acts, but rather a clarification of existing forms of violations of the laws and customs of war.

Also, the provisions of the national legislation are not fully consistent with the approaches of international criminal law, in particular regarding the forms of committing the act and the age criterion of the victim: on the one hand, there was an expansion of criminalization due to the increase of the age threshold to 18 years, which ensures a wider level of protection for children, while, on the other hand, there is no such form as “recruitment into the armed forces”.

Conclusions

The following conclusions can be made based on the results of the conducted research on the illegal transfer or deportation of a child, unjustified delay in the repatriation of a child, recruitment or use of a child to participate in an armed conflict, military (combat) actions as a war crime:

1. Supplement to part 1 of Art. 438 of the Criminal Code of Ukraine as well as the sign of “illegal transfer or deportation of a child as a war crime” creates competition in the qualification of criminal acts under Art. 438

[948] Information for victims Ongwen Case. URL: https://www.icc-cpi.int/victims/ongwen-case (дата звернення: 24.05.2026).

of the Criminal Code of Ukraine and Art. 442-1 of the Criminal Code of Ukraine. Such a competition of norms may arise in cases of forced removal of children from temporarily occupied territories to the aggressor state for further adoption or placement in foster families. Such actions may simultaneously fall under the signs of "illegal transfer or deportation of a child" in Article 438 of the Criminal Code (as a war crime) and "transfer of a child to the territory of an aggressor state" in Article 442-1 of the Criminal Code (as a special norm describing the elements of genocidal policy). According to Art. 33 of the Criminal Code of Ukraine, the competition between general and special norms must be resolved by applying a special norm, which defines the features of the crime in more detail and takes into account the specific circumstances of its commission.

2. The term "unjustified delay in the repatriation of a child" requires regulatory approval. We believe that "unjustified delay in the repatriation of a child" includes such illegal acts, which consist in failure to fulfill the obligations established by international humanitarian law to facilitate the reunification of families separated as a result of armed conflicts; creating obstacles in the work of humanitarian organizations that promote the repatriation of children and family reunification, failure to provide the Central Reference Agency of the International Committee of the Red Cross with information about the child (cards); intentionally entering false information about the child into the card; failure to take all necessary measures to establish the child's identity and register his family ties; actions taken with the purpose of changing the citizenship or civil status of a child, in particular, entering information about a child into databases for the purpose of forcibly handing him over to custody (guardianship) or for adoption (adoption).

3. It was noted that amendments to Art. 438 of the Criminal Code of Ukraine is aimed at detailing responsibility for the recruitment and use of children in armed conflict, but it is not a criminalization of new acts, but rather a clarification of already existing forms of violations of the laws and customs of war. Also, the provisions of the national legislation are not fully consistent with the approaches of international criminal law, in particular regarding the forms of committing the act and the age criterion of the victim: on the one hand, there was an expansion of criminalization due to the increase of the age threshold to 18 years, which ensures a wider level of protection for children, while, on the other hand, there is no such form as "recruitment into the armed forces".

Summary

He study is devoted to the analysis of the provisions of the Law of Ukraine dated June 17, 2025 № 4499-IX "On Amendments to Article 438 of the Criminal Code of Ukraine on Establishing Liability for Illegal Transfer, Deportation, Unjustified Delay of Repatriation of a Child, Recruitment and Use of a Child for Military Purposes" regarding the amended part 1 of Art. 438 of the Criminal Code of Ukraine after the words "prohibited by international law" with the words "illegal transfer or deportation of a child, unjustified delay in the repatriation of a child, recruitment or use of a child to participate in an armed conflict, military (combat) actions".

A comprehensive analysis of the international legal and criminal law aspects of responsibility for war crimes related to the violation of children's rights in the context of armed conflict was conducted. The peculiarities of the qualification of the illegal transfer or deportation of children as a gross violation of the norms of international humanitarian law have been studied. The content of the ban on the forced transfer of children from temporarily occupied territories is disclosed, as well as the provisions of international treaties, the practice of international judicial institutions and modern trends in bringing guilty parties to justice are analyzed.

Particular attention is paid to the unjustified delay in the repatriation of a child as an independent war crime, which violates the child's right to return to the family, the country of origin and a safe living environment. The legal nature of the repatriation of children in the context of international humanitarian law is defined, as well as problematic aspects of ensuring the return of children during and after the end of the armed conflict are outlined.

The issue of recruiting or using children to participate in an armed conflict or military (combat) actions has been investigated. International standards for the protection of children from being involved in military activities are analyzed, in particular the provisions of the Geneva Conventions, the Rome Statute of the International Criminal Court, and the UN Convention on the Rights of the Child. Attention is focused on the criminological consequences of the militarization of children, their psychological traumatization and the need to create effective mechanisms of international and national response to such crimes.

It was concluded that the amendments to Part 1 of Art. 438 of the Criminal Code of Ukraine regarding illegal transfer or deportation of a child, unjustified delay in repatriation of a child, recruitment or use of a child to participate in an armed conflict, military (combat) actions as a war crime need improvement.

References

1. Войтюк М. П. Захист прав дитини в умовах запровадженого в Україні правового режиму воєнного стану. *Війна в Україні: зроблені висновки та незасвоєні уроки* : зб. тез Міжнародної науково-практ. конф. (22–23 лютого 2024 року) / упор. У. О. Цмоць. Львів : Львів. держ. ун-т внутр. справ, 2024. С. 210.
2. Про внесення зміни до статті 438 Кримінального кодексу України щодо встановлення відповідальності за незаконне переміщення, депортацію, невиправдану затримку репатріації дитини, вербування та використання дитини у військових цілях : Закон України від 17.06.2025 № 4499-IX. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4499-20#Text (дата звернення: 23.05.2026).
3. Викрадення та депортація українських дітей Росією. Спеціальна доповідачка Каріна Одебрінк. Член парламенту (ШВЕЦІЯ). Парламентська група підтримки України ПА ОБСЄ. URL: https://www.oscepa.org/en/documents/annual-sessions/2025-porto/reports-and-speeches-12/5295-russian-abductions-and-deportations-of-ukrainian-children-by-carina-oedebrink-ukr-1/file
4. Депортація 31 української дитини до росії – голові так званої «днр» і двом окупаційним посадовицям повідомлено про підозру. *Головна – Офіс Генерального прокурора*. URL: https://gp.gov.ua/ua/posts/deportaciya-31-ukrayinskoyi-ditini-do-rosiyi-golovi-tak-zvanoyi-dnr-i-dvom-okupaciinim-posadovicyam-povidomleno-pro-pidozru
5. Андрєєва, М. Україна формує міжнародну коаліцію для повернення дітей, яких викрала росія. *УКРІНФОРМ*. URL: https://www.ukrinform.ua/rubric-polytics/3827951-ukraina-formue-miznarodnu-koaliciu-dla-povernenna-ditej-akih-vikrala-rosia.html
6. Депортація громадян України з території ведення активних бойових дій чи з тимчасово окупованої території України на територію Російської Федерації та Республіки Білорусь: Аналітичний звіт (2023). URL: https://zmina.ua/wp-content/uploads/sites/2/2023/01/deportation_ukr.pdf
7. Політова, А. С., Грушко, М. В. (2023). Юрисдикція Міжнародного кримінального суду як спеціального суб'єкта протидії гендерно зумовленому насильству в умовах збройного конфлікту. *Наукові перспективи*, 8 (34), С. 536. https://doi.org/10.52058/2708-7530-2023-8(38)-529-540
8. Шкурат І. О. Кваліфікація незаконного переміщення, депортації цивільного населення та дітей на тимчасово окупованій території України. *Актуальні проблеми сучасної науки в дослідженнях молодих учених, курсантів та студентів*. Вінниця, 2023. С. 604–605.
9. Марін О. К. Кримінально-правова кваліфікація викрадення дітей представниками держави-агресора. *Теорія та практика протидії злочинності у сучасних умовах* : збірник тез Міжнародної науково-практичної конференції (3 листопада 2023 р.) / упор. Р. М. Шехавцов. Львів : Львівський державний університет внутрішніх справ, 2023. С. 157–158.
10. Kolomiichuk A. V. Criminal law protection of the children from unlawful transfer during armed conflict: international legal standards. *Uzhhorod*

National University Herald. Series: Law. 2026. Vol. 4, no. 93. P. 122. DOI: https://doi.org/10.24144/2307-3322.2026.93.4.17
11. Tatarenko H. V., Tatarenko I. V. War crimes against children in the context of hybrid aggression: challenges of criminal law protection. *Analytical and Comparative Jurisprudence*. 2025. Vol. 3, no. 4. P. 115. DOI: https://doi.org/10.24144/2788-6018.2025.04.3.17
12. Питання виконання Женевської конвенції про захист цивільного населення під час війни від 12 серпня 1949 року : Розпорядж. Каб. Міністрів України від 31.05.2022 № 434-р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/434-2022-р#Text
13. Конвенція про захист цивільного населення під час війни (укр/рос) : Конвенція Орг. Об'єдн. Націй від 12.08.1949 : станом на 23 лют. 2023 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_154#Text
14. Додатковий протокол до Женевських конвенцій від 12 серпня 1949 року, що стосується захисту жертв міжнародних збройних конфліктів (Протокол I), від 8 червня 1977 року (укр/рос) : Протокол Орг. Об'єдн. Націй від 08.06.1977 : станом на 8 груд. 2005 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_199#Text
15. Римський статут міжнародного кримінального суду : Статут Міжнар. судів від 17.07.1998 : ста-ном на 21 серп. 2024 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_588#Text
16. Андрушко А. В. Примусове переміщення українських дітей до РФ як форма геноциду українського народу. *Закарпатські правові читання. Релокація в умовах екстраординарних правових режимів* : матеріали XVII Міжнародної науково-практичної конференції, м. Ужгород, 25–26 квітня 2025 р. Львів – Торунь: Liha-Pres, 2025. С. 437.
17. WAY HOME: внутрішній та зовнішній вимір репатріації, реабілітації та (ре) інтеграції дітей, депортованих, примусово переміщених або в інший спосіб розлучених з родинами у зв'язку зі збройною агресією РФ проти України. URL: https://rchr.org.ua/wp-content/uploads/2024/02/way-home.-kontseptsiia-iedynoho-mekhanizmu-repatriatsii.pdf
18. Про Координаційну раду з питань захисту та безпеки дітей : Указ Президента України від 08.08.2022 № 568/2022. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/568/2022#Text
19. Про затвердження Порядку виявлення та повернення дітей, депортованих або примусово переміщених внаслідок збройної агресії Російської Федерації проти України : Постанова КМУ від 14.05.2024 № 551. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/551-2024-п
20. Деякі питання виявлення та повернення дітей, депортованих або примусово переміщених внаслідок збройної агресії Російської Федерації проти України : Постанова КМУ від 21.01.2025 № 66. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/66-2025-п
21. Parliamentary Assembly of the Council of Europe. Resolution 2495 (2023) Deportations and forcible transfers of Ukrainian children to the Russian Federation. 27 April 2023. URL: https://pace.coe.int/en/files/31776/html

22. Про затвердження Порядку тримання військовополонених : Постанова Кабінету Міністрів України від 5 квітня 2022 р. № 413. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/413-2022-п/ed20220405#n31
23. Про затвердження Інструкції про порядок виконання норм міжнародного гуманітарного права у Збройних Силах України : Наказ Міністерства оборони України 23 березня 2017 р. № 164. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0704-17/ed20170323#n183
24. Незаконне переміщення та затримка репатріації дітей: чи потрібна нова стаття? *Юридична газета – онлайн версія*. URL: https://yur-gazeta.com/publications/practice/inshe/nezakonne-peremishchennya-ta-zatrimka-repatriaciyi-ditey-chi-potribna-nova-stattya.html (дата звернення: 24.05.2026).
25. Ukrinform. У збройні конфлікти в світі втягнуті близько 250 тисяч дітей – ЮНІСЕФ. *Укрінформ – актуальні новини України та світу*. URL: https://www.ukrinform.ua/rubric-world/2638076-u-zbrojni-konflikti-v-sviti-vtagnuti-blizko-250-tisac-ditej-unisef.html (дата звернення: 24.05.2026).
26. Resolution 2427 (2018) Adopted by the Security Council at its 8305th meeting, on 9 July 2018. URL: https://docs.un.org/en/S/RES/2427(2018) (дата звернення: 24.05.2026).
27. Факультативний протокол до Конвенції про права дитини щодо участі дітей у збройних конфліктах (укр/рос) : Протокол Орг. Об'єдн. Націй від 01.01.2000 : станом на 23 черв. 2004 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_795#Text (дата звернення: 24.05.2026).
28. Chernobuk V. International legal standards for the protection of children's rights in the conditions of armed conflicts. *Analytical and Comparative Jurisprudence*. 2023. No. 3. P. 439. DOI: https://doi.org/10.24144/2788-6018.2023.03.79
29. Гутнік А. В. Набір, вербування і використання дитини у збройному конфлікті: проблеми кримінально-правової кваліфікації в умовах оновлення ст. 438 КК України. *Воєнні злочини в сучасних збройних конфліктах: виклики для міжнародного та національного кримінального права* : матеріали круглого столу за участі міжнар. наук.-практ. спільноти (м. Харків, 23 квіт. 2026 р.): [Електронний ресурс] / [редкол.: М. Л. Пахнін, В. Л. Давиденко та ін.]; Харків. нац. ун-т внутр. справ, Каф. кримінал. права та кримінології, Навч.-наук. ін-т № 5. Харків : ХНУВС, 2026. С. 21–22.
30. Trafficking in Persons Report (June, 2016) // U. S. Department of State : офіц. сайт. URL: https://www.state.gov/j/tip/rls/tiprpt/2016/index.htm (дата звернення: 24.05.2026).
31. Діти окупованого Донбасу стали одним із видів зброї в руках терористів. *Рубрика*. URL: https://rubryka.com/article/dity-okupovanogo-donbasu-staly-odnym-iz-vydiv-zbroyi-v-rukah-terorystiv/ (дата звернення: 24.05.2026).
32. Діти, завербовані ворогом, – жертви воєнного злочину чи правопорушники? Незручна проблема, яка потребує негайного вирішення. URL: https://www.helsinki.org.ua/articles/dity-zaverbovani-vorohom-zhertvy-voiennoho-zlochynu-chy-pravoporushnyky-nezruchna-problema-iaka-potrebuie-nehaynoho-vyrishennia/ (дата звернення: 24.05.2026).

33. The Prosecutor vs. Alex Tamba Brima, Brima Bazzy Kamara and Santigie Borbor Kanu (the AFRC Accused). URL: https://www.refworld.org/jurisprudence/caselaw/scsl/2007/91904 (дата звернення: 24.05.2026).
34. Prosecutor v. Issa Hassan Sesay, Morris Kallon and Augustine Gbao (the RUF accused) (Trial judgment). URL: https://www.refworld.org/jurisprudence/caselaw/scsl/2009/92027 (дата звернення: 24.05.2026).
35. ICC, The Prosecutor v. Thomas Lubanga Dyilo. URL: https://casebook.icrc.org/case-study/icc-prosecutor-v-thomas-lubanga-dyilo (дата звернення: 24.05.2026).
36. Information for victims Ongwen Case. URL: https://www.icc-cpi.int/victims/ongwen-case (дата звернення: 24.05.2026).

DOI: https://doi.org/10.36059/978-966-397-661-7-26

ЗАХИСТ МАЙНОВИХ ПРАВ ДИТИНИ ВІД КРАДІЖОК І ГРАБЕЖІВ В УМОВАХ ЗБРОЙНОЇ АГРЕСІЇ: КРИМІНОЛОГІЧНИЙ ТА ПРЕВЕНТИВНИЙ АСПЕКТИ

Пуйко Юрій Анатолійович,
аспірант кафедри
кримінально-правових дисциплін
Інституту права та безпеки
Одеського державного університету внутрішніх справ,
вул. Успенська, 1, м. Одеса, 65014, Україна

Вступ

Проблема захисту прав дитини в умовах збройної агресії має комплексний характер і не може зводитися лише до питань фізичної безпеки, евакуації, освіти або соціального забезпечення. Не менш важливою складовою є охорона майнових прав дитини, оскільки майно, житло, особисті речі, документи, технічні засоби навчання, засоби зв'язку та інші матеріальні ресурси становлять необхідну передумову нормального розвитку, навчання, комунікації та соціальної адаптації неповнолітньої особи. У воєнний період посягання на такі блага здатні посилювати травматизацію дитини, поглиблювати її соціальну незахищеність і створювати додаткові перешкоди для реалізації інших прав.

Вихідною засадою дослідження є положення про те, що у всіх діях щодо дітей першочергова увага має приділятися найкращим інтересам дитини[949]. Зазначений міжнародно-правовий стандарт не обмежується сімейними, освітніми чи соціальними правовідносинами. Він має застосовуватися також у сфері кримінально-правової охорони, кримінологічної профілактики та організації діяльності правоохоронних органів. Якщо майнове правопорушення вчиняється щодо дитини або сім'ї з дітьми, його наслідки виходять за межі звичайної матеріальної шкоди, адже воно впливає на середовище розвитку дитини, її відчуття безпеки, довіру до дорослих і державних інституцій.

[949] Конвенція про права дитини, 1989.

Законодавство України про охорону дитинства визначає охорону дитинства як стратегічний загальнонаціональний пріоритет і спрямовує державу на забезпечення умов для фізичного, інтелектуального, морального, культурного та соціального розвитку дітей[950]. Саме тому майнові кримінальні правопорушення, зокрема крадіжки та грабежі, у контексті дитячої безпеки необхідно розглядати не лише крізь призму статей 185 і 186 Кримінального кодексу України, а й як фактор порушення стабільності дитячого середовища, послаблення сімейної спроможності та поглиблення вразливості неповнолітніх осіб.

Актуальність обраної проблематики посилюється тим, що повномасштабна збройна агресія проти України трансформувала криміногенну ситуацію, змінила обстановку вчинення майнових правопорушень і суттєво вплинула на коло потенційних потерпілих. У завантаженому розділі, присвяченому кваліфікованим видам крадіжок і грабежів в умовах воєнного стану, обґрунтовано, що війна спричиняє руйнування інфраструктури, масове переміщення населення, зниження рівня соціального контролю та появу нових криміногенних можливостей для посягань на власність[951]. У цій роботі зазначені положення переосмислено крізь призму захисту дитини як особливо вразливої категорії осіб.

Метою цього розділу є формування кримінологічного та превентивного підходу до захисту майнових прав дитини від крадіжок і грабежів в умовах збройної агресії. Досягнення цієї мети потребує вирішення кількох взаємопов'язаних завдань: визначити специфіку майнових посягань щодо дітей у воєнний період; розкрити особливості дитини як потерпілої та як неповнолітньої особи групи ризику; охарактеризувати детермінанти втягнення дітей у майнові правопорушення; запропонувати напрями діяльності суб'єктів профілактики з урахуванням принципу найкращих інтересів дитини.

Об'єктом дослідження є суспільні відносини, що виникають у сфері захисту прав дитини від майнових кримінальних правопорушень в умовах збройної агресії. Предметом є кримінологічні ознаки крадіжок і грабежів, які вчиняються щодо дітей, сімей з дітьми або за участю неповнолітніх, а також система профілактичних заходів, спрямованих на попередження таких правопорушень та мінімізацію їх негативних наслідків.

[950] Закон України «Про охорону дитинства», 2001.

[951] Пуйко Ю. А. Кваліфіковані види крадіжок і грабежів в умовах воєнного стану : рукопис розділу. 2026. С. 1–42.

1 Кримінологічні передумови посягань на майнові права дитини в умовах воєнного стану

Майнові права дитини у кримінологічному вимірі слід розглядати ширше, ніж право власності у вузькому цивільно-правовому значенні. Для дитини майно виконує не лише економічну, а й соціалізаційну, освітню та безпекову функції. Втрата телефону, ноутбука, документів, теплого одягу, засобів пересування, навчальних матеріалів або речей першої необхідності може поставити дитину в ситуацію ізоляції, перервати доступ до дистанційного навчання, ускладнити комунікацію з батьками, службами допомоги чи освітніми установами. Тому майнові посягання щодо дітей у воєнний час мають підвищений рівень суспільної небезпечності, навіть якщо їх формальна кримінально-правова оцінка здійснюється за загальними нормами про кримінальні правопорушення проти власності.

Кримінальний кодекс України передбачає відповідальність за крадіжку як таємне викрадення чужого майна та за грабіж як відкрите викрадення чужого майна. У період воєнного стану законодавець посилив кримінально-правову реакцію на такі діяння, що свідчить про визнання підвищеної небезпеки посягань на власність в умовах суспільної дезорганізації та кризових обставин[952]. Водночас сама наявність суворішої санкції не забезпечує автоматичного захисту дітей. Для цього потрібне поєднання кримінально-правових, кримінологічних, соціальних і організаційних заходів, орієнтованих на виявлення специфічних ризиків дитячої віктимізації.

Воєнний стан змінює просторово-часову обстановку вчинення майнових правопорушень. Частина дітей перебуває у місцях тимчасового проживання, евакуаційних пунктах, гуртожитках, шелтерах, вокзалах, пунктах пропуску, лікувальних закладах або у родичів, де звичні механізми контролю та захисту послаблені. У таких умовах підвищується ризик дрібних крадіжок, викрадення гаджетів, документів, банківських карток, гуманітарної допомоги, дитячого одягу, засобів реабілітації та інших речей, які мають для дитини особливу цінність. Уразливість посилюється тим, що дитина не завжди здатна швидко повідомити про правопорушення, правильно описати викрадені речі або оцінити юридичне значення події.

Особливим криміногенним фактором є масове переміщення населення. Вимушена мобільність призводить до втрати сталих соціальних зв'язків, зниження контролю з боку громади, школи та родини, а також до концентрації великої кількості осіб у транспортних вузлах і місцях тимчасового

[952] Кримінальний кодекс України, ст. 185, 186.

розміщення. У таких просторах дитина нерідко перебуває у стані емоційної напруги, втоми, невизначеності та залежності від дорослих, що створює сприятливі умови для правопорушників. При цьому майнове посягання щодо сім'ї з дітьми може залишатися поза увагою правоохоронних органів через пріоритетність евакуаційних, гуманітарних або безпекових завдань.

Руйнування або залишення житла є ще одним чинником, що посилює ризики для дітей. Коли сім'я вимушено покидає місце проживання, у помешканні залишаються дитячі речі, документи, техніка, іграшки, навчальні матеріали, пам'ятні предмети. Їх викрадення має не лише матеріальний, а й психологічний вимір, оскільки для дитини такі речі можуть бути елементом стабільності та зв'язку з домом. У деокупованих і прифронтових громадах проблема ускладнюється пошкодженням реєстрів, втратою документів, обмеженим доступом поліції до місця події та небезпекою проведення слідчих дій.

Окремого значення набуває цифровізація майнової злочинності. У сучасних умовах викрадені речі можуть швидко реалізовуватися через онлайн-платформи, соціальні мережі, месенджери або неформальні цифрові спільноти. Для дітей це створює подвійний ризик: по-перше, вони можуть ставати потерпілими від викрадення гаджетів чи коштів; по-друге, їх можуть втягувати у збут викраденого майна через обіцянку швидкого заробітку, ігрові механізми, маніпуляцію довірою або вплив старших осіб. Саме тому профілактика майнових правопорушень щодо дітей повинна включати цифрову грамотність, моніторинг ризиків онлайн-середовища та взаємодію поліції з адміністраторами платформ.

У кримінологічному аспекті майнові посягання проти дітей часто пов'язані з використанням їхньої вікової, психологічної або соціальної вразливості. Дитина може не усвідомлювати цінності речі, довіряти незнайомцям, не відрізняти правомірне прохання від маніпуляції, боятися повідомляти дорослим про втрату майна або відчувати сором через подію. У випадку грабежу додатково виникає загроза фізичній і психологічній безпеці, адже відкрите заволодіння майном нерідко супроводжується раптовістю, погрозою, тиском або приниженням. Для неповнолітньої потерпілої особи це може мати тривалі наслідки у вигляді страху самостійного пересування, недовіри до оточення та зниження соціальної активності.

Важливо розмежовувати майнову шкоду, завдану безпосередньо дитині, та шкоду, заподіяну сім'ї, яка фактично впливає на дитину. Наприклад, викрадення сімейного автомобіля, генератора, побутової техніки, коштів або гуманітарної допомоги може формально не стосуватися особистого майна дитини, але суттєво погіршує умови її життя. Такий підхід

узгоджується із сучасним розумінням найкращих інтересів дитини, відповідно до якого будь-яке рішення або оцінка має враховувати реальний вплив події на дитяче благополуччя. Отже, кримінологічна характеристика майнових правопорушень у воєнний час повинна охоплювати не лише юридичний статус власника майна, а й фактичні наслідки для дитини.

До детермінант таких правопорушень належать соціально-економічна нестабільність, зниження доходів населення, безробіття, руйнування житла, дефіцит ресурсів, дезорганізація громадського простору, недостатня охорона евакуаційних і гуманітарних об'єктів, а також психологічна толерантність частини осіб до «дрібних» посягань у кризових умовах. Останній чинник є особливо небезпечним, оскільки виправдання майнових посягань війною, бідністю чи нестачею ресурсів може сприяти нормалізації протиправної поведінки у дитячому середовищі.

Наукове осмислення цих процесів потребує поєднання кримінально-правового та кримінологічного підходів. Кримінально-правовий підхід дозволяє встановити юридичну оцінку діяння, визначити форму викрадення, кваліфікуючі ознаки, повторність, груповий характер, умови воєнного стану та інші юридично значущі обставини. Кримінологічний підхід, у свою чергу, спрямований на з'ясування причин, умов, типових ситуацій, характеристик потерпілих і правопорушників, а також на формування системи запобігання. У сфері захисту дітей саме кримінологічний компонент має особливе значення, оскільки дозволяє реагувати не лише після вчинення правопорушення, а й до його настання.

Отже, майнові права дитини в умовах збройної агресії потребують спеціальної кримінологічної уваги. Крадіжки та грабежі не можна розглядати виключно як статистично поширені посягання проти власності. У дитячому контексті вони є чинником порушення безпечного середовища, перешкодою для освіти, соціальної адаптації, психологічної стабільності та відновлення після травматичного досвіду війни. Саме тому захист дитини від майнових правопорушень має стати складовою ширшої політики безпеки дитинства.

2 Дитина як потерпіла особа та як неповнолітня особа групи ризику у структурі крадіжок і грабежів

У контексті майнової злочинності дитина може виступати у двох взаємопов'язаних кримінологічних ролях. З одного боку, вона є потерпілою особою або членом сім'ї, яка зазнала майнової шкоди. З іншого боку,

неповнолітній може бути особою групи ризику, яка внаслідок несприятливих умов, впливу дорослих або однолітків, бездоглядності чи травматичного досвіду залучається до вчинення крадіжок і грабежів. Такий подвійний підхід не означає ототожнення потерпілих дітей і неповнолітніх правопорушників, але дозволяє побачити спільні соціальні причини, які лежать в основі обох явищ.

Дитина-потерпілий потребує особливого процесуального і психологічного підходу. Кримінальне процесуальне законодавство України виходить із необхідності забезпечення прав потерпілих та особливостей участі неповнолітніх у кримінальному провадженні[953]. Однак на практиці майнові кримінальні правопорушення щодо дітей часто сприймаються як менш травматичні порівняно з насильницькими посяганнями. Такий підхід є спрощеним, адже для дитини втрата речей може бути пов'язана з відчуттям небезпеки, соромом, страхом повторного нападу, залежністю від дорослих та неможливістю самостійно відновити порушене становище.

Особливої уваги потребують діти з числа внутрішньо переміщених осіб, діти-сироти, діти, позбавлені батьківського піклування, діти, які перебувають у складних життєвих обставинах, діти з інвалідністю, а також діти, сім'ї яких втратили житло або стабільне джерело доходу. Для таких категорій навіть незначна майнова шкода може мати суттєві наслідки. Викрадення документів, телефону чи речей першої необхідності може унеможливити звернення по допомогу, проходження навчання, отримання соціальних послуг або підтримання зв'язку з батьками. Тому оцінка шкоди в дитячих справах повинна враховувати не лише вартість майна, а й функціональне значення речі для дитини.

Не менш важливо враховувати вік дитини. Малолітні діти є максимально залежними від дорослих і не можуть самостійно захистити майно або повідомити про правопорушення. Діти підліткового віку частіше самостійно користуються гаджетами, пересуваються громадськими місцями, перебувають у цифровому середовищі, а тому мають інший профіль ризиків. У підлітків підвищується ймовірність стати потерпілими від грабежу на вулиці, у транспорті, біля закладів освіти, у місцях дозвілля або тимчасового проживання. У воєнний час ці ризики накладаються на комендантські обмеження, зміну маршрутів, недостатнє освітлення, blackout та інші обставини, які ускладнюють безпечне пересування.

Водночас неповнолітні можуть опинятися у групі ризику вчинення майнових правопорушень. Війна посилює фактори соціальної

[953] Кримінальний процесуальний кодекс України, положення щодо участі неповнолітніх у кримінальному провадженні.

дезорганізації: частина дітей втрачає звичне шкільне середовище, друзів, доступ до гуртків і спорту, стабільний контроль з боку дорослих. Деякі сім'ї переживають матеріальну скруту, психологічну напругу, втрату одного з батьків, вимушене розлучення членів сім'ї або переїзд. У таких умовах підліток може шукати визнання у групі однолітків, наслідувати протиправні моделі поведінки, брати участь у дрібних крадіжках як формі самоствердження або способом отримання ресурсів.

Кримінологічна характеристика неповнолітнього, який вчиняє крадіжку або грабіж, має враховувати не лише юридичний статус суб'єкта, а й соціальне середовище, рівень виховного впливу, освітню залученість, психологічний стан, досвід насильства чи втрати, а також вплив старших осіб. У багатьох випадках дитина не є ініціатором злочинної діяльності, а виконує роль виконавця нижчого рівня, спостерігача, посередника, кур'єра або особи, яка реалізує викрадене майно. Такий формат втягнення небезпечний тим, що зовні може виглядати як самостійна поведінка неповнолітнього, хоча фактично він перебуває під контролем або впливом дорослого.

Підрозділи ювенальної превенції Національної поліції України мають спеціальне призначення у сфері профілактики правопорушень серед дітей, виявлення причин і умов їх вчинення, здійснення профілактичного обліку та взаємодії з іншими суб'єктами захисту прав дитини[954]. У контексті майнових правопорушень така діяльність повинна бути спрямована не лише на реагування після факту крадіжки чи грабежу, а й на раннє виявлення дітей, які перебувають у ситуації ризику: залишили школу, втратили належний батьківський контроль, систематично перебувають у небезпечних місцях, спілкуються з криміногенним оточенням або залучені до сумнівних онлайн-активностей.

Важливою є проблема групових форм підліткової майнової злочинності. У групі знижується індивідуальне відчуття відповідальності, посилюється наслідування, зростає роль лідера та неформального статусу. Крадіжки можуть вчинятися як спільна «гра», перевірка сміливості, спосіб отримати схвалення, а грабіж – як демонстрація сили або домінування. У воєнних умовах такі групи можуть формуватися у місцях тимчасового проживання, біля транспортних вузлів, у дворах, покинутих будівлях, торговельних об'єктах, а також у цифровому просторі, де підлітки отримують інструкції, контакти для збуту або приклади протиправної поведінки.

Окремо слід підкреслити, що кримінологічний підхід до неповнолітнього правопорушника повинен бути відновним, а не суто каральним.

[954] Інструкція з організації роботи підрозділів ювенальної превенції Національної поліції України, наказ МВС України № 1044 від 19.12.2017.

Міжнародні стандарти поводження з неповнолітніми у конфлікті із законом орієнтують держави на індивідуалізований підхід, пропорційність, виховний вплив, мінімізацію стигматизації та використання заходів, які сприяють ресоціалізації[955]. У справах про крадіжки та грабежі за участю дітей це означає необхідність з'ясування не лише факту викрадення, а й причин поведінки, ролі дорослих, сімейної ситуації, можливостей компенсації шкоди, відновлення зв'язку з освітою та включення дитини у безпечне соціальне середовище.

Дитина-потерпілий і дитина-правопорушник у справах про майнові кримінальні правопорушення нерідко належать до схожих соціально вразливих груп. Це не знімає питання відповідальності, але вказує на необхідність комплексної профілактики, яка одночасно захищає потенційних потерпілих і зменшує ризик втягнення неповнолітніх у протиправну поведінку. Наприклад, безпечна школа, доступні гуртки, соціальний супровід сім'ї, робота психолога, освітня підтримка внутрішньо переміщених дітей і контроль за місцями ризику одночасно знижують і віктимність, і делінквентність.

Для систематизації ризиків доцільно виділяти три рівні дитячої уразливості у сфері майнової злочинності. Перший рівень – індивідуальний: вік, психологічний стан, травматичний досвід, необізнаність, довірливість, цифрова поведінка. Другий рівень – сімейний: матеріальна скрута, відсутність контролю, внутрішнє переміщення, втрата батьківської підтримки, конфлікти. Третій рівень – середовищний: небезпечні громадські простори, відсутність освітньої залученості, криміногенна група, недостатня взаємодія поліції та соціальних служб. Ефективна профілактика повинна одночасно працювати з усіма трьома рівнями.

У практичній площині особливого значення набуває фіксація обставин, які вказують на дитячий контекст майнового правопорушення. У матеріалах кримінального провадження має бути відображено, чи є потерпілим дитина, чи впливає правопорушення на умови її проживання, навчання або лікування, чи потребує вона психологічної допомоги, чи є ризик повторної віктимізації, чи пов'язане діяння з евакуацією, переміщенням, гуманітарною допомогою або цифровим середовищем. Така інформація важлива не лише для кваліфікації та доказування, а й для подальшого захисту прав дитини.

Таким чином, дитячий аспект крадіжок і грабежів в умовах воєнного стану охоплює не одну, а кілька взаємопов'язаних площин: захист

[955] United Nations Standard Minimum Rules for the Administration of Juvenile Justice (The Beijing Rules), 1985.

дитини-потерпілого, запобігання втягненню неповнолітніх у протиправну діяльність, роботу з сім'ями групи ризику, безпечну організацію громадського простору, цифрову профілактику та відновний підхід до дітей у конфлікті із законом. Лише таке комплексне бачення дозволяє забезпечити не формальний, а реальний захист майнових прав дитини.

3 Напрями запобігання майновим кримінальним правопорушенням щодо дітей в умовах збройної агресії

Запобігання майновим кримінальним правопорушенням щодо дітей повинно будуватися як багаторівнева система, що поєднує загальносоціальні, спеціально-кримінологічні та індивідуальні заходи. Загальносоціальний рівень охоплює стабілізацію умов життя сімей з дітьми, доступ до освіти, соціальної допомоги, безпечного житла, психологічної підтримки та гуманітарних ресурсів. Спеціально-кримінологічний рівень передбачає аналіз криміногенних місць, посилення патрулювання, роботу з підлітковими групами, інформаційні кампанії та реагування на цифрові ризики. Індивідуальний рівень спрямований на конкретну дитину або сім'ю, щодо яких виявлено ризик віктимізації чи делінквентної поведінки.

Першим напрямом є раннє виявлення вразливих дітей і сімей. Органи місцевого самоврядування, служби у справах дітей, заклади освіти, поліція, соціальні служби та громадські організації повинні обмінюватися інформацією про дітей, які втратили житло, залишили місце проживання, не відвідують навчання, перебувають без належного догляду, пережили насильство або мають ознаки втягнення у протиправну діяльність. Такий обмін має здійснюватися з дотриманням конфіденційності, недискримінації та найкращих інтересів дитини, оскільки надмірне розголошення інформації може поглибити стигматизацію.

Другим напрямом є безпечна організація простору, в якому перебувають діти. У місцях тимчасового проживання, евакуаційних пунктах, гуртожитках, школах, укриттях, транспортних вузлах і пунктах видачі гуманітарної допомоги необхідно передбачати елементарні антикриміногенні умови: освітлення, контроль входу, можливість безпечного зберігання речей, інформування дітей і батьків про правила безпеки, швидкий зв'язок з поліцією, розміщення контактів служб допомоги. У громадах, які приймають переміщених осіб, важливо поєднувати гуманітарну підтримку з заходами профілактики майнових посягань.

Третім напрямом є цифрова профілактика. Діти повинні отримувати зрозумілі рекомендації щодо безпечного користування гаджетами, захисту банківських карток, паролів, акаунтів, геолокації, онлайн-покупок і спілкування у соціальних мережах. Батьки та педагоги мають бути обізнані з ризиками втягнення підлітків у реалізацію викрадених речей, участь у сумнівних «підробітках», передачу чужих речей, використання дроп-акаунтів або посередництво у збуті. Поліція, у свою чергу, повинна розвивати інструменти моніторингу цифрових платформ з урахуванням законності, пропорційності та захисту персональних даних.

Четвертим напрямом є віктимологічна профілактика. Вона не повинна покладати відповідальність на дитину за вчинене щодо неї правопорушення, але має навчати безпечній поведінці у зрозумілій і не травматизуючій формі. Дитина повинна знати, як діяти у разі викрадення телефону, документів чи інших речей, кому повідомити про подію, чому важливо не приховувати факт правопорушення, як зберігати докази онлайн-переписки або оголошення про продаж викраденого майна. Для молодших дітей такі правила доцільно подавати через освітні заняття, ігрові методики та взаємодію з педагогами.

П'ятим напрямом є профілактична робота з неповнолітніми групи ризику. Вона повинна поєднувати правове інформування, психологічну підтримку, відновлення освітньої залученості, роботу з сім'єю, залучення до спорту, творчості, волонтерства та інших соціально корисних практик. Покарання або формальна постановка на облік без зміни середовища не дають сталого результату. Якщо дитина вчиняє дрібні майнові правопорушення через бездоглядність, груповий тиск або відсутність позитивної зайнятості, профілактика має бути спрямована на усунення саме цих причин.

Шостим напрямом є взаємодія кримінальної юстиції з системою захисту дитини. Під час розгляду справ, у яких дитина є потерпілою або неповнолітнім правопорушником, слід забезпечувати дружні до дитини процедури, уникати повторної травматизації, використовувати доступну мову, залучати законних представників, педагогів, психологів або інших спеціалістів. Підходи Ради Європи до правосуддя, дружнього до дитини, передбачають, що дитина має бути почута, поінформована та захищена від процесуальної шкоди[956]. У майнових справах цей стандарт не менш важливий, ніж у справах про насильство.

Сьомим напрямом є відновний підхід. У випадках, коли це не суперечить інтересам потерпілої дитини та вимогам закону, доцільно

[956] Guidelines of the Committee of Ministers of the Council of Europe on child-friendly justice, 2010.

застосовувати механізми, спрямовані на відшкодування шкоди, усвідомлення наслідків діяння неповнолітнім, примирення, соціальний супровід і недопущення повторного правопорушення. Відновний підхід особливо важливий для підлітків, які вчинили майнове правопорушення вперше, не мають стійкої кримінальної спрямованості та потребують не ізоляції, а корекції поведінки і повернення до позитивного середовища.

Восьмим напрямом є аналітична робота правоохоронних органів. У межах територіальних громад доцільно формувати карти ризику щодо місць вчинення крадіжок і грабежів стосовно дітей або за участю неповнолітніх. Такими місцями можуть бути вокзали, зупинки громадського транспорту, торговельні центри, ринки, місця видачі допомоги, укриття, гуртожитки, занедбані будівлі, двори та ділянки зі слабким освітленням. Аналіз повторюваних ситуацій дозволяє перейти від реактивної моделі до превентивної, коли поліція та громада усувають умови, що сприяють правопорушенням.

Дев'ятим напрямом є підготовка кадрів. Працівники поліції, соціальних служб, освіти та місцевого самоврядування мають розуміти особливості спілкування з дітьми, які пережили війну, переміщення або втрату майна. У роботі з дитиною недостатньо формально зафіксувати заяву чи пояснення. Потрібно враховувати вікові особливості пам'яті, сором, страх перед покаранням, залежність від дорослих, можливість тиску з боку правопорушника або однолітків. Саме від якості первинного контакту часто залежить, чи буде дитина готова співпрацювати та чи не відбудеться повторна віктимізація.

Десятим напрямом є захист гуманітарних і соціальних ресурсів, призначених для дітей. У воєнний час значна кількість матеріальних благ надходить сім'ям з дітьми через гуманітарні програми, благодійні фонди, освітні проєкти, громади та волонтерські ініціативи. Викрадення або привласнення таких ресурсів порушує інтереси конкретних дітей і підриває довіру до системи допомоги. Тому потрібні прозорі механізми обліку, видачі, зберігання, повідомлення про втрати та реагування на зловживання.

Одинадцятим напрямом є просвітницька робота з батьками. Батьки та законні представники повинні знати, що у разі майнового правопорушення щодо дитини важливо не знецінювати подію, не звинувачувати дитину, не приховувати факт через сором або недовіру, а своєчасно звертатися до поліції, фіксувати обставини, зберігати документи, серійні номери техніки, фото речей, чеки або інші докази. Просвіта має охоплювати також питання безпеки в евакуації, зберігання документів, захисту банківських карток і цифрових акаунтів дитини.

Дванадцятим напрямом є залучення школи як ключового суб'єкта профілактики. Навіть у дистанційному або змішаному форматі школа залишається простором, де можна виявити дитину, яка потребує допомоги, помітити зміну поведінки, втрату зв'язку з навчанням, ознаки булінгу, групового тиску або втягнення у протиправні дії. Освітні заклади мають взаємодіяти з ювенальною превенцією не лише у випадку вже вчиненого правопорушення, а й на рівні профілактики, правової освіти та соціально-психологічної підтримки.

Для практичного застосування зазначені напрями можна систематизувати за рівнями превенції (табл. 1).

Таблиця 1

Рівні запобігання майновим кримінальним правопорушенням щодо дітей

Рівень превенції	Основний зміст	Суб'єкти реалізації
Загальносоціальний	Підтримка сімей з дітьми, безпечне житло, доступ до освіти, соціальної допомоги, психологічної підтримки, гуманітарних ресурсів.	Органи місцевого самоврядування, служби у справах дітей, соціальні служби, заклади освіти, громадські організації.
Спеціально-кримінологічний	Аналіз місць ризику, патрулювання, цифровий моніторинг, віктимологічна профілактика, робота з підлітковими групами.	Національна поліція, підрозділи ювенальної превенції, кіберпідрозділи, громади, адміністрації об'єктів.
Індивідуальний	Соціальний супровід конкретної дитини або сім'ї, психологічна допомога, відновлення освітньої залученості, корекція поведінки.	Ювенальна превенція, психологи, педагоги, служби у справах дітей, батьки або законні представники.

Запропонована модель має бути гнучкою, оскільки воєнні умови суттєво відрізняються залежно від регіону. У прифронтових громадах пріоритетними є фізична безпека, евакуація, захист залишеного майна та документування посягань. У громадах, що приймають внутрішньо переміщених осіб, особливо важливими є контроль місць тимчасового проживання, робота з підлітковими групами, інтеграція дітей у школу та місцеву спільноту. У відносно безпечних регіонах більше значення має цифрова профілактика, протидія збуту викраденого майна, робота з онлайн-ризиками та підтримка сімей, які пережили переміщення.

Системність профілактики передбачає також належне інформаційне забезпечення. Доцільно формувати узагальнені дані про майнові правопорушення, в яких потерпілими є діти або правопорушення впливають

на сім'ї з дітьми. Такі дані мають включати вид майна, місце події, вік потерпілої дитини, спосіб вчинення, наявність насильства чи погрози, зв'язок із евакуацією, гуманітарною допомогою, цифровим середовищем або місцями тимчасового проживання. Аналітична інформація повинна використовуватися не для формального звітування, а для планування конкретних заходів безпеки.

Ефективне запобігання неможливе без міжвідомчої взаємодії. Поліція виявляє правопорушення та реагує на криміногенні ризики, служби у справах дітей оцінюють потреби дитини, заклади освіти підтримують щоденний контакт, соціальні служби працюють із сім'єю, органи місцевого самоврядування створюють безпечну інфраструктуру, а громадські організації можуть забезпечувати психологічну, гуманітарну й правову підтримку. Кожен із суб'єктів бачить лише частину проблеми, тому ізольована діяльність не забезпечує належного результату.

У цьому контексті важливим є дотримання балансу між безпекою та правами дитини. Посилення контролю не повинно перетворюватися на надмірне втручання у приватне життя, необґрунтовану підозру щодо дітей із вразливих груп або стигматизацію внутрішньо переміщених осіб. Профілактика має бути адресною, доказовою і правомірною. Дитина повинна відчувати, що держава не лише контролює, а й допомагає, захищає, пояснює та створює умови для безпечної поведінки.

Отже, захист майнових прав дитини від крадіжок і грабежів в умовах збройної агресії є не вузьким завданням кримінальної юстиції, а міжсекторальною політикою безпеки дитинства. Її ефективність залежить від здатності держави і громади поєднати правове реагування, соціальну підтримку, освітню профілактику, цифрову безпеку, відновний підхід і постійний аналіз криміногенних ризиків.

Висновки

Проведене дослідження дає підстави зробити висновок, що майнові кримінальні правопорушення щодо дітей в умовах збройної агресії мають підвищене соціально-правове значення. Крадіжки та грабежі у дитячому контексті не зводяться до матеріальної шкоди, оскільки можуть порушувати доступ дитини до освіти, зв'язку, соціальної допомоги, безпечного проживання та психологічної стабільності. Саме тому оцінка таких посягань повинна враховувати не лише вартість майна, а й його значення для розвитку та безпеки дитини.

Воєнний стан істотно трансформує криміногенну ситуацію: масове переміщення населення, руйнування житла, тимчасове залишення майна, концентрація людей у місцях евакуації, послаблення соціального контролю, blackout і цифровізація збуту викраденого майна створюють нові ризики для дітей. У цих умовах дитина може виступати як потерпіла особа, член сім'ї, що зазнала майнової шкоди, або неповнолітній, який перебуває у групі ризику втягнення у протиправну поведінку.

Захист майнових прав дитини потребує комплексної профілактичної моделі. Її складовими мають бути раннє виявлення вразливих дітей, безпечна організація громадського простору, цифрова профілактика, віктимологічне навчання, соціальний супровід сімей, робота з підліткових групами, відновний підхід до неповнолітніх у конфлікті із законом, а також системна взаємодія поліції, служб у справах дітей, закладів освіти, органів місцевого самоврядування та громадського сектору.

Особливу роль у цій системі відіграють підрозділи ювенальної превенції, які повинні поєднувати правоохоронну, профілактичну, комунікативну та координаційну функції. Їх діяльність має бути спрямована не лише на реагування після вчинення крадіжки чи грабежу, а й на виявлення причин, умов і середовищних факторів, що створюють ризики для дітей.

Отже, ефективний захист майнових прав дитини в умовах збройної агресії можливий лише за умови переходу від фрагментарного реагування до цілісної політики безпеки дитинства, в якій кримінально-правові засоби поєднуються з кримінологічною аналітикою, соціальною підтримкою, освітніми заходами, цифровою безпекою та відновленням нормального середовища розвитку дитини.

Анотація

У розділі досліджено проблематику захисту майнових прав дитини від крадіжок і грабежів в умовах збройної агресії та воєнного стану. Обґрунтовано, що майнові кримінальні правопорушення у воєнний період набувають не лише економічного, а й соціально-правового значення, оскільки безпосередньо впливають на безпеку, стабільність і розвиток дитини. Визначено особливості криміногенної ситуації, яка формується під впливом переміщення населення, руйнування житла, послаблення соціального контролю, цифровізації збуту викраденого майна та зростання вразливості сімей з дітьми. Окрему увагу приділено подвійній ролі дитини у сфері майнової злочинності: як потерпілої особи, права якої потребують посиленого захисту, та як неповнолітнього,

що може потрапляти до групи ризику протиправної поведінки. Проаналізовано кримінологічні чинники, що обумовлюють залучення дітей до крадіжок і грабежів, зокрема сімейну дезорганізацію, втрату освітнього середовища, травматичний досвід війни, бездоглядність, негативний вплив однолітків та цифрового середовища. Запропоновано систему превентивних заходів, орієнтованих на раннє виявлення ризиків, захист потерпілих дітей, роботу підрозділів ювенальної превенції, взаємодію поліції, служб у справах дітей, закладів освіти, органів місцевого самоврядування та громадського сектору. Зроблено висновок, що ефективний захист майнових прав дитини в умовах збройної агресії повинен ґрунтуватися на поєднанні кримінально-правових, кримінологічних, соціальних, освітніх і цифрових механізмів. Результати дослідження можуть бути використані у правотворчій, правозастосовній, освітній та профілактичній діяльності.

Література

1. Конвенція про права дитини : Конвенція ООН від 20.11.1989. *База даних «Законодавство України». Верховна Рада України.* URL: https://zakon.rada.gov.ua/go/995_021 (дата звернення: 08.07.2026).
2. Конституція України : Закон України від 28.06.1996 № 254к/96-ВР. *База даних «Законодавство України». Верховна Рада України.* URL: https://zakon.rada.gov.ua/go/254к/96-вр (дата звернення: 08.07.2026).
3. Кримінальний кодекс України : Закон України від 05.04.2001 № 2341-III. *База даних «Законодавство України». Верховна Рада України.* URL: https://zakon.rada.gov.ua/go/2341-14 (дата звернення: 08.07.2026).
4. Кримінальний процесуальний кодекс України : Закон України від 13.04.2012 № 4651-VI. *База даних «Законодавство України». Верховна Рада України.* URL: https://zakon.rada.gov.ua/go/4651-17 (дата звернення: 08.07.2026).
5. Про охорону дитинства : Закон України від 26.04.2001 № 2402-III. *База даних «Законодавство України». Верховна Рада України.* URL: https://zakon.rada.gov.ua/go/2402-14 (дата звернення: 08.07.2026).
6. Про Національну поліцію : Закон України від 02.07.2015 № 580-VIII. *База даних «Законодавство України». Верховна Рада України.* URL: https://zakon.rada.gov.ua/go/580-19 (дата звернення: 08.07.2026).
7. Про затвердження Інструкції з організації роботи підрозділів ювенальної превенції Національної поліції України : Наказ МВС України від 19.12.2017 № 1044. *База даних «Законодавство України». Верховна Рада України.* URL: https://zakon.rada.gov.ua/go/z0686-18 (дата звернення: 08.07.2026).
8. Про органи і служби у справах дітей та спеціальні установи для дітей : Закон України від 24.01.1995 № 20/95-ВР. *База даних «Законодавство України». Верховна Рада України.* URL: https://zakon.rada.gov.ua/go/20/95-вр (дата звернення: 08.07.2026).

9. Про забезпечення прав і свобод внутрішньо переміщених осіб : Закон України від 20.10.2014 № 1706-VII. *База даних «Законодавство України». Верховна Рада України.* URL: https://zakon.rada.gov.ua/go/1706-18 (дата звернення: 08.07.2026).
10. Guidelines of the Committee of Ministers of the Council of Europe on child-friendly justice. Strasbourg : Council of Europe, 2010. URL: https://rm.coe.int/16804b2cf3 (date of access: 08.07.2026).
11. United Nations Guidelines for the Prevention of Juvenile Delinquency (The Riyadh Guidelines) : adopted by General Assembly resolution 45/112 of 14 December 1990. URL: https://www.ohchr.org/en/instruments-mechanisms/instruments/united-nations-guidelines-prevention-juvenile-delinquency-riyadh (date of access: 08.07.2026).
12. United Nations Standard Minimum Rules for the Administration of Juvenile Justice (The Beijing Rules) : adopted by General Assembly resolution 40/33 of 29 November 1985. URL: https://www.ohchr.org/en/instruments-mechanisms/instruments/united-nations-standard-minimum-rules-administration-juvenile (date of access: 08.07.2026).
13. ПуйкоЮ. А. Кваліфіковані види крадіжок і грабежів в умовах воєнного стану : рукопис розділу. 2026. 42 с.
14. Пазій Б. А. Кримінологічна характеристика та запобігання крадіжкам, що вчиняються в Україні в умовах воєнного або надзвичайного стану : дис. … доктора філософії : 081 Право. Харків, 2023. 239 с.
15. Бистрицький Б. Ю. Розслідування грабежів, учинених неповнолітніми : автореф. дис. … канд. юрид. наук : 12.00.09. Київ, 2016. 20 с.
16. Сорока І. В. Розслідування крадіжок майна громадян, учинених неповнолітніми : автореф. дис. … канд. юрид. наук : 12.00.09. Дніпро, 2017. 20 с.
17. Семененко В. В. Кримінологічна характеристика та запобігання грабежам в Україні : дис. … канд. юрид. наук : 12.00.08. Київ, 2017. 291 с.
18. Бабенко А. М. Регіональна злочинність в Україні: закономірності, детермінація та запобігання : автореф. дис. … д-ра юрид. наук : 12.00.08. Харків, 2015. 36 с.
19. Кравчук П. Ю. Використання спеціальних знань під час розслідування грабежів і розбоїв : автореф. дис. … канд. юрид. наук : 12.00.09. Ірпінь, 2015. 19 с.
20. Ленська Л. В. Психолого-правова характеристика грабежу : автореф. дис. … канд. юрид. наук : 19.00.06. Київ, 2019. 20 с.
21. Дрозд В. Ю., Чаплинський К. О. Методика розслідування крадіжок з автотранспортних засобів: проблеми теорії та практики : монографія. Одеса : Юридика, 2023. 306 с.

DOI: https://doi.org/10.36059/978-966-397-661-7-27

ОСОБЛИВОСТІ ОБЛАШТУВАННЯ ЗАХИСНИХ СПОРУД У ЗАКЛАДАХ ОСВІТИ ЯК ГАРАНТІЯ РЕАЛІЗАЦІЇ ПРАВА ДИТИНИ НА БЕЗПЕЧНЕ ОСВІТНЄ СЕРЕДОВИЩЕ

Пишна Алла Георгіївна,
кандидат юридичних наук, доцент,
завідувач кафедри адміністративної діяльності поліції
Одеського державного університету внутрішніх справ,
вул. Успенська, 1, м. Одеса, 65014, Україна

Вступ

Повномасштабна збройна агресія Російської Федерації проти України кардинально змінила умови функціонування національної системи освіти. Заклади освіти стали об'єктами ракетних ударів, артилерійських обстрілів та інших засобів ураження, що створило реальну загрозу життю та здоров'ю учасників освітнього процесу. За таких умов забезпечення права дітей на безпечне освітнє середовище набуло статусу одного з пріоритетних напрямів державної політики у сфері освіти та цивільного захисту.

За даними офіційного порталу Міністерства освіти і науки України «Освіта під загрозою» станом на червень 2026 року 4650 закладів освіти постраждали від бомбардувань та обстрілів, 423 з них зруйновано повністю[957]. Так найбільше постраждали заклади освіти у Донецькій області, де повністю зруйновано 106 закладів освіти та пошкоджено 366 закладів, Харківській області – зруйновано 104, пошкоджено 762 заклади, Херсонська область відповідно – 82/303, Сумська область – 34/280, Миколаївська область – 33/280, Луганська область – 23/184, Дніпропетровська область – 22/531, Київська область – 15/235, Чернігівська область – 2/203, Запорізька область – 2/195, Житомирська область – 1/126, місто Київ – 0/341, Одеська область – 0/116, Хмельницька область – 0/111, Черкаська область – 0/65, Полтавська область – 0/46, Львівська область – 0/31, Кіровоградська область – 0/24, Вінницька область – 0/10, Івано-Франківська область – 0/9, Волинська область – 0/8, Рівненська область – 0/8, Тернопільська область – 0/2, Чернівецька область – 0/1, Закарпатська область – 0/0.

[957] Офіційний портал Міністерства освіти і науки України «Освіта під загрозою». URL: https://saveschools.in.ua/

За період з 24 лютого 2022 року по 01 червня 2026 року відповідно до інформації, оприлюдненої на Державному порталі «Діти війни»: загинуло 707 дітей, поранені – 2548, зниклі – 2317, знайдені – 54222, депортовані та/або примусово переміщені – 20570, повернені – 2223, постраждалі від сексуального насильства – 23 дитини[958].

Безпечне освітнє середовище є необхідною передумовою реалізації конституційного права на освіту. Під час дії правового режиму воєнного стану особливого значення набуває створення належних умов для безперервного освітнього процесу за одночасного гарантування життя і здоров'я здобувачів освіти, педагогічних працівників та інших учасників освітнього процесу. Саме тому облаштування захисних споруд цивільного захисту у закладах освіти розглядається не лише як виконання будівельних або технічних вимог, а як важливий механізм забезпечення фундаментальних прав людини.

1 Правові засади облаштування захисних споруд у закладах освіти

Право дитини на безпечні умови навчання є складовою комплексу основоположних прав людини, що охоплює право на життя, право на освіту, право на охорону здоров'я та право на безпечне для життя і здоров'я середовище. В умовах збройної агресії ці права набувають особливого значення, оскільки держава зобов'язана забезпечити не лише доступність освіти, а й її безпечність.

Досліджуючі міжнародно-правові стандарти забезпечення права дитини на безпечне освітнє середовище, слід, в першу чергу згадати положення статті 6 Конвенції ООН про права дитини (1989 р.), у якій проголошено, що кожна дитина має невід'ємне право на життя. Держави-учасниці забезпечують у максимально можливій мірі виживання і здоровий розвиток дитини[959].

У статті 52 Додаткового протоколу до Женевських конвенцій від 12 серпня 1949 року, що стосується захисту жертв міжнародних збройних конфліктів (Протокол I), від 8 червня 1977 року визначено, що цивільні об'єкти не повинні бути об'єктом нападу або репресалій. Цивільними об'єктами є всі ті об'єкти, які не є воєнними об'єктами. У разі сумніву

[958] Державний портал «Діти війни». URL: https://childrenofwar.gov.ua/

[959] Конвенція про права дитини. Організація Об'єднаних Націй *(ООН) від* 20.11.1989. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_021#Text

в тому, чи не використовується об'єкт, який звичайно призначений для цивільних цілей, наприклад, місце відправлення культу, житловий будинок чи інші житлові будови або школа, для ефективної підтримки воєнних дій, передбачається, що такий об'єкт використовується в цивільних цілях[960]. Крім того, належить забезпечити розпізнавання сховищ Міжнародним розпізнавальним знаком цивільної оборони яким є рівнобічний голубий трикутник на оранжевому тлі.

У 2021 році Україна приєдналася до Декларації про безпеку шкіл (Safe Schools Declaration)[961]. Декларація містить низку зобов'язань для попередження і реагування на напади та використання закладів освіти у військових цілях у період збройного конфлікту. Розпорядженням Кабінету Міністрів України від 4 серпня 2021 р. № 898-р було затверджено План заходів щодо реалізації Декларації про безпеку шкіл. У подальшому до плану заходів було внесено певні зміни згідно з Розпорядженням КМ № 655-р від 28.07.2023 та Розпорядження КМ № 278-р від 29.03.2024. Так, Планом передбачена реалізація заходів за такими напрямами як: ефективна система моніторингу нападів на заклади освіти; захист закладів освіти від нападів та їх відновлення у разі пошкодження; забезпечення безперервності навчання; забезпечення системності підходів до захисту освіти в умовах збройного конфлікту; інформаційна підтримка впровадження положень Декларації про безпеку шкіл[962].

Глобальна коаліція на захист освітніх установ від нападів (GCPEA) здійснила цільове дослідження впливу нападів на освітні установи та використання шкіл у військових цілях під час збройних конфліктів, а також розробила перспективні практичні рекомендації для запобігання та реагування на ці проблеми[963].

У 2023 році всіма 194 державами-членами ЮНЕСКО на 42-й сесії Генеральної конференції, було прийнято Рекомендацію щодо освіти для миру, прав людини та сталого розвитку, що є єдиним глобальним інструментом для встановлення стандартів, який визначає, як освіта має

[960] Додатковий протокол до Женевських конвенцій від 12 серпня 1949 року, що стосується захисту жертв міжнародних збройних конфліктів (Протокол I), від 8 червня 1977 року. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_199#Text

[961] Декларація про безпеку шкіл. URL: https://mon.gov.ua/ministerstvo-2/diyalnist/mizhnarodna-spivpratsya-2/deklaratsiya-pro-bezpeku-shkil

[962] Про затвердження плану заходів щодо реалізації Декларації про безпеку шкіл. Розпорядження Кабінету Міністрів України від 4 серпня 2021 р. № 898-р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/898-2021-p#Text

[963] Захист шкіл та університетів від використання у військових цілях під час збройних конфліктів. URL: https://www.unicef.org/ukraine

використовуватися для досягнення тривалого миру та сприяння людському розвитку[964].

Одним із ключових елементів моделі Програми розвитку ООН (ПРООН) з надання допомоги людям, які постраждали від вибухонебезпечних предметів, є створення інклюзивного, безбар'єрного середовища в їхніх громадах. Наприклад, було надано роз'яснення щодо організації навчального закладу, щоб у ньому було безпечно, комфортно та інформативно перебувати упродовж усього часу. Зокрема щодо облаштування «тихої кімнати» для дітей, які користуються слуховими апаратами чи кохлеарними імплантами, дітей з розладами аутистичного спектру, дітей з синдромом дефіциту уваги та гіперактивності[965].

Безпечне освітнє середовище є не лише соціальною гарантією, а й складовою конституційного механізму забезпечення права дитини на життя та освіту. У національному законодавстві право на безпечне освітнє середовище гарантується: Конституцією України; Законами України «Про освіту»; «Про повну загальну середню освіту» «Про охорону дитинства»; «Про правовий режим воєнного стану» та Кодексом цивільного захисту України.

Так, відповідно до статті 25 Закону України «Про освіту» засновник закладу освіти або уповноважений ним орган (особа) забезпечує та контролює створення у закладі освіти безпечного, здорового та інклюзивного чи спеціального освітнього середовища із забезпеченням універсального дизайну та розумного пристосування[966].

Кодекс цивільного захисту України визначає поняття захисних споруд цивільного захисту, їх класифікацію, порядок створення фонду захисних споруд, будівництво, реконструкцію, вимоги щодо утримання та відповідальність балансоутримувачів[967].

Під захисними спорудами цивільного захисту маються на увазі інженерні споруди, призначені для захисту населення від впливу небезпечних факторів, що виникають внаслідок надзвичайних ситуацій, воєнних дій або терористичних актів.

У главі 7 «Укриття населення в об'єктах фонду захисних споруд цивільного захисту та евакуаційні заходи». Порядок створення, утримання

[964] Draft revised 1974 Recommendation concerning Education for International Understanding, Cooperation and Peace and Education relating to Human Rights and Fundamental Freedoms. UNESCO. General Conference, 42nd, 2023. URL: https://unesdoc.unesco.org/ark:/48223/pf0000386924

[965] Борисенко Є., Брем С., Іванова О., Опаленик Я., Сарсадських І., Свєт Є. (2024). Універсальний дизайн : конспект лекцій / Уклад.: Виртосу І., Іванова О. ПРООН. 118 с.

[966] Про освіту. Закон України від 05.09.2017 № 2145-VIII. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2145-19#Text

[967] Кодекс цивільного захисту України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/5403-17/conv#n570

фонду захисних споруд цивільного захисту, включення об'єктів до складу та виключення таких об'єктів з фонду захисних споруд цивільного захисту та ведення його обліку затверджено постановою Кабінету Міністрів України від 10 березня 2017 р. № 138[968]. Але слід звернути увагу, що об'єкти фонду захисних споруд закладів освіти під час здійснення освітнього процесу за очною формою здобуття освіти доступні тільки для учасників освітнього процесу.

Наказом Міністерства розвитку громад, територій та інфраструктури України від 10.08.2023 року № 702 визначено Державні будівельні норми України ДБН В.2.2-5:2023 «Захисні споруди цивільного захисту» вимоги до проєктування та будівництва захисних споруд цивільного захисту (сховищ, протирадіаційних укриттів) та споруд подвійного призначення із захисними властивостями сховищ або протирадіаційних укриттів. Ці норми слід застосовувати при новому будівництві та реконструкції захисних споруд цивільного захисту (сховищ, протирадіаційних укриттів) та споруд подвійного призначення із захисними властивостями сховищ або протирадіаційних укриттів[969].

Приміщення споруд подвійного призначення (СПП) закладів освіти рекомендується проєктувати, виходячи з їх можливого використання, непов'язаного із укриттям – для забезпечення потреб закладу освіти. За умови дотримання протипожежних і санітарно-гігієнічних вимог, вимог інклюзивності відповідно до ДБН В.2.2-40, а також вимог щодо забезпечення режиму експлуатації у таких приміщення рекомендовано передбачати приміщення відповідно вимог ДБН В.2.2-9, ДБН В.2.2-4, ДБН В.2.2-3.

В захисних спорудах та СПП спеціальних закладів дошкільної освіти, спеціальних закладів загальної середньої освіти та закладів дошкільної освіти, в яких утворені інклюзивні та/або спеціальні групи, площа на одного вихованця та учасника освітнього процесу визначається завданням на проєктування з урахуванням особливостей організації освітнього процесу для дітей з порушеннями слуху, зору, мовлення, поведінки, опорно-рухового апарату, інтелектуального розвитку чи затримки психічного розвитку.

Новели ДБН В.2.2-5:2023 передбачають обов'язкове проєктування укриттів у нових закладах освіти; використання споруд подвійного призначення; вимоги до конструктивної міцності; систем життєзабезпечення;

[968] Деякі питання використання об'єктів фонду захисних споруд цивільного захисту : Постанова Кабінету Міністрів України від 10 березня 2017 р. № 138. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/138-2017-п#n12

[969] ДБН В.2.2-5:2023 «Захисні споруди цивільного захисту». URL: https://e-construction.gov.ua/laws_detail/3225773063500990463?doc_type=2

автономного електроживлення; вентиляції; водопостачання; санітарного забезпечення; евакуаційних виходів; інклюзивності; цифрового моніторингу готовності укриттів. Сучасне законодавство поступово переходить від формального існування укриттів до встановлення вимог щодо їх фактичної готовності до експлуатації.

Відповідно до статті 6 Кодексу цивільного захисту України цивільний захист забезпечується з урахуванням особливостей, визначених Законом України «Про національну безпеку України», суб'єктами, уповноваженими захищати населення, території, навколишнє природне середовище і майно, згідно з вимогами цього Кодексу – у мирний час, а також в особливий період – у межах реалізації заходів держави щодо оборони України[970].

Суб'єктами забезпечення цивільного захисту є центральні органи виконавчої влади, інші органи державної влади, Рада міністрів Автономної Республіки Крим, місцеві державні адміністрації, органи місцевого самоврядування, суб'єкти господарювання, громадські організації.

Ефективність функціонування захисних споруд у закладах освіти значною мірою залежить від чіткого розмежування компетенції між органами державної влади, органами місцевого самоврядування, військовими адміністраціями, ДСНС України, органами управління освітою та керівниками закладів освіти.

Так, Кабінет Міністрів України – формує державну політику у сфері цивільного захисту; затверджує державні програми; визначає порядок створення фонду захисних споруд; забезпечує фінансування відповідних заходів; Міністерство освіти і науки України – визначає особливості організації освітнього процесу в умовах воєнного стану; погоджує вимоги до функціонування закладів освіти; координує реалізацію державних програм будівництва укриттів; Державна служба України з надзвичайних ситуацій -здійснює державний нагляд у сфері цивільного захисту; проводить оцінку готовності укриттів; здійснює облік захисних споруд; надає приписи щодо усунення порушень; органи місцевого самоврядування є засновниками більшості комунальних закладів освіти; фінансують будівництво та реконструкцію укриттів; організовують їх утримання; забезпечують технічне оснащення; здійснюють контроль за готовністю до використання; на керівників закладів освіти покладається організація безпечного освітнього процесу; підтримання укриттів у готовності; проведення навчань і тренувань; інструктаж учасників освітнього процесу;

[970] Кодекс цивільного захисту України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/5403-17/conv#n570.

взаємодія з ДСНС; ведення необхідної документації; контроль за дотриманням правил експлуатації захисних споруд.

9 січня 2025 року було прийнято Закон України «Про внесення змін до Кодексу України про адміністративні правопорушення та Кримінального кодексу України щодо запровадження відповідальності за порушення вимог щодо утримання та експлуатації об'єктів фонду захисних споруд цивільного захисту»[971]. Цим Законом було доповнено Кодекс України про адміністративні правопорушення статтями: 175^{-3} «Порушення встановлених законодавством вимог щодо утримання та експлуатації об'єктів фонду захисних споруд цивільного захисту» та 185^{-14} «Невиконання законних вимог посадових осіб центрального органу виконавчої влади, що реалізує державну політику у сфері цивільного захисту, або створення перешкод у їх діяльності»[972]. Розділ IX Особливої частини Кримінального кодексу України доповнено статтею 270^{-2} «Порушення встановлених законодавством вимог щодо утримання та експлуатації об'єктів фонду захисних споруд цивільного захисту»[973].

Але, на даний час в Єдиному державному реєстрі судових рішень відсутня інформація щодо притягнення до адміністративної або кримінальної відповідальності за зазначеними статтями. Слід зазначити, що за період з лютого 2022 року по теперішній час у Реєстрі наявна інформація щодо притягнення до адміністративної відповідальності по 68 справам за вчинення адміністративних правопорушень, передбачених статтею 188^{-8} КУпАП «Невиконання приписів, розпоряджень та постанов посадових осіб центрального органу виконавчої влади, що реалізує державну політику у сфері цивільного захисту»[974].

Слід зазначити, що функціонування захисних споруд у закладах освіти забезпечується через багаторівневу систему публічного управління, ефективність якої залежить від належної координації діяльності всіх суб'єктів владних повноважень, достатнього фінансування, постійного державного контролю та неухильного виконання вимог законодавства у сфері цивільного захисту.

---

[971] Про внесення змін до Кодексу України про адміністративні правопорушення та Кримінального кодексу України щодо запровадження відповідальності за порушення вимог щодо утримання та експлуатації об'єктів фонду захисних споруд цивільного захисту : Закон України від 9 січня 2025 року за № 4200-IX. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4200-20#Text

[972] Кодекс України про адміністративні правопорушення. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/8073-10#Text

[973] Кримінальний кодекс України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14#n1694

[974] Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: https://reyestr.court.gov.ua/

2 Організаційно-технічні особливості облаштування захисних споруд у закладах освіти

Забезпечення безпеки учасників освітнього процесу в умовах воєнного стану неможливе без створення ефективної системи захисних споруд цивільного захисту. Вибір виду укриття залежить від рівня загроз, містобудівних умов, кількості учасників освітнього процесу, технічного стану будівель та фінансових можливостей засновника закладу освіти. Саме тому питання класифікації захисних споруд і визначення критеріїв їх вибору має не лише інженерне, а й правове значення.

Відповідно до Кодексу цивільного захисту України та ДБН В.2.2-5:2023 захисні споруди цивільного захисту поділяються на: сховища; протирадіаційні укриття; споруди подвійного призначення із захисними властивостями; найпростіші укриття[975].

У сучасних умовах найбільш поширеними для закладів освіти є споруди подвійного призначення та найпростіші укриття, однак державна політика поступово орієнтується на будівництво повноцінних підземних споруд цивільного захисту, інтегрованих у нові будівлі шкіл і дитячих садків.

При виборі виду захисної споруди повинні враховуватися: прогнозований рівень воєнної небезпеки; чисельність здобувачів освіти та працівників; місткість укриття; час евакуації до захисної споруди; технічний стан будівлі; можливість автономного функціонування; рівень доступності для дітей з інвалідністю; економічна доцільність будівництва або реконструкції.

Особливе значення має принцип територіальної доступності укриття. Час переходу до нього повинен забезпечувати можливість укриття всіх учасників освітнього процесу до моменту виникнення небезпечних факторів ураження. Саме тому сучасні ДБН рекомендують розміщення захисних споруд безпосередньо у складі будівлі закладу освіти або в межах його території. В деяких випадках, якщо за конструктивними особливостями будівлі не можливе розташування укриття у будівлі, захисні споруди розміщувались поруч.

За даними МОН, укриття доступні для 11 375 закладів загальної середньої освіти. Найбільшу частину становлять найпростіші укриття – такі приміщення облаштовані у 6904 школах. Ще 2780 закладів освіти користуються укриттями, що належать іншим установам або суб'єктам господарювання. Тобто власної захисної споруди вони не мають, але можуть організувати безпечне перебування учнів в іншому приміщенні[976].

[975] Кодекс цивільного захисту України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/5403-17/conv#n570

[976] У МОН порахували школи з укриттями напередодні 1 вересня. URL: https://enovosty.com/uk/news-ukr/news_society-ukr/full/u-mon-poraxuvali-shkoli-z-ukrittyami-naperedodni-1-veresnya

Організація безпечного функціонування захисних споруд передбачає дотримання комплексу архітектурно-планувальних, конструктивних, інженерних, санітарних і протипожежних вимог, встановлених державними будівельними нормами.

Ключове місце займає ДБН В.2.2-5:2023 «Захисні споруди цивільного захисту», який визначає обов'язкові вимоги до: вибору місця розташування укриття; конструктивної міцності споруди; стійкості до впливу вибухової хвилі; планувальних рішень; площі приміщень; висоти приміщень; пропускної спроможності входів і виходів; аварійних виходів; систем вентиляції; опалення; водопостачання; каналізації; електропостачання; резервного електроживлення; зв'язку; пожежної безпеки; систем оповіщення; медичного забезпечення; умов тривалого перебування людей[977].

Окремої уваги потребує необхідність підтримання нормативного мікроклімату, рівня освітлення, шумового навантаження, температурного режиму, вологості повітря та санітарно-гігієнічного стану приміщень. У разі наявності плісняви, недостатньої вентиляції повітря тощо можливі випадки прояву алергічних реакцій або інші захворювання осіб, що перебувають в укритті.

З метою дотримання вимог до експлуатації укриттів у закладах освіти, відповідальні особи повинні забезпечувати: постійну готовність до використання; регулярні технічні огляди; перевірку інженерних систем; укомплектованість меблями; наявність аптечок; запасів питної води; резервного освітлення; санітарних вузлів; засобів пожежогасіння; інформаційних матеріалів щодо евакуації.

Не менш важливими є питання цифрового моніторингу технічного стану укриттів, ведення електронного обліку їх готовності та використання сучасних інформаційних технологій для управління безпекою освітнього процесу.

Таким чином, сучасні будівельні норми формують комплексний підхід до облаштування захисних споруд, який охоплює не лише вимоги щодо фізичного захисту, а й створення належних умов перебування дітей упродовж тривалого часу.

Однією з ключових вимог сучасного законодавства є забезпечення рівного доступу всіх дітей до безпечного освітнього середовища незалежно від стану здоров'я, рівня мобільності чи особливих освітніх потреб.

Конвенція ООН про права осіб з інвалідністю, Закон України «Про освіту», Закон України «Про основи соціальної захищеності осіб з інвалідністю в Україні», Національна стратегія зі створення безбар'єрного простору

[977] ДБН В.2.2-5:2023 «Захисні споруди цивільного захисту». URL: https://e-construction.gov.ua/laws_detail/3225773063500990463?doc_type=2

та державні будівельні норми встановлюють обов'язок держави забезпечити безперешкодний доступ осіб з інвалідністю до всіх об'єктів освітньої інфраструктури, включаючи захисні споруди цивільного захисту.

Під час побудови та облаштування захисної споруди необхідно враховувати наступні критерії: універсального дизайну; безбар'єрного архітектурного середовища; доступних маршрутів евакуації; облаштування пандусів; ліфтів та підйомників (за технічної можливості); поручнів; тактильних покажчиків; контрастного маркування; навігації для осіб із порушеннями зору; візуального та звукового оповіщення; санітарних кімнат, адаптованих для маломобільних осіб; спеціальних місць перебування дітей, які користуються кріслами колісними. Але, нажаль, більшість укриттів у навчальних закладах назараз не відповідають таким вимогам.

Окрему увагу необхідно приділити організації евакуації дітей з особливими освітніми потребами. План евакуації повинен передбачати індивідуальний супровід таких дітей, визначення відповідальних осіб, застосування спеціальних засобів транспортування та регулярне проведення практичних тренувань.

Не менш важливим є психологічний аспект перебування дітей в укриттях. Захисні споруди у закладах освіти повинні бути облаштовані з урахуванням вікових особливостей дітей, містити місця для відпочинку, освітньої діяльності, психологічного розвантаження, забезпечувати належне освітлення, вентиляцію та комфортний температурний режим. Для дітей із розладами аутистичного спектра, сенсорними порушеннями чи іншими особливими освітніми потребами доцільно передбачати окремі тихі зони, візуальні підказки та адаптовані засоби комунікації.

Водночас інклюзивність захисних споруд повинна розглядатися не як додаткова вимога, а як обов'язковий елемент державної політики забезпечення права кожної дитини на життя, безпеку та освіту. Реалізація принципів універсального дизайну під час будівництва й реконструкції укриттів дозволяє гарантувати рівний доступ до захисту всім учасникам освітнього процесу без дискримінації.

Отже, організаційно-технічні особливості облаштування захисних споруд у закладах освіти мають комплексний характер і поєднують вимоги цивільного захисту, будівельних норм, освітнього законодавства та міжнародних стандартів у сфері прав людини. Їх належне виконання є необхідною передумовою створення безпечного, інклюзивного та безбар'єрного освітнього середовища в умовах воєнного стану.

3 Проблеми та перспективи вдосконалення облаштування захисних споруд у закладах освіти України

Повномасштабна збройна агресія російської федерації проти України виявила системні проблеми у сфері забезпечення закладів освіти захисними спорудами цивільного захисту. Незважаючи на суттєве вдосконалення нормативно-правової бази та реалізацію державних програм будівництва укриттів, значна частина закладів освіти досі не відповідає сучасним вимогам безпеки.

Однією з ключових проблем залишається недостатня кількість захисних споруд. У багатьох територіальних громадах функціонують заклади освіти, які не мають власних укриттів або використовують найпростіші укриття, що не забезпечують належного рівня захисту від сучасних засобів ураження. Це обмежує можливість організації очного навчання, особливо в регіонах, що перебувають під постійною загрозою ракетних та дронових атак.

Іншою суттєвою проблемою є фізичний і технічний стан існуючих укриттів. Значна частина споруд була побудована десятки років тому та не відповідає сучасним вимогам ДБН В.2.2-5:2023 щодо міцності конструкцій, автономності інженерних систем, вентиляції, водопостачання, санітарно-гігієнічного забезпечення та доступності для маломобільних груп населення.

Проблемним залишається і питання інклюзивності. Більшість укриттів не обладнана пандусами, підйомними платформами, тактильними покажчиками, доступними санітарними вузлами та іншими елементами універсального дизайну. Це створює ризики дискримінації дітей з особливими освітніми потребами та суперечить вимогам Конвенції ООН про права осіб з інвалідністю і національного законодавства.

Не менш важливими є організаційні проблеми: відсутність єдиної методики оцінювання готовності укриттів, недостатня цифровізація обліку захисних споруд (у деяких випадках в якості найпростішого укриття закладу освіти зазначались підвальні приміщення багатоквартирних будинків розташованих у радіусі 100 метрів від нього), нерівномірне фінансування між громадами, дефіцит кваліфікованих інженерних кадрів, а також недостатня координація між органами державної влади, органами місцевого самоврядування та балансоутримувачами.

Проведений аналіз свідчить, що вирішення зазначених проблем потребує комплексного підходу, який поєднуватиме удосконалення законодавства, збільшення обсягів державного фінансування, розвиток міжнародного партнерства та впровадження сучасних управлінських технологій.

Одним із найбільш ефективних напрямів розвитку системи цивільного захисту у сфері освіти стало впровадження споруд подвійного призначення. На відміну від класичних сховищ, такі об'єкти використовуються у повсякденній діяльності закладу освіти як спортивні зали, актові приміщення, бібліотеки, коворкінги чи багатофункціональні освітні простори, а у разі виникнення небезпеки оперативно переводяться у режим захисної споруди.

Такий підхід має низку переваг: ефективне використання бюджетних коштів; раціональне використання площі закладу освіти; постійне утримання приміщень у належному технічному стані; швидке переведення у режим укриття; можливість організації безперервного освітнього процесу навіть під час тривалих повітряних тривог.

Практика останніх років свідчить про активне впровадження концепції підземних шкіл, які проєктуються відповідно до вимог ДБН В.2.2-5:2023 та можуть одночасно виконувати освітню і захисну функції. Такі об'єкти вже функціонують у низці регіонів України та демонструють високу ефективність у забезпеченні безперервності навчання. Так, наприклад, ліцей № 1 міста Подільськ Одеської області отримав оновлене та повністю обладнане укриття для учнів. Ремонтні роботи провели в межах швейцарсько-українського проєкту "DECIDE: ВІДБУДОВА. Ініціатива з відновлення шкіл"[978].

Водночас практика використання споруд подвійного призначення виявила низку проблем. Серед них – висока вартість будівництва, необхідність спеціалізованого інженерного обладнання, складність адаптації існуючих будівель, дефіцит земельних ділянок у щільній міській забудові та потреба у постійному технічному обслуговуванні.

Зарубіжний досвід свідчить, що інтеграція захисних споруд у повсякденну інфраструктуру освіти є найбільш ефективною моделлю забезпечення безпеки населення. Для України цей досвід є особливо актуальним у контексті післявоєнного відновлення освітньої інфраструктури. Наприклад, в Ізраїлі всі без винятку школи та дитячі садочки в центрі та на півдні країни побудовані з бетонними перекриттями та мають бомбосховища. Висотність шкіл – максимум 2 поверхи, стіни бомбосховища бетонні, а їхня товщина по всьому периметру – 40 чи 50 сантиметрів[979]. У Фінляндії 50 500 підземних укриттів – великих і маленьких, у столиці та найменших населених пунктах. Одночасно в бомбосховищах можуть сховатися 4,8 млн осіб (з 5,5 млн жителів). У кожній будівлі площею

[978] У школі на Одещині відкрили сучасне укриття: фото. Суспільне Одеса. URL: https://suspilne.media/odesa/919847-u-skoli-na-odesini-vidkrili-sucasne-ukritta-dla-skolariv-foto/

[979] Навчання в умовах війни: який досвід Ізраїлю може перейняти Україна. URL: https://24tv.ua/education/navchannya-umovah-viyni-yak-navchayutsya-uchni-izrayili_n2279221

понад 1200 квадратних метрів закон вимагає захисного приміщення, незалежно від того, житловий це район чи робоче місце[980].

Результати проведеного дослідження свідчать про необхідність подальшого вдосконалення нормативно-правового регулювання, організаційних механізмів та фінансового забезпечення розвитку захисної інфраструктури закладів освіти.

Першочерговим напрямом є подальша гармонізація національного законодавства з міжнародними стандартами у сфері цивільного захисту, прав дитини та безпечної освіти. Доцільним є нормативне закріплення принципів Safe Schools Declaration, рекомендацій ЮНЕСКО щодо захисту освітньої інфраструктури та міжнародних стандартів універсального дизайну.

Потребує вдосконалення і Кодекс цивільного захисту України шляхом: запровадження окремої категорії захисних споруд для закладів освіти; визначення мінімальних стандартів безпеки для різних типів закладів освіти; удосконалення системи державного моніторингу готовності укриттів; цифровізації державного реєстру захисних споруд; встановлення єдиної методики оцінювання технічного стану укриттів.

Одним із ключових напрямів державної політики має стати перехід від фінансування окремих об'єктів до реалізації довгострокової державної програми розвитку безпечної освітньої інфраструктури. Така програма повинна включати: середньострокове та довгострокове бюджетне планування; співфінансування з місцевих бюджетів; залучення міжнародної технічної допомоги; використання коштів міжнародних фінансових організацій; розвиток механізмів державно-приватного партнерства; грантові програми для територіальних громад.

Перспективним напрямом є цифрова трансформація системи управління захисними спорудами. Йдеться про створення єдиного електронного реєстру укриттів закладів освіти, інтегрованого з інформаційними ресурсами ДСНС України, Міністерства освіти і науки України, Національної поліції України, органів місцевого самоврядування та Єдиної державної електронної системи у сфері будівництва. Це забезпечить оперативний моніторинг технічного стану споруд, прозорість використання бюджетних коштів і своєчасне планування модернізації.

Важливим напрямом удосконалення державної політики є розвиток культури безпеки. Поряд із будівництвом сучасних укриттів необхідно систематично проводити навчання учасників освітнього процесу, тренування з евакуації, підготовку педагогічних працівників

[980] Місць в укриттях більше, ніж жителів. Як це зробили у Фінляндії. URL: https://nv.ua/ukr/opinion/bomboshovishcha-u-finlyandiji-dosvid-pidzemnih-ukrittiv-i-zastosuvannya-v-mistah-50621127.html

до дій у надзвичайних ситуаціях, а також забезпечувати психологічну підтримку дітей під час перебування в укриттях.

Таким чином, слід зазначити, що модернізація захисних споруд у закладах освіти має розглядатися не як тимчасовий захід, обумовлений воєнним станом, а як складова довгострокової державної політики у сфері національної безпеки, цивільного захисту та гарантування конституційного права кожної дитини на життя, безпечне освітнє середовище та якісну освіту. Комплексне вдосконалення законодавства, управлінських механізмів, фінансування та технічних стандартів дозволить сформувати стійку систему захисту освітньої інфраструктури, здатну ефективно функціонувати як в умовах воєнного стану, так і в післявоєнний період відновлення України.

Висновки

Проведене дослідження особливостей облаштування захисних споруд у закладах освіти дає підстави зробити висновок, що в умовах повномасштабної збройної агресії російської федерації забезпечення безпечного освітнього середовища стало одним із пріоритетних напрямів державної політики України. Реалізація конституційного права на освіту сьогодні є невіддільною від забезпечення права кожної дитини на життя, безпеку та захист під час освітнього процесу.

Дослідження національного законодавства дозволило встановити, що в Україні сформовано достатньо розгалужену нормативно-правову базу, яка регламентує питання створення, утримання та експлуатації захисних споруд. Водночас проведений аналіз засвідчив необхідність подальшої гармонізації цих нормативних актів, усунення окремих колізій та забезпечення їх узгодженого застосування.

Встановлено, що сучасні державні будівельні норми суттєво змінили концепцію облаштування захисних споруд, орієнтуючи її не лише на забезпечення фізичного захисту населення, а й на створення безпечного, інклюзивного та функціонального простору, придатного для тривалого перебування учасників освітнього процесу. Особливого значення набули вимоги щодо інтеграції укриттів до нових будівель закладів освіти, застосування принципів універсального дизайну, забезпечення доступності для осіб з інвалідністю, автономності інженерних систем та можливості організації безперервного освітнього процесу під час повітряних тривог.

Разом із тим дослідження дозволило виявити низку системних проблем, які негативно впливають на ефективність функціонування захисної інфраструктури закладів освіти. До них належать недостатня забезпеченість окремих закладів освіти належними укриттями, значний фізичний знос існуючих споруд, нерівномірність фінансування між територіальними громадами, недостатній рівень інклюзивності, відсутність єдиної цифрової системи моніторингу готовності укриттів, а також необхідність подальшого вдосконалення міжвідомчої координації між органами державної влади, органами місцевого самоврядування, ДСНС України та органами управління освітою.

Анотація

Право дитини на безпечні умови навчання є складовою комплексу основоположних прав людини, що охоплює право на життя, право на освіту, право на охорону здоров'я та право на безпечне для життя і здоров'я середовище. В умовах збройної агресії ці права набувають особливого значення, оскільки держава зобов'язана забезпечити не лише доступність освіти, а й її безпечність.

У статті досліджено особливості облаштування захисних споруд у закладах освіти як гарантія реалізації права дитини на безпечне освітнє середовище. Проаналізовано правові засади та організаційно-технічні особливості облаштування захисних споруд у закладах освіти, зокрема, забезпечення доступності, інклюзивності та безбар'єрності укриттів для дітей з особливими освітніми потребами, практика використання споруд подвійного призначення, запровадження єдиних стандартів оцінки готовності укриттів, цифровий моніторинг стану захисних споруд.

Література

1. Офіційний портал Міністерства освіти і науки України «Освіта під загрозою». URL: https://saveschools.in.ua/
2. Державний портал «Діти війни». URL: https://childrenofwar.gov.ua/
3. Конвенція про права дитини. Організація Об'єднаних Націй *(ООН) від* 20.11.1989. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_021#Text
4. Додатковий протокол до Женевських конвенцій від 12 серпня 1949 року, що стосується захисту жертв міжнародних збройних конфліктів (Протокол I), від 8 червня 1977 року. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_199#Text
5. Декларація про безпеку шкіл. URL: https://mon.gov.ua/ministerstvo-2/diyalnist/mizhnarodna-spivpratsya-2/deklaratsiya-pro-bezpeku-shkil

6. Про затвердження плану заходів щодо реалізації Декларації про безпеку шкіл. Розпорядження Кабінету Міністрів України від 4 серпня 2021 р. № 898-р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/898-2021-р#Text
7. Захист шкіл та університетів від використання у військових цілях під час збройних конфліктів. URL: https://www.unicef.org/ukraine
8. Draft revised 1974 Recommendation concerning Education for International Understanding, Cooperation and Peace and Education relating to Human Rights and Fundamental Freedoms. UNESCO. General Conference, 42nd, 2023. URL: https://unesdoc.unesco.org/ark:/48223/pf0000386924
9. Борисенко Є., Брем С., Іванова О., Опаленик Я., Сарсадських І., Свєт Є. (2024). Універсальний дизайн : конспект лекцій / Уклад.: Виртосу І., Іванова О. ПРООН. 118 с.
10. Про освіту. Закон України від 05.09.2017 № 2145-VIII. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2145-19#Text
11. Кодекс цивільного захисту України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/5403-17/conv#n570
12. Деякі питання використання об'єктів фонду захисних споруд цивільного захисту : Постанова Кабінету Міністрів України від 10 березня 2017 р. № 138. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/138-2017-п#n12
13. ДБН В.2.2-5:2023 «Захисні споруди цивільного захисту». URL: https://e-construction.gov.ua/laws_detail/3225773063500990463?doc_type=2
14. Про внесення змін до Кодексу України про адміністративні правопорушення та Кримінального кодексу України щодо запровадження відповідальності за порушення вимог щодо утримання та експлуатації об'єктів фонду захисних споруд цивільного захисту; Закон України від 9 січня 2025 року за № 4200-IX. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4200-20#Text
15. Кодекс України про адміністративні правопорушення. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/8073-10#Text
16. Кримінальний кодекс України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14#n1694
17. Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: https://reyestr.court.gov.ua/
18. У МОН порахували школи з укриттями напередодні 1 вересня. URL: https://enovosty.com/uk/news-ukr/news_society-ukr/full/u-mon-poraxuvali-shkoli-z-ukrittyami-naperedodni-1-veresnya
19. У школі на Одещині відкрили сучасне укриття: фото. Суспільне Одеса. URL: https://suspilne.media/odesa/919847-u-skoli-na-odesini-vidkrili-sucasne-ukritta-dla-skolariv-foto/
20. Навчання в умовах війни: який досвід Ізраїлю може перейняти Україна. URL:https://24tv.ua/education/navchannya-umovah-viyni-yak-navchayutsya-uchni-izrayili_n2279221
21. Місць в укриттях більше, ніж жителів. Як це зробили у Фінляндії. URL: https://nv.ua/ukr/opinion/bomboshovishcha-u-finlyandiji-dosvid-pidzemnih-ukrittiv-i-zastosuvannya-v-mistah-50621127.html

DOI: https://doi.org/10.36059/978-966-397-661-7-28

ПРАВА ДИТИНИ І НОВІТНІ ІНФОРМАЦІЙНІ ТЕХНОЛОГІЇ В УМОВАХ ЗБРОЙНОГО КОНФЛІКТУ

Пядишев Володимир Георгійович,
доктор юридичних наук, професор,
професор кафедри кримінального аналізу
та інформаційних технологій
Одеського державного університету внутрішніх справ,
вул. Успенська, 1, м. Одеса, 65014, Україна

Форос Ганна Володимирівна,
кандидат юридичних наук, доцент,
завідувачка кафедри кримінального аналізу
та інформаційних технологій
Одеського державного університету внутрішніх справ,
вул. Успенська, 1, м. Одеса, 65014, Україна

Вступ

Розв'язана росією війна проти України у 21 столітті – у вік небувалих досягнень інформаційних технологій – примусила звернути увагу на застосування зазначених технологій, з одного боку, для захисту прав дітей у збройних конфліктах, а з іншого – для використання їхнього вразливого становища у злочинних цілях. Насьогодні спостерігаються значні напрацювання в обох зазначених напрямках. У наданому розділі наводяться не тільки тренди та принципи, але й назви деяких відповідних програмних продуктів та систем (платформ тощо). Слід зазначити, що ескалація творчої думки, підсиленої найсучаснішими засобами триває.

Але, намагаючись деталізувати питання підсилення розробки та використання технологій, спрямованих на захист прав дітей у збройних конфліктах та питання припинення застосування технологій, спрямованих на порушення їхніх прав, доцільно, у першу чергу, коротко згадати основні права дітей у збройному конфлікті.

1 Основні поняття про права дітей у збройному конфлікті

Захист прав дітей в умовах збройних конфліктів є ключовим пріоритетом для України та міжнародної спільноти. Діти потребують спеціального захисту, так як вони є однією з найбільш вразливих верств населення, тими, хто не може самостійно захистити свої права.

На нашу думку, права дітей у збройному конфлікті – це закріплений міжнародним гуманітарним правом і національними законодавствами комплекс гарантій та особливого захисту, що забезпечує виживання, безпеку, розвиток і захист неповнолітніх від насильства, експлуатації та воєнних злочинів. Вони мають право на особливу повагу, возз'єднання сім'ї, освіту та гуманітарну допомогу, з конкретними заборонами на пряму участь у бойових діях.

Аналіз наукової та спеціальної літератури дозволив визначити основні напрями здійснення правового захисту дітей у збройних конфліктах:

– захист як цивільних осіб. Діти, які не беруть участі у бойових діях, захищені Женевськими конвенціями та Додатковими протоколами, що забезпечують гарантії від вбивств, катувань та жорстокого поводження;

– особливий захист та повага. Діти мають право на особливу повагу та захист від непристойних нападів, а держави зобов'язані вживати «всіх можливих заходів» для забезпечення захисту та догляду;

– заборона вербування. Вербування та використання дітей віком до 15 років у збройні сили або групи суворо заборонено, а також докладаються зусилля для запобігання вербуванню дітей віком до 18 років у збройних силах.

Порушення цього класифікується як воєнний злочин:

– право на життя та розвиток. Діти мають право на захист, безпечні умови життя та постійний доступ до освіти, навіть під час окупації чи конфлікту;

– захист шкіл та охорона здоров'я. Напади на школи та лікарні заборонені, оскільки освіта та охорона здоров'я є захищеними послугами, необхідними для розвитку дитини, як пояснюється на сайті ЮНІСЕФ;

– дитина, розлучена із сім'єю та допомога їй. Діти, які є сиротами або розлучені з сім'ями, повинні отримувати догляд, харчування та медикаменти;

– возз'єднання сімей. У конфліктах діти мають право на збереження своїх сімей та на захист від розлучення з батьками. Право дитини на збереження сім'ї та захист від розлучення з батьками є фундаментальним. Воно закріплене в Конвенції ООН про права дитини та Сімейному кодексі України. Держава зобов'язана запобігати розлученню з батьками проти волі дитини та сприяти возз'єднанню родини, якщо члени сім'ї були

розділені Отже, необхідно докласти особливих зусиль для возз'єднання сімей, розділених конфліктом;

– захист від сексуального насильства. Сексуальна експлуатація та сексуальне насильство стосовно дітей є однією з світових проблем, що потребує постійного відшукання нових шляхів попередження та протидії. Існують спеціальні заходи та напрямки підвищення ефективності захисту дітей від зґвалтування, примусової проституції та будь-яких форм непристойного насильства.

Нормативно-правову базу захисту прав дітей у збройних конфліктах складають такі основні міжнародні документи: Конвенція ООН про права дитини (1989), Факультативний протокол до Конвенції про права дитини щодо участі дітей у збройних конфліктах (2000, ратифікований Україною у 2004 році), Женевські конвенції про захист жертв війни (1949), Додаткові протоколи до Женевських конвенцій (1977), Конвенція міжнародної організації праці № 182 про заборону та негайні заходи щодо ліквідації найгірших форм дитячої праці (1999), Римський статут Міжнародного кримінального суду (2002) та низка Резолюцій Ради Безпеки ООН, прийнятих між 1999 і 2009 роками.

Рада Безпеки ООН у рамках захисту дітей виділяє шість головних порушень під час збройних конфліктів, які підлягають глобальному моніторингу: вбивства та каліцтва дітей; вербування або використання дітей як солдатів чи в інших військових цілях; сексуальне насильство щодо дітей; викрадення дітей; напади на школи чи лікарні; відмова в гуманітарному доступі до дітей.

Виходячи з наведеного ми можемо стверджувати, що до основних обов'язків держав стосовно забезпечення прав дітей у збройних конфліктах відносяться:

– забезпечення того, щоб дітей не використовували як солдатів. Держави зобов'язані запобігати участі дітей віком до 18 років у бойових діях, а дітей до 15 років – категорично забороняється вербувати чи залучати до збройних сил;

– захист шкіл та лікарень;

– забезпечення реабілітації дітей, які стали жертвами конфліктів; надання пріоритету дітям під час розподілу гуманітарної допомоги.

Незважаючи на правовий захист, діти продовжують страждати від серйозних порушень, включаючи вбивства, каліцтва, сексуальне насильство та викрадення, згідно з кампанією ЮНІСЕФ[981].

[981] 10 alarming trends for children in armed conflict. *UNICEF for every child*. Site. URL: https://www.unicef.org/documents/advocacy-brief-10-alarming-trends-conflict

2 Традиційні інформаційні технології на захисті прав дітей у збройному конфлікті

Інформаційні технології (ІТ) для боротьби з порушеннями прав дітей у збройних конфліктах включають низку цифрових інструментів, платформ та методологій, що використовуються для документування, звітності, картографування та аналізу серйозних порушень з метою притягнення до відповідальності, збору доказів та гуманітарного реагування. Ці технології дозволяють слідчим збирати, перевіряти та зберігати докази воєнних злочинів проти дітей.

Для захисту прав дітей у збройному конфлікті сьогодні застосовуються численні ІТ-рішення, зокрема такі:

– цифрові системи управління та відстеження справ. Такі інструменти, як RapidFTR (розшук та возз'єднання сімей) – це мобільні додатки, що використовуються для ідентифікації та возз'єднання дітей, розлучених з їхніми сім'ями в надзвичайних ситуаціях[982]. Система управління інформацією про захист дітей (CPIMS+) широко використовується для управління справами вразливих дітей у гуманітарних умовах[983];

– додатки для цифрової документації та доказів – такі інструменти, як додаток[984], дозволяють користувачам робити фотографії, відео та аудіо з вбудованими метаданими (місцезнаходження, дата, час) для забезпечення автентичності та підтримки ланцюга зберігання для судових проваджень;

– розвідка з відкритих джерел (OSINT) та GEOINT – аналіз загальнодоступної інформації, супутникових знімків та даних соціальних мереж для картографування нападів на школи та лікарні, виявлення вербування дітей та відстеження зниклих безвісти дітей;

– інструменти онлайн-безпеки та боротьби з вербуванням. Ініціативи ООН та цифрові платформи використовуються для виявлення онлайн-експлуатації та запобігання вербуванню дітей озброєними групами, які часто використовують соціальні мережі для ґрумінгу[985];

---

[982] Rapid FTR: An innovation to speed up and improve the efficiency of family tracing and reunification in emergencies. *UNICEF*. 01 Oct 2013. URL: https://bettercarenetwork.org/library/separated-children-in-an-emergency/verification-and-family-reunification/rapid-ftr-an-innovation-to-speed-up-and-improve-the-efficiency-of-family-tracing-and-reunification

[983] CPIMS+: Child Protection Information Management System. *CPIMS.Org*. 2024. 7 p. Site. URL: https://www.cpims.org/

[984] eyeWitness to Atrocities. Eyewitness. *Yewitness.Global*. Site. URL: https://www.eyewitness.global/

[985] Digital Safety: Combating Online Exploitation, Abuse, and Recruitment of Children in Conflict Zones. *Office of the Special Representative of the Secretary General for Children and Armed Conflicts*. Tuesday, 27 January 2026. Site.URL: https://childrenandarmedconflict.un.org/2026/01/press-release-digital-safety-combating-online-exploitation-abuse-and-recruitment-of-children-in-conflict-zones/

– цифрова освіта та психологічна підтримка, такі платформи, як «Навчальний паспорт»[986], забезпечують безперервну освіту для дітей, переміщених внаслідок конфлікту;

– мобільні чат-боти та програми обміну повідомленнями (наприклад, “Ask Save the Children”) використовуються для дистанційної психосоціальної підтримки та надання ресурсів психічного здоров’я[987];

– ШІ та аналіз даних – обробка природної мови та емпатичні обчислення все частіше використовуються для аналізу величезних обсягів даних (включаючи соціальні мережі) з метою виявлення ризиків, картографування порушень та надання психосоціальної підтримки дітям, які постраждали від насильства;

– інструменти цифрової безпеки та адвокації – такі організації, як Watchlist on Children and Armed Conflict[988], використовують цифрові бібліотеки та дослідницькі інструменти для аналізу конфліктів та адвокації політики захисту;

– ініціативи з онлайн-безпеки – ініціатива «Штучний інтелект для безпечніших дітей», яку очолює UNICRI[989], використовує інструменти ШІ для допомоги правоохоронним органам у боротьбі з онлайн-вербуванням та сексуальною експлуатацією дітей у зонах конфліктів;

– цифрові платформи для документування – спеціалізовані веб-портали та додатки використовуються для документування злочинів, таких як «Діти війни в Україні», яка відстежує депортованих, зниклих та повернутих дітей;

– системи управління даними для моніторингу – система управління інформацією MRM[990]– це безпечна веб-платформа, яка використовується ООН для систематичного документування серйозних порушень прав дітей у зонах конфлікту;

– механізм моніторингу та звітності (MRM)[991] – ІТ-керована система, доручена Радою Безпеки ООН збирати точну, своєчасну та об’єктивну

[986] About the Learning Passport: A Platform and an Education Model. *LearningPassport.Org*. Site. URL: https://www.learningpassport.org/about-learning-passport

[987] Miller, S., Saidy, E., Solomon, H. Harnessing Artificial Intelligence for Child Protection: An Ethical Roadmap? *SavetheChildren.Net*. 20 Feb 2024. Site. URL: https://www.savethechildren.net/blog/harnessing-artificial-intelligence-child-protection-ethical-roadmap

[988] Watchlist on Children and Armed Conflict. *ECOI.Net*. Last updated: 16 January 2020. Site. URL: https://www.ecoi.net/en/source/11570.html

[989] What is UNICRI? *UNICRI.Org*. 2025. Site.URL: https://unicri.org/about-unicri

[990] MRM IMS ADD-ON COMMUNITY. *MRMTools.Org*. URL: https://www.mrmtools.org/files/9b_Annex_IX_MRM_IMS_Community_Violation_Add-On_DRAFT_2011.01.04.pdf

[991] MRM Field Manual: Monitoring and reporting mechanism (MRM) on grave violations against children in situation of armed conflict, *Child Rigts Resouce Centre*. April 2010. Site. URL: https://resourcecentre.savethechildren.net/document/field-manual-monitoring-and-reporting-mechanism-mrm-grave-violations-against-children

інформацію про порушення прав дітей у конфліктних ситуаціях, такі як вербування, вбивства та напади на школи;

– система управління інформацією MRM (MRM-IMS+) – безпечна веб-платформа, яка використовується ЮНІСЕФ та його партнерами для управління даними та створення звітів про серйозні порушення, сприяючи адвокації та реагуванню;

– ШІ та машинне навчання – використовуються для аналізу великих обсягів даних (супутникових знімків, відео, свідчень) для виявлення закономірностей, виявлення підозрюваних та картографування командних структур;

– цифрові портали та реєстри – спеціалізовані бази даних, такі як державний портал «Діти війни» в Україні, використовуються для реєстрації та розшуку депортованих, викрадених або зниклих безвісти дітей;

– технологія блокчейн – для забезпечення безпеки та захисту конфіденційної документації щодо порушень прав людини, запобігаючи фальсифікації даних.

Зазначені ІТ-інструменти сприяють звітності місцевих партнерів та міжнародних організацій, допомагаючи перетворювати докази на дієві заходи, такі як «список ганьби» ООН щодо сторін, які вчиняють порушення, та вести переговори щодо планів дій щодо припинення таких порушень.

До основних напрямків використання інформаційних технологій в сфері забезпечення захисту прав дітей у збройному конфлікті можна віднести наступні:

– моніторинг та документування шести головних порушень під час збройних конфліктів: вбивства та каліцтва дітей; вербування або використання дітей як солдатів чи в інших військових цілях; сексуальне насильство щодо дітей; викрадення дітей; напади на школи чи лікарні; відмова в гуманітарному доступі до дітей;

– ланцюг зберігання доказів – забезпечення того, щоб зібрані докази були достатньо надійними для використання міжнародними судами, такими як Міжнародний кримінальний суд (МКС);

– виявлення підозрюваних – інструменти штучного інтелекту допомагають пов'язати винних зі злочинами, допомагаючи ідентифікувати осіб, причетних до воєнних злочинів.

Ці технології є критично важливими, оскільки вони дозволяють перетворити інформацію очевидців на допустимі цифрові докази для боротьби з безкарністю.

3 Традиційні інформаційні технології, спрямовані на порушення прав дітей у збройному конфлікті

3.1 Послідовність застосування інформаційних технологій для залучання дітей до збройного конфлікту

Важливим компонентом пропаганди є «шкідливий контент» у цифрових мережах. Шкідливий контент, що знижує чутливість молоді, визначається як повторний вплив тривожних цифрових стимулів – найчастіше графічного виду насильства, сексуалізованого контенту та екстремістської пропаганди – які з часом притупляють емоційні та емпатичні реакції. Цей тип контенту, з яким діти часто стикаються пасивно через стрічки соціальних мереж та онлайн-ігри, без активного пошуку, перетворює для них страждання реального світу на рутинний «контент»[992].

До основних форми шкідливого контенту сьогодні відносять наступні:

– графічне та реальне насильство (часто поширюються через платформи як TikTok, Instagram та X);

– «гниль мозку» в соціальних мережах або нескінченне споживання коротких відео з низькою вартістю;

– «маносфера» та екстремізм – мізогіністичний контент та насильницькі ідеології, що заохочують цькування, домагання та нормалізацію агресії[993];

– небезпечні «виклики» – ВІРУСНІ, високоризикові «ігри» або виклики, які часто просувають інфлюенсери, заохочуючи небезпечну поведінку.

Мультимедійна пропаганда – це використання високопродуктивного відео, цифрових журналів та все частіше контенту, створеного штучним інтелектом, або діпфейків служить для гламуризації конфлікту та маніпулювання емоціями молодої аудиторії. Гламуризація збройного конфлікту – це естетизація, «санітарна обробка» або романтизація війни в медіа, розвагах та новинах, що зводить складні, жорстокі реалії до наративів про героїзм, технологічну перевагу або «прекрасні» образи. Це часто приховує людську ціну війни,

[992] Small, G. W, Lee, J., Kaufman, A., Jalil, J., Siddarth, P., Gaddipati, H., Moody, T. D., Bookheimer, S. Y. Brain health consequences of digital technology use. *National Centre for Biology Information*. 2020 Jun; 22(2). P. 179–187. DOI: 10.31887/DCNS.2020.22.2/gsmall ; URL: https://pmc.ncbi.nlm.nih.gov/articles/PMC7366948/

[993] Inside the manosphere: understanding extreme misogyny online. *Center for Counting Digital Hate*. April 12, 2024. URL: https://counterhate.com/blog/inside-the-manosphere-understanding-extreme-misogyny-online/?utm_source=google_grant_search&utm_medium=cpc&utm_campaign=g-00_explainer&utm_id=g-00&utm_term=manosphere&utm_content=explainer_manosphere&gad_source=1&gad_campaignid=22398854093&gbraid=0AAAAAokHfkFuAi1JzPhihUbEE6UOtUfHz&gclid=CjwKCAjwzevPBhBaEiwAplAxvmuthg2CyHa7mJed_qbarwdr2fxf-iDleW-FDKGHAyvaw1YAW_htwxoCFm8QAvD_BwE

представляючи конфлікт як видовище або розвагу, яку іноді називають «військовим розвагою».

Інформаційна війна (ІВ) – це стратегічне використання інформації, технологій та кіберможливостей для отримання конкурентної переваги над супротивником шляхом маніпулювання, порушення або знищення його інформаційних систем та громадської думки, одночасно захищаючи власну. Вона поєднує психологічні операції, кібератаки та дезінформацію для впливу на поведінку людей та систем, часто розмиваючи межі між війною та миром[994]. Через інформаційну війну діти зазнають мови ненависті та дезінформаційних кампаній, спрямованих на їх радикалізацію.

Для розміщення пропаганди часто використовуються платформи. Алгоритми іноді можуть створювати «ехо-камери», де люди неодноразово стикаються з дедалі радикальнішим контентом.

Онлайн-ехо-камери – це цифрові середовища, такі як групи в соціальних мережах, форуми чи стрічки новин, де користувачі переважно стикаються з інформацією, думками та переконаннями, які підкріплюють їхні власні, ізолюючи їх від протилежних точок зору. Ці простори посилюють, підтверджують і часто поляризують вже існуючі погляди через взаємодію з користувачами, алгоритми та активну дискредитацію зовнішніх точок зору. До ключових характеристик та причин створення «ехо-камер» сьогодні відносять наступні: алгоритмічне керування; соціальне посилення; ізоляція від інакомислення.

Вплив Ехо-камер полягає у наступному: поляризація (відсутність конструктивного діалогу та демонізація опонентів розколюють суспільство на ворогуючі табори); ризики для психічного здоров'я (інформаційні хвороби та фобії); поширення дезінформації (швидке поширення фейків, що підриває довіру до офіційних джерел та маніпулює суспільною думкою).

Інтерактивні платформи та функції чату у відеоіграх іноді використовуються для встановлення першого контакту. Ці середовища створюють відчуття спільноти, яке можна використовувати для впровадження екстремістських наративів.

Деякі групи застосовують елементи ігрового процесу або цифрових винагород у свої повідомлення, щоб нормалізувати екстремістські погляди та зробити свої ідеології доступнішими для молодших демографічних груп. Аналізуючи публічні профілі в соціальних мережах та онлайн-активність, вербувальники можуть виявляти та таргетувати осіб, які виглядають соціально ізольованими, позбавленими прав або співчувають певним

[994] Bingle M. What is Information Warfare? *University of Washington*. September 25, 2023. 14. p. URL: https://jsis.washington.edu/news/what-is-information-warfare/

образам. Екстремістські наративи – це ідеологічні сюжетні лінії, часто засновані на теоріях змови або екзистенційних загрозах, які спотворюють поширені погляди, щоб виправдати ненависть, поляризацію та насильство. Вони конструюють жорстку бінарність «ми проти них», використовуючи соціальні, політичні чи економічні кризи для нормалізації радикальних ідей та мобілізації послідовників до шкідливих, часто насильницьких дій[995].

Цифрові технології використовуються озброєними суб'єктами для спостереження за поведінкою молоді, що створює ризики ідентифікації та експлуатації дітей. Таргетування взагалі – це маркетинговий процес визначення та вибору певного сегмента аудиторії, що визначається демографічними показниками, поведінкою чи інтересами, для отримання персоналізованих, релевантних повідомлень. Це максимізує ефективність реклами, зменшуючи марні витрати на нерелевантну аудиторію, що зрештою підвищує рентабельність інвестицій (ROI) та лояльність клієнтів. Електронне таргетування дітей на війні передбачає використання цифрових технологій, таких як соціальні мережі, спостереження за допомогою штучного інтелекту та онлайн-грумінг, для вербування їх як дітей-солдатів, маніпулювання ними за допомогою пропаганди або безпосереднього насильства. Ця практика, яку часто розглядають як форму «цифрової дегуманізації», порушує міжнародне право та завдає неповнолітнім серйозної фізичної та психологічної шкоди[996].

Використання цифрових пристроїв та мереж може зробити підключення дітей до інформаційних технологій потенційними військовими цілями. Отже, цифрове спостереження – це передові технології, такі як геолокація та аналіз даних, можуть бути використані для відстеження переміщень осіб, включаючи дітей, в активних зонах конфлікту[997]. Геолокація для моніторингу дітей під час збройного конфлікту є критично важливим заходом під керівництвом ООН (через Механізм моніторингу та звітності – MRM), який картографує, документує та перевіряє шість серйозних порушень, таких як вбивства, вербування або викрадення, для забезпечення захисних дій, підтримки постраждалих та відповідальності.

[995] Lakhani S., White J., Wallner C. The gamification of (violent) extremism. An exploration of emerging trends, future threat scenarios and potential P/CVE solutions. *European Commission. Radicalization Awareness Network. Publications Office of the European Union*. 2022. 25 p. URL: https://home-affairs.ec.europa.eu/system/files/2022-09/RAN%20Policy%20Support-%20gamification%20of%20violent%20extremism_en.pdf

[996] Radicalisation and the internet. *Action Counters Terrorism*. 14 p. URL: https://actearly.uk/radicalisation/online-safety/

[997] Cover R. Digital Surveillance: Creating and Communicating the Online Self. DOI: 10.1016/C2013-0-12758-4. *ScienceDirect*. 2016. 18 p. URL: https://www.sciencedirect.com/topics/psychology/digital-surveillance

Він зосереджений на картографуванні зон конфлікту (з використанням таких інструментів, як UCDP GED) для виявлення ризиків та координації гуманітарних заходів під керівництвом ЮНІСЕФ, таких як надання підтримки дітям, пов'язаним зі збройними групами.

Збройні групи використовують соціальні мережі, ігрові платформи та зашифровані програми обміну повідомленнями для вилучення, підготовки та вербування дітей, часто минаючи фізичні бар'єри. У таких регіонах, як Україна та росія, деякі молоді люди навчаються роботі з дронами, кодуванню та спостереженню.

Цифрова радикалізація дітей під час збройного конфлікту – це прискорена, складна криза, де терористичні та озброєні групи використовують онлайн-платформи, ігрові мережі та соціальні мережі для підготовки, ідеологічної обробки та вербування неповнолітніх. Це явище часто спрямоване на дітей, які вже травмовані або переміщені внаслідок війни, поєднуючи цифрову пропаганду з насильством у реальному світі, щоб перетворити їх на активних учасників екстремістської діяльності. Ключові аспекти цієї кризи включають наступне[998]:

– експлуатація цифрових просторів – екстремістські групи використовують зашифровані месенджери, ігрові платформи та соціальні мережі для нападу на дітей, часто використовуючи методи «гейміфікації», щоб зробити насильство привабливим;

– технологічна складність зупинення – вербувальники використовують штучний інтелект (ШІ) та віртуальну реальність (ВР) для покращення стратегій вербування та створення захопливої пропаганди, адаптованої до вразливої молоді;

– зосередження на вразливостях – діти в зонах конфліктів, які можуть зіткнутися з серйозними психологічними розладами, втратою освіти та переміщенням, стають мішенню через наративи про жертв, що провокують помсту;

– швидке зростання кількості інцидентів – дані свідчать про тривожне зростання кількості неповнолітніх, причетних до злочинів, пов'язаних з тероризмом, причому деякі регіони повідомляють, що майже третина розслідувань тероризму стосується дітей;

– парадигма «Дитина-жертва» – хоча вони скоюють насильницькі дії, ці діти є переважно жертвами маніпуляцій та ґрумінгу, а ефективні заходи реагування вимагають ставлення до них як до жертв, зосереджуючись на реабілітації, а не лише на покаранні;

[998] Morris, E. Children: extremism and online radicalization. *Journal of Children and Media* 10(4). October 2016. P. 508–514. DOI:10.1080/17482798.2016.1234736

– загроза глобальній безпеці – процес цифрового вербування часто виступає передвісником «джихаду без лідера», коли незалежно радикалізовані окремі особи або невеликі групи здійснюють напади, що робить його критичною загрозою глобальній безпеці.

Отже, «цифрова радикалізація дітей під час збройного конфлікту» є швидкозростаючою формою експлуатації, де онлайн-платформи використовуються для перетворення вразливих неповнолітніх на комбатантів, створюючи довгострокові проблеми безпеки.

Вербування.

Онлайн-вербування дітей – це зростаюче, небезпечне явище, коли озброєні групи, злочинні мережі та сексуальні хижаки використовують цифровий простір для заманювання, маніпулювання та примусу неповнолітніх. Отже, соціальні мережі та ігрові додатки іноді використовуються озброєними групами для виявлення та охоплення вразливої молоді з метою вербування. Онлайн-вербування та обробка – збройні групи використовують платформи соціальних мереж, такі як TikTok, Facebook та Instagram, для цільового переслідування, маніпулювання та вербування дітей, часто заманюючи їх обіцянками чи пропагандою.

Найважливішими аспектами онлайн-вербування дітей є наступні:

– використовувані платформи – торговці людьми та вербувальники використовують популярні платформи соціальних мереж, ігрові консолі та чат-додатки для ідентифікації жертв[999];

– тактика – поширені методи включають «полювання» (активний пошук), «риболовлю» (публікування контенту для заманювання жертв) та використання штучного інтелекту для заманювання та вимагання;

– мета – дітей вербують для сексуальної експлуатації, участі в організованій злочинності або як дітей-солдатів/інформаторів у збройних конфліктах;

– зростаючі загрози – дані Національного центру з питань зниклих безвісти та експлуатованих дітей США (NCMEC) свідчать про значне зростання кількості повідомлень про онлайн-заманювання у 2025 році, зареєстровано понад 500 000 випадків;

– правовий статус – згідно з міжнародним правом, включаючи Конвенцію про права дитини, вербування та використання дітей у збройних конфліктах або для експлуатації суворо заборонено, незалежно від того, чи відбувається це онлайн, чи особисто.

[999] Webinar. Online Recruitment of Children into Armed Groups: Trends, Legal Implications, and Prevention Strategies. *Alliance for Children Protection in Humanitarian Action.* Date of webinar: 19 Mar 2026. URL: https://alliancecpha.org/en/webinar/online-recruitment-of-caafag

Поширені канали вербування:

– онлайн-ігри – вербувальники використовують функції чату в популярних багатокористувацьких іграх, щоб ідентифікувати дітей та потоваришувати з ними;

– соціальні мережі – такі платформи, як Instagram, Snapchat та Facebook, використовуються для побудови довіри та ізоляції дітей від їхніх сімей;

– зашифровані повідомлення: такі додатки, як Telegram або WhatsApp, використовуються для приховування спілкування від батьків та правоохоронних органів;

– технологія штучного інтелекту – спостерігається значне зростання використання генеративного штучного інтелекту для створення фальшивих ідентичностей або примусу дітей за допомогою погроз, таких як створення підроблених відвертих зображень.

Вплив на дітей:

– експлуатація – дітей можуть примушувати до сексуальної експлуатації, виступати інформаторами або здійснювати незаконні дії, такі як підпал чи збір розвідувальних даних на військових об'єктах;

– психологічна травма – така тактика, як шантаж (наприклад, погрози опублікувати особисті фотографії), створює страх і залежність, що ускладнює для дітей звернення за допомогою.

Експлуатація.

Використання технологій у зонах конфліктів наражає дітей на нові форми експлуатації, зокрема через переслідування в онлайн-просторах, які значною мірою не регулюються. Експлуатація дітей шляхом домагань в онлайн-просторі є серйозною формою насильства, що постійно розвивається і все частіше визнається серйозною глобальною проблемою захисту дітей та громадського здоров'я. Вона включає використання цифрових платформ – соціальних мереж, ігор та месенджерів – для маніпулювання, погроз, примусу або жорстокого поводження з дітьми, що часто залишає тривалі психологічні та емоційні шрами. Спостерігається швидкий розвиток застосування сучасних технологій.

Ролі у дистанційній війні: Дітей тепер можна використовувати як «дистанційних операторів» для керування розвідувальними дронами або скидання вибухівки, що збільшує летальність збройних груп, водночас тримаючи дітей на відстані від безпосереднього поля бою.Цифрові інструменти використовуються для поширення всебічної експлуатації дітей, зокрема, сексуального насильства, погроз дітям з маргіналізованих груп та сприяння торгівлі людьми. Сьогодні окремо зосередимось на категорії «цифрові діти-солдати». Діти беруть участь у кібероперація̈х, таких

як збір даних або хакерство, або змушені їх виконувати, перетворюючи їх на мішені помсти.

Коли ми думаємо про дітей-солдатів, ми часто уявляємо собі розгульних дітей, з АК-47 десь у джунглях Африки чи пустелях Близького Сходу. Сьогодні нове покоління дітей втягується у війну по-іншому. Не через дуло пістолета, а через сяйво екрана. Російська війна проти України принесла безпрецедентний рівень технологічних інновацій у сучасну війну, і в її центрі знаходяться неповнолітні, яких готують до майбутніх бойових ролей під виглядом освіти, патріотизму чи захоплення технологіями. В обох країнах дітей віком від 10 років навчають управлінню безпілотниками, картографуванню, розвідці, хакерству та спостереженню за полем бою[1000].

При цьому для обміну повідомленнями застосовуються зашифровані програми. Програми, що пропонують наскрізне шифрування, часто використовуються для перенесення розмов з публічних форумів у приватні, неконтрольовані простори. Цей перехід дозволяє вербувальникам будувати особисті стосунки з вразливими особами подалі від громадського нагляду, а також віддавати накази та отримувати звіти про виконану роботу.

3.2 Рекомендації щодо перешкоджання залучанню дітей до збройного конфлікту за допомогою цифрових технологій

Необхідно розширити визначення поняття «дитини-солдата». Правові рамки повинні розвиватися, щоб включати цифрову участь та вербування як форму дитячого солдатства.

Необхідно також інтегрувати цифрову безпеку в освіту. Шкільні програми в зонах конфліктів повинні включати цифрову грамотність, щоб допомогти дітям розпізнавати онлайн-грумінг. Онлайн-грумінг у воєнних умовах – це серйозна форма експлуатації, коли хижаки, включаючи сексуальних злочинців та насильницьких недержавних суб'єктів, експлуатують вразливість дітей та переміщених осіб, використовуючи цифрові платформи для побудови довіри з метою жорстокого поводження, торгівлі людьми або вербування до збройного насильства. Хаос конфлікту збільшує фактори ризику, що робить грумінг значною загрозою в гуманітарних кризах. Використання онлайн-ігор та соціальних мереж – злочинці використовують популярні платформи (наприклад, Roblox, TikTok) або комунікаційні додатки (Discord, Telegram) для пошуку жертв, часто переміщуючи розмови на приватні, зашифровані

[1000] Wratto, Ch. The rise of digital child soldiers. *EuObserver*, 30 December 2025. 12 p. Site. URL: https://euobserver.com/15780/the-rise-of-digital-child-soldiers/

канали, щоб уникнути виявлення. Грумінг часто призводить до створення та поширення сексуально відвертих зображень (CSAM), сексуального вимагання або примушування жертв до насильницьких дій, включаючи самоушкодження. В умовах конфліктів насильницькі організації використовують онлайн-ігрові простори для пропаганди та вербування дітей до збройного насильства.

В межах вказаного необхідно забезпечити підзвітність (відповідальність) за цифрові платформи. Так, технологічні компанії та уряди повинні співпрацювати для моніторингу та запобігання використанню своїх платформ для вербування дітей. Підзвітність цифрових платформ – це зобов'язання онлайн-платформ відповідати за свої алгоритми, модерацію контенту та практики обробки даних, забезпечуючи прозорість, етичну поведінку та безпеку[1001]. Це включає зменшення ризиків, таких як дезінформація, порушення прав людини та алгоритмічна упередженість, що вимагає від платформ переходу від пасивного хостингу до активного управління суспільним впливом.

Найважливіші аспекти підзвітності цифрових платформ містять наступне:

– прозорість та аудит – вимога до платформ розкривати інформацію про свою діяльність та проходити незалежні аудити для оцінки системних ризиків;

– безпека, закладена у проекті – проактивне запобігання шкоді, закладене ще на стадії проектування, а не просто реагування після виникнення інцидентів;

– механізми відшкодування – забезпечення користувачам доступних та чітких шляхів оскарження видалення контенту або алгоритмічних рішень;

– юридична відповідальність – перехід від добровільних рекомендацій до юридично обов'язкових стандартів, таких як Закон ЄС про цифрові послуги, який вимагає, щоб платформи управляли ризиками для публічного дискурсу та безпеки користувачів.

Отже, підзвітність спрямована на баланс між інноваціями та відповідальністю, запобігаючи зловживанню владою платформи в критично важливих сферах, таких як політичні маніпуляції та конфіденційність даних.

[1001] Moss, G., Ford, H. How accountable are digital platforms? *University of Technology. Sydney*. November 2019. 12 p. DOI:10.31235/osf.io/tx2db. URL: file:///C:/Users/User/Downloads/09-Chapter9_preprocessed.pdf

3.3. Міжнародні зусилля щодо перешкоджання залучанню дітей до збройного конфлікту

Міжнародні зусилля зосереджені на співпраці з технологічними компаніями для посилення цифрових гарантій, покращення перевірки віку та запобігання онлайн-вербуванню в зонах конфліктів.

Певний період часу роль основних правових та захисних рамок здійснювали «Паризькі принципи 2007 року»[1002]. Паризькі принципи (2007 р.) – відомі як Принципи та керівні настанови щодо дітей, пов'язаних зі збройними силами або збройними групами – це міжнародні керівні принципи, прийняті для запобігання вербуванню, забезпечення звільнення та сприяння реінтеграції дітей, яких використовують у збройних конфліктах. Вони були прийняті 59 країнами на конференції «Звільніть дітей від війни» в Парижі для посилення захисту, оновлюючи Кейптаунськи принципи 1997 року[1003].

Найважливіші аспекти включають наступне:

– визначення дитини – «будь-яка особа віком до 18 років, завербована або використана збройними силами/групами в будь-якій якості, включаючи бійців, кухарів, носильників, посильних та для сексуальних цілей»;

– мета – запропонувати практичні, дієві та стійкі стратегії для звільнення та реінтеграції цих дітей у цивільне життя.

– основне призначення: підкреслюються підходи, засновані на правах дитини, безумовне звільнення зі збройних груп та захист внутрішньо переміщених дітей.

– сфера застосування – ці принципи є орієнтиром для урядів, військових та неурядових організацій у запобіганні вербуванню та забезпеченні довгострокової реінтеграції дітей, постраждалих від конфлікту.

Зазначені принципи призначалися для використання разом із Паризькими зобов'язаннями, які є політичним зобов'язанням діяти, тоді як Принципи надають оперативні рекомендації.

Сьогодні існуючі правові та захисні рамки, такі як згадані вище «Паризькі принципи 2007 року», вважаються недостатніми для управління цією цифровою мілітаризацією. Зазначене вимагає швидкого

[1002] The Paris Principles: Principles and Guidelines on Children Associated with Armed Forces or Armedgroups. *UNICEF*. February 2007. 44 p. URL: https://www.unicef.org/mali/media/1561/file/parisprinciples.pdf

[1003] Cape Town Principles and Best Practice on the Prevention of Recruitment of Children into the Armed Forces and Demobilization and Social Reintegration of Child Soldiers in Africa. *UNICEF*. 27–30 April 1997 Cape Town, South Africa. 11 p. URL: https://nepal.ohchr.org/en/resources/Documents/English/children/Cape_Town_Principles(1).pdf

оновлення міжнародного права, щоб класифікувати онлайн-вербування як серйозне правопорушення.

4 Штучний інтелект на захисті прав дітей у збройному конфлікті

Штучний інтелект для гуманітарної допомоги дітям у збройних конфліктах – це нова, трансформаційна галузь, яка використовує технології для захисту, навчання та підтримки молодих жертв, водночас створюючи значні етичні ризики та ризики для безпеки даних. Він все частіше використовується для подолання емоційних травм, заповнення прогалин в освіті та сприяння швидкому наданню допомоги в районах, де традиційна людська допомога на місцях обмежена ризиками безпеки. Відповідно, до основних напрямів застосування ШІ в цьому контексті належать наступні:

– психосоціальна підтримка та терапія – інструменти та чат-боти на основі ШІ, такі як “Ask Save the Children”, надають дітям та опікунам поради в режимі реального часу, що відповідають контексту, та підтримку з урахуванням травматичного досвіду[1004];

– освіта в кризових зонах – ШІ забезпечує роботу адаптивних навчальних платформ, таких як “Can’t Wait to Learn” від War Child, яка використовує машинне навчання, щоб підтримувати дітей у залученні до цифрових освітніх ігор та надає індивідуальні уроки, коли школи зруйновані[1005];

– аналіз даних для захисту – ШІ допомагає у картографуванні пошкоджень, аналізі супутникових знімків для визначення переміщення населення та виявлення дітей, пов’язаних зі збройними силами, що сприяє цілеспрямованим заходам захисту;

– виявлення недоїдання – ЮНІСЕФ пілотував мобільні додатки на базі ШІ (такі як MERON) для виявлення недоїдання у дітей за допомогою швидкого аналізу зображень, що сприяє ранньому медичному втручанню.

– подолання комунікаційних бар’єрів – обробка природної мови (NLP) забезпечує переклад у режимі реального часу для освітніх

[1004] Harnessing Artificial Intelligence for Child Protection: An Ethical Roadmap? *SavetheChildren.Net*. 20 Feb 2024. 7 p. Site. URL: https://www.savethechildren.net/blog/harnessing-artificial-intelligence-child-protection-ethical-roadmap

[1005] Simonsen, K. Warchild – Can’t Wait to Learn Platform (CWTL). *ReliefApplications.Org*. 2026. 11 p. Site. URL: https://reliefapplications.org/projects/war-child-cant-wait-to-learn-platform-cwtl

та медичних послуг, дозволяючи переміщеним дітям отримувати доступ до ресурсів рідною мовою[1006].

При цьому застосування ШІ у зазначених напрямах викликає наступні проблеми:

– вразливість даних – покладання на ШІ для збору даних (біометричних, місцезнаходження, здоров'я) у зонах конфліктів ризикує наразити вразливих дітей на відстеження або експлуатацію зловмисниками;

– цифровий розрив та доступ – ненадійний інтернет та електроенергія в зонах бойових дій можуть зробити складні інструменти штучного інтелекту недоступними;

– алгоритмічна упередженість – системи штучного інтелекту, навчені на недостатніх або перекручених даних, можуть давати неточні або дискримінаційні результати, що впливає на розподіл допомоги.

Експерти наголошують, що штучний інтелект повинен доповнювати, а не замінювати допомогу, орієнтовану на людину, та дотримуватися принципів «не завдай шкоди», щоб забезпечувати підтримку, а не контроль над дітьми в умовах конфлікту.

Зазначені вище напрями застосування штучного інтелекту на захисті прав дітей у збройному конфлікті розглянемо більш докладно.

4.1 Застосування штучного інтелекту для виявлення травм та підтримки психічного здоров'я дітей в зонах збройних конфліктів

Штучний інтелект для виявлення травм та підтримки психічного здоров'я (AI4MH) – це галузь, що швидко розвивається, яка використовує машинне навчання (ML), обробку природної мови (NLP) та моделі великих мов (LLM) для покращення раннього скринінгу, діагностики та лікування психічних розладів[1007]. Ці інструменти на основі штучного інтелекту слугують життєво важливим доповненням до традиційної медичної допомоги, забезпечуючи цілодобовий доступ до підтримки, покращуючи дотримання лікування та усуваючи значні прогалини в послугах психічного здоров'я для малозабезпечених верств населення.

[1006]Portfolio News: Kimetrica – Method for Extremely Rapid Observation of Nutritional Status (MERON). *UNICEF for Every Child*. Jul 11, 2017. 7 p. URL: https://www.unicefventurefund.org/story/kimetrica-method-extremely-rapid-observation-nutritional-status-meron

[1007] Ali, M., Ali, Sh., Abbas, Q., Abbas, Z., Lee, S. W. Artificial intelligence for mental health: A narrative review of applications, challenges, and future directions in digital health. *National Centre for Biological Information*. 2025. 85 p. URL: https://pmc.ncbi.nlm.nih.gov/articles/PMC12623648/

До найважливіших програм та технологій у цьому контексті належать наступні:

– раннє виявлення та діагностика – моделі машинного навчання аналізують мультимодальні дані, включаючи текстові, мовленнєві та голосові патерни (тон, темп) – для виявлення ПТСР з точністю до 89%, що значно перевершує традиційні самозвіти. Ці інструменти також можуть виявляти ознаки дистресу з соціальних мереж та клінічних записів;

– чат-боти та віртуальні помічники на основі штучного інтелекту – такі програми, як Wysa[1008], Woebot[1009] та Limbic Access[1010], пропонують методи когнітивно-поведінкової терапії (КПТ) та емоційну підтримку на вимогу, а дослідження вказують на зниження симптомів депресії на 64% порівняно зі звичайним лікуванням;

– вірність лікування та навчання – системи на основі штучного інтелекту діють як «супервізори», допомагаючи клініцистам опанувати такі методи, як сократівський діалог, та забезпечити дотримання протоколів лікування (наприклад, когнітивно-процесна терапія), надаючи зворотний зв'язок у режимі реального часу щодо стенограм сеансів;

– прогнозна аналітика для запобігання кризам – інструменти штучного інтелекту можуть прогнозувати ризик самогубства з високою точністю (до 92% протягом тижня), оцінюючи дані пацієнтів, включаючи моделі поведінки, відвідуваність лікування та фізіологічні сигнали від носимих пристроїв;

– розширена реальність (XR/AR) для терапії – інструменти AR/VR на основі штучного інтелекту використовуються для експозиційної терапії, забезпечуючи контрольоване середовище для пацієнтів, щоб вони могли персоналізовано та безпечно протистояти тригерам.

До найважливіших переваг у цьому контексті слід віднести наступні:

– розширений доступ: забезпечує негайну цілодобову підтримку людям у віддалених районах або тим, хто стикається з тривалим часом очікування на традиційну терапію;

– об'єктивний моніторинг – ШІ пропонує безперервне, неінвазивне відстеження симптомів за допомогою «цифрового фенотипування» (наприклад, аналіз режиму сну, рівня активності), зменшуючи залежність від суб'єктивних самооцінок;

[1008] Wang, J., Ma, A., Cao, K., Zheng, J., et al. WISA: World Simulator Assistant for Physics-Aware Text-to-Video Generation. *Cornell University.* Submitted on 11 Mar 2025. 16 p. URL: https://arxiv.org/abs/2503.08153

[1009] AI-powered digital therapeutic platform for mental health, leveraging evidence-based CBT and delivered through enterprise partnerships. *Intuition Labs*. 2026. 6 p. URL: https://intuitionlabs.ai/software/telepsychiatry-digital-mental-health/chatbots-and-ai-therapy-assistants/woebot

[1010] The clinical AI assistant for intake and assessment. *Limbic*. 2026. 26 p. URL: https://limbic.ai/access

– персоналізація – адаптивні системи ШІ адаптують вправи КПТ та практики усвідомленості до емоційного стану користувача, який аналізується в режимі реального часу.

Етичні виклики та обмеження:

Незважаючи на свій потенціал, використання ШІ в цій галузі викликає серйозні занепокоєння, що вимагає підходу «людина в циклі» для забезпечення безпеки.

● Конфіденційність даних – Використання конфіденційних даних пацієнтів (голос, текст, біометричні дані) вимагає суворого дотримання таких правил, як[1011] та GDPR[1012].

● Алгоритмічна упередженість – Моделі, навчені на нерізноманітних наборах даних, можуть неправильно діагностувати або надавати низькоякісну допомогу расовим меншинам або маргіналізованим групам.

● Безпека та надійність – ШІ може мати труднощі з розпізнаванням або правильним вирішенням гострих криз, що створює ризик шкідливих порад.

● Відсутність емпатії – ШІ не може відтворити справжній людський зв'язок та невербальне розуміння, що є вирішальним для глибокого зцілення травм.

Наразі ШІ найкраще розглядати як додатковий, доповнюючий інструмент, а не як заміну кваліфікованих фахівців з психічного здоров'я.

Слід зазначити, що ШІ у визначенні потреб дітей у збройних конфліктах – це нова міждисциплінарна галузь, яка використовує обробку природної мови (НЛП), емпатичні обчислення та прогнозну аналітику для аналізу травм, покращення доступу до освіти та документування досвіду молодих людей. Він все частіше визнається за свій потенціал для задоволення **емоційних та психологічних** потреб вразливих дітей, виходячи за рамки стандартних логістичних завдань для сприяння стійкості та сприяння відновленню.

Найважливіші застосування у виявленні та задоволенні цих потреб включають наступні:

– аналіз психологічного дистресу – інструменти ШІ аналізують текстовий та вербальний контент (за допомогою НЛП) для виявлення лінгвістичних маркерів травми, допомагаючи фахівцям у галузі психічного здоров'я розуміти нюансовані емоційні стани;

[1011] HIPAA Privacy. International Foundation of Employee Benefit Plans. 2026. Site. URL: https://www.ifebp.org/detail-pages/e-learning/hipaa-privacy

[1012] General data protection regulation. (Since 25 May 2018). *UK Council for Psychotherapy* 5 p. Site. URL: https://www.psychotherapy.org.uk/ukcp-members/standards-guidance-and-policies/gdpr/?gad_source=1&gad_campaignid=23389983536&gbraid=0AAAAABI7azR44_ikeeZ2REOT36nSpx0Yv&gclid=CjwKCAjwzevPBhBaEiwAplAxvrcx9H8Q2fRzsjCrA7H5A9hnFHsKYBT4HgdjciLopjrE27dzcDVShoCxmsQAvD_BwE

– емпатичне цифрове оповідання – інструменти, такі як “CanvasHero”[1013], використовують генеративний ШІ (GenAI), щоб допомогти дітям (віком 7–16 років) обробляти травматичний досвід через спільне, творче оповідання, визначаючи стратегії подолання;

– персоналізована освіта – Машинне навчання (ML) допомагає визначити, коли діти «застрягли» в цифрових навчальних іграх, що дозволяє автоматично впроваджувати індивідуальні втручання, щоб підтримувати їхню зацікавленість;

– документування досвіду – ШІ може аналізувати цифрове мистецтво та творчі вирази, створені дітьми, щоб зрозуміти їхні механізми подолання труднощів та емоційний вплив;

– швидка оцінка потреб – ШІ обробляє великі набори даних для оцінки потреб у харчуванні, проблем зі здоров’ям та пошкодження інфраструктури, щоб забезпечити надходження допомоги до дітей, як-от раніше згаданий додаток MERON від ЮНІСЕФ, який перевіряє наявність недоїдання за допомогою аналізу зображень;

– чат-боти для підтримки – Арабомовні чат-боти, такі як “Karim”, використовувалися для надання психосоціальної підтримки дітям-біженцям.

Етичні виклики та міркування:

– операційна безпека – чутливість даних вимагає високого рівня кібербезпеки для захисту вразливих дітей від порушень, оскільки системи штучного інтелекту можуть стати ціллю;

– надійність даних – У хаотичному середовищі невірні або упереджені дані можуть призвести до неточних висновків, що підкреслює необхідність систем, що враховують людський фактор;

– ризик залежності – Існує занепокоєння, що діти можуть розвинути залежність від штучного інтелекту для самовираження, а не для розвитку власних навичок;

– обмеження інфраструктури – у багатьох зонах конфліктів відсутність електроенергії та інтернету перешкоджає доступу до цих інструментів, що робить їх «недосяжною обіцянкою» для багатьох;

– штучний інтелект повинен доповнювати, а не замінювати, орієнтовані на людину та культурно чутливі втручання.

На окрему увагу у зазначеному контексті заслуговує застосування НЛП. Застосування НЛП (*NLP – natural language processing* – обробка

[1013] Haber, Y., Levkovich, I., , Tzafrir, I. et al. CanvasHero: The role of artificial intelligence in cultivating resilience among children and youth using the 6-part story method in mass war trauma. *Computers in Human Behavior: Artificial Humans*. 5 (2025). 10 Pages. URL: file:///C:/Users/User/Downloads/CanvasHero_The_role_of_artificial_intell%20(1).pdf

природної мови) для дітей, що страждають у збройних конфліктах, – це нова галузь технологій штучного інтелекту, що зосереджена на аналізі, розумінні та підтримці **психічного** здоров'я та благополуччя молодих людей, які зазнали воєнної травми. Обробляючи неструктуровані дані, такі як історії, текст та усні розмови, НЛП допомагає виявляти, інтерпретувати та задовольняти унікальні емоційні та психологічні потреби дітей у кризових зонах.

Найважливішими аспектами застосування НЛП для дітей у збройних конфліктах вважаються наступні:

– виявлення травм та підтримка психічного здоров'я – НЛП визначає лінгвістичні маркери травми (такі як зміни у використанні мови, мовленнєвих моделях та розповіді історій), щоб допомогти фахівцям з психічного здоров'я виявляти дистрес та забезпечувати індивідуальні втручання;

– адаптивна терапія та розпізнавання емоцій – Такі інструменти, як EmoGenPath, використовують НЛП та машинне навчання, щоб пропонувати персоналізоване, адаптивне та віртуальне терапевтичне середовище для дітей у районах, де традиційні послуги з охорони психічного здоров'я недоступні[1014];

– сприяння самовираженню та активності – Цифрові інструменти розповіді історій на базі НЛП дозволяють дітям висловлювати свій досвід, розвиваючи стійкість та дозволяючи їм ділитися своїми історіями, долаючи мовні бар'єри;

– раннє втручання – алгоритми розпізнавання емоцій у поєднанні з НЛП аналізують вербальний контент під час сеансів, щоб забезпечити раннє виявлення травми та проактивну підтримку на рівні громади;

– впровадження етичного ШІ – Застосування в цій галузі підкреслює конфіденційність, безпеку та необхідність того, щоб алгоритми були культурно чутливими до різноманітних емоційних проявів.

Цей технологічний підхід є частиною ширших, міждисциплінарних зусиль щодо інтеграції ШІ з гуманітарною допомогою та дитячою психологією, забезпечуючи задоволення потреб дітей у зонах бойових дій у сфері психічного здоров'я як цифровими, так і людиноорієнтованими методами.

[1014] Shah, J.M., Shah, T. M. Healing Through Empathy: Machine Learning for Adaptive Therapy for Children and Youth in Armed Conflict. Chapter 13 in the Book: Childdren and Youth in armed Conflict. ELSEVIER. 2025. 10 P. DOI: https://doi.org/10.1108/S1537-4661202435. URL: file:///C:/Users/User/Downloads/CanvasHero_The_role_of_artificial_intell%20(1).pdf

4.2 Застосування штучного інтелекту для навчання дітей у надзвичайних ситуаціях.

Штучний інтелект для навчання дітей у надзвичайних ситуаціях – це галузь, що швидко розвивається, призначена для забезпечення безперервності навчання, психологічної підтримки та персоналізованої освіти в зонах конфліктів, таборах біженців або під час стихійних лих. Він працює, використовуючи цифрові інструменти, які часто працюють офлайн або в середовищах з низькою пропускною здатністю, для подолання прогалин там, де традиційні школи закриті або недоступні. Найголовнішими аспектами застосування ШІ в цьому контексті є такі:

– адаптивне навчання та репетиторство – платформи на базі ШІ можуть коригувати складність та темп уроків залежно від успішності кожного учня, допомагаючи дітям надолужити згаяне, незважаючи на пропущені уроки. Прикладами є ігри на базі ШІ, які виявляють труднощі учнів та пропонують індивідуальну підтримку;

– офлайн-доступ – платформи, такі як Kolibri[1015] або “Can’t Wait to Learn”[1016] від War Child, використовують планшети на сонячних батареях або локальні сервери для надання освіти у віддалених або пошкоджених інфраструктурою районах без необхідності постійного доступу до Інтернету;

– психологічна підтримка – інструменти штучного інтелекту, включаючи чат-боти, можуть пропонувати психосоціальну допомогу, допомагати дітям впоратися з травмами та пропонувати когнітивно-поведінкові вправи;

– створення та переклад контенту – генеративний штучний інтелект може швидко створювати навчальні матеріали та перекладати освітній контент місцевими мовами, долаючи мовні бар’єри для переміщених учнів;

– підтримка вчителів/опікунів – у кризових ситуаціях штучний інтелект допомагає масштабувати освіту, надаючи інструменти перевантаженим практикам, що дозволяє приділяти учням більш індивідуалізовану увагу.

Робота за зазначеними напрямами породжує певні проблеми. Отже, хоча використання штучного інтелекту в надзвичайних ситуаціях

[1015] Kolibri Education Platform. Start year 2019. UNESCO. Site. URL: https://www.unesco.org/en/dtc-financing-toolkit/kolibri-education-platform

[1016] International Rescue Committee. Who we are. *International Rescue Committee*, 2026. Site. URL: https://www.rescue.org/eu/who-we-are

є перспективним, воно вимагає ретельного управління, щоб уникнути «поспішних та технократичних впровадженнь», які можуть не відповідати місцевим культурним реаліям. Ключові проблеми містять:

– захист даних – захист конфіденційності вразливих дітей у гуманітарних умовах має вирішальне значення;

– цифровий розрив – надмірна залежність від технологій може виключити дітей без доступу до пристроїв;

– якість та безпека – інструменти штучного інтелекту повинні регулюватися для забезпечення точності, безпеки та відповідності принципам прав людини.

Поточні ініціативи, такі, що походять від ЮНІСЕФ, УВКБ ООН та партнерства за участю Міжнародного комітету порятунку (IRC) та OpenAI[1017], підкреслюють «дитиноорієнтований» підхід, спрямований на те, щоб поставити безпеку, благополуччя та освіту на перше місце.

4.3 Застосування штучного інтелекту для возз'єднання сімей у збройних конфліктах

ШІ для возз'єднання сімей у збройних конфліктах – це швидкорозвинене, високовартісне застосування гуманітарних технологій, яке використовує штучний інтелект для ідентифікації та відновлення зв'язку членів сімей, розлучених насильством. Він діє як потужне доповнення до традиційних гуманітарних методів, усуваючи обмеження ручного пошуку в перевантажених, хаотичних середовищах. Найважливішими аспектами та технологіям у цьому контексті є наступні:

- Технологія розпізнавання обличчя: Такі системи, як проект Міжнародного комітету Червоного Хреста (МКЧХ) «Відстежити обличчя», використовують ШІ для сканування внутрішніх баз даних та зіставлення фотографій зниклих безвісти осіб, навіть різного віку та з плином часу[1018].
- Обробка природної мови (NLP): Використовується для зіставлення імен різними мовами, шрифтами та варіантами написання у великомасштабних базах даних.
- Ведення справ та аналіз даних: ШІ інтегрується із системами управління справами для аналізу величезних обсягів даних з різних джерел, включаючи супутникові знімки та соціальні мережі, для відстеження осіб та прогнозування переміщень населення.

[1017] What Is OpenAI? Learn About Its Mission, Products, and Key Advancements. *Grammarly*. Updated on May 31, 2024. Site. URL: https://www.grammarly.com/blog/ai/what-is-openai/

[1018] About Trace the Face. *TraceTheFace*. Site. URL: https://tracetheface.familylinks.icrc.org/?lang=en

• Генеалогія та великі дані: Використання існуючих генеалогічних платформ для відстеження записів та визначення спорідненості під час криз.

Однак при цьому використання ШІ пов'язане зі значними проблемами щодо захисту персональних даних та конфіденційності, особливо для вразливих груп населення. Отже, існує ризик, що технології, розроблені для возз'єднання, можуть бути використані для відстеження, спостереження або експлуатації.

4.4 Штучний інтелект для відстеження зниклих безвісти дітей

Інструменти штучного інтелекту для відстеження зниклих безвісти дітей – це технології, що швидко розвиваються та призначені для пришвидшення пошуку та возз'єднання дітей, часто з використанням комп'ютерного зору, аналізу даних та прогнозного моделювання. Ці інструменти часто використовуються правоохоронними органами, некомерційними організаціями та спеціалізованими охоронними фірмами для ідентифікації дітей у натовпах, аналізу записів з камер спостереження та зіставлення знайдених дітей із зареєстрованими випадками.

Ключові інструменти та технології штучного інтелекту для відстеження зниклих безвісти дітей включають:

– розпізнавання облич на основі штучного інтелекту (інтеграція відеоспостереження) – рішення від таких компаній, як IREXAI[1019], використовують існуючі камери спостереження для виявлення та відстеження дітей у режимі реального часу, зіставляючи їх з базами даних зниклих безвісти осіб;

– NCMEC Spotlight: Інструмент, розроблений спільно з Національним центром зниклих безвісти та експлуатованих дітей, який використовує штучний інтелект для сканування онлайн-реклами з метою виявлення потенційних жертв торгівлі дітьми[1020];

– ШІ для вікової прогресії та відновлення фотографій: Алгоритми штучного інтелекту, такі як генеративно-змагальні мережі або GAN[1021] використовуються для оновлення фотографій дітей, які зникли безвісти протягом тривалого часу, допомагаючи громадськості розпізнати їх;

[1019] IREX Ethical AI for Smart Governments. *Youtube.Com*. Site. URL: https://www.youtube.com/@irexai

[1020] National Center for Missing & Exploited Children. *Youtube.Com*. Site. URL: https://www.youtube.com/@ncmec

[1021] What are generative adversarial networks (GANs)? *IBM.Com*. Site. URL: https://www.ibm.com/think/topics/generative-adversarial-networks

– Visionplatform.ai: Ця платформа перетворює існуючі камери відеоспостереження на робочі датчики, використовуючи виявлення об'єктів та розпізнавання облич для пошуку зниклих дітей, наприклад, у торгових центрах, що дозволяє виконувати обробку на основі периферії для забезпечення конфіденційності[1022];

– глобальна платформа сповіщення про зниклу дитину GMCA (Global Missing Child Alert): Розроблена ICMEC, ця платформа поєднує штучний інтелект з геосповіщеннями та технологією блокчейн для сповіщення громадськості в певних місцях, де може знаходитися дитина[1023];

– Staue Technologies / Crime GPT: Використовується в Індії для аналізу каналів відеоспостереження та допомоги поліції у виявленні зниклих безвісти осіб[1024];

– Trace Labs: Некомерційна організація, яка використовує краудсорсингові підходи штучного інтелекту для збору інформації про зниклих безвісти осіб[1025].

Ключові технології, що лежать в основі інструментів:

– згорткові нейронні мережі CNNs (Convolutional Neural Networks) – основна технологія, що лежить в основі багатьох систем розпізнавання облич на основі штучного інтелекту, яка може аналізувати риси обличчя навіть на низькоякісних або старих фотографіях[1026];

– YOLO (You Only Look Once) – Ви дивитеся лише один раз): Модель виявлення об'єктів у реальному часі, що використовується в камерах розумного міста для ідентифікації людей у місцях скупчення людей[1027];

– прогнозна аналітика (Predictive Analytics) – дослідники розробляють ШІ для прогнозування місця знаходження зниклої людини на основі даних про поведінку та навколишнє середовище[1028].

Ці інструменти часто роблять акцент на перевірці за участю людини, щоб забезпечити точність та зменшити кількість хибнопозитивних результатів у делікатних випадках.

[1022] Visionplatform_ai. *Youtube.Com*. Site. URL: https://www.youtube.com/@visionplatform_ai

[1023] Global Missing Child Alert. *International Centre for Missing & Exploited Children*. 2026. Site. URL: https://www.icmec.org/global-missing-child-alert/

[1024] Steute Technologies. Applied intelligence. *Steute.Com*. 2025. Site. URL: https://www.steute.com/en/

[1025] We crowdsource OSINT to help find missing people. *TraceLabs.Org*. 2025. Site. URL: https://www.tracelabs.org/

[1026] What are convolutional neural networks? *IBM.Com.* 24 April 2026. Site. URL: https://www.ibm.com/think/topics/convolutional-neural-networks

[1027] Redmon, J., Divvala, S., Girshick, R., Farhadi, A. You Only Look Once: Unified, Real-Time Object Detection. *Arxiv.Org*. 9 May 2016. Site. URL: https://arxiv.org/abs/1506.02640

[1028] Finn, T., Smalley, I. What is predictive analytics? *IBM.Com*. 2026. Site. URL: https://www.ibm.com/think/topics/predictive-analytics

4.5 Застосування штучного інтелекту та машинного навчання установами МКЧХ для оптимізації надання гуманітарної допомоги

Застосування ШІ та машинного навчання установами МКЧХ для оптимізації надання гуманітарної допомоги доцільно розглянути окремо. Способи використання ШІ та машинного навчання для гуманітарної діяльності, зокрема МКЧХ, також ймовірно будуть дуже широкими. Ці інструменти досліджуються гуманітарними організаціями для сканування навколишнього середовища, моніторингу та аналізу публічних джерел даних у конкретних оперативних контекстах – застосування, які можуть допомогти в оцінці гуманітарних потреб, таких як тип необхідної допомоги (їжа, вода, житло, економічна допомога, охорона здоров'я) та де вона потрібна. Подібні інструменти агрегації та аналізу даних на основі штучного інтелекту можуть бути використані для розуміння гуманітарних наслідків на місцях, включаючи потреби в захисті цивільного населення – наприклад, інструменти для аналізу зображень, відео або інших шаблонів для оцінки пошкодження цивільної інфраструктури, шаблонів переміщення населення, життєздатності продовольчих культур або ступеня забруднення зброєю (нерозірвані боєприпаси). Ці системи також можуть бути використані для аналізу зображень та відео з метою виявлення та оцінки ведення бойових дій та результуючих гуманітарних наслідків[1029].

Наприклад, МКЧХ розробив інформаційні панелі сканування навколишнього середовища з використанням ШІ та машинного навчання для збору та аналізу великих обсягів даних для інформування та підтримки своєї гуманітарної роботи в конкретних оперативних контекстах, включаючи використання прогнозної аналітики для визначення гуманітарних потреб.

Широкий спектр гуманітарних служб може отримати користь від застосування інструментів ШІ та машинного навчання для виконання конкретних завдань. Наприклад, існує інтерес до технологій, які могли б покращити ідентифікацію зниклих безвісти осіб, таких як розпізнавання облич на основі ШІ та обробка природної мови для зіставлення імен; МКЧХ вивчає використання цих технологій для підтримки роботи свого Центрального агентства розшуку з возз'єднання членів сімей, розлучених конфліктом (Central Tracing Agency in reuniting family members separated

[1029] Kühl, N., Schemmer, M., Goutier, M., Satzger, G. Artificial intelligence and machine learning. Electronic Markets 32(3). November 2022. P. 2235–2244. DOI: 10.1007/s12525-022-00598-0 ; URL: https://www.econstor.eu/bitstream/10419/308609/1/s12525-022-00598-0.pdf (с. 469)

by conflict)[1030]. Він також вивчає використання аналізу зображень та розпізнавання образів на основі штучного інтелекту та машинного навчання для супутникових знімків, чи то для картографування щільності населення на підтримку проектів допомоги в інфраструктурі в міських районах, чи то для доповнення своєї документації щодо дотримання міжнародного гуманітарного права в рамках своєї роботи з цивільного захисту.

На жаль, ці застосування для гуманітарної діяльності також несуть потенційні ризики, а також правові та етичні питання, зокрема щодо захисту даних, конфіденційності, прав людини, підзвітності та забезпечення участі людини в прийнятті рішень, що мають значні наслідки для життя та засобів до існування людей. Будь-які додатки для гуманітарної діяльності повинні бути розроблені та використані відповідно до принципу «не нашкодь» у цифровому середовищі та поважати право на приватність, зокрема стосовно захисту персональних даних.

МКЧХ також намагається забезпечувати, щоб основні принципи та цінності нейтральної, незалежної та неупередженої гуманітарної діяльності відбивалися в розробці та використанні застосувань ШІ та машинного навчання, які він застосовує, враховуючи реалістичну оцінку можливостей та обмежень технології. МКЧХ разом з Брюссельським центром конфіденційності (Brussels Privacy Hub)[1031] очолили ініціативу щодо захисту даних у гуманітарній діяльності з метою розробки рекомендацій щодо використання нових технологій, включаючи ШІ та машинне навчання у гуманітарному секторі таким чином, щоб максимізувати переваги, не втрачаючи з поля зору ці основні міркування.

5 Ризики для дітей у збройних конфліктах через застосування штучного інтелекту

Штучний інтелект (ШІ) є сьогодні, мабуть, найпродуктивнішим напрямком розвитку інформаційних технологій. Він гостро затребуваний буквально у всіх галузях діяльності людей. І, як це трапилося з усіма продуктами людського генія, так і він виявився затребуваним і успішно використаний не лише силами добра, а й силами зла. Зокрема, надаючи величезні, описані вище, можливості для поліпшення ситуації дітей в умовах збройного конфлікту, він виступає як потужний засіб експлуатації вразливості дітей у цих умовах.

[1030] The Practical Guide to Humanitarian Law. Central Tracing Agency. *Medecine sans Frontieres*. 22 Feb. 2016. 7 p. URL: https://guide-humanitarian-law.org/content/article/3/central-tracing-agency/

[1031] Brussels Privacy Hub. About us. *BrusselsPrivacyHub.Com*. Feb 20, 2026. Site. URL: https://brusselsprivacyhub.com/home-brussels-privacy-hub/about-us/

Отже, ШІ становить значні, багатогранні ризики для дітей у збройних конфліктах, діючи як мультиплікатор сили для експлуатації, вербування та фізичної шкоди, а також створюючи нові виклики для гуманітарного захисту. У 2024–2026 роках агентства ООН та міжнародні організації висловили термінову тривогу щодо загроз, котрим сприяє ШІ, включаючи цифровий грумінг, діпфейки та використання алгоритмів в автоматизованій війні. Розглянемо зазначені ризики детальніше.

5.1 Штучний інтелект і радикалізація дітей

ШІ у дитячій радикалізації – це швидкозростаюча загроза з високими ставками, де екстремістські групи використовують передові технології для автоматизації, персоналізації та прискорення вербування та індоктринації молоді. ШІ діє як мультиплікатор сили, дозволяючи екстремістам вийти за рамки традиційної пропаганди, створюючи захопливі, захопливі та індивідуальні наративи, які використовують емоційну вразливість молоді, що користується цифровими технологіями.

Напрями дитячої радикалізації за допомогою ШІ:

– гіперперсоналізація – екстремісти використовують ШІ для аналізу великих наборів даних із соціальних мереж, пошукової поведінки та онлайн-взаємодії, щоб створювати персоналізовані вербувальні кампанії, спрямовані на осіб, які переживають відчуження, самотність або розчарування[1032];

– автоматизоване створення контенту та глибокі фейки – генеративний ШІ дозволяє нескінченне виробництво пропаганди, створюючи високоякісний, переконливий контент, такий як відео з глибокими фейками, зображення, згенеровані ШІ, та перекладені повідомлення, для маніпулювання громадською думкою та поширення дезінформації;

– алгоритмічне посилення («кролячі нори») – алгоритми соціальних мереж, розроблені для максимізації залучення, можуть несвідомо підштовхувати вразливих дітей до екстремістського контенту, створюючи петлі зворотного зв'язку, які нормалізують насильницькі ідеології та створюють луно-камери (echo chambers)[1033];

– чат-боти зі штучним інтелектом та віртуальні компаньйони – екстремістські групи використовують чат-боти з ШІ, які імітують

[1032] Finio, M., Downie, A. What is hyper-personalization? *IBM.Com*. 30 May 2023. 23 p. Site. URL: https://www.ibm.com/think/topics/hyper-personalization

[1033] Brown, M., Bisbee, J., Lai, A., Bonneau, R. Echo Chambers, Rabbit Holes, and Algorithmic Bias: How YouTube Recommends Content to Real Users. *SSRN Electronic Journal*. January 2022. 33 p. DOI: 10.2139/ssrn.4114905 ; URL: https://papers.ssrn.com/sol3/papers.cfm?abstract_id=4114905

людську взаємодію, постійно взаємодіючи з молоддю, щоб будувати емоційні зв'язки, пропонувати відчуття приналежності та вести їх через шляхи радикалізації[1034];

– гейміфікація екстремізму – ШІ використовується для маніпулювання популярними іграми, такими як Minecraft[1035], або створення нових ігор, які знижують чутливість дітей до насильства, дозволяючи їм імітувати напади у віртуальних світах, що відображають екстремістську ідеологію.

Швидкість радикалізації.

Методи, засновані на штучному інтелекті, значно скоротили час, необхідний молодій людині для переходу від пасивного впливу до активної участі, іноді зводячи цей процес до кількох тижнів або місяців.

Контрзаходи та етичні проблеми:

Хоча штучний інтелект може бути використаний для моніторингу та ідентифікації осіб, що перебувають у групі ризику, та видалення шкідливого контенту, його використання в цьому контексті викликає серйозні етичні, конфіденційні та правові проблеми щодо спостереження. Були запущені такі програми, як ініціатива «Штучний інтелект для безпечніших дітей», щоб допомогти правоохоронним органам використовувати штучний інтелект для захисту, що підкреслює подвійний характер цієї технології.

Основні загрози для дітей в Інтернеті:

– самогенеровані матеріали про сексуальне насильство над дітьми різко зросли в епоху пандемії;

– невідповідальні та маніпулятивні чат-боти зі ШІ можуть становити пряму загрозу безпеці;

– гейміфікація терору може призвести до нормалізації ставлення до насильства.

5.2 Штучний інтелект та вербування дітей

Штучний інтелект (ШІ) у вербуванні дітей – це нова, значною мірою малодосліджена галузь, яка представляє як інноваційні можливості для освіти та розвитку, так і значні ризики, пов'язані з експлуатацією, маніпуляціями та конфіденційністю. ШІ все більше інтегрується в життя дітей через соціальні мережі, освітні ігри та розумні пристрої, фактично діючи як невидима рука, яка формує їхню поведінку та світогляд.

[1034] Adam, M., Wessel, M., Benlian, A. AI-based chatbots in customer service and their effects on user compliance. *Springer Nature Link.*. Volume 31. 17 March 2020, pages 427–445. https://link.springer.com/article/10.1007/s12525-020-00414-7

[1035] Create. Explore. Survive. *Mojang AB. TM Microsoft Corporation.* 2026. URL: https://www.minecraft.net/en-us/about-minecraft

Найважливіші моменти щодо застосування ШІ щодо вербування дітей, такі:

– переконлива персоналізація – чат-боти на основі ШІ стають дуже переконливими, досліджуючи профілі користувачів для адаптації відповідей на основі передбачуваних характеристик, таких як вік, місцезнаходження та інтереси, що ускладнює для дітей відмінність від людської взаємодії[1036];

– вербування для освіти та підтримки – інструменти ШІ використовуються для полегшення навчання шляхом рекомендації персоналізованого освітнього контенту, підтримки дітей з особливими потребами та допомоги в ранньому розвитку дитини;

– ризики експлуатації та маніпуляцій – існують серйозні побоювання щодо використання ШІ для маніпулювання дітьми[1037], надання їм шкідливого контенту або залучення їх до експлуататорських ситуацій;

– занепокоєння щодо конфіденційності даних – взаємодія дітей зі ШІ часто передбачає збір конфіденційних, особистих даних, таких як інтереси, настрої та страхи, без повної інформованої згоди;

– необхідність управління – ЮНІСЕФ та інші організації оновлюють рекомендації щодо просування ШІ, орієнтованого на дитину, підкреслюючи безпеку, захист даних та недискримінацію, щоб гарантувати, що ШІ служить найкращим інтересам дітей.

Довготривалі проблеми, пов'язані з контекстом:

– вплив на розвиток – довгостроковий вплив ШІ на когнітивний та емоційний розвиток дітей ще не повністю вивчений;

– упередження та дискримінація – системи ШІ можуть відтворювати та посилювати існуючі соціальні упередження, що призводить до несправедливого ставлення або рекомендацій щодо контенту для вразливих дітей;

– алгоритми, що викликають залежність – системи штучного інтелекту часто надають пріоритет взаємодії над благополуччям, що потенційно створює залежність.

5.3 Штучний інтелект та цифрова експлуатація дітей

ШІ став основним рушієм цифрової експлуатації дітей, значно збільшивши обсяг та складність шкідливих матеріалів, а також надаючи правоохоронним органам передові інструменти для захисту жертв.

[1036] AI and the Future of Personalization: Hyper-Individualized ...*THEFUTURECATS Innovation Consultancy*. 2024. Site.

[1037] DeMarco, J. When AI Enables Abuse, Children Pay the Price – the time for action is now. Save the Children International. 9 Feb 2026. 7 p. Site. URL: https://www.savethechildren.net/stories/when-ai-enables-abuse-children-pay-price-time-action-now

Найважливіші тенденції експлуатації за допомогою ШІ:

– гіперреалістичний контент[1038] – генеративні інструменти ШІ використовуються для створення фотореалістичних матеріалів про сексуальне насильство над дітьми (CSAM). Це включає «синтетичне CSAM» (зображення неіснуючих дітей) та діпфейки, де обличчя справжніх дітей накладаються на відвертий контент;

– додатки для «оголення» – злочинці та однолітки використовують додатки на базі ШІ для цифрового видалення одягу з нешкідливих фотографій (часто із соціальних мереж) для створення відвертих зображень без їхньої згоди;

– автоматизований грумінг – хижаки використовують чат-ботів на базі ШІ та моделі великих мов (LLM) для автоматизації та масштабування процесів грумінгу; ШІ може одночасно взаємодіяти з кількома дітьми, будуючи довіру та взаєморозуміння, перш ніж втрутиться людина-хижак[1039];

– сексуальне шантажування, кероване ШІ, – правопорушники використовують зображення, маніпульовані ШІ, щоб шантажувати дітей, щоб вони надали справжній сексуальний контент або гроші[1040].

Статистика ескалації:

– зростання кількості повідомлень – кількість повідомлень до Національного центру з питань зниклих безвісти та експлуатованих дітей (NCMEC) щодо генеративного ШІ зросла на 1325 % за один рік, збільшившись з приблизно 4700 у 2023 році до 67000 у 2024 році;

– поширення відео – Фонд спостереження за Інтернетом (IWF) зафіксував зростання на 26 362 % відео про жорстоке поводження з дітьми, створених ШІ, виявивши 3440 відео у 2025 році порівняно з лише 13 у попередньому році.

Вплив на жертв та розслідування:

– нормалізація ставлення до насильства – масове виробництво штучного інтелекту, що зображує сексуальне насильство та сексуальне насильство (CSAM), ризикує нормалізувати сексуалізацію дітей та може спровокувати реальні контактні правопорушення, надихаючи хижаків[1041];

[1038] Negreiro, M., Children and deepfakes. *European Parliamentary Research Service*. July 2025. 8 p. URL: https://www.europarl.europa.eu/RegData/etudes/BRIE/2025/775855/EPRS_BRI(2025)775855_EN.pdf

[1039] AI-Enabled CSAM: Spot the Signs – How AI is Enhancing Grooming Methods. *Smoothwall*. 19 December, 2024. 7 p. Site. URL: https://smoothwall.com/resources/how-ai-is-enhancing-grooming-methods

[1040] How Are Sextortion Scams Using AI and Deepfakes? *The Anti-Extortion Law Firm*. 2025. 17 p. Site. URL: https://www.theantiextortionlawfirm.com/resources/what-to-do-if-a-blackmailer-sends-your-nude-to-friends-or-family-ejc89

[1041] Akinmade, Ș. Reimagining Violence through AI – A New Structural Crisis of Child Sexual Abuse. *Media-Diversity Institute*. February 26, 2026. 7 p. Site. URL: https://www.media-diversity.org/reimagining-violence-through-ai-a-new-structural-crisis-of-child-sexual-abuse/

– напруження розслідування – потік синтетичних матеріалів перевантажує правоохоронні системи, ускладнюючи виявлення та визначення пріоритетів «реальних» жертв, які перебувають у безпосередній фізичній небезпеці[1042];

– хибне уявлення про «безпотерпілість» – хоча синтетичні зображення можуть не містити фізичної дитини під час створення, вони часто навчаються на реальних наборах даних CSAM, що повторно робить жертв жертвами та завдає реальної емоційної травми тим, чиї зображення використовуються.

ШІ як захисний інструмент.

І навпаки, правоохоронні органи та неурядові організації використовують ШІ для боротьби з експлуатацією шляхом:

– швидкого сортування – інструменти ШІ, такі як CESIUM, скорочують час попередньої перевірки даних з п'яти днів до 20 хвилин, що дозволяє раніше здійснювати направлення на захист[1043];

– автоматизоване виявлення – системи, такі як Project Arachnid, проактивно сканують Інтернет, щоб надсилати мільйони запитів на видалення шкідливих зображень[1044];

– розпізнавання образів – ШІ аналізує комунікаційні тенденції та моделі поведінки, щоб позначити дітей, які ризикують стати жертвами ґвалтування на ігрових та соціальних платформах.

5.4 Розкриття даних дітей у збройному конфлікті через штучний інтелект

Розкриття даних про дітей у збройних конфліктах за допомогою ШІ є серйозною проблемою, яка діє як палиця з двома кінцями, пропонуючи потенціал для гуманітарної допомоги, водночас створюючи серйозні ризики експлуатації, стеження та шкоди на все життя[1045]. Хоча ШІ може посилити захист дітей завдяки системам раннього попередження та пошуку зниклих дітей, він також створює значну небезпеку,

[1042] Wolfberg, A. How Information Overload and Equivocality Affect Law Enforcement Intelligence Analysts: Implications for Learning and Knowledge Production. *Journal of Intelligence & Analysis*. Volume 23, Number 1, January 2017. P. 17–36. URL: https://www.researchgate.net/publication/313428052_How_Information_Overload_and_Equivocality_Affect_Law_Enforcement_Intelligence_Analysts_Implications_for_Learning_and_Knowledge_Production

[1043] About Cesium. *Cesium GS*, 2026. URL: https://cesium.com/about/

[1044] Project Arachnid: A world leader in reducing the availability of child sexual abuse material. *ProjectarAchn*id. 2026. Site. URL: https://www.projectarachnid.ca/en/

[1045] Radu, R., Olliario, E. Not child's play: protecting children's data in humanitarian AI ecosystems. *Humanitarian Law and Policy.* December 14, 2023. 9 p. Site. URL: https://blogs.icrc.org/law-and-policy/2023/12/14/protecting-children-data-in-humanitarian-ai-ecosystems/

коли персональні дані, такі як імена, біометричні дані або місцезнаходження, обробляються без або всупереч надійним гарантіям.

Основні проблеми щодо застосування ШІ до даних дітей у зонах конфліктів такі:

– надзвичайні ризики для безпеки – діти ризикують мати довічні наслідки, коли їхні конфіденційні дані записуються та зберігаються в базах даних безпеки або списках спостереження, що потенційно позначає їх як ризики для безпеки або дозволяє пряме націлювання збройних груп;

– спостереження та профілювання – масовий збір даних про дітей у зонах конфліктів, часто без інформованої згоди, призводить до нових форм експлуатації, стеження та дискримінації;

– відсутність захисту в гуманітарному штучному інтелекті – багато систем штучного інтелекту розгортаються в районах зі слабким захистом або отримують доступ до даних з таких районів, що дозволяє штучному інтелекту навчатися неконтрольованим чином, що наражає дітей на небезпеку;

– необхідність «машинного перенавчання» – щоб запобігти неправильному використанню даних з часом, системи штучного інтелекту в гуманітарних контекстах повинні мати можливість «забувати» або перенавчатися конфіденційної інформації;

– етичні та правові прогалини – використання штучного інтелекту в цих умовах часто відбувається в середовищах з низьким рівнем прав, розглядаючи дітей як точки даних, якими потрібно керувати, а не як суб'єктів, що мають права. Це вимагає суворих, орієнтованих на дитину, заснованих на правах гарантій, як це підкреслюється в нещодавніх спільних заявах щодо штучного інтелекту та прав дитини.

Переваги та безпечне використання ШІ:

За умови правильного впровадження інструменти ШІ можуть:

– зміцнити системи раннього попередження для запобігання вербуванню дітей;

– аналізувати супутникові знімки для виявлення ризиків для цивільного населення;

– надавати психологічну та емоційну підтримку через зашифровані, безпечні платформи.

Ключові рекомендації щодо відповідального використання:

– конфіденційність ще до розробки – системи штучного інтелекту повинні бути розроблені з вбудованими фільтрами безпеки дітей та захистом даних;

– мінімізація даних – Слід збирати лише необхідні дані;

– контроль з боку людини – рішення, прийняті алгоритмами, повинні підлягати перевірці людиною;

– прозорість – гуманітарні організації повинні використовувати публічний реєстр перевірених та перевірених рішень на основі штучного інтелекту.

5.5 Етичні ризики дітей у збройному конфлікті через застосування штучного інтелекту

Етичні ризики для дітей у збройних конфліктах, спричинені штучним інтелектом (ШІ), пов'язані з перетином передових технологій та надзвичайною вразливістю, створюючи небезпеки, починаючи від фізичного нападу на ціль і закінчуючи довгостроковою експлуатацією даних. ШІ у війні може призвести до дегуманізації, коли дітей обробляють як точки даних, а не як суб'єктів, що мають права, часто без розуміння довгострокових наслідків їхнього цифрового сліду.

Найважливіші етичні ризики включають наступне:

– цифрова дегуманізація та помилки таргетування – автономні системи зброї та таргетування на основі ШІ (наприклад, розпізнавання облич або аналіз моделей життя) можуть не розрізняти дітей від комбатантів, що призводить до випадкових смертей; алгоритми можуть об'єктивувати цілі та розглядати дітей як «прийнятні» побічні збитки, порушуючи людську гідність;

– спостереження, гуманітарний підхід та конфіденційність даних – збір персональних даних дітей у зонах конфліктів за допомогою гуманітарних інструментів ШІ створює високий ризик експлуатації, якщо ці дані будуть порушені або до них отримають доступ ворожі суб'єкти. Такі дані можуть бути використані для відстеження домогосподарств, очолюваних дітьми, або маніпулювання вразливими групами населення;

– алгоритмічна упередженість у допомозі та захисті – інструменти штучного інтелекту, що використовуються для виявлення ризиків або розподілу допомоги, можуть успадковувати упередження, які, якщо їх не перевірити належним чином, можуть виключати або неправильно ідентифікувати певні групи дітей на основі етнічної приналежності, статі чи місцезнаходження, тим самим посилюючи нерівність;

– вербування та експлуатація – ШІ може сприяти переслідуванню дітей озброєними групами, використовуючи онлайн-платформи для ідентифікації, профілювання та вербування дітей через соціальні мережі, користуючись їхньою вразливістю;

– прогалини у підзвітності – коли системи ШІ працюють без змістовного людського контролю, стає важко визначити відповідальність за шкоду, завдану дітям, створюючи «чорну діру підзвітності» ;

– психосоціальний стрес та дезінформація – дипфейки та дезінформація, згенеровані ШІ, можуть використовуватися в зонах конфліктів для впливу на дітей або їхні сім'ї, викликаючи страх, страждання та хибне уявлення про безпеку.

Рекомендації щодо захисту:

Для усунення цих ризиків експерти закликають до суворого впровадження принципів «не нашкодь» під час розгортання технологій. Це включає:

– забезпечення змістовного людського контролю за всіма рішеннями щодо зброї зі штучним інтелектом;

– пріоритет захисту даних та конфіденційності на етапі розробки в гуманітарних інструментах ШІ;

– впровадження орієнтованих на дітей та заснованих на правах систем, що захищають від цифрового профілювання та експлуатації;

– регулярний аудит систем ШІ для виявлення та усунення дискримінаційних упереджень.

5.6 Відстеження дітей угрупуваннями у збройному конфлікті через штучний інтелект

Відстеження дітей у збройних конфліктах за допомогою штучного інтелекту – це технологія подвійного призначення, що швидко розвивається та пропонує значний гуманітарний потенціал для захисту, водночас створюючи серйозні етичні ризики, ризики для конфіденційності та безпеки[1046].

ШІ застосовується для ідентифікації зниклих безвісти осіб, возз'єднання сімей та надання емоційної підтримки, але він також несе ризики стеження, профілювання та випадкового вилучення дітей.

Основні аспекти та наслідки містять наступне:

– гуманітарне застосування – інструменти на основі ШІ, такі як розпізнавання облич та обробка природної мови (NLP), використовуються для пошуку дітей, розлучених з сім'ями, та ідентифікації жертв експлуатації. ШІ також може допомогти відстежувати вербування дітей та ідентифікувати дітей, які потребують психологічної допомоги;

[1046] How AI Collects and Potentially Uses Your Child's Data? Parents Quick Guides to AI. *The AI EducationProject.*2025.Site.URL:https://www.aiedu.org/aiedu-blog/how-ai-collects-and-potentially-uses-your-childs-data

– ризики та етичні проблеми – використання ШІ в зонах конфліктів створює високі ризики щодо захисту даних, конфіденційності та потенційного зловживання даними відстеження озброєними суб'єктами. Існує ризик створення «постійних цифрових записів» вразливих дітей, які можуть супроводжувати їх протягом усього життя;

– потреба в гарантіях – існує наполегливий заклик до орієнтованих на дітей, заснованих на правах гарантій та міжнародного регулювання, щоб гарантувати, що технології штучного інтелекту не посилюють травми та не порушують права людини;

– захист даних – експерти наголошують, що дані дітей в гуманітарних екосистемах штучного інтелекту повинні розглядатися як дуже конфіденційні, з суворими обмеженнями щодо зберігання даних, анонімізації та безпеки.

5.7 Примушення дітей у збройному конфлікті через штучний інтелект

Примус до дітей за допомогою штучного інтелекту становить серйозну проблему у сфері заподіяння шкоди за допомогою технологій[1047]. Ці ризики пов'язані з використанням складних інструментів для маніпулювання, обману або тиску на неповнолітніх у цифровому середовищі.

Проблемні області, що викликають занепокоєння у зазначеному контексті застосування ШІ, включають:

– маніпуляції медіа – технології можуть використовуватися для створення реалістичних, але сфабрикованих зображень або відео, які можуть бути використані для погроз або переслідування дітей;

– оманлива взаємодія – автоматизовані системи можуть бути розроблені для імітації людської взаємодії, що потенційно може призвести до ситуацій, коли дітей вводять в оману або експлуатують;

– видавання себе за іншу особу – голосові або відеоінструменти на базі ШІ можуть використовуватися для видання себе за довірених осіб, таких як друзі чи члени родини, щоб завоювати довіру дитини або отримати її особисту інформацію;

– ризики для конфіденційності та даних – збір та аналіз даних дитини системами ШІ може бути використаний для націлювання на неї з метою примусу або за допомогою неналежного контенту.

Вплив таких дій на дітей є глибоким, він часто призводить до значного психологічного стресу, тривоги та відчуття вразливості. Вирішення цих

[1047] Lennon, C. From deepfakes to grooming: UN warns of escalating AI threats to children. *United Nations News*. 26 January 2026. 9 p. Site. URL: https://news.un.org/en/story/2026/01/1166827

проблем вимагає поєднання надійного правового захисту, передових технічних гарантій та підвищення цифрової грамотності як батьків, так і дітей, щоб вони могли розпізнавати та повідомляти про підозрілу активність.

5.8 Експлуатація дітей у збройному конфлікті через штучний інтелект

Експлуатація дітей у збройних конфліктах за допомогою ШІ стала багатовимірною загрозою, що проявляється переважно в кібервербуванні, цифрових психологічних маніпуляціях та зловживанні персональними даними для цільових дій[1048].

Методи експлуатації за допомогою ШІ:

– цільове вербування – державні та недержавні збройні суб'єкти використовують алгоритми ШІ для аналізу онлайн-поведінки, інтересів та емоційних станів дітей, щоб адаптувати стратегії грумінгу та вербування;

– автоматизація пропаганди – такі групи, як ІДІЛ, перепрофілювали програмне забезпечення ШІ для автоматизації та посилення екстремістської пропаганди, використовуючи «мережеві ефекти», щоб охопити вразливу молодь та знизити її чутливість до насильства;

– участь у кібербойових діях – дітей вербують до «кібероперацій», які можуть включати, здавалося б, нешкідливі завдання, такі як ігри, які таємно генерують дані військового спостереження, або використання їхніх особистих пристроїв для геолокації військових цілей;

– алгоритмічне спостереження – системи профілювання та спостереження на основі штучного інтелекту дозволяють озброєним групам відстежувати фізичні переміщення дітей та виявляти тих, хто є найбільш вразливим, наприклад, сім'ї, очолювані дітьми, в умовах біженців;

– генеративне насильство за допомогою штучного інтелекту – зловмисники використовують генеративний штучний інтелект для створення реалістичних матеріалів про сексуальне насильство над дітьми (CSAM), які використовуються для шантажу, приниження та примусових зустрічей у зонах конфліктів.

Ризики та наслідки:

– прихована участь – на відміну від традиційних «дітей-солдатів», діти, залучені до кібервійни, можуть не носити зброю або знаки розрізнення, що ускладнює виявлення та документування їхньої експлуатації;

[1048] Artificial Intelligence on the Frontlines of Child Exploitation. *OurRescue.Org*. 2026. 15 p. Site. URL: https://ourrescue.org/resources/child-exploitation/artificial-intelligence-on-the-frontlines-of-child-exploitation

– дегуманізація – системи штучного інтелекту, що використовуються в гуманітарному або освітньому контексті без належних гарантій, ризикують розглядати вразливих дітей як просто точки даних, а не як суб'єктів, що мають права;

– комплексна шкода – ці форми експлуатації спричиняють поєднання психологічної, розвивальної та потенційно фізичної шкоди, що часто призводить до глибокої травми.

Міжнародна відповідь.

У січні 2026 року різні установи ООН опублікували Спільну заяву щодо штучного інтелекту та прав дитини, закликаючи до орієнтованих на дітей та заснованих на їхніх правах гарантій захисту дітей від ризиків, пов'язаних зі штучним інтелектом, у збройних конфліктах[1049]. Міжнародне гуманітарне право вважається технологічно агностичним, тобто існуючі заборони на вербування дітей однаково застосовуються як до кіберсередовищ, так і до середовищ, що сприяють розвитку штучного інтелекту.

5.9 Обмеження свободи дітей у збройному конфлікті через штучний інтелект

Перетин прав дітей у збройних конфліктах та ШІ – це сфера, що швидко розвивається, має високі ставки та характеризується критичним парадоксом: ШІ пропонує революційні інструменти для гуманітарного захисту, але водночас створює серйозні, безпрецедентні ризики для безпеки, конфіденційності та свободи.

Станом на початок 2026 року міжнародні організації надають пріоритет «підходу до управління ШІ, що базується на правах дитини», щоб забезпечити, щоб технології проектувалися, розроблялися та використовувалися для забезпечення, а не порушення прав дітей у зонах конфліктів[1050].

Значні ризики та загрози:

– експлуатація та вербування – ШІ, включаючи генеративні інструменти, все частіше використовується для ідентифікації, вилучення та вербування дітей до збройних груп;

[1049] Joint Statement on Artificial Intelligence and the Rights of the Child. *International Telecommunication Union*. November 2025. 11 p. URL: https://www.itu.int/dms_pub/itu-d/opb/str/D-STR-CYB_JOINT-2025-PDF-E.pdf

[1050] NDT Bureau. UN advances a child rights-based approach to artificial intelligence. *New Delhi Times*. February 12, 2026. 6 p. Site. URL: https://www.newdelhitimes.com/un-advances-a-child-rights-based-approach-to-artificial-intelligence/

– вразливість даних – масовий, часто нерегульований збір даних у гуманітарних умовах може наражати дітей на ризик переслідування або майбутньої експлуатації;

– зброя та спостереження – системи зброї на базі ШІ та автоматизоване спостереження збільшують ризики для фізичної безпеки дітей та їх права на життя;

– дезінформація – контент, створений штучним інтелектом (включаючи діпфейки), використовується для маніпулювання дітьми, підбурювання до насильства та сприяння експлуатації.

Потенційні можливості для захисту:

– гуманітарна підтримка – ШІ може покращити надання допомоги, забезпечуючи системи раннього попередження, картографування та логістику;

– психологічна допомога – інструменти на основі ШІ, такі як обробка природної мови (НЛП) та емпатичні обчислення, використовуються для аналізу психологічної травми дітей та надання віртуального консультування та підтримки;

– доступ до освіти – освітні додатки на базі ШІ розгортаються, щоб допомогти дітям підтримувати освіту в умовах конфлікту.

Нові міжнародні стандарти:

– Спільна заява щодо ШІ та дітей – МСЕ, ЮНІСЕФ, УВКПЛ та інші органи ООН (січень 2026 року) взяли на себе зобов'язання щодо ШІ, орієнтованого на дітей, підкреслюючи обов'язок захищати дані та безпеку дітей, а також забезпечувати, щоб ШІ служив для захисту, а не експлуатації[1051];

– оцінка впливу на права людини – існує заклик до технологічних компаній запровадити обов'язкові оцінки впливу на права людини, особливо враховуючи унікальні потреби дітей у вразливих середовищах, що охоплені конфліктами;

– акцент на принципі «Не завдай шкоди» – будь-яке розгортання штучного інтелекту в зонах конфліктів повинно відповідати суворим принципам захисту даних, безпеки та недискримінації, гарантуючи, що інструменти на базі штучного інтелекту не перетворяться на інструменти контролю.

Основним завданням залишається впровадження цих захистів у «середовища з низьким рівнем прав людини», де правова база слабка, а системи штучного інтелекту часто розгортаються без належного контролю.

[1051] Child rights and AI: CRC adopts first global framework with partners. *United Nations Human Rights. Office of the High Commissioner*. 29 January 2026. 4 p. Site. URL: https://www.ohchr.org/en/statements/2026/02/child-rights-and-ai-crc-adopts-first-global-framework-partners

Підсумовуючи слід визначити, що використання штучного інтелекту в ситуаціях, що стосуються дітей, особливо в умовах збройного конфлікту, – це швидкозмінний ландшафт, де потенціал для позитивної, персоналізованої взаємодії має успішно протистояти нагальним високим ризиками неправильного використання, що вимагає суворих етичних рекомендацій та проєктування, від початку орієнтованого на дитину.

Висновки

Зміст роботи підтверджує відому віками істину: усі досягнення людського генія рано чи пізно проявляють себе, як є двосічна зброя. Отже, не є винятком і інформаційні технології. З одного боку, світова спільнота активно застосовує їх для захисту прав дітей у збройному конфлікті. Зокрема, тут застосовуються цифрові системи управління та відстеження справ (наприклад, RapidFTR), додатки для цифрової документації та доказів (eyeWitness), розвідка з відкритих джерел OSINT та GEOINT, системи цифрової освіти та психологічної підтримки («Навчальний паспорт»), інструменти цифрової безпеки та адвокації (Watchlist on Children and Armed Conflic), ініціативи з онлайн-безпеки («Штучний інтелект для безпечніших дітей»), системи управління даними для моніторингу (MRM-IMS+), системи управління інформацією (MRM-IMS+), цифрові портали та реєстри («Діти війни» в Україні), технологія блокчейн (для забезпечення безпеки та захисту конфіденційної документації щодо порушень прав людини, із захистом від фальсифікації даних) тощо.

Водночас потужні ІТ-системи застосовуються злочинцями різного рівня (від дрібних злодіїв – до злочинних угрупувань та навіть держав) для отримання вигоди зі скрутного становища дітей у збройному конфлікті.

Початково дітей намагаються піддавати пропаганді (для ініціального промивання мозку з метою забезпечення готовності для вливання терористичної ідеології) – за допомогою відповідних інструментів (платформи TikTok, Instagram, X, «маносфера», відповідні мультимедіа). Після – піддають електронному таргетуванню та онлайн-грумінгу. При необхідності здійснюють спостереження із застосуванням картографування зон конфлікту (з використанням UCDP GED). Після цього – радикалізація через застосування зашифрованих месенджерів, ігрових платформ та соціальних мереж тощо.

Процес завершує онлайн-вербування – через ті ж самі платформи TikTok, Facebook та Instagram (через обіцянки ви пропаганду).

При цьому час не стоїть на місці, і інформаційні технології виходять на новий рівень, який сьогодні визначається множиною застосувань штучного інтелекту.

На захист прав дітей у збройному конфлікті встають психосоціальна підтримка та терапія на основі штучного інтелекту (“Ask Save the Children”), системи освіти у кризових зонах (“Can’t Wait to Learn”), системи картографування для визначення переміщення населення та виявлення дітей, пов’язаних зі збройними силами, виявлення недоїдання з мобільними додатками, як MERON, возз’єднання сімей – відповідно до проєкту Міжнародного комітету Червоного Хреста «Відстежити обличчя», відстеження зниклих безвісті дітей (Visionplatform.ai, Global Missing Child Alert) тощо.

Але, як і слід було очікувати, з появленням доступного штучного інтелекту розпочалися спроби його використання для злочинних цілей. Не обминуло це й тяжкого становища дітей у збройному конфлікті. Можна перелічити напрями використання штучного інтелекту у цьому контексті: гіперперсоналізація, автоматизоване створення контенту та глибокі фейки, алгоритмічне посилення («кролячі нори»), луно-камери, гейміфікація екстремізму тощо.

Все зазначене спонукає правоохоронні органи та громадські організації не шкодувати сил на вивчення та застосування найновітніших технологій для захисту прав дітей у сучасних збройних конфліктах та для нейтралізації кримінальних зусиль, спрямованих на порушення прав дітей.

Анотація

Події останнього часу підтверджують відому тисячоліттями, але ту, що постійно підтверджується, істину: будь-який яскравий винохід, зроблений для покращення житті людства, з часом неминуче демонструє свій зловісний бік. Зазвичай така трансформація прискорюється протягом катаклізмів, зокрема, збройних конфліктів. Не є винятком і новітні інформаційні технології. Саме тому в роботі розглянуто обидва боки застосування інформаційних технологій протягом збройних конфліктів. Розглянуто численні напрями та приклади застосування традиційних інформаційних технологій з метою захисту прав дитини в умовах збройного конфлікту, такі, як інструменти розшуку та возз’єднання дітей з сім’ями, управління справами вразливих дітей у гуманітарних умовах, додатки для цифрової документації та доказів і багато інших. З другого боку розглядається застосування інформаційних технологій

для залучання дітей до збройного конфлікту на всіх етапах, таких, як пропаганда, таргетування, спостереження, радикалізація, вербування та експлуатація. Відповідно наводяться рекомендації щодо перешкоджання залученню дітей до збройного конфлікту за допомогою цифрових технологій. Окремо розглянуто застосування штучного інтелекту для захисту прав дітей у збройному конфлікті, застосування штучного інтелекту для виявлення травм та підтримки психічного здоров'я дітей в зонах збройних конфліктів, для навчання дітей у надзвичайних ситуаціях, для возз'єднання сімей у збройних конфліктах, для відстеження зниклих безвісти дітей, для оптимізації надання гуманітарної допомоги. Також розглянуто підвищення численних ризиків для дітей у збройних конфліктах через застосування штучного інтелекту. Важливим висновком є спонукання правоохоронних органів та громадських організацій мобілізувати зусилля на застосування найновітніших інформаційних технологій для захисту прав дітей у сучасних збройних конфліктах.

Ключові слова: збройний конфлікт; права дітей; інформаційні технології; штучний інтелект.

Література

1. The Geneva Conventions of 12 August 1949. *International Committee of the Red Cross*. URL: https://elearning.icrc.org/healthcareindanger-legal-framework/en/media/attachements/chapter-1/gva-conv.pdf
2. Protocols Additional to the Geneva Conventions of 12 August 1949. *International Committee of the Red Cross*. URL: https://www.icrc.org/sites/default/files/external/doc/en/assets/files/other/icrc_002_0321.pdf
3. Convention on the Rights of the Child. *UN General Assembly resolution* 44/25 of 20 November 1989. *UNICEF for every child*. Site. URL: https://www.unicef.org/child-rights-convention
4. 10 alarming trends for children in armed conflict. *UNICEF for every child*. Site. URL: https://www.unicef.org/documents/advocacy-brief-10-alarming-trends-conflict
5. Rapid FTR: An innovation to speed up and improve the efficiency of family tracing and reunification in emergencies. *UNICEF*. 01 Oct 2013. URL: https://bettercarenetwork.org/library/separated-children-in-an-emergency/verification-and-family-reunification/rapid-ftr-an-innovation-to-speed-up-and-improve-the-efficiency-of-family-tracing-and-reunification
6. CPIMS+: Child Protection Information Management System. *CPIMS.Org*. 2024. 7 p. Site. URL: https://www.cpims.org/
7. eyeWitness to Atrocities. Eyewitness. *Yewitness.Global*. Site. URL: https://www.eyewitness.global/
8. Digital Safety: Combating Online Exploitation, Abuse, and Recruitment of Children in Conflict Zones. *Office of the Special Representative of the Secretary*

General for Children and Armed Conflicts. Tuesday, 27 January 2026. Site. URL: https://childrenandarmedconflict.un.org/2026/01/press-release-digital-safety-combating-online-exploitation-abuse-and-recruitment-of-children-in-conflict-zones/
9. About the Learning Passport: A Platform and an Education Model. *LearningPassport.Org*. Site. URL: https://www.learningpassport.org/about-learning-passport
10. Miller, S., Saidy, E., Solomon, H. Harnessing Artificial Intelligence for Child Protection: An Ethical Roadmap? *SavetheChildren.Net*. 20 Feb 2024. Site. URL: https://www.savethechildren.net/blog/harnessing-artificial-intelligence-child-protection-ethical-roadmap
11. Watchlist on Children and Armed Conflict. *ECOI.Net*. Last updated: 16 January 2020. Site. URL: https://www.ecoi.net/en/source/11570.html
12. What is UNICRI? *UNICRI.Org*. 2025. Site.URL: https://unicri.org/about-unicri
13. MRM IMS ADD-ON COMMUNITY. *MRMTools.Org*. URL: https://www.mrmtools.org/files/9b_Annex_IX_MRM_IMS_Community_Violation_Add-On_DRAFT_2011.01.04.pdf
14. MRM Field Manual: Monitoring and reporting mechanism (MRM) on grave violations against children in situation of armed conflict, *Child Rigts Resouce Centre*. April 2010. Site. URL: https://resourcecentre.savethechildren.net/document/field-manual-monitoring-and-reporting-mechanism-mrm-grave-violations-against-children
15. Small, G.W, Lee, J., Kaufman A., Jalil J, Siddarth, P. , Gaddipati, H., Moody, T.D., Bookheimer, S. Y. Brain health consequences of digital technology use. National Centre for Biology Information. 2020 Jun;22(2). P. 179–187. doi: 10.31887/DCNS.2020.22.2/gsmall ; URL: https://pmc.ncbi.nlm.nih.gov/articles/PMC7366948/
16. Inside the manosphere: understanding extreme misogyny online. *Center for Counting Digital Hate*. April 12, 2024. URL: https://counterhate.com/blog/inside-the-manosphere-understanding-extreme-misogyny-online/?utm_source=google_grant_search&utm_medium=cpc&utm_campaign=g-00_explainer&utm_id=g-00&utm_term=manosphere&utm_content=explainer_manosphere&gad_source=1&gad_campaignid=22398854093&gbraid=0AAAAAokHfkFuAi1JzPhihUbEE6UOtUfHz&gclid=CjwKCAjwzevPBhBaEiwAplAxvmuthg2CyHa7mJed_qbarwdr2fxf-iDleW-FDKGHAyvaw1YAW_htwxoCFm8QAvD_BwE
17. Bingle, M. What is Information Warfare? *University of Washington*. September 25, 2023. 14. p. URL: https://jsis.washington.edu/news/what-is-information-warfare/
18. Lakhani, S., White, J., Wallner, C. The gamification of (violent) extremism. An exploration of emerging trends, future threat scenarios and potential P/CVE solutions. *European Commission. Radicalization Awareness Network. Publications Office of the European Union*. 2022. 25 p. URL: https://home-affairs.ec.europa.eu/system/files/2022-09/RAN%20Policy%20Support-%20gamification%20of%20violent%20extremism_en.pdf
19. Radicalisation and the internet. *Action Counters Terrorism*. 14 p. URL: https://actearly.uk/radicalisation/online-safety/
20. Cover, R. Digital Surveillance: Creating and Communicating the Online Self. DOI: 10.1016/C2013-0-12758-4. *ScienceDirect*. 2016. 18 p. URL: https://www.sciencedirect.com/topics/psychology/digital-surveillance

21. Morris, E. Children: extremism and online radicalization. *Journal of Children and Media* 10(4). October 2016. P. 508–514. DOI: 10.1080/17482798.2016.1234736
22. Webinar. Online Recruitment of Children into Armed Groups: Trends, Legal Implications, and Prevention Strategies. *Alliance for Children Protection in Humanitarian Action.* Date of webinar: 19 Mar 2026. URL: https://alliancecpha.org/en/webinar/online-recruitment-of-caafag
23. Wratto, Ch. The rise of digital child soldiers. *EuObserver*, 30 December 2025. 12 p. Site. URL: https://euobserver.com/15780/the-rise-of-digital-child-soldiers/
24. Moss, G., Ford, H. How accountable are digital platforms? *University of Technology*. *Sydney*. November 2019. 12 p. DOI: 10.31235/osf.io/tx2db ; URL: https://osf.io/preprints/socarxiv/tx2db_v1
25. The Paris Principles: Principles and Guidelines on Children Associated with Armed Forces or Armedgroups. *UNICEF*. February 2007. 44 p. URL: https://www.unicef.org/mali/media/1561/file/parisprinciples.pdf
26. Cape Town Principles and Best Practice on the Prevention of Recruitment of Children into the Armed Forces and Demobilization and Social Reintegration of Child Soldiers in Africa. *UNICEF*. 27–30 April 1997 Cape Town, South Africa. 11 p. URL: https://nepal.ohchr.org/en/resources/Documents/English/children/Cape_Town_Principles(1).pdf
27. Harnessing Artificial Intelligence for Child Protection: An Ethical Roadmap? *SavetheChildren.Net.* 20 Feb 2024. 7 p. Site. URL: https://www.savethechildren.net/blog/harnessing-artificial-intelligence-child-protection-ethical-roadmap
28. Simonsen, K. Warchild – Can't Wait to Learn Platform (CWTL). *ReliefApplications.Org*. 2026. 11 p. Site. URL: https://reliefapplications.org/projects/war-child-cant-wait-to-learn-platform-cwtl
29. Portfolio News: Kimetrica – Method for Extremely Rapid Observation of Nutritional Status (MERON). *UNICEF for Every Child*. Jul 11, 2017. 7 p. URL: https://www.unicefventurefund.org/story/kimetrica-method-extremely-rapid-observation-nutritional-status-meron
30. Ali, M., Ali, Sh., Abbas, Q., Abbas, Z., Lee, S. W. Artificial intelligence for mental health: A narrative review of applications, challenges, and future directions in digital health. *National Centre for Biological Information*. 2025. 85 p. URL: https://pmc.ncbi.nlm.nih.gov/articles/PMC12623648/
31. Wang, J., Ma, A., Cao, K., Zheng, J., et al. WISA: World Simulator Assistant for Physics-Aware Text-to-Video Generation. *Cornell University*. Submitted on 11 Mar 2025. 16 p. URL: https://arxiv.org/abs/2503.08153
32. AI-powered digital therapeutic platform for mental health, leveraging evidence-based CBT and delivered through enterprise partnerships. *Intuition Labs*. 2026. 6 p. URL: https://intuitionlabs.ai/software/telepsychiatry-digital-mental-health/chatbots-and-ai-therapy-assistants/woebot
33. The clinical AI assistant for intake and assessment. *Limbic*. 2026. 26 p. URL: https://limbic.ai/access
34. HIPAA Privacy. International Foundation of Employee Benefit Plans. 2026. Site. URL: https://www.ifebp.org/detail-pages/e-learning/hipaa-privacy
35. General data protection regulation. (Since 25 May 2018). *UK Council for Psychotherapy* 5 p. Site. URL: https://www.psychotherapy.org.uk/ukcp-members/

standards-guidance-and-policies/gdpr/?gad_source=1&gad_campaignid=23389983536&gbraid=0AAAABI7azR44_ikeeZ2REOT36nSpx0Yv&gclid=CjwKCAjwzevPBhBaEiwAplAxvrcx9H8Q2fRzsjCrA7H5A9hnFHsKYBT4Hgdj-ciLopjrE27dzcDVShoCxmsQAvD_BwE

36. Haber, Y., Levkovich, I., , Tzafrir, I. et al. CanvasHero: The role of artificial intelligence in cultivating resilience among children and youth using the 6-part story method in mass war trauma. *Computers in Human Behavior: Artificial Humans*. 5 (2025). 10 Pages. URL: https://www.sciencedirect.com/science/article/pii/S2949882125000805
37. Shah, J.M., Shah, T. M. Healing Through Empathy: Machine Learning for Adaptive Therapy for Children and Youth in Armed Conflict. Chapter 13 in the Book: Childdren and Youth in armed Conflict. ELSEVIER. 2025. 10 P. DOI: https://doi.org/10.1108/S1537-4661202435 ; URL: https://www.emerald.com/books/edited-volume/17236/chapter-abstract/94214972/Healing-Through-Empathy-Machine-Learning-for?redirectedFrom=fulltext
38. Kolibri Education Platform. Start year 2019. UNESCO. Site. URL: https://www.unesco.org/en/dtc-financing-toolkit/kolibri-education-platform
39. International Rescue Committee. Who we are. *International Rescue Committee*, 2026. Site. URL: https://www.rescue.org/eu/who-we-are
40. What Is OpenAI? Learn About Its Mission, Products, and Key Advancements. *Grammarly*. Updated on May 31, 2024. Site. URL: https://www.grammarly.com/blog/ai/what-is-openai/
41. About Trace the Face. *TraceTheFace.* Site. URL: https://tracetheface.familylinks.icrc.org/?lang=en
42. IREX Ethical AI for Smart Governments. *Youtube.Com*. Site. URL: https://www.youtube.com/@irexai
43. National Center for Missing & Exploited Children. *Youtube.Com*. Site. URL: https://www.youtube.com/@ncmec
44. What are generative adversarial networks (GANs)? *IBM.Com*. Site. URL: https://www.ibm.com/think/topics/generative-adversarial-networks
45. Visionplatform_ai. *Youtube.Com*. Site. URL: https://www.youtube.com/@visionplatform_ai
46. Global Missing Child Alert. *International Centre for Missing & Exploited Children*. 2026. Site. URL: https://www.icmec.org/global-missing-child-alert/
47. Steute Technologies. Applied intelligence. *Steute.Com*. 2025. Site. URL: https://www.steute.com/en/
48. We crowdsource OSINT to help find missing people. *TraceLabs.Org*. 2025. Site. URL: https://www.tracelabs.org/
49. What are convolutional neural networks? *IBM.Com.* 24 April 2026. Site. URL: https://www.ibm.com/think/topics/convolutional-neural-networks
50. Redmon, J., Divvala, S., Girshick, R., Farhadi, A. You Only Look Once: Unified, Real-Time Object Detection. *Arxiv.Org*. 9 May 2016. Site. URL: https://arxiv.org/abs/1506.02640
51 Finn, T., Smalley, I. What is predictive analytics? *IBM.Com*. 2026. Site. URL: https://www.ibm.com/think/topics/predictive-analytics

52. Kühl, N., Schemmer, M., Goutier, M., Satzger, G. Artificial intelligence and machine learning. Electronic Markets 32(3). November 2022. P. 2235–2244. DOI:10.1007/s12525-022-00598-0 ; URL: https://www.econstor.eu/bitstream/10419/308609/1/s12525-022-00598-0.pdf
53. The Practical Guide to Humanitarian Law. Central Tracing Agency. *Medecine sans Frontieres*. 22 Feb. 2016. 7 p. URL: https://guide-humanitarian-law.org/content/article/3/central-tracing-agency/
54. Brussels Privacy Hub. About us. *BrusselsPrivacyHub.Com*. Feb 20, 2026. Site. URL: https://brusselsprivacyhub.com/home-brussels-privacy-hub/about-us/
55. Finio, M., Downie, A. What is hyper-personalization? *IBM.Com*. 30 May 2023. 23 p. Site. URL: https://www.ibm.com/think/topics/hyper-personalization
56. Brown, M., Bisbee, J., Lai, A., Bonneau, R. Echo Chambers, Rabbit Holes, and Algorithmic Bias: How YouTube Recommends Content to Real Users. *SSRN Electronic Journal*. January 2022. 33 p. DOI:10.2139/ssrn.4114905. URL: https://papers.ssrn.com/sol3/papers.cfm?abstract_id=4114905
57. Adam, M., Wessel, M., Benlian, A. AI-based chatbots in customer service and their effects on user compliance. *Springer Nature Link.*. Volume 31. 17 March 2020, p. 427–445. URL: https://link.springer.com/article/10.1007/s12525-020-00414-7
58. Create. Explore. Survive. *Mojang AB. TM Microsoft Corporation.* 2026. URL: https://www.minecraft.net/en-us/about-minecraft
59. AI and the Future of Personalization: Hyper-Individualized ...*THEFUTURECATS Innovation Consultancy*. 2024. Site. URL: https://thefuturecats.com/ai-and-the-future-of-personalization-hyper-individualized-experiences/
60. DeMarco, J. When AI Enables Abuse, Children Pay the Price – the time for action is now. Save the Children International. 9 Feb 2026. 7 p. Site. URL: https://www.savethechildren.net/stories/when-ai-enables-abuse-children-pay-price-time-action-now
61. Negreiro, M., Children and deepfakes. *European Parliamentary Research Service*. July 2025. 8 p. URL: https://www.europarl.europa.eu/RegData/etudes/BRIE/2025/775855/EPRS_BRI(2025)775855_EN.pdf
62. AI-Enabled CSAM: Spot the Signs – How AI is Enhancing Grooming Methods. *Smoothwall*. 19 December, 2024. 7 p. Site. URL: https://smoothwall.com/resources/how-ai-is-enhancing-grooming-methods
63. How Are Sextortion Scams Using AI and Deepfakes? *The Anti-Extortion Law Firm*. 2025. 17 p. Site. URL: https://www.theantiextortionlawfirm.com/resources/what-to-do-if-a-blackmailer-sends-your-nude-to-friends-or-family-ejc89
64. Akinmade, Ș. Reimagining Violence through AI – A New Structural Crisis of Child Sexual Abuse. *Media-Diversity Institute*. February 26, 2026. 7 p. Site. URL: https://www.media-diversity.org/reimagining-violence-through-ai-a-new-structural-crisis-of-child-sexual-abuse/
65. Wolfberg, A. How Information Overload and Equivocality Affect Law Enforcement Intelligence Analysts: Implications for Learning and Knowledge Production. *Journal of Intelligence & Analysis*. Volume 23, Number 1, January 2017. P. 17–36. URL: https://www.researchgate.net/publication/313428052_How_Information_Overload_and_Equivocality_Affect_Law_Enforcement_Intelligence_Analysts_Implications_for_Learning_and_Knowledge_Production

66. About Cesium. *Cesium GS*, 2026. URL: https://cesium.com/about/
67. Project Arachnid: A world leader in reducing the availability of child sexual abuse material. *ProjectarAchn*id. 2026. Site. URL: https://www.projectarachnid.ca/en/
68. Radu, R., Olliario, E. Not child's play: protecting children's data in humanitarian AI ecosystems. *Humanitarian Law and Policy*. December 14, 2023. 9 p. Site. URL: https://blogs.icrc.org/law-and-policy/2023/12/14/protecting-children-data-in-humanitarian-ai-ecosystems/
69. How AI Collects and Potentially Uses Your Child's Data? Parents Quick Guides to AI. *The AI Education Project*. 2025. Site. URL: https://www.aiedu.org/aiedu-blog/how-ai-collects-and-potentially-uses-your-childs-data
70. Lennon, C. From deepfakes to grooming: UN warns of escalating AI threats to children. *United Nations News*. 26 January 2026. 9 p. Site. URL: https://news.un.org/en/story/2026/01/1166827
71. Artificial Intelligence on the Frontlines of Child Exploitation. *OurRescue.Org*. 2026. 15 p. Site. URL: https://ourrescue.org/resources/child-exploitation/artificial-intelligence-on-the-frontlines-of-child-exploitation
72. Joint Statement on Artificial Intelligence and the Rights of the Child. *International Telecommunication Union*. November 2025. 11 p. URL: https://www.itu.int/dms_pub/itu-d/opb/str/D-STR-CYB_JOINT-2025-PDF-E.pdf
73. NDT Bureau. UN advances a child rights-based approach to artificial intelligence. *New Delhi Times*. February 12, 2026. 6 p. Site. URL: https://www.newdelhitimes.com/un-advances-a-child-rights-based-approach-to-artificial-intelligence/
74. Child rights and AI: CRC adopts first global framework with partners. *United Nations Human Rights. Office of the High Commissioner*. 29 January 2026. 4 p. Site. URL: https://www.ohchr.org/en/statements/2026/02/child-rights-and-ai-crc-adopts-first-global-framework-partners

DOI: https://doi.org/10.36059/978-966-397-661-7-29

ЗАХИСТ ПРАВ ДІТЕЙ ВІД НАСИЛЬНИЦЬКО-СТАТЕВИХ КРИМІНАЛЬНИХ ПРАВОПОРУШЕНЬ В УМОВАХ ЗБРОЙНОЇ АГРЕСІЇ: КРИМІНАЛЬНО-ПРАВОВІ ТА ПРАВОЗАСТОСОВНІ АСПЕКТИ

Собко Ганна Миколаївна,
доктор юридичних наук, професор,
професор кафедри кримінального права та кримінології
Одеського державного університету внутрішніх справ,
вул. Успенська, буд. 1, м. Одеса, 65014, Україна

Крохмаль Наталя Володимирівна,
здобувачка ступеня доктора філософії
за спеціальністю 262 «Правоохоронна діяльність»,
Одеського державного університету внутрішніх справ,
вул. Успенська, буд. 1, м. Одеса, 65014, Україна

Вступ

Збройна агресія проти України істотно загострила проблеми захисту дітей від усіх форм насильства, зокрема насильницько-статевих кримінальних правопорушень. Дитина в умовах війни перебуває у стані посиленої уразливості: вона може втрачати звичне сімейне середовище, бути вимушено переміщеною, залишатися без належного нагляду дорослих, залежати від сторонньої допомоги, користуватися цифровими каналами комунікації без достатнього захисту, а також зазнавати впливу травматичних подій. Саме тому захист прав дитини у цій сфері не може обмежуватися лише формальною наявністю кримінально-правової заборони. Він має передбачати належне виявлення, кваліфікацію, доказування, процесуальний супровід і відновлення порушених прав потерпілої дитини[1052].

Конституційна модель України виходить із визнання людини, її життя, гідності, недоторканності та безпеки найвищою соціальною цінністю. Щодо дітей ця загальна формула набуває спеціального змісту, оскільки держава зобов'язана створити додаткові гарантії від насильства, сексуальної експлуатації, втягнення у протиправні дії, приниження гідності та повторної віктимізації. Закон України

[1052] Конвенція про права дитини : Конвенція ООН від 20.11.1989. *База даних «Законодавство України». Верховна Рада України.* URL: https://zakon.rada.gov.ua/go/995_021 (дата звернення: 08.07.2026).

«Про охорону дитинства» визначає охорону дитинства як стратегічний загальнонаціональний пріоритет, а отже, кримінально-правова реакція на сексуальні посягання щодо дітей повинна бути не епізодичною, а системною[1053].

Проблематика розділу безпосередньо пов'язана з темою колективної монографії «Захист прав дитини в умовах збройної агресії», оскільки сексуальне насильство щодо дітей є однією з найтяжчих форм порушення прав людини. Його наслідки не вичерпуються фізичною шкодою. Вони охоплюють психологічну травму, втрату відчуття безпеки, порушення статевого та морального розвитку, стигматизацію, ускладнення соціальної адаптації та тривале зниження довіри до державних інституцій. У воєнний період ці наслідки посилюються загальною нестабільністю та обмеженими можливостями отримання своєчасної допомоги.

Актуальність дослідження підтверджується матеріалами дисертаційного дослідження Н. В. Крохмаль, у якому статистичний аналіз кримінальних правопорушень проти статевої свободи та статевої недоторканості за 2023–2025 роки засвідчив стійко небезпечну динаміку, а структура таких діянь виявила значну частку посягань щодо дітей та неповнолітніх. Зокрема, серед досліджуваних правопорушень значне місце займають розбещення неповнолітніх, сексуальне насильство, дії сексуального характеру з особою, яка не досягла шістнадцятирічного віку, а також домагання дитини для сексуальних цілей[1054].

Метою цього розділу є формування науково обґрунтованого підходу до кримінально-правової кваліфікації насильницько-статевих кримінальних правопорушень щодо дітей в умовах збройної агресії та визначення практичних орієнтирів для правоохоронної діяльності. Для досягнення цієї мети необхідно: розкрити міжнародні та національні стандарти захисту дітей від сексуального насильства; визначити зміст статевої недоторканості дитини як об'єкта кримінально-правової охорони; систематизувати основні склади кримінальних правопорушень, які охоплюють сексуальні посягання щодо дітей; виявити типові помилки кваліфікації та запропонувати шляхи їх усунення.

Методологічну основу розділу становлять діалектичний, системно-структурний, формально-юридичний, порівняльно-правовий і логіко-правовий

[1053] Про охорону дитинства : Закон України від 26.04.2001 № 2402-III. *База даних «Законодавство України». Верховна Рада України.* URL: https://zakon.rada.gov.ua/go/2402-14 (дата звернення: 08.07.2026).

[1054] Крохмаль Н. В. Кваліфікація насильницько-статевих кримінальних правопорушень : дис. ... док. філос. за спец. : 262 «Правоохоронна діяльність». Одеса : Одеський державний університет внутрішніх справ, 2026. 296 с.

методи. Діалектичний підхід дає змогу розглядати сексуальне насильство щодо дітей як явище, що трансформується під впливом воєнних, соціальних і цифрових чинників. Формально-юридичний метод використано для аналізу складів кримінальних правопорушень, передбачених Кримінальним кодексом України. Системно-структурний метод дозволяє розмістити ці склади у ширшій системі захисту прав дитини, а порівняльно-правовий – співвіднести національні підходи з міжнародними стандартами.

Наукова позиція авторів полягає в тому, що кваліфікація насильницько-статевих кримінальних правопорушень щодо дітей має здійснюватися не тільки через формальне зіставлення фактичних обставин з диспозицією конкретної статті Кримінального кодексу України. Вона повинна враховувати вік дитини, її уразливість, психологічний стан, залежність від винного, цифровий контекст комунікації, воєнні обставини, можливий зв'язок діяння з окупацією або бойовими діями, а також вимоги щодо недопущення повторної травматизації у кримінальному провадженні.

1 Міжнародні та національні стандарти захисту дітей від сексуального насильства в умовах збройної агресії

Міжнародно-правова основа захисту дітей від сексуального насильства формується навколо принципу найкращих інтересів дитини. Цей принцип означає, що в усіх діях державних органів, судів, правоохоронних органів, соціальних служб і закладів освіти першочергове значення має надаватися не процесуальній зручності чи статистичним показникам, а реальній безпеці, гідності та розвитку дитини. У кримінально-правовій сфері це вимагає, щоб дитина не розглядалася як пасивний доказовий ресурс, а визнавалася учасником правовідносин, чиї потреби мають визначати спосіб розслідування і судового розгляду.

Конвенція про права дитини закріплює обов'язок держави захищати дитину від усіх форм фізичного або психічного насильства, образи, недбалого поводження, жорстокого поводження чи експлуатації, включаючи сексуальне насильство. Це положення має не декларативний, а прикладний характер: воно зобов'язує державу забезпечити профілактику, виявлення, повідомлення, розслідування, лікування та подальший супровід дитини. Тому кримінальна відповідальність є лише одним елементом загального механізму, який має охоплювати

освіту, соціальний захист, медичну допомогу, психологічну реабілітацію та захист приватності дитини.

Ланцаротська конвенція Ради Європи має ключове значення для криміналізації та кваліфікації сексуальних посягань щодо дітей. Вона вимагає від держав-учасниць криміналізувати не тільки безпосередні сексуальні дії щодо дитини, а й сексуальну експлуатацію, використання дитини у порнографії, залучення до проституції, участь у порнографічних виставах, а також домагання дитини для сексуальних цілей. Особливо важливим є те, що Конвенція виходить із широкого розуміння сексуального насильства та враховує ситуації, коли винний використовує довіру, авторитет, вплив або уразливість дитини[1055].

Національне законодавство України поступово адаптувалося до цих міжнародних стандартів. Законом України № 1256-IX було внесено зміни, спрямовані на імплементацію положень Ланцаротської конвенції, що зокрема відобразилося у розвитку кримінально-правових норм щодо домагання дитини для сексуальних цілей та відповідальності за діяння, пов'язані з дитячою порнографією. Ці зміни мають системне значення, оскільки перенесли акцент із виключно фізичного контакту на ширший спектр дій, що створюють реальну небезпеку для статевої недоторканості дитини[1056].

Моніторинговий механізм Ланцаротської конвенції додатково підкреслює, що захист дітей від сексуальної експлуатації та сексуального насильства має бути постійним процесом оцінювання законодавства і практики, а не одноразовим актом криміналізації. Для України це означає необхідність регулярно оновлювати методики розслідування, враховувати нові цифрові форми посягань та забезпечувати узгодженість між кримінальним правом, процесом і системою соціального захисту[1057].

Стамбульська конвенція також має значення для аналізованої проблематики, хоча її предметом є насильство стосовно жінок і домашнє насильство. Вона закріплює сучасний підхід до сексуального насильства через

[1055] Конвенція Ради Європи про захист дітей від сексуальної експлуатації та сексуального насильства : Конвенція Ради Європи від 25.10.2007. *База даних «Законодавство України». Верховна Рада України.* URL: https://zakon.rada.gov.ua/go/994_927 (дата звернення: 08.07.2026).

[1056] Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо імплементації Конвенції Ради Європи про захист дітей від сексуальної експлуатації та сексуального насильства (Ланцаротської конвенції) : Закон України від 18.02.2021 № 1256-IX. *База даних «Законодавство України». Верховна Рада України.* URL: https://zakon.rada.gov.ua/go/1256-20 (дата звернення: 08.07.2026).

[1057] Monitoring the implementation of the Council of Europe Convention on the Protection of Children against Sexual Exploitation and Sexual Abuse. Council of Europe. URL: https://www.coe.int/en/web/children/monitoring1 (accessed: 08.07.2026).

категорію добровільної згоди, що має бути результатом вільного волевиявлення особи, оціненого в контексті відповідних обставин. Для дітей цей стандарт застосовується з урахуванням віку та статевої недоторканості: дитина не може нести відповідальність за створення ризику для себе, а будь-яка оцінка її поведінки має відбуватися з урахуванням уразливості, залежності та можливого психологічного впливу дорослої особи[1058].

Факультативний протокол до Конвенції про права дитини щодо торгівлі дітьми, дитячої проституції і дитячої порнографії розширює міжнародний захист у частині протидії сексуальній експлуатації. Його значення для кримінально-правової кваліфікації полягає у тому, що він орієнтує держави на криміналізацію не лише насильницьких статевих дій, а й комерційного або організованого використання дитини у сексуальній сфері. В умовах збройної агресії такі ризики зростають через переміщення дітей, втрату сімейного контролю, бідність, залежність від допомоги та активізацію злочинних мереж[1059].

Воєнний контекст змінює кримінально-правову оцінку сексуального насильства щодо дітей. Якщо посягання пов'язане із збройним конфліктом, окупацією, незаконним позбавленням волі, примусовим переміщенням, перебуванням на тимчасово окупованій території або діяльністю представників збройних формувань держави-агресора, воно може виходити за межі звичайних складів кримінальних правопорушень проти статевої свободи та статевої недоторканості й набувати ознак воєнного злочину. У таких випадках важливо встановлювати не лише факт сексуального посягання, а й його контекстуальний зв'язок із міжнародним збройним конфліктом[1060].

Звіти міжнародних організацій про становище дітей в Україні після початку повномасштабної агресії засвідчують комплексний характер шкоди: діти гинуть і отримують поранення, зазнають переміщення, втрати доступу до освіти та медичної допомоги, переживають психологічну травму, а також стають уразливими до насильства й експлуатації.

[1058] Конвенція Ради Європи про запобігання насильству стосовно жінок і домашньому насильству та боротьбу із цими явищами (Стамбульська конвенція) : Конвенція Ради Європи від 11.05.2011. *База даних «Законодавство України». Верховна Рада України.* URL: https://zakon.rada.gov.ua/go/994_001-11 (дата звернення: 08.07.2026).

[1059] Факультативний протокол до Конвенції про права дитини щодо торгівлі дітьми, дитячої проституції і дитячої порнографії : Протокол ООН від 25.05.2000. *База даних «Законодавство України». Верховна Рада України.* URL: https://zakon.rada.gov.ua/go/995_b09 (дата звернення: 08.07.2026).

[1060] Кримінальний кодекс України : Кодекс України; Закон від 05.04.2001 № 2341-III. *База даних «Законодавство України». Верховна Рада України.* URL: https://zakon.rada.gov.ua/go/2341-14 (дата звернення: 08.07.2026).

OHCHR у звіті про вплив збройного конфлікту та окупації на права дітей в Україні акцентує увагу на тяжких порушеннях прав дитини у період з 24 лютого 2022 року до 31 грудня 2024 року[1061].

UNICEF у гуманітарних звітах щодо України також звертає увагу на те, що війна поглиблює потреби дітей у захисті, психологічній підтримці, доступі до послуг і безпечному середовищі. Для кримінально-правової науки це має значення, оскільки сексуальне насильство щодо дітей не може аналізуватися ізольовано від факторів переміщення, розриву соціальних зв'язків, втрати доступу до послуг і травматизації. Ці обставини впливають на спосіб вчинення правопорушення, механізм підкорення дитини, доведення відсутності добровільної згоди та оцінку психологічного примусу[1062].

Європейський суд з прав людини у справі M.C. v. Bulgaria сформував важливий підхід до позитивних зобов'язань держави у справах про сексуальне насильство: ефективна кримінально-правова система повинна забезпечувати практичний і дієвий захист від сексуальних посягань, а не обмежуватися формальним переслідуванням очевидних випадків фізичного опору. Цей стандарт має особливе значення для дітей, оскільки їх реакція на насильство може бути обумовлена страхом, ступором, залежністю від винного, соромом або нерозумінням юридичного значення подій[1063].

У справі X and Others v. Bulgaria ЄСПЛ звернув увагу на обов'язок держави забезпечити достатньо ретельне розслідування заяв про сексуальне насильство щодо дітей, особливо коли діти перебували у вразливому становищі. Для України цей стандарт важливий у двох аспектах: по-перше, він підтверджує необхідність активної позиції держави у виявленні таких діянь; по-друге, він вимагає дотримання дитинозорієнтованого підходу, який мінімізує повторне травмування та забезпечує належне документування фактів[1064].

Національна кримінально-правова система повинна сприймати міжнародні стандарти не як зовнішнє доповнення, а як інтерпретаційний

[1061] The impact of the armed conflict and occupation on children's rights in Ukraine: 24 February 2022 – 31 December 2024. Office of the United Nations High Commissioner for Human Rights, 2025. URL: https://www.ohchr.org/en/documents/country-reports/impact-armed-conflict-and-occupation-childrens-rights-ukraine-24-february (accessed: 08.07.2026).

[1062] UNICEF Ukraine Humanitarian Situation Report № 59: End-Year 2025. UNICEF, 2026. URL: https://www.unicef.org/ukraine/en/stories/humanitarian-situation-reports-2025 (accessed: 08.07.2026).

[1063] M.C. v. Bulgaria, no. 39272/98, Judgment of 4 December 2003. *HUDOC*. URL: https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-61521 (accessed: 08.07.2026).

[1064] X and Others v. Bulgaria [GC], no. 22457/16, Judgment of 2 February 2021. *HUDOC*. URL: https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-207953 (accessed: 08.07.2026).

інструмент для тлумачення понять «добровільна згода», «безпорадний стан», «психічне насильство», «залежність», «уразливість», «сексуальна експлуатація» та «домагання дитини для сексуальних цілей». Це особливо важливо тоді, коли фактичні обставини не вкладаються у традиційну модель фізичного нападу, але містять психологічний контроль, маніпуляцію, шантаж, використання цифрових технологій або залежності дитини від дорослого.

Отже, міжнародні й національні стандарти формують для правоохоронної діяльності подвійне завдання. З одного боку, необхідно забезпечити належну кримінально-правову оцінку діяння і невідворотність відповідальності винної особи. З іншого боку, кожна процесуальна дія має бути співмірною з потребами дитини, не допускати вторинної віктимізації, зберігати конфіденційність, поважати гідність і забезпечувати доступ до допомоги. Без такого балансу кримінальна юстиція може формально переслідувати правопорушника, але не відновлювати порушені права дитини.

2 Кримінально-правова характеристика сексуальних посягань щодо дітей та її значення для кваліфікації

Кримінально-правова охорона дітей від насильницько-статевих посягань ґрунтується на розмежуванні статевої свободи та статевої недоторканості. Статева свобода пов'язана зі здатністю особи самостійно і свідомо визначати межі своєї сексуальної поведінки. Статева недоторканість дитини має інший зміст: вона охороняє особу, яка за віком, розвитком або станом не може повною мірою усвідомлювати значення сексуальних дій та їх наслідки. Саме тому щодо дітей ключовою є не лише категорія згоди, а передусім наявність законодавчо встановленого вікового порогу та обов'язок дорослих утримуватися від будь-яких дій сексуального характеру, що порушують нормальний розвиток дитини[1065].

У Кримінальному кодексі України захист дітей здійснюється через кілька груп норм. Першу групу становлять статті 152 та 153 КК України, які передбачають відповідальність за зґвалтування та сексуальне насильство, зокрема за наявності кваліфікуючих ознак, пов'язаних із неповнолітнім або малолітнім віком потерпілої особи. Другу групу становлять спеціальні склади, орієнтовані на захист дітей: вчинення дій сексуального характеру з особою, яка не досягла шістнадцятирічного віку,

[1065] Крохмаль Н. В. Об'єкт кримінально-правового регулювання посягань на статеву свободу та статеву недоторканість особи. Наука і техніка сьогодні. 2025. № 10(51). С. 127–135. DOI: 10.52058/2786-6025-2025-10(51)-127-135

розбещення неповнолітніх, домагання дитини для сексуальних цілей. Третя група охоплює суміжні правопорушення, пов'язані з порнографічною продукцією, сексуальною експлуатацією, торгівлею людьми або воєнними злочинами.

Для правильної кваліфікації насильницько-статевого кримінального правопорушення щодо дитини необхідно встановити не лише сам факт сексуальної дії, а й юридично значущі ознаки: вік потерпілої особи, форму сексуального посягання, наявність або відсутність фізичного насильства, спосіб психологічного впливу, характер залежності, використання безпорадного чи уразливого стану, мету винного, стадію вчинення правопорушення, можливу співучасть та наявність цифрового сліду. Ігнорування хоча б одного з цих елементів призводить до помилкового вибору норми або неправильної оцінки кваліфікуючих ознак.

Особливу складність становить співвідношення статей 152, 153, 155, 156 та 156-1 КК України. Зґвалтування пов'язане з діями сексуального характеру, пов'язаними із проникненням, тоді як сексуальне насильство охоплює інші насильницькі дії сексуального характеру без такого проникнення. Стаття 155 КК України стосується дій сексуального характеру з особою, яка не досягла шістнадцятирічного віку, і не обов'язково передбачає насильство у традиційному розумінні. Стаття 156 спрямована на захист морального і статевого розвитку неповнолітніх від розбещувальних дій. Стаття 156-1 охоплює домагання дитини для сексуальних цілей, зокрема у цифровому середовищі.

У дисертаційному дослідженні Н. В. Крохмаль обґрунтовано, що не всі кримінальні правопорушення проти статевої свободи та статевої недоторканості автоматично мають однакову насильницьку природу. Насильство може бути фізичним, психічним, психологічним, цифровим або таким, що проявляється через використання вікової, безпорадної, залежної чи іншої уразливості потерпілої дитини. Саме тому підхід до кваліфікації повинен бути диференційованим і враховувати фактичний механізм впливу на дитину, а не тільки назву статті Особливої частини КК України.

Поняття добровільної згоди у справах щодо дітей потребує особливо обережного застосування. Якщо потерпілою є малолітня особа, питання її «згоди» не може правомірно використовуватися як аргумент для пом'якшення кримінально-правової оцінки. Щодо неповнолітніх необхідно враховувати не лише формальний вік, а й реальні обставини: залежність від дорослого, авторитет винного, попереднє психологічне підкорення, матеріальну чи емоційну залежність, шантаж, погрози розголошення інтимних матеріалів, ізоляцію, страх перед осудом або небажання травмувати сім'ю.

Психологічний примус у сучасних насильницько-статевих кримінальних правопорушеннях щодо дітей набуває особливого значення. Він може проявлятися у маніпулюванні почуттями дитини, створенні удаваних романтичних відносин, поступовому нормалізуванні сексуалізованого спілкування, використанні авторитету педагога, тренера, родича або іншої довіреної особи, шантажі фотографіями, погрозах повідомити батьків або поширити інформацію серед однолітків. Такі форми впливу не завжди залишають видимі тілесні ушкодження, але можуть повністю нівелювати свободу волевиявлення дитини.

У науковій праці Г. М. Собко та Н. В. Крохмаль щодо психічного насильства над дітьми підкреслюється, що психологічний вплив має оцінюватися не як другорядна обставина, а як самостійний механізм завдання шкоди та підкорення потерпілої особи. У справах про сексуальні посягання це особливо важливо, оскільки дитина може зовні не чинити опору, але фактично перебувати під контролем дорослого або старшої особи[1066].

Важливим кваліфікаційним критерієм є вік потерпілої особи. Він визначає не лише межі кримінальної відповідальності, а й вид безпосереднього об'єкта посягання. Якщо особа не досягла віку, з яким закон пов'язує можливість статевого самовизначення, посягання спрямоване передусім на статеву недоторканість. Якщо ж потерпіла особа є неповнолітньою, але досягла відповідного віку, необхідно встановлювати, чи було порушено її статеву свободу шляхом насильства, погрози, примусу, використання залежності або іншого неправомірного впливу.

Слідчі та прокурори повинні приділяти увагу документальному підтвердженню віку дитини. До доказів можуть належати свідоцтво про народження, паспорт, витяги з реєстрів, медичні документи, дані закладів освіти та інші джерела. Помилка у визначенні віку може призвести до неправильної кваліфікації, оскільки ознаки малолітнього або неповнолітнього віку мають самостійне кримінально-правове значення. Водночас очевидність віку для винного також підлягає доказуванню, якщо це впливає на суб'єктивну сторону складу кримінального правопорушення[1067].

Суб'єктивна сторона сексуальних посягань щодо дітей зазвичай характеризується прямим умислом. Винний усвідомлює сексуальний

[1066] Крохмаль Н. В., Собко Г. М. Психічне насильство як один з видів насильства над дітьми. *Кримінально-правові, кримінологічні та кримінально-виконавчі заходи попередження злочинності в період воєнного стану* : матеріали Всеукр. наук.-практ. конф., 29 листопада 2024 р. Одеса : ОДУВС, 2024. С. 115–118.

[1067] Кримінальний процесуальний кодекс України : Кодекс України; Закон від 13.04.2012 № 4651-VI. *База даних «Законодавство України». Верховна Рада України.* URL: https://zakon.rada.gov.ua/go/4651-17 (дата звернення: 08.07.2026).

характер своїх дій, спрямованість на дитину, її вік або принаймні очевидну неповнолітність, а також бажає вчинити відповідні дії або свідомо допускає їх наслідки. Водночас у справах, пов'язаних із цифровим спілкуванням, необхідно встановлювати, чи усвідомлював винний реальний вік співрозмовника, чи намагався він перевірити або приховати ці обставини, чи вів спілкування у спосіб, що вказує на сексуальну мету.

Кваліфікація незакінчених сексуальних кримінальних правопорушень щодо дітей вимагає відмежування готування, замаху та закінченого складу. Це має особливе значення для онлайн-грумінгу, коли винний може тривалий час створювати умови для майбутньої зустрічі або отримання інтимних матеріалів. У таких випадках потрібно встановити, чи перейшла поведінка від підготовчих комунікацій до безпосередніх дій, спрямованих на вчинення конкретного правопорушення. Н. В. Крохмаль обґрунтовує, що правильне визначення стадії впливає на межі відповідальності та індивідуалізацію покарання[1068].

Дії, пов'язані з домаганням дитини для сексуальних цілей, мають самостійне значення у сучасній системі кримінально-правового захисту. Їх небезпечність полягає у тому, що шкода для дитини може виникати ще до фізичного контакту: дитина залучається до сексуалізованого спілкування, отримує травматичний досвід, стає об'єктом шантажу або готується до майбутньої експлуатації. У праці Г. М. Собко та Н. В. Крохмаль щодо кваліфікації правопорушень проти статевої свободи неповнолітніх з використанням інтернету акцентовано значення цифрового середовища як способу підготовки, вчинення і приховування таких діянь[1069].

Конвенція про кіберзлочинність має значення для документування цифрових доказів у справах про сексуальні посягання щодо дітей. Листування, зображення, відеозаписи, IP-адреси, геолокаційні дані, метадані файлів, історія платежів, дані акаунтів та хмарних сервісів можуть бути вирішальними для встановлення суб'єкта, умислу, способу комунікації та факту домагання або експлуатації. Водночас отримання таких доказів має відповідати вимогам кримінального

[1068] Крохмаль Н. В. Кваліфікація незакінчених статевих кримінальних правопорушень. *Наукові інновації та передові технології*. 2025. № 11(51). С. 1060–1071. DOI: 10.52058/2786-5274-2025-11(51)-1060-1071

[1069] Крохмаль Н. В., Собко Г. М. Особливості кваліфікації кримінальних правопорушень проти статевої свободи неповнолітніх з використанням інтернету. *Кримінально-правові, криміналістичні та кримінально-виконавчі заходи попередження злочинності* : матеріали Всеукр. наук.-практ. конф., 24 листопада 2023 р. Одеса : ОДУВС, 2023. С. 109–112.

процесуального закону, інакше навіть змістовно важлива інформація може втратити доказове значення[1070].

Сексуальна експлуатація дітей у цифровому середовищі не обмежується поширенням зображень. Вона може включати примушування до створення інтимного контенту, трансляції в режимі реального часу, отримання доступу до матеріалів із сексуальним зображенням дитини, шантаж, погрози поширення, вимагання грошей або нових матеріалів, а також використання фальшивих профілів. У кожному випадку кваліфікація має спиратися на реальний зміст поведінки винного, а не тільки на технічну форму файлу чи платформи.

Новітні технології штучного інтелекту створюють додаткові загрози для дітей. Генеративні моделі можуть використовуватися для створення синтетичних матеріалів сексуального характеру із зображенням дітей або для модифікації реальних фотографій неповнолітніх. Навіть тоді, коли матеріал є штучно створеним, він може завдавати реальної шкоди, сприяти сексуалізації дітей, використовуватися для шантажу, грумінгу або нормалізації сексуальної експлуатації. Тому правова оцінка таких діянь повинна враховувати не лише спосіб створення матеріалу, а й його спрямованість, контекст використання та потенційну шкоду для конкретної або невизначеної дитини[1071].

Окремою проблемою є конкуренція норм. Наприклад, одна фактична поведінка може містити ознаки домагання дитини для сексуальних цілей, розбещення неповнолітніх, виготовлення або поширення матеріалів сексуального характеру, а у випадку подальшої зустрічі – зґвалтування або сексуального насильства. Вирішення конкуренції потребує встановлення, чи поглинає один склад інший, чи має місце реальна сукупність, чи окремі епізоди становлять самостійні кримінальні правопорушення. Неприпустимим є як штучне дроблення одного діяння, так і необґрунтоване поглинення фактично самостійних посягань.

У дослідженні Н. В. Крохмаль щодо нормативізації кримінально-правового регулювання посягань на статеву свободу та статеву недоторканість особи підкреслюється потреба системного підходу до конструювання та застосування норм. Для справ щодо дітей це означає, що кваліфікація має враховувати не тільки формальну диспозицію, а й загальну мету

[1070] Конвенція про кіберзлочинність : Конвенція Ради Європи від 23.11.2001. *База даних «Законодавство України». Верховна Рада України.* URL: https://zakon.rada.gov.ua/go/994_575 (дата звернення: 08.07.2026).

[1071] Ó Ciardha C., Buckley J., Portnoff R. S. AI Generated Child Sexual Abuse Material – What's the Harm? arXiv, 2025. URL: https://arxiv.org/abs/2510.02978 (accessed: 08.07.2026).

кримінально-правової охорони – недопущення сексуалізації, експлуатації та травматизації дитини[1072].

Особливої уваги потребує групове вчинення насильницько-статевих дій щодо дітей. У таких випадках необхідно встановити роль кожного учасника, спільність умислу, обсяг обізнаності щодо віку потерпілої особи, характер фактичного внеску та причинний зв'язок між діями співучасників і результатом. Пособництво може проявлятися не лише у фізичній допомозі, а й у наданні приміщення, технічних засобів, акаунтів, паролів, транспорту, відволіканні дорослих, фіксації відео або поширенні матеріалів.

Повторність і продовжуваний характер посягання також мають важливе значення. Сексуальна експлуатація дитини часто не є одноразовою подією: вона може розгортатися поступово, через серію контактів, епізодів психологічного підкорення, вимагання нових матеріалів або повторних зустрічей. Кваліфікація має відображати фактичну тривалість і системність посягання, не зводячи його до випадкового епізоду, якщо матеріали провадження підтверджують інше.

Для практичного застосування запропонованого підходу доцільно використовувати такі кваліфікаційні орієнтири:

Тип ситуації	**Ключова юридична ознака**	**Орієнтовні норми КК України**	**Ризик помилки**
Фізичне сексуальне посягання щодо малолітньої або неповнолітньої особи	Проникнення, насильство, безпорадний стан, вік потерпілої особи	ст. 152, 153 КК України	Недооцінка кваліфікуючої ознаки віку або неправомірне посилання на «згоду» дитини
Сексуалізоване спілкування в інтернеті з метою зустрічі або отримання інтимних матеріалів	Цифровий контакт, сексуальна мета, спрямованість на дитину	ст. 156-1, 156, 301-1 КК України	Кваліфікація лише як морально-етична поведінка без кримінально-правової оцінки
Розбещувальні дії без фізичного насильства	Вплив на моральний і статевий розвиток дитини	ст. 156 КК України	Підміна аналізу змісту дій формальною відсутністю тілесного контакту
Сексуальне насильство, пов'язане з окупацією або бойовими діями	Контекст збройного конфлікту, примус, контроль, уразливість	ст. 152, 153, 438 КК України	Ігнорування зв'язку діяння з міжнародним збройним конфліктом

[1072] Крохмаль Н. В. Нормативізація кримінально-правового регулювання посягань на статеву свободу та статеву недоторканість особи. *Наукові перспективи.* 2025. № 10(64). С. 944–954. DOI: 10.52058/2708-7530-2025-10(64)-944-954

3 Проблеми правозастосування та правоохоронного реагування на сексуальні посягання щодо дітей

Практика кваліфікації насильницько-статевих кримінальних правопорушень щодо дітей ускладнюється кількома взаємопов'язаними чинниками. По-перше, такі провадження часто характеризуються латентністю, оскільки дитина може не усвідомлювати протиправності вчиненого щодо неї, боятися повідомити дорослим, залежати від винного або соромитися події. По-друге, у багатьох випадках відсутні очевидні фізичні сліди, а основне доказове значення мають показання дитини, цифрові повідомлення, психологічні висновки та поведінкові індикатори. По-третє, війна посилює труднощі доступу до доказів, свідків, медичної допомоги та стабільного процесуального супроводу.

Найпоширенішою помилкою є формальне розуміння опору або згоди. У справах щодо дітей відсутність активного фізичного спротиву не може розглядатися як згода або як ознака меншої суспільної небезпечності діяння. Дитина може перебувати у стані страху, розгубленості, психологічної залежності, замороженої реакції або не мати можливості оцінити наслідки. Європейський стандарт, сформований у справі M.C. v. Bulgaria, орієнтує на контекстуальну оцінку добровільності та реальної свободи волевиявлення, а не на механічний пошук слідів фізичної боротьби.

Другою типовою помилкою є змішування статевої свободи та статевої недоторканості. Стосовно дитини правозастосувач повинен виходити з того, що її статевий розвиток охороняється незалежно від суб'єктивної оцінки події самою дитиною. Якщо дитина внаслідок віку або психологічного впливу не сприймає подію як насильство, це не усуває кримінально-правової заборони. Навпаки, така обставина може свідчити про ефективність маніпулятивного впливу винного.

Третьою проблемою є недооцінка цифрового середовища. Правоохоронні органи іноді сприймають онлайн-комунікацію як підготовчу або другорядну поведінку, хоча саме вона може становити закінчений склад домагання дитини для сексуальних цілей або бути частиною розбещення. Цифрове спілкування може формувати залежність, руйнувати психологічні межі, створювати умови для шантажу і підготовлювати фізичний контакт. Тому воно має аналізуватися не лише як спосіб зв'язку, а як самостійний механізм злочинного впливу.

У технічному аспекті ключовим є своєчасне збереження цифрових доказів. Повідомлення в месенджерах, історія переписки, видалені файли, хмарні сховища, геолокація, електронні платежі, дані акаунтів

і лог-файли можуть бути швидко змінені або знищені. Практика показує, що зволікання на початковому етапі розслідування суттєво знижує перспективу доведення умислу, віку потерпілої особи, сексуальної мети та факту системності дій. Водночас такі докази мають збиратися у спосіб, передбачений КПК України.

На платформах масової комунікації діти можуть зазнавати кількох різних типів шкоди: отримання сексуалізованих повідомлень, примушування до створення матеріалів, пересилання інтимних зображень, шантаж, онлайн-стеження, спроби організації зустрічі, поширення матеріалів серед однолітків або через закриті групи. Дослідження проблем безпеки дітей на цифрових платформах демонструють, що онлайн-зловживання є складнішим за простий обмін незаконними зображеннями, оскільки воно включає комунікативний, технічний, психологічний і соціальний виміри[1073].

Четвертою проблемою є неналежна оцінка воєнного контексту. Якщо сексуальне насильство щодо дитини вчиняється військовослужбовцем держави-агресора, представником окупаційної адміністрації, у місцях незаконного утримання, під час фільтраційних заходів, примусової евакуації або на тимчасово окупованій території, воно може мати ознаки воєнного злочину. Водночас не кожне сексуальне посягання, вчинене під час воєнного стану, автоматично є воєнним злочином. Необхідно доводити зв'язок із збройним конфліктом, статус суб'єкта, обставини контролю або використання воєнної ситуації.

П'ятою проблемою є повторна віктимізація дитини у процесі доказування. Надмірна кількість допитів, некоректні запитання, сумнів у правдивості без достатніх підстав, розголошення обставин справи, участь сторонніх осіб або відсутність психологічного супроводу можуть спричинити додаткову травму. Дитинозорієнтований підхід вимагає, щоб доказування будувалося не на багаторазовому відтворенні травматичних подій дитиною, а на належному використанні відеофіксації, спеціалізованого інтерв'ювання, цифрових доказів, медичних документів, висновків експертів та інших джерел.

ЄСПЛ у справі X and Others v. Bulgaria фактично підкреслив, що розслідування заяв про сексуальне насильство щодо дітей повинно бути ретельним, активним і чутливим до уразливості дітей. Недостатність розслідування може становити самостійне порушення позитивних зобов'язань держави. Для України це означає, що органи досудового розслідування мають не лише реагувати на очевидні докази, а й самостійно перевіряти

[1073] Levy I., Robinson C. Thoughts on child safety on commodity platforms. arXiv, 2022. URL: https://arxiv.org/abs/2207.09506 (accessed: 08.07.2026).

версії, забезпечувати спеціальні умови опитування та оцінювати всі обставини, які могли вплинути на поведінку дитини.

Особливу роль у таких провадженнях має відігравати прокурор як процесуальний керівник. Він повинен забезпечувати правильний вибір кваліфікації, своєчасність слідчих дій, дотримання прав дитини, належність цифрових доказів, взаємодію з психологами та соціальними службами, а також повноту перевірки версій. Формальне погодження повідомлення про підозру без аналізу віку дитини, змісту сексуальної дії, цифрових слідів і можливих кваліфікуючих ознак створює ризик подальшого перекваліфікування або виправдання.

Суди, розглядаючи такі кримінальні провадження, повинні уникати стереотипів щодо поведінки потерпілої дитини. Неповідомлення одразу після події, відсутність видимого опору, подальше спілкування з винним або суперечливість окремих показань не можуть автоматично дискредитувати дитину. Такі ознаки можуть бути наслідком страху, залежності, травми, маніпуляції або вікових особливостей. Судова оцінка доказів має бути комплексною, а не побудованою на уявленні про «типову» реакцію потерпілої особи.

Суттєве значення має міжвідомча взаємодія. Кримінальне провадження не може бути ефективним, якщо правоохоронні органи діють ізольовано від служб у справах дітей, закладів освіти, медичних установ, психологів, органів соціального захисту та кіберпідрозділів. У справах щодо дітей необхідна швидка передача інформації, визначення безпечного середовища для дитини, недопущення контакту з винним, збереження доказів і забезпечення реабілітаційних заходів.

Профілактика сексуальних посягань щодо дітей повинна охоплювати як кримінально-правовий, так і освітньо-соціальний рівень. Дітей необхідно навчати безпечній поведінці в інтернеті, правилам повідомлення про небезпеку, розумінню особистих меж і способам звернення по допомогу. Батьки, педагоги та поліцейські мають володіти базовими ознаками грумінгу, сексуалізованого шантажу, психологічного насильства і поведінкових змін, які можуть свідчити про насильство.

Законодавчо доцільно розвивати механізми спеціалізованого інтерв'ювання дітей, посилювати стандарти роботи з цифровими доказами, удосконалювати взаємодію між кіберполіцією та слідчими підрозділами, а також забезпечувати методичні рекомендації для розмежування суміжних складів. Особливої уваги потребує уніфікація підходів до оцінки психологічного примусу, онлайн-грумінгу, штучно створених сексуалізованих зображень дітей і повторних епізодів сексуальної експлуатації.

Практичний алгоритм кваліфікації має включати кілька послідовних етапів. Спочатку встановлюється вік потерпілої особи та її процесуальний статус. Далі визначається характер сексуальної дії: із проникненням, без проникнення, розбещувальна, цифрова, експлуатаційна або змішана. Після цього аналізується спосіб впливу: фізичне насильство, погроза, психологічний контроль, використання безпорадного стану, залежності, віку або цифрового шантажу. Окремо перевіряється воєнний контекст і можливий зв'язок із міжнародним збройним конфліктом. Завершальним етапом є вирішення питань стадії, співучасті, повторності, сукупності та конкуренції норм.

У справах про онлайн-грумінг алгоритм має доповнюватися цифровими питаннями: коли було створено акаунт, хто фактично ним користувався, які повідомлення надсилалися, чи були видалені дані, чи використовувалися фальшиві профілі, чи здійснювалися платежі, чи була організована зустріч, чи надсилалися матеріали сексуального характеру, чи погрожував винний їх поширенням. Без відповідей на ці питання кваліфікація може залишатися неповною.

У справах, пов'язаних із воєнним контекстом, необхідно документувати не лише подію сексуального насильства, а й загальні обставини: місце вчинення, контроль над територією, статус особи, яка вчинила діяння, наявність зброї або владного контролю, зв'язок з окупаційними заходами, наявність інших потерпілих, обмеження свободи пересування, погрози життю, використання страху перед військовими або окупаційними структурами. Це дозволяє правильно відмежувати загальнокримінальні склади від воєнного злочину.

Важливим елементом реагування є відновлювальний компонент, але він не повинен підміняти кримінальну відповідальність. Дитина потребує медичної, психологічної, соціальної та правової допомоги незалежно від того, чи встановлено винну особу та чи завершено судовий розгляд. Правоохоронна система має бути орієнтована не лише на обвинувальний акт, а й на реальне відновлення безпеки дитини.

Таким чином, правозастосування у справах про сексуальні посягання щодо дітей має бути доказово суворим і водночас гуманним щодо потерпілої дитини. Суворість потрібна для правильної кваліфікації, доведення умислу та невідворотності відповідальності. Гуманність потрібна для того, щоб кримінальна юстиція не відтворювала травму і не перетворювала дитину на засіб доказування без урахування її потреб.

Висновки

Проведене дослідження дає підстави стверджувати, що захист дітей від насильницько-статевих кримінальних правопорушень в умовах збройної агресії є самостійним і комплексним напрямом кримінально-правової політики держави. Його зміст не може обмежуватися формальним посиленням санкцій або констатацією суспільної небезпечності таких діянь. Необхідним є поєднання якісної кримінально-правової кваліфікації, спеціалізованого процесуального захисту, цифрової криміналістики, соціально-психологічного супроводу та міжвідомчої взаємодії.

Дитина у справах цієї категорії повинна визнаватися самостійним носієм прав, а не лише джерелом доказової інформації. Принцип найкращих інтересів дитини має визначати весь процес реагування: від первинного повідомлення про правопорушення до судового розгляду та реабілітації. Це означає, що кожна слідча і процесуальна дія повинна оцінюватися з погляду її необхідності, пропорційності та впливу на психічний стан дитини.

Кримінально-правова кваліфікація сексуальних посягань щодо дітей потребує диференційованого підходу. Необхідно чітко відмежовувати зґвалтування, сексуальне насильство, розбещення неповнолітніх, дії сексуального характеру з особою, яка не досягла шістнадцятирічного віку, домагання дитини для сексуальних цілей, діяння, пов'язані з дитячою порнографією, сексуальну експлуатацію та воєнні злочини. Ключовими критеріями є вік потерпілої особи, характер сексуальної дії, форма насильницького або примусового впливу, спосіб вчинення, цифровий чи воєнний контекст, а також стадія та роль кожного співучасника.

Особливе значення має відмова від формального розуміння добровільної згоди. У справах щодо дітей оцінка згоди повинна здійснюватися з урахуванням віку, розвитку, залежності, психологічного стану, авторитету винного, страху, шантажу, цифрового впливу та воєнних обставин. Відсутність фізичного опору або негайного повідомлення про подію не може автоматично тлумачитися на користь винного.

Воєнний стан і збройна агресія створюють додаткові криміногенні ризики: вимушене переміщення дітей, руйнування сімейного контролю, перебування на окупованих територіях, психологічна травматизація, залежність від сторонньої допомоги та активізація цифрових форм експлуатації. Тому сексуальні посягання щодо дітей у цей період повинні аналізуватися не ізольовано, а у контексті загальної уразливості дитини та можливого зв'язку діяння з міжнародним збройним конфліктом.

Правоохоронна практика потребує удосконалення в частині роботи з цифровими доказами. Онлайн-грумінг, сексуалізований шантаж, отримання інтимних матеріалів, створення або поширення зображень сексуального характеру за участю дітей, а також використання штучного інтелекту для створення синтетичних матеріалів вимагають спеціальних знань і швидкого процесуального реагування. Недооцінка цифрового середовища призводить до втрати доказів і помилкової кваліфікації.

До типових помилок кваліфікації належать: змішування статевої свободи і статевої недоторканості; недооцінка психологічного примусу; ігнорування віку потерпілої особи або очевидності цього віку для винного; формальне тлумачення добровільної згоди; неврахування повторності та системності посягання; неправильне вирішення конкуренції норм; відсутність аналізу воєнного або цифрового контексту; надмірне покладання на повторні показання дитини замість комплексного доказування.

Запропонований підхід може бути використаний у правотворчій діяльності, практиці органів досудового розслідування, прокуратури та суду, підготовці методичних рекомендацій, а також у навчальному процесі закладів вищої освіти системи МВС України. Його практична цінність полягає у можливості уніфікувати алгоритм кваліфікації та одночасно забезпечити дитинозорієнтований характер кримінального провадження.

Отже, ефективний захист прав дітей від насильницько-статевих кримінальних правопорушень в умовах збройної агресії має будуватися на трьох взаємопов'язаних засадах: правильній кримінально-правовій кваліфікації, повазі до гідності та найкращих інтересів дитини, а також здатності правоохоронної системи реагувати на нові форми сексуальної експлуатації, зокрема воєнні та цифрові. Лише за таких умов кримінальна юстиція виконуватиме не тільки каральну, а й захисну та відновлювальну функцію.

Анотація

У розділі колективної монографії досліджено кримінально-правові та правоохоронні аспекти захисту дітей від насильницько-статевих кримінальних правопорушень в умовах збройної агресії проти України. Обґрунтовано, що дитина в таких правовідносинах є не лише потерпілою особою, а самостійним носієм прав, гідності, статевої недоторканості та права на особливий процесуальний захист. Доведено, що воєнний стан, вимушене переміщення, руйнування сімейних зв'язків, цифровізація комунікацій і поширення онлайн-грумінгу формують додаткові криміногенні ризики для дітей. Розкрито значення Конвенції ООН про права дитини, Ланцаротської

та Стамбульської конвенцій для тлумачення національних кримінально-правових норм. Особливу увагу приділено кваліфікації зґвалтування, сексуального насильства, розбещення неповнолітніх, домагання дитини для сексуальних цілей, дій сексуального характеру щодо особи, яка не досягла шістнадцятирічного віку, а також суміжних діянь, пов'язаних із сексуальною експлуатацією дітей. Визначено типові помилки правозастосування, пов'язані з формальним розумінням добровільної згоди, недооцінкою психологічного примусу, змішуванням статевої свободи і статевої недоторканості та неналежним документуванням цифрових доказів. Запропоновано систему кваліфікаційних орієнтирів для органів досудового розслідування, прокуратури та суду. Зроблено висновок, що ефективний захист дітей потребує поєднання кримінально-правового реагування, дитинозорієнтованої процесуальної форми, цифрової криміналістики та міжвідомчої взаємодії.

Ключові слова: права дитини, насильницько-статеві кримінальні правопорушення, статева недоторканість, статева свобода, сексуальне насильство, збройна агресія, воєнний стан, онлайн-грумінг, кримінально-правова кваліфікація, правоохоронна діяльність.

Література

1. Конвенція про права дитини : Конвенція ООН від 20.11.1989. *База даних «Законодавство України». Верховна Рада України.* URL: https://zakon.rada.gov.ua/go/995_021 (дата звернення: 08.07.2026).
2. Факультативний протокол до Конвенції про права дитини щодо торгівлі дітьми, дитячої проституції і дитячої порнографії : Протокол ООН від 25.05.2000. *База даних «Законодавство України». Верховна Рада України.* URL: https://zakon.rada.gov.ua/go/995_b09 (дата звернення: 08.07.2026).
3. Конвенція Ради Європи про захист дітей від сексуальної експлуатації та сексуального насильства : Конвенція Ради Європи від 25.10.2007. *База даних «Законодавство України». Верховна Рада України.* URL: https://zakon.rada.gov.ua/go/994_927 (дата звернення: 08.07.2026).
4. Конвенція Ради Європи про запобігання насильству стосовно жінок і домашньому насильству та боротьбу із цими явищами (Стамбульська конвенція) : Конвенція Ради Європи від 11.05.2011. *База даних «Законодавство України». Верховна Рада України.* URL: https://zakon.rada.gov.ua/go/994_001-11 (дата звернення: 08.07.2026).
5. Конвенція про кіберзлочинність : Конвенція Ради Європи від 23.11.2001. *База даних «Законодавство України». Верховна Рада України.* URL: https://zakon.rada.gov.ua/go/994_575 (дата звернення: 08.07.2026).
6. Кримінальний кодекс України : Кодекс України; Закон від 05.04.2001 № 2341-III. *База даних «Законодавство України». Верховна Рада України.* URL: https://zakon.rada.gov.ua/go/2341-14 (дата звернення: 08.07.2026).

7. Кримінальний процесуальний кодекс України : Кодекс України; Закон від 13.04.2012 № 4651-VI. *База даних «Законодавство України». Верховна Рада України.* URL: https://zakon.rada.gov.ua/go/4651-17 (дата звернення: 08.07.2026).
8. Про охорону дитинства : Закон України від 26.04.2001 № 2402-III. *База даних «Законодавство України». Верховна Рада України.* URL: https://zakon.rada.gov.ua/go/2402-14 (дата звернення: 08.07.2026).
9. Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо імплементації Конвенції Ради Європи про захист дітей від сексуальної експлуатації та сексуального насильства (Ланцаротської конвенції) : Закон України від 18.02.2021 № 1256-IX. *База даних «Законодавство України». Верховна Рада України.* URL: https://zakon.rada.gov.ua/go/1256-20 (дата звернення: 08.07.2026).
10. M.C. v. Bulgaria, no. 39272/98, Judgment of 4 December 2003. *HUDOC*. URL: https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-61521 (accessed: 08.07.2026).
11. X and Others v. Bulgaria [GC], no. 22457/16, Judgment of 2 February 2021. *HUDOC*. URL: https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-207953 (accessed: 08.07.2026).
12. The impact of the armed conflict and occupation on children's rights in Ukraine: 24 February 2022 – 31 December 2024. Office of the United Nations High Commissioner for Human Rights, 2025. URL: https://www.ohchr.org/en/documents/country-reports/impact-armed-conflict-and-occupation-childrens-rights-ukraine-24-february (accessed: 08.07.2026).
13. UNICEF Ukraine Humanitarian Situation Report № 59: End-Year 2025. UNICEF, 2026. URL: https://www.unicef.org/ukraine/en/stories/humanitarian-situation-reports-2025 (accessed: 08.07.2026).
14. Monitoring the implementation of the Council of Europe Convention on the Protection of Children against Sexual Exploitation and Sexual Abuse. Council of Europe. URL: https://www.coe.int/en/web/children/monitoring1 (accessed: 08.07.2026).
15. Крохмаль Н. В. Кваліфікація насильницько-статевих кримінальних правопорушень : дис. ... докт. філос. за спец. 262 «Правоохоронна діяльність». Одеса : Одеський державний університет внутрішніх справ, 2026. 296 с.
16. Крохмаль Н. В. Об'єкт кримінально-правового регулювання посягань на статеву свободу та статеву недоторканість особи. *Наука і техніка сьогодні*. 2025. № 10(51). С. 127–135. DOI: 10.52058/2786-6025-2025-10(51)-127-135
17. Крохмаль Н. В. Кваліфікація незакінчених статевих кримінальних правопорушень. *Наукові інновації та передові технології*. 2025. № 11(51). С. 1060–1071. DOI: 10.52058/2786-5274-2025-11(51)-1060-1071
18. Крохмаль Н. В. Нормативізація кримінально-правового регулювання посягань на статеву свободу та статеву недоторканість особи. *Наукові перспективи*. 2025. № 10(64). С. 944–954. DOI: 10.52058/2708-7530-2025-10(64)-944-954
19. Крохмаль Н. В., Собко Г. М. Особливості кваліфікації кримінальних правопорушень проти статевої свободи неповнолітніх з використанням інтернету. *Кримінально-правові, кримінологічні та кримінально-виконавчі заходи попередження злочинності* : матеріали Всеукр. наук.-практ. конф., 24 листопада 2023 р. Одеса : ОДУВС, 2023. С. 109–112.

20. Крохмаль Н. В., Собко Г. М. Психічне насильство як один з видів насильства над дітьми. *Кримінально-правові, кримінологічні та кримінально-виконавчі заходи попередження злочинності в період воєнного стану* : матеріали Всеукр. наук.-практ. конф., 29 листопада 2024 р. Одеса : ОДУВС, 2024. С. 115–118.
21. Levy I., Robinson C. Thoughts on child safety on commodity platforms. arXiv, 2022. URL: https://arxiv.org/abs/2207.09506 (accessed: 08.07.2026).
22. Ó Ciardha C., Buckley J., Portnoff R. S. AI Generated Child Sexual Abuse Material – What's the Harm? arXiv, 2025. URL: https://arxiv.org/abs/2510.02978 (accessed: 08.07.2026).

DOI: https://doi.org/10.36059/978-966-397-661-7-30

ОРГАНІЗАЦІЙНО-ПРАВОВІ ЗАСАДИ РОБОТИ З ДИТИНОЮ, ЯКА ПЕРЕБУВАЄ У КОНФЛІКТІ ІЗ ЗАКОНОМ

Стоянов Костянтин Степанович,
доктор філософії,
викладач кафедри кримінально-правових дисциплін
Одеського державного університету внутрішніх справ,
вул. Успенська, 1, м. Одеса, 65014, Україна

Вступ

Незалежно від вчинених дитиною помилок, вона залишається людиною, яка потребує захисту, підтримки та належного виховання. Через недостатній життєвий досвід, складні життєві обставини, відсутність належного батьківського піклування або нездатність повною мірою усвідомити наслідки власних дій підлітки іноді допускають поведінку, що суперечить закону та призводить до негативних наслідків.

Дитина, яка перебуває у конфлікті із законом – дитина, яка підозрюється, обвинувачується або визнана винуватою у вчиненні кримінального правопорушення або щодо якої складено протокол про адміністративне правопорушення чи визнана такою, яка вчинила адміністративне правопорушення, або дитина, яка до досягнення віку, з якого може настава кримінальна відповідальність, вчинила суспільно небезпечне діяння, що підпадає під ознаки діяння, передбаченого Особливою частиною Кримінального кодексу України.

Причинами вчинення правопорушень можуть бути різними. Вони являють собою сукупність соціальних факторів та явищ, які зумовлюють протиправну поведінку на індивідуальному, груповому та суспільному рівнях. Однією з актуальних проблем сучасності є зростання рівня правопорушень серед молоді. Це питання потребує особливої уваги, оскільки становлення особистості відбувається саме в дитячому та підлітковому віці, коли формуються моральні цінності, правова свідомість, моделі поведінки та ставлення до суспільних норм.

Отже, суспільство має бути зацікавлене, щоб дитина зростала в безпечному та сприятливому середовищі, отримувала належне виховання,

освіту та підтримку, необхідні для її гармонійного розвитку. Особливу увагу слід приділяти не наслідкам вчинення правопорушень дітьми та притягнення їх до юридичної відповідальності, а профілактиці правопорушень серед неповнолітніх, своєчасному встановленню причин та умов, що впливають на вчинення правопорушень неповнолітніми, виявленню складних життєвих обставин у яких перебуває дитина та наданню допомоги дітям з метою попередження вчинення правопорушень останніми. Саме такий комплексний підхід суб'єктами захисту прав дітей сприятиме захисту прав наймолодших українців, призведе успішній соціалізації та формуванню правової культури.

Питання організаційно-правових засад роботи дитини, яка перебуває у конфлікті із законом частково висвітлені у працях українських правознавців. Так, Пасека М. О. досліджувала психологічні особливості поведінки неповнолітнього правопорушника, оскільки особливості фізичного та психологічного розвитку неповнолітнього накладають надзвичайно великий відбиток на його поведінку[1074]. Корнієнко М. В., Сухарєва А. О. вивчали європейський досвід подолання протиправної поведінки в дитячому середовищі на прикладі Великої Британії, Німеччині, Франції, Італії. Зробивши висновок, що ефективне здійснення профілактичних заходів впливає на попередження вчинення правопорушень і конфліктів у дитячому середовищі, попередження соціальної проблеми та подолання окремих її факторів[1075]. Мураненко К. Ю. здійснила аналіз системи профілактики правопорушень серед неповнолітніх зарубіжних країн та визначила основні аспекти ефективної профілактики правопорушень, на які необхідно звернути увагу в процес становлення системи профілактики правопорушень серед неповнолітніх в Україні[1076]. Науковець Капуляк В. П. у своєму дослідженні «Превентивні поліцейські заходи у системі правових засобів запобігання правопорушенням, що вчиняються дітьми» серед характерних рис превентивних поліцейських заходів виділив: здатність до регулювання відповідних суспільних відносин за допомогою адміністративно-правових норм і наявність профілактичного характеру впливу на їх учасників; прояв

[1074] Пасека М. О. Психологічні особливості поведінки неповнолітнього правопорушника. *Юридичний науковий електронний журнал.* № 1/2025. С. 491–494. https://lsej.org.ua/1_2025/115.pdf

[1075] Корнієнко М. В., Сухарєва А. О. Європейський досвід подолання прояву протиправної поведінки в дитячому середовищі. *Південноукраїнський правничий часопис*. № 4. Ч. 2. С. 182–188. DOI: https://doi.org/10.32850/sulj.2022.4.2.28

[1076] Мураненко К. Ю. Зарубіжний досвід профілактики правопорушень серед неповнолітніх. *Psychological Journal*. № 2(22). 2019. С. 85–98. https://www.researchgate.net/publication/332598569_ZARUBIZNIJ_DOSVID_PROFILAKTIKI_PRAVOPORUSEN_SERED_NEPOVNOLITNIH

адміністративно-попереджувальної природи їх сутності; профілактичний, інформативний, виховний характер, спрямування на захист сукупності публічних та приватних інтересів; опосередковане здійснення роз'яснювально-превентивною діяльністю[1077].

На підставі наведених тверджень можна визначити, що організаційним засадам роботи з дітьми які перебувають у конфлікті із законом приділяється значна увага як науковцями так й практикуючими юристами та співробітниками правоохоронних органів. Однак, автор по новому розглянув особливості та проблемні аспекти у сфері роботи з дітьми, які перебувають у конфлікті із законом.

1 Національна система нормативно-правового регулювання у сфері роботи з дітьми, які перебувають у конфлікті із законом

Конституція України від 1996 р.[1078] – людина, її життя і здоров'я, честь і гідність, недоторканність і безпека визнаються в Україні найвищою соціальною цінністю (ст. 3); кожен із подружжя має рівні права і обов'язки у сім'ї, батьки зобов'язані утримувати дітей до їх повноліття (ст. 51); діти рівні у своїх правах незалежно від походження, а також від того, народжені вони у шлюбі чи поза ним (ст. 52); будь-яке насильство над дитиною та її експлуатація переслідуються за законом (ст. 52).

Закон України «Про органи і служби у справах дітей та спеціальні установи для дітей» від 24 січня 1995 року № 20/95-ВР[1079] – здійснення соціального захисту дітей і профілактики серед них правопорушень покладається в межах визначеної компетенції в тому числі на уповноважені підрозділи органів Національної поліції та приймальники-розподільники для дітей органів Національної поліції (ст. 1). Суб'єкти захисту прав дітей зобов'язані: проводити роботу щодо запобігання правопорушенням серед дітей; виявляти, припиняти та розкривати кримінальні правопорушення, вчинені дітьми, вживати з цією метою оперативно-розшукових

[1077] Капуляк В. П. Превентивні поліцейські заходи у системі правових засобів запобігання правопорушенням, що вчиняються дітьми. *Юридичний науковий електронний журнал.* № 11. 2023 р. С. 354–358. DOI https://doi.org/10.32782/2524-0374/2023-11/86

[1078] Конституція України : Закон України від 28 червня 1996, № 30, ст. 141. *Відомості Верховної Ради України. Законодавство України* URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254к/96-вр#Text

[1079] Про органи і служби у справах дітей та спеціальні установи для дітей : Закон України від 24 січня 1995 року № 20/95-ВР. *Відомості Верховної Ради України. Законодавство України* URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/20/95-вр#Text

і профілактичних заходів, передбачених чинним законодавством; розглядати у межах своєї компетенції заяви і повідомлення про правопорушення, вчинені дітьми; виявляти причини та умови, що сприяють вчиненню правопорушень дітьми, вживати в межах своєї компетенції заходів до їх усунення; брати участь у правовому вихованні дітей; розшукувати дітей, що зникли, дітей, які залишили сім'ї, навчально-виховні заклади (бродяжать) та спеціальні установи для дітей; виявляти дорослих осіб, які втягують дітей у злочинну діяльність, проституцію, пияцтво, наркоманію та жебрацтво; вести облік правопорушників, що не досягли 18 років, у тому числі звільнених з спеціальних виховних установ, з метою проведення профілактичної роботи, інформувати відповідні служби у справах дітей стосовно цих дітей;

Закон України «Про охорону дитинства» від 26 квітня 2001 року № 2402-III[1080] – поліцейські, яким стало відомо про факт залишення дитини без опіки (піклування) батьків, зобов'язані негайно повідомити про це органи опіки та піклування за місцем знаходження дитини (ст. 24); примусові заходи виховного характеру за вчинення дитиною кримінального правопорушення або в інших передбачених законом випадках застосовуються до неї лише судом (ст. 33); неповнолітні правопорушники, які потребують особливих умов виховання, в порядку, встановленому законом, направляються до загальноосвітніх шкіл соціальної реабілітації та професійних училищ соціальної реабілітації (ст. 34).

Закон України «Про Національну поліцію» від 02 липня 2015 року № 580-VIII[1081] – поліція відповідно до покладених на неї завдань здійснює розшук дитини у виконавчому провадженні у випадках, передбачених законом або рішенням суду (п. 27 ч. 1 ст. 23). Заборонено застосування фізичної сили, спеціальних засобів і вогнепальної зброї до малолітніх осіб, крім випадків учинення ними збройного чи групового нападу, учинення збройного опору поліцейському, що загрожує життю і здоров'ю інших осіб або поліцейських, якщо відбити такий напад або опір іншими способами і засобами неможливо (ч. 5 ст. 43). У межах своєї компетенції, визначеної законом, здійснює контроль за дотриманням вимог законів та інших нормативно-правових актів щодо опіки, піклування над дітьми-сиротами та дітьми, позбавленими батьківського піклування, вживає заходів щодо запобігання дитячій бездоглядності,

[1080]Про охорону дитинства : Закон України від 26.04.2001 № 2402-III. *Відомості Верховної Ради України. Законодавство України*. Режим доступу: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2402-14#Text

[1081] Про Національну поліцію : Закон України від 2 лип. 2015 р. № 580-VIII. *Відомості Верховної Ради України. Законодавство України.* URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/580-19#Text

правопорушенням серед дітей, а також соціального патронажу щодо дітей, які відбували покарання у виді позбавлення волі (п. 17 ч. 1 ст. 23)

Постанова Кабінету Міністрів України «Про забезпечення соціального захисту дітей, які перебувають у складних життєвих обставинах» від 1 червня 2020 року № 585[1082] – у разі надходження звернення, повідомлення про дитину, яка перебуває у складних життєвих обставинах внаслідок жорстокого поводження з нею або наявності загрози її життю чи здоров'ю, служба у справах дітей разом з підрозділом органу Національної поліції, фахівцем із соціальної роботи або іншим надавачем соціальних послуг (у разі наявності можливості залучення), представником закладу охорони здоров'я, які діють у межах своїх повноважень, протягом однієї доби проводить оцінку рівня безпеки дитини. До проведення такої оцінки можуть бути додатково залучені інші суб'єкти в межах їх повноважень (п. 9).

Служба у справах дітей за місцем проживання (перебування) дитини, яка перебуває у складних життєвих обставинах, під час прийняття рішення про взяття її на облік отримує інформацію про дитину, її законних представників, а також складні життєві обставини дитини та її сім'ї від органів Національної поліції – про обставини вчинення жорстокого поводження з дитиною, зокрема домашнього насильства стосовно дитини та за участю дитини, про факти вчинення сексуального насильства стосовно дитини, притягнення законних представників дитини до відповідальності за ухилення від виконання своїх обов'язків щодо забезпечення необхідних умов життя, навчання та виховання дитини, злісне невиконання встановлених законом обов'язків по догляду за дитиною, інші порушення прав дитини тощо з подальшим отриманням копій відповідних матеріалів, що підтверджують зазначені обставини чи факти (п. 15).

Наказ Міністерства внутрішніх справ України «Про організацію діяльності приймальників-розподільників для дітей органів Національної поліції України» від 03 липня 2017 року № 560[1083]. Основні завдання приймальників-розподільників для дітей: проведення індивідуальної профілактичної та виховної роботи з дітьми, запобігання вчиненню ними протиправних дій; виявлення причин і умов, що призводять до скоєння

[1082] Про забезпечення соціального захисту дітей, які перебувають у складних життєвих обставинах : Постанова Кабінету Міністрів України від 1 червня 2020 року № 585. *Відомості Верховної Ради України. Законодавство України* URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/585-2020-п#Text

[1083] Про організацію діяльності приймальників-розподільників для дітей органів Національної поліції України : Наказ Міністерства внутрішніх справ України від 03 липня 2017 року № 560. *Відомості Верховної Ради України. Законодавство України.* URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0926-17#Text

дітьми злочинів та правопорушень; дотримання прав дітей; взаємодія з органами державної влади, навчальними закладами і громадськими організаціями з питань проведення профілактичної та виховної роботи з дітьми, поміщеними до ПРД; забезпечення належних, безпечних і здорових умов перебування дітей та працівників ПРД, запобігання нещасним випадкам і професійним захворюванням.

Наказ Міністерства внутрішніх справ України «Про затвердження Інструкції з організації роботи підрозділів ювенальної превенції Національної поліції України» від 19 грудня 2017 року № 1044[1084] – підрозділи ЮП взаємодіють з іншими уповноваженими органами та підрозділами НПУ, органами державної влади й органами місцевого самоврядування, об'єднаними територіальними громадами, міжнародними та громадськими організаціями за напрямами: здійснює профілактичну (превентивну) діяльність, спрямовану на запобігання вчиненню дітьми та стосовно них кримінальних і адміністративних правопорушень (у тому числі в кіберпросторі), виявляє причини і умови, які цьому сприяють, уживає в межах компетенції заходів для їх усунення; веде профілактичний облік дітей віком від 11 до 18 років за наявності підстав узяття на облік та проведення із ними заходів індивідуальної профілактики; забезпечує у межах компетенції досудове розслідування кримінальних проступків у формі дізнання; здійснює в межах компетенції своєчасне реагування на повідомлення про кримінальні, адміністративні правопорушення або події, вчинені дітьми та стосовно них; бере участь у профілактичних (превентивних) заходах щодо запобігання дитячій бездоглядності, самовільному залишенню сім'ї, навчально-виховного закладу чи спеціальної установи для дітей, правопорушенням та іншим негативним явищам у дитячому середовищі; проводить ознайомлювальні, попереджувальні і виховні бесіди з дітьми та їх батьками, законними представниками, членами сім'ї з метою недопущення вчинення адміністративного чи кримінального правопорушення дитиною; викликає дітей та їх батьків, інших законних представників під час розгляду матеріалів про вчинення правопорушень за участю дітей; вживає заходів індивідуальної профілактики з дітьми, схильними до вчинення правопорушень.

Наказ Міністерства внутрішніх справ України «Про затвердження Інструкції з організації реагування на заяви і повідомлення про кримінальні, адміністративні правопорушення або події та оперативного інформування

[1084]Про затвердження Інструкції з організації роботи підрозділів ювенальної превенції Національної поліції України : Наказ МВС України від 19.12.2017 № 1044. *Відомості Верховної Ради України. Законодавство України.* Режим доступу: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0926-17#Text

в органах (підрозділах) Національної поліції України» від 27 квітня 2020 року № 357[1085] – під час внесення відомостей до ЄРДР про зникнення особи, яка не досягла 18-річного віку, – прізвище, ім'я, по батькові, дата народження, реєстрація місця проживання, місце перебування, інформація про батьків, опікунів (піклувальників) чи осіб, з якими проживала дитина, про вжиті слідчі (розшукові) дії, спрямовані на встановлення місця перебування дитини, за якою статтею Кримінального кодексу України кваліфіковано подію, чи застосовувалася службова собака, чи вилучалися особисті речі, наявність погроз про викрадення дитини, чи були раніше факти залишення місця проживання (пп.23 п. 4 Розділу XV).

Відзначимо, що важливо дотримуватись норм чинного законодавства в процесі реалізації функцій із запобігання правопорушенням серед дітей. Саме дотримання норм і принципів у цій сфері є важливим аспектом належної, ефективної профілактики. Законодавець визначає межі та правові інструменти, які повинні застосовувати суб'єкти захисту прав дітей у сфері попередження правопорушенням серед наймолодших українців, забезпечувати найкращі інтереси самих дітей, їх батьків, а також інших зацікавлених осіб.

2 Особливості профілактичної роботи з дітьми, які перебувають у конфлікті із законом

З початку повномасштабної війни діти вчинили понад 9,5 тисячі правопорушень, а щодо них за цей період було вчинено майже 13 тисяч правопорушень – про це в телеефірі Укрінформ поінформував начальник ювенальної поліції України Василь Богдан[1086].

Серед основних причин вчинення правопорушень дітьми можемо виділити наступні: *несприятливий сімейний вплив, негативні умови сімейного виховання* – відсутність контролю за поведінкою дітей з боку батьків; систематичне самовільне залишення дітьми місце постійного проживання; конфліктні стосунки між батьками та дітьми; надмірний батьківський контроль та суворі методи виховання; низький рівень матеріального

[1085] Про затвердження Інструкції з організації реагування на заяви і повідомлення про кримінальні, адміністративні правопорушення або події та оперативного інформування в органах (підрозділах) Національної поліції України : Наказ Міністерства внутрішніх справ України від 27 квітня 2020 року № 357. *Відомості Верховної Ради України. Законодавство України.* Режим доступу: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0443-20#Text

[1086] Укрінформ : офіційний сайт. https://www.ukrinform.ua/rubric-society/4032709-za-cas-povnomasstabnoi-vijni-diti-skoili-ponad-95-tisac-zlociniv-nacalnik-uvenalnoi-policii.html

забезпечення сім'ї; байдуже ставлення батьків до виховання та проблем дитини; асоціальна поведінка членів сім'ї та насильство в родині; використання дітей дорослими у протиправній діяльності. *Негативна організація проведення дозвілля* – комунікація з особами, які ведуть асоціальний спосіб життя та схильні до вчинення правопорушень; проведення часу з особами, яким притаманна девіантна поведінка, присутня агресія у спілкуванні, позитивне ставлення до наркотичних, психотропних речовин, алкоголю; необмежений та неконтрольований доступ неповнолітніх до соціальних мереж, надмірне захоплення комп'ютерними іграми; відсутність участі в гуртках, спортивних секціях, творчих чи волонтерських заходах, що призводить до неорганізованого дозвілля; відсутність особистих інтересів. *Негативний вплив ЗМІ на формування поведінки дітей* – поширення протиправного контенту; демонстрація насильства та жорстокості як спосіб вирішення конфліктів; участь у небезпечних онлайн-спільнотах, що містять пропаганду та заохочують до ризикових дій. Серед причин протиправної поведінки дитини психологи виокремлюють *характер дитини* – як вона реагує на труднощі, наскільки вміє або ні керувати своїми емоціями, як розв'язує конфлікти, чи прогнозує наслідки своїх дій. Важливими є *чинники шкільного середовища* – булінг, виключення дитини з навчального процесу через неуспішність або її поведінку.

Незалежно від того чи дитина законослухняна чи дитина у конфлікті із законом держава повинна постійно забезпечувати ефективний та належний захист прав та інтересів таких дітей, оскільки це є одним з пріоритетних напрямів державної політики. Реалізація цього завдання забезпечується діяльністю широкого кола суб'єктів, наділених відповідними повноваженнями щодо гарантування, забезпечення та охорони прав дітей. Особливої уваги потребують діти у конфлікті із законом, уповноваженні суб'єкти повинні комплексно та скоординовано підходити до захисту їх прав, оскільки така діяльність спрямована не лише на забезпечення правового захисту таких дітей, а й на соціальну підтримку, успішну інтеграцію в суспільство та профілактику правопорушень, з метою недопущення повторності їх вчинення.

Суб'єкти забезпечення і захисту прав дітей утворюють багаторівневу систему, яка діє як на міжнародному, так і на національному рівні. Система *міжнародних суб'єктів* формується на основі норм міжнародного права, насамперед положень Конвенції ООН про права дитини від 20 листопада 1989 року. Центральне місце серед міжнародних суб'єктів займає Комітет ООН з прав дитини, який створюється з метою здійснення контролю за виконанням державами своїх міжнародних зобов'язань

та Організація Об'єднаних Націй як універсальна міжнародна організація, у межах якої функціонують відповідні органи та інституції.

До суб'єктів забезпечення і захисту прав дітей *на національному рівні* належать органи державної влади, які формують і реалізують державну політику у відповідній сфері, а також здійснюють координацію діяльності інших суб'єктів (Уповноважений Президента України з прав дитини (дитячий омбудсмен), Міністерство соціальної політики України, Міністерство освіти і науки України, Міністерство охорони здоров'я України, Міністерство внутрішніх справ України та інші центральні органи виконавчої влади, діяльність яких пов'язана із забезпеченням прав, свобод і законних інтересів дітей у відповідних сферах).

На регіональному рівні функціонують суб'єкти, які забезпечують реалізацію державної політики з урахуванням особливостей конкретного регіону та здійснюють безпосередню координацію роботи на місцях (служби у справах дітей, управління соціального захисту населення, органи управління освітою, охороною здоров'я, молоддю та спортом, територіальні підрозділи Національної поліції, зокрема підрозділи ювенальної превенції, а також центри соціальних служб для сім'ї, дітей та молоді, які здійснюють соціальний супровід, профілактичну роботу та надання допомоги дітям і сім'ям, що опинилися у складних життєвих обставинах)

На місцевому рівні система суб'єктів представлена органами та установами, які безпосередньо взаємодіють із дітьми та забезпечують практичну реалізацію їхніх прав (структурні підрозділи районних державних адміністрацій, виконавчі комітети місцевих рад, органи місцевого самоврядування об'єднаних територіальних громад, служба у справах дітей, відділи (управління) соціального захисту населення, освіти, охорони здоров'я, заклади освіти, заклади охорони здоров'я, соціальні установи, а також інші організації та інституції, діяльність яких спрямована на створення належних умов для розвитку, виховання та захисту дітей).

Погоджуємося із думкою Ткаля О., що попередження адміністративних правопорушень, які вчинюються неповнолітніми, є гуманним, дієвим та найбільш ефективним засобом (способом) скорочення кількості адміністративної деліктності, оскільки воно пов'язане з такими заходами з боку держави і суспільства, які спрямовані не лише на виявлення й усунення причин та умов, що сприяють правопорушенням, а й на утримування неповнолітнього від їх вчинення, припинення правопорушень та притягнення їх до відповідальності[1087]

[1087] Ткаля О. Проблеми та перспективи адміністративного впливу, що застосовується до неповнолітніх. *Підприємництво, господарство і право*. 2017. № 8. С. 125–129.

Під час роботи з батьками суб'єкти захисту прав дітей стикаються з наступними проблемами: у батьків відсутнє розуміння проблеми дитини з законом та не бажання взаємодії з поліцією та іншими суб'єктами захисту прав дітей; девіантна поведінка батьків, зловживання алкогольними напоями / наркотичними речовинами; перекладання/невиконання обов'язків по вихованню дітей; недовіра до поліції; необізнаність/нерозуміння законів з боку батьків; байдужість до дитини; недостатній контроль за дітьми з боку батьків.

Протиправна поведінка у підлітків не з'являється раптово це наслідок поєднання внутрішніх (особистісних) та зовнішніх середовищних чинників. Найбільш вразливими є діти які походять з родин, що перебувають у кризі, мають досвід насильства, втрати, переміщення, діти які не мають стабільної емоційної підтримки з боку дорослого якому довіряють. Важливо пам'ятати, що війна поглиблює ці проблеми. Зростає безробіття, через стреси та відсутність у дорослих навичок керування емоціями підвищується рівень домашнього насильства, шкідливого вживання алкоголю та наркотичних речовин, руйнується довіра між батьками та дітьми, послаблюється батьківський контроль, діти залишаються сам на сам з власними страхами і нерозв'язаними проблемами та можуть шукати підтримки й прийняття поза межами родини.

Ресоціалізація – це не просто виховна робота, це комплексний процес повернення дитини до звичного способу життя без ризику вчинення правопорушень у майбутньому, щоб ресоціалізація була ефективною важливо: 1) аби робота відбувалась не лише з дитиною, а й з її середовищем, родина має бути включена в цей процес, адже її роль вкрай важлива. Школа так саме має підключитися до того аби забезпечити сталий позитивний вплив на поведінку дитини зі свого боку, наприклад, через шкільного психолога; 2) надати дитині альтернативу, час для справи яка захоплює, спорту чи волонтерства, спілкування з підтримуючими дорослими; 3) почути думку дитини, залучити її у процес, запитати чого вона хоче, чого їй бракує; 4) відновити довіру до себе дати можливість побачити, що її минуле не вирок; 5) супроводжувати дитину на шляху змін без тиску, але з чіткими межами і підтримкою. Коли дитина бачить, що їй довіряють вона починає довіряти собі.

Неможливо говорити про зміну в поведінці дитини, якщо нічого не змінюється в її оточенні. Сім'я – це перше й головне середовище, яке може або підтримати, або зруйнувати шанс на зміни. Важливо, щоб у родині зникла агресія, крики, психологічне та фізичне покарання. З'явилися слова підтримки, вміння слухати, аби батьки

визнавали свої помилки не перекладаючи відповідальність лише на дитину, разом будували нові сімейні правила, вчилися їх дотримуватися та домовлятися.

Ресоціалізація дитини – це не лише завдання родини чи поліції, це відповідальність також усієї громади, яка може дати підлітку другий шанс. Громада – це не абстрактна структура. Це сусіди, вчителі, тренери, соціальні працівники, керівники гуртків, підприємці, усі дорослі, які можуть бути поруч. Саме громада може запобігти стигматизації, не таврувати підлітка як проблемного, називати злочинцем, натомість підсвічувати сильні сторони, бачити потенціал до змін. Створити коло підтримки, щоб дитина не залишалася сам на сам зі своєю помилкою, дати приклад людяності, показати свою підтримку. Лише у співпраці родини, громади та професіоналів можливе справжнє повернення дитини до безпечного життя. Не покарання, а довіра, підтримка та нові можливості, ось що працює краще за будь-які санкції.

Висновки

Узагальнюючи викладене, слід зазначити, що організаційно-правові засади роботи з дитиною, яка перебуває у конфлікті із законом, становлять комплекс взаємопов'язаних правових норм та механізмів діяльності уповноважених суб'єктів, спрямованих на забезпечення найкращих інтересів дитини, захист її прав і свобод, а також запобігання повторному вчиненню правопорушень. Ефективність такої роботи залежить від чіткої взаємодії усіх суб'єктів, які захищають права та інтереси дітей. Реалізація організаційно-правових засад повинна ґрунтуватися на принципах законності, гуманізму, недискримінації, індивідуального підходу до кожної дитини. Особливого значення набуває застосування сучасних профілактичних та виховних підходів, що сприяють ресоціалізації дитини, формуванню правової культури та її успішній інтеграції в суспільство. Таким чином, необхідними умовами підвищення ефективності та результативності роботи з дітьми, які перебувають у конфлікті із законом є систематичне вдосконалення законодавства, яке регулює питання захисту прав дітей; належний розвиток міжвідомчої взаємодії усіх суб'єктів діяльність яких спрямована на захист прав дітей, а також підвищення їх професійної підготовки; запозичення міжнародного досвіду та впровадження ефективних превентивних механізмів задля підвищення результативності роботи з дітьми, які перебувають у конфлікті із законом.

Анотація

Дитина, яка перебуває у конфлікті із законом – дитина, яка підозрюється, обвинувачується або визнана винуватою у вчиненні кримінального правопорушення або щодо якої складено протокол про адміністративне правопорушення чи визнана такою, яка вчинила адміністративне правопорушення. Стаття присвячена саме організаційно-правовим засадам роботи з дитиною, яка перебуває у конфлікті із законом.

Автором деталізовані національні нормативно-правові акти у сфері роботи з дітьми, які перебувають у конфлікті із законом. Відзначено, важливість дотримання норм чинного законодавства в процесі реалізації функцій із запобігання правопорушенням серед дітей. Саме дотримання норм і принципів у цій сфері є важливим аспектом належної, ефективної профілактики.

Особлива увага звернута на характеристиці причин та умов, що спонукають дітей на вчинення протиправних дій, досліджені суб'єкті захисту прав дітей, автором стверджено, що суб'єкти забезпечення прав дітей утворюють багаторівневу систему, яка діє як на міжнародному, так і на національному рівні.

Література

1. Пасека М. О. Психологічні особливості поведінки неповнолітнього правопорушника. *Юридичний науковий електронний журнал.* № 1/2025. С. 491–494. https://lsej.org.ua/1_2025/115.pdf
2. Корнієнко М. В., Сухарєва А. О. Європейський досвід подолання прояву протиправної поведінки в дитячому середовищі. *Південноукраїнський правничий часопис*. № 4. Ч. 2. С. 182–188. DOI: https://doi.org/10.32850/sulj.2022.4.2.28
3. Мураненко К. Ю. Зарубіжний досвід профілактики правопорушень серед неповнолітніх. *Psychological Journal*. № 2(22). 2019. С. 85–98. https://www.researchgate.net/publication/332598569_ZARUBIZNIJ_DOSVID_PROFILAKTIKI_PRAVOPORUSEN_SERED_NEPOVNOLITNIH
4. Капуляк В. П. Превентивні поліцейські заходи у системі правових засобів запобігання правопорушенням, що вчиняються дітьми. *Юридичний науковий електронний журнал.* № 11. 2023 р. С. 354–358. DOI: https://doi.org/10.32782/2524-0374/2023-11/86
5. Конституція України : Закон України від 28 червням 1996, № 30, ст. 141 *Відомості Верховної Ради України*. *Законодавство України.* URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254к/96-вр#Text
6. Про органи і служби у справах дітей та спеціальні установи для дітей : Закон України від 24 січня 1995 року № 20/95-ВР. *Відомості Верховної*

Ради України. *Законодавство України* URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/20/95-вр#Text
7. Про охорону дитинства : Закон України від 26.04.2001 № 2402-III. *Відомості Верховної Ради України*. *Законодавство України*. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2402-14#Text
8. Про Національну поліцію : Закон України від 2 лип. 2015 р. № 580-VIII. *Відомості Верховної Ради України. Законодавство України.* URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/580-19#Text
9. Про забезпечення соціального захисту дітей, які перебувають у складних життєвих обставинах : Постанова Кабінету Міністрів України від 1 червня 2020 року № 585. *Відомості Верховної Ради України*. *Законодавство України.* URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/585-2020-п#Text
10. Про організацію діяльності приймальників-розподільників для дітей органів Національної поліції України : Наказ Міністерства внутрішніх справ України від 03 липня 2017 року № 560. *Відомості Верховної Ради України. Законодавство України.* URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0926-17#Text
11. Про затвердження Інструкції з організації роботи підрозділів ювенальної превенції Національної поліції України : Наказ МВС України від 19.12.2017 № 1044. *Відомості Верховної Ради України. Законодавство України.* URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0926-17#Text
12. Про затвердження Інструкції з організації реагування на заяви і повідомлення про кримінальні, адміністративні правопорушення або події та оперативного інформування в органах (підрозділах) Національної поліції України : Наказ Міністерства внутрішніх справ України від 27 квітня 2020 року № 357. *Відомості Верховної Ради України. Законодавство України.* URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0443-20#Text
13. Укрінформ : офіційний сайт. https://www.ukrinform.ua/rubric-society/4032709-za-cas-povnomasstabnoi-vijni-diti-skoili-ponad-95-tisac-zlocinivnacalnik-uvenalnoi-policii.html
14. Ткаля О. Проблеми та перспективи адміністративного впливу, що застосовується до неповнолітніх. *Підприємництво, господарство і право*. 2017. № 8. С. 125–129.

DOI: https://doi.org/10.36059/978-966-397-661-7-31

ДИТИНСТВО ПІД ПРИЦІЛОМ: ПОРУШЕННЯ ПРАВ ДИТИНИ В УМОВАХ ЗБРОЙНОЇ АГРЕСІЇ

Сухарєва Анна Олександрівна,
кандидат юридичних наук, доцент,
професор кафедри адміністративної діяльності поліції
Одеського державного університету внутрішніх справ,
вул. Успенська, 1, м. Одеса, 65014, Україна

Волошанівська Тетяна Володимирівна,
доктор юридичних наук, доцент,
доцент кафедри кримінально-правових дисциплін
Інституту права та безпеки
Одеського державного університету внутрішніх справ,
вул. Успенська, 1, м. Одеса, 65014, Україна

Вступ

Захист прав та найкращих інтересів дітей є пріоритетною складовою міжнародного та національного законодавства. Національне та міжнародне право у цьому напрямку є достатньо комплексне й на належному рівні регулює та забезпечує права дітей в Україні, а саме: право дитини на життя, охорону здоров'я, соціальний розвиток, освіту, право на виховання у сім'ї тощо. Однак, повномасштабне вторгнення рф на територію нашої країни зумовили виникнення нових суспільних відносин з якими ми раніше не стикалися і відповідно почали діяти ті нормативно-правові акти потреби у застосуванні яких раніше не було. В свою чергу, в реаліях сьогодення реалізація механізмів захисту прав дитини є ускладненою та проблематичною, а в деяких випадках взагалі неможливою, що не відповідає міжнародним стандартам, у зв'язку з особливими умовами – військовою агресією. Попри наявність законодавства, що регулює права дитини в умовах воєнного стану, його практична реалізація залишається ускладненою, а окремі гарантії фактично не виконуються. Де-юре (De jure – лат.) законодавство передбачає належне регулювання прав дитини в умовах воєнного стану, однак де-факто (De facto – лат.) значна частина цих норм не реалізується на практиці.

Проблема реалізації прав дитини в умовах воєнного стану є найбільш пріоритетною у вітчизняній правовій науці. Особливої гостроти набувають дослідження, присвячені захисту прав та законних інтересів дітей та шляхи їх забезпечення з урахуванням сучасних викликів сьогодення. Здійснення аналізу законодавчого забезпечення та розроблення ефективних механізмів захисту прав дітей, які проживають в умовах війни вимагає ґрунтовної методологічної бази. Ця стаття є логічним продовженням наукових праць вітчизняних науковців, так, Джуган В. О. зазначає, що національним та міжнародним законодавством передбачено механізми захисту прав дітей під час воєнних дій, однак якщо одна зі сторін не виконує зобов'язання, то реалізувати їх складно[1088]. Особливий внесок у дослідженні проблем захисту прав дітей під час воєнного стану зробили Корнієнко М. В., Сухарєва А. О., у межах актуальної теми «Дотримання та захист прав дітей в умовах воєнного стану: роль поліцейських ювенальної превенції». Наукове дослідження спрямоване визначити проблеми які виникають під час діяльності підрозділів ювенальної превенції у період воєнного стану. Автори проаналізували нормативно-правові акти що регулюють питання захисту прав дітей в умовах воєнного стану. Акцентовано увагу, що сторони конфлікту зобов'язані дотримуватись норм міжнародного гуманітарного права, проте, з огляду на ситуацію сторона країни агресора абсолютно не дотримується загальнообов'язкових міжнародних норм[1089]. Ніколайчук С. стверджує, що порушені права дітей мають бути відновлені та захищені за допомогою національних та міжнародних інституцій. Країна не ізольована від проблем дітей, в умовах війни необхідно терміново прийняти законодавче регулювання деяких питань захисту прав дітей, які неможливо вирішити за існуючого загального порядку в мирний час[1090].

Попри значний доробок, у науковій публікації автори по новому вивчає та деталізує загрози з якими зустрічаються діти під час війни. Надає змістовні пропозиції щодо шляхів удосконалення правових засобів захисту наймолодших українців.

[1088] Джуган В. О. Проблеми захисту прав дітей під час воєнних дій в Україні. *Юридичний науковий електронний журнал.* № 8/2022. С. 63–67. DOI: https://doi.org/10.32782/2524-0374/2022-8/12

[1089] Корнінко М. В., Сухарєва А. О. Дотримання та захист прав дітей в умовах воєнного стану: роль поліцейських ювенальної превенції. *Південноукраїнський правничий часопис.* № 3. 2023. С. 9–13. DOI: https://doi.org/10.32850/sulj.2023.3.2

[1090] Ніколайчук С. Захист прав дітей в умовах воєнного стану: проблеми теорії та практики. Науковий вісник Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ. 2022. № 4. С. 94–105. DOI: 10.31733/2078-3566-2022-4-94-105

1 Законодавче врегулювання захисту прав дітей в умовах воєнного стану

Під час захисту прав дітей в умовах воєнного стану суб'єкти захисту повинні застосовувати у своїй діяльності комплекс міжнародних стандартів. Особливу увагу хочемо приділити деталізації деяких з них, а саме: *Конвенція ООН про права дитини, 1989 р. (щодо участі дітей у збройних конфліктах)* – заборона дітей, які не досягли 15-річного віку брати участь у збройних конфліктах; заборона призову дітей; заборона у вербуванні осіб, які досягли 15-річного віку[1091]. *Конвенція про захист цивільного населення під час війни (Женевські конвенції про захист жертв війни 1949 р.)* – сторони конфлікту максимально створюють умови та досягають згоди щодо евакуації дітей та матерів із зон оточення; дозволяють вільний пропуск продуктів харчування, одягу та товарів першої необхідності для дітей до 15 років; сторони конфлікту сприятимуть тому, щоб нейтральні країни могли приймати дітей під час конфлікту[1092]. *Конвенція Ради Європи про захист дітей від сексуальної експлуатації та сексуального розбещення, 2007 р.* – забезпечення та сприяння національного та міжнародного співробітництва у боротьбі із сексуальною експлуатацією та сексуальним насильством стосовно дітей[1093]. *Конвенція про цивільно-правові аспекти міжнародного викрадення дітей, 2006 р.* – регулює питання щодо забезпечення негайного повернення дітей, незаконно переміщених[1094].

Особливої уваги заслуговує Стратегія Ради Європи з прав дитини (2022–2027): «Права дітей у дії: від постійного впровадження до спільних інновацій». Стратегія спрямована на просування захисту та заохочення прав дитини по всій Європі, в рамках програми «Будуємо Європу для дітей та разом з дітьми». Ця Стратегія дотримується комплексного підходу, заснованого на правах людини, який передбачає розуміння того, що права дітей є неподільними та взаємозалежними. Серед основних стратегічних цілей містяться положення, що закріплюють свободу від насильства для

[1091] Конвенція ООН про права дитини від 20 листопада 1989 року. *Відомості Верховної Ради України (ВВР).* Конвенцію ратифіковано Постановою ВР № 789-XII від 27.02.91. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_021#Text

[1092] Конвенція про захист цивільного населення під час війн. Женева, 12 серпня 1949 року. *Відомості Верховної Ради України (ВВР).* URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_154

[1093] Конвенція Ради Європи про захист дітей від сексуальної експлуатації та сексуального розбещення, 2007 р. Конвенцію ратифіковано з заявами Законом № 4988-VI від 20.06.2012. *Відомості Верховної Ради України (*ВВР). URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_927#Text

[1094] Конвенція про цивільно-правові аспекти міжнародного викрадення дітей, 2006 р. Конвенцію ратифіковано від 29.04.2011. *Відомості Верховної Ради України (*ВВР). URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/952-2006-п

всіх дітей та права дітей у кризових та надзвичайних ситуаціях. Основні положення Стратегії впливають на удосконалення національного законодавства, оскільки законодавець може адаптувати національне законодавство до нових викликів, що виникають під час воєнного стану з урахуванням принципу найкращих інтересів дитини. Саме Стратегія спрямована на посилення захисту дітей від насильства, забезпечення доступу до освіти й медичної допомоги, підтримку дітей-переселенців та удосконалення законодавчих механізмів гарантування прав дитини в умовах збройного конфлікту[1095].

Національне законодавство України у напрямку захисту прав дитини під час воєнного стану приймається на основі міжнародних нормативно-правових актів. Норми національного законодавства визначають правовий статус дитини, забезпечують правові гарантії та механізми захисту їх прав. Серед ключових нормативно-правових актів, що регулюють відносини у сфері захисту прав дитини слід виокремити наступні : *Закон України «Про охорону дитинства» від 26 квітня 2001 року № 2402-III* – закон визначає статус дитини яка постраждала внаслідок воєнних дій та збройних конфліктів, дитина-біженець; закріплює заборону участі дітей у воєнних діях і збройних конфліктах включаючи вербування, фінансування, матеріальне забезпечення, навчання дітей з метою використання у збройних конфліктах; зобов'язує державу вживати всіх можливих заходів для запобігання вербуванню та використанню дітей у воєнних діях і збройних конфліктах та захищати дітей, які перебувають у населених пунктах, розташованих на територіях активних та можливих воєнних (бойових) дій, та дітей, які постраждали внаслідок воєнних дій і збройних конфліктів[1096]. *Закон України «Про освіту» від 5 вересня 2017 року № 2145-VIII* – деталізує значення терміну «безпечне освітнє середовище»; прописує державні гарантії в умовах воєнного стану, надзвичайної ситуації або надзвичайного стану серед яких створення безпечного освітнього середовища, організацію здобуття освіти, освітнього процесу в умовах воєнного стану, надзвичайної ситуації або надзвичайного стану (особливого періоду) у межах своєї компетенції здійснюють[1097]; *Лист МОН № 1/3845-22 від 02.04.23 року «Про*

[1095] Керівний комітет з прав дитини (CDENF). Стратегія Ради Європи з прав дитини (2022–2027): «Права дітей у дії: від постійного впровадження до спільних інновацій». URL: https://search.coe.int/cm#_Toc89770074

[1096] Про охорону дитинства : Закон України від 26.04.2001 № 2402-III. *Відомості Верховної Ради України*. URL: https: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2402-14#Text

[1097] Про освіту : Закон України від 05.09.2017 р. № 2145-VIII. *Відомості Верховної Ради України*. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2145-19#Text

рекомендації для працівників закладів дошкільної освіти на період дії воєнного стану в Україні» – першочерговими завданнями ЗДО у воєнний час є: налагодження ефективної комунікації учасників освітнього процесу; відновлення освітнього процесу; зарахування до закладу дітей раннього та дошкільного віку із числа внутрішньо переміщених осіб за місцем тимчасового проживання; створення у ЗДО безпечних умов для всіх учасників освітнього процесу; здійснення інформаційної підтримки та психологічного супроводу учасників освітнього процесу[1098].

Аналіз чинного законодавства дає нам підстави стверджувати, що права дітей під час війни гарантовані законодавством, однак існує проблема у їх реалізації, війна створює умови, де руйнуються механізми, які забезпечують їх реальне виконання. Навіть якщо держава дотримується міжнародних норм, воєнні дії (особливо на окупованих територіях) обмежують можливість впливати на захист прав та законних інтересів дітей.

2 Виклики та особливості забезпечення реалізації прав дітей під час воєнного стану

«Триваючі бойові дії та окупація частини України Російською Федерацією спричинили масштабні порушення прав людини, завдавши мільйонам дітей невимовних страждань. Їхні права порушено в усіх сферах життя, що спричинило глибокі як фізичні, так і психологічні травми» – голова Управління Верховного комісара ООН з прав людини Фолькер Тюрк[1099]. Дійсно, війна так чи інакше заважає повноцінному розвитку кожної дитини, особливо в зоні активних бойових дій, на тимчасово окупованих та деокупованих територіях.

Вважаємо за потрібне деталізувати виклики та загрози з якими стикаються діти під час війни, що призводять до проблем реалізації їх прав:

- Значна частина території України зараз забруднена мінами та вибухонебезпечними залишками війни, що становить серйозну і тривалу небезпеку для життя й безпеки дітей. Станом на лютий 2026, з початку

[1098] Лист МОН № 1/3845-22 від 02.04.23 року «Про рекомендації для працівників закладів дошкільної освіти на період дії воєнного стану в Україні». URL: https://mon.gov.ua/npa/pro-rekomendaciyi-dlya-pracivnikiv-zakladiv-doshkilnoyi-osviti-na-period-diyi-voyennogo-stanu-v-ukrayini

[1099] Права людини для всіх всюди. Доповідь ООН детально висвітлює руйнівний вплив бойових дій на дітей в Україні. URL: https://ukraine.ohchr.org/uk/UN-report-details-devastating-impact-of-hostilities-on-children-in-Ukraine

повномасштабного вторгнення, 1394 особа постраждала через міни та вибухонебезпечні залишки війни; 385 загинули, з них діти – 22; отримали травми – 1014, з них діти – 123. Всього потенційно небезпечних територій залишається 133 тис. 300 кв. км[1100].

● Примусове залишення домівок, що призводить до багатьох серйозних наслідків, а саме: страх, тривога, хвилювання втрати друзів, звичного комфортного життя, погіршення умов життя, складнощі з адаптацією до нових умов, переривання освітнього процесу, труднощі у встановленні нових контактів. *Так, кількість зареєстрованих внутрішньо переміщених осіб (ВПО) 4609109 осіб, серед яких жінок – 2753889; чоловіки – 1855220; діти до 18 років – 808114*[1101].

● Примусове вивезення країною-агресором дітей з тимчасово окупованих територій на територію рф та надання їм російського громадянства; розлучення з родинами, примусова паспортизація, незаконне всиновлення, втрата контролю з боку України за такими дітьми та неможливість надання їм відповідного захисту. *Так, 20000 дітей депортовані до рф, повернуто 2047 дитини, зникли безвісти в умовах воєнних дій 2310 дитини (найбільше Луганська обл. – 818 дітей, Донецька обл. – 532 дитини, Херсонська обл. – 635 дітей)*[1102]*; за даними Bringkidsback 1,6 млн дітей залишаються під контролем рф – депортовані, примусово переміщені або на тимчасово окупованій території*[1103].

● Порушення права на життя та здоров'я – станом на березень 2026 року загинуло 690 дітей, поранені 2394 дитини; відкрито 146 кримінальних проваджень за фактами вчинення військовими рф сексуального насильства[1104].

● Вербування дітей, руйнівний онлайн-вплив із небезпечними наслідками в реальному житті, це проявляється залученням дітей через онлайн-платформи для участі в діях, пов'язаних з війною: атака на військові об'єкти, диверсіях, збирання інформації щодо розміщення військових об'єктів, військових частин. *Так, кількість зареєстрованих правопорушень проти основ нацбезпеки, вчиненими неповнолітніми або за їх участі*

[1100] Державна служба України з надзвичайних ситуацій. Довідка щодо заходів протимінної діяльності ДСНС України. URL: https://dsns.gov.ua/demining_map/download-pdf?date=2026-03-05&term_id=27744

[1101] «Інформаційно-обчислювальний центр Міністерства соціальної політики, сім'ї та єдності України». URL: https://www.ioc.gov.ua/en/analytics/dashboard-vpo

[1102] Офіційний сайт НПУ. Злочини вчинені військовими рф під час повномасштабного вторгнення. URL: https://npu.gov.ua/news/zlochyny-vchyneni-viiskovymy-rf-pid-chas-povnomasshtabnoho-vtorhnennia-v-ukrainu-stanom-na-17032026

[1103] Там само.

[1104] Офіційний сайт Bring Kids Back UA https://www.bringkidsback.org.ua/uk/about

наступна: 2022 рік – 3 злочини; 2023 рік – 2 злочини; 2024 рік – 31 злочин; 2025 рік – 130 злочинів[1105].

● Знищення та руйнування об'єктів цивільної інфраструктури, що призводить до втрати безпечного середовища, переривання навчального процесу, складний доступ до медичних послуг, погіршення санітарних умов, як наслідок негативний вплив на фізичне та психологічне здоров'я дітей. Так, за чотири роки війни знищено та пошкоджено 244704 житлових будинків, 4962 навчальних та виховних закладів, 1412 медичних закладів – доповідь Генерального прокурора Руслана Кравченко[1106].

● Обмеження права на освіту – руйнування інфраструктури освітніх закладів, переїзд до інших міст. На сьогоднішній день 412 закладів освіти зруйновано, 4093 закладів освіти пошкоджено. Найбільших руйнувань зазнала Донецька область (пошкоджено – 394, зруйновано – 115), Харківська область (пошкоджено – 746, зруйновано – 103), Сумська (пошкоджено – 262, зруйновано – 22), Миколаївська область (пошкоджено – 276, зруйновано – 33), Херсонська область (пошкоджено – 304, зруйновано – 80), Дніпропетровська область (пошкоджено – 507, зруйновано – 17), Луганська область (пошкоджено – 184, зруйновано – 23) та Київська область (пошкоджено – 236, зруйновано – 15)[1107].

● Безпритульні діти – діти нерідко розлучаються зі своїми батьками в хаотичних умовах конфлікту, втечі та переміщення. Батьки або інші первинні піклувальники є головним джерелом емоційної та фізичної безпеки дитини, і тому розлучення членів сім'ї може мати катастрофічні соціальні та психологічні наслідки. Безпритульні діти особливо вразливі і схильні до небезпеки зневажливого ставлення, насильства, військового вербування, сексуального посягання та інших наруг[1108].

Враховуючи сучасні виклики й загрози з якими зустрічаються наймолодші українці пропонуємо наступні обґрунтовані шляхи вирішення проблем задля забезпечення прав та найкращих інтересів дітей, які проживають в умовах війни, а саме:

– на законодавчому рівні необхідно адаптувати національне законодавство з урахуванням умов воєнного стану, врегулювати питання щодо

[1105] Голова Комітету Верховної Ради з питань свободи слова Ярослав Юрчишин. URL: https://ms.detector.media/withoutsection/post/38958/2026-02-13-kilkist-zlochyniv-nepovnolitnikh-proty-osnov natsbezpeky-za-try-roky-zrosla-v-43-razy-yurchyshyn/

[1106] Офіс Генерального прокуратура. Офіційний сайт. URL: https://www.gp.gov.ua/storage/files/9/н/12/4%20роки.pdf

[1107] Міністерство освіти і науки України. Освіта під загрозою. URL: https://saveschools.in.ua/

[1108] Machel G. The Impact of Armed Conflict on Children. New York : United Nations. 1996. 96 p. URL: http: https://digitallibrary.un.org/record/223213?v=pdf#files

посилення відповідальності за злочини проти дітей, спрощення процедури евакуації, усиновлення дітей, вивезення дітей за кордон, визначити механізм повернення дітей розлучених з сім'єю, спрощений доступ до правової допомоги. Закон повинен не тільки існувати на папері, але й практично працювати в житті кожного, особливо в умовах війни;

– розвиток механізмів психологічної допомоги – створення центрів психологічної підтримки не тільки в обласних центрах, а й в невеликих містечках; впровадження реабілітаційних програм для дітей, які пережили травматичні події війни; надання якісних психологічних послуг в межах медичних закладів та закладів освіти; навчання практикуючих психологів здійснювати із залученням міжнародних партнерів, задля запозичення європейського досвіду, оскільки відновлення психологічного здоров'я дітей є важливим аспектом кожної дитини, кожної родини та держави в цілому;

– взаємодія з міжнародними країнами, посилення міжнародної співпраці – з перших днів війни ми завдячуємо міжнародним партнерам у боротьбі з російською агресією. Питання захисту прав дітей завжди займають пріоритетне місце у будь-якій розвинутій державі світу, тому обмін досвіду між країнами вкрай необхідний. Враховуючи той факт, що багато дітей опинились за кордоном потрібно спростити механізм повернення дітей, розвивати спільні гуманітарні програми, підтримка дітей, які втратили доступ до навчання, допомога в інтегруванні дітей в інших країнах. Запровадити подальший розвиток спільних програм пов'язаних з наданням гуманітарної допомоги, посилити міжнародний контроль у цій сфері;

– здійснювати постійну підготовку суб'єктів захисту прав дітей, з урахуванням потреб сьогодення та європейського досвіду. Залучати їх до тренінгів, конференцій, вебінарів, проводити з ними курси підвищення кваліфікації задля того, щоб вони змогли надати якісну практичну допомогу дітям, які пережили травматичні події війни, розуміли потреби дітей, які опинились у кризових умовах, вміли швидко реагувати на загрози та вчасно запобігти небезпечним наслідкам. Фахівці, які пройшли підготовку, працюють більш ефективно та забезпечують своєчасне реагування на загрози, що сприяє комплексному захисту прав дітей.

Висновки

Забезпечення прав дітей, як майбутнього України, попри всі виклики та загрози, є основою сучасної державної політики України, відображеною у міжнародному та національному праві. Ратифікація Україною міжнародних документів у сфері захисту прав дітей відбулася раніше, але

не застосовувалась, оскільки потреба у врегулюванні відносин виникла під час воєнного стану.

Війна позбавила можливості дітей брати участь у житті суспільства. Діти України стикаються з додатковими перешкодами доступу до освіти, Інтернету, медичних послуг, що є порушенням їх прав. На сьогоднішній день, від кожного з нас залежить подальша доля наших дітей. Стратегія Ради Європи з прав дитини (2022–2027): «Права дітей у дії: від постійного впровадження до спільних інновацій» містить положення, що зобов'язують навчати педагогів у школах, як чуйно підходити до дітей та розмовляти з ними, як поважати їхню думку, а також як виявляти та вирішувати їхні труднощі, приділяючи особливу увагу тому, щоб жодна дитина не була забута[1109]. Ми цілком погоджуємось, що держава повинна зосереджувати свою увагу у впровадженні інновацій щодо навчання вчителів та інших фахівців чи волонтерів у системі освіти, щоб вони зосереджувалися не лише на академічній успішності дітей, а й на їхньому розумовому та емоційному розвитку та життєвих компетенціях.

Законодавець повинен своєчасно оновлювати, вдосконалювати та адаптувати законодавство у сфері захисту прав дітей з урахуванням викликів воєнного часу, забезпечуючи належні гарантії їхньої безпеки, розвитку, соціального захисту та формувати ефективні правові механізми реагування на нові загрози та ризики. Оскільки на сьогоднішній день, спостерігається розбіжність між нормативним закріпленням прав дитини та реальними можливостями їх реалізації.

Анотація

Стаття присвячена проблемам правового регулювання захисту прав дітей в умовах воєнного стану. Здійснено аналіз наукових праць, автори яких досліджували складнощі реалізації прав дітей та шляхи їх вирішення в особливих умовах воєнного стану. У науковому дослідженні сформульовані та запропоновані авторські підходи механізму забезпечення прав та найкращих інтересів дітей, які проживають в умовах війни. Встановлено, у зв'язку з військовою агресією реалізація механізмів захисту прав дітей є проблематичною, а в деяких випадках взагалі неможливою, що не відповідає міжнародним стандартам.

Доведено, забезпечення прав дітей, як майбутнього України, попри всі виклики та загрози, є основою сучасної державної політики України,

[1109] Керівний комітет з прав дитини (CDENF). Стратегія Ради Європи з прав дитини (2022–2027): «Права дітей у дії: від постійного впровадження до спільних інновацій». URL: https://search.coe.int/cm#_Toc89770074

відображеною у міжнародному та національному праві. Запропоновані шляхи вирішення проблем забезпечення прав та найкращих інтересів дітей, які проживають в умовах війни. Серед яких автором зосереджено увагу на розвитку механізмів психологічної допомоги, адаптація національного законодавства з урахуванням умов воєнного стану, посилення міжнародної співпраці, систематичне здійснення підготовки суб'єктів захисту прав дітей, з урахуванням потреб сьогодення та європейського досвіду.

Література

1. Джуган В. О. Проблеми захисту прав дітей під час воєнних дій в Україні. *Юридичний науковий електронний журнал*. № 8/2022. С. 63–67. DOI: https://doi.org/10.32782/2524-0374/2022-8/12
2. Корнінко М. В., Сухарєва А. О. Дотримання та захист прав дітей в умовах воєнного стану: роль поліцейських ювенальної превенції. *Південноукраїнський правничий часопис*. № 3. 2023. С. 9–13. DOI: https://doi.org/10.32850/sulj.2023.3.2
3. Ніколайчук С. Захист прав дітей в умовах воєнного стану: проблеми теорії та практики. *Науковий вісник Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ*. 2022. № 4. С. 94–105. DOI: 10.31733/2078-3566-2022-4-94-105
4. Конвенція ООН про права дитини від 20 листопада 1989 року. *Відомості Верховної Ради України (ВВР).* Конвенцію ратифіковано Постановою ВР № 789-XII від 27.02.91 Режим доступу: URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_021#Text
5. Конвенція про захист цивільного населення під час війн. Женева, 12 серпня 1949 року. *Відомості Верховної Ради України (ВВР).* URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_154
6. Конвенція Ради Європи про захист дітей від сексуальної експлуатації та сексуального розбещення, 2007 р. Конвенцію ратифіковано з заявами Законом № 4988-VI від 20.06.2012. *Відомості Верховної Ради України (*ВВР). URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_927#Text
7. Конвенція про цивільно-правові аспекти міжнародного викрадення дітей, 2006 р. Конвенцію ратифіковано від 29.04.2011. *Відомості Верховної Ради України (*ВВР). URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/952-2006-п
8. Керівний комітет з прав дитини (CDENF). Стратегія Ради Європи з прав дитини (2022–2027): «Права дітей у дії: від постійного впровадження до спільних інновацій». URL: https://search.coe.int/cm#_Toc89770074
9. Про охорону дитинства : Закон України від 26.04.2001 № 2402-III. *Відомості Верховної Ради України*. URL: https: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2402-14#Text
10. Про освіту : Закон України від 05.09.2017 р. № 2145-VIII. *Відомості Верховної Ради України*. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2145-19#Text

11. Лист МОН № 1/3845-22 від 02.04.23 року «Про рекомендації для працівників закладів дошкільної освіти на період дії воєнного стану в Україні» URL: https://mon.gov.ua/npa/pro-rekomendaciyi-dlya-pracivnikiv-zakladiv-doshkilnoyi-osviti-na-period-diyi-voyennogo-stanu-v-ukrayini
12. Права людини для всіх всюди. Доповідь ООН детально висвітлює руйнівний вплив бойових дій на дітей в Україні. URL: https://ukraine.ohchr.org/uk/UN-report-details-devastating-impact-of-hostilities-on-children-in-Ukraine
13. Державна служба України з надзвичайних ситуацій. Довідка щодо заходів протимінної діяльності ДСНС України. URL: https://dsns.gov.ua/demining_map/download-pdf?date=2026-03-05&term_id=27744
14. «Інформаційно-обчислювальний центр Міністерства соціальної політики, сім'ї та єдності України». URL: https://www.ioc.gov.ua/en/analytics/dashboard-vpo
15. Офіційний сайт НПУ. Злочини вчинені військовими рф під час повномасштабного вторгнення. URL: https://npu.gov.ua/news/zlochyny-vchyneni-viiskovymy-rf-pid-chas-povnomasshtabnoho-vtorhnennia-v-ukrainu-stanom-na-17032026
16. Офіційний сайт Bring Kids Back UA. URL: https://www.bringkidsback.org.ua/uk/about
17. Голова Комітету Верховної Ради з питань свободи слова Ярослав Юрчишин. URL: https://ms.detector.media/withoutsection/post/38958/2026-02-13-kilkist-zlochyniv-nepovnolitnikh-proty-osnov-natsbezpeky-za-try-roky-zrosla-v-43-razy-yurchyshyn/
18. Офіс Генерального прокуратура. Офіційний сайт. URL: https://www.gp.gov.ua/storage/files/9/н/12/4%20роки.pdf
19. Міністерство освіти і науки України. Освіта під загрозою. URL: https://saveschools.in.ua/
20. Machel G. The Impact of Armed Conflict on Children. New York : United Nations. 1996. 96 p. URL: http: https://digitallibrary.un.org/record/223213?v=pdf#files

DOI: https://doi.org/10.36059/978-966-397-661-7-32

ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ НАЙКРАЩИХ ІНТЕРЕСІВ ДИТИНИ В УМОВАХ ЗБРОЙНОЇ АГРЕСІЇ: КОНЦЕПЦІЯ ТА ШЛЯХИ ЇЇ РЕАЛІЗАЦІЇ

Тарасенко Олександр Сергійович,
кандидат юридичних наук, доцент,
головний науковий співробітник наукової лабораторії № 4
науково-організаційного центру
Національної академії Служби безпеки України,
вул. М. Максимовича, 22, м. Київ, 03195, Україна

Вступ

Дитинство визнається сучасним міжнародним правом періодом особливої вразливості людини, який потребує спеціального правового захисту, а забезпечення найкращих інтересів дитини – наскрізною концепцією такої діяльності, покликаною підпорядкувати інтересам дитини будь-які рішення, що її стосуються. Актуальність цієї ідеї визначається сучасним масштабом збройного насильства: за даними ЮНІСЕФ, понад 473 мільйони дітей – більш ніж кожна шоста дитина світу – живуть на територіях, охоплених збройними конфліктами, а частка таких дітей від 1990 років майже подвоїлася і сягнула близько дев'ятнадцяти відсотків[1110]. Щорічна доповідь Генерального секретаря ООН з питань дітей і збройних конфліктів, оприлюднена у 2026 році, зафіксувала 38 558 верифікованих тяжких порушень щодо 24 174 дітей – найбільшу кількість постраждалих дітей за тридцять років відповідного мандата[1111]. За таких умов концепція забезпечення найкращих інтересів дитини перестає бути суто гуманітарною декларацією і перетворюється на робочий юридичний інструмент, від ефективності якого залежать життя, здоров'я та майбутнє мільйонів дітей.

Особливого звучання ця проблема набуває для України, яка з 24 лютого 2022 року протистоїть повномасштабній збройній агресії російської федерації. Діти стали однією з найуразливіших категорій жертв агресії: за даними

[1110] "Not the new normal": 2024 one of the worst years in UNICEF's history for children in conflict : UNICEF Press Release, 28 December 2024. URL: https://www.unicef.org/press-releases/not-new-normal-2024-one-worst-years-unicefs-history-children-conflict

[1111] Children and Armed Conflict : Annual Report of the Secretary-General (A/80/723-S/2026/357). United Nations, 2026. URL: https://www.un.org/unispal/document/children-and-armed-conflict-report-of-the-secretary-general-a-80-723-s-2026-357/

державної інформаційної платформи «Діти війни», станом на серпень 2026 року офіційно підтверджено загибель 726 дітей, ще понад 2,7 тисячі дітей дістали поранення, більш як 20,6 тисячі дітей обліковано як депортованих та/або примусово переміщених, і лише близько 2,4 тисячі з них вдалося повернути[1112]. Дійсно, збройна агресія руйнує звичне середовище дитинства – сім'ю, школу, громаду, – а отже, ставить перед державою та міжнародною спільнотою завдання переосмислення змісту найкращих інтересів дитини в надзвичайних умовах, коли на перший план виходять безпека, збереження життя, єдність сім'ї та захист ідентичності дитини.

Наведені міркування формують потребу комплексної характеристики концепції забезпечення найкращих інтересів дитини в умовах збройної агресії та механізму її реалізації в міжнародному праві й законодавстві України, а також формулювання пропозицій щодо вдосконалення відповідного правового регулювання і правозастосовної практики. Досягнення зазначеної мети передбачає виконання таких завдань: 1) з'ясувати лексичне та юридичне значення поняття «найкращі інтереси дитини», сутність і зміст концепції забезпечення найкращих інтересів дитини та її співвідношення з іншими принципами, що формують систему гарантій прав дитини; 2) розкрити особливості цієї концепції в умовах збройної агресії та охарактеризувати її наукові обґрунтування; 3) проаналізувати механізм реалізації концепції забезпечення найкращих інтересів дитини в умовах збройної агресії в міжнародному праві та законодавстві України, включно зі значенням практики Європейського суду з прав людини; 4) визначити проблеми у сфері забезпечення найкращих інтересів дитини в умовах збройної агресії та окреслити шляхи їх подолання.

Проблематика найкращих інтересів дитини має ґрунтовну наукову традицію. У зарубіжній доктрині класичними стали праці Ф. Алстона, який дослідив співвідношення універсальності принципу найкращих інтересів із культурним розмаїттям практик його застосування[1113], М. Фрімена – автора розгорнутого коментаря до статті 3 Конвенції про права дитини[1114], та Ж. Зерматтена, який розкрив функції цього принципу як критерію оцінки і критерію ухвалення рішень[1115]. В українській

[1112] Діти війни: державний портал розшуку дітей, які постраждали внаслідок збройної агресії. URL: https://childrenofwar.gov.ua/

[1113] Alston P. The Best Interests Principle: Towards a Reconciliation of Culture and Human Rights. *International Journal of Law and the Family*. 1994. Vol. 8. P. 1–25.

[1114] Freeman M. A Commentary on the United Nations Convention on the Rights of the Child. Article 3: The Best Interests of the Child. Leiden : Martinus Nijhoff Publishers, 2007. 79 p.

[1115] Zermatten J. The Best Interests of the Child Principle: Literal Analysis and Function. *The International Journal of Children's Rights*. 2010. Vol. 18. P. 483–499.

правовій науці концептуальні засади захисту прав дитини розроблено у працях Л. В. Красицької, присвячених здійсненню та захисту особистих немайнових і майнових прав батьків та дітей[1116], Н. М. Крестовської, яка обґрунтувала становлення ювенального права України[1117], Н. М. Опольської, котра запропонувала цілісну характеристику механізму забезпечення прав дитини[1118]. Виклики повномасштабної війни зумовили формування нового напряму досліджень: В. П. Маковій проаналізував трансформацію інститутів влаштування дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування, в умовах воєнного стану[1119], Г. М. Грабовська та А. М. Лисюк – захист прав дітей-сиріт під час воєнних дій[1120], В. З. Чорнописька та Ю. Ю. Байовська – альтернативні форми влаштування дітей, позбавлених батьківського піклування[1121], Н. В. Драпатий – тимчасове влаштування дитини в сім'ю фактичного вихователя[1122], А. О. Сухарєва та В. Є. Барба – участь правоохоронних органів у формуванні безпекового освітнього середовища для дітей[1123]. Саме ці розвідки формують доктринальне підґрунтя сучасної концепції забезпечення найкращих інтересів дитини загалом та в умовах збройної агресії зокрема.

Водночас і на національному, і на міжнародному рівні зберігається низка проблем, які потребують розв'язання. До них належать: незаконна депортація та примусове переміщення українських дітей і складність їх повернення; становище дітей на тимчасово окупованих територіях,

[1116] Красицька Л. В. Проблеми здійснення та захисту особистих та майнових прав батьків і дітей : монографія. Київ : Ліра-К, 2014. 628 с.

[1117] Крестовська Н. М. Ювенальне право України: генезис та сучасний стан : автореф. дис. … д-ра юрид. наук : 12.00.01. Одеса, 2008. 40 с.

[1118] Опольська Н. М. Права дитини в Україні : монографія. 2-ге вид., перероб. та допов. Вінниця : ВНАУ, 2019. 289 с.

[1119] Маковій В. П. Особливості реалізації змісту окремих інститутів влаштування дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування, в умовах воєнного стану. *Захист прав дитини в умовах збройної агресії* : колективна монографія / за заг. редакцією проф. М. В. Корнієнко. Одеса : ОДУВС, 2025. С. 609–628. DOI: https://doi.org/10.36059/978-966-397-560-3-25

[1120] Грабовська Г. М., Лисюк А. М. Захист прав дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування під час військових дій. *Аналітично-порівняльне правознавство*. 2023. № 2. С. 80–84. DOI: https://doi.org/10.24144/2788-6018.2023.02.13

[1121] Чорнописька В. З., Байовська Ю. Ю. Альтернативні форми влаштування дітей, позбавлених батьківського піклування в умовах воєнного стану. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія Право*. 2024. Випуск 86: частина 2. С. 258–263. DOI: https://doi.org/10.24144/2307-3322.2024.86.2.40

[1122] Драпатий Н. В. Тимчасове влаштування дитини в сім'ю фактичного вихователя як форма влаштування дітей. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія Право*. 2024. Випуск 82: частина 1. С. 281–285. DOI: https://doi.org/10.24144/2307-3322.2024.82.1.43

[1123] Сухарєва А. О., Барба В. Є. Сучасні виклики в діяльності поліції щодо формування безпечного освітнього середовища для дітей. *Захист прав дитини в умовах воєнного стану* : колективна монографія. Львів – Торунь : Liha-Pres, 2024. С. 143–154. DOI: https://doi.org/10.36059/978-966-397-420-0-10

які зазнають примусової паспортизації, індоктринації та мілітаризації; ризики для дітей, позбавлених батьківського піклування, та вихованців закладів інституційного догляду в умовах евакуації; втрата документів і загрози ідентичності дитини; масштабні потреби у психологічній реабілітації; на міжнародному рівні – недостатня ефективність механізмів примусового виконання норм міжнародного гуманітарного права, повільність процедур притягнення винних до відповідальності та дефіцит фінансування програм захисту дітей. Окреслене коло проблем визначає логіку подальшого викладу змісту цього дослідження.

1 Сутність та зміст концепції забезпечення найкращих інтересів дитини в умовах збройної агресії

З лексичного погляду словосполучення «найкращі інтереси дитини» поєднує іменник «інтерес», що походить від латинського interest – «має значення, важливо» – і в тлумачних словниках розкривається через категорії потреби, користі та блага, з прикметником «найкращий», який є формою найвищого ступеня порівняння і вказує на оптимальний, максимально можливий за конкретних обставин стан задоволення потреб дитини. Юридичне значення цього поняття є складнішим: воно належить до оціночних понять права, зміст яких не піддається вичерпній формалізації і встановлюється у кожному конкретному випадку. Відправною нормою є пункт 1 статті 3 Конвенції про права дитини, за яким в усіх діях щодо дітей, незалежно від того, здійснюються вони державними чи приватними установами, що займаються питаннями соціального забезпечення, судами, адміністративними чи законодавчими органами, першочергова увага приділяється якнайкращому забезпеченню інтересів дитини[1124]. В українському законодавстві легальну дефініцію розглянутого поняття закріплено у статті 1 Закону України «Про охорону дитинства»: забезпечення найкращих інтересів дитини визначено як дії та рішення, спрямовані на задоволення індивідуальних потреб дитини відповідно до її віку, статі, стану здоров'я, особливостей розвитку, життєвого досвіду, родинної, культурної та етнічної належності, з урахуванням думки дитини, якщо вона досягла такого віку і рівня розвитку, що може її висловити[1125]. Оціночний характер

[1124] Конвенція про права дитини від 20 листопада 1989 року. *Верховна Рада України*. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_021#Text

[1125] Про охорону дитинства : Закон України від 26 квітня 2001 року № 2402-III. *Верховна Рада України*. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2402-14#Text

поняття забезпечує гнучкість правозастосування, проте водночас створює ризик надмірної дискреції, що зумовлює потребу в чітких критеріях оцінювання та процедурних запобіжниках.

Ідея пріоритету інтересів дитини пройшла тривалу еволюцію. На універсальному рівні її вперше було нормативно зафіксовано у принципі 2 Декларації прав дитини 1959 року, відповідно до якого при ухваленні з метою спеціального захисту дитини законів головним міркуванням має бути найкраще забезпечення її інтересів[1126]. Конвенція про права дитини 1989 року перетворила це положення з програмної настанови на юридично обов'язкову норму та надала йому наскрізного характеру: крім загального формулювання статті 3, вимога врахування найкращих інтересів дитини відтворена у положеннях про розлучення дитини з батьками (стаття 9), про відповідальність батьків за виховання (стаття 18), про альтернативний догляд (стаття 20), а стосовно усиновлення найкращі інтереси дитини визнано міркуванням найвищого, а не лише першочергового значення (стаття 21). Сутність концепції полягає у зміні самої парадигми ставлення до дитини: дитина розглядається не як пасивний об'єкт піклування дорослих, а як самостійний суб'єкт прав, добробут і розвиток якого є метою правового регулювання, а не побічним наслідком реалізації інтересів сім'ї, громади чи держави.

Авторитетне тлумачення концепції надав Комітет ООН з прав дитини у Зауваженні загального порядку № 14 (2013), де розкрито триєдину юридичну природу найкращих інтересів дитини: це водночас матеріальне суб'єктивне право дитини на те, щоб її найкращі інтереси оцінювалися і бралися до уваги як міркування першочергового значення; основоположний інтерпретаційний принцип, за яким з декількох можливих тлумачень правової норми обирається те, що найповніше відповідає інтересам дитини; та правило процедури, яке зобов'язує при ухваленні будь-якого рішення, що стосується дитини, оцінювати його можливий позитивний чи негативний вплив на неї і демонструвати, як саме інтереси дитини були враховані[1127]. Ж. Зерматтен слушно характеризує цей принцип одночасно як критерій контролю, що дає змогу перевіряти відповідність дій і рішень інтересам дитини, та як критерій вирішення, що визначає вибір між конкуруючими варіантами[1128]. Така

[1126] Декларація прав дитини від 20 листопада 1959 року. *Верховна Рада України*. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_384#Text

[1127] Зауваження загального порядку № 14 (2013) про право дитини на приділення першочергової уваги якнайкращому забезпеченню її інтересів (пункт 1 статті 3) : Комітет ООН з прав дитини, 29 травня 2013 року. CRC/C/GC/14, п. 6. URL: https://docs.un.org/en/CRC/C/GC/14

[1128] Zermatten J. The Best Interests of the Child Principle: Literal Analysis and Function. *The International Journal of Children's Rights*. 2010. Vol. 18. P. 483–499. DOI: https://doi.org/10.1163/157181810X537391

багатофункціональність відрізняє найкращі інтереси дитини від більшості інших правових принципів і пояснює їхнє центральне місце у сучасному дитиноцентричному правопорядку.

Зміст концепції розкривається через систему елементів, які підлягають урахуванню при оцінюванні найкращих інтересів дитини. Комітет ООН з прав дитини відносить до них: погляди самої дитини; її ідентичність, включно зі статтю, релігією, культурною та етнічною належністю; збереження сімейного середовища і підтримання стосунків з близькими; піклування, захист та безпеку дитини; ситуацію вразливості, у якій вона перебуває; право дитини на здоров'я та її право на освіту[1129]. Процедурний вимір концепції передбачає двоступеневу конструкцію: оцінювання найкращих інтересів як змістовне зважування всіх елементів у конкретній ситуації та визначення найкращих інтересів як формальну процедуру ухвалення рішення з належними гарантіями – правом дитини бути вислуханою, залученням фахівців, обґрунтуванням рішення із зазначенням того, яким чином інтереси дитини були зіставлені з іншими міркуваннями, та можливістю перегляду. Важливо, що жоден з елементів не має наперед визначеної переваги: їх співвідношення є динамічним і залежить від віку, зрілості та життєвої ситуації конкретної дитини, що робить концепцію індивідуалізованим інструментом, а не універсальним шаблоном.

Принцип забезпечення найкращих інтересів дитини діє не ізольовано, а в системі принципів, які формують гарантії прав дитини. Комітет ООН з прав дитини визначає чотири загальні принципи Конвенції: недискримінацію (стаття 2), найкращі інтереси дитини (стаття 3), право на життя, виживання і розвиток (стаття 6) та право дитини бути почутою (стаття 12)[1130]. У цій системі найкращі інтереси відіграють роль своєрідного принципу-інтегратора: недискримінація гарантує рівність вихідних умов, право на розвиток задає цільовий орієнтир, право бути почутим є способом установлення дійсних інтересів дитини, тоді як стаття 3 підпорядковує всі рішення досягненню найкращого для дитини результату. Непростим є співвідношення цього принципу з правами батьків та принципом поваги до сімейного життя: концепція не протиставляє дитину сім'ї, адже збереження сімейного середовища саме і є одним з елементів її інтересів, однак у разі неусувного конфлікту

[1129] Зауваження загального порядку № 14 (2013) : Комітет ООН з прав дитини. CRC/C/GC/14, пп. 52–79. URL: https://docs.un.org/en/CRC/C/GC/14

[1130] Конвенція про права дитини від 20 листопада 1989 року, статті 2, 6, 12. *Верховна Рада України*. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_021#Text

пріоритет надається дитині. У доктрині принцип зазнавав і критики: Ф. Алстон звертав увагу на ризики культурного релятивізму та прихованого патерналізму, коли під виглядом інтересів дитини утверджуються уявлення й уподобання дорослих[1131]; М. Фрімен у відповідь наголошує, що принцип не підміняє права дитини, а структурує їх застосування, вимагаючи обґрунтованості та перевірюваності кожного рішення[1132]. Саме процедурні гарантії – участь дитини, мотивування, зовнішній контроль – знімають більшість цих застережень.

В умовах збройної агресії сутність концепції не змінюється, однак її зміст зазнає суттєвої трансформації через зміщення пріоритетів. По-перше, на перший план виходять безпека, збереження життя і здоров'я дитини, які стають передумовою реалізації всіх інших елементів її інтересів. По-друге, вирішального значення набуває єдність сім'ї: розлучення дитини з батьками допускається лише як крайній тимчасовий захід, а можливості для возз'єднання мають забезпечуватися невідкладно. По-третє, особливої ваги набуває збереження ідентичності дитини – імені, громадянства, мови, культурної належності та сімейних зв'язків, – яка в умовах окупації і депортацій опиняється під прямою загрозою. По-четверте, діє презумпція тимчасовості захисних рішень: евакуація та влаштування дитини мають зберігати можливість повернення, а остаточні зміни її правового статусу, насамперед усиновлення, під час активного конфлікту є неприпустимими – міжнародне гуманітарне право прямо забороняє окупаційній державі змінювати сімейний стан дітей на окупованій території[1133]. По-п'яте, самостійним елементом інтересів дитини стає її право на фізичну та психологічну реабілітацію і соціальну реінтеграцію після пережитого. У сукупності ці акценти утворюють воєнну модифікацію концепції, яка вимагає від держави проактивних, а не лише реактивних дій.

Сучасна доктрина забезпечення найкращих інтересів дитини має ґрунтовне наукове підґрунтя. У зарубіжній науці сформувалися щонайменше три взаємопов'язані лінії обґрунтування: аналітична, спрямована на розкриття юридичної природи і функцій принципу; критична, що досліджує межі суддівської дискреції та культурні контексти

[1131] Alston P. The Best Interests Principle: Towards a Reconciliation of Culture and Human Rights. *International Journal of Law and the Family*. 1994. Vol. 8. P. 1–25. DOI: https://doi.org/10.1093/LAWFAM%2F8.1.1

[1132] Freeman M. A Commentary on the United Nations Convention on the Rights of the Child. Article 3: The Best Interests of the Child. Leiden : Martinus Nijhoff Publishers, 2007. 79 p.

[1133] Женевська конвенція про захист цивільного населення під час війни від 12 серпня 1949 року, стаття 50. *Верховна Рада України*. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_154#Text

застосування; і прикладна, присвячена методикам оцінювання інтересів дитини в окремих категоріях справ. В українській правовій науці концепція розвивається насамперед у межах сімейного права та ювеналістики: Л. В. Красицька обґрунтувала розуміння інтересів дитини як межі здійснення батьківських прав і критерію вирішення спорів, що виникають між батьками та дітьми[1134]; Н. М. Опольська запропонувала розглядати забезпечення прав дитини як цілісний механізм, у якому принцип найкращих інтересів виконує системоутворюючу роль[1135]. Спільним для вітчизняної доктрини є висновок, що цей принцип має застосовуватися не лише судами у спорах про дітей, а й усіма органами публічної влади під час формування та реалізації політики, яка прямо чи опосередковано стосується дитинства.

Повномасштабна збройна агресія стимулювала формування окремого напряму наукових обґрунтувань концепції. Зокрема, в межах системного осмислення воєнної трансформації механізмів захисту дитинства В. П. Маковій довів, що інститути влаштування дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування, в умовах воєнного стану мають функціонувати з посиленими запобіжниками, підпорядкованими найкращим інтересам дитини[1136]. Дослідження Н. В. Драпатого обґрунтовує тимчасове влаштування дитини в сім'ю фактичного вихователя як гнучку форму, що дає змогу зберегти для дитини сімейне середовище у надзвичайних обставинах[1137]. В. З. Чорнописька та Ю. Ю. Байовська доводять пріоритетність сімейних форм влаштування дітей над інституційними навіть в умовах воєнного стану[1138]. У свою чергу А. О. Сухарєва та В. Є. Барба спроєктували модель залучення до забезпечення найкращих інтересів дитини правоохоронних органів від органів публічної адміністрації з метою формування релевантного безпекового освітнього середовища

[1134] Красицька Л. В. Проблеми здійснення та захисту особистих та майнових прав батьків і дітей : монографія. Київ : Ліра-К, 2014. 628 с.

[1135] Опольська Н. М. Права дитини в Україні : монографія. 2-ге вид., перероб. та допов. Вінниця : ВНАУ, 2019. 289 с.

[1136] Маковій В. П. Особливості реалізації змісту окремих інститутів влаштування дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування, в умовах воєнного стану. *Захист прав дитини в умовах збройної агресії* : колективна монографія / за заг. редакцією проф. М. В. Корнієнко. Одеса : ОДУВС, 2025. С. 609–628. DOI: https://doi.org/10.36059/978-966-397-560-3-25

[1137] Драпатий Н. В. Тимчасове влаштування дитини в сім'ю фактичного вихователя як форма влаштування дітей. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія Право*. 2024. Випуск 82: частина 1. С. 281–285. DOI: https://doi.org/10.24144/2307-3322.2024.82.1.43

[1138] Чорнописька В. З., Байовська Ю. Ю. Альтернативні форми влаштування дітей, позбавлених батьківського піклування в умовах воєнного стану. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія Право*. 2024. Випуск 86: частина 2. С. 258–263. DOI: https://doi.org/10.24144/2307-3322.2024.86.2.40

для дітей[1139]. Саме ці розвідки формують доктринальне підґрунтя сучасної концепції забезпечення найкращих інтересів дитини загалом та в умовах збройної агресії зокрема.

Узагальнюючи, можна констатувати, що українська доктрина сформувала воєнний вимір концепції найкращих інтересів дитини, засадами якого є пріоритет безпеки і сімейного середовища, тимчасовість надзвичайних рішень та неприпустимість використання вразливості дитини для зміни її ідентичності.

2 Механізм реалізації концепції забезпечення найкращих інтересів дитини в умовах збройної агресії в міжнародному праві та законодавстві України

Міжнародно-правові засоби забезпечення найкращих інтересів дитини в умовах збройної агресії мають комплексний характер і належать до трьох взаємодоповнюваних галузей міжнародного права. Міжнародне гуманітарне право закріплює обов'язки сторін конфлікту щодо дітей безпосередньо: Женевська конвенція про захист цивільного населення під час війни 1949 року вимагає забезпечувати дітям, які осиротіли чи були розлучені із сім'ями внаслідок війни, утримання, виховання та можливість сповідувати свою релігію, а на окупованих територіях – сприяти належному функціонуванню установ, відповідальних за піклування про дітей[1140]; Додатковий протокол I 1977 року проголошує принцип особливої поваги до дітей і зобов'язує сторони конфлікту надавати їм піклування та допомогу, яких вони потребують[1141]. Міжнародне право прав людини продовжує діяти і під час збройного конфлікту: Конвенція про права дитини не передбачає можливості відступу від принципу найкращих інтересів, а її стаття 38 прямо зобов'язує держави забезпечувати повагу до норм гуманітарного права, застосовних до дітей. Міжнародне кримінальне право замикає цю систему механізмом індивідуальної відповідальності:

[1139] Сухарєва А. О., Барба В. Є. Сучасні виклики в діяльності поліції щодо формування безпечного освітнього середовища для дітей. *Захист прав дитини в умовах воєнного стану* : колективна монографія. Львів – Торунь: Liha-Pres, 2024. С. 143–154. DOI: https://doi.org/10.36059/978-966-397-420-0-10

[1140] Женевська конвенція про захист цивільного населення під час війни від 12 серпня 1949 року, статті 24, 50. *Верховна Рада України*. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_154#Text

[1141] Додатковий протокол до Женевських конвенцій від 12 серпня 1949 року, що стосується захисту жертв міжнародних збройних конфліктів (Протокол I), від 8 червня 1977 року, статті 77–78. *Верховна Рада України*. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_199#Text

Римський статут Міжнародного кримінального суду криміналізує, зокрема, призов та використання дітей до п'ятнадцяти років у воєнних діях, а також незаконну депортацію і переміщення цивільного населення[1142]. Окремим засобом є діяльність Ради Безпеки ООН: резолюцією 1612 (2005) створено механізм моніторингу та звітування щодо шести тяжких порушень прав дітей у збройних конфліктах – вбивств і каліцтв, вербування та використання, сексуального насильства, викрадень, нападів на школи й лікарні та відмови в гуманітарному доступі[1143].

Інституційну інфраструктуру захисту утворюють Спеціальний представник Генерального секретаря ООН з питань дітей і збройних конфліктів, який готує щорічні доповіді з переліками сторін, відповідальних за тяжкі порушення, ЮНІСЕФ, Міжнародний комітет Червоного Хреста з його механізмами розшуку та возз'єднання сімей, а також регіональні організації. Саме зведені дані цього механізму засвідчують глибину сучасної кризи: у доповіді 2026 року верифіковано 38 558 тяжких порушень щодо дітей, при цьому майже сімдесят відсотків дитячих втрат спричинено застосуванням вибухової зброї у населених пунктах, а Україна належить до країн з найвищими показниками таких втрат[1144]. Вимоги, що випливають із зазначених джерел та практики їх застосування, узагальнює категорія міжнародно-правових стандартів у сфері забезпечення найкращих інтересів дитини в умовах збройної агресії – закріплених у міжнародних актах нормативних вимог до поведінки держав та інших суб'єктів щодо оцінювання, врахування і захисту інтересів дитини під час збройних конфліктів. Такі стандарти можуть бути класифіковані за юридичною силою – на юридично обов'язкові та рекомендаційні; за сферою дії – на універсальні та регіональні; за змістом – на матеріальні, які визначають обсяг гарантій, і процедурні, які встановлюють порядок оцінювання інтересів дитини, моніторингу та відповідальності. Особливістю цих стандартів є дитиноцентричність: на відміну від загальних стандартів прав людини, вони перетворюють інтереси дитини на самостійний критерій правомірності поведінки всіх учасників конфлікту.

Ядро універсальних міжнародно-правових стандартів становить Конвенція про права дитини разом із Факультативним протоколом щодо

[1142] Римський статут Міжнародного кримінального суду від 17 липня 1998 року, стаття 8. *Верховна Рада України*. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_588#Text

[1143] Резолюція Ради Безпеки ООН 1612 (2005) від 26 липня 2005 року. URL: https://docs.un.org/en/S/RES/1612(2005)

[1144] Children and Armed Conflict : Annual Report of the Secretary-General (A/80/723-S/2026/357). United Nations, 2026. URL: https://www.un.org/unispal/document/children-and-armed-conflict-report-of-the-secretary-general-a-80-723-s-2026-357/.

участі дітей у збройних конфліктах 2000 року, який підвищив вимоги до мінімального віку обов'язкового призову та безпосередньої участі дітей у воєнних діях[1145]. Нормативний зміст цих стандартів конкретизує Зауваження загального порядку № 14 (2013), яке вимагає оцінювати найкращі інтереси дитини у кожному рішенні, включно з рішеннями надзвичайного характеру[1146]. Значну роль відіграють і акти так званого м'якого права: Керівні вказівки ООН щодо альтернативного догляду за дітьми 2010 року, які закріплюють принципи необхідності та відповідності при влаштуванні дітей, позбавлених батьківського піклування, зокрема у надзвичайних ситуаціях; Паризькі принципи щодо дітей, пов'язаних зі збройними силами та збройними групами, 2007 року, орієнтовані на звільнення і реінтеграцію таких дітей; мінімальні стандарти захисту дитинства у гуманітарному реагуванні[1147]. Хоча ці документи не мають обов'язкової юридичної сили, вони конкретизують загальні конвенційні норми, формують одноманітну практику держав і гуманітарних організацій, а тому виконують стандартоутворюючу функцію.

Окрему групу універсальних стандартів утворюють вимоги щодо збереження сім'ї та ідентичності дитини, які набувають вирішального значення саме в умовах збройної агресії. Конвенція про права дитини зобов'язує держави поважати право дитини на збереження індивідуальності, включно з громадянством, ім'ям та сімейними зв'язками, вживати заходів для боротьби з незаконним переміщенням дітей за кордон та запобігати їх викраденню[1148]. Міжнародне гуманітарне право категорично забороняє депортацію цивільного населення з окупованої території та не дозволяє окупаційній державі змінювати сімейний стан дітей[1149]. Із цих положень випливає стандарт неприпустимості передачі дітей під юрисдикцію держави-агресора, примусової зміни їхнього громадянства та усиновлення громадянами такої держави. Порушення цього стандарту

[1145] Факультативний протокол до Конвенції про права дитини щодо участі дітей у збройних конфліктах від 25 травня 2000 року. *Верховна Рада України*. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_795#Text

[1146] Зауваження загального порядку № 14 (2013) про право дитини на приділення першочергової уваги якнайкращому забезпеченню її інтересів : Комітет ООН з прав дитини, 29 травня 2013 року. CRC/C/GC/14, п. 6. URL: https://docs.un.org/en/CRC/C/GC/14

[1147] The Paris Principles. Principles and Guidelines on Children Associated with Armed Forces or Armed Groups. UNICEF, February 2007. URL: https://www.unicef.org/mali/media/1561/file/parisprinciples.pdf

[1148] Конвенція про права дитини від 20 листопада 1989 року, статті 8, 11, 35. *Верховна Рада України*. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_021#Text

[1149] Женевська конвенція про захист цивільного населення під час війни від 12 серпня 1949 року, статті 49–50. *Верховна Рада України*. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_154#Text

має найтяжчу міжнародно-правову кваліфікацію: насильницька передача дітей однієї групи до іншої групи прямо названа серед діянь у статті II Конвенції про запобігання злочину геноциду та покарання за нього 1948 року, а незаконна депортація і переміщення населення становлять воєнний злочин за Римським статутом[1150]. Саме на цьому стандарті ґрунтуються видані Міжнародним кримінальним судом у березні 2023 року ордери на арешт вищих посадових осіб держави-агресора у зв'язку з депортацією українських дітей[1151].

Регіональні міжнародно-правові стандарти конкретизують універсальні вимоги з урахуванням особливостей європейського правового простору. Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод не містить окремої «дитячої» статті, однак Європейський суд з прав людини інтегрував найкращі інтереси дитини у зміст статті 8, яка гарантує повагу до приватного і сімейного життя та покладає на держави позитивні зобов'язання щодо захисту дитини[1152]. Європейська конвенція про здійснення прав дітей 1996 року, ратифікована Україною, закріплює процедурні права дитини у судових провадженнях, що її стосуються, – право на отримання інформації, на висловлення власної думки та на представництво[1153]. У праві Європейського Союзу найкращі інтереси дитини піднесено до рівня первинного права статтею 24 Хартії основних прав ЄС, а спеціальним інструментом реагування на масове переміщення дітей війни стала Директива Ради 2001/55/ЄС про тимчасовий захист, уперше активована у 2022 році саме щодо осіб, які рятувалися від агресії проти України: вона гарантує дітям під тимчасовим захистом доступ до освіти, а щодо дітей без супроводу вимагає невідкладного забезпечення представництва, зокрема через законне опікунство, та влаштування з урахуванням думки дитини[1154]. У такий спосіб регіональний рівень додає до універсальних стандартів розвинуті процедурні гарантії та наднаціональні механізми контролю.

[1150] Конвенція про запобігання злочину геноциду та покарання за нього від 9 грудня 1948 року. *Верховна Рада України*. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_155#Text

[1151] Situation in Ukraine: ICC judges issue arrest warrants against Vladimir Vladimirovich Putin and Maria Alekseyevna Lvova-Belova. *International Criminal Court*, 17 March 2023. URL: https://www.icc-cpi.int/news/situation-ukraine-icc-judges-issue-arrest-warrants-against-vladimir-vladimirovich-putin-and

[1152] Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод від 4 листопада 1950 року, стаття 8. *Верховна Рада України*. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_004#Text

[1153] Європейська конвенція про здійснення прав дітей від 25 січня 1996 року. *Верховна Рада України*. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_135#Text

[1154] Директива Ради 2001/55/ЄС про мінімальні стандарти надання тимчасового захисту у разі масового напливу переміщених осіб від 20 липня 2001 року, стаття 16. URL: https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=celex%3A32001L0055

Особливе значення для формування регіональних стандартів має практика Європейського суду з прав людини, яка перетворила найкращі інтереси дитини на автономний конвенційний критерій. У справі «Neulinger and Shuruk проти Швейцарії» Велика палата сформулювала засадниче положення: в усіх рішеннях, що стосуються дітей, їхні найкращі інтереси мають першочергове значення, а тому національні органи зобов'язані здійснювати поглиблений аналіз становища дитини навіть під час виконання міжнародних зобов'язань щодо її повернення[1155]. У справі «Strand Lobben та інші проти Норвегії» Велика палата наголосила, що при обмеженні сімейних зв'язків держава має ретельно зважити інтереси дитини та її батьків, забезпечити належну якість процесу ухвалення рішення і спрямованість вжитих заходів на возз'єднання сім'ї тією мірою, якою це відповідає інтересам дитини[1156]. В інших рішеннях Суд визнав, що надзвичайна вразливість дитини має переважне значення порівняно з її міграційним статусом, а умови прийому дітей, які шукають захисту, повинні відповідати їхньому вікові та потребам. Сформований у цій практиці двоєдиний стандарт – матеріальний пріоритет інтересів дитини та процедурна вимога їх реального оцінювання – є безпосередньо застосовним і до ситуацій, породжених збройним конфліктом.

Практика Суду щодо збройної агресії проти України розвинула ці стандарти в екстериторіальному вимірі. Спираючись на доктрину ефективного контролю, Суд поширює відповідальність держави за Конвенцією на території, які вона фактично контролює поза власними кордонами. У міждержавній справі «Україна і Нідерланди проти Росії» Велика палата у рішенні від 9 липня 2025 року констатувала масштабні системні порушення Конвенції, допущені державою-відповідачем, визнавши, зокрема, несумісною з Конвенцією адміністративну практику незаконного переміщення до російської федерації українських дітей[1157]. Це рішення має стратегічне значення для досліджуваної концепції: воно юридично фіксує, що депортація дітей, розрив їхніх сімейних зв'язків та асиміляційні практики є порушенням конвенційних прав, створює доказове підґрунтя для міжнародних компенсаційних механізмів і підтверджує, що обов'язок першочергового врахування інтересів дитини зберігає чинність у найгостріших безпекових умовах.

[1155] Neulinger and Shuruk v. Switzerland [GC] : judgment of the European Court of Human Rights, 6 July 2010. URL: https://hudoc.echr.coe.int/

[1156] Strand Lobben and Others v. Norway [GC] : judgment of the European Court of Human Rights, 10 September 2019. URL: https://hudoc.echr.coe.int/

[1157] Ukraine and the Netherlands v. Russia [GC] : judgment of the European Court of Human Rights, 9 July 2025. URL: https://hudoc.echr.coe.int/

Реалізація концепції в Україні спирається на розгалужену нормативну основу. Конституція України проголошує охорону дитинства обов'язком держави і гарантує захист прав дитини[1158]. Сімейний кодекс України закріплює вимогу здійснювати регулювання сімейних відносин з максимально можливим урахуванням інтересів дитини та гарантує дитині право бути вислуханою при вирішенні питань, що її стосуються[1159]; Цивільний кодекс України підпорядковує інтересам дитини інститути опіки та піклування[1160]. Закон України «Про охорону дитинства» не лише містить легальну дефініцію забезпечення найкращих інтересів дитини, а й закріплює спеціальні гарантії для дітей, які постраждали внаслідок воєнних дій і збройних конфліктів[1161]. На підзаконному рівні центральне місце посідає постанова Кабінету Міністрів України № 866, яка визначає порядок провадження органами опіки та піклування діяльності, пов'язаної із захистом прав дитини, включно з невідкладними діями у разі загрози її життю чи здоров'ю[1162]. Принцип найкращих інтересів послідовно застосовує й судова практика: Верховний Суд виходить із того, що в усіх справах, які стосуються дитини, визначальним є якнайкраще забезпечення її інтересів з урахуванням конкретних обставин справи[1163], а відповідно до Закону України «Про виконання рішень та застосування практики Європейського суду з прав людини» національні суди застосовують Конвенцію та практику Суду як джерело права[1164].

Воєнний стан зумовив формування спеціального сегмента механізму реалізації концепції. Держава запровадила обов'язкову евакуацію дітей з територій активних бойових дій, особливий порядок евакуації та обліку вихованців закладів інституційного догляду, тимчасове влаштування

[1158] Конституція України від 28 червня 1996 року, статті 51–52. *Верховна Рада України*. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254к/96-вр#Text

[1159] Сімейний кодекс України від 10 січня 2002 року № 2947-III, статті 7, 171. *Верховна Рада України*. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2947-14#Text

[1160] Цивільний кодекс України від 16 січня 2003 року № 435-IV. *Верховна Рада України*. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/435-15#Text

[1161] Про охорону дитинства : Закон України від 26 квітня 2001 року № 2402-III. *Верховна Рада України*. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2402-14#Text

[1162] Питання діяльності органів опіки та піклування, пов'язаної із захистом прав дитини : Постанова Кабінету Міністрів України від 24 вересня 2008 року № 866. *Верховна Рада України*. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/866-2008-п#Text

[1163] Постанова Касаційного цивільного суду у складі Верховного Суду від 4 травня 2022 року у справі № 696/805/20 (провадження № 61-10002св21). *Єдиний державний реєстр судових рішень*. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/104232536.

[1164] Про виконання рішень та застосування практики Європейського суду з прав людини : Закон України від 23 лютого 2006 року № 3477-IV, стаття 17. *Верховна Рада України*. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3477-15#Text

дітей, які залишилися без батьківського піклування, переважно у сімейні форми, а також надання статусу дитини, яка постраждала внаслідок воєнних дій та збройних конфліктів. Виходячи з презумпції тимчасовості надзвичайних рішень, на період воєнного стану фактично зупинено міждержавне усиновлення, що унеможливлює остаточну зміну правового становища дитини в умовах, коли достовірно перевірити її сімейні зв'язки неможливо. Для протидії найтяжчому порушенню – депортації та примусовому переміщенню дітей – створено координаційний механізм повернення в межах ініціативи Президента України Bring Kids Back UA[1165], а державна інформаційна платформа «Діти війни» забезпечує зведений облік постраждалих дітей, розшук та комунікацію громадян з правоохоронними органами[1166]. Повернення дитини супроводжується індивідуальним планом реінтеграції, який охоплює відновлення документів, влаштування у сімейне середовище, освіту та психологічну підтримку, що безпосередньо втілює процедурний вимір концепції найкращих інтересів.

Попри створений механізм, у сфері забезпечення найкращих інтересів дитини в умовах збройної агресії зберігаються системні проблеми. Першою є депортація та примусове переміщення дітей: із понад двадцяти тисяч ідентифікованих дітей повернути вдалося лише незначну частину, а держава-агресор ухиляється від співпраці; шляхами розв'язання є розширення міжнародної коаліції з повернення дітей, залучення держав-посередників, санкційний тиск та послідовне кримінальне переслідування винних. Другою проблемою є становище дітей на тимчасово окупованих територіях, які зазнають примусової паспортизації, мілітаризації виховання та витіснення української ідентичності; необхідними є документування цих практик як міжнародних злочинів, збереження доступних дистанційних освітніх і соціальних сервісів та підготовка гнучких механізмів реінтеграції після деокупації. Третя проблема – вразливість дітей, позбавлених батьківського піклування: евакуація закладів інституційного догляду ускладнила контроль за становищем вихованців, що вимагає прискорення деінституціалізації та розвитку сімейних форм влаштування. Четверта проблема – масштабні психологічні травми воєнного дитинства, подолання яких потребує розбудови загальнодержавної системи психосоціальної підтримки у школах і громадах. На міжнародному рівні ключовими залишаються недостатня ефективність механізмів примусового виконання гуманітарного права, тривалість процедур

[1165] Bring Kids Back UA: план дій Президента України з повернення українських дітей. URL: https://bringkidsback.org.ua/

[1166] Діти війни : державна інформаційна платформа. URL: https://childrenofwar.gov.ua/

міжнародного правосуддя та дефіцит ресурсів: збройні конфлікти генерують близько вісімдесяти відсотків світових гуманітарних потреб, які хронічно недофінансовуються[1167]. Відповіддю мають стати посилення універсальних механізмів відповідальності, включення завданої дітям шкоди до міжнародних компенсаційних інструментів та сталі програми підтримки дітей, постраждалих від війни.

Висновки

Проведене дослідження концепції забезпечення найкращих інтересів дитини в умовах збройної агресії та шляхів її реалізації дає підстави для таких висновків, що відповідають поставленим у вступі завданням.

Встановлено, що поняття «найкращі інтереси дитини» є оціночною правовою категорією, яка позначає оптимальний за конкретних обставин стан задоволення індивідуальних потреб дитини, встановлюваний з урахуванням її віку, статі, стану здоров'я, особливостей розвитку, родинної, культурної та етнічної належності і власної думки дитини. Сутність відповідної концепції полягає у визнанні дитини самостійним суб'єктом прав та у підпорядкуванні всіх рішень, що її стосуються, досягненню найкращого для неї результату; юридична природа концепції є триєдиною і поєднує матеріальне право дитини, інтерпретаційний принцип та правило процедури. У системі гарантій прав дитини принцип найкращих інтересів виконує інтегруючу роль, взаємодіючи з принципами недискримінації, права на життя, виживання і розвиток та права дитини бути почутою.

В умовах збройної агресії концепція зазнає змістовної трансформації: пріоритетного значення набувають безпека і збереження життя дитини, єдність сім'ї, захист ідентичності, презумпція тимчасовості надзвичайних рішень та право на реабілітацію і реінтеграцію. Сучасна доктрина, включно з новітніми українськими дослідженнями воєнного періоду, обґрунтувала воєнний вимір концепції, засадами якого є пріоритет сімейних форм влаштування дитини, посилені процедурні запобіжники та неприпустимість використання вразливості дитини для зміни її громадянства, сімейного стану чи культурної належності.

Механізм реалізації концепції має дворівневу структуру. Міжнародний рівень утворюють взаємодоповнювані норми гуманітарного права,

[1167] "Not the new normal": 2024 one of the worst years in UNICEF's history for children in conflict : UNICEF Press Release, 28 December 2024. URL: https://www.unicef.org/press-releases/not-new-normal-2024-one-worst-years-unicefs-history-children-conflict

права прав людини та міжнародного кримінального права, моніторинговий механізм Ради Безпеки ООН, універсальні стандарти Конвенції про права дитини у тлумаченні Комітету ООН з прав дитини та регіональні стандарти Ради Європи і Європейського Союзу, розвинуті практикою Європейського суду з прав людини. Національний рівень охоплює конституційні та галузеві гарантії, спеціальне законодавство воєнного часу, діяльність органів опіки та піклування, судову практику, яка застосовує найкращі інтереси дитини як вирішальний критерій, а також координаційні інструменти повернення депортованих дітей та їх реінтеграції.

Основними проблемами у досліджуваній сфері є незаконна депортація та примусове переміщення українських дітей і складність їх повернення, асиміляційні практики щодо дітей на тимчасово окупованих територіях, вразливість дітей, позбавлених батьківського піклування, масштабні психологічні наслідки війни, а на міжнародному рівні – недостатня ефективність механізмів примусу та дефіцит фінансування. Шляхами їх подолання визначено розширення міжнародної коаліції з повернення дітей, невідворотність кримінальної відповідальності за злочини проти дитинства, прискорення деінституціалізації, розбудову системи психосоціальної підтримки та включення шкоди, завданої дітям, до міжнародних компенсаційних механізмів.

Загалом досвід протистояння України збройній агресії засвідчує, що концепція забезпечення найкращих інтересів дитини є не абстрактним ідеалом мирного часу, а дієвим правовим інструментом надзвичайних умов, ефективність якого визначається поєднанням безумовних міжнародних заборон, адаптивного національного механізму та міжнародної солідарності у захисті дитинства.

Анотація

У дослідженні здійснено комплексну характеристику концепції забезпечення найкращих інтересів дитини в умовах збройної агресії та механізму її реалізації в міжнародному праві й законодавстві України. Розкрито лексичне та юридичне значення поняття «найкращі інтереси дитини», його оціночний характер і легальну дефініцію за Законом України «Про охорону дитинства». Охарактеризовано триєдину юридичну природу концепції як матеріального права дитини, інтерпретаційного принципу та правила процедури, систему елементів оцінювання найкращих інтересів дитини, а також співвідношення цього принципу з іншими загальними принципами Конвенції про права

дитини. Визначено особливості змісту концепції в умовах збройної агресії: пріоритет безпеки та єдності сім'ї, захист ідентичності дитини, презумпцію тимчасовості надзвичайних рішень і право на реабілітацію та реінтеграцію. Систематизовано міжнародно-правові засоби і стандарти забезпечення найкращих інтересів дитини під час збройних конфліктів на універсальному та регіональному рівнях, показано значення практики Європейського суду з прав людини, зокрема рішень у справах «Neulinger and Shuruk проти Швейцарії», «Strand Lobben та інші проти Норвегії» та «Україна і Нідерланди проти Росії». Проаналізовано національний механізм реалізації концепції: конституційні та галузеві гарантії, законодавство воєнного часу, діяльність органів опіки та піклування, судову практику і державні інструменти повернення депортованих дітей. Визначено проблеми у сфері забезпечення найкращих інтересів дитини в умовах збройної агресії та запропоновано шляхи їх подолання на національному і міжнародному рівнях.

Література

1. "Not the new normal": 2024 one of the worst years in UNICEF's history for children in conflict : UNICEF Press Release, 28 December 2024. URL: https://www.unicef.org/press-releases/not-new-normal-2024-one-worst-years-unicefs-history-children-conflict
2. Children and Armed Conflict : Annual Report of the Secretary-General (A/80/723-S/2026/357). United Nations, 2026. URL: https://www.un.org/unispal/document/children-and-armed-conflict-report-of-the-secretary-general-a-80-723-s-2026-357/
3. Діти війни : державний портал розшуку дітей, які постраждали внаслідок збройної агресії. URL: https://childrenofwar.gov.ua/
4. Alston P. The Best Interests Principle: Towards a Reconciliation of Culture and Human Rights. *International Journal of Law and the Family*. 1994. Vol. 8. P. 1–25. DOI: https://doi.org/10.1093/LAWFAM%2F8.1.1
5. Freeman M. A Commentary on the United Nations Convention on the Rights of the Child. Article 3: The Best Interests of the Child. Leiden : Martinus Nijhoff Publishers, 2007. 79 p.
6. Zermatten J. The Best Interests of the Child Principle: Literal Analysis and Function. *The International Journal of Children's Rights*. 2010. Vol. 18. P. 483–499. DOI: https://doi.org/10.1163/157181810X537391
7. Красицька Л. В. Проблеми здійснення та захисту особистих та майнових прав батьків і дітей : монографія. Київ : Ліра-К, 2014. 628 с.
8. Крестовська Н. М. Ювенальне право України: генезис та сучасний стан : автореф. дис. … д-ра юрид. наук : 12.00.01. Одеса, 2008. 40 с.
9. Опольська Н. М. Права дитини в Україні : монографія. 2-ге вид., перероб. та допов. Вінниця : ВНАУ, 2019. 289 с.

10. Маковій В. П. Особливості реалізації змісту окремих інститутів влаштування дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування, в умовах воєнного стану. *Захист прав дитини в умовах збройної агресії* : колективна монографія / за заг. редакцією проф. М. В. Корнієнко. Одеса : ОДУВС, 2025. С. 609–628. DOI: https://doi.org/10.36059/978-966-397-560-3-25
11. Грабовська Г. М., Лисюк А. М. Захист прав дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування під час військових дій. *Аналітично-порівняльне правознавство*. 2023. № 2. С. 80–84. DOI: https://doi.org/10.24144/2788-6018.2023.02.13
12. Чорнописька В. З., Байовська Ю. Ю. Альтернативні форми влаштування дітей, позбавлених батьківського піклування в умовах воєнного стану. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія Право*. 2024. Випуск 86: частина 2. С. 258–263. DOI: https://doi.org/10.24144/2307-3322.2024.86.2.40
13. Драпатий Н. В. Тимчасове влаштування дитини в сім'ю фактичного вихователя як форма влаштування дітей. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія Право*. 2024. Випуск 82: частина 1. С. 281–285. DOI: https://doi.org/10.24144/2307-3322.2024.82.1.43
14. Сухарєва А. О., Барба В. Є. Сучасні виклики в діяльності поліції щодо формування безпечного освітнього середовища для дітей. *Захист прав дитини в умовах воєнного стану* : колективна монографія. Львів – Торунь: Liha-Pres, 2024. С. 143–154. DOI: https://doi.org/10.36059/978-966-397-420-0-10
15. Конвенція про права дитини від 20 листопада 1989 року. *Верховна Рада України*. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_021#Text
16. Про охорону дитинства : Закон України від 26 квітня 2001 року № 2402-III. *Верховна Рада України*. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2402-14#Text
17. Декларація прав дитини від 20 листопада 1959 року. *Верховна Рада України*. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_384#Text
18. Зауваження загального порядку № 14 (2013) про право дитини на приділення першочергової уваги якнайкращому забезпеченню її інтересів : Комітет ООН з прав дитини, 29 травня 2013 року. CRC/C/GC/14. URL: https://docs.un.org/en/CRC/C/GC/14
19. Женевська конвенція про захист цивільного населення під час війни від 12 серпня 1949 року. *Верховна Рада України*. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_154#Text
20. Додатковий протокол до Женевських конвенцій від 12 серпня 1949 року, що стосується захисту жертв міжнародних збройних конфліктів (Протокол I), від 8 червня 1977 року. *Верховна Рада України*. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_199#Text
21. Римський статут Міжнародного кримінального суду від 17 липня 1998 року. *Верховна Рада України*. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_588#Text
22. Резолюція Ради Безпеки ООН 1612 (2005) від 26 липня 2005 року. URL: https://docs.un.org/en/S/RES/1612(2005)
23. Факультативний протокол до Конвенції про права дитини щодо участі дітей у збройних конфліктах від 25 травня 2000 року. *Верховна Рада України*. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_795#Text
24. The Paris Principles. Principles and Guidelines on Children Associated with Armed Forces or Armed Groups. UNICEF,

February 2007. URL: https://www.unicef.org/mali/media/1561/file/parisprinciples.pdf
25. Конвенція про запобігання злочину геноциду та покарання за нього від 9 грудня 1948 року. *Верховна Рада України*. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_155#Text
26. Situation in Ukraine: ICC judges issue arrest warrants against Vladimir Vladimirovich Putin and Maria Alekseyevna Lvova-Belova. *International Criminal Court*, 17 March 2023. URL: https://www.icc-cpi.int/news/situation-ukraine-icc-judges-issue-arrest-warrants-against-vladimir-vladimirovich-putin-and
27. Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод від 4 листопада 1950 року. *Верховна Рада України*. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_004#Text
28. Європейська конвенція про здійснення прав дітей від 25 січня 1996 року. *Верховна Рада України*. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_135#Text
29. Директива Ради 2001/55/ЄС про мінімальні стандарти надання тимчасового захисту у разі масового напливу переміщених осіб від 20 липня 2001 року, стаття 16. URL: https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=celex%3A32001L0055
30. Neulinger and Shuruk v. Switzerland [GC] : judgment of the European Court of Human Rights, 6 July 2010. URL: https://hudoc.echr.coe.int/
31. Strand Lobben and Others v. Norway [GC] : judgment of the European Court of Human Rights, 10 September 2019. URL: https://hudoc.echr.coe.int/
32. Ukraine and the Netherlands v. Russia [GC] : judgment of the European Court of Human Rights, 9 July 2025. URL: https://hudoc.echr.coe.int/
33. Конституція України від 28 червня 1996 року. *Верховна Рада України*. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254к/96-вр#Text
34. Сімейний кодекс України від 10 січня 2002 року № 2947-III. *Верховна Рада України*. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2947-14#Text
35. Цивільний кодекс України від 16 січня 2003 року № 435-IV. *Верховна Рада України*. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/435-15#Text
36. Питання діяльності органів опіки та піклування, пов'язаної із захистом прав дитини : Постанова Кабінету Міністрів України від 24 вересня 2008 року № 866. *Верховна Рада України*. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/866-2008-п#Text
37. Постанова Касаційного цивільного суду у складі Верховного Суду від 4 травня 2022 року у справі № 696/805/20 (провадження № 61-10002св21). *Єдиний державний реєстр судових рішень*. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/104232536
38. Про виконання рішень та застосування практики Європейського суду з прав людини : Закон України від 23 лютого 2006 року № 3477-IV. *Верховна Рада України*. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3477-15#Text
39. Bring Kids Back UA : план дій Президента України з повернення українських дітей. URL: https://bringkidsback.org.ua/

DOI: https://doi.org/10.36059/978-966-397-661-7-33

ЗАХИСТ ПРАВ ДИТИНИ В УМОВАХ ВІЙСЬКОВОЇ АГРЕСІЇ

Терлецький Анатолій Володимирович,
доктор філософії,
викладач кафедри адміністративно-правових дисциплін
Одеського державного університету внутрішніх справ,
вул. Успенська, 1, м. Одеса, 65014, Україна

Вступ

У сучасних умовах військової агресії питання захисту прав дитини набуває особливої актуальності та суспільної значущості. Збройні конфлікти завжди мають надзвичайно негативний вплив на найбільш уразливу категорію населення дітей, які через свій вік, фізичну та психологічну незрілість потребують особливого державного і міжнародного захисту. Війна порушує основоположні права дитини, серед яких право на життя, безпеку, освіту, охорону здоров'я, сімейне виховання та належні умови для гармонійного розвитку. Для України проблема захисту прав дітей стала особливо гострою в умовах військової агресії Російської Федерації, яка супроводжується руйнуванням цивільної інфраструктури, вимушеним переміщенням населення, загибеллю та травмуванням дітей, незаконною депортацією, психологічними травмами, обмеженням доступу до освіти й медичної допомоги. Діти опиняються в умовах постійної небезпеки, що негативно впливає не лише на їхній фізичний стан, а й на психоемоційний розвиток та соціалізацію.

Як слушно зазначається у сучасній вітчизняній юридичній науці, захист прав дитини в умовах воєнного стану є комплексним завданням не тільки національної держави, а й міжнародних організацій та громадянського суспільства. Гарантування безпеки, вплив на психічне здоров'я, особистий розвиток, піклування та захист від усіх форм фізичного та психологічного насильства, а також захист від нелюдських або таких, що принижують гідність, форм поводження стали першочерговими викликами для правоохоронної та соціальної систем України[1168].

[1168] Галунько В. М., Дотримання прав дітей поліцейськими в умовах воєнного стану. *Забезпечення принципу гідності дитини: протидія насильницьким методам виховання* : матеріали Міжнародної науково-практичної конференції (м. Одеса, 24–25 квітня 2025 р.). Одеса : ОДУВС, 2025. 214 с. С. 134–138.

Проблема захисту дитинства в умовах збройного конфлікту виходить далеко за межі класичних порушень міжнародного гуманітарного права (наприклад, невибіркових обстрілів цивільної інфраструктури). Вітчизняні науковці та міжнародні інституції фіксують цілеспрямовану політику держави-агресора, що реалізується за кількома сценаріями: вбивство батьків із подальшим вилученням дітей, розлучення дітей з батьками під час фільтраційних заходів, вивезення із закладів інституційного догляду та вилучення з біологічних родин[1169]. Ці діяння супроводжуються ідеологічною мілітаризацією неповнолітніх та спробами знищення їхньої національної ідентичності.

На міжнародному рівні визнання масштабу цієї трагедії знайшло своє відображення у Резолюції Парламентської асамблеї Ради Європи 2495 (2023) «Депортації та насильницькі переміщення українських дітей та інших цивільних осіб до російської федерації або на тимчасово окуповані території України: створення умов для їхнього безпечного повернення, припинення цих злочинів і покарання винних»[1170]. Крім того, видача Міжнародним кримінальним судом ордерів на арешт вищого політичного керівництва рф за підозрою у незаконній депортації дітей стала прецедентним кроком у застосуванні норм міжнародного кримінального права. Проте, незважаючи на правову оцінку, практичний механізм репатріації залишається надзвичайно складним через відмову держави-агресора співпрацювати з міжнародними інституціями.

Усе вищезазначене актуалізує необхідність проведення глибинного наукового дослідження правових аспектів захисту дітей під час збройної агресії. Метою цього розділу монографії є комплексний аналіз міжнародно-правових стандартів та національних механізмів захисту прав дитини в умовах збройного конфлікту, правова кваліфікація злочинів проти дітей та розробка пропозицій щодо вдосконалення державної політики у сфері їх репатріації та подальшої ресоціалізації.

Для досягнення мети дослідження матеріал структуровано за трьома логічно пов'язаними напрямами (параграфами). У першому параграфі досліджуватиметься міжнародно-правовий каркас захисту дітей (зокрема, імплементація норм Женевських конвенцій та Конвенції ООН про права

[1169] Захист прав дітей в умовах воєнного стану : зб. нормат.-прав. актів / уклад.: д.ю.н., проф., Засл. юрист України Л. Р. Наливайко; д.ю.н., проф. І. О. Грицай; к.ю.н., доц. Ц. В. Оганісян. Дніпро : Дніпров. держ. ун-т внутр. справ, 2025. 452 с.

[1170] Парламентська асамблея Ради Європи, Резолюція 2495 (2023). «Депортації та насильницькі переміщення українських дітей та інших цивільних осіб до російської федерації або на тимчасово окуповані території України», 27 квітня 2023 р. URL: https://ctrcenter.org/uk/parye-uhvalyla-rezolyucziyu-pro-spravedlyvyj-i-tryvalyj-myr-v-ukrayini

дитини) в умовах збройного конфлікту. Другий параграф буде присвячений аналізу внутрішньодержавних механізмів, зокрема трансформації національного законодавства України щодо забезпечення соціально-психологічного догляду та евакуації. У третьому параграфі увага фокусуватиметься на правовій кваліфікації незаконної депортації та примусового переміщення дітей, а також на пошуку дієвих міжнародних і національних алгоритмів повернення дітей на Батьківщину. Такий підхід дозволить уникнути дублювання матеріалу та забезпечити всебічне розкриття заявленої теми.

1 Міжнародно-правовий вимір захисту дітей під час збройних конфліктів

Фундаментальна архітектура міжнародно-правового захисту прав дитини в умовах збройного конфлікту формується на перетині двох ключових та взаємодоповнюючих галузей міжнародного публічного права: міжнародного гуманітарного права (далі – МГП) та міжнародного права прав людини (далі – МППЛ). Як зазначається у сучасних фахових дослідженнях, захист дітей в умовах збройних конфліктів являє собою складний комплекс нормативно-правових актів, де основними регуляторами виступають Женевські конвенції 1949 року, Додаткові протоколи до них 1977 року, Конвенція ООН про права дитини 1989 року та відповідні факультативні протоколи[1171]. В умовах міжнародного збройного конфлікту, спровокованого агресією російської федерації проти України, застосовується базовий принцип *lex specialis derogat legi generali* (спеціальний закон скасовує загальний), відповідно до якого норми МГП відіграють роль спеціального інструментарію, адаптованого до реалій ведення активних бойових дій. Однак сучасна доктрина і практика міжнародних судових інстанцій беззаперечно доводять, що фундаментальні права людини, особливо щодо таких вразливих категорій, як діти, не припиняють своєї дії під час війни; обидві правові системи діють комплементарно, посилюючи одна одну.

Історичним та нормативним ядром захисту цивільного населення, включно з дітьми, є Женевські конвенції від 12 серпня 1949 року, і насамперед Конвенція (IV) про захист цивільного населення під час війни.

[1171] Чернобук В. В. Міжнародно-правові стандарти захисту прав дитини в умовах збройних конфліктів. *Аналітично-порівняльне правознавство*. 2023. № 3. С. 427–431. URL: https://app-journal.in.ua/wp-content/uploads/2023/07/81.pdf

Специфіка МГП полягає у тому, що воно не виокремлює дітей у самостійну, ізольовану категорію осіб, які не беруть участі у бойових діях, а відносить їх до загального поняття «цивільне населення», одночасно наділяючи статусом осіб, що користуються посиленим (особливим) захистом з огляду на їхню вікову, фізичну та психологічну вразливість[1172].

Аналіз положень IV Женевської конвенції дозволяє виокремити низку імперативних норм, спрямованих на превентивний захист дітей. Зокрема, стаття 14 Конвенції передбачає, що сторони конфлікту ще в мирний час або після початку бойових дій можуть створювати на своїй території, а в разі потреби – на окупованих територіях, санітарні та безпечні зони, організовані таким чином, щоб захистити від наслідків війни поранених, хворих, літніх людей, а також дітей віком до 15 років, вагітних жінок і матерів дітей віком до 7 років. Крім того, стаття 24 безпосередньо покладає на держави обов'язок вживати всіх необхідних заходів для того, щоб діти віком до 15 років, які осиротіли або були розлучені зі своїми сім'ями внаслідок війни, не залишалися напризволяще, і щоб за будь-яких обставин було забезпечено їхнє утримання, сповідання релігії та освіта.

Кардинальним кроком у розвитку гарантій захисту прав дитини стало ухвалення у 1977 році Додаткових протоколів до Женевських конвенцій. Додатковий протокол I, що стосується захисту жертв міжнародних збройних конфліктів, розширив і деталізував гарантії, надані цивільному населенню. Стаття 77 Протоколу I присвячена виключно захисту дітей і встановлює фундаментальне правило: «Діти користуються особливою повагою, і їм забезпечується захист від будь-якого роду непристойних посягань»[1173]. Ця норма зобов'язує сторони конфлікту забезпечувати дітям турботу та допомогу, яких вони потребують з огляду на свій вік або з будь-якої іншої причини.

Важливою новелою Додаткового протоколу I стало обмеження щодо залучення неповнолітніх до збройних сил. Частина 2 статті 77 Протоколу зобов'язала сторони конфлікту вживати всіх можливих заходів для того, щоб діти, які не досягли п'ятнадцятирічного віку, не брали безпосередньої участі у воєнних діях. Однак досвід збройних конфліктів кінця XX століття продемонстрував недостатність цього вікового цензу, що стимулювало

[1172] Женевська конвенція про захист цивільного населення під час війни : міжнародний договір від 12 серп. 1949 р. *База даних «Законодавство України» / ВР України*. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_154

[1173] Додатковий протокол до Женевських конвенцій від 12 серпня 1949 року, що стосується захисту жертв міжнародних збройних конфліктів (Протокол I) : міжнародний договір від 08 черв. 1977 р. *База даних «Законодавство України» / ВР України*. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_199

міжнародне співтовариство до подальшої еволюції нормативної бази у рамках системи Організації Об'єднаних Націй.

Паралельно з розвитком міжнародного гуманітарного права, правовий статус дитини в умовах збройного конфлікту отримав глибинну деталізацію в системі міжнародного права прав людини. Фундаментальним документом у цій сфері є Конвенція ООН про права дитини від 20 листопада 1989 року. Стаття 38 цієї Конвенції виконує роль своєрідного правового «містка» між МППЛ та МГП, зобов'язуючи держави-учасниці поважати норми міжнародного гуманітарного права, які застосовуються до них у разі збройного конфлікту і мають відношення до дітей, та забезпечувати їхнє дотримання. Конвенція вимагає від держав вживати всіх можливих заходів з метою забезпечення захисту дітей, яких торкається збройний конфлікт, та догляду за ними. Принциповим є те, що в умовах війни Конвенція продовжує гарантувати реалізацію невід'ємного права дитини на життя (ст. 6), права на найвищий досяжний рівень здоров'я (ст. 24) та права на освіту (ст. 28).

Розуміючи виклики мілітаризації дитинства, у 2000 році Генеральна Асамблея ООН ухвалила Факультативний протокол до Конвенції про права дитини щодо участі дітей у збройних конфліктах. Цей документ кардинально змінив підходи МГП, підвищивши мінімальний вік для обов'язкового призову до збройних сил і безпосередньої участі у воєнних діях з 15 до 18 років[1174]. Стаття 4 Протоколу встановила імперативну заборону для збройних груп, відмінних від збройних сил держави, вербувати або використовувати у військових діях осіб, які не досягли 18-річного віку, за жодних обставин. В контексті російсько-української війни порушення цієї норми з боку окупаційних адміністрацій на тимчасово окупованих територіях України, зокрема шляхом створення мілітарних організацій на кшталт «Юнармії», набуло ознак системної та цілеспрямованої політики знищення ідентичності.

Попри наявність розгалуженої, детально регламентованої міжнародної нормативно-правової бази, реалії збройної агресії російської федерації проти України засвідчили глибоку кризу імплементаційних механізмів міжнародного права. Сучасна міжнародно-правова доктрина констатує порушення базових принципів МГП: принципу розрізнення, принципу пропорційності та заборони невибіркових нападів. Як зазначається у дослідженнях, присвячених міжнародному захисту прав людини під час збройних конфліктів, захист прав дітей в даний час формально регулюється конвенціями загального гуманітарного права та звичаєвим

[1174] Факультативний протокол до Конвенції про права дитини щодо участі дітей у збройних конфліктах : міжнародний документ ООН від 25 трав. 2000 р. *База даних «Законодавство України» / ВР України*. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_795

правом, проте агресор відверто ігнорує ці приписи, перетворюючи цивільні об'єкти на мішені[1175].

Систематичні обстріли збройними силами рф житлових кварталів, шкіл, дитячих садочків та медичних закладів є брутальним порушенням статті 48 Додаткового протоколу І. Масштаб цих порушень офіційно зафіксований у документах міжнародних інституцій. Зокрема, у звітах Управління Верховного комісара ООН з прав людини прямо вказується на згубний вплив збройного конфлікту та окупації на права дітей в Україні, зазначається застосування вибухової зброї широкого радіусу дії поблизу або безпосередньо по об'єктах цивільної інфраструктури, що призводить до непоправних втрат серед дитячого населення[1176]. Архітектура глобальної безпеки, побудована навколо Ради Безпеки ООН, виявилася паралізованою правом вето держави-агресора, що унеможливило оперативне застосування міжнародних примусових заходів для захисту дітей.

У цій ситуації особливого значення набуває міжнародне кримінальне право, яке переводить порушення норм МГП у площину індивідуальної кримінальної відповідальності посадових осіб. Римський статут Міжнародного кримінального суду від 17 липня 1998 року відіграє роль ключового стримуючого та карального інструменту. Стаття 8 Римського статуту безпосередньо кваліфікує умисне спрямування нападів на будівлі, призначені для цілей освіти, мистецтва, науки чи благодійності, а також госпіталі, за умови, що вони не є військовими об'єктами, як воєнні злочини[1177]. Крім того, Статут криміналізує призов або мобілізацію дітей віком до 15 років до складу збройних сил або їх використання для активної участі у бойових діях. Хоча міжнародне кримінальне правосуддя стикається з об'єктивними перешкодами (зокрема, затяжністю процедур розслідування), видача ордерів на арешт вищого керівництва рф за незаконну депортацію дітей стала свідченням того, що міжнародне співтовариство шукає дієві юридичні алгоритми покарання за злочини проти дитинства.

Підсумовуючи, слід констатувати, що міжнародно-правовий вимір захисту дітей під час збройних конфліктів становить собою

[1175] Примаков К. Ю. Міжнародний захист прав людини під час збройних конфліктів. *Електронне наукове видання «Аналітично-порівняльне правознавство»*. 2023. № 2. С. 417–420. URL: https://journal-app.uzhnu.edu.ua/article/view/282302/276483

[1176] Вплив збройного конфлікту та окупації на права дітей в Україні : Доповідь / Управління Верховного комісара ООН з прав людини. Женева, 2025. 48 с. URL: https://ukraine.ohchr.org/sites/default/files/2025-04/2025-03-21%20OHCHR%20Report%20on%20Children%27s%20Rights%20in%20Ukraine_Ukrainian.pdf

[1177] Римський статут Міжнародного кримінального суду : міжнародний договір від 17 лип. 1998 р. *База даних «Законодавство України» / ВР України*. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_588

високорозвинену, але декларативну систему норм. Юридична теорія міжнародного права розробила вичерпний перелік заборон та гарантій, які мали б убезпечити дитину від жахіть війни. Проте відсутність наднаціонального механізму примусового виконання цих норм в умовах війни з державою-членом Ради Безпеки ООН призвела до трагічних наслідків. Констатація міжнародними організаціями факту руйнування психічного здоров'я дітей, втрати ними доступу до освіти та базових медичних послуг вимагає зміщення фокусу з суто міжнародно-правового декларування на зміцнення національних механізмів захисту. Саме адаптація внутрішнього законодавства України до умов триваючої агресії, вдосконалення державної політики у сфері евакуації та соціального забезпечення стають єдиною ефективною «подушкою безпеки» для дітей, що є предметом розгляду у наступному параграфі цього дослідження.

2 Трансформація національних механізмів забезпечення прав дитини в Україні в умовах воєнного стану

В умовах неспровокованої та повномасштабної збройної агресії російської федерації гарантування безпеки, життя та розвитку дітей стало не лише міжнародно-правовим зобов'язанням України, а й ключовим екзистенційним викликом для національної державності. Як зазначалося у попередньому параграфі, міжнародне право встановлює фундаментальні стандарти захисту, проте тягар їх практичної імплементації та забезпечення безперебійного функціонування механізмів опіки, евакуації та соціального захисту цілком лягає на національну правову систему. Введення правового режиму воєнного стану в Україні 24 лютого 2022 року зумовило необхідність миттєвої, іноді безпрецедентної трансформації вітчизняного законодавства (насамперед сімейного, цивільного та адміністративного), спрямованої на максимальну централізацію зусиль задля порятунку найменш захищеної категорії громадян.

Базовим національним нормативно-правовим актом, що консолідує гарантії держави у цій сфері, залишається Закон України «Про охорону дитинства». Його норми в умовах війни тлумачаться крізь призму статті 27 Конституції України (невід'ємне право на життя) та принципу забезпечення найкращих інтересів дитини[1178]. Проте практика перших місяців бойових дій засвідчила, що класичні інститути сімейного права

[1178] Про охорону дитинства : Закон України від 26 квіт. 2001 р. № 2402-III. *База даних «Законодавство України» / ВР України*. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2402-14

та системи соціального захисту, розраховані на мирний час, виявилися недостатньо гнучкими. Це вимагало від Кабінету Міністрів України та Верховної Ради України ухвалення низки оперативних рішень, які докорінно змінили алгоритми державного втручання.

Одним із найбільш складних правових та етичних викликів для національної системи публічного адміністрування стала організація евакуації дітей із зон активних бойових дій. Тривалий час держава стикалася з проблемою відмови батьків або законних представників вивозити дітей з-під обстрілів, що створювало пряму загрозу життю неповнолітніх. Вирішення цієї колізії між правом батьків на виховання дитини (ст. 150 Сімейного кодексу України) та обов'язком держави захищати життя громадян відбулося шляхом прийняття відповідного закону[1179]. Цей нормативно-правовий акт запровадив інноваційний для вітчизняного законодавства механізм – обов'язкову евакуацію в примусовий спосіб дітей разом з їхніми батьками або особами, які їх замінюють.

З правової точки зору, примусова евакуація є легітимним обмеженням свободи пересування та певним втручанням у сімейну автономію, що повністю відповідає критеріям домірності та пропорційності в умовах воєнного стану. Таке рішення приймається обласними військовими адміністраціями за погодженням з органами військового командування виключно для населених пунктів, де ведуться активні бойові дії. Відмова батьків від евакуації дитини за таких обставин не допускається, а ухилення від виконання цього обов'язку розцінюється як невиконання батьківських обов'язків, що створює загрозу життю та здоров'ю дитини, і може слугувати підставою для притягнення до відповідальності згідно зі статтею 184 КУпАП або кримінальним законодавством[1180]. Цей крок засвідчив жорстку, але правомірно обґрунтовану позицію держави: право дитини на життя має абсолютний пріоритет над небажанням законних представників залишати місце проживання.

Іншим фундаментальним напрямом трансформації національного механізму стала адаптація інституту влаштування дітей, які залишилися без батьківського піклування. Масове внутрішнє переміщення, загибель батьків або втрата зв'язку з ними через окупацію територій призвели до стрімкого

[1179] Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо врегулювання питань проведення евакуації, розміщення та життєзабезпечення евакуйованого населення, забезпечення захисту дітей, які перебувають у населених пунктах, розташованих на територіях активних та можливих воєнних (бойових) дій : Закон України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4779-20#Text

[1180] Кодекс України про адміністративні правопорушення від 07.12.1984 № 8073-X (зі змінами). *База даних «Законодавство України»*. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/80731-10

зростання кількості дітей, які потребували негайної опіки. З метою недопущення потрапляння таких дітей до інституційних закладів (дитячих будинків), які самі підлягали евакуації, Кабінет Міністрів України Постановою від 22 березня 2022 року № 349 суттєво спростив процедури тимчасового влаштування[1181]. Було запроваджено механізм тимчасового влаштування дітей у сім'ї родичів, знайомих, а також у прийомні сім'ї та дитячі будинки сімейного типу на умовах спрощеного документального оформлення. Такий підхід повністю відповідає керівним принципам ООН щодо альтернативного догляду за дітьми, оскільки зберігає для дитини сімейне середовище та мінімізує психологічну травму від перебування в зоні конфлікту.

Особливе місце в системі національного правового регулювання посідає інститут надання статусу дитини, яка постраждала внаслідок воєнних дій та збройних конфліктів. Цей механізм, первинно розроблений у 2017 році для дітей із зони проведення АТО/ООС (Постанова КМУ № 268), зазнав суттєвої еволюції після 24 лютого 2022 року[1182]. Держава зіткнулася з необхідністю визнання постраждалими мільйонів українських дітей. Відповідно до чинної редакції Порядку, право на отримання такого статусу має дитина, яка отримала поранення, контузію, каліцтво; зазнала фізичного, сексуального насильства; була викрадена або незаконно вивезена за межі України; залучалася до участі у діях воєнізованих чи збройних формувань; або зазнала психологічного насильства.

Сучасна адміністративна практика органів опіки та піклування свідчить про те, що найскладнішим аспектом є доведення факту психологічного насильства, адже презумується, що кожна дитина, яка перебувала в зоні бойових дій або була змушена покинути свій дім, зазнала психологічної травми. У зв'язку з цим законодавець та органи виконавчої влади продовжують роботу над тим, щоб статус постраждалої дитини не перетворився на суто декларативну довідку, а став «ключем» до отримання реального пакету медичних, реабілітаційних та соціальних послуг за кошт державного та місцевих бюджетів[1183].

[1181] Про внесення змін до деяких постанов Кабінету Міністрів України щодо захисту прав дітей на період надзвичайного або воєнного стану : Постанова Кабінету Міністрів України від 22 берез. 2022 р. № 349. *База даних «Законодавство України» / ВР України*. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/349-2022-п

[1182] Про затвердження Порядку надання статусу дитини, яка постраждала внаслідок воєнних дій та збройних конфліктів : Постанова Кабінету Міністрів України від 05 квіт. 2017 р. № 268. *База даних «Законодавство України» / ВР України*. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/268-2017-п

[1183] Захист прав дітей в умовах війни : аналітична доповідь / Національний інститут стратегічних досліджень. Київ, 2023. URL: https://niss.gov.ua/news/komentari-ekspertiv/zakhyst-prav-ditey-v-umovakh-viyny

Неможливо оминути увагою і трансформацію механізмів забезпечення права на освіту, що є одним із базових елементів соціалізації та збереження психічного здоров'я дитини в умовах війни. Відповідно до Закону України «Про освіту» та актів Міністерства освіти і науки України, держава запровадила гнучкі моделі навчання (дистанційну, змішану, очну), поставивши в абсолютний пріоритет безпеку учасників освітнього процесу. Ключовою вимогою для відновлення очного навчання стала наявність сертифікованих захисних споруд (укриттів) у закладах освіти. Водночас для дітей, які перебувають на тимчасово окупованих територіях, держава створила механізми дистанційного здобуття української освіти, що виступає не лише реалізацією їхнього конституційного права, а й стратегічним інструментом протидії російській освітній пропаганді та мілітаризації молоді[1184].

Підсумовуючи вищевикладене, слід констатувати, що в умовах військової агресії національні механізми захисту прав дитини в Україні пройшли етап стресової, але життєво необхідної модернізації. Відбувся парадигмальний зсув: держава перейшла від пасивного спостереження та рекомендацій до активного, імперативного втручання (як у випадку з примусовою евакуацією), керуючись виключно доктриною забезпечення найкращих інтересів дитини та її права на життя. Цифровізація соціальних послуг, деінституціалізація догляду навіть під час війни та запровадження нових механізмів фіксації постраждалих дітей свідчать про стійкість національної правової системи. Проте найскладнішим випробуванням для державного апарату України залишається захист тих дітей, які були незаконно переміщені на територію держави-агресора, що вимагає синергії національного та міжнародного кримінального права і буде докладно досліджено у наступному параграфі.

3 Депортація та примусове переміщення дітей: правова кваліфікація злочинів та механізми репатріації

Найбільш трагічним і безпрецедентним за своїми масштабами в новітній історії Європи викликом системі захисту прав дитини стала цілеспрямована політика російської федерації щодо масової депортації та примусового переміщення українських дітей. Ці діяння виходять за межі класичного розуміння «супутніх втрат» цивільного населення під час

[1184] Про освіту : Закон України від 05 верес. 2017 р. № 2145-VIII. *База даних «Законодавство України» / ВР України*. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2145-19

бойових дій і становлять собою сплановану стратегію держави-агресора, спрямовану на демографічну зміну складу населення тимчасово окупованих територій та знищення української національної ідентичності. Правова кваліфікація цих дій та пошук дієвих міжнародно-правових і дипломатичних механізмів репатріації (повернення) неповнолітніх громадян на Батьківщину є сьогодні центральною проблемою як для національної системи публічного адміністрування, так і для міжнародного кримінального правосуддя.

З позицій міжнародного гуманітарного права, примусове переміщення та депортація цивільного населення (включно з дітьми) є грубим порушенням фундаментальних імперативних норм. Стаття 49 Конвенції (IV) про захист цивільного населення під час війни від 12 серпня 1949 року категорично забороняє індивідуальне чи масове примусове переміщення, а також депортацію осіб, що перебувають під захистом, з окупованої території на територію окупаційної держави або на територію будь-якої іншої держави, незалежно від мотивів[1185]. Окупаційна держава має право здійснювати тимчасову евакуацію лише у виняткових випадках, якщо цього вимагає безпека населення або особливо вагомі причини військового характеру, проте евакуйовані особи повинні бути повернуті до своїх домівок одразу після припинення бойових дій у цьому районі. Натомість політика рф супроводжується примусовою паспортизацією українських дітей, їх передачею під опіку або незаконним усиновленням російськими громадянами зі зміною персональних даних, що повністю нівелює аргумент про «гуманітарну евакуацію» та свідчить про умисел на їх остаточне відчуження від України.

У контексті міжнародного кримінального права такі діяння кваліфікуються як тяжкі міжнародні злочини. Згідно зі статтею 8(2)(a)(vii) та статтею 8(2)(b)(viii) Римського статуту Міжнародного кримінального суду, незаконна депортація або переміщення населення становить воєнний злочин[1186]. Історичним прецедентом, що закріпив цю правову оцінку, стало рішення Палати досудового провадження II Міжнародного кримінального суду від 17 березня 2023 року, якою було видано ордери на арешт президента рф та уповноваженої з прав дитини при президентові рф. МКС дійшов висновку, що існують розумні підстави вважати цих осіб

[1185] Конвенція (IV) про захист цивільного населення під час війни : міжнародний договір від 12 серп. 1949 р. *База даних «Законодавство України» / ВР України*. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_154

[1186] Римський статут Міжнародного кримінального суду : міжнародний договір від 17 лип. 1998 р. *База даних «Законодавство України» / ВР України*. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_588

індивідуально кримінально відповідальними за воєнний злочин незаконної депортації населення (дітей) та незаконного переміщення населення (дітей) з окупованих територій України до російської федерації[1187].

Окрім кваліфікації як воєнного злочину, сучасна міжнародно-правова доктрина все частіше піднімає питання про наявність у діях держави-агресора ознак злочину геноциду. Відповідно до статті II Конвенції про запобігання злочину геноциду та покарання за нього від 9 грудня 1948 року, геноцидом вважаються дії, вчинені з наміром знищити, повністю або частково, будь-яку національну, етнічну, расову чи релігійну групу як таку, зокрема шляхом насильницької передачі дітей з однієї людської групи в іншу[1188]. Ідеологічна обробка українських дітей у російських таборах, заборона спілкуватися рідною мовою та мілітаризація їхньої свідомості через інтеграцію до російських військово-патріотичних рухів є прямими доказами наявності «геноцидного наміру» (*dolus specialis*).

На рівні міжнародних політико-правових інституцій ця проблематика отримала безпрецедентну увагу. Знаковою стала Резолюція Парламентської асамблеї Ради Європи (ПАРЄ) 2495 (2023) від 27 квітня 2023 року. ПАРЄ чітко констатувала, що практика незаконного вивезення українських дітей має системний і державний характер, а також закликала міжнародне співтовариство визнати ці дії такими, що містять ознаки геноциду, та об'єднати зусилля для створення механізмів їхнього повернення[1189].

Незважаючи на потужну міжнародну правову та політичну оцінку, практичний механізм репатріації (повернення) незаконно переміщених дітей залишається критично слабким місцем сучасної системи захисту прав людини. Класичні інструменти міжнародного гуманітарного права не працюють через відмову рф надавати списки вивезених дітей, що позбавляє Міжнародний комітет Червоного Хреста (МКЧХ) можливості виконувати свій мандат із розшуку та возз'єднання сімей.

У відповідь на цей інституційний параліч, Україна була змушена формувати нові, нестандартні механізми повернення дітей, поєднуючи зусилля

[1187] Situation in Ukraine: ICC judges issue arrest warrants against Vladimir Vladimirovich Putin and Maria Alekseyevna Lvova-Belova : Press Release / International Criminal Court. 17 March 2023. URL: https://www.icc-cpi.int/news/situation-ukraine-icc-judges-issue-arrest-warrants-against-vladimir-vladimirovich-putin-and

[1188] Конвенція про запобігання злочину геноциду та покарання за нього : міжнародний договір від 09 груд. 1948 р. *База даних «Законодавство України» / ВР України.* URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_155

[1189] Deportations and forcible transfers of Ukrainian children and other civilians to Russian Federation or to Ukrainian territories temporarily occupied: create conditions for their safe return, stop these crimes and punish the perpetrators : Resolution 2495 (2023) / Parliamentary Assembly of the Council of Europe. 27 April 2023. URL: https://pace.coe.int/en/files/32777/html

державних органів (Координаційний штаб з питань захисту прав дитини в умовах воєнного стану, Уповноважений ВРУ з прав людини), громадських організацій та країн-посередників. Ключовою національною ініціативою став державний проєкт "Bring Kids Back UA" – комплексний план дій, який об'єднує зусилля уряду України, іноземних урядів та міжнародних організацій задля розшуку, повернення, реінтеграції дітей та фіксації злочинів[1190]. Повернення кожної дитини наразі відбувається фактично в «ручному режимі», часто із залученням третіх держав (наприклад, Держави Катар) або посередництвом ЮНІСЕФ як комунікаційних каналів.

Підсумовуючи, слід наголосити, що проблема депортації українських дітей виявила об'єктивну необхідність створення нового, універсального міжнародно-правового механізму репатріації цивільних осіб під час збройних конфліктів. Існуючий *ad hoc* підхід (вирішення проблеми від випадку до випадку) є недостатнім і надто повільним, враховуючи швидкість, з якою діти дорослішають, втрачають зв'язок з батьківщиною та піддаються ідеологічній асиміляції. Розробка міжнародно-зобов'язуючого протоколу або резолюції Генеральної Асамблеї ООН, яка б встановлювала жорсткий алгоритм розшуку, ідентифікації та безальтернативного повернення дітей за участі нейтральних інституцій без згоди держави-окупанта, є нагальним завданням сучасного міжнародного права.

Висновки

Проведене комплексне дослідження теоретико-правових та практичних проблем забезпечення прав дитини в умовах військової агресії дозволяє сформулювати низку концептуальних підсумків та пропозицій. Повномасштабний збройний конфлікт, спровокований російською федерацією проти України, висвітлив критичні вразливості як глобальної системи колективної безпеки, так і класичних національних інститутів захисту дитинства, вимагаючи негайного доктринального переосмислення та практичної модернізації правових механізмів.

По-перше, аналіз міжнародно-правового виміру засвідчив, що сучасне міжнародне гуманітарне право та міжнародне право прав людини (зокрема, Женевські конвенції та Конвенція ООН про права дитини) містять розгалужений і достатньо деталізований масив норм, спрямованих на убезпечення

[1190] Bring Kids Back UA : Офіційний портал Комплексного плану дій з повернення українських дітей / Офіс Президента України. URL: https://www.president.gov.ua/news/zavdyaki-nashij-iniciativi-bring-kids-back-ua-vdalosya-zabez-104173

дітей від наслідків воєнних дій. Проте фундаментальною проблемою залишається інституційна неспроможність міжнародних організацій забезпечити примусове виконання цих норм державою-агресором. Глобальна архітектура безпеки потерпає від дефіциту виконавчих механізмів, що дозволяє безкарно порушувати принцип розрізнення та здійснювати атаки на цивільну інфраструктуру. Це підтверджує об'єктивну необхідність докорінного реформування системи ООН з метою усунення можливості блокування захисних ініціатив країною, що порушує Статут організації.

По-друге, в умовах тимчасового паралічу міжнародних запобіжників ключовий тягар щодо забезпечення фізичного виживання та соціально-психологічного захисту дітей ліг на національну правову систему України. Дослідження довело, що держава продемонструвала високий рівень стійкості та здатність до оперативної трансформації внутрішнього законодавства. Перехід від рекомендаційних до імперативних механізмів державного втручання (як-от запровадження обов'язкової евакуації в примусовий спосіб), спрощення процедур влаштування дітей-сиріт в умовах воєнного стану та адаптація освітнього процесу стали життєво необхідними і правомірно обґрунтованими кроками. Водночас інститут надання статусу дитини, яка постраждала внаслідок воєнних дій, потребує подальшого нормативного вдосконалення з метою забезпечення прозорого та дієвого доступу таких дітей до реального пакету державних послуг із реабілітації.

По-третє, найбільш кричущим викликом сучасності, що загрожує генофонду нації, стала цілеспрямована державна політика рф щодо масової депортації, примусового переміщення та ідеологічної мілітаризації українських дітей. Кваліфікація цих діянь Міжнародним кримінальним судом як воєнних злочинів, а також визнання їх Парламентською асамблеєю Ради Європи такими, що містять ознаки геноциду, створює міцне правове підґрунтя для невідворотності покарання вищих посадових осіб держави-агресора. Однак процес репатріації висвітлив відсутність дієвих правових інструментів повернення. Існуючий на сьогодні *ad hoc* (ситуативний) підхід за участю третіх країн-посередників має бути трансформований у розробку єдиного, міжнародно-зобов'язуючого механізму (наприклад, у формі спеціальної резолюції ГА ООН або міжнародного протоколу), який би встановлював жорсткий алгоритм розшуку, ідентифікації та безальтернативного повернення дітей без згоди держави-окупанта.

У підсумку, забезпечення найкращих інтересів дитини в умовах збройного конфлікту вимагає потужної синергії зусиль. Вона полягає у подальшому зміцненні національної правової бази України, посиленні

ефективності та превентивної ролі міжнародного кримінального правосуддя, а також у консолідації зусиль міжнародного співтовариства навколо ініціатив на кшталт “Bring Kids Back UA”. Тільки такий багаторівневий комплексний підхід здатен ефективно протидіяти порушенням прав дитини, мінімізувати деструктивні наслідки війни для майбутніх поколінь та відновити порушений міжнародний правопорядок.

Анотація

У розділі колективної монографії здійснено комплексний теоретико-правовий та практичний аналіз механізмів захисту прав дитини в умовах збройної агресії. Зазначено, що повномасштабна війна російської федерації проти України створила безпрецедентні виклики для системи забезпечення безпеки дитинства, спричинивши масові порушення фундаментальних прав на життя, здоров’я та розвиток. Досліджено специфіку застосування норм міжнародного гуманітарного права та міжнародного права прав людини щодо неповнолітніх під час активних бойових дій. Окрему увагу приділено проблемам кваліфікації та протидії злочинам депортації, примусового переміщення та мілітаризації українських дітей на тимчасово окупованих територіях та території держави-агресора. Проаналізовано відповідні резолюції Парламентської асамблеї Ради Європи, зокрема Резолюцію ПАРЄ 2495 (2023), та практику Міжнародного кримінального суду. Оцінено ефективність трансформації національного законодавства України в умовах воєнного стану у сфері евакуації, інституційного догляду та соціально-психологічного захисту. За результатами дослідження сформульовано науково обґрунтовані пропозиції щодо вдосконалення як міжнародно-правових алгоритмів репатріації незаконно вивезених дітей, так і внутрішньодержавних механізмів забезпечення їхніх найкращих інтересів.

Література

1. Вплив збройного конфлікту та окупації на права дітей в Україні : Доповідь / Управління Верховного комісара ООН з прав людини. Женева, 2025. 48 с. URL: https://ukraine.ohchr.org/sites/default/files/2025-04/2025-03-21%20OHCHR%20Report%20on%20Children%27s%20Rights%20in%20Ukraine_Ukrainian.pdf
2. Галунько В. М., Дотримання прав дітей поліцейськими в умовах воєнного стану. *Забезпечення принципу гідності дитини : протидія насильницьким методам виховання* : матеріали Міжнародної науково-практичної конференції (м. Одеса, 24–25 квітня 2025 р.). Одеса : ОДУВС, 2025. 214 с.

3. Додатковий протокол до Женевських конвенцій від 12 серпня 1949 року, що стосується захисту жертв міжнародних збройних конфліктів (Протокол I) : міжнародний договір від 08 черв. 1977 р. *База даних «Законодавство України» / ВР України*. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_199
4. Женевська конвенція про захист цивільного населення під час війни : міжнародний договір від 12 серп. 1949 р. *База даних «Законодавство України» / ВР України*. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_154
5. Захист прав дітей в умовах війни : аналітична доповідь / Національний інститут стратегічних досліджень. Київ, 2023. URL: https://niss.gov.ua/news/komentari-ekspertiv/zakhyst-prav-ditey-v-umovakh-viyny
6. Захист прав дітей в умовах воєнного стану : зб. нормат.-прав. актів / уклад.: д.ю.н., проф., Засл. юрист України Л. Р. Наливайко; д.ю.н., проф. І. О. Грицай; к.ю.н., доц. Ц. В. Оганісян. Дніпро : Дніпров. держ. ун-т внутр. справ, 2025. 452 с.
7. Кодекс України про адміністративні правопорушення від 07.12.1984 № 8073-X (зі змінами). База даних «Законодавство України». URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/80731-10
8. Конвенція (IV) про захист цивільного населення під час війни : міжнародний договір від 12 серп. 1949 р. *База даних «Законодавство України» / ВР України*. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_154
9. Конвенція про запобігання злочину геноциду та покарання за нього : міжнародний договір від 09 груд. 1948 р. *База даних «Законодавство України» / ВР України*. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_155
10. Парламентська асамблея Ради Європи, Резолюція 2495 (2023). «Депортації та насильницькі переміщення українських дітей та інших цивільних осіб до російської федерації або на тимчасово окуповані території України», 27 квітня 2023 р.URL. https://ctrcenter.org/uk/parye-uhvalyla-rezolyucziyu-pro-spravedlyvyj-i-tryvalyj-myr-v-ukrayini
11. Примаков К. Ю. Міжнародний захист прав людини під час збройних конфліктів. *Електронне наукове видання «Аналітично-порівняльне правознавство»*. 2023. № 2. С. 417–420. URL: https://journal-app.uzhnu.edu.ua/article/view/282302/276483
12. Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо врегулювання питань проведення евакуації, розміщення та життєзабезпечення евакуйованого населення, забезпечення захисту дітей, які перебувають у населених пунктах, розташованих на територіях активних та можливих воєнних (бойових) дій : Закон України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4779-20#Text
13. Про внесення змін до деяких постанов Кабінету Міністрів України щодо захисту прав дітей на період надзвичайного або воєнного стану : Постанова Кабінету Міністрів України від 22 берез. 2022 р. № 349. *База даних «Законодавство України» / ВР України*. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/349-2022-п
14. Про затвердження Порядку надання статусу дитини, яка постраждала внаслідок воєнних дій та збройних конфліктів : Постанова Кабінету

Міністрів України від 05 квіт. 2017 р. № 268. *База даних «Законодавство України» / ВР України*. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/268-2017-п
15. Про освіту : Закон України від 05 верес. 2017 р. № 2145-VIII. *База даних «Законодавство України» / ВР України*. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2145-19
16. Про охорону дитинства : Закон України від 26 квіт. 2001 р. № 2402-III. *База даних «Законодавство України» / ВР України*. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2402-14
17. Римський статут Міжнародного кримінального суду : міжнародний договір від 17 лип. 1998 р. *База даних «Законодавство України» / ВР України*. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_588
18. Факультативний протокол до Конвенції про права дитини щодо участі дітей у збройних конфліктах : міжнародний документ ООН від 25 трав. 2000 р. *База даних «Законодавство України» / ВР України*. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_795
19. Чернобук В. В. Міжнародно-правові стандарти захисту прав дитини в умовах збройних конфліктів. *Аналітично-порівняльне правознавство*. 2023. № 3. С. 427–431. URL: https://app-journal.in.ua/wp-content/uploads/2023/07/81.pdf
20. Bring Kids Back UA : Офіційний портал Комплексного плану дій з повернення українських дітей / Офіс Президента України. URL: https://www.president.gov.ua/news/zavdyaki-nashij-iniciativi-bring-kids-back-ua-vdalosya-zabez-104173
21. Deportations and forcible transfers of Ukrainian children and other civilians to Russian Federation or to Ukrainian territories temporarily occupied: create conditions for their safe return, stop these crimes and punish the perpetrators : Resolution 2495 (2023) / Parliamentary Assembly of the Council of Europe. 27 April 2023. URL: https://pace.coe.int/en/files/32777/html
22. Situation in Ukraine: ICC judges issue arrest warrants against Vladimir Vladimirovich Putin and Maria Alekseyevna Lvova-Belova : Press Release / International Criminal Court. 17 March 2023. URL: https://www.icc-cpi.int/news/situation-ukraine-icc-judges-issue-arrest-warrants-against-vladimir-vladimirovich-putin-and

DOI: https://doi.org/10.36059/978-966-397-661-7-34

ПРИНЦИП НАЙКРАЩИХ ІНТЕРЕСІВ ДИТИНИ У ПРАКТИЦІ ЄСПЛ: РОЗВИТОК ЗАГАЛЬНОЄВРОПЕЙСЬКИХ ПІДХОДІВ ТА ЇХ ЗАСТОСУВАННЯ В УМОВАХ ЗБРОЙНОГО КОНФЛІКТУ В УКРАЇНІ

Чепік-Трегубенко Ольга Сергіївна,
кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри теорії держави та права
Навчально-наукового інституту права та інноваційної освіти
Дніпровського державного університету внутрішніх справ,
проспект Науки, 26, м. Дніпро, 49005, Україна

Вступ

Захист прав дитини в умовах збройних конфліктів є одним із найбільш чутливих та водночас концептуально складних питань сучасного міжнародного та європейського права прав людини. Діти як особлива соціально-правова категорія перебувають у стані підвищеної вразливості, що зумовлено їх віковими, психологічними та соціальними характеристиками, а також обмеженою здатністю самостійно захищати свої права та інтереси. У ситуаціях збройних конфліктів ці вразливості багаторазово посилюються через руйнування сімейного середовища, вимушене переміщення, втрату житла, освіти, доступу до медичної допомоги, а також ризики незаконного переміщення чи депортації.

У цьому контексті принцип найкращих інтересів дитини (best interests of the child) набуває значення універсального оціночного та водночас нормативно обов'язкового критерію, який використовується для визначення допустимості будь-якого втручання держави у сферу прав дитини. Його нормативною основою є ст. 3 Конвенції ООН про права дитини[1191], відповідно до якої у всіх діях щодо дітей першочергова увага приділяється якнайкращому забезпеченню їхніх інтересів. Водночас у європейській системі захисту прав людини саме практика Європейського суду з прав людини (далі – ЄСПЛ, Суд) надала цьому принципу динамічного, багатовимірного та структурованого юридичного змісту, сформувавши його як самостійний конвенційний тест пропорційності втручання

[1191] Convention on the Rights of the Child : Convention adopted by the General Assembly of the United Nations on 20 November 1989. *Office of the United Nations High Commissioner for Human Rights*. URL: https://www.ohchr.org/en/instruments-mechanisms/instruments/convention-rights-child

за ст. 8 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод[1192] (далі – Конвенції), що включає матеріальний, процесуальний та позитивно-обов'язковий рівні оцінки.

ЄСПЛ у своїй діяльності виходить із того, що ст. 8 Конвенції, яка гарантує право на повагу до приватного і сімейного життя, є основною нормою, через яку реалізується захист інтересів дитини. При цьому Суд послідовно підкреслює, що інтереси дитини не можуть розглядатися як похідні від інтересів батьків або держави. Навпаки, саме дитина є самостійним носієм прав, а її інтереси мають пріоритетний і автономний характер у структурі оцінки пропорційності втручання, що вимагає їх індивідуалізованого визначення у кожній конкретній справі.

Особливої актуальності цей підхід набуває в умовах збройних конфліктів, коли держава змушена одночасно реагувати на масові гуманітарні виклики, забезпечувати евакуацію цивільного населення, організовувати тимчасовий захист дітей, а також вирішувати питання їхнього переміщення, возз'єднання з сім'ями чи визначення їхнього правового статусу. У таких умовах ризик формального або спрощеного застосування принципу найкращих інтересів дитини значно зростає, що зумовлює необхідність його застосування як жорстко структурованого триелементного стандарту (матеріальна оцінка обставин дитини, процесуальні гарантії перевірюваності рішень та позитивні обов'язки держави щодо забезпечення ефективності захисту). Саме такими стандартами і виступає практика ЄСПЛ, яка поступово трансформує загальні декларації у систему обов'язкових юридичних критеріїв.

Формування доктрини найкращих інтересів дитини у практиці ЄСПЛ відбувалося поступово – від перших справ, що стосувалися вилучення дітей із сім'ї та підтримання сімейних зв'язків, до сучасних рішень, у яких Суд розглядає складні ситуації міжнародного викрадення дітей, усиновлення без згоди батьків, визначення місця проживання дитини, а також обов'язки держави щодо забезпечення ефективного виконання рішень у сімейних спорах. У цьому процесі принцип найкращих інтересів дитини трансформувався із загальної оціночної категорії у структурований юридичний стандарт, який включає системну індивідуалізовану оцінку дитини, процесуальний контроль якості рішень і вимогу реальної ефективності їх виконання як елементів єдиного конвенційного тесту.

Водночас важливою особливістю практики ЄСПЛ є те, що зміст цього принципу не є статичним. Він постійно розвивається залежно від

[1192] Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод (з протоколами) від 04.11.1950. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_004

соціальних реалій, рівня захисту прав людини в Європі та характеру спорів, які розглядає Суд. Зокрема, у справах, що стосуються дітей, ЄСПЛ дедалі більше відходить від формального підходу до оцінки законності втручання держави та переходить до індивідуалізованого аналізу конкретної ситуації дитини, який охоплює не лише юридичні підстави втручання, але й психологічний стан дитини, її емоційні зв'язки, ступінь інтеграції у соціальне середовище та довгострокові наслідки такого втручання.

Окремого значення у практиці Суду набуває також процесуальний аспект принципу найкращих інтересів дитини. ЄСПЛ наголошує, що державні органи та національні суди повинні не лише декларувати врахування інтересів дитини, але й демонструвати у своїх рішеннях, яким чином здійснювалося їхнє зважування, які альтернативи були розглянуті та чому обраний варіант відповідає саме найкращим інтересам дитини. Таким чином, принцип набуває також виміру належного обґрунтування судових та адміністративних рішень, що стосується дітей, і функціонує як процесуальний стандарт якості державного рішення у сфері сімейних правовідносин.

У цьому розділі буде досліджено еволюцію принципу найкращих інтересів дитини у практиці ЄСПЛ у двох взаємопов'язаних площинах. Перший блок присвячено формуванню загальноєвропейських стандартів захисту дитини через аналіз ключових рішень ЄСПЛ щодо різних держав, які заклали концептуальні засади цього принципу. У межах другого блоку буде проаналізовано застосування зазначених стандартів у практиці ЄСПЛ щодо України, що дозволить виявити специфіку їх імплементації в національний контекст та оцінити ефективність захисту прав дітей у ситуаціях підвищеного ризику, зокрема в умовах збройної агресії, де принцип найкращих інтересів дитини функціонує як інструмент конвенційної оцінки системних порушень у трирівневій моделі захисту прав дитини.

Таким чином, *метою підрозділу* є аналіз еволюції та особливостей застосування принципу найкращих інтересів дитини у практиці ЄСПЛ, зокрема у контексті загальноєвропейських стандартів та їх імплементації у справах щодо України, а також у виявленні структурних елементів цього принципу як багаторівневої конвенційної моделі захисту дитини за ст. 8 Конвенції, включно з матеріальним, процесуальним та рівнем позитивних обов'язків держави.

1 Формування принципу найкращих інтересів дитини у практиці Європейського суду з прав людини

Концепція «найкращих інтересів дитини» дитини (best interests of the child) не є новою та була сформована ще в Декларації прав дитини 1959 р.[1193]. Сьогодні принцип найкращих інтересів належить до фундаментальних засад міжнародного захисту прав людини та виступає ключовим орієнтиром при визначенні змісту державних обов'язків щодо дітей. Його нормативною основою є ст. 3 Конвенції ООН про права дитини від 20 листопада 1989 р., відповідно до якої в усіх діях щодо дітей першочергова увага повинна приділятися якнайкращому забезпеченню їхніх інтересів[1194]. У практиці ЄСПЛ цей принцип набув значно ширшого змісту, ніж закріплений у міжнародно-правових актах[1195]. Суд поступово трансформував його із загальної декларативної настанови у самостійний правовий стандарт, який використовується для оцінки правомірності втручання держави у сферу сімейного життя та визначення меж дискреційних повноважень національних органів влади.

Додержання принципу найкращих інтересів дитини у розгляді сімейних справ національними судами є визначальним у забезпеченні непорушного права дитини на її захист[1196]. ЄСПЛ неодноразово наголошував, що принцип найкращих інтересів дитини є визначальним під час вирішення будь-яких спорів, які стосуються сімейних відносин, опіки, усиновлення, переміщення чи повернення дітей[1197]. Особливого значення цей принцип набуває у ситуаціях, коли інтереси дитини можуть конфліктувати з інтересами батьків або держави.

[1193] Даценко В. Концептуальні засади забезпечення найкращих інтересів дитини в міжнародному праві. *Слово Національної школи суддів України.* 2020. № 1. С. 51–62. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/cln_2020_1_6 : Даценко В. М. Забезпечення найкращих інтересів дитини в міжнародному праві: концептуальні засади. *Юридична Україна.* 2020. № 5. С. 14–23. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/urykr_2020_5_4

[1194] Convention on the Rights of the Child : Convention adopted by the General Assembly of the United Nations on 20 November 1989. *Office of the United Nations High Commissioner for Human Rights*. URL: https://www.ohchr.org/en/instruments-mechanisms/instruments/convention-rights-child

[1195] Leheza, Y., Nalyvaiko, L., Sachko, O., Shcherbyna, V., & Chepik-Trehubenko, O. Principles of law: Methodological approaches to understanding in the context of modern globalization transformations. *Ius Humani. Law Journal*. (2022). № 11(2). P. 55–79. https://doi.org/10.31207/ih.v11i2.312

[1196] Белікова А. О. Принцип «найкращих інтересів дитини» у судовій практиці перегляду рішень Верховним Судом крізь призму рішень ЄСПЛ проти України в сімейних справах та при їх виконанні. *Нове українське право*. 2025. Вип. 1. С. 145–150. DOI: https://doi.org/10.51989/NUL.2025.1.18

[1197] Томляк Т. С. Найкращі інтереси дитини: усиновлення в умовах воєнного стану. *Альманах права.* 2022. Вип. 13. С. 425–433. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/ap_2022_13_70

Таким чином, у практиці ЄСПЛ принцип найкращих інтересів дитини розглядається не лише як загальна декларація, а як самостійний критерій оцінки законності втручання держави у сферу сімейних правовідносин.

Особливість підходу ЄСПЛ полягає у тому, що Суд не розглядає найкращі інтереси дитини як абстрактну категорію. Навпаки, їхній зміст розкривається через конкретні життєві ситуації, у яких необхідно забезпечити баланс між правами дитини, правами батьків та інтересами держави. Саме тому становлення відповідної доктрини відбувалося поступово через вирішення численних справ щодо опіки над дітьми, їх вилучення із сімейного середовища, усиновлення, визначення місця проживання[1198, 1199] та підтримання сімейних зв'язків.

Одним із перших етапів формування сучасного підходу стала практика Суду щодо права дитини на збереження сімейних зв'язків. У справі *Йогансен проти Норвегії* (Johansen v. Norway), 1996, Суд фактично сформулював вихідну презумпцію, відповідно до якої сімейні зв'язки між батьками та дітьми становлять самостійну цінність, що підлягає захисту відповідно до ст. 8 Конвенції[1200]. Суд наголосив, що навіть у випадках вилучення дитини із сім'ї державні органи повинні прагнути до збереження контактів між дитиною та біологічними батьками, якщо це не суперечить її благополуччю.

Подібний підхід був розвинений і в справі *Ельсгольц проти Німеччини* (Elsholz v. Germany), 2000, де Суд звернув увагу на процесуальний аспект захисту сімейного життя[1201]. ЄСПЛ зазначив, що рішення щодо дітей не можуть ґрунтуватися на формальних припущеннях чи адміністративній доцільності, а повинні спиратися на всебічне дослідження фактичних обставин, експертні висновки та оцінку впливу відповідного рішення на подальший розвиток дитини.

Подальший розвиток зазначена концепція отримала у справі *Кутцнер проти Німеччини* (Kutzner v. Germany), 2002, у якій ЄСПЛ вперше чітко визначив, що втручання держави у сімейне життя шляхом

[1198]Кирильчук І. А. Принцип найкращого врахування інтересів дитини при визначенні місця її проживання у судовому порядку. *Вчені записки Таврійського національного університету імені В. І. Вернадського. Серія : Юридичні науки*. 2023. Т. 34(73), № 1. С. 13–19. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/UZTNU_law_2023_34(73)_1_5

[1199] Хорошенюк О. В. Зміна місця проживання чи викрадення дитини: через призму принципу найкращого інтересу дитини. *Право і суспільство*. 2023. № 1. С. 96–100. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Pis_2023_1_16

[1200] Johansen v. Norway, no. 17383/90, Judgment of 7 August 1996 / European Court of Human Rights. *HUDOC*. URL: https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-58059

[1201] Elsholz v. Germany [GC], no. 25735/94, Judgment of 13 July 2000 / European Court of Human Rights. *HUDOC*. URL: https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-58763

вилучення дітей може бути виправданим лише за наявності виняткових обставин[1202]. Суд наголосив, що держава не може підміняти собою батьків лише тому, що вважає іншу модель виховання більш доцільною або соціально прийнятною.

У справі *Нойлінгер і Шурук проти Швейцарії* (Neulinger and Shuruk v. Switzerland), 2010, Суд сформулював один із ключових підходів до розуміння принципу, зазначивши, що національні органи влади повинні здійснювати всебічну оцінку конкретної ситуації дитини, враховуючи її вік, рівень розвитку, емоційні зв'язки, соціальне середовище та можливі наслідки ухваленого рішення[1203]. У цьому рішенні ЄСПЛ підкреслив, що інтереси дитини можуть переважати інтереси батьків, якщо існує ризик порушення її фізичного чи психологічного благополуччя.

Значення справи Нойлінгер і Шурук проти Швейцарії виходить далеко за межі спорів щодо міжнародного викрадення дітей. Фактично Суд уперше надав розгорнуте тлумачення змісту принципу найкращих інтересів дитини та визначив його як основоположний критерій оцінки будь-яких рішень, що стосуються дітей.

Подальше уточнення цього підходу відбулося у справі *X проти Латвії* (X v. Latvia), 2013, де Суд наголосив, що принцип найкращих інтересів дитини не може застосовуватися формально[1204]. Національні суди повинні здійснювати реальне зважування всіх обставин та надавати мотивовану оцінку можливим наслідкам для дитини.

ЄСПЛ також звертає увагу на необхідність врахування думки самої дитини залежно від її віку та рівня зрілості. У рішенні *M. і M. проти Хорватії* (M. and M. v. Croatia), 2015, наголошено, що дитина повинна брати участь у процедурах, які безпосередньо впливають на її життя[1205].

Важливим етапом розвитку доктрини стало також посилення стандарту позитивних обов'язків держави. У справі *Гокканен проти Фінляндії* (Hokkanen v. Finland), 1994, Суд підкреслив, що ст. 8 Конвенції передбачає не лише захист від втручання, але й обов'язок забезпечити ефективну реалізацію сімейних прав[1206].

[1202] Kutzner v. Germany, no. 46544/99, Judgment of 26 February 2002 / European Court of Human Rights. *HUDOC*. URL: https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-60163

[1203] Neulinger and Shuruk v. Switzerland [GC], no. 41615/07, Judgment of 6 July 2010 / European Court of Human Rights. *HUDOC*. URL: https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-99817

[1204] X v. Latvia [GC], no. 27853/09, Judgment of 26 November 2013 / European Court of Human Rights. *HUDOC*. URL: https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-138992

[1205] M. and M. v. Croatia, no. 10161/13, Judgment of 3 September 2015 / European Court of Human Rights. HUDOC. URL: https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-156268

[1206] Hokkanen v. Finland, no. 19823/92, Judgment of 23 September 1994 / European Court of Human Rights. *HUDOC*. URL: https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-57960

Цей підхід був посилений у справі *Ігнаццоло-Зенід проти Румунії* (Ignaccolo-Zenide v. Romania), 2000, де Суд встановив, що бездіяльність держави щодо виконання рішень про повернення дітей фактично нівелює зміст права на сімейне життя [1207].

У подальшій практиці Великої палати ці стандарти були істотно деталізовані. У справі *В. проти Сполученого Королівства* (W. v. United Kingdom), 1987, Суд наголосив, що у справах щодо дітей держава зобов'язана діяти з особливою оперативністю, оскільки затримки у вирішенні питань опіки можуть призвести до фактичної незворотності наслідків для сімейних зв'язків і розвитку дитини[1208].

У справі *Р. та Г. проти Сполученого Королівства* (R. and H. v. United Kingdom), 2011, Велика палата підкреслила, що втручання держави у вигляді вилучення дитини з сім'ї повинно супроводжуватися належними процесуальними гарантіями, включаючи реальну можливість батьків брати участь у процедурі, ефективний судовий контроль та обґрунтування необхідності такого втручання[1209]. Суд наголосив, що формальна законність рішень не є достатньою, якщо відсутній реальний аналіз найкращих інтересів дитини.

Кульмінаційним узагальненням доктрини стала справа *Странд Лоббен та інші проти Норвегії* (Strand Lobben and Others v. Norway), 2019, в якій Велика палата визначила, що найкращі інтереси дитини включають як забезпечення стабільного середовища розвитку, так і збереження сімейних зв'язків та ідентичності, а будь-яке остаточне розривання цих зв'язків має розглядатися як винятковий захід ultima ratio[1210, 1211].

Новітня практика ЄСПЛ свідчить про подальше розширення сфери застосування принципу найкращих інтересів дитини. Так, у справі *Х проти Грузії* (X v. Georgia), 2026, Суд пов'язав цей принцип із позитивними обов'язками держави щодо ефективного розслідування випадків сексуального насильства стосовно дітей. ЄСПЛ наголосив, що найкращі інтереси дитини повинні враховуватися не лише у сфері сімейних

[1207] Ignaccolo-Zenide v. Romania, no. 31679/96, Judgment of 25 January 2000 / European Court of Human Rights. *HUDOC*. URL: https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-58562

[1208] W. v. United Kingdom, no. 9749/82, Judgment of 8 July 1987 / European Court of Human Rights. *HUDOC*. URL: https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-57665

[1209] R. and H. v. United Kingdom, no. 35348/06, Judgment of 31 May 2011 / European Court of Human Rights. *HUDOC*. URL: https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-105305

[1210] Strand Lobben and Others v. Norway [GC], no. 37283/13, Judgment of 10 September 2019 / European Court of Human Rights. HUDOC. URL: https://hudoc.echr.coe.int/eng/?i=001-195909

[1211] Томляк Т. С. Принцип забезпечення найкращих інтересів дитини у практиці Європейського суду з прав людини. *Публічне право*. 2022. № 1. С. 109–119. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/pp_2022_1_13

правовідносин, але й у межах кримінального провадження, зокрема шляхом забезпечення оперативності розслідування, належного врахування позиції потерпілої дитини та недопущення її повторної віктимізації внаслідок дій органів влади[1212].

У цьому ж контексті показовою є справа *Мюнстер проти Чеської Республік* (Münster v. the Czech Republic), 2026, у якій Суд підтвердив, що оцінка державних заходів у спорах щодо контактів між батьками та дітьми повинна здійснюватися виключно крізь призму найкращих інтересів дитини, навіть якщо це призводить до обмеження обсягу батьківських прав[1213]. Таким чином, ЄСПЛ ще раз акцентував, що у конфліктних сімейних ситуаціях саме інтереси дитини мають пріоритетний характер порівняно з формальною реалізацією батьківських прав.

У справі *Á.Ф.Л. проти Ісландії* (Á.F.L. v. Iceland), 2025, Суд розвинув стандарт позитивних обов'язків держави, пов'язаних із забезпеченням ефективної підтримки особи з інвалідністю у здійсненні батьківських прав. ЄСПЛ фактично підкреслив, що принцип найкращих інтересів дитини охоплює також обов'язок держави створити реальні, а не суто формальні умови для здійснення батьківського піклування[1214].

Подальший розвиток цього підходу простежується у справі *Н.С. проти Сполученого Королівства* (N.S. v. United Kingdom), 2025, де Суд розглянув баланс між найкращими інтересами дитини та інтересами усиновлення всупереч волі біологічного батька, наголосивши на вирішальній ролі стабільності сімейного середовища та вже сформованих фактичних зв'язків дитини[1215].

Окремо слід відзначити справу *Х та інші проти Словенії* (X and Others v. Slovenia), 2024, яка є сучасним продовженням лінії Johansen v. Norway – Elsholz v. Germany – Kutzner v. Germany. У цій справі Суд підтвердив, що вилучення дітей та припинення контактів із батьками може бути виправдане лише як крайній захід, за наявності переконливих доказів необхідності такого втручання, а також за умови обов'язкового врахування ризику «ефекту розриву» сімейних зв'язків унаслідок тривалого розлучення[1216].

[1212] X v. Georgia (Application no. 35640/22), Judgment of the European Court of Human Rights of 31 March 2026. URL: https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-249366

[1213] Münster v. the Czech Republic (Application no. 17290/23), Judgment of the European Court of Human Rights of 18 March 2026. URL: https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-249739

[1214] Á.F.L. v. Iceland (Application no. 35789/22), Judgment of the European Court of Human Rights of 10 June 2025. URL: https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-243562

[1215] N.S. v. the United Kingdom (Application no. 38134/20), Judgment of the European Court of Human Rights of 25 March 2025. URL: https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-242421

[1216] X and Others v. Slovenia (Applications nos. 27746/22 and 28291/22), Judgment of the European Court of Human Rights (First Section) of 19 December 2024. URL: https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-238568

Підтвердженням системності підходу Великої палати є справа *Ван Слоотен проти Нідерландів* (Van Slooten v. the Netherlands), 2025, яка безпосередньо продовжує доктрину, сформульовану у справі Strand Lobben and Others v. Norway. У ній Суд ще раз наголосив, що остаточне припинення сімейних зв'язків є винятковим заходом (ultima ratio) і потребує особливо високого стандарту обґрунтування та доведення необхідності такого втручання з боку держави[1217].

Сформульовані ЄСПЛ підходи мають значення не лише для класичних сімейно-правових спорів, а й для ситуацій надзвичайного характеру, зокрема збройних конфліктів, окупації територій та вимушеного переміщення населення. У таких умовах ризики розлучення дітей із батьками, втрати сімейного оточення, примусового переміщення або істотної зміни соціального середовища суттєво зростають, що зумовлює необхідність застосування підвищених стандартів захисту, вироблених у межах ст. 8 Конвенції.

Узагальнення практики ЄСПЛ дозволяє констатувати формування складної багаторівневої доктрини найкращих інтересів дитини, яка має не декларативний, а нормативно-операційний характер у межах ст. 8 Конвенції.

Її перший рівень становить вимога індивідуалізованої оцінки фактичних обставин життя дитини, що виключає будь-які автоматичні або формалізовані підходи до вирішення спорів щодо опіки, усиновлення чи переміщення дитини. Другий рівень охоплює процесуальний вимір доктрини, який передбачає обов'язок національних органів забезпечити належне мотивування рішень, повноту дослідження доказів та реальну перевірюваність висновків щодо інтересів дитини. Третій рівень становить принцип пріоритету збереження сімейних зв'язків як базового елементу найкращих інтересів дитини. Розрив таких зв'язків допускається лише як виняток і за умови доведення істотної шкоди від їх подальшого збереження, що узгоджується з доктриною ultima ratio. Четвертий рівень полягає у визнанні дитини самостійним суб'єктом правовідносин, участь якого у процедурах, що визначають її життєву ситуацію, є необхідним елементом належного визначення її інтересів. П'ятий рівень охоплює принцип пропорційності та ultima ratio, відповідно до якого найбільш інтенсивні форми втручання у сімейне життя допускаються лише за наявності виняткових підстав та належного обґрунтування їх необхідності.

Еволюція підходу ЄСПЛ свідчить про трансформацію найкращих інтересів дитини з переважно балансувального критерію у сімейних спорах у комплексний конвенційний стандарт, що поєднує матеріальний, процесуальний

[1217] Van Slooten v. the Netherlands (Application no. 45644/18), Judgment of the European Court of Human Rights (Fourth Section) of 15 April 2025. URL: https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-242957

та обов'язковий (positive obligations) виміри захисту. Це означає, що йдеться не лише про зважування конкуруючих інтересів, а про формування для держави активного обов'язку забезпечити реальну ефективність захисту дитини як у приватноправових, так і у публічно-правових контекстах.

Особливої актуальності зазначені стандарти набувають у ситуаціях збройних конфліктів, де питання захисту найкращих інтересів дитини виходить за межі традиційних сімейних правовідносин і охоплює евакуацію, транскордонне переміщення, возз'єднання сімей, встановлення опіки над дітьми, позбавленими батьківського піклування, а також збереження особистої, сімейної та соціальної ідентичності дитини.

У цьому контексті аналіз практики щодо України набуває системоутворюючого значення, оскільки дозволяє простежити, як зазначені стандарти функціонують не в умовно «нормальних» сімейних конфліктах, а в ситуації воєнної дійсності, масового переміщення дітей та руйнування сталих сімейних зв'язків. Саме тут загальноєвропейська доктрина перевіряється на межі своїх гарантійних можливостей і демонструє ступінь своєї операційної придатності.

Практика ЄСПЛ свідчить, що навіть за умов надзвичайних обставин держави не звільняються від обов'язку забезпечувати індивідуалізовану оцінку потреб дитини та дотримуватися принципу пропорційності під час ухвалення будь-яких рішень, що впливають на її правовий статус або сімейні зв'язки.

У своїй сукупності ці підходи формують цілісну конвенційну модель захисту дитини, яка забезпечує «практичний та ефективний» характер права на сімейне життя та одночасно встановлює підвищений стандарт обґрунтування державного втручання. Ця модель набуває особливої значущості в умовах кризових ситуацій, збройних конфліктів та масового переміщення дітей, коли ризик порушення їхніх прав суттєво зростає, а вимоги до держави щодо оперативності, пропорційності та індивідуалізації рішень стають ще більш жорсткими.

Сформована доктрина найкращих інтересів дитини забезпечує універсальну систему критеріїв оцінки державного втручання у сферу дитинства, яка зберігає нормативне значення незалежно від характеру правовідносин. Водночас її найбільш показова перевірка відбувається саме у справах, пов'язаних із міжнародними збройними конфліктами, де вразливість дитини є максимальною. У зв'язку з цим подальший аналіз практики щодо України дає змогу дослідити, яким чином сформовані стандарти застосовуються у контексті воєнних дій, окупації, примусового переміщення дітей та інших системних порушень сімейних зв'язків.

2 Застосування принципу найкращих інтересів дитини у практиці ЄСПЛ щодо України та його значення в умовах збройної агресії

Перехід від загальної практики ЄСПЛ до її застосування щодо України дозволяє простежити, яким чином сформовані Судом стандарти найкращих інтересів дитини функціонують в умовах підвищеної вразливості, зумовленої системними проблемами виконання судових рішень, внутрішнім переміщенням населення та наслідками збройної агресії. Українська практика не формує автономної доктрини найкращих інтересів дитини, однак відображає її імплементацію та подальший розвиток у специфічних соціальних і безпекових умовах, що впливають на ефективність реалізації конвенційних гарантій.

Сформовані у практиці ЄСПЛ принципи індивідуалізованої оцінки обставин справи, пріоритету збереження сімейних зв'язків, пропорційності втручання держави та застосування найбільш інтенсивних заходів виключно як ultima ratio зберігають універсальний характер і застосовуються незалежно від природи сімейного спору. Водночас їх практична реалізація в українському контексті набуває підвищеної значущості, оскільки здійснюється в умовах сукупного впливу інституційних обмежень національної системи захисту прав та об'єктивних наслідків збройного конфлікту.

Особливої актуальності зазначені стандарти набули після початку збройної агресії проти України, яка спричинила виникнення системних та масових ризиків для реалізації прав дітей[1218]. До таких ризиків належать примусове переміщення та депортація дітей з окупованих територій, їх розлучення з батьками, втрата батьківського піклування, евакуація за кордон, перебування у статусі внутрішньо переміщених осіб, а також ускладнення процесів їх подальшого возз'єднання з сім'єю[1219, 1220]. За цих умов принцип найкращих інтересів дитини набуває функції ключового та визначального критерію оцінки законності та пропорційності будь-яких рішень органів державної влади, що впливають на сімейний статус, безпеку та розвиток дитини.

[1218] Чернобук В. В. Захист прав дитини в умовах воєнних конфліктів: міжнародний досвід та українські реалії. *Аналітично-порівняльне правознавство*. 2025. № 2. С. 1291–1294. DOI: https://doi.org/10.24144/2788-6018.2025.02.195

[1219] Міщук І. В. Захист прав дитини у цивільному судочинстві через призму принципу забезпечення найкращих інтересів дитини. *Аналітично-порівняльне правознавство*. 2025. № 2. С. 297–303. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/anpopr_2025_2_43

[1220] Kolb A., Hrushko M., Teteriatnyk H., Chepik-Trehubenko O., Kotliar O. Peculiarities of Realization of the International Mechanism for the Protection of the Rights of Victims of Armed Conflict in the East of Ukraine. *Cuestiones Políticas*. 2021. Vol. 39. № 71. P. 334–349.

У цьому контексті практика ЄСПЛ щодо України становить особливий науковий та практичний інтерес, оскільки дає змогу простежити, яким чином загальноєвропейські стандарти захисту прав дитини застосовуються в умовах кризових обставин, а також яким чином Суд конкретизує посилені позитивні обов'язки держави щодо забезпечення сімейних зв'язків, належного виконання судових рішень і захисту дитини від ризиків, пов'язаних із війною та вимушеним переміщенням.

Підходи, сформульовані ЄСПЛ у справах *Нойлінгер і Шурук проти Швейцарії* та *Х проти Латвії*, свідчать про необхідність індивідуальної, ретельної та багатовимірної оцінки кожної ситуації з урахуванням реального становища дитини, її сімейних зв'язків, рівня емоційної прив'язаності, соціальної інтеграції, стадії розвитку, психологічного стану та безпекових факторів. При цьому ЄСПЛ підкреслює, що така оцінка повинна мати не формальний, а матеріально-правовий характер і бути спрямованою на встановлення реального впливу рішення на розвиток дитини.

У подальшому цей підхід отримав системне закріплення у практиці Великої палати ЄСПЛ. У справі *Странд Лоббен та інші проти Норвегії* (Strand Lobben and Others v. Norway), 2019[1221], Суд визначив, що найкращі інтереси дитини мають дуальну структуру: з одного боку – забезпечення стабільного, безпечного та передбачуваного середовища розвитку, а з іншого – збереження сімейної ідентичності та біологічних зв'язків. При цьому Суд наголосив, що остаточне розірвання сімейних зв'язків допускається лише як винятковий захід ultima ratio, який потребує надзвичайно переконливого обґрунтування.

Раннє процесуальне розгортання цього підходу простежується у справі *В. проти Сполученого Королівства* (W. v. United Kingdom), 1987, де Суд акцентував, що у справах щодо дітей часовий фактор має автономне значення, оскільки затримки у прийнятті або виконанні рішень здатні призвести до фактичної незворотності сімейних відносин і формування нових стабільних прив'язаностей[1222].

Подальше уточнення процесуального виміру було розвинене у справі *Р. та Г. проти Сполученого Королівств* (R. and H. v. United Kingdom), 2011, де Велика палата наголосила на необхідності підвищених процесуальних гарантій, включно з ефективною участю батьків у процедурі, реальним судовим контролем, змагальністю процесу та обов'язком органів

[1221] Strand Lobben and Others v. Norway [GC], no. 37283/13, Judgment of 10 September 2019 / European Court of Human Rights. *HUDOC*. URL: https://hudoc.echr.coe.int/eng/?i=001-195909

[1222] W. v. United Kingdom, no. 9749/82, Judgment of 8 July 1987 / European Court of Human Rights. *HUDOC*. URL: https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-57665

влади довести, що менш інвазивні заходи не забезпечують належного захисту дитини[1223].

У розвитку цього підходу додаткового значення набуває міждержавне провадження *Україна та Нідерланди проти Росії* (Ukraine and the Netherlands v. Russia), 2025, у межах якого ЄСПЛ розглядає системні порушення прав людини, пов'язані зі збройною агресією Російської Федерації, включно з переміщенням, індоктринацією та вивезенням дітей[1224]. У таких справах особливого значення набуває презумпція збереження ідентичності дитини та неприпустимість її штучного відриву від сімейного та культурного середовища.

У ширшому конвенційному контексті важливим є також підхід ЄСПЛ у справі *Ігнаццоло-Зенід проти Румунії* (Ignaccolo-Zenide v. Romania), 2000, де Суд підкреслив, що держава несе позитивний обов'язок забезпечити реальне виконання рішень щодо повернення або контактів із дитиною, а бездіяльність органів влади фактично нівелює саму сутність права на сімейне життя[1225].

У справі *Савіни проти України* (Saviny v. Ukraine), 2008, ЄСПЛ визнав порушення ст. 8 Конвенції у зв'язку з необґрунтованим вилученням дітей із сім'ї. Суд підкреслив, що соціально-економічна вразливість, включно з бідністю, інвалідністю або складними умовами життя, не може автоматично виправдовувати розлучення дитини з батьками[1226]. Натомість держава повинна довести наявність «нагальної соціальної необхідності» втручання та перевірити можливість застосування альтернативних заходів підтримки сім'ї.

У справі *Гант проти України* (Hunt v. Ukraine), 2006, Суд констатував, що тривале невиконання рішень щодо контактів дитини з одним із батьків призводить до поступового та фактично незворотного розриву сімейних зв'язків, що є несумісним із позитивними обов'язками держави за ст. 8 Конвенції[1227].

У справі *Мамчур проти України* (Mamchur v. Ukraine), 2015, Суд підкреслив, що найкращі інтереси дитини охоплюють одночасно два

[1223] R. and H. v. United Kingdom, no. 35348/06, Judgment of 31 May 2011 / European Court of Human Rights. *HUDOC*. URL: https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-105305

[1224] Ukraine and the Netherlands v. Russia (Applications nos. 8019/16, 43800/14, 28525/20 and 11055/22), Judgment (Merits) of the European Court of Human Rights (Grand Chamber) of 9 July 2025. URL: https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-244292

[1225] Ignaccolo-Zenide v. Romania, no. 31679/96, Judgment of 25 January 2000 / European Court of Human Rights. *HUDOC*. URL: https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-58562

[1226] Saviny v. Ukraine, no. 39948/06, Judgment of 18 December 2008 / European Court of Human Rights. *HUDOC*. URL: https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-89448

[1227] Hunt v. Ukraine, no. 31111/04, Judgment of 7 December 2006 / European Court of Human Rights. *HUDOC*. URL: https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-78642

взаємопов'язані елементи: збереження сімейних зв'язків і забезпечення стабільного та безпечного середовища розвитку, які не можуть оцінюватися ізольовано один від одного[1228, 1229].

У справі *М.С. проти України* (M.S. v. Ukraine), 2017, ЄСПЛ наголосив на підвищених вимогах до мотивування рішень у справах щодо дітей, підкресливши, що формальне посилання на їхні інтереси без детального аналізу фактичних обставин та альтернативних рішень не відповідає стандартам Конвенції[1230].

У цілому практика ЄСПЛ щодо України демонструє не лише застосування класичних стандартів захисту сімейного життя, але й їхню поступову еволюцію у напрямі посилення процесуальних гарантій, розширення позитивних обов'язків держави та підвищення стандарту індивідуалізованої оцінки інтересів дитини.

Практика ЄСПЛ щодо України в аспекті застосування принципу найкращих інтересів дитини свідчить про поступове формування цілісного конвенційного стандарту, який поєднує матеріально-правові та процесуальні гарантії захисту дитини у сфері сімейних відносин. Його ключова особливість полягає у переході від формального розуміння «інтересів дитини» як оціночної категорії до їх розгляду як юридично обов'язкового критерію пропорційності будь-якого втручання у сімейне життя за ст. 8 Конвенції.

Аналіз рішень ЄСПЛ у справах щодо України дає підстави стверджувати, що Суд послідовно формує підхід, відповідно до якого найкращі інтереси дитини не можуть ототожнюватися ані з адміністративною доцільністю державних органів, ані з абстрактними уявленнями про «належні умови виховання». Навпаки, Суд вимагає здійснення конкретної, індивідуалізованої та доказової оцінки кожної ситуації, у якій визначальне значення мають реальні життєві обставини дитини, її емоційні прив'язаності, ступінь соціальної інтеграції, психологічний стан, а також прогнозовані довгострокові наслідки будь-якого рішення щодо її переміщення або розлучення з сім'єю.

У цьому контексті особливо чітко проявляється вимога ЄСПЛ щодо недопустимості автоматизованих або шаблонних підходів у сімейних спорах. Українські справи демонструють, що навіть за наявності складних соціальних умов або конфліктних сімейних ситуацій держава зобов'язана

[1228] Mamchur v. Ukraine, no. 10383/09, Judgment of 16 July 2015 / European Court of Human Rights. *HUDOC*. URL: https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-156267

[1229] Петрочко Ж., Датченко Н. Забезпечення найкращих інтересів дитини в умовах війни в Україні. *Вічливість*. 2023. Вип. 3. С. 70–78. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/humit_2023_3_13

[1230] M.S. v. Ukraine, no. 2091/13, Judgment of 11 July 2017 / European Court of Human Rights. *HUDOC*. URL: https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-175028

обґрунтовувати необхідність втручання через доведення «нагальної соціальної необхідності» та перевірку менш інвазивних альтернатив, зокрема заходів соціальної підтримки сім'ї, а не її розриву.

Важливим елементом сформованого підходу є посилення процесуального виміру принципу найкращих інтересів дитини. ЄСПЛ у справах щодо України послідовно підкреслює, що формальне посилання на цей принцип не є достатнім. Національні суди та органи влади повинні забезпечити реальну перевірюваність своїх рішень, належне мотивування, а також демонстрацію того, що були розглянуті всі релевантні обставини та альтернативні варіанти захисту прав дитини. У цьому сенсі принцип найкращих інтересів дитини набуває функції процесуального стандарту якості судового рішення.

Окремого значення набуває лінія практики ЄСПЛ щодо позитивних обов'язків держави у сфері забезпечення сімейних зв'язків. Суд виходить із того, що держава не може обмежитися ухваленням формально правильних рішень, а повинна забезпечити їх фактичну реалізацію у розумні строки. Невиконання або надмірна затримка у виконанні рішень щодо контактів дитини з батьками розглядається як самостійне порушення ст. 8 Конвенції, оскільки воно призводить до поступової ерозії сімейних зв'язків і може спричинити їх фактичну незворотність.

Зазначені підходи можуть бути концептуально інтегровані у триєдину модель застосування принципу найкращих інтересів дитини: матеріальний рівень, який охоплює індивідуалізовану оцінку реального становища дитини та баланс її емоційних, соціальних і сімейних зв'язків; процесуальний рівень, що вимагає підвищених стандартів мотивування, доказовості та перевірюваності рішень; рівень позитивних обов'язків держави, який передбачає не лише утримання від втручання, але й активне забезпечення ефективного захисту сімейного життя, включно з виконанням рішень і запобіганням фактичній втраті сімейних зв'язків. Саме ця трирівнева конструкція відображає сучасний стан конвенційної доктрини у практиці щодо України.

У світлі збройної агресії проти України зазначені стандарти набувають особливої нормативної ваги. Проблеми евакуації, примусового переміщення, депортації дітей, їх розлучення з батьками та подальшого возз'єднання сімей виводять застосування принципу найкращих інтересів дитини за межі класичних сімейно-правових спорів і трансформують його у міжсистемний стандарт міжнародного гуманітарного та конвенційного захисту прав людини. У таких умовах пріоритетного значення набуває не лише збереження сімейних зв'язків як таких, але

й гарантування безпеки, ідентичності та безперервності розвитку дитини в умовах війни та переміщення.

У цьому контексті практика щодо України функціонує як логічне продовження загальноєвропейської доктрини, перевіряючи її ефективність у граничних умовах збройного конфлікту, масового переміщення дітей та системного руйнування сімейних зв'язків, що дозволяє розглядати її як ключовий емпіричний вимір сучасного розвитку стандарту «найкращих інтересів дитини» у системі Конвенції.

Таким чином, практика ЄСПЛ щодо України демонструє формування багаторівневої моделі застосування принципу найкращих інтересів дитини. У центрі цієї моделі перебуває вимога індивідуалізованої оцінки кожної ситуації, підвищений стандарт мотивування рішень, пріоритет збереження сімейних зв'язків та обов'язок держави забезпечити реальну ефективність механізмів захисту прав дитини.

Висновки

1. Аналіз практики ЄСПЛ свідчить про еволюцію принципу найкращих інтересів дитини від загальної декларативної норми до самостійного конвенційного стандарту, що застосовується як ключовий критерій оцінки допустимості втручання держави у сферу сімейного життя відповідно до ст. 8 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод. У сучасному розумінні цей принцип виходить за межі суто балансувальної моделі та набуває комплексного характеру, поєднуючи матеріальний, процесуальний і позитивно-обов'язковий виміри захисту. Його зміст розкривається через вимогу індивідуалізованої оцінки обставин кожної справи, що виключає формалізовані підходи у спорах щодо опіки, усиновлення та контактів між батьками і дітьми. Важливим елементом є процесуальний стандарт, який передбачає обов'язок національних органів забезпечити належне мотивування рішень, повноту дослідження обставин та перевірюваність висновків щодо найкращих інтересів дитини. Окремо підкреслюється принцип збереження сімейних зв'язків, розрив яких допускається лише як винятковий захід ultima ratio за наявності переконливого обґрунтування. Водночас дитина розглядається як самостійний суб'єкт правовідносин, участь якого у відповідних процедурах є необхідною умовою належного врахування її інтересів. У сукупності ці підходи формують цілісну модель захисту, яка застосовується як у звичайних сімейних спорах, так і в умовах надзвичайних ситуацій, зокрема збройних конфліктів та масового переміщення населення, що зумовлює

підвищені стандарти обґрунтування, індивідуалізації та пропорційності державного втручання.

2. Практика ЄСПЛ щодо України у сфері застосування принципу найкращих інтересів дитини демонструє формування цілісного конвенційного стандарту, який поєднує матеріально-правовий, процесуальний та виконавчий виміри захисту сімейного життя за ст. 8 Конвенції та відображає перехід від формального декларування «інтересів дитини» до їх розуміння як обов'язкового критерію пропорційності державного втручання саме в умовах українського контексту. Українська практика виступає не як окрема доктрина, а як сфера перевірки та конкретизації загальноєвропейських стандартів у ситуації підвищеної вразливості, зумовленої системними проблемами правозастосування, внутрішнім переміщенням та наслідками збройної агресії. У розглянутих справах ЄСПЛ послідовно вимагає відхід від адміністративно-доцільнісних або узагальнених оцінок і застосування індивідуалізованого підходу, в якому вирішальне значення мають реальні життєві обставини дитини, її емоційні зв'язки, соціальна інтеграція та прогнозовані наслідки втручання у сімейне середовище. На матеріальному рівні це означає пріоритет фактичної ситуації дитини над формальними критеріями, на процесуальному – обов'язок забезпечення належного мотивування, повноти дослідження обставин і перевірюваності рішень, а на рівні позитивних обов'язків – вимогу реальної ефективності виконання рішень і запобігання ерозії сімейних зв'язків унаслідок затримок або бездіяльності держави. У сукупності ці елементи утворюють багаторівневу модель застосування принципу найкращих інтересів дитини в українських справах, яка набуває особливої інтенсивності в умовах збройної агресії, коли питання переміщення, депортації та роз'єднання сімей трансформують ст. 8 Конвенції у механізм реагування на системні порушення прав дитини з підвищеними вимогами до індивідуалізації, пропорційності та ефективності державного захисту.

Анотація

Досліджується еволюція принципу найкращих інтересів дитини у практиці Європейського суду з прав людини та особливості його застосування у справах щодо України. Обґрунтовується, що зазначений принцип трансформувався з загальної декларативної категорії у самостійний конвенційний стандарт, який виступає ключовим критерієм оцінки допустимості втручання держави у сферу сімейного життя за ст. 8 Конвенції про

захист прав людини і основоположних свобод. Встановлено, що сучасний зміст цього принципу має комплексний характер і охоплює матеріальний, процесуальний та рівень позитивних обов'язків держави. У межах матеріального виміру акцент зроблено на необхідності індивідуалізованої оцінки реальних життєвих обставин дитини та пріоритеті фактичних сімейних зв'язків над формальними критеріями. Процесуальний вимір передбачає підвищені вимоги до мотивування рішень, повноти дослідження обставин та їх перевірюваності на національному рівні. Окремо підкреслюється значення позитивних обов'язків держави щодо забезпечення ефективного виконання рішень і недопущення ерозії сімейних зв'язків унаслідок бездіяльності або затримок. Аналіз практики ЄСПЛ щодо України демонструє конкретизацію цих стандартів в умовах підвищеної вразливості, зумовленої системними проблемами правозастосування та наслідками збройної агресії. У цьому контексті принцип найкращих інтересів дитини набуває особливої інтенсивності застосування у ситуаціях внутрішнього переміщення, депортації та роз'єднання сімей. У сукупності практика Суду формує багаторівневу модель захисту прав дитини, яка забезпечує єдність матеріальних, процесуальних та виконавчих гарантій у межах конвенційної системи.

Література

1. Á.F.L. v. Iceland (Application no. 35789/22), Judgment of the European Court of Human Rights of 10 June 2025. URL: https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-243562
2. Convention on the Rights of the Child : Convention adopted by the General Assembly of the United Nations on 20 November 1989. Office of the United Nations High Commissioner for Human Rights. URL: https://www.ohchr.org/en/instruments-mechanisms/instruments/convention-rights-child
3. Elsholz v. Germany [GC], no. 25735/94, Judgment of 13 July 2000 / European Court of Human Rights. *HUDOC*. URL: https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-58763
4. Hokkanen v. Finland, no. 19823/92, Judgment of 23 September 1994 / European Court of Human Rights. *HUDOC*. URL: https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-57960
5. Hunt v. Ukraine, no. 31111/04, Judgment of 7 December 2006 / European Court of Human Rights. *HUDOC*. URL: https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-78642
6. Ignaccolo-Zenide v. Romania, no. 31679/96, Judgment of 25 January 2000 / European Court of Human Rights. *HUDOC*. URL: https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-58562
7. Johansen v. Norway, no. 17383/90, Judgment of 7 August 1996 / European Court of Human Rights. *HUDOC*. URL: https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-58059
8. Kolb A., Hrushko M., Teteriatnyk H., Chepik-Trehubenko O., Kotliar O. Peculiarities of Realization of the International Mechanism for the Protection of the Rights of Victims of Armed Conflict in the East of Ukraine. *Cuestiones Políticas*. 2021. Vol. 39. № 71. P. 334–349.

9. Kutzner v. Germany, no. 46544/99, Judgment of 26 February 2002 / European Court of Human Rights. *HUDOC*. URL: https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-60163
10. Leheza, Y., Nalyvaiko, L., Sachko, O., Shcherbyna, V., & Chepik-Trehubenko, O. (2022). Principles of law: Methodological approaches to understanding in the context of modern globalization transformations. *Ius Humani. Law Journal*. № 11(2). P. 55–79. https://doi.org/10.31207/ih.v11i2.312
11. M. and M. v. Croatia, no. 10161/13, Judgment of 3 September 2015 / European Court of Human Rights. *HUDOC*. URL: https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-156268
12. M.S. v. Ukraine, no. 2091/13, Judgment of 11 July 2017 / European Court of Human Rights. *HUDOC*. URL: https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-175028
13. Mamchur v. Ukraine, no. 10383/09, Judgment of 16 July 2015 / European Court of Human Rights. *HUDOC*. URL: https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-156267
14. Münster v. the Czech Republic (Application no. 17290/23), Judgment of the European Court of Human Rights of 18 March 2026. URL: https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-249739
15. N.S. v. the United Kingdom (Application no. 38134/20), Judgment of the European Court of Human Rights of 25 March 2025. URL: https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-242421
16. Neulinger and Shuruk v. Switzerland [GC], no. 41615/07, Judgment of 6 July 2010 / European Court of Human Rights. HUDOC. URL: https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-99817
17. R. and H. v. United Kingdom, no. 35348/06, Judgment of 31 May 2011 / European Court of Human Rights. *HUDOC*. URL: https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-105305
18. Saviny v. Ukraine, no. 39948/06, Judgment of 18 December 2008 / European Court of Human Rights. *HUDOC*. URL: https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-89448
19. Strand Lobben and Others v. Norway [GC], no. 37283/13, Judgment of 10 September 2019 / European Court of Human Rights. *HUDOC*. URL: https://hudoc.echr.coe.int/eng/?i=001-195909
20. Ukraine and the Netherlands v. Russia (Applications nos. 8019/16, 43800/14, 28525/20 and 11055/22), Judgment (Merits) of the European Court of Human Rights (Grand Chamber) of 9 July 2025. URL: https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-244292
21. Van Slooten v. the Netherlands (Application no. 45644/18), Judgment of the European Court of Human Rights (Fourth Section) of 15 April 2025. URL: https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-242957
22. W. v. United Kingdom, no. 9749/82, Judgment of 8 July 1987 / European Court of Human Rights. *HUDOC*. URL: https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-57665
23. X and Others v. Slovenia (Applications nos. 27746/22 and 28291/22), Judgment of the European Court of Human Rights (First Section) of 19 December 2024. URL: https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-238568
24. X v. Georgia (Application no. 35640/22), Judgment of the European Court of Human Rights of 31 March 2026. URL: https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-249366
25. X v. Latvia [GC], no. 27853/09, Judgment of 26 November 2013 / European Court of Human Rights. *HUDOC*. URL: https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-138992

26. Белікова А. О. Принцип «найкращих інтересів дитини» у судовій практиці перегляду рішень Верховним Судом крізь призму рішень ЄСПЛ проти України в сімейних справах та при їх виконанні. *Нове українське право*. 2025. Вип. 1. С. 145–150. DOI: https://doi.org/10.51989/NUL.2025.1.18
27. Даценко В. Концептуальні засади забезпечення найкращих інтересів дитини в міжнародному праві. *Слово Національної школи суддів України*. 2020. № 1. С. 51–62. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/cln_2020_1_6
28. Даценко В. М. Забезпечення найкращих інтересів дитини в міжнародному праві: концептуальні засади. *Юридична Україна*. 2020. № 5. С. 14–23. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/urykr_2020_5_4
29. Кирильчук І. А. Принцип найкращого врахування інтересів дитини при визначенні місця її проживання у судовому порядку. *Вчені записки Таврійського національного університету імені В. І. Вернадського. Серія : Юридичні науки*. 2023. Т. 34 (73), № 1. С. 13–19. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/UZTNU_law_2023_34(73)_1_5
30. Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод (з протоколами) від 04.11.1950. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_004
31. Міщук І. В. Захист прав дитини у цивільному судочинстві через призму принципу забезпечення найкращих інтересів дитини. *Аналітично-порівняльне правознавство*. 2025. № 2. С. 297–303. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/anpopr_2025_2_43
32. Петрочко Ж., Датченко Н. Забезпечення найкращих інтересів дитини в умовах війни в Україні. *Ввічливість*. 2023. Вип. 3. С. 70–78. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/humit_2023_3_13
33. Томляк Т. С. Найкращі інтереси дитини: усиновлення в умовах воєнного стану. *Альманах права*. 2022. Вип. 13. С. 425–433. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/ap_2022_13_70
34. Томляк Т. С. Принцип забезпечення найкращих інтересів дитини у практиці Європейського суду з прав людини. *Публічне право*. 2022. № 1. С. 109–119. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/pp_2022_1_13
35. Хорошенюк О. В. Зміна місця проживання чи викрадення дитини: через призму принципу найкращого інтересу дитини. *Право і суспільство*. 2023. № 1. С. 96–100. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Pis_2023_1_16
36. Чернобук В. В. Захист прав дитини в умовах воєнних конфліктів: міжнародний досвід та українські реалії. *Аналітично-порівняльне правознавство*. 2025. № 2. С. 1291–1294. DOI: https://doi.org/10.24144/2788-6018.2025.02.195

DOI: https://doi.org/10.36059/978-966-397-661-7-35

ЗАХИСТ ПРАВ ДІТЕЙ ВЕТЕРАНІВ ВІЙНИ

Чернобук Валентина Віталіївна,
старший викладач кафедри теорії держави та права
Дніпровського державного університету внутрішніх справ,
проспект Науки, 26, м. Дніпро, 49005, Україна

Вступ

Повномасштабна збройна агресія Російської Федерації проти України стала не лише найсерйознішим викликом національній безпеці держави, а й чинником глибоких соціальних трансформацій, наслідки яких матимуть довготривалий характер. Одним із найбільш відчутних результатів війни є стрімке зростання кількості осіб, які набули статусу ветеранів війни, а відтак – і чисельності членів їхніх сімей. За прогнозними оцінками Міністерства у справах ветеранів України, після завершення активної фази бойових дій кількість ветеранів може сягнути 5–6 мільйонів осіб, що зумовлює необхідність переосмислення державної соціальної та правової політики у ветеранській сфері.

У цьому контексті особливої уваги потребують діти ветеранів війни як специфічна соціально вразлива група, права та законні інтереси якої зазнають опосередкованого, але системного впливу наслідків збройного конфлікту. Війна змінює умови життя таких дітей навіть за відсутності їхньої безпосередньої участі у бойових діях: поранення або інвалідність батьків, їхня загибель, зникнення безвісти чи тривала психологічна травматизація істотно позначаються на реалізації основоположних прав дитини, зокрема права на належний рівень життя, освіту, охорону здоров'я, сімейне виховання та психологічну безпеку.

Діти ветеранів війни стикаються з комплексом проблем, що мають міждисциплінарний характер і охоплюють правову, соціальну, освітню та медико-психологічну сфери. Водночас чинна система соціального та правового захисту в Україні історично формувалася з акцентом на особу ветерана як безпосереднього учасника бойових дій, тоді як потреби його дітей тривалий час залишалися недостатньо врегульованими або розглядалися фрагментарно, без формування цілісного

правового статусу та системи гарантій. Такий підхід виявив свою обмеженість в умовах повномасштабної війни, коли масштаби проблеми набули безпрецедентного характеру.

Особливої актуальності набуває юридичний аналіз захисту прав дітей ветеранів війни в умовах дії правового режиму воєнного стану та з огляду на майбутню післявоєнну трансформацію правової системи України. Необхідність чіткого визначення правового статусу цієї категорії дітей, з'ясування обсягу їхніх соціальних, освітніх та медико-психологічних гарантій, а також виявлення прогалин, колізій і декларативних норм у чинному законодавстві зумовлює потребу в комплексному науковому осмисленні зазначеної проблематики.

Метою даного розділу монографії є всебічний аналіз теоретико-правових засад захисту прав дітей ветеранів війни в Україні, дослідження національного та міжнародного нормативно-правового регулювання у цій сфері, а також формулювання науково обґрунтованих пропозицій щодо вдосконалення державної політики та законодавства. Досягнення поставленої мети передбачає вирішення таких завдань: визначення поняття та правового статусу дітей ветеранів війни; аналіз міжнародних стандартів захисту прав дитини в умовах збройних конфліктів; характеристику національних механізмів реалізації та гарантування прав дітей ветеранів війни, а також оцінку їх ефективності в сучасних умовах.

1 Поняття, правовий статус та нормативно-правове забезпечення захисту прав дітей ветеранів війни в Україні

У сучасній українській правовій доктрині відсутнє уніфіковане визначення поняття «діти ветеранів війни», що істотно ускладнює формування цілісної системи їх правового захисту. Чинне законодавство України традиційно оперує категоріями «ветеран війни», «учасник бойових дій», «особа з інвалідністю внаслідок війни», водночас приділяючи недостатню увагу членам їх сімей, зокрема дітям[1231].

Закон України «Про статус ветеранів війни, гарантії їх соціального захисту» закріплює низку пільг та гарантій для членів сімей ветеранів, однак не формує окремого правового статусу дітей ветеранів війни

[1231]Пінчук Р. С., Письменна О. П. Правовий захист учасників бойових дій та ветеранів війни. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Право*. 2019. Т. 1, вип. 58. С. 168–172.

як самостійної категорії суб'єктів права. У більшості випадків права дітей реалізуються похідно від статусу їхніх батьків, що не завжди відповідає принципу найкращих інтересів дитини.

З позицій юридичної науки, дітей ветеранів війни доцільно розглядати як особливу соціально-правову групу, що об'єднує неповнолітніх осіб, один або обидва з батьків яких мають статус ветерана війни, учасника бойових дій або особи з інвалідністю внаслідок війни. Такий статус обумовлює наявність специфічних ризиків порушення прав дитини, зокрема права на належний рівень життя, освіту, охорону здоров'я та психологічну безпеку.

Правовий статус дітей ветеранів війни має міжгалузевий характер і формується на перетині конституційного, адміністративного, соціального та сімейного права. Конституція України закріплює принцип рівності дітей у своїх правах незалежно від походження та соціального статусу батьків, а також покладає на державу обов'язок охороняти дитинство[1232]. Водночас специфіка становища дітей ветеранів війни зумовлює необхідність додаткових позитивних зобов'язань держави, спрямованих на компенсацію негативних наслідків війни.

Окремої уваги потребує питання співвідношення статусу дитини ветерана війни та статусу дитини, яка постраждала внаслідок збройного конфлікту. Хоча ці категорії частково перетинаються, вони не є тотожними. Дитина ветерана війни може не зазнати безпосереднього фізичного впливу воєнних дій, однак перебувати в умовах тривалого психологічного стресу, соціальної дезадаптації та обмеженого доступу до соціальних благ, що підтверджується результатами соціологічних і психологічних досліджень[1233].

Міжнародно-правові стандарти захисту прав дитини відіграють ключову роль у формуванні національних механізмів забезпечення прав дітей, які зазнають негативного впливу збройних конфліктів. Україна, як держава-учасниця основних міжнародних договорів у сфері прав людини, взяла на себе зобов'язання імплементувати відповідні норми у внутрішнє законодавство.

Центральним міжнародно-правовим актом у цій сфері є Конвенція ООН про права дитини, яка закріплює обов'язок держави забезпечувати особливий захист і піклування дітям, що перебувають у складних

[1232] Про ратифікацію Конвенції про права осіб з інвалідністю і Факультативного протоколу до неї : Закон України від 16.12.2009 р. № 1767-VI. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1767-17#Text

[1233] Пріб Г. А., Бегеза Л. Є., Раєвська Я. М. Соціально-психологічна адаптація військовослужбовців/ветеранів: проблематика вивчення. *Габітус*. 2022. Вип. 35. С. 159–163.

життєвих обставинах. Хоча Конвенція не містить спеціального поняття дітей ветеранів війни, її положення щодо найкращих інтересів дитини, права на захист, розвиток та участь є універсальними та підлягають застосуванню і до цієї категорії осіб.

Особливе значення мають норми міжнародного гуманітарного права, які передбачають підвищений рівень захисту дітей під час збройних конфліктів та в постконфліктний період. Вони покладають на держави обов'язок не лише утримуватися від порушення прав дитини, а й вживати активних заходів для її реабілітації та соціальної інтеграції.

У контексті дітей ветеранів війни важливим є також застосування положень Конвенції про права осіб з інвалідністю, ратифікованої Україною у 2009 році[1234]. Діти, батьки яких набули інвалідності внаслідок війни, часто опиняються в ситуації подвійної вразливості, що потребує комплексного підходу до захисту їхніх прав.

Міжнародний досвід, зокрема практика Ізраїлю та США, свідчить про ефективність комплексних програм підтримки сімей ветеранів, які включають правову допомогу, психологічний супровід дітей, освітні та соціальні гарантії. Такий підхід ґрунтується на розумінні того, що захист прав ветеранів неможливий без належного забезпечення прав їхніх дітей.

Нормативно-правове забезпечення захисту прав дітей ветеранів війни в Україні має багаторівневу структуру та ґрунтується на поєднанні конституційних норм, міжнародних зобов'язань держави та спеціального законодавства у сфері соціального захисту ветеранів і дітей. Водночас аналіз чинної нормативної бази свідчить про її фрагментарність і відсутність комплексного підходу до визначення правового статусу дітей ветеранів війни.

Основоположні гарантії прав дитини закріплені в Конституції України. Зокрема, стаття 52 проголошує, що діти рівні у своїх правах незалежно від походження, а держава охороняє дитинство та створює умови для всебічного розвитку дитини[1235]. Ці положення мають універсальний характер і поширюються на всіх дітей, у тому числі на дітей ветеранів війни. Водночас конституційні норми не враховують специфічних обставин, у яких перебувають діти осіб, що брали участь у бойових діях або зазнали інвалідності внаслідок війни, що об'єктивно потребує деталізації на рівні спеціального законодавства.

[1234] Про ратифікацію Конвенції про права осіб з інвалідністю і Факультативного протоколу до неї : Закон України від 16.12.2009 р. № 1767-VI. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1767-17#Text

[1235] Конституція України : Закон України від 28 червня 1996 року (зі змінами і допов.). *Відомості Верховної Ради України*. 1996. № 30. Ст. 141.

Базовим нормативно-правовим актом у сфері соціального захисту ветеранів є Закон України «Про статус ветеранів війни, гарантії їх соціального захисту»[1236]. У ньому закріплено систему пільг, компенсацій і соціальних гарантій для ветеранів війни та членів їхніх сімей. Однак аналіз положень цього Закону дає підстави стверджувати, що діти ветеранів війни розглядаються переважно як похідні суб'єкти правовідносин, права яких залежать від правового статусу їхніх батьків[1237].

Так, законодавець оперує узагальненим поняттям «члени сім'ї ветерана війни», не виокремлюючи дітей як окрему категорію, що має специфічні потреби та інтереси. Такий підхід не відповідає сучасним міжнародним стандартам захисту прав дитини та ускладнює реалізацію принципу найкращих інтересів дитини в адміністративній і соціальній практиці.

Важливе значення у сфері захисту прав дітей ветеранів війни мають норми сімейного законодавства, зокрема Сімейного кодексу України, який закріплює обов'язок батьків забезпечувати належні умови для розвитку, виховання та освіти дитини. Проте у випадках, коли батьки-ветерани зазнають посттравматичних розладів, поранень або інвалідності, виконання таких обов'язків суттєво ускладнюється, що зумовлює необхідність посиленого втручання держави у формі соціальної та правової підтримки[1238].

Окремі аспекти правового захисту дітей ветеранів війни врегульовані також законодавством про освіту, охорону здоров'я та соціальні послуги. Зокрема, передбачено пільговий доступ до освіти, соціальної допомоги та реабілітаційних послуг для дітей із сімей осіб, які загинули або отримали інвалідність унаслідок війни. Водночас ці норми носять розпорошений характер і не формують єдиного цілісного механізму захисту прав дітей ветеранів війни.

Реалізація нормативно-правових гарантій захисту прав дітей ветеранів війни значною мірою залежить від діяльності органів публічної влади та органів місцевого самоврядування. Саме на них покладено обов'язок практичного втілення норм законодавства, надання соціальних, освітніх і психологічних послуг, а також координації міжвідомчої взаємодії у сфері ветеранської політики.

[1236] Про статус ветеранів війни, гарантії їх соціального захисту : Закон України від 22 жовтня 1993 року (зі змінами і допов.). *Відомості Верховної Ради України*. 1993. № 45. Ст. 425

[1237] Пінчук Р. С., Письменна О. П. Правовий захист учасників бойових дій та ветеранів війни. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Право*. 2019. Т. 1, вип. 58. С. 168–172.

[1238] Пріб Г. А., Бегеза Л. Є., Раєвська Я. М. Соціально-психологічна адаптація військовослужбовців / ветеранів: проблематика вивчення. *Габітус*. 2022. Вип. 35. С. 159–163

Центральним органом виконавчої влади, відповідальним за формування та реалізацію державної політики у сфері соціального захисту ветеранів, є Міністерство у справах ветеранів України. Його діяльність охоплює не лише безпосередню підтримку ветеранів, а й заходи, спрямовані на забезпечення прав членів їхніх сімей, зокрема дітей. Водночас, як свідчить практика, інституційний фокус діяльності міністерства переважно зосереджений на самих ветеранах, тоді як проблематика дітей залишається другорядною[1239].

Суттєву роль у захисті прав дітей ветеранів війни відіграють органи соціального захисту населення, служби у справах дітей, заклади освіти та охорони здоров'я. Саме на місцевому рівні здійснюється призначення соціальних виплат, надання пільг, організація психологічної допомоги та соціального супроводу сімей ветеранів. Однак ефективність такої діяльності значною мірою залежить від фінансових можливостей територіальних громад та рівня міжвідомчої координації.

Органи місцевого самоврядування мають значний потенціал у сфері захисту прав дітей ветеранів війни через реалізацію місцевих програм соціальної підтримки, розвитку інклюзивної освіти та психологічної реабілітації. Водночас відсутність єдиних державних стандартів і методичних рекомендацій призводить до нерівномірності рівня захисту прав дітей ветеранів у різних регіонах України.

Судова практика є важливим елементом механізму забезпечення прав дітей ветеранів війни, оскільки саме в процесі правозастосування виявляються реальні проблеми реалізації нормативно-правових гарантій, закріплених у законодавстві. Аналіз рішень судів різних юрисдикцій свідчить, що питання захисту прав дітей ветеранів війни, як правило, розглядаються опосередковано – у справах щодо соціального забезпечення ветеранів, призначення пільг, соціальних виплат або встановлення юридичних фактів, пов'язаних зі статусом учасника бойових дій.

Найбільш поширеними є адміністративні справи, у яких предметом судового розгляду стають спори між членами сімей ветеранів війни та органами соціального захисту населення щодо призначення або відмови у наданні пільг і соціальних гарантій.

Водночас у судовій практиці поступово простежується тенденція до застосування принципу верховенства права та пріоритету найкращих інтересів дитини. Зокрема, адміністративні суди дедалі частіше

[1239] Тілікіна Н, Пеша І. Державна ветеранська політика України та шляхи забезпечення її ефективності. *Публічне адміністрування та національна безпека*. 2023. № 5. DOI: https://doi.org/10.25313/2617-572X-2023-5-8984

звертаються до положень Конституції України, Конвенції ООН про права дитини та практики Європейського суду з прав людини, обґрунтовуючи необхідність розширеного тлумачення соціальних прав дітей у сім'ях ветеранів війни. Такий підхід сприяє формуванню більш гнучкої правозастосовної практики, орієнтованої не лише на формальні ознаки статусу, а й на реальні потреби дитини.

Показовим є те, що у чинній судовій практиці практично відсутні справи, в яких діти ветеранів війни визнавалися б самостійними суб'єктами спеціального правового статусу. Це свідчить про загальну тенденцію до розгляду прав дитини виключно крізь призму прав та обов'язків її батьків. Такий підхід, з одного боку, відповідає традиційним засадам сімейного права, а з іншого – не повною мірою враховує соціально-правові ризики, пов'язані з наслідками війни.

У контексті захисту прав дітей ветеранів війни важливе значення мають також рішення судів щодо відшкодування шкоди, завданої внаслідок збройної агресії, а також спори про надання статусу членів сімей загиблих Захисників України. Хоча ці справи безпосередньо не завжди стосуються дітей ветеранів, їх правові позиції формують загальні підходи до тлумачення соціальних гарантій у воєнний та поствоєнний періоди[1240].

2 Соціальні, освітні та медико-психологічні гарантії захисту прав дітей ветеранів війни, а також проблеми їх реалізації в умовах воєнного стану

Соціальні гарантії посідають центральне місце у системі захисту прав дітей ветеранів війни, оскільки саме вони покликані компенсувати негативні наслідки збройного конфлікту, що опосередковано впливають на умови життя, розвитку та соціалізації дитини. У контексті воєнного та післявоєнного періодів соціальний захист набуває не лише компенсаційного, а й превентивного значення, спрямованого на недопущення соціальної ізоляції та маргіналізації дітей у сім'ях ветеранів.

Соціальні гарантії для дітей ветеранів війни реалізуються переважно через систему пільг, соціальних виплат і послуг, що надаються членам сімей осіб, які мають статус учасника бойових дій або особи з інвалідністю внаслідок війни. Водночас чинне законодавство

[1240] Спицька К. Правові засади соціального захисту учасників бойових дій в Україні. *Юридичний Вісник. Проблеми та судження*. 2022. № 2. С. 171–181. URL: http://yurvisnyk.in.ua/v2_2022/22.pdf

не формує окремого переліку соціальних прав саме для дітей ветеранів війни, що зумовлює їхню залежність від правового статусу батьків і фінансових можливостей держави[1241].

Суттєву роль у забезпеченні соціальних гарантій відіграє система державної соціальної допомоги, зокрема виплати сім'ям загиблих Захисників України, допомога на дітей, а також пільги у сфері житлово-комунальних послуг. Для дітей ветеранів війни такі заходи мають подвійне значення: з одного боку, вони сприяють підтриманню належного рівня життя, а з іншого – виконують стабілізаційну функцію, зменшуючи вплив соціально-економічних ризиків, пов'язаних із пораненням, інвалідністю або психологічною дезадаптацією батьків.

Окремої уваги заслуговує питання соціального супроводу сімей ветеранів війни. Соціальні служби дедалі частіше стикаються з необхідністю комплексної роботи з такими сім'ями, що включає не лише матеріальну підтримку, а й консультування, правову допомогу, психологічний супровід дітей. Водночас, як свідчать результати соціологічних досліджень, доступ до таких послуг залишається нерівномірним і значною мірою залежить від регіону проживання та ресурсів територіальних громад[1242].

Право на освіту є одним із ключових соціально-культурних прав дитини та має фундаментальне значення для її повноцінного розвитку й інтеграції в суспільство. Для дітей ветеранів війни реалізація цього права часто ускладнюється соціально-психологічними та економічними чинниками, пов'язаними з наслідками участі батьків у бойових діях.

Законодавство України у сфері освіти передбачає низку пільг і гарантій для дітей із сімей ветеранів війни, зокрема щодо доступу до закладів освіти, забезпечення соціальних стипендій, безоплатного харчування та першочергового зарахування до дошкільних закладів. Проте ці норми мають розпорошений характер і не завжди узгоджуються між собою, що ускладнює їх практичну реалізацію[1243].

Особливої уваги потребує питання доступу дітей ветеранів війни до вищої та фахової передвищої освіти. Хоча чинне законодавство передбачає окремі пільги для дітей загиблих або осіб з інвалідністю

[1241] Пінчук Р. С., Письменна О. П. Правовий захист учасників бойових дій та ветеранів війни. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Право*. 2019. Т. 1, вип. 58. С. 168–172.

[1242] Семигіна Т. В., Столярик О. Ю. «Забудуть вас, як афганців»: оцінка системи соціальної підтримки ветеранів російсько-української війни. *Соціальна робота та освіта*. 2023. Т. 10, № 4. С. 503–518. URL: https://journals.uran.ua/swe/article/view/296688

[1243] Спицька К. Правові засади соціального захисту учасників бойових дій в Україні. *Юридичний Вісник. Проблеми та судження*. 2022. № 2. С. 171–181. URL: http://yurvisnyk.in.ua/v2_2022/22.pdf

внаслідок війни, діти ветеранів, які повернулися з бойових дій, часто залишаються поза межами спеціальних освітніх програм підтримки. Це створює нерівність у доступі до освітніх ресурсів і суперечить принципу рівних можливостей.

Важливим аспектом освітнього захисту є створення безпечного та інклюзивного освітнього середовища для дітей ветеранів війни. Дослідження свідчать, що такі діти нерідко стикаються з труднощами соціальної адаптації, зниженням навчальної мотивації та емоційною нестабільністю, що потребує залучення психологів і педагогів, підготовлених до роботи з дітьми, які зазнали опосередкованого впливу війни[1244].

Медико-психологічні гарантії є одним із найважливіших, але водночас найменш врегульованих елементів захисту прав дітей ветеранів війни. Опосередкований вплив війни на психоемоційний стан дитини через травматичний досвід батьків, їх посттравматичні стресові розлади, інвалідність або соціальну дезадаптацію створює додаткові ризики для психічного здоров'я дітей.

Наукові дослідження свідчать, що діти ветеранів війни нерідко демонструють ознаки підвищеної тривожності, емоційної напруженості, проблем у міжособистісному спілкуванні та навчанні[1245]. У таких умовах держава зобов'язана забезпечити доступ до якісної психологічної допомоги та реабілітаційних послуг, орієнтованих не лише на ветеранів, а й на членів їхніх сімей.

Чинна система медико-психологічної допомоги в Україні переважно зосереджена на реабілітації військовослужбовців і ветеранів. Діти ж отримують психологічну підтримку здебільшого в межах загальних програм охорони психічного здоров'я або освітнього процесу, що не завжди враховує специфіку їхнього становища[1246]. Відсутність спеціалізованих програм психологічного супроводу дітей ветеранів війни знижує ефективність реабілітаційних заходів і може призводити до довгострокових негативних наслідків.

Важливим напрямом медико-психологічного захисту є раннє виявлення психологічних проблем у дітей ветеранів війни та запровадження

[1244] Кузава І. Б. Порівняльна характеристика термінів «інклюзія» та «інтеграція». *Науковий часопис НПУ імені М. П. Драгоманова. Корекційна педагогіка та спеціальна психологія*. 2012. Вип. 21. С. 149–153.

[1245] Кухарчук О. Взаємозв'язок ступеня пережитої загрози та посттравматичних наслідків у військовослужбовців. *Актуальні проблеми психології*. 2016. Т. IX, вип. 8. С. 290–296.

[1246] Проблемні питання психологічної реабілітації ветеранів учасників антитерористичної операції та військовослужбовців операції об'єднаних сил в Україні (аналітичний огляд літератури) / І. І. Назаренко, та ін. *Україна. Здоров'я нації*. 2019. № 1. С. 48–58.

профілактичних заходів. Досвід зарубіжних країн свідчить про ефективність сімейно орієнтованих моделей психологічної підтримки, у межах яких допомога надається всім членам сім'ї ветерана, з урахуванням їх взаємозв'язків і ролей[1247].

У сучасних умовах громадські організації відіграють дедалі важливішу роль у системі захисту прав дітей ветеранів війни, доповнюючи діяльність органів публічної влади та компенсуючи обмежені можливості державних інституцій. Їх активність особливо зросла в період повномасштабної збройної агресії, коли потреби сімей ветеранів значно перевищили спроможності традиційних механізмів соціального захисту.

Громадські організації, орієнтовані на підтримку ветеранів і членів їхніх сімей, здійснюють широкий спектр діяльності, що безпосередньо впливає на реалізацію прав дітей ветеранів війни. До таких напрямів належать надання психологічної допомоги, організація освітніх і реабілітаційних програм, соціальний супровід сімей, а також правопросвітницька діяльність. На відміну від державних структур, громадські ініціативи часто демонструють більшу гнучкість та здатність оперативно реагувати на індивідуальні потреби дитини.

Особливе значення має діяльність громадських організацій у сфері психологічної підтримки дітей ветеранів війни. Як засвідчують дослідження, саме недержавні структури нерідко першими впроваджують сімейно орієнтовані моделі психологічного супроводу, які охоплюють не лише ветерана, а й його дітей, враховуючи взаємозв'язок психоемоційного стану членів сім'ї[1248]. Такий підхід сприяє зменшенню вторинної травматизації дітей та підвищує ефективність реабілітаційних заходів.

Водночас правовий статус громадських організацій у системі захисту прав дітей ветеранів війни залишається недостатньо визначеним. Чинне законодавство України не закріплює чітких механізмів їх залучення до формування та реалізації державної ветеранської політики, що призводить до фрагментарності співпраці та залежності від ситуативних рішень органів влади[1249]. У результаті значна частина успішних громадських ініціатив не інтегрується у сталі державні програми підтримки.

[1247] Психологічна реабілітація і супровід ветеранів війни: досвід Ізраїлю / О. В. Вдовіченко та ін. *Zeszyty Naukowe Wyższej Szkoły Technicznej w Katowicach*. 2023. № 16. S. 107–118. URL: http://www.wydawnictwo.wst.pl/uploads/files/cd40dcf38a61b9c3b03736fc710520c0.pdf/

[1248] Там само.

[1249] Тілікіна Н, Пеша І. Державна ветеранська політика України та шляхи забезпечення її ефективності. *Публічне адміністрування та національна безпека*. 2023. № 5. DOI: https://doi.org/10.25313/2617-572X-2023-5-8984

Окремої уваги потребує питання фінансової стабільності громадських організацій, які працюють з дітьми ветеранів війни. Залежність від грантового фінансування та благодійних внесків обмежує довгострокове планування їх діяльності й ускладнює масштабування ефективних практик на загальнодержавному рівні.

Цифровізація публічного управління та соціальної сфери відкриває нові можливості для забезпечення прав дітей ветеранів війни, зокрема в частині доступу до соціальних, освітніх і психологічних послуг. В умовах воєнного стану та обмеженої мобільності населення цифрові сервіси набувають особливого значення як інструмент зниження адміністративних бар'єрів і розширення доступу до допомоги.

У сфері ветеранської політики цифрові інструменти поступово впроваджуються для інформування, консультування та супроводу ветеранів і членів їхніх сімей. Хоча такі сервіси переважно орієнтовані на самих ветеранів, їх потенціал для захисту прав дітей ветеранів війни є значним. Йдеться, зокрема, про онлайн-консультації психологів, дистанційні освітні програми, цифрові платформи соціальної підтримки та електронні сервіси подання заяв на отримання пільг і соціальних виплат.

Особливо перспективним є використання цифрових сервісів у сфері психологічної підтримки дітей ветеранів війни. Дистанційні формати консультування дозволяють охопити дітей, які проживають у віддалених або прифронтових регіонах, де доступ до фахівців обмежений. Крім того, онлайн-формати нерідко знижують психологічний бар'єр звернення по допомогу, що є важливим для дітей та підлітків[1250].

Водночас використання цифрових інструментів у сфері захисту прав дітей ветеранів війни породжує низку правових та етичних викликів. До них належать питання захисту персональних даних, забезпечення конфіденційності інформації про психічний стан дитини, а також доступність цифрових сервісів для сімей з низьким рівнем цифрової грамотності. Відсутність спеціального нормативного регулювання у цій сфері створює ризики порушення прав дитини та знижує довіру до цифрових інструментів.

Окремою проблемою є фрагментарність цифрових ініціатив у сфері ветеранської політики. Більшість цифрових сервісів функціонують у межах окремих проєктів і не інтегровані в єдину державну систему підтримки ветеранів та їх сімей. Це ускладнює доступ до інформації

[1250] Радченко І. Психологічне відновлення ветеранів війни та адаптація до цивільного життя. *Sil.Media*. 2025. URL: https://sil.media/p/psikhologichne-vidnovlennia-veteraniv-viini-ta-adaptatsiia-do-tsivi lnogo-zhittia-847286-1152

та не дозволяє повною мірою реалізувати потенціал цифровізації як інструменту комплексного захисту прав дітей ветеранів війни[1251].

Законодавчі прогалини та колізії у сфері захисту прав дітей ветеранів війни. Реалізація прав дітей ветеранів війни в Україні в умовах воєнного стану стикається з низкою системних проблем, значна частина яких має нормативно-правовий характер. Попри наявність загальних гарантій захисту прав дитини та розгалуженої системи соціального захисту ветеранів, чинне законодавство не забезпечує комплексного та узгодженого регулювання правового статусу дітей ветеранів війни.

Однією з ключових проблем є відсутність у законодавстві України чіткого визначення поняття «діти ветеранів війни» та закріплення їх як окремої соціально-правової категорії. Така прогалина зумовлює ситуацію, за якої права дитини реалізуються виключно через статус її батьків, що не завжди дозволяє врахувати індивідуальні потреби та найкращі інтереси дитини[1252]. У практичному вимірі це призводить до нерівного доступу до соціальних пільг, освітніх та психологічних послуг.

Колізійним залишається також питання співвідношення норм законодавства про соціальний захист ветеранів із нормами законодавства про захист прав дитини. У низці випадків спеціальні норми, спрямовані на підтримку ветеранів, не кореспондують із положеннями сімейного та соціального законодавства, що ускладнює їх застосування щодо дітей. Умови воєнного стану лише загострюють ці суперечності, оскільки пріоритети державної політики зосереджуються переважно на оборонних та безпекових питаннях.

Окремою проблемою є фрагментарність нормативного регулювання соціальних, освітніх і медико-психологічних гарантій для дітей ветеранів війни. Відсутність єдиного законодавчого акта або комплексної державної програми, спрямованої саме на захист прав цієї категорії дітей, призводить до розпорошеності правових норм і ускладнює їх практичну реалізацію.

Не менш значущими є організаційно-інституційні проблеми, що виникають у процесі реалізації прав дітей ветеранів війни. В умовах воєнного стану значна частина ресурсів держави спрямовується на забезпечення обороноздатності, що обмежує можливості органів публічної влади щодо належного фінансування соціальних програм.

[1251] Тілікіна Н, Пеша І. Державна ветеранська політика України та шляхи забезпечення її ефективності. *Публічне адміністрування та національна безпека*. 2023. № 5. DOI: https://doi.org/10.25313/2617-572X-2023-5-8984

[1252] Пінчук Р. С., Письменна О. П. Правовий захист учасників бойових дій та ветеранів війни. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Право*. 2019. Т. 1, вип. 58. С. 168–172.

Окрім нормативних та інституційних проблем, реалізація прав дітей ветеранів війни ускладнюється низкою соціально-психологічних бар'єрів, які мають довгостроковий характер. Військовий досвід батьків, зокрема пережиті травматичні події, посттравматичні стресові розлади та соціальна дезадаптація, безпосередньо впливають на сімейне середовище та психоемоційний стан дітей.

Наукові дослідження свідчать, що діти ветеранів війни можуть зазнавати вторинної травматизації, яка проявляється у підвищеній тривожності, емоційній нестабільності, труднощах у навчанні та соціальній взаємодії[1253]. У поєднанні з економічною нестабільністю та вимушеними переміщеннями це створює додаткові ризики порушення права дитини на належний рівень життя та розвиток.

Соціальна стигматизація та героїзація ветеранів війни також можуть мати неоднозначний вплив на дітей. З одного боку, суспільне визнання заслуг батьків сприяє формуванню позитивної ідентичності, а з іншого – створює завищені очікування та психологічний тиск на дітей, що може ускладнювати їх соціалізацію[1254].

В умовах воєнного стану доступ до психологічної допомоги для дітей ветеранів війни залишається обмеженим, особливо у сільських та прифронтових регіонах. Недостатній рівень поінформованості батьків про можливості отримання такої допомоги та існуючі соціальні сервіси додатково поглиблює проблему.

Запровадження воєнного стану в Україні та масштабні внутрішні переміщення населення суттєво вплинули на механізми реалізації прав дітей ветеранів війни, загострившись як правові, так і соціально-економічні проблеми у цій сфері. Для значної частини сімей ветеранів війни вимушене переміщення стало додатковим фактором вразливості, що ускладнив доступ дітей до гарантованих державою соціальних, освітніх та медико-психологічних послуг.

Однією з ключових проблем є обмеження реалізації права на безперервну освіту. Діти ветеранів війни, які набули статусу внутрішньо переміщених осіб, нерідко стикаються з труднощами при зарахуванні до закладів освіти за новим місцем проживання, зокрема через відсутність необхідних документів, перевантаженість освітньої інфраструктури та нестачу педагогічних кадрів. Хоча дистанційні форми навчання

[1253] Кухарчук О. Взаємозв'язок ступеня пережитої загрози та посттравматичних наслідків у військовослужбовців. *Актуальні проблеми психології*. 2016. Т. IX, вип. 8. С. 290–296.

[1254] Селянінова В. Героїзація як механізм суспільного сприйняття ветеранів: позитивні і зворотні ефекти. *Соціологія : теорія, методи, маркетинг*. 2025. № 1. С. 66–75.

частково компенсують ці проблеми, вони не завжди забезпечують належний рівень освітньої інтеграції та соціалізації дітей[1255].

Воєнний стан також істотно впливає на реалізацію права дітей ветеранів війни на соціальний захист. Практика свідчить, що внутрішньо переміщені сім'ї стикаються з труднощами у підтвердженні права на пільги та соціальні виплати, зокрема через різне тлумачення норм законодавства органами соціального захисту на місцях. Для дітей ветеранів війни це означає ризик втрати або затримки отримання соціальної допомоги, що негативно позначається на рівні їх матеріального забезпечення[1256].

Особливої актуальності набуває проблема доступу до медичної та психологічної допомоги. В умовах внутрішнього переміщення діти ветеранів війни часто опиняються поза системою постійного медичного нагляду, а спеціалізовані психологічні послуги залишаються малодоступними. Це є критичним з огляду на підвищений ризик психоемоційних розладів у дітей, які перебувають у сім'ях, де один або обидва батьки мають бойовий досвід і пережили травматичні події війни[1257].

Додатковим чинником є правова невизначеність щодо реалізації окремих прав дітей ветеранів війни за місцем фактичного проживання. Попри задекларований принцип екстериторіальності соціальних послуг, на практиці внутрішньо переміщені сім'ї часто стикаються з відмовами або формальними перепонами при зверненні до органів соціального захисту та служб у справах дітей. Це свідчить про недостатню адаптацію адміністративних процедур до умов воєнного стану та масового переміщення населення.

Воєнний стан також впливає на функціонування механізмів захисту прав дітей у ширшому контексті. Обмеження діяльності органів опіки та піклування, судів і соціальних служб у прифронтових та деокупованих регіонах ускладнює своєчасне реагування на випадки порушення прав дітей ветеранів війни. Відсутність належного моніторингу та супроводу таких сімей підвищує ризики соціального виключення та маргіналізації дітей.

[1255] Каплан Ю., Двігун А. Адаптація ветеранів війни до мирного життя : помічник ветерана. *Національний інститут стратегічних досліджень*. 2023. URL: https://niss.gov.ua/news/komentari-ekspertiv/adaptatsiya-veteraniv-viyny-do-myrnoh o-zhyttya-pomichnyk-veterana

[1256] Тілікіна Н, Пеша І. Державна ветеранська політика України та шляхи забезпечення її ефективності. *Публічне адміністрування та національна безпека*. 2023. № 5. DOI: https://doi.org/10.25313/2617-572X-2023-5-8984

[1257] Кухарчук О. Взаємозв'язок ступеня пережитої загрози та посттравматичних наслідків у військовослужбовців. *Актуальні проблеми психології*. 2016. Т. IX, вип. 8. С. 290–296.

3 Зарубіжний досвід захисту прав дітей ветеранів війни та напрями вдосконалення державної політики і законодавства України з урахуванням можливостей його адаптації

У зарубіжних державах, які мають тривалий досвід участі у збройних конфліктах або подолання їх наслідків, питання захисту прав дітей ветеранів війни розглядається як складова комплексної ветеранської та сімейної політики. Характерною рисою таких підходів є визнання того, що негативні наслідки війни поширюються не лише на безпосередніх учасників бойових дій, а й на членів їхніх сімей, насамперед дітей.

У більшості країн з розвиненою системою соціального захисту відсутнє формальне виділення дітей ветеранів війни в окрему правову категорію, однак їхні інтереси враховуються через спеціальні програми підтримки сімей військовослужбовців і ветеранів. Такий підхід ґрунтується на принципі сімейно-орієнтованої соціальної політики, відповідно до якого соціальні, освітні та психологічні послуги надаються комплексно всій родині[1258].

Загальною тенденцією є поєднання правових механізмів захисту прав дитини з інструментами соціальної роботи, психологічної реабілітації та освітньої підтримки. Водночас значна увага приділяється профілактиці вторинної травматизації дітей та запобіганню довгостроковим негативним наслідкам військового досвіду батьків.

У країнах Північної Америки система захисту прав дітей ветеранів війни формується в межах державної ветеранської політики та програм соціального забезпечення. Значний акцент робиться на психологічному супроводі сімей ветеранів, зокрема шляхом надання безоплатних консультацій для дітей, участі у групових терапевтичних програмах та забезпечення доступу до спеціалізованих освітніх сервісів. Практика свідчить, що такі програми сприяють зниженню рівня тривожності у дітей та покращенню їх соціальної адаптації[1259].

У європейських державах, які брали участь у міжнародних військових операціях, поширеним є підхід, за якого діти ветеранів війни включаються до ширших програм захисту прав дітей, які перебувають у складних життєвих обставинах. Це дозволяє уникнути стигматизації та водночас забезпечити адресну підтримку через механізми соціального

[1258] Мальований М. І., Уляніч Ю. В. Зарубіжний досвід професійної та соціальної адаптації військових. *Вісник соціально-економічних досліджень*. 2023. № 3–4 (86–87). С. 38–47.

[1259] Кухарчук О. Взаємозв'язок ступеня пережитої загрози та посттравматичних наслідків у військовослужбовців. *Актуальні проблеми психології*. 2016. Т. IX, вип. 8. С. 290–296.

супроводу сім'ї. Важливу роль у реалізації таких програм відіграють органи місцевого самоврядування та громадські організації, які діють у тісній взаємодії з державними інституціями[1260].

Особливу увагу заслуговує досвід держав, які пережили тривалі збройні конфлікти на власній території. У таких країнах сформувалися моделі довгострокової підтримки дітей ветеранів війни, що поєднують правові гарантії, освітні квоти, програми професійної орієнтації та психологічної реабілітації. При цьому акцент робиться на ранньому виявленні проблем у розвитку дитини та запобіганні соціальній ізоляції.

Вагомою складовою зарубіжного досвіду є активна участь недержавних інституцій у захисті прав дітей ветеранів війни. Громадські організації, благодійні фонди та професійні об'єднання фахівців у сфері психології та соціальної роботи доповнюють діяльність держави, забезпечуючи гнучкість і оперативність реагування на потреби сімей ветеранів.

Недержавні структури часто виступають ініціаторами програм психологічної підтримки дітей, організовують навчальні та реабілітаційні заходи, а також здійснюють адвокацію інтересів сімей ветеранів на рівні державної політики. Така модель партнерства між державою та громадянським суспільством дозволяє підвищити ефективність захисту прав дітей та забезпечити індивідуалізований підхід до кожної сім'ї[1261].

Для України цей аспект зарубіжного досвіду є особливо актуальним з огляду на обмежені ресурси держави в умовах воєнного стану та післявоєнного відновлення.

Аналіз зарубіжного досвіду захисту прав дітей ветеранів війни свідчить, що його пряме перенесення в українські реалії є неможливим без урахування національних правових, соціально-економічних та інституційних особливостей. Водночас окремі елементи таких моделей можуть бути адаптовані та інтегровані в систему державної політики України.

Передусім йдеться про необхідність переходу від фрагментарного регулювання до комплексного підходу, орієнтованого на сім'ю ветерана як єдиний об'єкт соціального супроводу. Доцільним є запровадження міжвідомчих програм підтримки дітей ветеранів війни, які б поєднували правові, освітні та психологічні інструменти.

Перспективним напрямом є також інституціоналізація партнерства між державними органами та громадськими організаціями, що вже мають

[1260] Селянінова В. Героїзація як механізм суспільного сприйняття ветеранів: позитивні і зворотні ефекти. *Соціологія : теорія, методи, маркетинг*. 2025. № 1. С. 66–75.

[1261] Проблемні питання психологічної реабілітації ветеранів учасників антитерористичної операції та військовослужбовців операції об'єднаних сил в Україні (аналітичний огляд літератури) / І. І. Назаренко, та ін. Україна. Здоров'я нації. 2019. № 1. С. 48–58.

практичний досвід роботи з сім'ями ветеранів. Використання зарубіжних підходів до підготовки фахівців у сфері психологічної допомоги дітям ветеранів війни може істотно підвищити якість соціальних послуг в Україні.

Одним із ключових напрямів удосконалення державної політики у сфері захисту прав дітей ветеранів війни є розвиток і систематизація нормативно-правового регулювання. Проведений аналіз чинного законодавства засвідчує, що правовий статус дітей ветеранів війни залишається недостатньо визначеним, а гарантії їх соціального, освітнього та психологічного захисту мають фрагментарний характер.

Доцільним видається законодавче закріплення поняття «діти ветеранів війни» з визначенням основних напрямів державної підтримки цієї категорії дітей. Таке визначення має ґрунтуватися на принципі найкращих інтересів дитини та враховувати специфічні ризики, пов'язані з бойовим досвідом батьків і тривалим впливом війни на сімейне середовище. Запровадження відповідних змін сприятиме підвищенню правової визначеності та уніфікації практики застосування законодавства[1262].

Важливим напрямом є також усунення колізій між законодавством про соціальний захист ветеранів війни та законодавством про захист прав дитини. Комплексний перегляд відповідних нормативних актів дозволив би забезпечити узгодженість правових норм і створити передумови для ефективної реалізації прав дітей ветеранів війни в умовах воєнного стану та післявоєнного відновлення.

Ефективний захист прав дітей ветеранів війни неможливий без удосконалення інституційних механізмів їх реалізації. Насамперед йдеться про підвищення рівня координації між органами державної влади, органами місцевого самоврядування та суб'єктами соціальної роботи.

Перспективним напрямом є впровадження міжвідомчого підходу до соціального супроводу сімей ветеранів війни, у межах якого діти розглядалися б як самостійні суб'єкти права, а не лише як додаток до статусу батьків. Такий підхід дозволить забезпечити комплексне надання соціальних, освітніх і психологічних послуг та сприятиме ранньому виявленню проблем у розвитку дітей[1263].

Окремої уваги потребує посилення спроможності органів місцевого самоврядування у сфері захисту прав дітей ветеранів війни, зокрема

[1262] Пінчук Р. С., Письменна О. П. Правовий захист учасників бойових дій та ветеранів війни. *Науковий вісник Ужгородського національного університету*. Право. 2019. Т. 1, вип. 58. С. 168–172.

[1263] Тілікіна Н, Пєша І. Державна ветеранська політика України та шляхи забезпечення її ефективності. *Публічне адміністрування та національна безпека*. 2023. № 5. DOI: https://doi.org/10.25313/2617-572X-2023-5-8984

шляхом належного фінансування відповідних програм та підвищення кваліфікації працівників соціальної сфери.

З урахуванням зарубіжного досвіду та національних реалій, важливим напрямом державної політики є розвиток системи соціальної, освітньої та психологічної підтримки дітей ветеранів війни. Особливе значення має створення доступної мережі психологічної допомоги, орієнтованої на потреби дітей, які зазнали опосередкованого впливу війни.

Доцільним є запровадження спеціалізованих програм психологічної реабілітації для дітей ветеранів війни, які б реалізовувалися у взаємодії закладів освіти, соціальних служб та медичних установ. Такі програми повинні мати превентивний характер і бути спрямованими на зниження ризиків вторинної травматизації[1264].

У сфері освіти перспективним є розширення механізмів індивідуальної освітньої підтримки дітей ветеранів війни, зокрема через адаптаційні програми, психологічний супровід та забезпечення рівного доступу до позашкільної освіти незалежно від місця проживання або статусу внутрішнього переміщення.

Важливим напрямом удосконалення державної політики є розвиток партнерських моделей взаємодії між державою та інститутами громадянського суспільства. Громадські організації та благодійні фонди вже сьогодні відіграють суттєву роль у наданні психологічної, соціальної та освітньої допомоги дітям ветеранів війни.

Доцільним є нормативне закріплення механізмів залучення громадських організацій до реалізації державних програм підтримки дітей ветеранів війни, зокрема на конкурсних засадах. Такий підхід дозволить підвищити гнучкість системи соціального захисту та забезпечити адресність допомоги[1265].

Посилення участі громадянського суспільства також сприятиме розвитку адвокаційних механізмів захисту прав дітей ветеранів війни та формуванню суспільної уваги до проблем цієї соціальної групи.

У контексті післявоєнного відновлення України захист прав дітей ветеранів війни має стати одним із пріоритетів довгострокової державної політики. Йдеться не лише про подолання наслідків війни, а й про створення умов для повноцінного розвитку та соціальної інтеграції дітей, чиє дитинство було позначене воєнними подіями.

[1264] Кухарчук О. Взаємозв'язок ступеня пережитої загрози та посттравматичних наслідків у військовослужбовців. *Актуальні проблеми психології.* 2016. Т. IX, вип. 8. С. 290–296.

[1265] Проблемні питання психологічної реабілітації ветеранів учасників антитерористичної операції та військовослужбовців операції об'єднаних сил в Україні (аналітичний огляд літератури) / І. І. Назаренко, та ін. Україна. Здоров'я нації. 2019. № 1. С. 48–58.

Стратегічним завданням є формування цілісної концепції державної політики щодо підтримки сімей ветеранів війни, у межах якої права дітей розглядалися б як самостійний об'єкт правового регулювання. Реалізація такої концепції сприятиме зміцненню соціальної згуртованості та зниженню довгострокових соціальних ризиків[1266].

Висновки

Результати комплексного дослідження, проведеного в межах цього розділу, свідчать про те, що діти ветеранів війни в Україні перебувають у стані підвищеної соціально-правової вразливості, зумовленої поєднанням наслідків збройної агресії та системних недоліків чинної моделі правового регулювання й державної політики у сфері соціального захисту. Така вразливість має комплексний характер і проявляється як на рівні індивідуального правового становища дитини, так і на рівні інституційних механізмів його забезпечення.

У ході дослідження встановлено, що національне законодавство України не формує цілісного та самостійного правового статусу дітей ветеранів війни. Наявні механізми захисту їхніх прав мають похідний характер і функціонують переважно через правовий статус батьків як ветеранів війни. Подібний підхід істотно звужує можливості реалізації принципу забезпечення найкращих інтересів дитини, оскільки не враховує специфіку правових, соціальних і психологічних потреб дітей, які зазнають опосередкованого, але тривалого впливу воєнних дій.

Аналіз нормативно-правового регулювання у сфері соціального захисту ветеранів війни та охорони прав дитини засвідчив фрагментарність відповідного законодавства та відсутність належної системної узгодженості між його окремими положеннями. В умовах воєнного стану зазначені проблеми набувають ознак стійкої дисфункції, що виявляється у складнощах практичної реалізації соціальних, освітніх і медико-психологічних гарантій для дітей ветеранів війни, особливо в регіонах, що зазнали інтенсивних бойових дій або характеризуються високим рівнем внутрішнього переміщення населення.

Обґрунтовано, що інституційні механізми реалізації прав дітей ветеранів війни в Україні залишаються недостатньо ефективними та потребують глибокого реформування. Обмежений рівень міжвідомчої

[1266] Мальований М. І., Уляніч Ю. В. Зарубіжний досвід професійної та соціальної адаптації військових. Вісник соціально-економічних досліджень. 2023. № 3–4 (86–87). С. 38–47

координації між органами державної влади, органами місцевого самоврядування та суб'єктами соціальної роботи знижує доступність і якість відповідної допомоги. Особливо гостро ці проблеми проявляються щодо дітей ветеранів війни зі статусом внутрішньо переміщених осіб, для яких поєднання правової невизначеності та організаційних бар'єрів істотно ускладнює реалізацію гарантованих прав.

У межах розділу доведено, що соціально-психологічний вимір захисту прав дітей ветеранів війни має принципове значення та не може розглядатися як допоміжний елемент системи соціального захисту. Психоемоційні наслідки бойового досвіду батьків, ризики вторинної травматизації дітей, а також обмежений доступ до спеціалізованої психологічної допомоги створюють довгострокові загрози для реалізації права дитини на повноцінний і гармонійний розвиток. Це об'єктивно зумовлює потребу у переході від переважно реактивних форм державного реагування до превентивних, орієнтованих на раннє виявлення та мінімізацію негативних наслідків війни.

Порівняльно-правовий аналіз зарубіжного досвіду засвідчив, що ефективні моделі захисту прав дітей ветеранів війни ґрунтуються на комплексному, сімейно-орієнтованому підході, поєднанні правових і соціальних інструментів, а також активному залученні недержавних і громадських інституцій. Водночас встановлено, що механічне запозичення таких моделей є неприйнятним, а їх адаптація в Україні можлива лише з урахуванням національних правових традицій, соціально-економічних ресурсів держави та тривалого характеру збройного протистояння.

За результатами дослідження сформульовано висновок про необхідність концептуального оновлення державної політики України у сфері захисту прав дітей ветеранів війни. Такий процес має передбачати законодавче визначення їх самостійного правового статусу, розвиток міжвідомчих механізмів соціального супроводу сімей ветеранів, посилення системи психологічної допомоги дітям, а також інституціоналізацію партнерства між державою та інститутами громадянського суспільства.

Таким чином, захист прав дітей ветеранів війни доцільно розглядати як самостійний і стратегічно важливий напрям державної соціальної та правової політики, реалізація якого є необхідною умовою забезпечення соціальної справедливості, зміцнення суспільної стійкості та успішного післявоєнного відновлення України.

Анотація

У розділі монографії досліджено проблематику захисту прав дітей ветеранів війни в Україні в умовах повномасштабної збройної агресії Російської Федерації. Актуальність теми зумовлена зростанням кількості сімей ветеранів та підвищенням соціально-правових ризиків для дітей. Встановлено відсутність цілісного правового статусу дітей ветеранів війни та похідний характер реалізації їхніх прав від статусу батьків. Проаналізовано фрагментарність законодавства та недостатню ефективність інституційних механізмів їх захисту, зокрема у сфері соціальних, освітніх і психологічних гарантій. Обґрунтовано необхідність удосконалення державної політики шляхом законодавчого визначення статусу цієї категорії дітей і впровадження комплексного міжвідомчого підходу до їх підтримки.

Література

1. Каплан Ю., Двігун А. Адаптація ветеранів війни до мирного життя : помічник ветерана. *Національний інститут стратегічних досліджень*. 2023. URL: https://niss.gov.ua/news/komentari-ekspertiv/adaptatsiya-veteraniv-viyny-do-myrnoh o-zhyttya-pomichnyk-veterana
2. Конституція України : Закон України від 28 червня 1996 року (зі змінами і допов.). *Відомості Верховної Ради України*. 1996. № 30. Ст. 141.
3. Кузава І. Б. Порівняльна характеристика термінів «інклюзія» та «інтеграція». *Науковий часопис НПУ імені М. П. Драгоманова. Корекційна педагогіка та спеціальна психологія*. 2012. Вип. 21. С. 149–153.
4. Кухарчук О. Взаємозв'язок ступеня пережитої загрози та посттравматичних наслідків у військовослужбовців. *Актуальні проблеми психології*. 2016. Т. IX, вип. 8. С. 290–296.
5. Мальований М. І., Уланич Ю. В. Зарубіжний досвід професійної та соціальної адаптації військових. *Вісник соціально-економічних досліджень*. 2023. № 3–4 (86–87). С. 38–47.
6. Пінчук Р. С., Письменна О. П. Правовий захист учасників бойових дій та ветеранів війни. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Право*. 2019. Т. 1, вип. 58. С. 168–172.
7. Пріб Г. А., Бегеза Л. Є., Раєвська Я. М. Соціально-психологічна адаптація військовослужбовців / ветеранів: проблематика вивчення. *Габітус*. 2022. Вип. 35. С. 159–163.
8. Про ратифікацію Конвенції про права осіб з інвалідністю і Факультативного протоколу до неї : Закон України від 16.12.2009 р. № 1767-VI. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1767-17#Text
9. Про статус ветеранів війни, гарантії їх соціального захисту : Закон України від 22 жовтня 1993 року (зі змінами і допов.). *Відомості Верховної Ради України*. 1993. № 45. Ст. 425.

10. Проблемні питання психологічної реабілітації ветеранів учасників антитерористичної операції та військовослужбовців операції об'єднаних сил в Україні (аналітичний огляд літератури) / І. І. Назаренко, та ін. *Україна. Здоров'я нації*. 2019. № 1. С. 48–58.
11. Психологічна реабілітація і супровід ветеранів війни: досвід Ізраїлю / О. В. Вдовіченко та ін. *Zeszyty Naukowe Wyższej Szkoły Technicznej w Katowicach*. 2023. № 16. S. 107–118. URL: http://www.wydawnictwo.wst.pl/uploads/files/cd40dcf38a61b9c3b03736fc710520c0.pdf/
12. Радченко І. Психологічне відновлення ветеранів війни та адаптація до цивільного життя. *Sil.Media*. 2025. URL: https://sil.media/p/psikhologichne-vidnovlennia-veteraniv-viini-ta-adaptatsiia-do-tsivi lnogo-zhittia-847286-1152
13. Селянінова В. Героїзація як механізм суспільного сприйняття ветеранів: позитивні і зворотні ефекти. *Соціологія : теорія, методи, маркетинг*. 2025. № 1. С. 66–75.
14. Семигіна Т. В., Столярик О. Ю. «Забудуть вас, як афганців»: оцінка системи соціальної підтримки ветеранів російсько-української війни. *Соціальна робота та освіта*. 2023. Т. 10, № 4. С. 503–518. URL: https://journals.uran.ua/swe/article/view/296688
15. Спицька К. Правові засади соціального захисту учасників бойових дій в Україні. *Юридичний Вісник. Проблеми та судження*. 2022. № 2. С. 171–181. URL: http://yurvisnyk.in.ua/v2_2022/22.pdf
16. Тілікіна Н, Пєша І. Державна ветеранська політика України та шляхи забезпечення її ефективності. *Публічне адміністрування та національна безпека*. 2023. № 5. DOI: https://doi.org/10.25313/2617-572X-2023-5-8984

DOI: https://doi.org/10.36059/978-966-397-661-7-36

МІЖНАРОДНО-ПРАВОВІ СТАНДАРТИ ЗАХИСТУ ПРАВ ДИТИНИ В УМОВАХ ЗБРОЙНИХ КОНФЛІКТІВ ТА МЕХАНІЗМИ ЇХ РЕАЛІЗАЦІЇ

Чернов Микола Миколайович,
кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри кримінально-правових дисциплін
Одеського державного університету внутрішніх справ,
вул. Успенська, 1, м. Одеса, 65014, Україна

Вступ

Права дитини є визначальними у змісті стратегічних документів розвитку сучасного суспільства незалежно від національного правового режиму. Такий підхід цілком корелює з положеннями Конвенції про права дитини від 20 листопада 1989 року[1267], яка є найбільш універсальним міжнародним договором у сфері прав людини за кількістю держав-учасниць, та Декларації прав дитини, проголошеної Генеральною Асамблеєю ООН 20 листопада 1959 року[1268]. Зазначені міжнародні акти закріплюють основоположний принцип, згідно з яким дитина, внаслідок її фізичної і розумової незрілості, потребує спеціальної охорони і піклування, включаючи належний правовий захист, як до, так і після народження. Особливої гостроти реалізація цього принципу набуває в умовах збройних конфліктів, коли дитина стає найбільш вразливим учасником суспільних відносин, а звичайні механізми забезпечення її прав зазнають деструктивного впливу або взагалі припиняють функціонування.

Повномасштабна збройна агресія російської федерації проти України перетворила проблематику захисту прав дитини в умовах збройного конфлікту з переважно доктринальної у практично значущу для української держави та суспільства. За даними державного порталу «Діти війни», внаслідок збройної агресії загинули 715 або зазнали поранень 2652 українських дітей, десятки тисяч були депортовані чи примусово переміщені на територію держави-агресора та тимчасово окуповані

[1267] Конвенція про права дитини від 20 листопада 1989 року. *Верховна Рада України*. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_021#Text

[1268] Декларація прав дитини від 20 листопада 1959 року. *Верховна Рада України*. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_384#Text

території, мільйони дітей стали внутрішньо переміщеними особами або вимушено покинули межі України[1269]. Наведені обставини актуалізують питання про зміст, систему та ефективність міжнародно-правових стандартів захисту прав дитини в умовах збройних конфліктів, а також про стан їх імплементації у національний правопорядок України та дієвість відповідних механізмів реалізації.

Екзистенціальні загрози для національних інтересів, трансформовані у сформований правовий режим воєнного стану, безпосередньо вплинули на реалізацію всього комплексу прав дитини: права на життя та здоровий розвиток, права на сімейне виховання, права на освіту, права на захист від насильства та експлуатації. При цьому специфіка збройного конфлікту полягає у тому, що порушення прав дитини мають системний, масовий та цілеспрямований характер, що вимагає застосування не лише загальних інструментів захисту прав людини, але й спеціальних механізмів, вироблених міжнародним гуманітарним правом, міжнародним правом прав людини та міжнародним кримінальним правом у їх взаємодії.

Відгуком на вказані виклики стала підготовка релевантних наукових досліджень. Загальним питанням детермінації міжнародно-правових стандартів захисту прав дитини в умовах збройних конфліктів присвятили свої роботи В. В. Чернобук, К. О. Чепкова, О. О. Кочемировська, певні особливості у контексті наведеного висвітлили І. В. Міщук та Б. С. Киричук (щодо розвитку таких в умовах різних періодів існування суспільства), Н. В. Лінник (в частині захисту економічних прав дитини), А. О. Сухарєва та В. Є. Барба (забезпечення безпечного освітнього середолвища), К. В. Мануїлова (стосовно розвитку регіональних міжнародних стандартів захисту прав та свобод дітей). У свою чергу Г. Грабовська та А. Лисюк, В. Чорнописька та Ю. Байовська додаткової уваги приділили дослідженню альтернативних форма влаштування дітей в умовах воєнного стану, а комплексний аналіз захист прав дитини в умовах збройної агресії здійснив колектив авторів за загальною редакцією М. Корнієнка. Водночас системне дослідження міжнародно-правових стандартів захисту прав дитини в умовах збройних конфліктів у їх взаємозв'язку з механізмами реалізації на національному рівні зберігає свою актуальність, зокрема з огляду на динаміку розвитку міжнародної та національної нормотворчості, судової практики міжнародних юрисдикційних органів та інституційних новацій, спричинених збройною агресією проти України.

[1269] Діти війни : державний портал розшуку дітей, які постраждали внаслідок збройної агресії. URL: https://childrenofwar.gov.ua/

Метою цього дослідження є з'ясування системи міжнародно-правових стандартів захисту прав дитини в умовах збройних конфліктів, аналіз стану їх імплементації в національне законодавство України та характеристика механізмів забезпечення таких стандартів в умовах збройної агресії, а також формулювання пропозицій щодо вдосконалення відповідного правового регулювання та правозастосовної практики.

1 Система міжнародно-правових стандартів захисту прав дитини в умовах збройних конфліктів

Під міжнародно-правовими стандартами захисту прав дитини в умовах збройних конфліктів необхідно розуміти закріплені у міжнародних договорах, актах міжнародних організацій та сформовані у міжнародній звичаєвій практиці мінімальні вимоги до поведінки держав та інших учасників збройних конфліктів щодо забезпечення, охорони та захисту прав дитини, а також щодо відповідальності за їх порушення. Такі стандарти мають комплексну галузеву природу, оскільки формуються одночасно у межах міжнародного гуманітарного права, міжнародного права прав людини та міжнародного кримінального права, які у ситуації збройного конфлікту застосовуються паралельно та взаємодоповнююче[1270].

Генеза міжнародно-правових стандартів захисту прав дитини безпосередньо пов'язана з досвідом збройних конфліктів. Першим спеціальним міжнародним актом у цій сфері стала Женевська декларація прав дитини, ухвалена Асамблеєю Ліги Націй у 1924 році під впливом гуманітарних наслідків Першої світової війни[1271]. Декларація закріпила принципи, що зберігають своє значення дотепер: дитина повинна отримувати допомогу першою під час лиха; голодна дитина має бути нагодована, хвора – доглянута, сирота і безпритульна – прихищена. Наступним етапом стала Декларація прав дитини 1959 року, яка розширила каталог принципів до десяти та закріпила вимогу, щоб дитина за всіх обставин була серед тих, хто першими одержують захист і допомогу. Кодифікація стандартів у юридично обов'язковій формі відбулася з ухваленням Женевських конвенцій 1949 року, Додаткових протоколів 1977 року та Конвенції про права дитини 1989 року, що ознаменувало перехід від декларативної до договірної моделі захисту.

[1270] Чернобук В. В. Міжнародно-правові стандарти захисту прав дитини в умовах збройних конфліктів. *Аналітично-порівняльне правознавство*. 2023. № 3. С. 437–440. https://doi.org/10.24144/2788-6018.2023.03.79

[1271] Records of the Fifth Assembly. Supplement no. 23. *Internet Archive*. URL: https://archive.org/details/officialjournals00leag/page/n3/mode/2up

Історично першим рівнем формування зазначених стандартів стало міжнародне гуманітарне право. Женевська конвенція про захист цивільного населення під час війни від 12 серпня 1949 року[1272] містить низку положень, спеціально присвячених дітям. Так, ст. 24 цієї Конвенції покладає на сторони конфлікту обов'язок вживати необхідних заходів для того, щоб діти до п'ятнадцяти років, які осиротіли чи були розлучені зі своїми сім'ями внаслідок війни, не залишалися напризволяще, а також для того, щоб полегшити за будь-яких обставин їх утримання, виконання обов'язків, пов'язаних з їх релігією, та їх освіту. Стаття 50 Конвенції зобов'язує окупаційну державу в співпраці з державними та місцевими органами влади сприяти належному функціонуванню закладів, відповідальних за піклування про дітей і їх освіту, та прямо забороняє окупаційній державі змінювати громадянський стан дітей або зараховувати їх до залежних від неї формувань чи організацій. Наведене положення має безпосереднє значення для юридичної кваліфікації практики примусової паспортизації та мілітаризації виховання українських дітей на тимчасово окупованих територіях.

Додатковий протокол I до Женевських конвенцій від 8 червня 1977 року[1273] у ст. 77 закріплює принцип особливої поваги до дітей та їх захисту від будь-якого роду непристойних посягань, а також встановлює обов'язок сторін конфлікту вживати всіх практично можливих заходів для того, щоб діти, які не досягли п'ятнадцятирічного віку, не брали безпосередньої участі у воєнних діях, зокрема утримуватися від їх вербування до збройних сил. Стаття 78 цього Протоколу детально регламентує умови евакуації дітей до іноземної держави, встановлюючи, що така евакуація може бути лише тимчасовою, здійснюваною за нагальними міркуваннями безпеки чи здоров'я дитини та, за загальним правилом, за письмовою згодою батьків чи законних опікунів. Для дітей неміжнародних збройних конфліктів аналогічні гарантії передбачені п. 3 ст. 4 Додаткового протоколу II[1274], який, серед іншого, гарантує дітям освіту, включаючи релігійне і моральне виховання, вжиття заходів для возз'єднання роз'єднаних сімей та заборону вербування дітей до п'ятнадцяти років.

[1272] Женевська конвенція про захист цивільного населення під час війни від 12 серпня 1949 року. *Верховна Рада України*. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_154#Text

[1273] Додатковий протокол до Женевських конвенцій від 12 серпня 1949 року, що стосується захисту жертв міжнародних збройних конфліктів (Протокол I), від 8 червня 1977 року. *Верховна Рада України*. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_199#Text

[1274] Додатковий протокол до Женевських конвенцій від 12 серпня 1949 року, що стосується захисту жертв збройних конфліктів неміжнародного характеру (Протокол II), від 8 червня 1977 року. *Верховна Рада України*. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_200#Text

Другим рівнем системи виступають стандарти міжнародного права прав людини, ядром яких є Конвенція про права дитини 1989 року. Стаття 38 цієї Конвенції зобов'язує держави-учасниці поважати норми міжнародного гуманітарного права, що застосовуються до них у випадку збройних конфліктів і мають відношення до дітей, та забезпечувати їх додержання, а також вживати всіх можливих заходів для забезпечення захисту дітей, яких торкається збройний конфлікт, та догляду за ними. Принципове значення має й ст. 39 Конвенції, яка покладає на держави обов'язок вживати всіх необхідних заходів для сприяння фізичному та психологічному відновленню та соціальній інтеграції дитини, яка є жертвою збройних конфліктів, причому таке відновлення має здійснюватися в умовах, що забезпечують здоров'я, самоповагу і гідність дитини.

Наскрізним нормативним орієнтиром застосування усіх зазначених стандартів виступає принцип забезпечення найкращих інтересів дитини, закріплений у ст. 3 Конвенції про права дитини, згідно з якою в усіх діях щодо дітей, незалежно від того, здійснюються вони державними чи приватними установами, судами, адміністративними чи законодавчими органами, першочергова увага приділяється якнайкращому забезпеченню інтересів дитини. В умовах збройного конфлікту цей принцип набуває специфічного змісту: він вимагає індивідуалізованої оцінки становища кожної дитини при вирішенні питань евакуації, влаштування, возз'єднання сім'ї чи повернення, пріоритетності безпеки та психологічного благополуччя дитини перед адміністративною доцільністю, а також урахування думки самої дитини відповідно до її віку та зрілості, як того вимагає ст. 12 Конвенції[1275]. Похідними від цього принципу є вимоги неприпустимості інструменталізації дітей у політичних цілях та заборони колективного підходу до вирішення індивідуальних за своєю природою питань дитячої долі.

Розвитком конвенційних положень став Факультативний протокол до Конвенції про права дитини щодо участі дітей у збройних конфліктах від 25 травня 2000 року[1276], ратифікований Україною у 2004 році. Цей міжнародний договір підвищив вікові стандарти порівняно з нормами міжнародного гуманітарного права: держави-учасниці зобов'язані вживати всіх можливих заходів для забезпечення того, щоб військовослужбовці їхніх

[1275] Чепкова К. О. Правове регулювання спеціального захисту дітей під час збройних конфліктів: міжнародне та національне законодавство. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2022. № 7. С. 484–487. https://doi.org/10.32782/2524-0374/2022-7/117

[1276] Факультативний протокол до Конвенції про права дитини щодо участі дітей у збройних конфліктах від 25 травня 2000 року. *Верховна Рада України*. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_795#Text

збройних сил, які не досягли вісімнадцятирічного віку, не брали безпосередньої участі у воєнних діях, та не допускати обов'язкового призову осіб, які не досягли вісімнадцяти років. Збройним групам, відмінним від збройних сил держави, за будь-яких обставин заборонено вербувати або використовувати у воєнних діях осіб, які не досягли вісімнадцятирічного віку. Суміжним стандартом є положення Конвенції Міжнародної організації праці № 182[1277], яка відносить примусове чи обов'язкове вербування дітей для використання їх у збройних конфліктах до найгірших форм дитячої праці, що підлягають негайній забороні та ліквідації.

Третій рівень системи утворюють стандарти міжнародного кримінального права, спрямовані на забезпечення невідворотності відповідальності за найтяжчі порушення прав дитини. Римський статут Міжнародного кримінального суду від 17 липня 1998 року[1278] кваліфікує як воєнний злочин набір чи вербування дітей віком до п'ятнадцяти років до складу національних збройних сил або збройних груп чи використання їх для активної участі у бойових діях як у міжнародних, так і в неміжнародних збройних конфліктах. Крім того, юридичного значення набуває кваліфікація незаконної депортації чи переміщення цивільного населення, у тому числі дітей, як воєнного злочину, а насильницької передачі дітей з однієї людської групи в іншу – як однієї з форм геноциду у розумінні ст. 6 Римського статуту[1279]. Показовим у цьому контексті є рішення Міжнародного кримінального суду у справі «Прокурор проти Томи Лубанги Дийло», яким уперше в історії цього суду особу було засуджено саме за вербування та використання дітей у збройному конфлікті[1280].

Четвертий, інституційно-політичний рівень стандартів сформований актами Ради Безпеки ООН. Починаючи з резолюції 1261 (1999), Рада Безпеки ООН послідовно розвиває порядок денний «Діти та збройні конфлікти», центральним елементом якого стала резолюція 1612 (2005)[1281], що запровадила механізм моніторингу та звітності щодо тяжких порушень

[1277] Конвенція Міжнародної організації праці № 182 про заборону та негайні заходи щодо ліквідації найгірших форм дитячої праці від 17 червня 1999 року. *Верховна Рада України*. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/993_166#Text

[1278] Римський статут Міжнародного кримінального суду від 17 липня 1998 року. *Верховна Рада України*. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_588#Text

[1279] Кочемировська О. О. Щодо дотримання Україною міжнародних стандартів захисту прав дітей збройних конфліктах. Аналітична записка. *Національний інститут стратегічних досліджень*. URL: https://niss.gov.ua/doslidzhennya/socialna-politika/schodo-dotrimannya-ukrainoyu-mizhnarodnikh-standartiv-zakhistu-prav

[1280] The Prosecutor v. Thomas Lubanga Dyilo, ICC-01/04-01/06, Judgment pursuant to Article 74 of the Statute, 14 March 2012. *International Criminal Court*. URL: https://www.icc-cpi.int/drc/lubanga

[1281] Resolution 1612 (2005), adopted by the Security Council at its 5235th meeting, on 26 July 2005. *United Nations*. URL: https://digitallibrary.un.org/record/554197?v=pdf

прав дітей у збройних конфліктах. Наведений механізм охоплює шість категорій тяжких порушень: вбивства та каліцтва дітей; вербування та використання дітей збройними силами і групами; сексуальне насильство щодо дітей; викрадення дітей; напади на школи та лікарні; відмову у гуманітарному доступі до дітей. Подальші резолюції Ради Безпеки ООН, зокрема 1882 (2009), 1998 (2011) та 2225 (2015), розширили підстави для включення сторін конфлікту до так званих «списків ганьби» у щорічних доповідях Генерального секретаря ООН. Доктринальне та практичне значення мають також Паризькі принципи і керівні вказівки щодо дітей, пов'язаних зі збройними силами чи збройними групами, 2007 року[1282], які визначають стандарти запобігання вербуванню дітей, їх звільнення та реінтеграції, і Декларація про безпечні школи 2015 року[1283], до якої Україна приєдналася у листопаді 2019 року та яка спрямована на захист закладів освіти від використання у військових цілях.

Започаткування порядку денного «Діти та збройні конфлікти» резолюцією Ради Безпеки ООН 1261 (1999)[1284] відобразило визнання того, що масові порушення прав дітей у збройних конфліктах становлять загрозу міжнародному миру та безпеці, а не лише гуманітарну проблему. Особливий блок стандартів сформувався щодо захисту дітей від сексуального насильства, пов'язаного з конфліктом: відповідні діяння кваліфікуються як воєнні злочини і злочини проти людяності, підлягають обов'язковому документуванню в межах механізму моніторингу та звітності, а сторони конфліктів, відповідальні за системне сексуальне насильство щодо дітей, включаються до додатків щорічних доповідей Генерального секретаря ООН. Стандарти вимагають від держав забезпечення постраждалим дітям доступу до медичної, психологічної та правової допомоги без стигматизації, а також недопущення амністій за такі діяння.

Самостійного значення набули стандарти захисту дітей від викрадення у збройних конфліктах та гарантії гуманітарного доступу. Викрадення дітей включене до переліку тяжких порушень, що є підставою для внесення сторони конфлікту до «списків ганьби», причому у практиці органів ООН до цієї категорії відносяться й ситуації масового примусового переміщення дітей без згоди їхніх законних представників. Стандарт

[1282] The Paris Principles. Principles and Guidelines on Children Associated with Armed Forces or Armed Groups. UNICEF, February 2007. URL: https://www.unicef.org/mali/media/1561/file/parisprinciples.pdf

[1283] Safe Schools Declaration. *Global Coalition to Protect Education from Attack*, 2015. URL: https://ssd.protectingeducation.org/

[1284] Resolution 1261 (1999), adopted by the Security Council at its 4037th meeting, on 25 August 1999. *United Nations*. URL: https://digitallibrary.un.org/record/278324?v=pdf

гуманітарного доступу зобов'язує сторони конфлікту дозволяти і полегшувати швидке та безперешкодне пропущення гуманітарної допомоги для дітей, а також не використовувати голод серед цивільного населення як метод ведення війни. Напади на школи та лікарні, а так само їх використання у військових цілях, розглядаються як окреме тяжке порушення, що зумовило ухвалення згаданої Декларації про безпечні школи та відповідних керівних настанов.

Регіональний рівень системи стандартів для України визначається насамперед правом Ради Європи. Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод від 4 листопада 1950 року[1285] хоча й не містить спеціальних «дитячих» положень, проте у практиці Європейського суду з прав людини застосовується до дітей з урахуванням принципу найкращих інтересів дитини, зокрема у справах щодо права на життя (ст. 2), заборони катування та нелюдського поводження (ст. 3), права на свободу та особисту недоторканність (ст. 5), права на повагу до приватного і сімейного життя (ст. 8) та права на освіту (ст. 2 Першого протоколу). В умовах збройного конфлікту особливого значення набувають міждержавні справи, у межах яких Європейський суд з прав людини оцінює масові та системні порушення прав людини, включаючи права дітей, на тимчасово окупованих територіях[1286]. Спеціальні гарантії захисту дітей від сексуальної експлуатації та сексуального насильства, ризики яких критично зростають у період збройного конфлікту та масового переміщення населення, закріплені Ланцаротською конвенцією Ради Європи 2007 року[1287], ратифікованою Україною у 2012 році.

У практиці Європейського суду з прав людини сформовано низку правових позицій, безпосередньо застосовних до захисту дітей у ситуаціях збройного конфлікту. Суд послідовно виходить з того, що юрисдикція держави у розумінні ст. 1 Конвенції поширюється на території, які перебувають під її ефективним контролем, унаслідок чого відповідальність за порушення прав дітей на окупованих територіях покладається на державу, що здійснює такий контроль. Позитивні зобов'язання за ст. 2 Конвенції вимагають проведення ефективного розслідування кожного

[1285] Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод від 4 листопада 1950 року. *Верховна Рада України*. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_004#Text

[1286] Міщук І. В., Киричук Б. С. Становлення та розвиток міжнародних стандартів захисту прав дитини в умовах збройного конфлікту. *Аналітично-порівняльне правознавство*. 2025. № 1. С. 205–210. https://doi.org/10.24144/2788-6018.2025.01.33

[1287] Конвенція Ради Європи про захист дітей від сексуальної експлуатації та сексуального насильства від 25 жовтня 2007 року. *Верховна Рада України*. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_927#Text

випадку загибелі дитини, а за ст. 8 – вжиття заходів для якнайшвидшого возз'єднання дитини з батьками, від яких вона була розлучена. Тривала розлука дитини з родиною внаслідок дій держави, неможливість підтримання контактів та примусова зміна культурного середовища дитини оцінюються Судом у світлі права на повагу до сімейного життя, що надає юридичного інструментарію для оцінки практики депортації дітей.

Регіональні стандарти доповнюються правом Європейського Союзу, значення якого для України зросло у зв'язку з набуттям статусу кандидата на членство. Хартія основоположних прав ЄС закріплює право дитини на захист і піклування, необхідні для її благополуччя, та принцип першочергового врахування найкращих інтересів дитини, а Стратегія ЄС з прав дитини визначає захист дітей у збройних конфліктах одним із пріоритетів зовнішньої діяльності Союзу. Практичним внеском ЄС у захист українських дітей стали механізм тимчасового захисту, програми гуманітарної та освітньої підтримки, а також послідовна позиція щодо неприпустимості депортації дітей, відображена у санкційних рішеннях[1288]. Наближення національного законодавства до acquis ЄС у сфері прав дитини становить самостійний напрям імплементаційної діяльності України.

Окреме місце у системі стандартів посідають універсальні договори міжнародного приватного права, спрямовані на захист дитини у транскордонних сімейних відносинах. Конвенція про цивільно-правові аспекти міжнародного викрадення дітей від 25 жовтня 1980 року[1289] передбачає механізм негайного повернення дітей, незаконно переміщених до будь-якої з договірних держав або утримуваних у ній, та забезпечення захисту прав доступу. В умовах масового вимушеного переміщення українських дітей за кордон застосування цієї Конвенції набуло нових вимірів, пов'язаних з необхідністю врахування безпекової ситуації у державі постійного проживання дитини при вирішенні питання про її повернення.

Контрольно-наглядовий вимір системи стандартів забезпечується діяльністю Комітету ООН з прав дитини, який здійснює моніторинг виконання державами-учасницями Конвенції про права дитини та факультативних протоколів до неї шляхом розгляду періодичних доповідей, формулювання заключних зауважень та ухвалення зауважень загального порядку, що конкретизують зміст конвенційних зобов'язань. Із набранням чинності Факультативним протоколом до Конвенції про права

[1288] Лінник Н. В. Становлення міжнародно-правового захисту економічних прав дитини. *Актуальні проблеми політики.* 2010. Вип. 40. С. 357–367.

[1289] Конвенція про цивільно-правові аспекти міжнародного викрадення дітей від 25 жовтня 1980 року. *Верховна Рада України*. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_188#Text

дитини щодо процедури повідомлень окремі діти або їх представники отримали можливість звертатися до Комітету зі скаргами на порушення їхніх прав, що суттєво посилило індивідуальний вимір міжнародного захисту. У практиці Комітету послідовно підкреслюється, що зобов'язання держав за Конвенцією зберігають свою дію під час збройного конфлікту та поширюються на всі території, що перебувають під їх юрисдикцією або ефективним контролем, включаючи тимчасово окуповані території.

Додатковим джерелом стандартів виступають акти Генеральної Асамблеї ООН, які, попри рекомендаційний характер, відіграють суттєву роль у формуванні узгодженої позиції міжнародної спільноти та кристалізації звичаєвих норм. У контексті збройної агресії проти України Генеральна Асамблея у низці резолюцій кваліфікувала дії держави-агресора як порушення основоположних принципів міжнародного права та прямо вимагала припинення примусового переміщення і депортації цивільного населення, у тому числі дітей, а також забезпечення можливості возз'єднання сімей. Слід також враховувати, що значна частина гарантій захисту дітей у збройних конфліктах, зафіксованих у договірних нормах, водночас має характер норм звичаєвого міжнародного гуманітарного права, а тому є обов'язковою для всіх учасників збройних конфліктів незалежно від їх участі у відповідних договорах, що підтверджується дослідженням звичаєвого міжнародного гуманітарного права, підготовленим під егідою Міжнародного комітету Червоного Хреста.

Змістовний аналіз наведених джерел надає можливість виокремити основні групи матеріальних стандартів захисту прав дитини в умовах збройних конфліктів. Першу групу утворюють стандарти захисту життя та фізичної недоторканності дитини: заборона посягань на життя, каліцтва, катувань та нелюдського поводження, а також обов'язок сторін конфлікту дотримуватися принципів розрізнення, пропорційності та пересторог при плануванні і здійсненні воєнних операцій з урахуванням присутності дітей серед цивільного населення. Другу групу становлять стандарти захисту сімейної єдності та ідентичності дитини: заборона розлучення дитини з батьками всупереч їхній волі, обов'язок сприяння возз'єднанню роз'єднаних сімей, заборона зміни громадянського стану дитини, реєстрація та ідентифікація дітей, евакуйованих чи переміщених у зв'язку з конфліктом. Третю групу утворюють стандарти захисту від участі у воєнних діях: вікові обмеження вербування та використання дітей, обов'язки щодо звільнення і реінтеграції дітей, пов'язаних зі збройними силами чи групами. Четверта група охоплює соціально-гуманітарні стандарти: гарантії освіти, охорони здоров'я, гуманітарного доступу, пріоритетності дітей при розподілі

допомоги. П'ята група включає реституційно-відновлювальні стандарти: право дитини-жертви на фізичне і психологічне відновлення, соціальну реінтеграцію та відшкодування завданої шкоди.

Таким чином, система міжнародно-правових стандартів захисту прав дитини в умовах збройних конфліктів має багаторівневу структуру, яка охоплює: універсальні стандарти міжнародного гуманітарного права, що встановлюють мінімальні гарантії захисту дитини як особи, що не бере або припинила брати участь у воєнних діях; стандарти міжнародного права прав людини, що зберігають свою дію під час збройного конфлікту та визначають позитивні зобов'язання держав щодо забезпечення прав дитини; стандарти міжнародного кримінального права, що криміналізують найтяжчі посягання на права дитини; інституційні стандарти, вироблені Радою Безпеки ООН та спеціалізованими установами; регіональні стандарти Ради Європи; стандарти міжнародного приватного права щодо захисту дитини у транскордонних відносинах. Визначальними рисами цієї системи є пріоритет найкращих інтересів дитини, підвищений (кваліфікований) характер захисту порівняно із загальними гарантіями захисту цивільного населення, поєднання превентивних, правозахисних та каральних інструментів, а також взаємодоповнюваність універсального, регіонального та національного рівнів реалізації.

2 Імплементація та механізми забезпечення міжнародно-правових стандартів захисту прав дитини в Україні в умовах збройної агресії

Імплементація міжнародно-правових стандартів захисту прав дитини у національний правопорядок України ґрунтується на положеннях ст. 9 Конституції України[1290], згідно з якою чинні міжнародні договори, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України, є частиною національного законодавства. Конституційний фундамент захисту прав дитини утворюють також ст. 51 Конституції України, відповідно до якої сім'я, дитинство, материнство і батьківство охороняються державою, та ст. 52, яка проголошує рівність дітей у своїх правах незалежно від походження і покладає на державу обов'язок утримання та виховання дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування.

[1290] Конституція України від 28 червня 1996 року. *Верховна Рада України*. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254к/96-вр#Text

Базовим актом галузевого рівня є Закон України «Про охорону дитинства» від 26 квітня 2001 року[1291], який визначає охорону дитинства стратегічним загальнонаціональним пріоритетом. Реагуванням законодавця на виклики збройного конфлікту стало доповнення цього Закону ст. 30-1, яка запровадила поняття дитини, яка постраждала внаслідок воєнних дій та збройних конфліктів, і встановила обов'язок держави вживати всіх необхідних заходів для забезпечення захисту таких дітей, догляду за ними та возз'єднання їх із членами сім'ї, включаючи розшук, звільнення з полону та повернення в Україну дітей, незаконно вивезених за кордон. Процедурний вимір цього стандарту забезпечується Порядком надання статусу дитини, яка постраждала внаслідок воєнних дій та збройних конфліктів, затвердженим постановою Кабінету Міністрів України від 5 квітня 2017 року № 268[1292], який визначає підстави набуття такого статусу, зокрема отримання дитиною поранення, контузії чи каліцтва, зазнання фізичного або сексуального насильства, викрадення чи незаконне вивезення за межі України, залучення до участі у діях воєнізованих чи збройних формувань, а також психологічне насильство.

Знаковим кроком у напрямі імплементації стандартів міжнародного кримінального права стала ратифікація Україною Римського статуту Міжнародного кримінального суду Законом України від 21 серпня 2024 року № 3909-IX[1293], що набув чинності для України з 1 січня 2025 року. Наведене рішення завершило тривалий період співпраці України з Міжнародним кримінальним судом на підставі заяв ad hoc та створило передумови для повноцінної участі держави у системі міжнародного кримінального правосуддя, у тому числі у справах щодо злочинів проти дітей. Практичну значущість цього механізму підтверджують ордери на арешт, видані Міжнародним кримінальним судом 17 березня 2023 року стосовно вищих посадових осіб держави-агресора у зв'язку з воєнним злочином незаконної депортації та переміщення дітей з окупованих територій України[1294]. Зазначені ордери стали

[1291] Про охорону дитинства : Закон України від 26 квітня 2001 року № 2402-III. *Верховна Рада України*. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2402-14#Text

[1292] Про затвердження Порядку надання статусу дитини, яка постраждала внаслідок воєнних дій та збройних конфліктів : Постанова Кабінету Міністрів України від 5 квітня 2017 року № 268. *Верховна Рада України*. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/268-2017-п#Text

[1293] Про ратифікацію Римського статуту Міжнародного кримінального суду та поправок до нього : Закон України від 21 серпня 2024 року № 3909-IX. *Верховна Рада України*. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3909-20#Text

[1294] Situation in Ukraine: ICC judges issue arrest warrants against Vladimir Vladimirovich Putin and Maria Alekseyevna Lvova-Belova. *International Criminal Court*, 17 March 2023. URL: https://www.icc-cpi.int/news/situation-ukraine-icc-judges-issue-arrest-warrants-against-vladimir-vladimirovich-putin-and.

першим в історії випадком, коли підставою для міжнародного кримінального переслідування глави держави – постійного члена Ради Безпеки ООН – стали саме порушення прав дітей.

Інституційний механізм забезпечення стандартів на національному рівні має розгалужений характер. Парламентський контроль за додержанням прав дитини здійснює Уповноважений Верховної Ради України з прав людини[1295], у структурі секретаріату якого функціонує представник з питань дотримання прав дитини та сім'ї. У системі виконавчої влади координаційні функції виконують Міністерство соціальної політики України та Національна соціальна сервісна служба, а безпосереднє забезпечення прав дитини на місцевому рівні покладено на служби у справах дітей та органи опіки та піклування. Спеціалізований напрям діяльності органів прокуратури утворюють ювенальні прокурори, до компетенції яких належить процесуальне керівництво у кримінальних провадженнях щодо злочинів, вчинених проти дітей в умовах збройної агресії. Важливою інституційною новацією стало запровадження посади Уповноваженого Президента України з прав дитини та дитячої реабілітації, діяльність якого зосереджена, зокрема, на питаннях повернення депортованих дітей.

Кримінально-правовий механізм забезпечення стандартів на національному рівні реалізується насамперед через положення Кримінального кодексу України щодо відповідальності за порушення законів та звичаїв війни, планування, підготовку, розв'язування та ведення агресивної війни, а також геноцид. Органами досудового розслідування та прокуратури здійснюється документування і розслідування воєнних злочинів, потерпілими від яких стали діти, у тому числі фактів вбивств і поранень дітей унаслідок невибіркових обстрілів, незаконної депортації, сексуального насильства, пов'язаного з конфліктом, та нападів на заклади освіти і охорони здоров'я. Особливістю таких проваджень є необхідність забезпечення дружнього до дитини правосуддя: застосування спеціальних методик допиту дітей, які постраждали або стали свідками воєнних злочинів, за моделлю «Барнахус», мінімізація повторної травматизації, залучення психологів та законних представників. Зібрані у національних провадженнях докази водночас формують доказову базу для міжнародних юрисдикційних органів, що обумовлює потребу дотримання міжнародних стандартів документування.

[1295] Про Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини : Закон України від 23 грудня 1997 року № 776/97-ВР. *Верховна Рада України*. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/776/97-вр#Text

Ратифікація Римського статуту актуалізувала завдання гармонізації Кримінального кодексу України з міжнародним кримінальним правом, зокрема у частині узгодження складів воєнних злочинів і злочинів проти людяності з конвенційними визначеннями, встановлення відповідальності командирів та інших начальників, а також незастосування строків давності до відповідних діянь. У контексті захисту дітей особливого значення набуває чітка криміналізація вербування та використання дітей у воєнних діях, незаконної депортації і насильницької передачі дітей, що забезпечить можливість кваліфікації відповідних посягань за національним правом без звернення до бланкетних конструкцій. Паралельно розвивається практика застосування статті Кримінального кодексу України про порушення законів та звичаїв війни у провадженнях, потерпілими у яких є діти[1296], що формує національну судову практику у цій категорії справ.

Конвенційний механізм Ради Європи реалізується через звернення до Європейського суду з прав людини. Україною ініційовано низку міждержавних справ проти держави-агресора, предметом яких є, серед іншого, масові порушення прав дітей на тимчасово окупованих територіях, включаючи депортацію, примусову асиміляцію та мілітаризацію виховання. Попри припинення членства російської федерації у Раді Європи, Європейський суд з прав людини зберігає юрисдикцію щодо порушень, вчинених до моменту припинення дії Конвенції для держави-відповідача, що забезпечує правову оцінку відповідних діянь та створює підґрунтя для подальших компенсаційних механізмів. Паралельно функціонує Реєстр збитків, завданих агресією російської федерації проти України, який приймає, зокрема, заяви щодо шкоди, завданої дітям та сім'ям, і розглядається як перший елемент майбутнього міжнародного компенсаційного механізму.

Додатковим інструментом реагування на порушення прав дітей виступає санкційний механізм. На національному рівні застосовуються персональні спеціальні економічні та інші обмежувальні заходи щодо осіб, причетних до депортації, примусового переміщення та незаконного усиновлення українських дітей, мілітаризації їх виховання і пропагандистської індоктринації. Аналогічні санкції запроваджені низкою іноземних держав та Європейським Союзом, що обмежує можливості пересування і фінансової діяльності відповідних осіб та виконує як каральну, так і превентивну функцію. Синхронізація національних і міжнародних санкційних списків, а також належне документальне обґрунтування підстав для включення до них розглядаються як умови ефективності цього механізму.

[1296] Кримінальний кодекс України від 5 квітня 2001 року № 2341-III. *Верховна Рада України*. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14#Text

Специфічним механізмом реалізації міжнародно-правових стандартів в умовах збройної агресії стала ініціатива Президента України Bring Kids Back UA[1297], яка об'єднує зусилля державних органів, міжнародних партнерів та громадянського суспільства у напрямі ідентифікації, розшуку та повернення депортованих і примусово переміщених українських дітей, а також їх подальшої реабілітації та реінтеграції. Інформаційно-технологічним інструментом цього механізму виступає державний портал «Діти війни», який забезпечує облік дітей, які загинули, зазнали поранень, були депортовані або зникли безвісти внаслідок збройної агресії, та слугує доказовою базою для національних і міжнародних юрисдикційних процедур. На міжнародному рівні відповідна діяльність підтримується Міжнародною коаліцією за повернення українських дітей, створеною за співголовування України та Канади, а також механізмами Ради Європи, включаючи Реєстр збитків, завданих агресією російської федерації проти України.

Значний сегмент механізму захисту становить забезпечення прав дітей, які набули статусу внутрішньо переміщених осіб. Національне законодавство гарантує таким дітям збереження соціальних виплат за новим місцем проживання, спрощений порядок зарахування до закладів освіти та охорони здоров'я, першочергове влаштування дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування, які були переміщені, до сімейних форм виховання. Водночас практика виявила проблеми обліку переміщених дітей, забезпечення житлових прав, а також психологічної адаптації дітей у приймаючих громадах, розв'язання яких вимагає узгодженої діяльності центральних і місцевих органів влади та розвитку соціальних послуг за місцем фактичного проживання дитини.

Окрему категорію становлять діти, які вимушено покинули межі України, у тому числі діти без супроводу законних представників. Активація Європейським Союзом механізму тимчасового захисту забезпечила українським дітям у державах-членах доступ до освіти, медичної допомоги та соціальної підтримки, а щодо дітей без супроводу – призначення опікунів або представників відповідно до законодавства держави перебування. Стандарти захисту у таких ситуаціях вимагають першочергової ідентифікації та реєстрації дітей без супроводу, оцінки їхніх найкращих інтересів при вирішенні питань влаштування і повернення, запобігання ризикам торгівлі дітьми та їх експлуатації, а також підтримання зв'язку дитини з родиною та державою походження. Координація між

[1297] Bring Kids Back UA: план дій Президента України з повернення українських дітей. URL: https://bringkidsback.org.ua/

українськими консульськими установами, компетентними органами держав перебування та міжнародними організаціями є необхідною умовою збереження правового зв'язку дитини з Україною.

Окремим напрямом імплементації є забезпечення права дитини на освіту в умовах збройного конфлікту. Приєднання України до Декларації про безпечні школи обумовило впровадження заходів захисту закладів освіти від нападів та використання у військових цілях, розбудову укриттів, розвиток дистанційних і змішаних форм навчання для дітей, які перебувають у зоні бойових дій, на тимчасово окупованих територіях чи за кордоном. Вагомо значення у контексті наведеного приділено питанню правосуб'єктності учасників цієї діяльності з боку органів публічної адміністрації[1298]. Збереження освітнього зв'язку дитини з українською школою виконує при цьому не лише освітню, але й ідентичнісну функцію, протидіючи політиці примусової асиміляції. Суміжним завданням є ідентифікація та облік дітей, які постраждали внаслідок збройної агресії: ведення відповідних державних реєстрів, обмін даними між органами влади, міжнародними організаціями та державами перебування дітей, що є необхідною передумовою як для реалізації соціальних гарантій, так і для розшуку та повернення депортованих дітей.

Реалізація стандарту фізичного та психологічного відновлення дитини, закріпленого ст. 39 Конвенції про права дитини, забезпечується розвитком національної системи психосоціальної підтримки, реабілітаційних послуг та освітньої реінтеграції дітей, які постраждали від воєнних дій. Водночас критично важливим напрямом залишається забезпечення права дитини на сімейне виховання в умовах воєнного стану. Масштабне збільшення кількості дітей, які втратили батьківське піклування внаслідок бойових дій, депортації чи загибелі батьків, актуалізувало питання адаптації сімейних форм влаштування – усиновлення, опіки та піклування, прийомної сім'ї, дитячого будинку сімейного типу, патронату над дитиною – до екстраординарних умов[1299]. Дослідники слушно звертають увагу на запровадження тимчасового влаштування дитини в сім'ю фактичного вихователя як оперативної форми реагування на втрату дитиною

[1298] Сухарєва А. О., Барба В. Є. Сучасні виклики в діяльності поліції щодо формування безпечного освітнього середовища для дітей. *Захист прав дитини в умовах воєнного стану* : колективна монографія. Львів – Торунь: Liha-Pres, 2024. С. 143–154. DOI: https://doi.org/10.36059/978-966-397-420-0-10

[1299] Чорнописька В. З., Байовська Ю. Ю. Альтернативні форми влаштування дітей, позбавлених батьківського піклування в умовах воєнного стану. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія Право*. 2024. Випуск 86: частина 2. С. 258–263. DOI: https://doi.org/10.24144/2307-3322.2024.86.2.40

батьківського піклування в умовах збройного конфлікту[1300], а також на необхідність збереження мораторію на міждержавне усиновлення українських дітей на період воєнного стану як гарантії від ризиків торгівлі дітьми та незаконного переміщення[1301]. Нормативний зміст відповідних відносин визначається Розділом IV Сімейного кодексу України[1302] та підзаконними актами, які в умовах воєнного стану зазнали суттєвих змін у напрямі спрощення процедур та підвищення гнучкості механізмів влаштування дітей[1303].

Практичним виміром реалізації гуманітарних стандартів стала організація евакуації дітей із зон активних бойових дій. Національним законодавством запроваджено інститут обов'язкової евакуації дітей у примусовий спосіб з окремих територій, де ведуться бойові дії, який передбачає переміщення дитини разом з одним із батьків, особою, яка їх замінює, або законним представником, що кореспондує стандарту збереження сімейної єдності, закріпленому ст. 78 Додаткового протоколу I. Особливий порядок встановлено для евакуації дітей, які виховуються у закладах інституційного догляду та сімейних формах влаштування: відповідні рішення ухвалюються уповноваженими органами з обов'язковим збереженням цілісності виховних груп, супроводом та подальшим обліком місця перебування дітей. Досвід реалізації цих механізмів засвідчив необхідність завчасного планування евакуаційних маршрутів, узгодження гуманітарних коридорів та міжвідомчої координації, а також підтвердив ризики, пов'язані з переміщенням дітей без належного документування, що ускладнює подальше возз'єднання сімей.

Реінтеграційний вимір механізму забезпечення стандартів охоплює комплекс заходів щодо дітей, які повернулися з депортації, деокупованих територій або зазнали впливу воєнних дій. Відповідно до Паризьких принципів 2007 року та ст. 39 Конвенції про права дитини реінтеграція має включати медичне обстеження та лікування, психологічну

[1300] Драпатий Н. В. Тимчасове влаштування дитини в сім'ю фактичного вихователя як форма влаштування дітей. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія Право*. 2024. Випуск 82: частина 1. С. 281–285. DOI: https://doi.org/10.24144/2307-3322.2024.82.1.43

[1301] Мануїлова К. В. Міжнародні стандарти захисту прав та свобод дітей під час збройних конфліктів як найбільш вразливої категорії осіб. *Пріоритетні напрями розвитку правової науки в умовах євроінтеграції* : колективна монографія. Рига: Baltija Publishing, 2023. С. 132–148. DOI: https://doi.org/10.30525/978-9934-26-276-0-8

[1302] Сімейний кодекс України від 10 січня 2002 року № 2947-III. *Верховна Рада України*. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2947-14#Text

[1303] Грабовська Г. М., Лисюк А. М. Захист прав дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування під час військових дій. *Аналітично-порівняльне правознавство*. 2023. № 2. С. 80–84. DOI: https://doi.org/10.24144/2788-6018.2023.02.13

реабілітацію, відновлення документів, поновлення у правах на майно і соціальні виплати, освітню адаптацію та, за потреби, влаштування у сімейні форми виховання. Особливої уваги потребують діти, які на тимчасово окупованих територіях зазнали ідеологічної індоктринації або були залучені до воєнізованих структур: щодо таких дітей міжнародні стандарти вимагають ставлення насамперед як до жертв порушень міжнародного права, а не як до правопорушників, з відповідною побудовою програм ресоціалізації. Створення сталої мережі реабілітаційних центрів та підготовка фахівців, здатних працювати з воєнною травмою дитини, розглядаються як довгострокові пріоритети державної політики.

Сучасний етап реалізації стандартів характеризується активним використанням цифрових інструментів. Державні електронні реєстри та портали забезпечують облік дітей, які постраждали внаслідок збройної агресії, подання заяв про надання відповідного статусу та соціальних виплат у дистанційному режимі, що є критично важливим в умовах масового переміщення населення. Технології аналізу відкритих даних і супутникових знімків застосовуються для встановлення місць утримання депортованих дітей та документування нападів на заклади освіти й охорони здоров'я. Водночас цифровізація актуалізує вимоги захисту персональних даних дітей, недопущення їх використання на шкоду дитині та забезпечення кібербезпеки відповідних інформаційних систем, що має враховуватися при розбудові національної цифрової інфраструктури захисту дитинства.

Попри значний поступ у імплементації міжнародно-правових стандартів, ефективність механізмів їх реалізації в умовах збройної агресії стикається з низкою системних викликів. По-перше, відсутність доступу міжнародних моніторингових механізмів до тимчасово окупованих територій та території держави-агресора унеможливлює верифікацію становища депортованих дітей та документування порушень у режимі реального часу. По-друге, практика примусової паспортизації, зміни громадянського стану, усиновлення українських дітей громадянами держави-агресора та мілітаризації їх виховання становить пряме порушення ст. 50 Женевської конвенції про захист цивільного населення, однак наявні міжнародні інструменти не забезпечують оперативного припинення таких порушень. По-третє, тривалість процедур міжнародного кримінального правосуддя об'єктивно не відповідає темпоральним потребам захисту дитини, для якої кожен рік перебування у середовищі, що руйнує її ідентичність, має незворотні наслідки. По-четверте, зберігається потреба у гармонізації національного законодавства з міжнародними стандартами у частині статусу дітей, які постраждали внаслідок

збройного конфлікту, уніфікації обліку таких дітей та забезпечення міжвідомчої координації[1304].

Невід'ємною складовою механізму реалізації стандартів є участь інститутів громадянського суспільства. Українські правозахисні організації здійснюють документування порушень прав дітей за міжнародними методологіями, надають правову і психологічну допомогу постраждалим сім'ям, супроводжують процеси повернення дітей та представляють їхні інтереси у національних і міжнародних процедурах. Волонтерські ініціативи забезпечують розшук дітей, зв'язок із родинами на тимчасово окупованих територіях та логістичну підтримку повернення. Медіа та дослідницькі центри виконують функцію публічної верифікації даних про депортованих дітей, підтримуючи міжнародну увагу до проблеми. Взаємодія держави з цими суб'єктами, включаючи доступ до інформації, координацію дій та фінансову підтримку послуг, підвищує загальну спроможність національного механізму захисту та відповідає міжнародним стандартам участі громадянського суспільства у забезпеченні прав дитини.

Належна реалізація міжнародно-правових стандартів неможлива без їх інтеграції у професійну підготовку та практичну діяльність суб'єктів правозастосування. Женевські конвенції покладають на держави обов'язок якомога ширшого розповсюдження знань про міжнародне гуманітарне право, включаючи його вивчення особовим складом збройних сил. У національному вимірі це передбачає навчання військовослужбовців правилам поводження з дітьми у зоні бойових дій, підготовку поліцейських, прокурорів і суддів за стандартами правосуддя, дружнього до дитини, спеціалізацію адвокатів та розвиток безоплатної правничої допомоги для дітей, постраждалих від збройної агресії. Наукове забезпечення цього напряму здійснюється, зокрема, закладами вищої освіти системи Міністерства внутрішніх справ України, у яких сформовано відповідні дослідницькі школи з проблематики захисту прав дитини в умовах збройної агресії[1305], що безпосередньо корелює із завданнями, які ставляться перед правоохоронними органами за наведених обставин.

Суттєву роль у механізмі забезпечення стандартів відіграє взаємодія держави з міжнародними міжурядовими та неурядовими організаціями. ЮНІСЕФ забезпечує гуманітарну, освітню та психосоціальну підтримку дітей, постраждалих від збройного конфлікту; Міжнародний комітет Червоного Хреста

[1304] Джуган В. О. Проблеми захисту прав дітей під час воєнних дій в Україні. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2022. № 8. С. 63–67. DOI: https://doi.org/10.32782/2524-0374/2022-8/12

[1305] Захист прав дитини в умовах збройної агресії : колективна монографія ; за заг. редакцією проф. М. В. Корнієнко. Львів-Торунь : Liha-Pres, 2025. 934 с.

та національні товариства Червоного Хреста здійснюють діяльність з розшуку та возз'єднання сімей; Управління Верховного комісара ООН у справах біженців опікується захистом дітей-біженців та дітей без супроводу за кордоном; моніторингова місія ООН з прав людини в Україні документує порушення прав дітей для цілей міжнародної звітності. Координація зусиль держави та зазначених інституцій, включаючи обмін верифікованими даними та узгодження стандартів надання послуг, є необхідною умовою цілісності національного механізму захисту, водночас зберігаючи за державою основну відповідальність за забезпечення прав кожної дитини під її юрисдикцією.

Перспективним напрямом розвитку механізму є формування системи відшкодування шкоди, завданої дітям збройною агресією. Міжнародно-правові стандарти виходять з права жертви серйозних порушень міжнародного гуманітарного права та прав людини на ефективний засіб правового захисту і відшкодування, яке щодо дітей має включати компенсацію матеріальної та моральної шкоди, реституцію порушених прав, реабілітацію, а також гарантії неповторення. Заявницька кампанія до Реєстру збитків, завданих агресією, відкрита у тому числі для вимог, пов'язаних із загибеллю чи пораненням дітей, їх депортацією та примусовим переміщенням, розглядається як перший етап майбутнього компенсаційного механізму, наступними елементами якого мають стати комісія з розгляду вимог та компенсаційний фонд. На національному рівні відповідний напрям потребує визначення джерел фінансування, черговості виплат та процесуального представництва інтересів дітей.

Подолання зазначених викликів вимагає комплексного підходу, який поєднує: посилення універсальної юрисдикції національних судів іноземних держав щодо злочинів проти українських дітей; розширення санкційних механізмів стосовно осіб, причетних до депортації та примусового переміщення дітей; розвиток двосторонніх та багатосторонніх переговорних майданчиків за посередництва третіх держав і міжнародних організацій для повернення дітей; створення сталої системи реінтеграції повернутих дітей, яка враховує Паризькі принципи 2007 року; а також послідовне документування порушень прав дітей за стандартами доказування міжнародних юрисдикційних органів.

Висновки

Таким чином, міжнародно-правові стандарти захисту прав дитини в умовах збройних конфліктів утворюють багаторівневу систему, що охоплює норми міжнародного гуманітарного права, міжнародного права прав

людини, міжнародного кримінального права, інституційні стандарти Ради Безпеки ООН, регіональні стандарти Ради Європи та стандарти міжнародного приватного права. Визначальними рисами цієї системи є пріоритет найкращих інтересів дитини, кваліфікований характер захисту порівняно із загальними гарантіями захисту цивільного населення та поєднання превентивних, правозахисних і каральних інструментів.

Встановлено, що змістовне ядро зазначених стандартів становлять: заборона вербування та використання дітей у воєнних діях; особливий захист дітей від насильства, експлуатації та розлучення із сім'єю; заборона зміни громадянського стану дітей окупаційною державою; гарантії освіти, гуманітарного доступу та возз'єднання сімей; обов'язок фізичного і психологічного відновлення та соціальної реінтеграції дитини-жертви конфлікту; невідворотність кримінальної відповідальності за найтяжчі посягання на права дитини, включаючи незаконну депортацію та насильницьку передачу дітей.

Доведено, що імплементація міжнародно-правових стандартів у національний правопорядок України має системний характер та охоплює конституційний, законодавчий, підзаконний і інституційний рівні. Знаковими кроками стали запровадження статусу дитини, яка постраждала внаслідок воєнних дій та збройних конфліктів, ратифікація Римського статуту Міжнародного кримінального суду, розбудова спеціалізованих інституцій захисту прав дитини та створення механізму Bring Kids Back UA у поєднанні з державним обліком дітей, постраждалих від збройної агресії.

В умовах воєнного стану, коли виникає загроза існуванню як української державності, так і будь-якої фізичної особи, у тому числі дитини, виникає потреба вжиття додаткових заходів із забезпечення прав останньої, серед яких визначальним є право на сімейне виховання. Адаптація сімейних форм влаштування дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування, до екстраординарних умов, включаючи запровадження тимчасового влаштування дитини в сім'ю фактичного вихователя, кореспондує міжнародним стандартам та відображає прагнення держави забезпечити безперервність піклування про дитину навіть у найскладніших обставинах.

Звернена увага на системні виклики реалізації міжнародно-правових стандартів в умовах збройної агресії: відсутність доступу моніторингових механізмів до окупованих територій, триваючі порушення заборони зміни громадянського стану дітей, темпоральну невідповідність процедур міжнародного правосуддя потребам захисту дитини та потребу подальшої

гармонізації національного законодавства. Подолання цих викликів вимагає поєднання правових, дипломатичних, санкційних та гуманітарних інструментів за координуючої ролі держави і активної участі міжнародної спільноти, що корелює із обов'язком держави щодо гармонізації чинного законодавства у цій сфері й має наслідком спрощення процедур та підвищення ефективності механізмів захисту прав дитини.

Констатовано, що дієвість механізмів реалізації міжнародно-правових стандартів визначається не лише якістю нормативного матеріалу, але й інституційною спроможністю держави, професійною підготовленістю правозастосовників, розвиненістю партнерства з міжнародними організаціями та громадянським суспільством, а також наявністю достовірних даних про становище кожної дитини, яка постраждала від збройного конфлікту. Саме тому вдосконалення обліку та ідентифікації дітей, розбудова реінтеграційної інфраструктури, гармонізація кримінального законодавства з міжнародним кримінальним правом і послідовне документування порушень мають розглядатися як взаємопов'язані елементи єдиної державної політики захисту дитинства в умовах збройної агресії.

Перспективними напрямами подальших наукових розвідок вбачаються: розроблення доктринальних засад міжнародного компенсаційного механізму для дітей, які постраждали внаслідок збройної агресії; удосконалення правового регулювання реінтеграції дітей, повернутих з депортації, з урахуванням Паризьких принципів; дослідження застосовності конструкції насильницької передачі дітей як форми геноциду до практики депортації українських дітей; а також опрацювання моделей посиленої міжнародної співпраці у сфері розшуку та повернення дітей, які могли б набути універсального характеру для інших збройних конфліктів сучасності.

Анотація

Даний розділ присвячений питанню вивчення системи міжнародно-правових стандартів захисту прав дитини в умовах збройних конфліктів та механізмів їх реалізації, у тому числі в умовах збройної агресії проти України.

Встановлено, що міжнародно-правові стандарти захисту прав дитини в умовах збройних конфліктів утворюють багаторівневу систему, яка охоплює норми міжнародного гуманітарного права, міжнародного права прав людини, міжнародного кримінального права, інституційні стандарти Ради Безпеки ООН, регіональні стандарти Ради Європи та стандарти міжнародного приватного права, і характеризується пріоритетом найкращих інтересів дитини та кваліфікованим характером захисту.

Доведено, що змістовне ядро таких стандартів становлять заборона вербування та використання дітей у воєнних діях, особливий захист дітей від насильства та розлучення із сім'єю, заборона зміни громадянського стану дітей окупаційною державою, гарантії освіти і возз'єднання сімей, обов'язок відновлення та реінтеграції дитини-жертви конфлікту, а також невідворотність кримінальної відповідальності за найтяжчі посягання на права дитини.

Охарактеризовано стан імплементації зазначених стандартів у національний правопорядок України, зокрема запровадження статусу дитини, яка постраждала внаслідок воєнних дій та збройних конфліктів, ратифікацію Римського статуту Міжнародного кримінального суду, розбудову інституційного механізму захисту прав дитини та функціонування ініціативи Bring Kids Back UA.

Визначено системні виклики реалізації міжнародно-правових стандартів в умовах збройної агресії та запропоновано напрями їх подолання, що поєднують правові, дипломатичні, санкційні та гуманітарні інструменти за координуючої ролі держави.

Література

1. Конвенція про права дитини від 20 листопада 1989 року. *Верховна Рада України*. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_021#Text
2. Декларація прав дитини від 20 листопада 1959 року. *Верховна Рада України*. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_384#Text
3. Діти війни: державний портал розшуку дітей, які постраждали внаслідок збройної агресії. URL: https://childrenofwar.gov.ua/.
4. Чернобук В. В. Міжнародно-правові стандарти захисту прав дитини в умовах збройних конфліктів. *Аналітично-порівняльне правознавство*. 2023. № 3. С. 437–440. https://doi.org/10.24144/2788-6018.2023.03.79
5. Records of the Fifth Assembly. Supplement no. 23. *Internet Archive*. URL: https://archive.org/details/officialjournals00leag/page/n3/mode/2up
6. Женевська конвенція про захист цивільного населення під час війни від 12 серпня 1949 року. *Верховна Рада України*. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_154#Text
7. Додатковий протокол до Женевських конвенцій від 12 серпня 1949 року, що стосується захисту жертв міжнародних збройних конфліктів (Протокол I), від 8 червня 1977 року. *Верховна Рада України*. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_199#Text
8. Додатковий протокол до Женевських конвенцій від 12 серпня 1949 року, що стосується захисту жертв збройних конфліктів неміжнародного характеру (Протокол II), від 8 червня 1977 року. *Верховна Рада України*. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_200#Text

9. Чепкова К. О. Правове регулювання спеціального захисту дітей під час збройних конфліктів: міжнародне та національне законодавство. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2022. № 7. С. 484–487. DOI: https://doi.org/10.32782/2524-0374/2022-7/117
10. Факультативний протокол до Конвенції про права дитини щодо участі дітей у збройних конфліктах від 25 травня 2000 року. *Верховна Рада України*. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_795#Text
11. Конвенція Міжнародної організації праці № 182 про заборону та негайні заходи щодо ліквідації найгірших форм дитячої праці від 17 червня 1999 року. *Верховна Рада України*. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/993_166#Text
12. Римський статут Міжнародного кримінального суду від 17 липня 1998 року. *Верховна Рада України*. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_588#Text
13. Кочемировська О. О. Щодо дотримання Україною міжнародних стандартів захисту прав дітей збройних конфліктах. *Аналітична записка. Національний інститут стратегічних досліджень*. URL: https://niss.gov.ua/doslidzhennya/socialna-politika/schodo-dotrimannya-ukrainoyu-mizhnarodnikh-standartiv-zakhistu-prav
14. The Prosecutor v. Thomas Lubanga Dyilo, ICC-01/04-01/06, Judgment pursuant to Article 74 of the Statute, 14 March 2012. *International Criminal Court*. URL: https://www.icc-cpi.int/drc/lubanga
15. Resolution 1612 (2005), adopted by the Security Council at its 5235th meeting, on 26 July 2005. United Nations. URL: https://digitallibrary.un.org/record/554197?v=pdf
16. The Paris Principles. Principles and Guidelines on Children Associated with Armed Forces or Armed Groups. UNICEF, February 2007. URL: https://www.unicef.org/mali/media/1561/file/parisprinciples.pdf
17. Safe Schools Declaration. Global Coalition to Protect Education from Attack, 2015. URL: https://ssd.protectingeducation.org/
18. Resolution 1261 (1999), adopted by the Security Council at its 4037th meeting, on 25 August 1999. United Nations. URL: https://digitallibrary.un.org/record/281942
19. Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод від 4 листопада 1950 року. *Верховна Рада України*. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_004#Text
20. Міщук І. В., Киричук Б. С. Становлення та розвиток міжнародних стандартів захисту прав дитини в умовах збройного конфлікту. *Аналітично-порівняльне правознавство*. 2025. № 1. С. 205–210. DOI: https://doi.org/10.24144/2788-6018.2025.01.33
21. Конвенція Ради Європи про захист дітей від сексуальної експлуатації та сексуального насильства від 25 жовтня 2007 року. *Верховна Рада України*. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_927#Text
22. Лінник Н. В. Становлення міжнародно-правового захисту економічних прав дитини. *Актуальні проблеми політики*. 2010. Вип. 40. С. 357–367.

23. Конвенція про цивільно-правові аспекти міжнародного викрадення дітей від 25 жовтня 1980 року. *Верховна Рада України*. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_188#Text
24. Конституція України від 28 червня 1996 року. *Верховна Рада України*. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254к/96-вр#Text
25. Про охорону дитинства : Закон України від 26 квітня 2001 року № 2402-III. *Верховна Рада України*. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2402-14#Text
26. Про затвердження Порядку надання статусу дитини, яка постраждала внаслідок воєнних дій та збройних конфліктів : Постанова Кабінету Міністрів України від 5 квітня 2017 року № 268. *Верховна Рада України*. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/268-2017-п#Text
27. Про ратифікацію Римського статуту Міжнародного кримінального суду та поправок до нього : Закон України від 21 серпня 2024 року № 3909-IX. *Верховна Рада України*. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3909-20#Text
28. Situation in Ukraine: ICC judges issue arrest warrants against Vladimir Vladimirovich Putin and Maria Alekseyevna Lvova-Belova. *International Criminal Court*, 17 March 2023. URL: https://www.icc-cpi.int/news/situation-ukraine-icc-judges-issue-arrest-warrants-against-vladimir-vladimirovich-putin-and
29. Про Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини : Закон України від 23 грудня 1997 року № 776/97-ВР. *Верховна Рада України*. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/776/97-вр#Text
30. Кримінальний кодекс України від 5 квітня 2001 року № 2341-III. *Верховна Рада України*. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14#Text
31. Bring Kids Back UA: план дій Президента України з повернення українських дітей. URL: https://bringkidsback.org.ua/
32. Сухарєва А. О., Барба В. Є. Сучасні виклики в діяльності поліції щодо формування безпечного освітнього середовища для дітей. *Захист прав дитини в умовах воєнного стану* : колективна монографія. Львів – Торунь : Liha-Pres, 2024. С. 143–154. DOI: https://doi.org/10.36059/978-966-397-420-0-10
33. Чорнописька В. З., Байовська Ю. Ю. Альтернативні форми влаштування дітей, позбавлених батьківського піклування в умовах воєнного стану. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія Право*. 2024. Випуск 86: частина 2. С. 258–263. DOI: https://doi.org/10.24144/2307-3322.2024.86.2.40
34. Драпатий Н. В. Тимчасове влаштування дитини в сім'ю фактичного вихователя як форма влаштування дітей. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія Право*. 2024. Випуск 82: частина 1. С. 281–285. DOI: https://doi.org/10.24144/2307-3322.2024.82.1.43
35. Мануїлова К. В. Міжнародні стандарти захисту прав та свобод дітей під час збройних конфліктів як найбільш вразливої категорії осіб. *Пріоритетні напрями розвитку правової науки в умовах євроінтеграції* : колективна монографія. Рига: Baltija Publishing, 2023. С. 132–148. DOI: https://doi.org/10.30525/978-9934-26-276-0-8
36. Сімейний кодекс України від 10 січня 2002 року № 2947-III. *Верховна Рада України*. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2947-14#Text

37. Грабовська Г. М., Лисюк А. М. Захист прав дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування під час військових дій. *Аналітично-порівняльне правознавство*. 2023. № 2. С. 80–84. DOI: https://doi.org/10.24144/2788-6018.2023.02.13
38. Джуган В. О. Проблеми захисту прав дітей під час воєнних дій в Україні. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2022. № 8. С. 63–67. DOI: https://doi.org/10.32782/2524-0374/2022-8/12
39. Захист прав дитини в умовах збройної агресії : колективна монографія ; за заг. редакцією проф. М. В. Корнієнко. Львів-Торунь : Liha-Pres, 2025. 934 с.

DOI: https://doi.org/10.36059/978-966-397-661-7-37

ПРЕДСТАВНИЦТВО ІНТЕРЕСІВ ДІТЕЙ-СИРІТ ТА ДІТЕЙ, ПОЗБАВЛЕНИХ БАТЬКІВСЬКОГО ПІКЛУВАННЯ, В УМОВАХ ЗБРОЙНОЇ АГРЕСІЇ

Шаповал Леся Іванівна,
кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри цивільного права та процесу
Національної академії внутрішніх справ
пл. Солом'янська, 1, м. Київ, Україна

Вступ

Повномасштабна збройна агресія російської федерації проти нашої держави стала безпрецедентним викликом для вітчизняної правової системи. Найуразливішою категорією в цих умовах опинилися діти-сироти та діти, позбавлені батьківського піклування. Втрата природних законних представників – батьків – унаслідок їхньої загибелі, зникнення безвісти, перебування в полоні чи на тимчасово окупованих територіях створює критичну ситуацію підвищеної небезпеки. У таких умовах держава бере на себе публічно-правовий обов'язок гарантувати цим дітям надійний правовий захист, який реалізується через інститут законного представництва в цивільному праві.

Актуальність даної теми на сьогоднішній день зумовлена насамперед тим, що класичні, сформовані у мирний час механізми представництва інтересів дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування виявилися не готовими до екстремальних реалій сьогодення. Цивілістична доктрина традиційно розглядала представництво як стабільний інструмент компенсації неповного обсягу дієздатності дитини. Проте війна показала серйозні законодавчі прогалини: процедури встановлення опіки та піклування, фіксації юридичних фактів смерті чи зникнення безвісти є надто тривалими, що в умовах динамічних бойових дій та масової евакуації призводить до виникнення небезпечного «представницького невизначення».

Гострота проблеми набуває особливого значення у площині захисту майнових прав дітей. Внаслідок збройної агресії тисячі дітей втратили житло, а їхнє майно було знищено або пошкоджено. Відповідно, постає

критичне питання реалізації права на відшкодування завданих війною збитків та участі таких дітей у цивільному судочинстві. Без своєчасно призначеного, компетентного та добросовісного законного представника неможливо подати заяву на отримання компенсації, прийняти спадщину, зберегти вцілілі активи або ініціювати судовий процес. Тимчасові механізми влаштування дітей, оперативно запроваджені законодавцем на початку повномасштабного вторгнення, виконали свою рятувальну функцію, однак вони не наділяють тимчасових вихователів повним обсягом повноважень щодо розпорядження майном, що фактично обмежує реалізацію майнових інтересів дитини.

Не менш важливою є й процесуальна проблема: представництво інтересів дітей інституційними закладами породжує системний конфлікт інтересів, що вимагає обов'язкового залучення незалежних адвокатів до судових спорів (зокрема, щодо спадкування чи відшкодування воєнної шкоди). Додатковим викликом стала масова евакуація дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування до країн Європейського Союзу (далі – ЄС), яка показала масштабні юрисдикційні колізії: європейські органи часто не визнають повноважень українських представників, призначених за адміністративною, а не судовою процедурою. Це актуалізує питання транскордонного представництва та вимагає остаточної відмови від застарілої радянської парадигми інституційного догляду на користь європейських стандартів дружнього до дитини правосуддя, де дитина є повноцінним суб'єктом права.

Отже, нагальна потреба подолання законодавчих колізій, адаптації цивільно-правового інституту законного представництва до екстремальних умов воєнного стану, захисту майнових прав дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування при відшкодуванні збитків, а також необхідність синхронізації національних механізмів захисту прав дитини з європейськими стандартами зумовлюють беззаперечну актуальність, своєчасність та високу практичну значущість комплексного наукового дослідження представництва інтересів таких дітей в умовах збройної агресії.

Теоретико-правові засади інституту представництва у цивільному праві та процесі, а також питання захисту прав дітей традиційно перебувають у фокусі уваги багатьох вітчизняних науковців-цивілістів та фахівців у галузі цивільного, сімейного і процесуального права. Вагомий внесок у дослідження процедурного статусу законних представників, видів представництва та особливостей їх участі у цивільному судочинстві зробили такі вчені, як І. А. Бірюков, Д. В. Бобров, С. М. Братусь, Н. В. Волкова, І. О. Гелецька, К. П. Дорошенко, Ю. О. Заіка, В. М. Івакін, О. Ф. Карпенко,

І. М. Кучеренко, Л. Ф. Лесницька, О. А. Підопригора, З. В. Ромовська та Є. О. Харитонов, С. А. Чванкін, М.Й. Штефан, І. А. Яніцька та інші.

Попри ґрунтовну теоретичну базу, більшість існуючих наукових розвідок спираються на аналіз правовідносин у мирний час. Специфіка ж реалізації інституту представництва в екстремальних умовах збройного конфлікту залишається фрагментарно дослідженою.

1 Теоретико-правові засади представництва інтересів дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування

Втрата дитиною природних законних представників – батьків – створює ситуацію підвищеної вразливості її майнових та особистих немайнових прав у цивільному обороті. Цивільне право, як фундаментальна галузь приватного права, покликане забезпечити надійний механізм заміщення відсутньої дієздатності дитини через інститут законного представництва. Від того, наскільки теоретично обґрунтованими та практично досконалими є відповідні норми, залежить здатність держави гарантувати збереження житла, спадщини та інших майнових благ найбільш вразливої категорії громадян.

Першочерговим кроком у розкритті цієї проблематики є визначення правового статусу досліджуваної категорії суб'єктів. Відповідно до Закону України «Про забезпечення організаційно-правових умов соціального захисту дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування»[1306], поняття дитини-сироти охоплює осіб, в яких померли чи загинули обоє батьків. Натомість діти, позбавлені батьківського піклування, – це «діти, які залишилися без піклування батьків у зв'язку з позбавленням їх батьківських прав, відібранням у батьків без позбавлення батьківських прав, визнанням батьків безвісно відсутніми або недієздатними, оголошенням їх померлими, відбуванням покарання в місцях позбавлення волі та перебуванням їх під вартою на час слідства, розшуком їх органами Національної поліції, пов'язаним з відсутністю відомостей про їх місцезнаходження, тривалою хворобою батьків, яка перешкоджає їм виконувати свої батьківські обов'язки тощо»[1307].

[1306] Про забезпечення організаційно-правових умов соціального захисту дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування : Закон України від 13.01.2005 р. № 2342-IV. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2342-15#Text

[1307] Там само.

Незважаючи на різницю у підставах набуття статусу, цивільно-правове становище цих двох категорій є тотожним.

У цивілістичній доктрині правовий статус дитини традиційно розглядається через призму її правосуб'єктності. Загальновизнаним є підхід, відповідно до якого правоздатність фізичної особи виникає з моменту її народження та є рівною для всіх, тоді як дієздатність формується поступово залежно від віку та рівня психічного розвитку.

Діти-сироти, будучи малолітніми (до 14 років) або неповнолітніми (від 14 до 18 років), володіють відповідно частковою або неповною цивільною дієздатністю (ст. 31, 32 Цивільного кодексу України (далі – ЦК України)[1308]). Вони не можуть повноцінно самостійно вступати в переважну більшість цивільних правовідносин – наприклад, самостійно укладати договори щодо нерухомого майна, оформлювати спадкові права тощо.

Досліджуючи специфіку цього стану, Н. М. Крестовська обґрунтовано виокремлює концепцію ювенального правового статусу дитини як системи гарантованих державою прав і обов'язків, при цьому виокремлює спеціальні субстатуси дітей, які перебувають у несприятливих умовах, що зумовлює необхідність підвищеного рівня їх правового захисту[1309].

Саме інститут представництва виступає правовим механізмом, що забезпечує участь малолітньої або неповнолітньої дитини у цивільному обороті шляхом реалізації її прав та інтересів через уповноважених осіб.

Правова природа представництва інтересів дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування є складною та багатогранною. Згідно зі статтею 237 ЦК України, «представництвом є правовідношення, в якому одна сторона (представник) зобов'язана або має право вчинити правочин від імені другої сторони, яку вона представляє». Для дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування таке представництво завжди є *законним*. Його фундаментальна відмінність від договірного представництва полягає в тому, що воно виникає не на підставі волевиявлення особи, яку представляють (оскільки дитина не має відповідної дієздатності для видачі довіреності), а виключно на підставі прямої вказівки закону або адміністративного акта (рішення органу опіки та піклування чи суду).

Сутність правової природи законного представництва дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування має яскраво виражений замісно-охоронний характер. Представник (опікун, піклувальник, або керівник

[1308]Цивільний кодекс України : Закон України від 16.01.2003 р. № 435-IV. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/435-15#Text

[1309] Крестовська Н. М. Ювенальний правовий статус. *Наукові праці Одеської національної юридичної академії.* 2009. Т. 8. С. 278–284.

відповідного інституційного закладу) своїми діями не лише виступає від імені дитини, а й компенсує недостатній обсяг її цивільної дієздатності.

Дослідниця сімейного та цивільного права Л. В. Красицька звертає увагу на те, що законне представництво базується на імперативних нормах і спрямоване виключно на захист найкращих інтересів дитини. Це абсолютно унеможливлює використання повноважень представника у власних інтересах або в інтересах третіх осіб (що прямо заборонено ст. 238 ЦК України)[1310].

Нормативна база, що регулює ці відносини, формує складну ієрархічну систему, фундаментом якої є норми міжнародного права. Базовим документом є Конвенція ООН про права дитини[1311], яка у статті 3 закріплює, що «в усіх діях щодо дітей, незалежно від того, здійснюються вони державними чи приватними установами, що займаються питаннями соціального забезпечення, судами, адміністративними чи законодавчими органами, першочергова увага приділяється якнайкращому забезпеченню інтересів дитини». Цей принцип сьогодні є наріжним каменем у практиці вітчизняного судочинства. Зокрема, Верховний Суд неодноразово підкреслював у своїх постановах[1312], що під час вирішення будь-яких спорів, де зачіпаються майнові чи немайнові права дитини, принцип її найкращих інтересів має абсолютний пріоритет над іншими аргументами сторін і захист інтересів дитини при цьому має бути реальним, а не формальним.

На національному рівні базисом виступає стаття 52 Конституції України, яка прямо зазначає: «утримання та виховання дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування, покладається на державу. Держава заохочує і підтримує благодійницьку діяльність щодо дітей»[1313]. Центральне місце у регулюванні представництва займає ЦК України, зокрема Глава 4 (яка визначає межі дієздатності малолітніх та неповнолітніх), Глава 6 (яка регламентує інститути опіки та піклування) та Глава 17 (яка встановлює загальні положення про представництво). Сімейний кодекс України

[1310] Красицька Л. В. Здійснення батьками права на представництво і захист прав та інтересів дитини. *Економіка і право*. 2012. № 3. С. 120.

[1311] Конвенція про права дитини: Міжнародний документ від 20.11.1989. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_021#Text

[1312] Постанова Верховного Суду у складі колегії суддів Другої судової палати Касаційного цивільного суду від 04 серпня 2021 року у справі № 654/4307/19. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/98911478 ; Постанова Верховного Суду у складі колегії суддів Другої судової палати Касаційного цивільного суду від 14 березня 2025 року у справі № 527/955/24. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/125933110 ; Постанова Верховного Суду у складі колегії суддів Першої судової палати Касаційного цивільного суду від 05 березня 2025 року у справі № 199/7566/22. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/125673487

[1313] Конституція України : Закон України від 26 червня 1996 року № 254к/96-ВР. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254к/96-вр#Text

(далі – СК України) доповнює цю конструкцію, визначаючи форми влаштування дітей: усиновлення, встановлення опіки, створення дитячих будинків сімейного типу та прийомних сімей.

Важливу роль у здійсненні представництва інтересів дітей у цивільному праві відіграє спеціальне законодавство, зокрема Закони України «Про охорону дитинства»[1314] та «Про забезпечення організаційно-правових умов соціального захисту дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування»[1315], які конкретизують зміст повноважень законних представників, визначають межі їх діяльності та встановлюють додаткові гарантії захисту прав і найкращих інтересів дитини.

Аналізуючи стан захисту прав дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування у сучасних умовах, важливо підкреслити, що чинна нормативна база постійно проходить випробування війною, що вимагає оперативної реакції законодавця на нові виклики. Зокрема, йдеться про безпрецедентні ситуації, зумовлені збройною агресією російської федерації: масову евакуацію дітей-сиріт за кордон, втрату правовстановлюючих документів, пошкодження майна внаслідок бойових дій та колізії юрисдикцій при призначенні законних представників[1316].

Здійснений аналіз теоретичних засад та нормативно-правової бази дає змогу сформувати власні висновки та пропозиції щодо вдосконалення досліджуваного інституту. Можна стверджувати, що хоча інститут законного представництва дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування в нашій державі загалом функціонує, він містить низку серйозних прогалин, які створюють ризики для майнових інтересів дітей. Яскравим прикладом спроби подолання таких прогалин є законопроєкт № 15191 Кабінету Міністрів України[1317], аналіз якого свідчить про наявність застарілих норм, які не відповідають принципу юридичної визначеності. Цей

[1314] Про охорону дитинства : Закон України від 26.04.2001 № 2402-III. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2402-14#Text

[1315] Про забезпечення організаційно-правових умов соціального захисту дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування : Закон України від 13.01.2005 № 2342-IV. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2342-15#Text

[1316] Шаповал Л. І., Мироненко В. П., Якимець О. І. Вплив воєнного стану на реалізацію інституту опіки та піклування в Україні. *Актуальні питання у сучасній науці*. 2025. № 3 (33). С. 704. URL: https://doi.org/10.52058/2786-6300-2025-3(33)-694-707 ; Шаповал Л. І., Мироненко В. П., Бобко В. Г. Щодо нормативного регулювання захисту майнових прав дітей органами опіки та піклування. *Наукові інновації та передові технології*. 2025. № 3 (43). С. 645–656. URL: https://doi.org/10.52058/2786-5274-2025-3(43)-645-655 ; Шаповал Л. І., Полішко Н. Л. Про деякі підходи до законодавчого регулювання ролі опікуна (піклувальника) в Україні, Франції та Швейцарії. *Актуальні питання у сучасній науці*. № 8 (26). 2024. С. 693–704. URL: https://doi.org/10.52058/2786-6300-2024-8(26)-693-704

[1317] Про внесення змін до статті 246 Сімейного кодексу України : Проект Закону України від 24.04.2026. URL: https://ips.ligazakon.net/document/JI14465I

принцип є складовою верховенства права (стаття 8 Конституції України) та передбачає чіткість, зрозумілість і передбачуваність законодавства[1318]. Зокрема, йдеться про ч. 2 ст. 246 СК України, яка зобов'язує орган опіки та піклування надсилати «до органу, що здійснює державну реєстрацію прав на нерухоме майно, за місцезнаходженням такого майна повідомлення про нерухоме майно, право власності або право користування яким відповідно до закону чи договору має така дитина»[1319].

Як зазначає Кабінет Міністрів України, такі повідомлення не мають правових наслідків, не є обтяженнями та не можуть реально обмежити відчуження майна, що створює лише ілюзію захисту. Відповідно до Закону України «Про державну реєстрацію речових прав на нерухоме майно та їх обтяжень»[1320], проведення реєстраційних дій можливе виключно на підставі поданих заяв та документів, які підтверджують виникнення, перехід, зміну або припинення відповідних прав чи обтяжень. При цьому державний реєстратор зобов'язаний діяти лише в межах повноважень, передбачених Конституцією України та законодавством.

У зв'язку з цим повідомлення органу опіки та піклування:

– не належить до документів, що є підставою для державної реєстрації;
– не має статусу заяви у розумінні законодавства;
– не визнається обтяженням речових прав;
– не спричиняє виникнення, зміни чи припинення права власності або права користування майном.

Таким чином, на практиці таке повідомлення саме по собі не породжує юридичних наслідків і не впливає на правовий режим майна. Водночас чинне законодавство передбачає інші, більш ефективні механізми забезпечення захисту майнових прав дитини. Так, відповідно до частини 5 статті 177 СК України[1321], орган опіки та піклування має право відмовити у наданні дозволу на вчинення правочину щодо майна дитини та ініціювати перед нотаріусом накладення заборони на його відчуження, однак така можливість допускається лише у випадках, прямо передбачених законодавством.

[1318] Із Сімейного кодексу приберуть обов'язок органів опіки повідомляти реєстраторів про майно дітей. 24.04.2026. URL: https://sud.ua/uk/news/publication/359380-iz-semeynogo-kodeksa-uberut-obyazannost-organov-opeki-soobschat-registratoram-o-nalichii-imuschestva-u-detey

[1319] Сімейний кодекс України : Закон України від 10.01.2002 № 2947-III. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2947-14#Text

[1320] Про державну реєстрацію речових прав на нерухоме майно та їх обтяжень : Закон України від 01.07.2004 № 1952-IV. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1952-15#Text

[1321] Сімейний кодекс України : Закон України від 10.01.2002 № 2947-III. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2947-14#Text

Разом із тим стаття 73 Закону України «Про нотаріат»[1322] встановлює, що за зверненням органу опіки та піклування нотаріус уповноважений накласти заборону на відчуження нерухомого майна, яке належить дитині («за зверненням органу опіки та піклування з метою захисту особистих і майнових прав та інтересів дитини, яка має право власності або проживає у жилому будинку, квартирі, іншому приміщенні, на відчуження якого накладається заборона»). Подібна заборона виступає обтяженням речових прав, підлягає внесенню до державного реєстру та фактично перешкоджає відчуженню чи переоформленню такого майна.

Таким чином, проблема полягає не у відсутності законодавчих механізмів захисту майнових прав дитини, а у збереженні в законодавстві формального інструменту контролю, який фактично не породжує правових наслідків і не впливає на процедуру державної реєстрації прав. Саме з цієї причини законопроєктом № 15191[1323] пропонується виключити частину другу статті 246 СК України, яка покладає на органи опіки та піклування обов'язок надсилати державному реєстратору повідомлення щодо нерухомого майна дитини.

Судова практика також виходить із того, що у сфері державної реєстрації речових прав юридичне значення мають виключно ті документи, які закон прямо визначає як підставу для проведення реєстраційних дій. Так, у справі № 539/5295/21[1324] Верховний Суд звернув увагу, що «суть державної реєстрації прав – це офіційне визнання і підтвердження державою фактів набуття, зміни або припинення речових прав на нерухоме майно, які вже мали місце на підставі рішень відповідних органів, договорів чи інших правовстановлюючих документів, шляхом внесення відповідних записів до Державного реєстру прав, а не безпосереднє створення таких фактів зазначеними записами». Внесення відповідного запису до Державного реєстру прав не створює саме право, а лише засвідчує його існування.

Аналогічна правова позиція системно підтримується Великою Палатою Верховного Суду (зокрема, у справах № 359/3373/16-ц[1325], № 911/3594/17[1326],

[1322] Про нотаріат : Закон України від 02.09.1993 № 3425-XII. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3425-12#Text

[1323] Про внесення змін до статті 246 Сімейного кодексу України: Проект Закону України від 24.04.2026. URL: https://ips.ligazakon.net/document/JI14465I

[1324] Постанова Верховного Суду у складі колегії суддів Першої судової палати Касаційного цивільного суду 28 червня 2023 року у справі № 539/5295/21. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/111906715

[1325] Постанова Великої Палати Верховного Суду від 23 листопада 2021 року у справі № 359/3373/16-ц. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/101829985

[1326] Постанова Великої Палати Верховного Суду від 12 березня 2019 року у справі № 911/3594/17. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/80487660

№ 910/10987/18[1327], № 925/1121/17[1328], № 916/675/15[1329], № 910/13574/20[1330] та ін. Отже, державна реєстрація не породжує речових прав, а лише фіксує їх у публічному реєстрі. Саме тому повідомлення органу опіки та піклування не може вважатися правовстановлюючим документом чи обтяженням, а відтак не впливає на виникнення, зміну або припинення права власності на нерухоме майно.

Тому, на нашу думку ініціатива Кабінету Міністрів України щодо виключення норми, що зобов'язує органи опіки та піклування повідомляти державного реєстратора про наявність у дитини нерухомого майна, є цілком слушною.

Ще однією суттєвою проблемою представництва в цивільному праві інтересів дітей-сиріт і дітей позбавлених батьківського піклування є критичний часовий проміжок від моменту набуття дитиною статусу сироти (або вилучення з неблагополучної сім'ї) до моменту офіційного призначення їй опікуна. У цей період функції законного представника тимчасово виконує орган опіки та піклування або адміністрація закладу, куди влаштовано дитину. Однак на практиці, через відсутність індивідуального підходу, органи опіки та піклування часто не здатні оперативно та ефективно представляти майнові інтереси дитини (зокрема, вчасно подати заяву до нотаріуса про прийняття спадщини, сплатити борги спадкодавця для недопущення штрафних санкцій або захистити житло від протиправних зазіхань). Відповідно до ст. 1268 ЦК України, малолітня чи неповнолітня особа вважається такою, що прийняла спадщину автоматично, проте управління цим майном без активного і добросовісного представника призводить до його занепаду[1331].

По-друге, гостро постає проблема ризиків зловживань або неналежного виконання обов'язків щодо представництва таких дітей з боку інституційних закладів, які виступають законними представниками дитини до встановлення над нею постійної опіки.

Проблема ризиків зловживань та неналежного виконання обов'язків інституційними закладами (інтернатами, дитячими будинками),

[1327] Постанова Об'єднаної палати Касаційного господарського суду у складі Верховного Суду від 24 січня 2020 року у справі № 910/10987/18. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/87559633

[1328] Постанова Верховного Суду від 27 лютого 2018 року у справі № 925/1121/17. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/72616760

[1329] Постанова Верховного Суду від 17 квітня 2019 року у справі № 916/675/15. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/81268529

[1330] Постанова Верховного Суду від 06 жовтня 2021 року у справі № 910/13574/20. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/81268529

[1331] Цивільний кодекс України : Закон України від 16.01.2003 р. № 435-IV. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/435-15#Text

які за законом є опікунами дітей і їх законними представниками до моменту їх влаштування в сім'ю, є предметом гострих дискусій у правовій та соціологічній науці України[1332]. Втрата сім'ї, самотність, сиріт-ство – трагедія в житті дитини. Виховання в умовах державних сирітських установ – це необхідність, вихід із ситуації, що склалася в державі, яка травмує психіку дитини, різко змінює її долю, руйнує звичну систему відносин із оточуючим світом, робить неможливим реалізацію потенційних можливостей дитини[1333].

Науковці та міжнародні експерти системно наголошують, що сама правова та організаційна природа інституційних закладів (інтернатів, дитячих будинків) створює специфічне, часто деструктивне середовище. У такій системі дитина неминуче перетворюється на об'єкт «нагляду» та дисциплінарного контролю, втрачаючи статус повноцінного суб'єкта прав. У цих умовах ігнорується базова потреба в емоційній прив'язаності, а індивідуальність нівелюється на користь колективного розпорядку та уніфікованих правил, що прямо суперечить міжнародним стандартам забезпечення найкращих інтересів дитини.

Головний юридичний та фактичний ризик такої форми влаштування полягає у виникненні глибокого конфлікту інтересів: адміністрація закладу в особі його керівника одночасно виступає і як надавач соціальних, освітніх та медичних послуг, і як єдиний законний представник (опікун) дитини[1334]. З точки зору цивільного права, опікун покликаний здійснювати об'єктивний та незалежний контроль за тим, наскільки якісно забезпечуються права його підопічного. Проте, коли функції опікуна і надавача послуг збігаються в одній юридичній особі, такий контроль стає фіктивним. Інституційний заклад об'єктивно зацікавлений у збереженні свого фінансування, підтримці наповнюваності груп та уникненні перевірок, що часто демотивує адміністрацію швидко сприяти влаштуванню дитини в сім'ю або активно захищати її зовнішні майнові права.

[1332] Слозанська Г., Горішна Н. Функціонування закладів інституційного догляду та їх негативний вплив на їх вихованців. *Social Work and Education*. Vol. 8, № 1. Ternopil-Aberdeen, 2021. Pp. 19–41. DOI: https://doi.org/10.25128/2520-6230.21.1.2 ; Коган О. В., Рудзевич І. Л. Основні питання соціального супроводу дітей–сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування. *Проблеми сучасної психології*. 2012. № 15. С. 285–301. URL: https://problemps.kpnu.edu.ua/article/view/160668/159867

[1333] Шаповал Л. І. Проблеми патронатного виховання і особливості влаштування вихованців дитячого будинку у патронатну сім'ю. *Підприємництво, господарство і право*. 2013. № 1. С. 31. URL: https://pgp-journal.kiev.ua/archive/2013/01_2013.pdf

[1334] Gunnar M. R., Nelson C. A. Institutionalized children's development and neurobehavioral outcomes. *Development and Psychopathology*. 2007. Vol. 19. P. 1–30 ; Kilbourne M. Residential care and child rights: institutionalisation and child development outcomes. *Child and Youth Care Forum*. 2016. Vol. 45. P. 1–18.

Крім того, у великих закладах з масовим перебуванням вихованців апріорі неможливо забезпечити індивідуальний підхід до кожної дитини. Персонал фізично не здатний врахувати унікальні психологічні та емоційні потреби, а також таланти кожного вихованця. Це призводить до грубого порушення права дитини на гармонійний розвиток і формування так званого «інституційного синдрому» (госпіталізму), який суттєво гальмує соціалізацію особи та її підготовку до самостійного цивільного життя.

Надзвичайно небезпечним є і той факт, що інституційні заклади часто функціонують як закриті системи. Оскільки заклад сам представляє інтереси дитини у всіх зовнішніх інстанціях, йому дуже легко приховати факти внутрішнього психологічного чи фізичного насильства (як з боку персоналу, так і між вихованцями) або неналежного побутового догляду від зовнішніх контролюючих органів[1335]. У разі порушення прав дитини самими працівниками інтернату, дитина виявляється абсолютно беззахисною: особа, яка за законом повинна ініціювати захист її порушених прав (подати заяву до поліції чи суду), одночасно є керівником тих, хто ці права порушує. Відсутність незалежного адвоката чи зовнішнього законного представника робить дитину фактично «невидимою» для системи правосуддя.

Усвідомлюючи ці фундаментальні недоліки, наша держава посилює партнерство з Європейським Союзом у сфері розвитку сімейних форм виховання та поступової відмови від інституційного догляду. На міжнародному рівні чітко наголошено на необхідності реформування напрямку альтернативної опіки в Україні. Цей процес обов'язково має включати розробку сучасних форми та рішень щодо сімейної опіки для дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, а також розширення мережі фостерної опіки. Враховуючи значні зусилля, які вже були докладені нашою державою для модернізації системи захисту прав та інтересів дітей відповідно до міжнародних стандартів, подальша деінституалізація має супроводжуватися посиленням співпраці з державами-членами та інституціями ЄС у соціальній сфері[1336].

Згідно зі статтею 245 СК України, «якщо дитина постійно проживає у закладі охорони здоров'я, навчальному або іншому дитячому закладі, функції опікуна та піклувальника щодо неї покладаються

[1335] Solerdelcoll M., Ougrin D., Cortese S. Advocacy for a coordinated and safe response for the mental health and psychosocial needs of children affected by the conflict in Ukraine. *European Child & Adolescent Psychiatry*. 2022. № 4. С. 125–128. URL: https://pmc.ncbi.nlm.nih.gov/articles/PMC9395799/pdf/787_2022_Article_2037.pdf

[1336] Україна посилює партнерство з Європейським Союзом у сфері захисту прав дітей та розвитку сімейних форм виховання. 20.04.2023. URL: https://www.msp.gov.ua/press-center/news/ukrayina-posylyuye-partnerstvo-z-yevropeyskym-soyuzom-u-sferi-zakhystu-prav-ditey-ta-rozvytku-simeynykh-form-vykhovannya

на адміністрацію цих закладів»[1337]. Це породжує ризики нецільового використання державних коштів, що виділяються на дітей, та економію на медичних і освітніх потребах вихованців. А притягнути керівництво закладу до відповідальності за «неналежне виконання» своїх обов'язків щодо представництва інтересів дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування важче, ніж фізичну особу (опікуна, піклувальника), через складну систему адміністративного підпорядкування.

Для системного подолання окреслених проблем та суттєвого посилення цивільно-правових гарантій захисту інтересів дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, пропонуємо впровадити наступні кроки:

1. *Здійснити реформування матеріального права через обмеження повноважень закладів,* в яких перебувають такі діти. Пропонуємо внести зміни до статті 242 ЦК України, доповнивши її концептуально новим положенням про «тимчасове інституційне представництво». Суть цієї новели полягає у відході від презумпції абсолютного та необмеженого представництва інтересів дитини адміністрацією закладу.

Необхідно на законодавчому рівні чітко розмежувати особисті немайнові обов'язки закладів (забезпечення повсякденного догляду, виховання, базове медичне лікування, організація освітнього процесу) та їхні майнові повноваження. *Щодо останніх має бути встановлена жорстка імперативна заборона* для адміністрацій закладів самостійно вчиняти будь-які правочини чи юридично значущі дії, що можуть призвести до відчуження, обтяження або зменшення майна дитини (наприклад, розпорядження коштами на банківських рахунках чи укладення договорів оренди щодо житла дитини). Зняття такої заборони у виняткових випадках повинно допускатися лише після проходження обов'язкового багатоступеневого аудиту за участі органів прокуратури, які діятимуть як незалежні органи для запобігання від зловживань, недбалості та корупційних ризиків.

2. *Модернізувати цивільне процесуальне законодавство.* Вбачається за необхідне доповнити норми Цивільного процесуального кодексу України обов'язковою вимогою *щодо забезпечення професійного юридичного супроводу* дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування.

Пропонуємо закріпити правило: у всіх цивільних справах, де прямо чи опосередковано вирішується доля майна дитини-сироти чи дитини, позбавленої батьківського піклування (стягнення боргів спадкодавця, виселення, поділ майна тощо), до процесу в обов'язковому порядку має залучатися адвокат системи безоплатної правничої допомоги

[1337]Сімейний кодекс України : Закон України від 10.01.2002 № 2947-III. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2947-14#Text

як незалежний професійний представник. Ця норма має діяти імперативно, навіть якщо інтереси дитини у суді вже формально представляє орган опіки та піклування чи державний заклад. Це дозволить усунути потенційний конфлікт інтересів між державними органами, *компенсувати можливу юридичну некомпетентність працівників соціальних служб* та забезпечити реальну дію принципу змагальності *через фаховий адвокатський захист виключно майнових інтересів дитини.*

Підсумовуючи вищевикладене, можна стверджувати, що правова природа законного представництва дітей-сиріт у сучасному цивілістичному вимірі зводиться не лише до технічного заповнення їхньої неповної чи часткової дієздатності. Вона є вираженням вищого публічно-правового обов'язку держави діяти активно та виключно в найкращих інтересах дитини.

Подальший розвиток вітчизняного цивільного та сімейного законодавства повинен бути стратегічно спрямований на усунення «представницького невизначення» – ситуацій, коли дитина де-юре має представника, але де-факто залишається юридично беззахисною. Лише через мінімізацію ризиків при розпорядженні майном сиріт та встановлення суворого, багаторівневого судового *й прокурорського* контролю за діями законних представників, наша держава зможе побудувати дієву систему захисту прав найбільш вразливої категорії своїх громадян, що особливо актуально в умовах подолання наслідків збройної агресії.

2 Реалізація представництва інтересів дітей-сиріт та дітей позбавлених батьківського піклування в цивільному праві в умовах збройної агресії російської федерації

Збройна агресія російської федерації проти нашої держави спричинила безпрецедентну гуманітарну кризу, найвразливішою категорією постраждалих від якої стали діти.

Вже понад чотири роки з початку повномасштабного збройного вторгнення росії в нашу державу українські діти продовжують страждати від руйнівних наслідків цієї невиправданої війни. Багато дітей було вбито, значна частина отримала різного ступеня поранення та глибокі психологічні травми. Через активні бойові дії діти були примусово виселені з рідних домівок і, що створює найбільші виклики для цивільного представництва, дуже часто були розлучені зі своїми сім'ями та законними опікунами. Крім того, надзвичайної актуальності набула проблема незаконного переміщення та утримання українських дітей на тимчасово

окупованих територіях нашої держави, а також їх злочинної депортації на територію російської федерації[1338].

Особливого захисту потребують діти-сироти та діти, позбавлені батьківського піклування, оскільки їхній правовий статус ускладнюється відсутністю природних законних представників – батьків. В умовах масової евакуації, тимчасової окупації територій та втрати зв'язку з рідними, класичні механізми цивільного представництва виявилися недостатньо гнучкими. Усе це зумовлює необхідність термінової адаптації правового регулювання для забезпечення безперервної реалізації та захисту майнових і особистих немайнових прав таких дітей.

Інститут представництва інтересів дітей, які залишилися без батьківського піклування, є комплексним і поєднує норми цивільного та сімейного права. Сучасна правова доктрина приділяє значну увагу цій проблематиці. Як зазначає Л. В. Красицька, представництво дітей-сиріт має яскраво виражений публічно-правовий елемент, оскільки держава перебирає на себе обов'язок гарантувати захист їхніх прав через систему органів опіки та піклування, дитячих закладів та прийомних сімей[1339].

Відповідно, суб'єктами представництва інтересів дітей даної категорії є:

– *опікуни та піклувальники* – фізичні особи, призначені рішенням органу опіки та піклування або суду;

– *прийомні батьки, батьки-вихователі* дитячих будинків сімейного типу;

– *адміністрації закладів охорони здоров'я, освіти або соціального захисту* (якщо дитина перебуває в такому закладі і їй не призначено опікуна);

– *органи опіки та піклування* (виступають безпосередніми представниками до моменту влаштування дитини, наприклад в прийомну сім'ю).

Вчена З. В. Ромовська наголошує, що повноваження цих суб'єктів, хоча і прирівнюються до батьківських у частині представництва перед третіми особами, є жорсткіше регламентованими державою, особливо щодо вчинення правочинів з майном дитини[1340].

Варто зазначити, що механізм здійснення представництва прав та інтересів дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування в умовах воєнного стану зазнав істотних змін, спрямованих

[1338] Україна посилює партнерство з Європейським Союзом у сфері захисту прав дітей та розвитку сімейних форм виховання. 20.04.2023. URL: https://www.msp.gov.ua/press-center/news/ukrayina-posylyuye-partnerstvo-z-yevropeyskym-soyuzom-u-sferi-zakhystu-prav-ditey-ta-rozvytku-simeynykh-form-vykhovannya

[1339] Красицька Л. В. Здійснення батьками права на представництво і захист прав та інтересів дитини. *Економіка і право*. 2012. № 3. С. 116–121.

[1340] Ромовська З. В. Сімейний кодекс України : Науково-практичний коментар. Київ : Правова єдність, 2009. 432 с.

на спрощення відповідних процедур та забезпечення своєчасного захисту прав і законних інтересів цієї категорії дітей. Класична процедура надання статусу дитини-сироти або дитини, позбавленої батьківського піклування, є тривалою і часто неможливою у зонах бойових дій (наприклад, через неможливість отримати свідоцтво про смерть батьків, які загинули на окупованій території).

Для вирішення цієї проблеми Кабінет Міністрів України прийняв низку нормативних актів, зокрема Постанову від 15 квітня 2022 р. № 447 «Про внесення змін до Порядку провадження органами опіки та піклування діяльності, пов'язаної із захистом прав дитини», якою затверджено Порядок тимчасового влаштування дітей[1341]. Цей документ закріпив механізм тимчасового представництва інтересів дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування.

Згідно з новими правилами, служби у справах дітей мають вживати вичерпних заходів щодо тимчасового влаштування дітей у сім'ї родичів, знайомих, та вже утворені сім'ї патронатних вихователів відповідно до пункту 31 базового Порядку провадження органами опіки та піклування діяльності, пов'язаної із захистом прав дитини, затвердженого постановою Кабінету Міністрів України від 24.09.2008 № 866 (тимчасове влаштування дітей)[1342].

Завдяки цьому, ухвалене Урядом рішення розширює можливості щодо влаштування дітей в умовах воєнного стану, зокрема шляхом їх тимчасового розміщення у прийомних сім'ях та в дитячих будинках сімейного типу в межах максимально допустимої кількості дітей, визначеної законодавством для таких форм сімейного виховання.

Також зазначеним рішенням було спрощено перелік документів для родичів, які мають намір оформити опіку чи піклування над такою дитиною. Зокрема, необхідно подати заяву, копію паспорта, документи, що підтверджують родинні або інші близькі зв'язки з дитиною (до прикладу, свідоцтво про хрещення чи інший документ, виданий релігійною організацією), довідки від лікаря-нарколога та психіатра щодо можливості здійснювати виховання дитини, а також довідку або особисту заяву про відсутність судимості.

[1341] Про затвердження Порядку тимчасового влаштування дітей, які залишилися без батьківського піклування, у тому числі тих, які розлучені із сім'єю, в умовах воєнного стану : Постанова Кабінету Міністрів України від 15.04.2022 № 447. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/447-2022-п

[1342] Лазебна М. Мінсоцполітики: діти, які залишилися без батьків під час воєнного стану, зможуть бути тимчасово влаштовані до сімейних форм виховання. 23.03.2022. URL: https://www.kmu.gov.ua/news/minsocpolitiki-diti-yaki-zalishilisya-bez-batkiv-pid-chas-voyennogo-stanu-zmozhut-buti-timchasovo-vlashtovani-do-simejnih-form-vihovannya

Окрім цього, у період дії воєнного стану для осіб, які претендують на статус опікунів або піклувальників, тимчасово скасовано обов'язок проходження спеціального навчання з питань виховання дітей, позбавлених батьківського піклування.

У свою чергу, аналіз судової практики в умовах воєнного стану свідчить, що суди при розгляді справ щодо представництва інтересів дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування застосовують принцип «якнайкращого забезпечення інтересів дитини», часто виходячи за межі формального тлумачення норм. Зокрема, у Постанові Верховного Суду від 14.02.2024 у справі № 756/12509/2 зазначено, що відсутність висновку органу опіки та піклування не може бути підставою для відмови у судовому захисті прав дитини, оскільки здійснення правосуддя не може ставитися в залежність від спроможності владних органів виконувати свої повноваження в умовах війни[1343]. У цій справі суд розглядав питання щодо визначення місця проживання та представництва інтересів дитини. Верховний Суд наголосив, що в умовах збройного конфлікту органи опіки та піклування, а також суди, повинні враховувати поточну безпекову ситуацію. Суд зазначив, що формальні недоліки в документах щодо опіки не можуть бути підставою для відмови у захисті прав дитини, якщо евакуація та представництво здійснювались з метою порятунку її життя та здоров'я[1344].

Аналогічний правовий підхід відображено у постанові від 12 жовтня 2022 року у справі № 559/1215/19-ц[1345], де Верховний Суд підкреслив, що висновок органу опіки виконує допоміжну функцію і є лише одним із доказів. Суд уповноважений відхилити його, якщо він є недостатньо обґрунтованим та суперечить інтересам дитини. Звернення до суду з позовом про позбавлення батьківських прав потребує ретельної підготовки та збирання належної доказової бази. Це зумовлено тим, що більшість критеріїв, на підставі яких суд приймає рішення у справах цієї категорії, мають оціночний характер і залежать від конкретних життєвих обставин, поведінки та особистих якостей сторін[1346].

[1343] Постанова Верховного Суду від 14 лютого 2024 року у справі № 756/12509/21. URL: https://www.hsa.org.ua/blog/nepodannia-visnovku-organu-opiki-ta-pikluvannia-ne-moze-sluguvati-pidstavoiu-dlia-vidmovi-abo-dlia-zvolikannia-u-zaxisti?utm_source=chatgpt.com

[1344] Там само.

[1345] Постанова Верховного Суду від 12 жовтня 2022 року у справі № 559/1215/19-ц. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/106868297

[1346] Шаповал Л. І., Кирдан Б. В. Тенденції у вирішенні справ про позбавлення батьківських прав у контексті домашнього насильства. *Наука і техніка сьогодні.* 2025. № 11 (52). С. 407. URL: https://doi.org/10.52058/2786-6025-2025-11(52)-402-414

Практика Верховного Суду 2022–2023 років також підтверджує, що у випадках, коли дитина-сирота втратила законних представників внаслідок збройної агресії російської федерації, розгляд справ про встановлення опіки здійснюється за правилами окремого провадження цивільного судочинства максимально оперативно, із залученням органів прокуратури для додаткового гарантування прав дитини[1347].

Водночас, незважаючи на оперативну реакцію законодавця, механізм реалізації представництва інтересів дітей-сиріт в умовах агресії російської федерації має низку проблем:

1. Проблема транскордонного представництва. Ця проблема зумовлена суттєвою відмінністю між нормами законодавства нашої держави та законодавством країн перебування щодо визнання законними представниками дітей-сиріт їхніх прийомних батьків, батьків-вихователів та опікунів. Суть законодавчої колізії полягає в тому, що за українським законодавством опіка та піклування можуть встановлюватися органом опіки та піклування, так і судом. Натомість у більшості європейських країн це питання вирішується виключно в судовому порядку. Як наслідок, уповноважені органи країн, куди евакуювалися прийомні сім'ї та дитячі будинки сімейного типу, часто не визнають законності перебування дітей на своїх територіях і в судовому порядку призначають їм опікунів з числа іноземців. У зв'язку з цим, фіксуються випадки обмеження повноважень супроводжуючих осіб як законних представників, практикується роз'єднання дітей із супроводжуючими особами та навіть рідними братами й сестрами. Це виключає можливість їхнього виховання в умовах збереження культурної самобутності, мови та національних цінностей. Перебування таких дітей протягом тривалого часу в іноземних інституційних закладах без влаштування у сімейні форми порушує їхнє право на виховання в сімейному оточенні та не відповідає найкращим інтересам дитини.

Цю тенденцію підтверджує щорічна доповідь за рік Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини Дмитра Лубінця. Він повідомив, що під час масової евакуації дитячих будинків сімейного типу та інституційних закладів за кордон, іноземні юрисдикції часто не визнають повноважень українських супроводжуючих осіб або директорів закладів як повноцінних законних представників відповідно до свого національного законодавства. Так, наприклад, в Італії зафіксовано випадок,

[1347] Судді Касаційного цивільного суду у складі Верховного Суду розповіли про виклики при розгляді спорів щодо дітей в умовах воєнного стану. Верховний Суд. 2022. URL: https://supreme.court.gov.ua/supreme/pres-centr/news/1342992/?utm_source=chatgpt.com

коли італійська влада відібрала вісьмох дітей у батьків-вихователів евакуйованого дитячого будинку сімейного типу через невизнання їхніх документів на представництво, виданих за українським законодавством. Дітей вдалося повернути лише після відкриття провадження Уповноваженим та проведення зустрічей з представниками генеральної прокуратури та сімейного суду Італії. Також, було встановлено, що Австрія підпорядковує евакуйованих дітей виключно своєму законодавству та не має наміру повертати їх в Україну. Незважаючи на наявність 37 потенційних українських кандидатів в усиновлювачі, відвідування ними дітей з метою усиновлення на території України не дозволяється. Такі обставини створюють серйозні ризики неповернення дітей з Австрійської Республіки[1348].

З огляду на це варто констатувати, що дії іноземних органів щодо невизнання українських представників суперечать «Конвенції про юрисдикцію, право, що застосовується, визнання, виконання та співробітництво щодо батьківської відповідальності та заходів захисту дітей»[1349], право, що застосовується, визнання, виконання та співробітництво щодо батьківської відповідальності та заходів захисту дітей. Відповідно до її положень: батьківська відповідальність, встановлена згідно з правом держави звичайного місця проживання дитини, повинна визнаватися навіть після зміни цього місця на іншу державу; юрисдикцію щодо вжиття заходів захисту особи чи майна дитини мають компетентні судові або адміністративні органи української сторони. Таким чином, на сьогоднішній день залишається проблемною необхідність встановлення місцезнаходження на території іноземних держав усіх українських дітей, яким призначено іноземних опікунів. Окремою перешкодою є забезпечення допуску представників закордонних дипломатичних установ України (зокрема консулів) до таких дітей для здійснення контролю та захисту їхніх прав. З огляду на це, вкрай важливим є посилення контролю за умовами утримання та виховання дітей за кордоном з боку українських служб у справах дітей та органів опіки і піклування. Це повною мірою кореспондує зі спільною позицією України та ЄС щодо необхідності подальшої консолідованої роботи для посилення спроможності запобігати порушенням прав дитини

[1348] Українці за кордоном. Щорічна доповідь Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини за 2024 рік. URL: https://ombudsman.gov.ua/report-2024/ukraintsi-za-kordonom?utm_source=chatgpt.com

[1349] Конвенція про юрисдикцію, право, що застосовується, визнання, виконання та співробітництво щодо батьківської відповідальності та заходів захисту дітей: Міжнародний документ від 19.10.1996. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/973_002#Text

та оперативно реагувати на потреби їхнього захисту як в Україні, так і на території усього Європейського Союзу[1350].

2. Другою суттєвою проблемою є *затримка у набутті статусу дитини-сироти чи дитини, позбавленої батьківського піклування*. В умовах збройної агресії це є одним із найгостріших питань сучасного сімейного та цивільного права України. Ця прогалина дійсно створює суттєві перешкоди для повноцінного захисту майнових прав дітей.

Відповідно до законодавства України (стаття 243 СК України) «опіка, піклування встановлюється над дітьми-сиротами і дітьми, позбавленими батьківського піклування». Таким чином, для встановлення повноцінної опіки над дитиною (яка дає право представляти її інтереси в усіх органах, розпоряджатися майном, відкривати рахунки, подавати заяви на компенсацію), дитина обов'язково повинна мати офіційно встановлений статус дитини-сироти або дитини, позбавленої батьківського піклування[1351].

Оскільки відсутність такого статусу повністю блокувала механізм захисту майнових та особистих прав дітей, чиї батьки опинилися в полоні або зникли в зонах бойових дій, держава була змушена негайно змінити підходи до його надання. Відповідно, законодавець врахував виклики війни, розширивши перелік підстав для надання статусу дитини-сироти і дитини, позбавленої батьківського піклування. Зокрема, до Закону України «Про забезпечення організаційно-правових умов соціального захисту дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування» були додані норми, згідно з якими статус надається дітям: батьки яких зникли безвісти за особливих обставин (що підтверджується витягом з Єдиного реєстру осіб, зниклих безвісти за особливих обставин); батьки яких є військовополоненими (перебувають у полоні держави-агресора), що підтверджується довідкою від Національного інформаційного бюро[1352].

Проте, незважаючи на те, що «у зв'язку з воєнним станом в Україні було внесено зміни до деяких нормативно-правових актів, зокрема, для забезпечення найкращих інтересів дитини було спрощено процедуру

[1350] Україна посилює партнерство з Європейським Союзом у сфері захисту прав дітей та розвитку сімейних форм виховання. 20.04.2023. URL: https://www.msp.gov.ua/press-center/news/ukrayina-posylyuye-partnerstvo-z-yevropeyskym-soyuzom-u-sferi-zakhystu-prav-ditey-ta-rozvytku-simeynykh-form-vykhovannya

[1351] Сімейний кодекс України : Закон України від 10.01.2002 № 2947-III. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2947-14#Text

[1352] Про забезпечення організаційно-правових умов соціального захисту дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування : Закон України від 13.01.2005 № 2342-IV. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2342-15#Text

тимчасового влаштування дитини»[1353], на практиці процес отримання статусу розтягується на місяці. Родичі або служба у справах дітей не можуть швидко отримати необхідні витяги з реєстрів через тривалі процедури ідентифікації, складнощі у комунікації з військовими частинами та затримки у роботі державних органів. Доки триває цей процес, дитина перебуває у стані «тимчасового влаштування». Відповідно, особа, яка тимчасово влаштувала дитину у своїй сім'ї (наприклад, бабуся чи тітка), має право лише на базове представництво (медицина, освіта). Вона не є офіційним опікуном чи піклувальником у розумінні Цивільного кодексу України, а отже, її повноваження щодо майнових прав дитини заблоковані. Вона не може: подати від імені дитини заяву на отримання компенсації за програмою «єВідновлення» за зруйноване житло, частка якого належала дитині; прийняти спадщину від імені дитини (якщо, наприклад, один із батьків загинув, а інший – у полоні); оформлювати пенсію по втраті годувальника (якщо статус зниклого безвісти ще не підтверджено належним чином).

Ці труднощі яскраво демонструє судова практика. Так, у справі № 522/13565/23 (Постанова Верховного Суду від 25 вересня 2024 року)[1354] суд розглядав питання позбавлення батьківських прав та встановлення опіки. Суд чітко наголосив на імперативній вимозі закону: «Встановити над ним опіку можна лише отримавши статус дитини позбавленої батьківського піклування, відповідно до статті 1 Закону України «Про охорону дитинства»». Це рішення підтверджує, що суди не можуть уникнути вимоги закону і призначити опікуна дитині для захисту її прав, якщо формально їй не було надано відповідний статус через відсутність довідок.

Також Запорізький окружний адміністративний суд (рішення суду від 30 липня 2024 року) розглянув справу № 280/5641/24[1355] розглядав спір щодо захисту майнових прав сім'ї (дружини) військовослужбовця, який набув статусу особи, що зникла безвісти за особливих обставин. Відповідач (державний орган) протиправно не нараховував та не виплачував грошове забезпечення сім'ї зниклого. Суд став на захист родини та зобов'язав здійснити виплати. Ця справа ілюструє, наскільки складним є механізм реалізації майнових прав (отримання виплат, компенсацій) родинами зниклих

[1353] Чорнописька В. З., Байовська Ю. Ю. Альтернативні форми влаштування дітей, позбавлених батьківського піклування в умовах воєнного стану. *Науковий вісник Ужгородського Національного Університету*. 2024. № 86(2). С. 258–263.

[1354] Постанова Верховного Суду від 25 вересня 2024 року у справі № 522/13565/23. URL: https://iplex.com.ua/doc.php?regnum=121957857

[1355] Рішення Запорізького окружного адміністративного суду від 30 липня 2024 року у справі № 280/5641/24. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/120723006

безвісти за особливих обставин. Поки особа перебуває в такому статусі, її родина (зокрема діти, чиї інтереси представляє інший з батьків або родич) часто змушена виборювати свої майнові права виключно у судовому порядку через через неефективність адміністративних процедур.

Зважаючи на окреслені проблеми, які можуть виникати при реалізації представництва інтересів дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, в умовах агресії російської федерації, чинний правовий механізм потребує системної модернізації та адаптації до викликів воєнного стану. Подолання виявлених законодавчих прогалин і колізій вимагає рішучих кроків як у сфері матеріального й процесуального права, так і в напрямі цифровізації державних процедур. З метою розв'язання окреслених проблем пропонуємо такі концептуальні зміни:

1. *Імплементація норм щодо «консульського представництва та захисту» у цивільне законодавство.* Пропонуємо доповнити ст. 242 ЦК України нормою, згідно з якою консульські установи України за кордоном наділяються статусом *субсидіарних (додаткових)* законних представників дітей-сиріт, евакуйованих з України. Необхідність такого кроку зумовлена масовими випадками невизнання іноземними органами юстиції повноважень українських супроводжуючих осіб, директорів інституційних закладів чи навіть прийомних батьків. Субсидіарний характер цього представництва означатиме, що консул вступає у правовідносини автоматично (в силу закону) у тих випадках, коли повноваження основного українського представника блокуються іноземною юрисдикцією. Цей статус має надавати консулам виключне право укладати від імені дитини правочини щодо:

– медичного втручання (надання інформованої згоди на лікування, операції чи психологічну реабілітацію, що критично важливо, адже іноземні клініки часто відмовляються приймати рішення від українських опікунів);

– захисту персональних даних у країнах перебування (з метою жорсткого контролю за тим, щоб українські діти не потрапляли до іноземних баз даних потенційних кандидатів на місцеве усиновлення без згоди нашої держави).

Закріплення цієї норми у матеріальному законі (ЦК України) створить міцне підґрунтя для застосування статті 5 та статті 36 Віденської конвенції про консульські зносини 1963 року[1356]. Це суттєво посилить переговорні та процесуальні позиції України у спорах з іноземними

[1356] Віденська конвенція про консульські зносини: Конвенція № 995_047 від 24 квітня 1963 року. URL: https://ips.ligazakon.net/document/MU63K02R

соціальними службами та судами, унеможливлюючи створення штучного «правового вакууму», який іноземні держави використовують як привід для призначення нашим дітям власних опікунів.

2. *Оптимізація строків у цивільному судочинстві* для оперативного надання статусу дитини-сироти чи дитини, позбавленої батьківського піклування. Для вирішення проблеми критичних затримок із визначенням статусу дітей, чиї батьки зникли в зонах бойових дій або потрапили в полон, необхідно розробити комплексні зміни до Розділу IV («Окреме провадження») Цивільного процесуального кодексу України (далі – ЦПК України).

Пропонуємо закріпити скорочені строки (наприклад, не більше 15 днів з моменту відкриття провадження) для розгляду заяв про визнання фізичної особи зниклою безвісти за особливих обставин або оголошення її померлою, якщо заявником виступає орган опіки та піклування (або прокурор) безпосередньо в інтересах дитини. Крім того, процесуальна модернізація повинна супроводжуватися цифровізацією доказової бази. Суди повинні отримати прямий електронний доступ (через підсистеми Єдиної судової інформаційно-телекомунікаційної системи) до Єдиного реєстру осіб, зниклих безвісти за особливих обставин, та баз даних Національного інформаційного бюро. Це звільнить заявників від необхідності місяцями збирати паперові довідки. Важливим доповненням до ЦПК України має стати норма, згідно з якою судові рішення у цій категорії справ підлягають негайному виконанню. Це дозволить миттєво розблокувати процес призначення постійного опікуна, оформлення пенсії по втраті годувальника та реалізації інших життєво необхідних майнових прав дитини.

Висновки

Проведене дослідження правового інституту законного представництва дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, в умовах збройної агресії російської федерації дає змогу сформулювати низку концептуальних підсумків. Доведено, що повномасштабна війна стала безпрецедентним випробуванням для вітчизняного цивільного та сімейного законодавства. Класичні механізми, розраховані на мирний час, в умовах масової евакуації, окупації територій та втрати зв'язку з законними представниками дитини призвели до виникнення небезпечного «представницького невизначення». Це критично послабило гарантії захисту майнових та особистих немайнових прав найвразливішої категорії громадян – дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування.

В ході проведеного нами дослідження, було встановлено фундаментальні проблеми сучасного механізму представництва інтересів таких дітей. По-перше, збереження практики представництва інтересів дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування безпосередньо адміністраціями інституційних закладів породжує системний конфлікт інтересів і створює серйозні ризики зловживань щодо майна вихованців. По-друге, масова евакуація таких дітей до держав ЄС спричинила гострі транскордонні юрисдикційні колізії. Невизнання іноземними органами повноважень українських законних представників, призначених за адміністративною процедурою нашої країни, порушує права таких дітей та загрожує їх розлученням із законними представниками. По-третє, проблеми викликає тривала затримка у набутті дітьми відповідного статусу у випадках, коли батьки зникли безвісти або опинилися в полоні. Така перешкода повністю блокує реалізацію майнових прав дитини, унеможливлюючи прийняття нею спадщини чи подання заяв на компенсацію за зруйноване житло.

Для комплексного розв'язання зазначених нами проблем сформульовано конкретні пропозиції щодо вдосконалення нормативно-правової бази. Зокрема, аргументовано необхідність доповнення статті 242 ЦК України нормами про імплементацію «консульського представництва», що наділить консульські установи субсидіарними повноваженнями для оперативного захисту прав евакуйованих дітей. З метою уникнення конфлікту інтересів запропоновано закріпити модель «тимчасового інституційного представництва» з імперативною забороною на вчинення будь-яких дій, що зменшують майно дитини. Водночас доведено необхідність залучення незалежного адвоката системи безоплатної правничої допомоги до всіх цивільних процесів, де вирішується майнова доля дитини-сироти. Нарешті, для пришвидшення доступу до майнових прав запропоновано внести зміни до ЦПК України, встановивши скорочені строки судового розгляду заяв про визнання осіб зниклими безвісти за поданням органів опіки та піклування.

Підсумовуючи вище викладене, хочемо зазначити, що подальший розвиток інституту законного представництва повинен базуватися на остаточній відмові від застарілої радянської парадигми інституційного нагляду на користь європейських концепцій правосуддя, які будуть корисними для дитини. В умовах війни держава зобов'язана мінімізувати формалізм процедур і забезпечити гнучкий та ефективний захист найкращих інтересів дитини як повноцінного суб'єкта права.

Анотація

В даному дослідження, присвяченому актуальній проблемі захисту майнових та особистих немайнових прав дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування, в умовах повномасштабної збройної агресії констатується, що класичні механізми законного представництва виявилися не готовими до екстремальних реалій війни, що призводить до небезпечного «представницького невизначення». Серед головних викликів виокремлено конфлікт інтересів при представництві дітей інституційними закладами, транскордонні юрисдикційні колізії під час масової евакуації до країн ЄС та критичні затримки у набутті дітьми статусу дитини-сироти чи дитини, позбавленої батьківського піклування. За результатами аналізу матеріального й процесуального законодавства, а також судової практики, обґрунтовано необхідність імплементації у цивільне законодавство норм щодо субсидіарного «консульського представництва» евакуйованих дітей за кордоном для оперативного захисту їхніх прав в іноземних юрисдикціях. З метою уникнення зловживань запропоновано закріпити концепцію «тимчасового інституційного представництва» з жорсткою імперативною забороною на вчинення дій, що можуть призвести до зменшення чи відчуження майна вихованців. Доведено доцільність удосконалення цивільного процесуального законодавства шляхом обов'язкового залучення адвокатів системи безоплатної правничої допомоги у судових спорах щодо майнових інтересів дитини-сироти та дитини, позбавленої батьківського піклування. Також аргументовано потребу в оптимізації строків цивільного судочинства (встановлення скорочених термінів) для швидкого визнання батьків зниклими безвісти або оголошення померлими. У підсумку наголошується на невідкладній необхідності відмови від застарілої парадигми інституційного догляду на користь європейських стандартів, де дитина є повноцінним суб'єктом права.

Література

1. Боровська І. А., Білянська Н. В. Співвідношення принципів верховенства права та законності у цивільному судочинстві України. *Юридичний вісник*. 2023. № 2. С. 7–14.
2. Віденська конвенція про консульські зносини: Конвенція № 995_047 від 24 квітня 1963 року. URL: https://ips.ligazakon.net/document/MU63K02R
3. Із Сімейного кодексу приберуть обов'язок органів опіки повідомляти реєстраторів про майно дітей. 24.04.2026. URL: https://sud.ua/uk/news/

publication/359380-iz-semeynogo-kodeksa-uberut-obyazannost-organov-opeki-soobschat-registratoram-o-nalichii-imuschestva-u-detey
4. Кирдан Б. В. Особливості процесуальної співучасті у цивільному процесі. *Актуальні питання у сучасній науці*. № 9 (27). 2024. С. 694 – 701. DOI: https://doi.org/10.52058/2786-6300-2024-9(27)-694-701
5. Коган О. В., Рудзевич І. Л. Основні питання соціального супроводу дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування. *Проблеми сучасної психології.* 2012. № 15. С. 285–301. URL: https://problemps.kpnu.edu.ua/article/view/160668/159867
6. Конвенція про права дитини: Міжнародний документ від 20.11.1989. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_021#Text
7. Конвенція про юрисдикцію, право, що застосовується, визнання, виконання та співробітництво щодо батьківської відповідальності та заходів захисту дітей : Міжнародний документ від 19.10.1996. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/973_002#Text
8. Конституція України : Закон України від 26 червня 1996 року № 254к/96-ВР. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254к/96-вр#Text
9. Красицька Л. В. Здійснення батьками права на представництво і захист прав та інтересів дитини. *Економіка і право*. 2012. № 3. С. 116–121.
10. Крестовська Н. М. Ювенальний правовий статус. *Наукові праці Одеської національної юридичної академії*. 2009. Т. 8. С. 278–284.
11. Кучер В. О. Захист прав дітей в умовах збройного конфлікту та роздільного проживання батьків. *Наукові перспективи*. 2024. № 2(44). С. 1147–1157.
12. Лазебна М. Мінсоцполітики: діти, які залишилися без батьків під час воєнного стану, зможуть бути тимчасово влаштовані до сімейних форм виховання. 23.03.2022. URL: https://www.kmu.gov.ua/news/minsocpolitiki-diti-yaki-zalishilisya-bez-batkiv-pid-chas-voyennogo-stanu-zmozhut-buti-timchasovo-vlashtovani-do-simejnih-form-vihovannya
13. Петровський А. В., Боровська І. А. Правовий статус третіх осіб у цивільному процесі України. *Часопис цивілістики*. 2023. № 49. С. 51–55.
14. Постанова Великої Палати Верховного Суду від 12 березня 2019 року у справі № 911/3594/17. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/80487660
15. Постанова Великої Палати Верховного Суду від 23 листопада 2021 року у справі № 359/3373/16-ц. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/101829985
16. Постанова Верховного Суду від 06 жовтня 2021 року у справі № 910/13574/20. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/81268529
17. Постанова Верховного Суду від 12 жовтня 2022 року у справі № 559/1215/19-ц. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/106868297
18. Постанова Верховного Суду від 13 червня 2024 року у справі № 214/65/20. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/119872566
19. Постанова Верховного Суду від 14 лютого 2024 року у справі № 756/12509/21. URL: https://www.hsa.org.ua/blog/nepodannia-visnovku-organu-opiki-ta-pikluvannia-ne-moze-sluguvati-pidstavoiu-dlia-vidmovi-abo-dlia-zvolikannia-u-zaxisti?utm_source=chatgpt.com
20. Постанова Верховного Суду від 17 квітня 2019 року у справі № 916/675/15. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/81268529

21. Постанова Верховного Суду від 25 вересня 2024 року у справі № 522/13565/23. URL: https://iplex.com.ua/doc.php?regnum=121957857
22. Постанова Верховного Суду від 27 лютого 2018 року у справі № 925/1121/17. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/72616760
23. Постанова Верховного Суду у складі колегії суддів Другої судової палати Касаційного цивільного суду від 04 серпня 2021 року у справі № 654/4307/19. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/98911478
24. Постанова Верховного Суду у складі колегії суддів Другої судової палати Касаційного цивільного суду від 14 березня 2025 року у справі № 527/955/24. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/125933110
25. Постанова Верховного Суду у складі колегії суддів Першої судової палати Касаційного цивільного суду 28 червня 2023 року у справі № 539/5295/21. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/111906715
26. Постанова Верховного Суду у складі колегії суддів Першої судової палати Касаційного цивільного суду від 05 березня 2025 року у справі № 199/7566/22. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/125673487
27. Постанова Об'єднаної палати Касаційного господарського суду у складі Верховного Суду від 24 січня 2020 року у справі № 910/10987/18. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/87559633
28. Про внесення змін до статті 246 Сімейного кодексу України : Проект Закону України від 24.04.2026. URL: blob:https://itd.rada.gov.ua/44d1cb78-e331-424e-97ff-ec698677df33
29. Про державну реєстрацію речових прав на нерухоме майно та їх обтяжень : Закон України від 01.07.2004 № 1952-IV. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1952-15#Text
30. Про забезпечення організаційно-правових умов соціального захисту дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування : Закон України від 13.01.2005 р. № 2342-IV. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2342-15#Text
31. Про затвердження Порядку тимчасового влаштування дітей, які залишилися без батьківського піклування, у тому числі тих, які розлучені із сім'єю, в умовах воєнного стану : Постанова Кабінету Міністрів України від 15.04.2022 № 447. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/447-2022-п
32. Про нотаріат : Закон України від 02.09.1993 № 3425-XII. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3425-12#Text
33. Про охорону дитинства : Закон України від 26.04.2001 № 2402-III. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2402-14#Text
34. Про правовий режим воєнного стану : Закон України від 12.05.2015 № 389-VIII. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/389-19#Text
35. Рішення Запорізького окружного адміністративного суду від 30 липня 2024 року у справі № 280/5641/24. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/120723006
36. Ромовська З. В. Сімейний кодекс України: Науково-практичний коментар. Київ : Правова єдність, 2009. 432 с.
37. Сімейний кодекс України : Закон України від 10.01.2002 № 2947-III. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2947-14#Text

38. Слозанська Г., Горішна Н. Функціонування закладів інституційного догляду та їх негативний вплив на їх вихованців. *Social Work and Education*. Vol. 8, № 1. Ternopil-Aberdeen, 2021. Pp. 19–41. DOI: https://doi.org/10.25128/2520-6230.21.1.2.
39. Судді Касаційного цивільного суду у складі Верховного Суду розповіли про виклики при розгляді спорів щодо дітей в умовах воєнного стану. *Верховний Суд*. 2022. URL:https://supreme.court.gov.ua/supreme/pres-centr/news/1342992/?utm_source=chatgpt.com
40. Україна посилює партнерство з Європейським Союзом у сфері захисту прав дітей та розвитку сімейних форм виховання. 20.04.2023. URL: https://www.msp.gov.ua/press-center/news/ukrayina-posylyuye-partnerstvo-z-yevropeyskym-soyuzom-u-sferi-zakhystu-prav-ditey-ta-rozvytku-simeynykh-form-vykhovannya
41. Українці за кордоном. Щорічна доповідь Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини за 2024 рік. URL: https://ombudsman.gov.ua/report-2024/ukraintsi-za-kordonom?utm_source=chatgpt.com
42. Цивільний кодекс України : Закон України від 16.01.2003 р. № 435-IV. URL:https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/435-15#Text
43. Цивільний процесуальний кодекс України : Закон України від 18.03.2004 № 1618-IV. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1618-15#Text
44. Чорнописька В. З., Байовська Ю. Ю. Альтернативні форми влаштування дітей, позбавлених батьківського піклування в умовах воєнного стану. *Науковий вісник Ужгородського Національного Університету*. 2024. № 86(2). С. 258–263.
45. Чурпіта Г. В. Деякі аспекти судового захисту сімейних прав та інтересів. *Вісник Національної академії правових наук України*. 2020. № 1. С. 71–83.
46. Шаповал Л. І. Здійснення представництва малолітніх та неповнолітніх осіб. *Науковий вісник Київського національного університету внутрішніх справ*. К. 2007. № 1. С. 54–61.
47. Шаповал Л. І. Недійсність правочину, вчиненого з перевищенням повноважень. *Науковий вісник Національної академії внутрішніх справ України.* К. 2005. № 3. С. 69–77.
48. Шаповал Л. І. Необхідність перевірки волездатності громадян. *Науковий вісник Київського національного університету внутрішніх справ.* К. 2009. № 3. С. 80–84.
49. Шаповал Л. І. Передання повноважень за довіреностями представнику та третім особам. *Науковий вісник Київського національного університету внутрішніх справ.* К. 2008. № 1. С. 89–94.
50. Шаповал Л. І. Правова природа патронату над дітьми у цивільному праві. *Науковий вісник Національної академії внутрішніх справ України*. К. 2005. № 2. С. 105–109.
51. Шаповал Л. І. Правова природа представництва в цивільному праві. *Бюлетень Міністерства юстиції України*. 2004. № 9. С. 99–104.
52. Шаповал Л. І. Правова природа представництва за законом. *Бюлетень Міністерства юстиції України.* 2005. № 2. С. 87–92.
53. Шаповал Л. І. Представництво за довіреністю у цивільному праві. *Бюлетень Міністерства юстиції України*. 2004. № 7. С. 111–117.

54. Шаповал Л. І. Проблеми вираження волі учасників правочину, укладеного представником. *Бюлетень Міністерства юстиції України*. 2004. № 4. С. 108–113.
55. Шаповал Л. І. Проблеми патронатного виховання і особливості влаштування вихованців дитячого будинку у патронатну сім'ю. *Підприємництво, господарство і право*. 2013. № 1. С. 31–33. URL: https://pgp-journal.kiev.ua/archive/2013/01_2013.pdf
56. Шаповал Л. І., Кирдан Б. В. Тенденції у вирішенні справ про позбавлення батьківських прав у контексті домашнього насильства. *Наука і техніка сьогодні*. 2025. № 11 (52). С. 402–414. DOI: https://doi.org/10.52058/2786-6025-2025-11(52)-402-414
57. Шаповал Л. І., Мироненко В. П., Бобко В. Г. Щодо нормативного регулювання захисту майнових прав дітей органами опіки та піклування. *Наукові інновації та передові технології*. 2025. № 3 (43). С. 645–656. DOI: https://doi.org/10.52058/2786-5274-2025-3(43)-645-655
58. Шаповал Л. І., Мироненко В. П., Якимець О. І. Вплив воєнного стану на реалізацію інституту опіки та піклування в Україні. *Актуальні питання у сучасній науці*. 2025. № 3 (33). С. 694–708. DOI: https://doi.org/10.52058/2786-6300-2025-3(33)-694-707
59. Шаповал Л. І., Полішко Н. Л. Про деякі підходи до законодавчого регулювання ролі опікуна (піклувальника) в Україні, Франції та Швейцарії. *Актуальні питання у сучасній науці*. № 8 (26). 2024. С. 693–704. DOI: https://doi.org/10.52058/2786-6300-2024-8(26)-693-704
60. Gunnar M. R., Nelson C. A. Institutionalized children's development and neurobehavioral outcomes. *Development and Psychopathology*. 2007. Vol. 19. P. 1–30.
61. Kilbourne M. Residential care and child rights: institutionalisation and child development outcomes. *Child and Youth Care Forum*. 2016. Vol. 45. P. 1–18.
62. Solerdelcoll M., Ougrin D., Cortese S. Advocacy for a coordinated and safe response for the mental health and psychosocial needs of children affected by the conflict in Ukraine. *European Child & Adolescent Psychiatry*. 2022. № 4. С. 125–128. URL: https://pmc.ncbi.nlm.nih.gov/articles/PMC9395799/pdf/787_2022_Article_2037.pdf

DOI: https://doi.org/10.36059/978-966-397-661-7-38

ОСОБЛИВОСТІ ЗАХИСТУ ПРАВ ДИТИНИ В УКРАЇНІ В МІСЦЯХ, МАКСИМАЛЬНО НАБЛИЖЕНИХ ДО БОЙОВИХ ДІЙ

Шульга Андрій Олександрович,
кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри державно-правових дисциплін
Навчально-наукового інституту
права та соціального менеджменту
Донецького державного університету внутрішніх справ,
вул. Велика Перспективна, 1, м. Кропивницький,
Кіровоградська область, 25000, Україна

Вступ

Збройні конфлікти сучасності справляють непропорційно тяжкий вплив на дитяче населення, порушуючи практично весь спектр їхніх фундаментальних прав: право на життя, безпеку, сімейні зв'язки, здоров'я, освіту та гармонійний розвиток особистості зазначено в ст. 38 Конвенції про права дитини[1357]. Україна, яка з 2014 року зіштовхнулася із збройною агресією Російської Федерації, а з 24 лютого 2022 року переживає повномасштабне вторгнення, стала прикладом країни, де проблема захисту дитинства набула безпрецедентної гостроти та масштабу.

За офіційними даними, станом на 9 квітня 2026 року внаслідок повномасштабної збройної агресії Російської Федерації загинуло 697 дітей, а 2450 дітей отримали поранення різного ступеня тяжкості[1358]. За оцінками Дитячого фонду Організації Об'єднаних Націй (далі ЮНІСЕФ), щотижня в Україні гинуть або отримують поранення щонайменше 16 дітей[1359]. Ці цифри є лише верифікованими випадками, а реальна кількість постраждалих дітей, безсумнівно, значно більша. Діти в Донецькій, Луганській, Запорізькій, Херсонській, Харківській, Сумській та Миколаївській областях, тобто

[1357] Конвенція про права дитини від 20 листопада 1989 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_021

[1358] Діти війни: офіційний державний портал. URL: https://childrenofwar.gov.ua/

[1359] UNICEF. Average of at least 16 children killed or injured in Ukraine every week as escalation of war nears 1,000 days : press release. New York ; Kyiv, 18 November 2024. URL: https://www.unicef.org/press-releases/average-least-16-children-killed-or-injured-ukraine-every-week-escalation-war-nears

в регіонах, максимально наближених до активних бойових дій, перебувають у стані постійної небезпеки та зазнають систематичних порушень своїх прав.

Актуальність цього дослідження обумовлена необхідністю системного аналізу правових механізмів захисту дітей у прифронтових зонах, оцінки ефективності чинного законодавства та вироблення рекомендацій щодо його вдосконалення. Метою цієї роботи є комплексне дослідження особливостей захисту прав дитини в Україні в місцях, максимально наближених до бойових дій, із урахуванням міжнародних стандартів та національного правового регулювання.

1 Міжнародно-правові та національні засади захисту прав дитини в умовах збройного конфлікту. Забезпечення права на освіту та інституційні механізми захисту дітей у прифронтових зонах

Міжнародна спільнота протягом останніх десятиліть створила розгалужену систему норм і стандартів, що складають нормативно-правову базу для захисту дітей в умовах збройних конфліктів. Фундаментальним документом у цій сфері є Факультативний протокол до Конвенції про права дитини щодо участі дітей у збройних конфліктах, ратифікований практично усіма державами світу, включно з Україною та Російською Федерацією[1360]. Стаття 38 Конвенції встановлює спеціальну норму, згідно з якою держави зобов'язані поважати норми міжнародного гуманітарного права під час збройних конфліктів, що стосуються дітей, а також забезпечувати їх дотримання та вживати всіх можливих заходів для захисту дітей, яких торкається збройний конфлікт.

Женевська конвенція про захист цивільного населення під час війни 1949 року та Додаткові протоколи до неї 1977 року встановлюють загальний та спеціальний захист дітей як частини цивільного населення[1361]. Зокрема, стаття 77 Додаткового протоколу I визначає, що діти користуються особливою повагою, їм забезпечуються захист і допомога,

[1360] Факультативний протокол до Конвенції про права дитини щодо участі дітей у збройних конфліктах : Протокол ООН від 25 травня 2000 р. Ратифіковано із заявою Законом України від 23.06.2004 № 1845-IV. *Відомості Верховної Ради України*. 2004. № 38. Ст. 476. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_795

[1361] Женевська конвенція про захист цивільного населення під час війни : від 12 серпня 1949 р. Ратифіковано із застереженнями Указом Президії Верховної Ради УРСР від 03.07.1954. Набрала чинності для України 03.01.1955. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_154

які потрібні з огляду на їхній вік чи з будь-якої іншої причини[1362]. Крестовська М. Н. зазначає у своїй праці, що Україна у 2004 році заборонила вербування та використання осіб, які не досягли 18-річного віку, для безпосередньої участі у збройному конфлікті[1363].

У своїй доповіді, присвяченій грубим порушенням прав людини внаслідок збройної агресії проти України, Д. Лубінець згадав про Резолюції Ради Безпеки ООН № 1261 1999 року, № 1882 2009 року, № 1998 2011 року та № 2225 2015 року, в яких на міжнародному рівні визначено шість серйозних порушень проти дітей у рамках збройного конфлікту, серед яких: вбивство та каліцтво; вербування або використання як солдатів; сексуальне насильство; викрадення; напади на школи та лікарні; перешкоджання гуманітарному доступу до дітей[1364]. Римський статут Міжнародного кримінального суду від 17 липня 1998 р у п. 2 (xxvi), (b), ст. 8 кваліфікує набір або вербування дітей віком до п'ятнадцяти років до складу національних збройних сил або використання їх для активної участі в бойових діях як воєнний злочин[1365].

На національному рівні правовий захист дітей в Україні ґрунтується на Конституції України, яка у статті 52 закріплює, що утримання та виховання дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування, покладається на державу[1366]. Ключовим спеціальним законодавчим актом є Закон України «Про охорону дитинства» від 26 квітня 2001 року, який визначає охорону дитинства як стратегічний загальнонаціональний пріоритет. Стаття 30-1 цього Закону, доповнена в умовах воєнного стану, регулює питання законного представництва дітей, які залишилися без батьківського піклування під час дії воєнного чи надзвичайного стану. Закон встановлює, що всі дії держави щодо захисту дітей, які перебувають у зоні воєнних дій,

[1362] Додатковий протокол до Женевських конвенцій від 12 серпня 1949 року, що стосується захисту жертв міжнародних збройних конфліктів (Протокол I) : від 8 червня 1977 р. Ратифіковано Верховною Радою УРСР 18.08.1989. Набрав чинності для України 25.07.1990. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_199

[1363] Крестовська Н. М. Дитина і зброя: історико-правові аспекти. 2018. С. 176. URL: https://international-relations.knukim.edu.ua/article/view/141997

[1364] Лубінець Д. Спеціальна доповідь. Грубі порушення прав дитини внаслідок збройної агресії проти України: загальний огляд. Щорічна доповідь Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини (діти). 2023. URL: https://ombudsman.gov.ua/childrenofwar-2023/hrubi-porushennia-prav-dytyny-vnaslidok-zbroinoi-ahresii-proty-ukrainy-zahalnyi-ohliad

[1365] Римський статут Міжнародного кримінального суду : від 17 лип. 1998 р. № 995_588. *База даних «Законодавство України»* / Верховна Рада України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_588

[1366] Конституція України : Закон України від 28 черв. 1996 р. № 254к/96-ВР. *База даних «Законодавство України». Верховна Рада України.* URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254к/96-вр

здійснюються відповідно до норм міжнародного гуманітарного права, а місцеві органи влади зобов'язані першочергово проводити відселення дітей до безпечних районів[1367].

Закон України «Про правовий режим воєнного стану» від 12 травня 2015 року визначає загальні засади функціонування правової системи в умовах воєнного стану, включно із захистом прав вразливих категорій населення[1368]. Після запровадження воєнного стану Указом Президента України від 24 лютого 2022 року[1369] законодавство у сфері захисту дітей зазнало суттєвих змін та доповнень. Зокрема, Постановою Кабінету Міністрів України від 17 березня 2022 року було утворено Координаційний штаб з питань захисту прав дитини в умовах воєнного стану, який забезпечує координацію дій органів виконавчої влади у цій сфері[1370].

Водночас, як зазначається на офіційному сайті Міністерства юстиції України, за останні десять років, в період збройних конфліктів по всій Землі, загинуло 2 мільйони дітей, 6 мільйонів залишилися без домівок, 12 мільйонів отримали поранення чи залишились інвалідами, і що найменше 300 тисяч дітей-солдат і сьогодні беруть участь у понад 30-ти конфліктах по всій Землі[1371]. В своїй роботі О. Г. Турченко зазначає, що існують певні прогалини в правовому захисті прав дітей в Україні. А саме, дослідницею особлива увага звертається на неузгодженості між національним законодавством і міжнародними стандартами захисту прав дітей щодо надання спеціального захисту дітям під час збройних конфліктів. З цього ж приводу О. Г. Турченко справедливо вважає, що це є «розрив» між законом і практикою[1372].

Повномасштабна збройна агресія Російської Федерації проти України спричинила масштабні та систематичні порушення прав дітей, які

[1367] Про охорону дитинства : Закон України від 26 квіт. 2001 р. № 2402-III. *База даних «Законодавство України». Верховна Рада України.* URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2402-14

[1368] Про правовий режим воєнного стану : Закон України від 12 трав. 2015 р. № 389-VIII. *База даних «Законодавство України». Верховна Рада України.* URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/389-19

[1369] Про введення воєнного стану в Україні : Указ Президента України від 24 лют. 2022 р. № 64/2022. *База даних «Законодавство України». Верховна Рада України.* URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/64/2022

[1370] Про утворення Координаційного штабу з питань захисту прав дитини в умовах воєнного стану : Постанова Кабінету Міністрів України від 17 берез. 2022 р. № 302. *База даних «Законодавство України». Верховна Рада України.* URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/302-2022-п

[1371] Конвенція про права дитини та участь неповнолітніх у збройних конфліктах. *Офіційний сайт Міністерства юстиції України*.2026. URL: https://minjust.gov.ua/m/str_33359

[1372] Турченко О. Г. Право дитини на безпеку під час збройного конфлікту. *Політичне життя*. 2019. № 2. С. 16. DOI: 10.31558/2519-2949.2019.2.1 ; URL: https://jpl.donnu.edu.ua/article/view/7303/7328

набули особливо гострого характеру в місцях, максимально наближених до зони активних бойових дій. Перш за все, це стосується фундаментального права на життя та фізичну недоторканність[1373]. За даними ЮНІСЕФ на 17 лютого 2026 р. більше третини українських дітей, а саме 2 589 900 залишаються внутрішньо переміщеними особами, оскільки війна в Україні триває вже п'ятий рік. Це включає понад 791 000 дітей всередині України та майже 1 798 900 дітей, які живуть як біженці за межами країни[1374]. Також слід зауважити на те, що цей сумний показник в Україні має сталу тенденцію до зростання. Моніторингова місія ООН з прав людини повідомляє про різке збільшення кількості загиблих і поранених цивільних в Україні, зокрема через удари безпілотників малої дальності у прифронтових районах. Отже кількість загиблих і поранених серед цивільного населення у березні 2026 року зросла на 49 % порівняно з лютим цього ж року. Зазначається, що в Україні у березні 2026 року щонайменше 211 цивільних осіб загинули та 1 206 отримали поранення. В ООН зазначають, що у квітні тенденція до зростання продовжилася: лише за перші дев'ять днів загинули щонайменше 46 цивільних, ще 343 зазнали поранень[1375].

Особливо тривожною проблемою є масова депортація та примусове переміщення українських дітей на територію Російської Федерації. За інформацією Генерального прокурора України Руслана Кравченко *Росія вивезла щонайменше 1 205 українських дітей з окупованих територій, і понад 80 % із них досі перебувають під контролем РФ*[1376]. Росіяни змінюють громадянство українських дітей-сиріт і передають їх в російські сім'ї, і на сьогодні цей процес триває[1377]. Як зафіксовано у щорічній доповіді Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини, діти-сироти та діти, позбавлені батьківського піклування, є найбільш вразливою

[1373] Вахненко Т. В., Удовиченко О. В., Поліщук О. А. Правові аспекти забезпечення прав людини в умовах російсько-української війни: аналіз практики та рекомендації. *Академічні візії*. № 24. 2023. С. 2–3. DOI:http://dx.doi.org/10.5281/zenodo.10032688. URL: https://academy-vision.org/index.php/av/article/view/652/591

[1374] UNICEF. More than a third of Ukraine's children remain displaced four years into war. Press release, 17 February 2026. URL: https://www.unicef.org/press-releases/more-third-ukraines-children-remain-displaced-four-years-war-unicef

[1375] В Україні у березні зафіксували зростання цивільних жертв на 49% – ООН. *Судово-юридична газета*. 11.04.2026 р. URL: https://sud.ua/uk/news/ukraine/358238-v-ukraine-v-marte-zafiksirovan-rost-chisla-grazhdanskikh-zhertv-na-49-oon

[1376] Тарасенко Є. Росія депортувала що найменше 1205 українських дітей – Кравченко. *Гварда Медіа*. 12.03.2026 р. URL: https://gwaramedia.com/rosiya-deportuvala-shhonajmenshe-1205-ukra%D1%97nskih-ditej-kravchenko/

[1377] Росія змінює громадянство українських сиріт. Чи зможе Україна їх повернути? *BBC NEWS Україна*. 03.09.2022 р. URL: https://www.bbc.com/ukrainian/features-62391181

категорією, оскільки їх викрадають із державних установ на окупованих територіях, вивозять під приводом поїздок до оздоровчих таборів, звідки вже дітей в Україну не повертають[1378].

Правова кваліфікація цих дій отримала міжнародну оцінку найвищого рівня. 17 березня 2023 року Міжнародний кримінальний суд видав ордери на арешт Президента Російської Федерації В. Путіна та уповноваженої при Президенті РФ з прав дитини М. Львової-Бєлової за воєнні злочини у формі незаконної депортації та незаконного переміщення населення (дітей) з окупованих територій України відповідно до статей 8(2)(a)(vii) та 8(2)(b)(viii) Римського статуту[1379]. Це став перший в історії випадок, коли МКС видав ордер на арешт лідера постійного члена Ради Безпеки ООН. Прокурор МКС К. Хан підкреслив, що виявлені його офісом інциденти включають депортацію щонайменше сотень дітей із сиротинців та дитячих будинків[1380]. Європейський Парламент ще 15 вересня 2022 року ухвалив спеціальну Резолюцію, в якій рішуче засудив примусову депортацію українських цивільних осіб, зокрема дітей, до Росії[1381].

Не випадково А. Філіпішина, Н. Мезенцова, М. Лаврінок у своєму аналітичному дослідженні кваліфікують депортацію українських дітей як свавільне втручання у сферу сімейного життя, грубе порушення права на ідентичність, права на сім'ю та права на возз'єднання[1382]. Вважаємо слушним з цього приводу висловлення А. В. Коломійчук стосовно того, що визначення законності чи незаконності переміщення дітей під час збройного конфлікту має здійснюватися виключно на основі норм міжнародного гуманітарного права та національного законодавства

[1378] Омбудсман України. 2024. С 4. URL: https://www.ombudsman.gov.ua/storage/app/media/uploaded-files/Спеціальна_доповідь__ПЕРЕОПИЛЕНІ_.pdf

[1379] Міжнародний суд в Гаазі видав ордер на арешт Путіна. Що означає це рішення? *BBC NEWS Україна*. 17.03.2023 р. URL: https://www.bbc.com/ukrainian/articles/cjmz0e49z3yo

[1380] Пріхно А. Мірошніченко С. Міжнародний кримінальний суд видав ордери на арешт Володимира Путіна і Марії Львової-Бєлової. *Медійна ініціатива*. 17.03.2023 р. URL: https://mipl.org.ua/mizhnarodnyj-kryminalnyj-sud-vydav-ordery-na-aresht-volodymyra-putina-i-mariyi-lvovoyi-byelovoyi/

[1381] Порушення прав людини в контексті примусової депортації українських цивільних осіб до Росії та примусового усиновлення українських дітей у Росії. Резолюція Європейського парламенту від 15 вересня 2022 року про порушення прав людини в контексті примусової депортації українських цивільних осіб до Росії та примусового усиновлення українських дітей у Росії (2022/2825(RSP)). URL: https://ukraine.europarl.europa.eu/cmsdata/254699/0159_T_Human%20rights%20violations%20in%20the%20context%20of%20forced%20deportation_UK.pdf

[1382] Філіпішина А., Мезенцова Н., Лаврінок М. Аналітичне дослідження на тему: Повернення депортованих українських дітей батьками: чи існують ризики звинувачення у колабораційній діяльності? *Українська гельсінська спілка з прав людини*. Київ. 2023. С. 8–9. URL: https://www.helsinki.org.ua/wp-content/uploads/2023/09/DeportedChild_ukr_A4_final.pdf

держави походження дитини, а не внутрішнього законодавства держави-окупанта[1383].

Окремим аспектом стосовно зазначеної проблеми, виступає психологічна травматизація дітей, які перебувають у прифронтових зонах. Як стверджують журналісти Радіо Свобода, половина молодших підлітків в Україні мають проблеми зі сном, а кожен п'ятий страждає від нав'язливих думок та ретроспективних спалахів[1384]. Сьогодні в Україні мільйони дітей живуть у стані постійного страху, проводячи багато часу в укриттях під час повітряних тривог[1385]. Ситуаційний аналіз ЮНІСЕФ 2024 року констатує значний занепад дитячого населення. Через масовий потік біженців та розширення непідконтрольних територій кількість дітей віком до 17 років з січня 2022 року скоротилася на 26%, приблизно на 2 мільйони дітей. Близько 40% українців, або понад 14 мільйонів, покинули свої домівки принаймні на деякий час через війну. Близько 6,5 мільйонів є біженцями, з яких, за оцінками, 34% становлять діти. 3,7 мільйона людей залишаються внутрішньо переміщеними в Україні[1386].

Масовані удари по енергетичній інфраструктурі додатково погіршують становище дітей у прифронтових зонах. За словами Д. Шмигаля з жовтня 2025 року Росія пошкодила в Україні понад 9 ГВт генераційних потужностей ТЕС, ТЕЦ та ГЕС[1387]. Безумовно це створило загрозу для систем опалення, водопостачання та функціонування медичних закладів, від яких безпосередньо залежить життя та здоров'я дітей у найбільш небезпечних регіонах.

Право на освіту, гарантоване статтею 53 Конституції України, є одним із прав, реалізація якого в прифронтових зонах стикається з найбільш серйозними перешкодами. Відповідно до статті 57[1] Закону України «Про освіту», в умовах воєнного стану держава гарантує організацію освітнього процесу в дистанційній формі або в будь-якій іншій формі, що є найбільш

[1383] Коломійчук А. В. Кримінально-правова охорона дітей від незаконного переміщення під час збройного конфлікту: міжнародно-правові стандарти. *Науковий вісник Ужгородського Національного Університету*. *Серія Право*. 2026. Випуск 93: частина 4. С. 117–124. DOI: https://doi.org/10.24144/2307-3322.2026.93.4.17 ; URL: https://visnyk-pravo.uzhnu.edu.ua/article/view/355759/341649

[1384] ЮНІСЕФ: за час повномасштабної війни в Україні майже 2 000 дітей загинули або були поранені. *Радіо Свобода. Новини. Суспільство*. 13.05.2024. URL: https://www.radiosvoboda.org/a/news-yunisef-dity-postrazhdaly-zahynuly/32944782.html

[1385] Понад 2,5 мільйона українських дітей залишаються без дому через війну. *Усі*. Одеса. 13.04.2026. URL: https://usionline.com/post/8126

[1386] Ситуаційний аналіз становища дітей в Україні: 2024. С. 4 URL: https://www.unicef.org/ukraine/en/media/49201/file/UNICEF_SitAn_Summary_2024_UKR.pdf.pdf

[1387] Денис Шмигаль: Україна пройшла найскладнішу зиму в історії незалежності. *Урядовий портал*. 06.03.2026. URL: https://www.kmu.gov.ua/news/denys-shmyhal-ukraina-proishla-naiskladnishu-zymu-v-istorii-nezalezhnosti

безпечною для його учасників[1388]. Однак реалізація цієї гарантії на практиці значно ускладнена.

За інформацією, яку озвучила заступниця міністра освіти і науки Надія Кузьмичова, на 2025 рік в Україні близько 80% шкіл забезпечені різними спорудами цивільного захисту або найпростішими укриттями[1389]. Проте Т. Поляковська із сумом зазначає, що в Україні спостерігається падіння в кількісному показнику першокласників, і це торкнулося багатьох міст. Як зазначається у відповіді Міністерства освіти і науки України на запит УНІАН (зазначає Т. Поляковська), у 2025 навчальному році до шкіл України ходило усього близько 3,5 млн школярів. З них очно навчалися майже 2,3 млн учнів, змішано майже 780 тисяч учнів, а дистанційно 396 тисяч учнів[1390]. Проте ЮНІСЕФ констатує, що в Україні майже половина дітей шкільного віку не має доступу до очного навчання, а близько мільйона дітей узагалі не мають можливості навчатися в будь-якому очному форматі[1391].

В умовах прифронтових зон проблема набуває критичного характеру. У Донецькій, Луганській та Херсонській областях значна кількість навчальних закладів зруйнована або пошкоджена, а ті, що залишилися, часто не мають належно обладнаних укриттів. Уповноважений Верховної Ради України з прав людини зафіксував факти, коли укриття в закладах освіти перебувають в аварійному стані або взагалі відсутні, а питання створення чи оренди укриттів для дітей залишається невирішеним[1392]. Серед актуальних проблем, зазначається у доповіді – відсутність вбиралень в укриттях та відсутність доступу до мережі Інтернет, що унеможливлює проведення дистанційного навчання навіть під час перебування в укритті.

Міністерство освіти і науки України в умовах воєнного стану здійснює комплексну політику «Школа офлайн», спрямовану на забезпечення якісної освіти для кожної дитини незалежно від місця її перебування на підконтрольній території України, тимчасово окупованій території

[1388] Про освіту : Закон України від 05.09.2017 № 2145-VIII. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2145-19#Text

[1389] Албул С. У прифронтових регіонах функціонує 15 підземних шкіл, до кінця року планують ввести в експлуатацію ще 180. *LB.ua*. 23.05.2025. URL: https://lb.ua/society/2025/05/23/677935_prifrontovih_regionah_funktsionuie.html

[1390] Поляковська Т. В Україні стало менше першокласників: Міносвіти показало статистику. *Новини України*. 05.09.2025. URL: https://www.unian.ua/society/skilki-shkolyariv-v-ukrajini-minosviti-pokazalo-pershi-dani-2025-roku-13121583.html

[1391] UNICEF. Nearly 2,000 Children Killed or Injured Since the Escalation of War in Ukraine. *UNICEF European Regional Office*. 13 May 2024. URL: https://www.unicef.org/eca/press-releases/nearly-2000-children-killed-or-injured-escalation-war-ukraine

[1392] Лубінець Д. Уповноважений Верховної Ради України з прав людини. Щорічна доповідь про стан додержання та захисту прав і свобод людини і громадянина в Україні у 2023 році. Розділ 4. Права дитини. 2024. URL: https://ombudsman.gov.ua/report-2023/rozdil-4-prava-dytyny

України чи за кордоном, що знайшло відображення у наказі МОН № 865 від 17.06.2025. Цей нормативно-правовий акт не регулює фізичну безпеку дітей під час занять (укриття, тривоги тощо), він регулює доступність освіти в небезпечних умовах, даючи громадам на прифронтових і окупованих територіях гнучкість зберігати дистанційні класи навіть з малою кількістю учнів[1393]. Для повернення учнів до очного або змішаного навчання визначено обов'язкові умови: наявність укриття у школі або на відстані не більше 500 метрів від закладу освіти; достатнє матеріально-технічне забезпечення. Слід зазначити, що для прифронтових областей таких, як Дніпропетровської, Донецької, Запорізької, Луганської, Миколаївської, Одеської, Сумської, Харківської, Херсонської та Чернігівської, для повернення учнів до очного або змішаного навчання також ще потрібні рішення ради оборони області або розпорядження керівника обласної військової адміністрації та рішення педагогічної ради[1394].

Важливим інституційним механізмом захисту прав дітей став офіційний портал «Діти війни» (childrenofwar.gov.ua), який акумулює інформацію про загиблих, поранених та зниклих дітей, а також надає можливість звернення для батьків та законних представників.

Постанова Кабінету Міністрів України від 29 жовтня 2024 року № 1240 визначила додаткові заходи щодо захисту дітей, депортованих або примусово переміщених у зв'язку із збройною агресією[1395]. Постанова Кабінету Міністрів від 5 квітня 2017 року № 268 (зі змінами) регламентує порядок надання статусу дитини, яка постраждала внаслідок воєнних дій та збройних конфліктів[1396]. За даними Уповноваженого з прав людини, лише з 2017 року близько 70 тисяч дітей отримали такий статус, а 90 із них – через тілесні ушкодження[1397].

[1393] Про затвердження змін до деяких нормативно-правових актів Міністерства освіти і науки України щодо забезпечення здобуття загальної середньої освіти в умовах воєнного стану : Наказ М-ва освіти і науки України від 17 черв. 2025 р. № 865. *Міністерство освіти і науки України*. URL: https://osvita.ua/legislation/Ser_osv/94962/

[1394] Міністерство освіти і науки України. Особливості організації навчання у ЗЗСО на 2025–2026 навчальний рік. URL: https://mon.gov.ua/news/mon-zatverdylo-osoblyvosti-orhanizatsii-navchannia-u-zzso-na-2025-2026-navchalnyi-rik

[1395] Деякі питання захисту дітей, депортованих або примусово переміщених у зв'язку із збройною агресією Російської Федерації проти України : Постанова Кабінету Міністрів України від 29 жовт. 2024 р. № 1240. *Офіційний вісник України*. 2024. № 101. Ст. 6440. URL: https://zakon.rada.gov.ua/go/1240-2024-п

[1396] Про затвердження Порядку надання статусу дитини, яка постраждала внаслідок воєнних дій та збройних конфліктів : Постанова Кабінету Міністрів України від 05 квіт. 2017 р. № 268 (у ред. від 03.09.2025). *Офіційний вісник України*. 2017. № 35. Ст. 1105. URL: https://zakon.rada.gov.ua/go/268-2017-п

[1397] Діти та збройні конфлікти : нормативно-правова база. *War Childhood Ukraine («Голоси дітей»)*. URL: https://warchildhood.org/ua/children-and-armed-conflict-legal-framework/

Суттєву роль у захисті дітей відіграє інститут Уповноваженої Президента України з прав дитини, а також чат-бот «Дитина не сама», створений для оперативного інформування громадян. За допомогою цього ресурсу кожен може отримати відповідь на питання щодо тимчасового прихистку дитини у сім'ю, пошуку дитини, що загубилася, або повідомити про відомі випадки перебування дитини без нагляду[1398]. Процес повернення депортованих дітей залишається надзвичайно складним. Омбудсмен Д. Лубінець повідомив, що в рамках ініціативи президента України Bring Kids Back UA у 2023–2024 роках додому повернули 2003 дитини з тимчасово окупованих територій та з Росії. Д. Лубінець підкреслив, що кожен випадок повернення дітей є надзвичайно складним, оскільки російська сторона часто не підтверджує місцеперебування дітей або відмовляється їх передавати[1399].

Проведений нами аналіз функціонування зазначених інституційних механізмів свідчить, що для прифронтових зон характерна низка системних проблем: по-перше, обмежений доступ державних органів до дітей на тимчасово окупованих та прилеглих територіях; по-друге, недостатня кількість фахівців соціальної та психологічної служб; по-третє, руйнування інфраструктури, необхідної для надання послуг; по-четверте, ускладнення документообігу та реєстраційних процедур. Особливої уваги потребують діти з особливими потребами. На думку Л. Прохоренко діти з особливими освітніми потребами перебувають у найбільш вразливому становищі, оскільки забезпечення інклюзивних освітніх послуг та корекційно-розвиткових заходів в умовах постійної небезпеки та руйнувань є надзвичайно ускладненим[1400]. І ми з цим повністю погоджуємося. Для подолання проблем навчання такої категорії дітей на сьогодні в Україні створюються інклюзивні класи. Слід зазначити, що відмовляти дітям у створенні таких класів не можна, це зазначено у пункті 5 «Порядку організації інклюзивного навчання у закладах загальної середньої освіти»[1401].

[1398] Як діяти службам у справах дітей у разі виявлення дітей, батьки яких загинули? *Офіційний портал Верховної Ради України*. URL: https://www.rada.gov.ua/news/razom/220249.html

[1399] Україна виявили данні про 20 тисяч департованих до РФ дітей. ZN.ua. 2026. 24 лют. URL: https://zn.ua/ukr/UKRAINE/ukrajina-vijavila-dani-pro-20-tisjach-deportovanikh-ditej.html

[1400] Прохоренко Л. Освіта дітей з особливими потребами в умовах війни: проблеми та виклики. *Інститут спеціальної педагогіки і психології імені Миколи Ярмаченка Національної академії педагогічних наук України*. 22.05.2022. URL: https://ispukr.org.ua/?p=9169

[1401] Про внесення змін до Порядку організації інклюзивного навчання у закладах загальної середньої освіти : Постанова Кабінету Міністрів України від 05 лют. 2026 р. № 129. Набирає чинності з 1 серп. 2026 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/129-2026-п#Text

2 Внутрішньо переміщені діти: правовий статус та особливості захисту прав. Психологічна травматизація та механізми реабілітації дітей у прифронтових зонах

Окрім дітей, які залишаються у прифронтових зонах, значну категорію становлять внутрішньо переміщені діти, це ті, кого збройна агресія змусила залишити рідні домівки, проте які не перетнули державного кордону. За даними Міністерства соціальної політики України, станом на серпень 2025 року в Україні зареєстровано 4568785 внутрішньо переміщених осіб. Серед них 3,67 млн осіб (81,3%) це доросле населення, ще 846639 осіб (18,7%) це діти до 18 років[1402]. За даними опитування, 77% дітей-переселенців стали свідками обстрілів і бомбардувань, 73% перебували у сховищі. Ця статистика наводилась у презентації українсько-швейцарського проєкту «Стаємо сильнішими разом» у лютому 2023 року[1403]. Правовий статус внутрішньо переміщених дітей в Україні регулюється насамперед Законом України «Про забезпечення прав і свобод внутрішньо переміщених осіб» від 20 жовтня 2014 року, який встановлює широкий перелік гарантованих прав. Серед них особливого значення набувають: право на єдність родини; право на безпечні умови життя і здоров'я; право на достовірну інформацію; право на отримання психологічної допомоги та реабілітацію[1404]. 7 квітня 2023 року уряд затвердив Стратегію державної політики щодо внутрішнього переміщення на період до 2025 року[1405], це стало важливим кроком у системному вирішенні проблем ВПО, зокрема дітей.

Разом із тим чинне законодавство про ВПО стикається з суттєвими практичними обмеженнями. Як зазначає Уповноважений Верховної Ради України з прав людини, що незважаючи на формальну передачу повноважень Мінреінтеграції до інших міністерств, реальне виконання функцій

[1402] За останні 5 місяців кількість ВПО зменшилася на 32,4 тисячи осіб. www.ioc.gov.ua. 18.08.2025. URL: https://skilky-skilky.info/za-ostanni-5-misiatsiv-kilkist-vpo-zmenshylasia-na-32-4-tysiachi-osib/

[1403] Осадча Я. Понад пів мільйона українських дітей стали вимушеними переселенцями за кордон. МОН . Українська правда. Життя. 2023. 22 лют. URL: https://life.pravda.com.ua/society/2023/02/22/253002/

[1404] Про забезпечення прав і свобод внутрішньо переміщених осіб : Закон України від 20 жовт. 2014 р. № 1706-VII. *Верховна Рада України.* – Із останніми змінами, внесеними згідно з Законом від 18.12.2024 № 4158-IX. Budstandart – URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1706-18#Text

[1405] Про схвалення Стратегії державної політики щодо внутрішнього переміщення на період до 2025 року та затвердження операційного плану заходів з її реалізації у 2023–2025 роках : Розпорядження Кабінету Міністрів України від 07 квіт. 2023 р. № 312-р / Кабінет Міністрів України. *Офіційний вісник України*. 2023. № 44. Ст. 2357. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/312-2023-р#Text

допомоги ВПО практично зупинилося. За декілька місяців держава та постраждале населення зіткнулося з реальними проблемами, а саме це те, що по-перше, процес евакуації з небезпечних регіонів належним чином не координується. По-друге, відсутній узагальнений перелік місць тимчасового проживання, куди можна було б поселити евакуйованих осіб та ВПО. По-третє, не оновлюється перелік територій, на яких ведуться (велися) бойові дії або які тимчасово окуповані Російською Федерацією, що впливає на рішення про виплату допомоги на проживання ВПО, компенсацію за пошкоджене та знищене житло тощо. По-четверте, не функціонує Комісія з питань встановлення факту позбавлення особи особистої свободи внаслідок збройної агресії проти України, хоча лише протягом вересня-грудня 2024 року відбулося три обміни військовополоненими, які мали б отримати одноразову виплату після звільнення. Отже Уповноважений Верховної Ради України з прав людини робить логічний висновок, що рішення Уряду не було продуманим кроком, адже призвело до послаблення інституційної спроможності держави в реагуванні на виклики у сфері захисту постраждалих осіб і створило додаткові умови для можливих порушень прав і свобод цивільного населення[1406]. Із сказаного вище робимо висновок про те, що зміни до порядку надання допомоги на проживання ВПО (звуження кола отримувачів підтримки) негативно вплинуло зокрема і на дітей із малозабезпечених сімей-переселенців.

Слід зазначити, що особливо вразливими є діти, переміщені без супроводу дорослих або позбавлені батьківського піклування. Станом на вересень 2023 року таких дітей (ВПО) без супроводу налічувалось 403, дітей-сиріт серед ВПО – 766, дітей з інвалідністю – 7863[1407]. Ці категорії потребують посиленого правового захисту, оскільки звичайні механізми сімейної підтримки для них недоступні.

22 травня 2022 року Закон України «Про охорону дитинства» було доповнено статтею 30-1, яка встановлює, що у разі переміщення, у тому числі за кордон з метою евакуації під час дії воєнного стану, патронатні вихователі стають законними представниками таких дітей

[1406] Щорічна доповідь Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини Дмитра Лубінця про стан додержання та захисту прав і свобод людини і громадянина в Україні у 2024 році. *Уповноважений Верховної Ради України з прав людини*. Київ, 2025. URL: https://ombudsman.gov.ua/report-2024/postrazhdali-vnaslidok-zbroinoi-ahresii-proty-ukrainy

[1407] Юшкевич О. Права дітей, що мають статус внутрішньо переміщеної особи. *Актуальні проблеми захисту прав внутрішньо переміщених осіб* : зб. тез доп. наук.-практ. круглого столу (м. Хмельницький, 28 вер. 2023 р.). Київ : Вища школа адвокатури НААУ, 2023. URL: https://www.hsa.org.ua/blog/prava-ditei-shho-maiut-status-vnutrisnyo-peremishhenoyi-osobi

до їх повернення в Україну або возз'єднання з сім'єю[1408]. Це нормативне рішення заповнило важливу прогалину в законодавстві, адже до його прийняття переміщені діти могли перебувати у правовому вакуумі щодо представництва їхніх інтересів.

Розглядаючи у своїй праці вказану проблему Яніцька І. А. та Волкова Н. В. зазначають, що тривалий збройний конфлікт завдає удару по системах, призначених захищати дітей, особливо дітей-сиріт та позбавлених батьківського піклування. На думку дослідниць, виникають суттєві ризики у сфері механізмів альтернативних форм догляду за дітьми як на території України, так і в країнах перебування переміщених дітей[1409]. Вважаємо, що для подолання цих ризиків необхідним є посилення міждержавного співробітництва та гармонізація підходів до захисту дітей-переселенців.

Проблема дітей, які були переміщені із територій України, що наближені до зон бойових дій, має і специфічний освітній вимір. Вимушена зміна місця проживання нерідко означає перехід до нової школи, розрив із колишніми однолітками та вчителями, адаптацію до нового навчального середовища. В нашій роботі ми фіксуємо той факт, що діти-переселенці піддані подвійному психологічному навантаженню, а саме, стресу від самого переміщення та стресу від необхідності адаптуватися до нових умов. Отже робимо висновок, що реалізація права на освіту для цих дітей вимагає не лише організаційних, але й психолого-педагогічних заходів підтримки.

Н. Сохор, О. Ясній, О. Смашна, Н. Гашімова зазначають, що у умовах сучасного військового конфлікту в Україні, психічної травматизації зазнали 75% населення віком до 18 років. Дослідниками констатується, що кожна п'ята дитина страждає на порушення сну, на нічні кошмари, а у кожної десятої дитини знижене бажання до соціальної взаємодії та навчальної діяльності. Це спричиняє соціально-психологічну дезадаптацію, а у складніших випадках і психічні розлади у вигляді порушення регулятивної функції психіки[1410]. За даними ЮНІСЕФ, половина дітей віком 13–15 років має проблеми зі сном, а кожна п'ята дитина потерпає від нав'язливих думок

[1408] Про охорону дитинства : Закон України від 26 квіт. 2001 р. № 2402-III. *База даних «Законодавство України». Верховна Рада України*. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2402-14

[1409] Яніцька І. А., Волкова Н. В. Тимчасова опіка в умовах воєнного стану: процесуальні аспекти. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Серія: Юриспруденція*. 2023. № 63. С. 101–106. DOI: https://doi.org/10.32841/2307-1745.2023.63.22. URL: https://www.vestnik-pravo.mgu.od.ua/archive/juspradenc63/23.pdf

[1410] Сохор Н., Ясній О., Смашна О., Гашімова Н. Вплив війни та вимушеного переселення на психічне здоров'я дітей і підлітків» (огляд літератури). *Психосоматична медицина та загальна практика*. 2024. DOI:10.26766/PMGP.V9I1.471 ; URL: https://uk.e-medjournal.com/index.php/psp/article/view/471

та спогадів, які є типовими симптомами посттравматичного стресового розладу. Дослідники ЮНІСЕФ зазначають, що проведене ними опитування дітей, які потерпіли від війни, вказує на те, що три чверті з них, віком від 14 років потребують емоційної або психологічної підтримки. Проте за психологічною допомогою звернулася лише менш ніж третина з них[1411].

На нашу думку, діти, які народились або виростають в умовах збройного конфлікту, формують специфічний світогляд, за якого загроза та невизначеність набувають характеру «психологічної норми». Вважаємо, що це суттєво впливає на соціально-емоційний розвиток дітей війни. Невипадково Н. Сохор, О. Ясній, та інші зазначають, що довге перебування дітей в зоні конфлікту руйнує у них відчуття безпеки, як базову психологічну потребу[1412]. Отже вважаємо, що без відновлення цього відчуття неможливий повноцінний розвиток дитини.

Сьогодні для подолання психологічних наслідків збройного конфлікту Україна розгорнула систему психосоціальної підтримки. За словами І. Микичак, надважливу роль у координації зусиль професійної психологічної спільноти відіграє Національна програма психічного здоров'я та психосоціальної підтримки українців. Адже ця програма підняла питання психічного здоров'я та розвитку служби психічного здоров'я в Україні на якісно інший рівень[1413]. Також слід зазначити, що протягом 2022–2023 років Міністерство охорони здоров'я України забезпечило доступ пацієнтів до послуг з охорони психічного здоров'я на первинній ланці, перш за все у сімейних лікарів, терапевтів та педіатрів. Починаючи з 2025 року послуги з психосоціальної підтримки входять до базового пакету медичних послуг з первинної медичної допомоги в рамках «Програми медичних гарантій», що дозволяє ще більшій кількості пацієнтів отримувати необхідну підтримку безпосередньо у своїх сімейних лікарів[1414].

[1411] За два роки повномасштабної війни діти у прифронтових регіонах провели понад 7 місяців в укриттях – ЮНІСЕФ. *Нова українська школа*. 24 лют. 2024 р. URL: https://nus.org.ua/news/za-dva-roky-povnomasshtabnoyi-vijny-dity-u-pryfrontovyh-regionah-provely-ponad-7-misyatsiv-v-ukryttyah-yunisef/

[1412] Сохор Н., Ясній О., Смашна О., Гашімова Н. Вплив війни та вимушеного переселення на психічне здоров'я дітей і підлітків» (огляд літератури). *Психосоматична медицина та загальна практика*. 2024. DOI:10.26766/PMGP.V9I1.471 ; URL: https://uk.e-medjournal.com/index.php/psp/article/view/471

[1413] Впровадження цілісної Національної програми винесло питання психічного здоров'я на якісно інший рівень, І. Микичак : повідомлення Міністерства охорони здоров'я України від 13 жовт. 2022 р. *Кабінет Міністрів України*. URL: https://www.kmu.gov.ua/news/vprovadzhennia-tsilisnoi-natsionalnoi-prohramy-vyneslo-pytannia-psykhichnoho-zdorovia-na-iakisno-inshyi-riven-iryna-mykychak

[1414] Психічне здоров'я. Міністерство охорони здоров'я України. URL: https://moz.gov.ua/uk/mental-health

Отже вважаємо, що роль педагогів у психологічній підтримці дітей прифронтових зон є надзвичайно важливою. На нашу думку, вчитель у контексті збройного конфлікту перестає бути лише передавачем знань та стає ключовою фігурою психосоціальної підтримки. Наприклад, спілкуючись із учнями, вчитель може отримувати від дітей різну інформацію, в тому числі і таку, що боляче впливає на психіку будь-якої людини. В освітньому центрі Верховної Ради України, роз'яснюючи подібний стан, назвали його вторинною травматизацією. На думку фахівців вторинна травматизація виникає тоді, коли людина не зіштовхується напряму з жахливими подіями, але бачить та чує про страждання інших. Люди, які регулярно слухають або читають розповіді травмованих людей можуть самі отримати психологічну травму. Основний симптом вторинної травми це емоційне виснаження, тобто почуття емоційного спустошення та втоми, зумовлене власною професійною діяльністю. Так вчителі, які працюють з психічно травмованими дітьми, можуть відчувати втрату стійкості й здатності підтримувати внутрішню рівновагу. Надлишок негативних переживань нерідко призводить до нападів плачу чи спалахів гніву. Це своєю чергою позначається на психічному стані педагога[1415]. Отже ефект вторинної травматизації є дуже негативним. Невипадково Н. Кузьмичова з цього приводу зазначає, що в регіонах України, де через близькість бойових дій виникають такі прояви, спостерігається підвищена плинність педагогічного складу. У 2024–2025 навчальному році приблизно 40 тисяч учителів (близько 12 %) залишили систему освіти, значний відтік вчителів спостерігається серед східних та південних областей, особливо у зв'язку з війною[1416].

Отже, вважаємо, що саме соціально-психологічна підтримка дітей, постраждалих від збройного конфлікту, є критично важливою для їхнього майбутнього та стабільності суспільства загалом. З цього приводу Костишин Є. І. та Шевців Ю. О. слушно зазначають, що ключовими елементами ефективної соціальної підтримки дітей є захист їхніх прав під час війни та в післявоєнний період в Україні, який реалізується у співпраці з урядом, місцевими організаціями та міжнародними партнерами. Основні аспекти проєкту що були висунені Костишиним Є. І. та Шевців Ю. О. характеризуються наявністю правового захисту дітей. До проєкту по-перше, входить соціальна підтримка, а саме надання психологічної та соціальної

[1415] Вторинна травматизація: її прояв та типи. Освітній центр Верховної Ради України. 27.09.2022. URL: https://znayshov.com/News/Details/vtorynna_travmatyzatsiia_Yii_proiav_ta_typy

[1416] Мацепа А. В Україні бракує вчителів природничих предметів, але в окремих регіонах є надлишок ставок – Надія Кузьмичова. *Нова українська школа*. 26 лют. 2026 р. URL: https://nus.org.ua/2026/02/26/v-ukrayini-brakuye-vchyteliv-pryrodnychyh-predmetiv-ale-v-okremyh-regionah-ye-nadlyshok-stavok-nadiya-kuzmychova/

допомоги дітям, які пережили психологічну травму, а також підтримка внутрішньо переміщених дітей. По-друге, сюди входить обов'язкове забезпечення доступу дітей до освіти, в тому числі через створення безпечних навчальних середовищ та організацію дистанційного навчання. По-третє, в цьому проєкті акцентується на підтримку фізичного здоров'я дитини, а саме різних медичних програм, включаючи вакцинацію та доступ до медичних послуг для дітей тощо. Таким чином, цей проєкт має на меті не тільки негайну допомогу дитині, а й довгострокову підтримку дітей у відновленні їхніх прав та благополуччя після війни[1417]. І дійсно, комплексне поєднання цих трьох елементів дає найбільший терапевтичний та соціалізуючий ефект у посттравматичній реабілітації дитини.

Невипадково рекомендації Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини, які були сформульовані за результатами 2022 року, передбачали розроблення «Програми комплексної соціально-психологічної реабілітації дітей, постраждалих внаслідок воєнних дій та збройних конфліктів, на 2023–2028 роки»[1418]. Ця програма мала охопити заходи у сфері охорони здоров'я, психологічної, педагогічної реабілітації та соціальної реінтеграції. А отже реалізація подібних довгострокових програм є особливо актуальною для дітей з прифронтових зон, які зазнають систематичного та тривалого стресового впливу.

Важливим аспектом психологічної реабілітації є також і питання відновлення документів та правового статусу дітей, чиї документи скажімо було втрачено або знищено під час бойових дій та евакуації. З цього приводу волонтерська організація «Група впливу – громадський холдінг» зазначає, що у разі відсутності відомостей про реєстрацію місця проживання чи перебування дитини, доказами, що підтверджують перебування на території збройного конфлікту можуть бути відомості, які містяться в Державному реєстрі речових прав на нерухоме майно, документи про право власності батьків або дитини на рухоме чи нерухоме майно, свідоцтво про базову загальну середню освіту, атестат про повну загальну середню освіту, інші документи[1419]. Особливо такий механізм поновлення документів є актуальним для дітей з Донецької, Луганської, Херсонської та Запорізької областей.

[1417] Костишин Е. І., Шевців Ю. О. Соціальна підтримка дітей, які постраждали від збройного конфлікту в Україні. *Публічне управління та соціальна робота*. 2024. № 1. С. 61. URL: https://sci.ldubgd.edu.ua/jspui/bitstream/123456789/15227/1/Костишин_Шевців.pdf

[1418] Лубінець Д. Рекомендації 2022. Щорічна доповідь Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини. URL: https://ombudsman.gov.ua/report-2022/rekomendatsii-2022

[1419] Статус дитини, яка постраждала в наслідок воєнних дій та збройних конфліктів. Громадська організація. Група впливу. Громадський холдінг. 2018. URL: https://www.vplyv.org.ua/archives/4424

3 Міжнародне співробітництво та перспективи правового захисту дітей в умовах збройного конфлікту

Захист прав дітей в умовах збройного конфлікту є пріоритетним напрямком міжнародного гуманітарного права та діяльності міжнародних організацій. ООН реалізує спеціалізований механізм моніторингу у формі щорічних доповідей Генерального секретаря про дітей та збройні конфлікти. 28 квітня 2023 року в штаб-квартирі цієї поважної організації відбулося неформальне засідання Ради безпеки ООН на тему: «Реагування на викрадення та депортацію дітей під час збройних конфліктів: конкретні заходи з притягнення до відповідальності та превенції»[1420]. Участь України у цьому форматі дозволила привернути увагу міжнародної спільноти до конкретних фактів депортації українських дітей.

Раніше, 30 серпня 2022 року Комітет ООН з прав дитини заслухав доповідь України про виконання Конвенції ООН про права дитини. Заключні зауваження Комітету містять конкретні рекомендації щодо посилення захисту дітей в умовах збройного конфлікту та запровадження ефективних механізмів звітності. Одним із ключових завдань, що стоять перед Україною відповідно до цих рекомендацій, є забезпечення виконання міжнародних стандартів у сфері прав дитини навіть в умовах воєнного стану[1421]. До того ж Уповноважений Верховної Ради України з прав людини в рамках різних організацій системи ООН активно працював над питаннями повернення українських дітей, примусово вивезених з тимчасово окупованих територій до Російської Федерації[1422].

Науково-правовий аналіз свідчить, що питання незаконної депортації та переміщення дітей може кваліфікуватися не лише як воєнний злочин у розумінні Римського статуту, але й потенційно, як злочин геноциду відповідно до Конвенції 1948 року, яка включає «насильницьку передачу дітей» до переліку актів геноциду. Саме про це і йдеться у п. “e” статті II Конвенції[1423].

[1420] Лубінець Д. Дії влади України, спрямовані на захист прав дітей. *Щорічна доповідь Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини. Діти війни 2023*. URL: https://ombudsman.gov.ua/childrenofwar-2023/dii-vlady-ukrainy-spriamovani-na-zakhyst-prav-ditei

[1421] Комітет ООН з прав дитини. Заключні зауваження щодо об’єднаних п’ятої та шостої періодичних доповідей України : CRC/C/UKR/CO/5-6. Женева : ООН, 27 жовт. 2022 р. С. 11 URL: https://docs.un.org/en/CRC/C/UKR/CO/5-6

[1422] Лубінець Д. Дії влади України, спрямовані на захист прав дітей. *Щорічна доповідь Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини. Діти війни 2023*. URL: https://ombudsman.gov.ua/childrenofwar-2023/dii-vlady-ukrainy-spriamovani-na-zakhyst-prav-ditei

[1423] Конвенція про запобігання злочину геноциду та покарання за нього : прийнята Ген. Асамблеєю ООН 09 груд. 1948 р. : ратифікована Україною 15 листоп. 1954 р. : набрала чинності для України 13 лют. 1955 р. : № 995_155. URL: https://zakon.rada.gov.ua/go/995_155

А. С. Саух з цього приводу слушно зазначає, що примусова передача та утримання дітей, зміна їхньої ідентичності, надання їм громадянства держави-окупанта та розміщення в прийомних сім'ях за кордоном становить комплекс дій, що за своїми цілями та наслідками може свідчити про умисел знищити національну групу[1424]. І на сьогодні така правова позиція впевнено, хоча і поступово набуває підтримки серед юристів цивілізованого світу.

Таким чином, механізм повернення незаконно депортованих росіянами українських дітей сьогодні виступає однією із важливих складових міжнародного співробітництва. Але, як зазначає Д. Лубінець, процес повернення депортованих росіянами дітей в Україну має певні складності. А саме, це зміна документів росіянами, проблеми влаштування або усиновлення українських дітей на території ворожої держави, а також відсутність дипломатичних відносин між Україною та Росією. Але все ж таки незважаючи на ці перешкоди, станом на початок 2024 року в Україну вдалося повернути 518 дітей. Для розширення цих зусиль були задіяні посередницькі місії через треті країни, насамперед через Катар та Ватикан, а також неурядові організації та міжнародні правозахисні структури[1425]. Слід зазначити, що в Україні активно працює Координаційна рада з питань захисту та безпеки дітей. Ця державна організація була утворена 8 серпня 2022 року Указом Президента України. Саме Координаційна рада з питань захисту та безпеки дітей, здійснюючи системний моніторинг ситуації, визначає пріоритети репатріаційних зусиль із повернення викрадених Росією дітей назад в Україну[1426].

З точки зору вдосконалення правового регулювання захисту дітей, перспективним є формування спеціалізованого міжнародно-правового механізму щодо захисту дітей в умовах збройних конфліктів аналогічно до Конвенції ООН про права дитини, але зі значно ширшими правозастосовними повноваженнями. Отже вважаємо, що на сьогодні існуючий контрольний механізм у вигляді Комітету ООН з прав дитини обмежений рекомендаційним характером своїх рішень. Проте треба віддати належне саме Міжнародній комісії ООН, яка таки наважилася назвати злочином проти людяності депортацію росіянами в Росію дітей України.

[1424] Саух А. С. Дії, пов'язані з насильницькою передачею дітей, що становлять міжнародний злочин геноциду. *Київський часопис права*. 2024. № 3. С. 246–247. DOI: https://doi.org/10.32782/klj/2024.3.35 ; URL: https://kyivchasprava.kneu.in.ua/index.php/kyivchasprava/article/view/517/502

[1425] Омбудсмен Дмитро Лубінець про російський Іл-76, військовополонених, цивільних заручників і депортацію дітей. *Радіо Свобода*. 1 лют. 2024 р. URL: https://www.radiosvoboda.org/a/ombudsmen-dmytro-lubinets-viyskovopoloneni-ukrayintsi-v-rf/32800966.html

[1426] Про Координаційну раду з питань захисту та безпеки дітей : Указ Президента України від 8 серпня 2022 року № 568/2022 (в редакції Указу Президента України від 5 липня 2023 року № 372/2023). URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/568/2022#Text

Також зазначимо, що ця поважна організація визнала воєнним злочином затримку у репатріації викрадених росіянами дітей до України[1427].

Слід також зазначити, що важливу роль у системі захисту дітей відіграє ЮНІСЕФ. Ця організація реалізує в Україні масштабні програми гуманітарної, грошової допомоги, психосоціальної підтримки та забезпечення доступу до освіти[1428]. Аналіз ситуації в Україні, здійснений ЮНІСЕФ у 2024 році, констатує, що масштаби руйнування медичної та освітньої інфраструктури в прифронтових зонах є безпрецедентними для сучасної Європи. Серед ключових досягнень ЮНІСЕФ є забезпечення дітей засобами психологічного захисту, організація «просторів для навчання» в захищених укриттях та підготовка тисяч педагогів і соціальних працівників до роботи в умовах кризи[1429].

Таким чином зазначимо, що механізм захисту дітей у прифронтових зонах не обмежується поєднанням правових, соціальних та психологічних інструментів, децентралізацією систем надання послуг, участю громад у забезпеченні безпеки та підтримки дітей, розвитком цифрових інструментів ідентифікації та розшуку дітей. Україна і так поступово впроваджує ці підходи, адаптуючи їх до умов тривалого збройного конфлікту. Проте масштаб проблеми та обмеженість ресурсів в умовах воєнного стану вимагають від партнерів України суттєво більшої міжнародної підтримки та інвестицій.

Висновки

Проведене дослідження дозволяє сформулювати такі основні висновки та рекомендації. По-перше, Україна має розвинену нормативно-правову базу захисту прав дитини, що спирається як на міжнародні стандарти, так і на національне законодавство. Проте в умовах повномасштабної збройної агресії, особливо в місцях, максимально наближених до бойових дій, існує значний розрив між нормативним регулюванням та реальним

[1427] Міжнародна комісія ООН визнала депортацію Росією українських дітей злочином проти людяності. *Радіо Свобода*. 10.03.2026. URL: https://www.radiosvoboda.org/a/news-komisiia-oon-deportatsia-ditei-zlochyn-proty-liudianosti/33700549.html

[1428] Що ми робимо. Дізнайтеся, що ЮНІСЕФ робить для дітей та молоді щодня. *Програма гуманітарної грошової допомоги ЮНІСЕФ для українців*. URL: https://www.unicef.org/ukraine/what-we-do

[1429] Ситуаційний аналіз становища дітей в Україні 2024. Інтерактивна оповідь, розроблена партнерами ЮНІСЕФ, Українським інститутом соціальних досліджень імені Олександра Яременка та Texty.org.ua. *Вкрадене дитинство*. URL: https://texty.org.ua/d/2024/childhood-disrupted/ukr/

забезпеченням прав дитини. Отже національне законодавство і далі потребує подальшого вдосконалення з урахуванням специфіки воєнного часу, зокрема посилення механізмів оперативного реагування на порушення прав дітей у прифронтових зонах.

По-друге, масова депортація та примусове переміщення українських дітей на територію Російської Федерації є грубим порушенням міжнародного гуманітарного права, кваліфікованим Міжнародним кримінальним судом як воєнний злочин. Повернення депортованих дітей залишається пріоритетним завданням, що потребує посилення міжнародного тиску та розвитку механізмів ідентифікації та репатріації.

По-третє, забезпечення права на освіту в прифронтових зонах потребує комплексного підходу, що включає прискорення облаштування укриттів у навчальних закладах, розвиток цифрової інфраструктури для дистанційного навчання, збільшення кількості психологів та соціальних працівників у закладах освіти прифронтових регіонів. Необхідно також вирішити питання компенсації освітніх втрат для дітей, які тривалий час не мали доступу до повноцінного навчання.

Загалом, захист прав дитини в місцях, наближених до бойових дій, має стати одним із ключових пріоритетів державної політики. Це передбачає не лише вдосконалення правового регулювання, але й забезпечення невідворотності покарання за злочини проти дітей, посилення інституційної спроможності органів захисту дитинства та активне залучення міжнародних партнерів до розв'язання цієї проблеми.

Анотація

У розділі монографії досліджено особливості захисту прав дитини в Україні в місцях, максимально наближених до зони активних бойових дій. Проаналізовано міжнародно-правову базу та національне законодавство, спрямовані на забезпечення прав неповнолітніх в умовах збройного конфлікту. Розглянуто ключові виклики, пов'язані із загибеллю та травмуванням дітей, депортацією та примусовим переміщенням українських дітей на територію Російської Федерації, порушенням права на освіту та психологічну безпеку. Особливу увагу приділено діяльності Міжнародного кримінального суду, зокрема ордерам на арешт за незаконну депортацію дітей. Досліджено інституційні механізми, створені Україною для захисту дітей в умовах воєнного стану, зокрема Координаційний штаб із питань захисту прав дитини та портал «Діти війни». Висвітлено проблематику забезпечення доступу до освіти

в прифронтових регіонах, питання облаштування укриттів у навчальних закладах та організації дистанційного навчання. На підставі аналізу чинного законодавства та правозастосовної практики сформульовано пропозиції щодо вдосконалення правового захисту дітей у зонах, наближених до бойових дій.

Ключові слова: захист прав дитини; збройний конфлікт; воєнний стан; бойові дії; депортація дітей; право на освіту; міжнародне гуманітарне право; Україна.

Література

1. Конвенція про права дитини від 20 листопада 1989 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_021
2. Діти війни: офіційний державний портал. URL: https://childrenofwar.gov.ua/
3. UNICEF. Average of at least 16 children killed or injured in Ukraine every week as escalation of war nears 1,000 days : press release. New York ; Kyiv, 18 November 2024. URL: https://www.unicef.org/press-releases/average-least-16-children-killed-or-injured-ukraine-every-week-escalation-war-nears
4. Факультативний протокол до Конвенції про права дитини щодо участі дітей у збройних конфліктах : Протокол ООН від 25 травня 2000 р. Ратифіковано із заявою Законом України від 23.06.2004 № 1845-IV. *Відомості Верховної Ради України*. 2004. № 38. Ст. 476. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_795
5. Женевська конвенція про захист цивільного населення під час війни : від 12 серпня 1949 р. Ратифіковано із застереженнями Указом Президії Верховної Ради УРСР від 03.07.1954. Набрала чинності для України 03.01.1955. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_154
6. Додатковий протокол до Женевських конвенцій від 12 серпня 1949 року, що стосується захисту жертв міжнародних збройних конфліктів (Протокол I) : від 8 червня 1977 р. Ратифіковано Верховною Радою УРСР 18.08.1989. Набрав чинності для України 25.07.1990. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_199
7. Крестовська Н. М. Дитина і зброя: історико-правові аспекти. 2018. С. 170–180. URL: https://international-relations.knukim.edu.ua/article/view/141997
8. Лубінець Д. Спеціальна доповідь. Грубі порушення прав дитини внаслідок збройної агресії проти України: загальний огляд. Щорічна доповідь Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини (діти). 2023. URL: https://ombudsman.gov.ua/childrenofwar-2023/hrubi-porushennia-pravdytyny-vnaslidok-zbroinoi-ahresii-proty-ukrainy-zahalnyi-ohliad
9. Римський статут Міжнародного кримінального суду : від 17 лип. 1998 р. № 995_588. *База даних «Законодавство України». Верховна Рада України*. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_588
10. Конституція України : Закон України від 28 черв. 1996 р. № 254к/96-ВР. *База даних «Законодавство України». Верховна Рада України*. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254к/96-вр

11. Про охорону дитинства : Закон України від 26 квіт. 2001 р. № 2402-III. *База даних «Законодавство України». Верховна Рада України.* URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2402-14
12. Про правовий режим воєнного стану : Закон України від 12 трав. 2015 р. № 389-VIII. *База даних «Законодавство України». Верховна Рада України.* URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/389-19
13. Про введення воєнного стану в Україні : Указ Президента України від 24 лют. 2022 р. № 64/2022. *База даних «Законодавство України». Верховна Рада України.* URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/64/2022
14. Про утворення Координаційного штабу з питань захисту прав дитини в умовах воєнного стану : Постанова Кабінету Міністрів України від 17 берез. 2022 р. № 302. *База даних «Законодавство України». Верховна Рада України.* URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/302-2022-п
15. Конвенція про права дитини та участь неповнолітніх у збройних конфліктах. *Офіційний сайт Міністерства юстиції України*. 2026. URL: https://minjust.gov.ua/m/str_33359
16. Турченко О. Г. Право дитини на безпеку під час збройного конфлікту. *Політичне життя*. 2019. № 2. С. 6–14. DOI: 10.31558/2519-2949.2019.2.1 ; URL: https://jpl.donnu.edu.ua/article/view/7303/7328
17. Вахненко Т. В., Удовиченко О. В., Поліщук О. А. Правові аспекти забезпечення прав людини в умовах російсько-української війни: аналіз практики та рекомендації. *Академічні візії*. № 24. 2023. С. 1–13. DOI:http://dx.doi.org/10.5281/zenodo.10032688. ; URL: https://academy-vision.org/index.php/av/article/view/652/591
18. UNICEF. More than a third of Ukraine's children remain displaced four years into war. Press release, 17 February 2026. URL: https://www.unicef.org/press-releases/more-third-ukraines-children-remain-displaced-four-years-war-unicef
19. В Україні у березні зафіксували зростання цивільних жертв на 49% – ООН. *Судово-юридична газета*. 11.04.2026 р. URL: https://sud.ua/uk/news/ukraine/358238-v-ukraine-v-marte-zafiksirovan-rost-chisla-grazhdanskikh-zhertv-na-49-oon
20. Тарасенко Є. Росія депортувала що найменше 1205 українських дітей – Кравченко. *Гварда Медіа*. 12.03.2026 р. URL: https://gwaramedia.com/rosiya-deportuvala-shhonajmenshe-1205-ukraïnskih-ditej-kravchenko/
21. Росія змінює громадянство українських сиріт. Чи зможе Україна їх повернути? *BBC NEWS Україна*. 03.09.2022 р. URL: https://www.bbc.com/ukrainian/features-62391181
22. Лубінець Д. Переопилені. Системна російська політика знищення української ідентичності дітей. Омбудсман України. 2024. 61 с. URL: https://www.ombudsman.gov.ua/storage/app/media/uploaded-files/Спеціальна_доповідь__ПЕРЕОПИЛЕНІ_.pdf
23. Міжнародний суд в Гаазі видав ордер на арешт Путіна. Що означає це рішення? *BBC NEWS Україна*. 17.03.2023 р. URL: https://www.bbc.com/ukrainian/articles/cjmz0e49z3yo
24. Пріхно А. Мірошніченко С. Міжнародний кримінальний суд видав ордери на арешт Володимира Путіна і Марії Львової-Бєлової. *Медійна ініціатива*. 17.03.2023 р. URL: https://mipl.org.ua/

mizhnarodnyj-kryminalnyj-sud-vydav-ordery-na-aresht-volodymyra-putina-i-mariyi-lvovoyi-byelovoyi/
25. Порушення прав людини в контексті примусової депортації українських цивільних осіб до Росії та примусового усиновлення українських дітей у Росії. Резолюція Європейського парламенту від 15 вересня 2022 року про порушення прав людини в контексті примусової депортації українських цивільних осіб до Росії та примусового усиновлення українських дітей у Росії (2022/2825(RSP)). URL: https://ukraine.europarl.europa.eu/cmsdata/254699/0159_T_Human%20rights%20violations%20in%20the%20context%20of%20forced%20deportation_UK.pdf
26. Філіпішина А., Мезенцова Н., Лаврінок М. Аналітичне дослідження на тему: Повернення депортованих українських дітей батьками: чи існують ризики звинувачення у колаборaційній діяльності? *Українська гельсінська спілка з прав людини*. Київ. 2023. 29 с. URL: https://www.helsinki.org.ua/wp-content/uploads/2023/09/DeportedChild_ukr_A4_final.pdf
27. Коломійчук А. В. Кримінально-правова охорона дітей від незаконного переміщення під час збройного конфлікту: міжнародно-правові стандарти. *Науковий вісник Ужгородського Національного Університету, Серія ПРАВО*. 2026. Випуск 93: частина 4. С. 117–124. DOI: https://doi.org/10.24144/2307-3322.2026.93.4.17 : URL: https://visnyk-pravo.uzhnu.edu.ua/article/view/355759/341649
28. ЮНІСЕФ: за час повномасштабної війни в Україні майже 2000 дітей загинули або були поранені. *Радіо Свобода. Новини. Суспільство*. 13.05.2024. URL: https://www.radiosvoboda.org/a/news-yunisef-dity-postrazhdaly-zahynuly/32944782.html
29. Понад 2,5 мільйона українських дітей залишаються без дому через війну. *Усі. Одеса*. 13.04.2026. URL: https://usionline.com/post/8126
30. Ситуаційний аналіз становища дітей в Україні. 2024. 39 с. URL: https://www.unicef.org/ukraine/en/media/49201/file/UNICEF_SitAn_Summary_2024_UKR.pdf.pdf
31. Денис Шмигаль. Україна пройшла найскладнішу зиму в історії незалежності. *Урядовий портал*. 06.03.2026. URL: https://www.kmu.gov.ua/news/denys-shmyhal-ukraina-proishla-naiskladnishu-zymu-v-istorii-nezalezhnosti
32. Про освіту : Закон України від 05.09.2017 № 2145-VIII. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2145-19#Text
33. Албул С. У прифронтових регіонах функціонує 15 підземних шкіл, до кінця року планують ввести в експлуатацію ще 180. *LB.ua*. 23.05.2025. URL: https://lb.ua/society/2025/05/23/677935_prifrontovih_regionah_funktsionuie.html
34. Поляковська Т. В Україні стало менше першокласників: Міносвіти показало статистику. *Новини України*. 05.09.2025. URL: https://www.unian.ua/society/skilki-shkolyariv-v-ukrajini-minosviti-pokazalo-pershi-dani-2025-roku-13121583.html
35. UNICEF. Nearly 2,000 Children Killed or Injured Since the Escalation of War in Ukraine. UNICEF European Regional Office. – 13 May 2024. URL: https://www.unicef.org/eca/press-releases/nearly-2000-children-killed-or-injured-escalation-war-ukraine

36. Лубінець Д. Уповноважений Верховної Ради України з прав людини. Щорічна доповідь про стан додержання та захисту прав і свобод людини і громадянина в Україні у 2023 році. Розділ 4. Права дитини. 2024. URL: https://ombudsman.gov.ua/report-2023/rozdil-4-prava-dytyny
37. Про затвердження змін до деяких нормативно-правових актів Міністерства освіти і науки України щодо забезпечення здобуття загальної середньої освіти в умовах воєнного стану : Наказ М-ва освіти і науки України від 17 черв. 2025 р. № 865. Міністерство освіти і науки України. – URL: https://osvita.ua/legislation/Ser_osv/94962/
38. Міністерство освіти і науки України. Особливості організації навчання у ЗЗСО на 2025–2026 навчальний рік. URL: https://mon.gov.ua/news/mon-zatverdylo-osoblyvosti-orhanizatsii-navchannia-u-zzso-na-2025-2026-navchalnyi-rik
39. Деякі питання захисту дітей, депортованих або примусово переміщених у зв'язку із збройною агресією Російської Федерації проти України : Постанова Кабінету Міністрів України від 29 жовт. 2024 р. № 1240. *Офіційний вісник України*. 2024. № 101. Ст. 6440. URL: https://zakon.rada.gov.ua/go/1240-2024-п
40. Про затвердження Порядку надання статусу дитини, яка постраждала внаслідок воєнних дій та збройних конфліктів : Постанова Кабінету Міністрів України від 05 квіт. 2017 р. № 268 (у ред. від 03.09.2025). *Офіційний вісник України*. 2017. № 35. Ст. 1105. URL: https://zakon.rada.gov.ua/go/268-2017-п
41. Діти та збройні конфлікти: нормативно-правова база. War Childhood Ukraine («Голоси дітей»). URL: https://warchildhood.org/ua/children-and-armed-conflict-legal-framework/
42. Як діяти службам у справах дітей у разі виявлення дітей, батьки яких загинули? *Офіційний портал Верховної Ради України*. URL: https://www.rada.gov.ua/news/razom/220249.html
43. Україна виявили данні про 20 тисяч департованих до РФ дітей. *ZN.ua*. 2026. 24 лют. URL: https://zn.ua/ukr/UKRAINE/ukrajina-vijavila-dani-pro-20-tisjach-deportovanikh-ditej.html
44. Прохоренко Л. Освіта дітей з особливими потребами в умовах війни: проблеми та виклики. *Інститут спеціальної педагогіки і психології імені Миколи Ярмаченка Національної академії педагогічних наук України*. 22.05.2022. URL: https://ispukr.org.ua/?p=9169
45. Про внесення змін до Порядку організації інклюзивного навчання у закладах загальної середньої освіти : Постанова Кабінету Міністрів України від 05 лют. 2026 р. № 129. Набирає чинності з 1 серп. 2026 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/129-2026-п#Text
46. За останні 5 місяців кількість ВПО зменшилася на 32,4 тисячи осіб. www.ioc.gov.ua. 18.08.2025. URL: https://skilky-skilky.info/za-ostanni-5-misiatsiv-kilkist-vpo-zmenshylasia-na-32-4-tysiachi-osib/
47. Осадча Я. Понад пів мільйона українських дітей стали вимушеними переселенцями за кордон. МОН. *Українська правда. Життя*. 2023. 22 лют. URL: https://life.pravda.com.ua/society/2023/02/22/253002/
48. Про забезпечення прав і свобод внутрішньо переміщених осіб : Закон України від 20 жовт. 2014 р. № 1706-VII. *Верховна Рада України.* – Із останніми

змінами, внесеними згідно з Законом від 18.12.2024 № 4158-IX. *Budstandart*. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1706-18#Text

49. Про схвалення Стратегії державної політики щодо внутрішнього переміщення на період до 2025 року та затвердження операційного плану заходів з її реалізації у 2023–2025 роках : Розпорядження Кабінету Міністрів України від 07 квіт. 2023 р. № 312-р. Кабінет Міністрів України. *Офіційний вісник України*. 2023. № 44. Ст. 2357. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/312-2023-p#Text
50. Щорічна доповідь Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини Дмитра Лубінця про стан додержання та захисту прав і свобод людини і громадянина в Україні у 2024 році. *Уповноважений Верховної Ради України з прав людини*. Київ, 2025. URL: https://ombudsman.gov.ua/report-2024/postrazhdali-vnaslidok-zbroinoi-ahresii-proty-ukrainy
51. Юшкевич О. Права дітей, що мають статус внутрішньо переміщеної особи. *Актуальні проблеми захисту прав внутрішньо переміщених осіб* : зб. тез доп. наук.-практ. круглого столу (м. Хмельницький, 28 вер. 2023 р.). Київ : Вища школа адвокатури НААУ, 2023. URL: https://www.hsa.org.ua/blog/prava-ditei-shho-maiut-status-vnutrisnyo-peremishhenoyi-osobi
52. Яніцька І. А., Волкова Н. В. Тимчасова опіка в умовах воєнного стану: процесуальні аспекти. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Серія: Юриспруденція*. 2023. № 63. С. 101–106. DOI: https://doi.org/10.32841/2307-1745.2023.63.22 ; URL: https://www.vestnik-pravo.mgu.od.ua/archive/juspradenc63/23.pdf
53. Сохор Н., Ясній О., Смашна О., Гашімова Н. Вплив війни та вимушеного переселення на психічне здоров'я дітей і підлітків» (огляд літератури). *Психосоматична медицина та загальна практика*. 2024. DOI: 10.26766/PMGP.V9I1.471 ; URL: https://uk.e-medjournal.com/index.php/psp/article/view/471
54. За два роки повномасштабної війни діти у прифронтових регіонах провели понад 7 місяців в укриттях – ЮНІСЕФ. *Нова українська школа*. 24 лют. 2024 р. URL: https://nus.org.ua/news/za-dva-roky-povnomasshtabnoyi-vijny-dity-u-pryfrontovyh-regionah-provely-ponad-7-misyatsiv-v-ukryttyah-yunisef/
55. Впровадження цілісної Національної програми винесло питання психічного здоров'я на якісно інший рівень, І. Микичак : повідомлення Міністерства охорони здоров'я України від 13 жовт. 2022 р. *Кабінет Міністрів України*. URL: https://www.kmu.gov.ua/news/vprovadzhennia-tsilisnoi-natsionalnoi-prohramy-vyneslo-pytannia-psykhichnoho-zdorovia-na-iakisno-inshyi-riven-iryna-mykychak
56. Психічне здоров'я. Міністерство охорони здоров'я України. URL: https://moz.gov.ua/uk/mental-health
57. Вторинна травматизація: її прояв та типи. *Освітній центр Верховної Ради України*. 27.09. 2022. URL: https://znayshov.com/News/Details/vtorynna_travmatyzatsiia_Yii_proiav_ta_typy
58. Мацепа А. В Україні бракує вчителів природничих предметів, але в окремих регіонах є надлишок ставок – Надія Кузьмичова. *Нова українська школа*. 26 лют. 2026 р. URL: https://nus.org.ua/2026/02/26/v-ukrayini-brakuye-v

chyteliv-pryrodnychyh-predmetiv-ale-v-okremyh-regionah-ye-nadlyshok-stavok-nadiya-kuzmychova/
59. Костишин Е. І., Шевців Ю. О. Соціальна підтримка дітей, які постраждали від збройного конфлікту в Україні. *Публічне управління та соціальна робота*. 2024. № 1. С. 58–64. URL: https://sci.ldubgd.edu.ua/jspui/bitstream/123456789/15227/1/Костишин_Шевців.pdf
60. Лубінець Д. Рекомендації 2022. *Щорічна доповідь Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини*. URL: https://ombudsman.gov.ua/report-2022/rekomendatsii-2022
61. Статус дитини, яка постраждала в наслідок воєнних дій та збройних конфліктів. *Громадська організація. Група впливу. Громадський холдінг*. 2018. URL: https://www.vplyv.org.ua/archives/4424
62. Лубінець Д. Дії влади України, спрямовані на захист прав дітей. *Щорічна доповідь Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини. Діти війни 2023*. URL: https://ombudsman.gov.ua/childrenofwar-2023/dii-vlady-ukrainy-spriamovani-na-zakhyst-prav-ditei
63. Комітет ООН з прав дитини. Заключні зауваження щодо об'єднаних п'ятої та шостої періодичних доповідей України : CRC/C/UKR/CO/5-6. Женева : ООН, 27 жовт. 2022 р. 14. с. URL: https://docs.un.org/en/CRC/C/UKR/CO/5-6
64. Конвенція про запобігання злочину геноциду та покарання за нього : прийнята Ген. Асамблеєю ООН 09 груд. 1948 р. : ратифікована Україною 15 листоп. 1954 р. : набрала чинності для України 13 лют. 1955 р. : № 995_155. URL: https://zakon.rada.gov.ua/go/995_155
65. Саух А. С. Дії, пов'язані з насильницькою передачею дітей, що становлять міжнародний злочин геноциду. *Київський часопис права*. 2024. № 3. С. 243–251. DOI: https://doi.org/10.32782/klj/2024.3.35 ; URL: https://kyivchasprava.kneu.in.ua/index.php/kyivchasprava/article/view/517/502
66. Омбудсмен Дмитро Лубінець про російський Іл-76, військовополонених, цивільних заручників і депортацію дітей. *Радіо Свобода*. 1 лют. 2024 р. URL: https://www.radiosvoboda.org/a/ombudsmen-dmytro-lubinets-viyskovopoloneni-ukrayintsi-v-rf/32800966.html
67. Про Координаційну раду з питань захисту та безпеки дітей : Указ Президента України від 8 серпня 2022 року № 568/2022 (в редакції Указу Президента України від 5 липня 2023 року № 372/2023). URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/568/2022#Text
68. Міжнародна комісія ООН визнала депортацію Росією українських дітей злочином проти людяності. *Радіо Свобода*. 10.03.2026. URL: https://www.radiosvoboda.org/a/news-komisiia-oon-deportatsia-ditei-zlochyn-proty-liudianosti/33700549.html
69. Що ми робимо. Дізнайтеся, що ЮНІСЕФ робить для дітей та молоді щодня. *Програма гуманітарної грошової допомоги ЮНІСЕФ для українців*. URL: https://www.unicef.org/ukraine/what-we-do
70. Ситуаційний аналіз становища дітей в Україні 2024. Інтерактивна оповідь, розроблена партнерами ЮНІСЕФ, Українським інститутом соціальних досліджень імені Олександра Яременка та Texty.org.ua. *Вкрадене дитинство*. URL: https://texty.org.ua/d/2024/childhood-disrupted/ukr/

ІНФОРМАЦІЯ ПРО АВТОРІВ

Барба Вячеслав Євгенович – доктор філософії з галузі знань «Право», доцент кафедри адміністративно-правових дисциплін Одеського державного університету внутрішніх справ, м. Одеса, Україна

Babchuk Olena – Candidate of Psychological Sciences, Associate Professor, Head of the Department of Psychology and Pedagogy, Odesa State University of Internal Affairs, Odesa, Ukraine

Бесага Ірина Василівна – доктор філософії у галузі права, доцент, доцент кафедри адміністративного права та адміністративного процесу Навчально-наукового інституту з підготовки фахівців для підрозділів кримінальної поліції Львівського державного університету внутрішніх справ, м. Львів, Україна

Бойко Андрій Володимирович – доктор юридичних наук, професор кафедри адміністративно-правових дисциплін Одеського державного університету внутрішніх справ, м. Одеса, Україна

Болгар Олег Васильович – доктор юридичних наук, доцент, професор кафедри адміністративно-правових дисциплін Одеського державного університету внутрішніх справ, м. Одеса, Україна

Бондаренко Олександр Володимирович – викладач кафедри адміністративно-правових дисциплін Одеського державного університету внутрішніх справ, м. Одеса, Україна

Bondarenko Viktoriia Anatoliivna – PhD in Law, Associate Professor, Professor at the Language Training Department, Lviv State University of Internal Affairs, Lviv, Ukraine

Борщ Олександр Анатолійович – старший викладач кафедри інформаційної діяльності та медіа-комунікацій навчально-наукового інституту гуманітарних наук національного університету «Одеська політехніка», м. Одеса, Україна

Brusakova Oksana – Doctor of Law, Professor, Director of the Educational and Scientific Institute № 5 of Kharkiv National University, Kharkiv, Ukraine

Волошанівська Тетяна Володимирівна – доктор юридичних наук, доцент, доцент кафедри кримінально-правових дисциплін інституту права та безпеки Одеського державного університету внутрішніх справ, м. Одеса, Україна

Григоращенко Олександр Вікторович – доктор філософії у галузі знань 08 «Право» за спеціальністю 081 «Право», Україна

Гузенко Олена Павлівна – кандидат економічних наук, доцент, доцент кафедри економіки та публічного управління навчально-наукового інституту права та соціального менеджменту Донецького державного університету внутрішніх справ, м. Кропивницький, Україна

Гутник Аліна Володимирівна – докторка філософії у галузі права, старша інспекторка відділу «Служба освітньої безпеки» Калуського районного відділу поліції ГУНП в Івано-Франківській області, м. Калуш, Івано-Франківська область, Україна

Drobyshevska Viktoriia – Master, specialty 053 "Psychology", Odesa State University of Internal Affairs, Odesa, Ukraine Scientific

Захарова Олександра Василівна – кандидат юридичних наук, доцент, завідувач науково-дослідної лабораторії вивчення проблем протидії торгівлі людьми ННІ підготовки фахівців для підрозділів кримінальної поліції Львівського державного університету внутрішніх справ, м. Львів, Україна

Іллящук Денис Георгійович – кандидат юридичних наук, доцент кафедри кримінально-правових дисциплін інституту права та безпеки Одеського державного університету внутрішніх справ, м. Одеса, Україна

Кавунська Анна Олександрівна – кандидат юридичних наук, викладач кафедри професійних та спеціальних дисциплін Одеського державного університету внутрішніх справ, м. Одеса, Україна

Кадала Віталій Віталійович – кандидат юридичних наук, доцент Донецького державного університету внутрішніх справ, м. Кропивницький, Україна

Kyrychenko Tetiana – PhD in Law, Associate Professor, Professor of the Department of Civil Law and Procedure Educational and Scientific Institute № 5 of Kharkiv National University, Kharkiv, Ukraine

Кирдан Богдан Васильович – кандидат юридичних наук, доцент, завідувач кафедри цивільного права та процесу Національної академії внутрішніх справ м. Київ, Україна

Ковальова Олена Володимирівна – кандидат юридичних наук, доцент, старший науковий співробітник, професор кафедри адміністративної діяльності поліції Одеського державного університету внутрішніх справ, м. Одеса, Україна

Ковбан Андрій Володимирович – кандидат юридичних наук, доцент, доцент кафедри цивільно-правових дисциплін Одеського державного університету внутрішніх справ, м. Одеса, Україна

Колєснік Тетяна Володимирівна – доктор юридичних наук, професор, директор навчально-наукового інституту права та соціального менеджменту Донецького державного університету внутрішніх справ, м. Кропивницький, Україна

Корнієнко Максим Вікторович – доктор юридичних наук, професор, перший проректор Одеського державного університету внутрішніх справ, м. Одеса, Україна

Крохмаль Наталя Володимирівна – здобувачка ступеня доктора філософії за спеціальністю 262 «Правоохоронна діяльність», Одеського державного університету внутрішніх справ, м. Одеса, Україна

Луцький Тарас Миколайович – доктор філософії в галузі права, доцент, доцент кафедри кримінального права та кримінології факультету № 1 (з підготовки фахівців для органів досудового розслідування Національної поліції України) Львівського державного університету внутрішніх справ, м. Львів, Україна

Макаров Олексій Вікторович – старший викладач кафедри хімічних технологій Навчально-наукового інституту хімічних технологій та фармації Національного університету «Одеська політехніка», м. Одеса, Україна

Маковій Віктор Петрович – кандидат юридичних наук, професор, завідувач кафедри цивільно-правових дисциплін інституту права та безпеки Одеського державного університету внутрішніх справ, м. Одеса, Україна

Naumenko Maria Viktorivna – PhD, Lecturer at the Department of Civil Law and Procedure Educational and Scientific Institute № 5 of Kharkiv National University, Kharkiv, Ukraine

Нікітін Анатолій Анатолійович – доктор юридичних наук, доцент, професор кафедри адміністративного права та адміністративного процесу Одеського державного університету внутрішніх справ, м. Одеса, Україна

Пасічник Наталя Олексіївна – доктор історичних наук, професор, заступник начальника відділу організації наукової діяльності – завідувач відділення організації наукової роботи Донецького державного університету внутрішніх справ, м. Кропивницький, Україна

Пасько Ольга Миколаївна – доктор юридичних наук, професор, професор кафедри психології та педагогіки Одеського державного університету внутрішніх справ, м. Одеса, Україна

Пишна Алла Георгіївна – кандидат юридичних наук, доцент, завідувач кафедри адміністративної діяльності поліції Одеського державного університету внутрішніх справ, м. Одеса, Україна

Politova Anna – Candidate of Legal Sciences, Associate Professor, Associate Professor of Department of Law Mariupol State University, Kyiv, Ukraine

Прудка Людмила Миколаївна – кандидат психологічних наук, доцент, доцент кафедри психології та педагогіки Одеського державного університету внутрішніх справ, м. Одеса, Україна

Пуйко Юрій Анатолійович – аспірант кафедри кримінально-правових дисциплін Інституту права та безпеки Одеського державного університету внутрішніх справ, м. Одеса, Україна

Пядишев Володимир Георгійович – доктор юридичних наук, професор, професор кафедри кримінального аналізу та інформаційних технологій Одеського державного університету внутрішніх справ, м. Одеса, Україна

Ріжняк Ренат Ярославович – доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри загальноправових дисциплін Донецького державного університету внутрішніх справ, м. Кропивницький, Україна

Савайда Олена Іванівна – кандидат юридичних наук, доцент, старший науковий співробітник науково-дослідної лабораторії вивчення проблем протидії торгівлі людьми ННІ підготовки фахівців для підрозділів кримінальної поліції Львівського державного університету внутрішніх справ, м. Львів, Україна

Собко Ганна Миколаївна – доктор юридичних наук, професор, професор кафедри кримінального права та кримінології Одеського державного університету внутрішніх справ, м. Одеса, Україна

Стоянов Костянтин Степанович – доктор філософії, викладач кафедри кримінально-правових дисциплін Одеського державного університету внутрішніх справ, м. Одеса, Україна

Сухарєва Анна Олександрівна – кандидат юридичних наук, доцент, професор кафедри адміністративної діяльності поліції Одеського державного університету внутрішніх справ, м. Одеса, Україна

Тарасенко Олександр Сергійович – кандидат юридичних наук, доцент, головний науковий співробітник наукової лабораторії № 4 науково-організаційного центру Національної академії Служби безпеки України, м. Київ, Україна

Терлецький Анатолій Володимирович – доктор філософії, викладач кафедри адміністративно-правових дисциплін Одеського державного університету внутрішніх справ, м. Одеса, Україна

Форос Ганна Володимирівна – кандидат юридичних наук, доцент, завідувачка кафедри кримінального аналізу та інформаційних технологій Одеського державного університету внутрішніх справ, м. Одеса, Україна

Хитровський Дмитро Володимирович – старший викладач кафедри загальноправових дисциплін Донецького державного університету внутрішніх справ, м. Кропивницький, Україна

Чепік-Трегубенко Ольга Сергіївна – кандидат юридичних наук, доцент, доцент кафедри теорії держави та права Навчально-наукового інституту права та інноваційної освіти Дніпровського державного університету внутрішніх справ, м. Дніпро, Україна

Чернобук Валентина Віталіївна – старший викладач кафедри теорії держави та права Дніпровського державного університету внутрішніх справ, м. Дніпро, Україна

Чернов Микола Миколайович – кандидат юридичних наук, доцент, доцент кафедри кримінально-правових дисциплін Одеського державного університету внутрішніх справ, м. Одеса, Україна

Шаповал Леся Іванівна – кандидат юридичних наук, доцент, доцент кафедри цивільного права та процесу Національної академії внутрішніх справ, м. Київ, Україна

Шовгенюк Софія Юріївна – науковий співробітник науково-дослідної лабораторії вивчення проблем протидії торгівлі людьми ННІ підготовки фахівців для підрозділів кримінальної поліції Львівського державного університету внутрішніх справ, м. Львів, Україна

Шульга Андрій Олександрович – кандидат юридичних наук, доцент, доцент кафедри державно-правових дисциплін Навчально-наукового інституту права та соціального менеджменту Донецького державного університету внутрішніх справ, м. Кропивницький, Україна

Наукове видання

ЗАХИСТ ПРАВ ДИТИНИ В УМОВАХ ЗБРОЙНОЇ АГРЕСІЇ

Колективна монографія

Дизайн обкладинки В. Савельєва
Верстка А. Фоменко
Технічне редагування О. Гринюк

Підписано до друку 06.07.2026. Формат 70×100/16.
Папір офсетний. Гарнітура Droid. Цифровий друк.
Ум. друк. арк. 68,41. Наклад 300. Замовлення № 0926-87.
Ціна договірна. Віддруковано з готового оригінал-макета.

Українсько-польське наукове видавництво “Liha-Pres”
79000, м. Львів, вул. Технічна, 1
87-100, м. Торунь, вул. Лубіцка, 44
Телефон: +38 (050) 658 08 23
E-mail: editor@liha-pres.eu
Свідоцтво суб’єкта видавничої справи
ДК № 6423 від 04.10.2018 р.

1256
1233
1996
LIHA-PRES
9 789663 976617